

कर्त्तव्य.

स्माधसकृत अंधेण अथ उपरधी

रयनार

कभजाशंकर प्राणुशंकर त्रिवेदी, भा. अे,

गुजरात वर्नाकयुलर सोसाधटी तरकथी

छपावी प्रसिद्ध करनार,

डीरालाल त्रीखोवनदास पारेण, भा. ओ

आसि. सेक्रेटरी-अमदावाद.

‘सपदि विलयमेतु राज्यलक्ष्मीरुपरि पतन्त्वथवा कृपाणधाराः ॥
अपहरतुतरां शिरः कृतान्तो मम तु मतिर्न मनागपैतु धर्मात् ॥’

विलय अह्यु थाय गान्यलक्ष्मी उपर पडे अथवा कृपाणधारा ।

शिरः पणु हर तु लले कृतान्त मुण मन तो न तणे लगार धर्म ॥

'धी सूर्यप्रकाश' प्रिन्टिंग प्रेसमां मुणयंदलार्ध त्रीकमलाले छाप्युं.
डे. पानकोरनाका—अमदावाद्.

आवृत्ति त्रीण.

सं. १६८३.

नक्षत्र ५००.

सन १६२७.

શ્રીમન્ મહારાજ શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડ ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાત.

વડોદરાના શ્રીમન્ મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાખાસખેલ સમશેર બહાદુર ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં અમદાવાદ પધાર્યા હતા તે પ્રસંગે તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને રૂ. ૫૦૦૦ બક્ષીસ કર્યા; માટે સોસાયટીએ તેમને પોતાના મુરબ્બી (પેટન) દરાવ્યા છે, અને તે રકમ તેમના નામથી જુદી રાખી તેનું વ્યાજ તેમને નામે ગ્રંથો રચાવવામાં, ગ્રંથો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં, અને ઉત્તેજન ઘાખલ ગ્રંથો ખરીદ કરવામાં વાપરવાનો ફરિયાવ કર્યો છે. તે પ્રમાણે આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો શ્રીમન્ મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ગ્રંથમાળા તરીકે છપાવવામાં આવ્યાં છે:-

૧. ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ.
૨. વિષવાવપન અનાચાર.
૩. હિંદનાં મહારાણી અને તેમનું કુટુંબ.
૪. બાલજુસુત ઉદ્ભવ કવિકૃત રામાયણ.
૫. કર્તવ્ય.
૬. ખર્નિપરનો પ્રવાસ.
૭. ઔપધિકાય ભાગ ૧ લો.
૮. અકસ્માત વખતે મદદ અને ઇલાજ.
૯. હેબી ફોસેટનું જીવનચરિત્ર.
૧૦. હિન્દની ઉદ્યોગસ્થિતિ.
૧૧. મરાઠી સત્તાનો ઉદ્ભવ.
૧૨. હિંદુસ્તાનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભા. ૩ જો. [ખ્રિષ્ટિય સિયાસત]
૧૩. " " ભા. ૧ લો. [મુસલમાની સિયાસત]
૧૪. " " ભા. ૨ જો. [" "]
૧૫. મરાઠી સિયાસત-પૂર્વાર્ધ.
૧૬. " -ઉત્તરાર્ધ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ઓફિસ,
અમદાવાદ, તા. ૧૦ મી એપ્રિલ ૧૯૨૭.

એ અન્યનો લોકોમાં ઘણો સારો સત્કાર થયો. મારે ટીકાકારોને ધણી સાબાશી આપવી જોઈએ. હું આશા રાખું છું કે તેમની ટીકા યોગ્ય છે. ધણીજ થોડા ટીકાકારોને ખાતલ કરીએ તો તેઓએ મારા પ્રયાસને ક્ષાય યોગ્યતા કરતાં પણ વધારે વખાણ્યા છે, તોપણ હું તેમને ખીલકુલ ઝાળખતો નથી, કે તેઓ મને ઝાળખતા નથી.

લગભગ દરેક યુરોપની ભાષામાં તેમજ હિંદુસ્તાન અને જાપાનની કેટલીક ભાષા કે ગોલીમાં 'નતમહેનત'નું ભાષાન્તર થયું છે, અને તે પ્રસિદ્ધ થયું છે. ઐટલિયનના કરતાં અમેરિકામાં એ અન્ય વધારે વિસ્તારથી પ્રસિદ્ધ થયો છે અને વ્યાપ છે. પણ અંગ્રેજ અન્યકારને, અમેરિકામાં પોતાના અન્યની કેવી દશા યશે તે ખબર પડી શકતી નથી. અંગ્રેજી પુસ્તક પ્રસિદ્ધિના હક્કની ચોરી અમેરિકન કાયદો અટકાવે છે, અને ન્યૂયૉર્કના પ્રામાણિક પ્રસિદ્ધકર્તાને ચિકાગોનો અપ્રામાણિક પ્રસિદ્ધકર્તા હાલવી પાડે છે. અમેરિકાના ધારા બાંધનાર ક્લાર્ક, જર્મનિ અને ઈટલિનાં રાજ્યતંત્રો કરતાં સા માટે ઝાઝા પ્રામાણિક થવા જોઈએ તે હું સમજી શકતો નથી. એ સઘળા દેશોમાં પરદેશના અન્યની પ્રસિદ્ધિનો હક્ક છૂટથી અપાય છે.

'નતમહેનત' પ્રગટ થયા પછી તેર વર્ષ રહીને (જે દર્મિયાનમાં હું ખીલ દામમાં રોકાયો હતો) મેં 'સર્વર્તન' નામનો ગ્રંથ લખ્યો અને પ્રસિદ્ધ કર્યો, તે ગ્રંથમાં મેં ઉદાર અને મહાશય પુરુષ અને સ્ત્રીઓનાં ચિત્ર આપવા પ્રયાસ કર્યો, અને ઉત્તમ પુરુષ અને સ્ત્રીઓ થઈ ગયાં, તેમનાં જીવનચરિત્ર-માંથી ગંખ્યાબંધ દર્શાવે આપ્યાં. મને લાગ્યું કે ઉદાર સર્વર્તનનાં ઉત્તેજક દૃષ્ટાંતો આપવાં એજ તરુણ પુરુષોનાં મન પર ઉત્તમ છાપ પાડવાની શ્રેષ્ઠ રીત છે. આશ્ચર્યક ડિઝરપેલિએ કહ્યું છે કે "કેટલાક લોકો કહે છે કે અમને અધકારની વાર્તા ન કહો, પણ તેના અંધોળ આપો; પણ મને વારંવાર એમ માલમ પડ્યું છે કે અંધો કરતાં વાર્તા વધારે રમણીય હોય છે." એજ દાખલાનું મેં દમોસ અનુકરણ કર્યું છે. પ્લુટાર્ક કહે છે કે, "મનુ-ઓના સદ્ગુણો કે દુર્ગુણો તેમનાં સર્વથી વધારે પ્રખ્યાત પરાક્રમોમાં શ્રેષ્ઠ રીતે વ્યાખ્યાતા નથી, પણ ધણીખરી વખત થોડી પ્રસિદ્ધિના કાર્ષ પણ દામમાં કે કુંડી કહેવતમાં, કે મસ્કરીમાં વ્યાખ્યા આવે છે. કેમકે તેથી મોટામાં મોટાં યુદ્ધ કે સર્વથી વધારે અગન્યનાં કૃત્યો કરતાં કાર્ષ પણ પુરુષનું ખરૂં વર્તન વધારે ઝાળખાઈ આવે છે."

ત્યારપછી પાંચ વર્ષ રહીને 'મિતવ્યય' નામનો ગ્રંથ બહાર પડ્યો. તે ગ્રંથમાં મેં ઉદ્યોગનું ગૌરવ ધારી લીધું અને સ્તાતંત્ર્ય મેળવી, સાચવી રાખવાને લવિષ્યનો વિચાર કરી કુટુંબનું પોપણુ કરવાને, સ્વચ્છ, ઠરેલ, અને મદાઈભરેલી છંદગી નિર્ગમન કરવાને, મદ્યપાનરૂપી ભયંકર શાપ, જેથી આટલાંયમાં સ્ત્રીપુરુષો દરિદ્ર રહે છે તેથી દૂર રહેવાને, અને સદ્ગુણ, નીતિ, અને ધર્મની ઉન્નતિમાં આવવાને માટે કરકસર કરવા આગ્રહ કર્યો. હું ધાઈ છું કે તે ગ્રંથે ધણો ફાયદો કર્યો છે. તે પ્રસિદ્ધ થયા પછી પ્રજામાં મિતવ્યયનો ગુણુ સ્થાપવા ધણી સલાહો બંધાઈ છે, અને ધણા પત્રલેખકો તરફથી મને ખબર મળે છે કે જ્યાં અગાઉ નહોતી ત્યાં અહપદ્મ્યસંચાયક પેઠીઓ સ્થપાઈ છે.

'મિતવ્યય' પ્રસિદ્ધ થયા પછી પાંચ વર્ષે હું એ ગ્રંથમાલાનો છેલ્લો ગ્રંથ " કર્તવ્ય " લોકોમાં જાહેર મૂકું છું. આશા છે કે આગલા ગ્રંથોના જેટલોજ એ પણ ઉપયોગી થઈ પડશે. મારામાં જે કંઈ માનસિક શક્તિ રહી છે તેના પ્રમાણમાં મેં તે મારાથી બન્યું તેટલું કર્યું છે. આ ગ્રંથનાં પાનાંમાં કલ્યાણ કરવાની કારકીર્દીમાં ઉત્તમ અને બહાદુરમાં બહાદુર પુરુષ અને સ્ત્રીઓનાં પુષ્કળ દૃષ્ટાંત વાંચનારને માલુમ પડશે.

પરાક્રમે, મોટા વારસા, અદ્ભૂત બ્યાજથી વધી જાય છે, તેના જેવા છે. જે મનુષ્યોએ કર્યું હોય છે તે પરથી જે તેઓ કરી શકશે તે આપણે જાણીએ છિયે. કાંઈ પણ મોટી કારકીર્દી પરિણામે નિષ્ફળ થાય છે, તેાપણુ તે મનુષ્યજાતિના ઉદ્યોગનું મર્યાદાચિહ્ન છે. જે પુરુષ કર્તવ્યરૂપી શ્રેષ્ઠ ગુણના જાગ્યામાં જાગ્યા બિંદુ સુધી પહોંચે છે તે પોતાની જાતિના સર્વથી વધારે પ્રસિદ્ધ પુરુષોની પદવી પામવા શોખ છે.

" શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય જાગે તારાની પેઠે પ્રકાશે છે, અને જે પ્રેમભાવ દિલાસો આપે છે, દુઃખ નરમ કરે છે, અને સુખ આપે છે. તે મનુષ્યના પર આગળ પુષ્પની પેઠે વિસ્તૃત છે."

લંડન, નવેમ્બર, ૧૮૦૦.

अनुक्रमणिका.

प्रकरण १ सुं. कर्तव्य विद्वृत्ति	५०	१-२२
प्रकरण २ सुं. कार्यरूपी कर्तव्य.	५०	२२-४५
प्रकरण ३ सुं. प्रामाणिकपण-सत्य....	५०	४६-४९
प्रकरण ४ सुं. द्रव्यधी वश न करी शक्य अेषा मनुष्यो.	५०	७०-९२
प्रकरण ५ सुं. धैर्य-सहनशीलता.	५०	९३-१२७
प्रकरण ६ सुं. अन्तर्पर्यन्त सहनशीलता...	५०	१२८-१५२
प्रकरण ७ सुं. नाविको	५०	१५३-१८७
प्रकरण ८ सुं. योद्धाओ.	५०	१८८-२२३
प्रकरण ९ सुं. सुकृत्यरूपी शौर्य	५०	२२४-२५५
प्रकरण १० सुं. समानभाव.	५०	२५६-२८६
प्रकरण ११ सुं. विश्वप्रीति.	५०	२८७-३१७
प्रकरण १२ सुं. धर्मप्रचार अंधधी अरत्व	५०	३१८-३४७
प्रकरण १३ सुं. प्राणुओ प्रत्ये ह्यालाव.	५०	३४८-३७२
प्रकरण १४ सुं. अश्व प्रत्ये ह्यालाव...	५०	३७३-३९६
प्रकरण १५ सुं. ज्याजदारी.	५०	३९७-४०७
प्रकरण १६ सुं. पश्चिमावरथा	५०	४०८-४१४

કર્તવ્ય.

—

મકરણ ૧.

—

કર્તવ્ય-ચિદ્વૃત્તિ.*

તે ક્ષતો ત્યારે ચિદ્વૃત્તિરૂપી પ્રબળ શક્તિ સાથે છે એમ સંમતો.

મિલન.

તારી જાત કે બાપા અને તે હોય તેમણે ઈ એક છે. તારી દક્ષિ આગળ કર્તવ્યરૂપી દીપત્વાના સર્વજ્ઞ, સંપત્તિને તેમજ વિપત્તિને સમયે પણ, અચળ અને સાર્વભૌમ પ્રકારે આવે છે.

‘જીવન વિષે ગીત.’

અરે મનુષ્ય, ઈ દુનિયાને તારા માટે નિર્દે છે † દુનિયા તે જ બહુલ સુંદર છે, કારણ કે તે જીવન અને સંપૂર્ણ વિચારશક્તિથી સજાત છે. વાંચી દુનિયામાં ઈ જાતે અપવિત્ર અને દુષ્ટ છે, તેથી તે તને કદાચ અપવિત્ર અને દુષ્ટ લાગવી જશે.

માર્સિલિયસ ફિસિનસ

—

મનુષ્યનું જીવન સ્વાર્થનેજ માટે નથી. તેમાં પોતાનું હિત તેમજ પોતાનું હિત સમાવલું છે. દરેક મનુષ્યને, તવંગરમાં તવંગર તેમજ ગરીબમાં ગરીબને, પોતાનાં કર્તવ્ય કરવાનાં છે. કેટલાકને જીવન સુખરૂપ છે, અને કેટલાકને દુઃખરૂપ છે. પણ ઉત્તમ પુરુષો આત્માને સુખભોગ મળવાથી અથવા તે કીર્તિ સંપાદન કરવાથી પણ જીવન સાર્થક માનતા નથી. તેઓ ધારે છે કે દરેક સત્પક્ષમાં ઉપયોગી અને સારા પરિણામની આશા રખાય એવાં કૃત્યો કરવાં એજ જન્મારાનું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

હાયરોફીસ કહે છે કે આપણે પ્રત્યેક એક મધ્યમિદુરૂપ છીએ અને આપણી આસપાસ ધણાં નિસમાનકેન્દ્ર વર્તુલો છે. આપણામાંથી પ્રથમ વર્ણલ

*અર્થે યોગ્ય બહુવારી શક્તિ, સામક્ષિયશક્તિ. † એક જ મધ્યમિદુરૂપ.

વિસ્તાર: પામે છે અને તેમાં માખાપ, સ્ત્રી; અને છોકરાંઓનો સમાવેશ થાય છે. ખીજા સમાનકેન્દ્ર વર્તુલમાં સંબંધીઓ આવે છે, પછીનામાં સ્વદેશીઓ અને છેલ્લામાં આખું મનુષ્યમંડળ આવી જાય છે.†

ધર્મિય પ્રત્યેનો તેમજ મનુષ્ય પ્રત્યેનો આપણો ધર્મ આ દુનિયામાં સમાન રીતે અને દૃઢતાથી બળવવામાં ધર્મિયે આપેલી સર્વ શક્તિઓ કેળવાયલી હોવાની જરૂર છે; અને આપણી ધર્મજાને ખોધ આપનાર અને દોરનાર એક મોટી શક્તિ ધર્મિયે આપણને આપી છે એટલે એણે આપણને સર્વ આપ્યું છે. એ શક્તિ વડેજ સત્કાર્ય તે શું અને અસત્કાર્ય તે શું, ખરું શું અને ખોટું શું તેનું આપણને જ્ઞાન થાય છે; અને એ જ્ઞાનથી આપણે આ લોકમાં મનુષ્ય પ્રત્યે અને પરલોકમાં ધર્મિય પ્રત્યે આપણી જવાબદારી સમજતાં શીખીએ છીએ.

કર્તવ્ય કરવાનું અમુક સ્થિતિમાંજ રહેલું છે એમ કંઈ નથી. કર્તવ્યનો અધિકાર સર્વને છે. તે દરેક સ્થિતિમાં રહેલું છે. ધનાઢય થવું કે દરિદ્ર થવું; મુખી થવું કે દુઃખી થવું એ કંઈ આપણી મરજી ઉપર નથી; પણ પ્રત્યેક પ્રસંગે આપણું કર્તવ્ય કરવું એ આપણા હાથમાં હાથમાં છે અને આપણને યોગ્ય છે. ગમે એટલું તુકસાન થાય તોપણ કર્તવ્ય જરોજર કરવું એજ ઉત્કૃષ્ટ જીવનનો સાર છે. પૂર્વ કાળની પેઠે હમણા પણ મોટાં કૃત્યોને માટે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ, આશા રાખવી જોઈએ, અને જાણી અર્પણ કરવી પડે તો તેમ કરતાં પણ ખીલું ન જોઈએ.

કર્તવ્ય વિષે વિચાર કરતાં વારંવાર આપણા મનને તે યોદ્ધાને સોંપેલા કામ જેવું લાગે છે. આશરે ૧,૮૦૦ વર્ષ ઉપર વેસુવિયસની રાખથી આખું પોર્ટુગીઝીમાં શહેર દટાઈ ગયું ત્યારે એક મર્તિપૂજક ચોક્કીદાર પોતાની ચોક્કીએજ મરણ પામ્યો તે આપણને યાદ છે. એ તે ખરો યોદ્ધો ખીજા બંધા નાસી ગયા ત્યારે તે પોતાને મુકામેજ ઉભો રહ્યો. એજ તેનું કર્તવ્ય હતું. તેને એ જગ્યાની ચોક્કી કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું, અને તેમાં તે ઠદી હકયો નહિ. ચારે તરફ પ્રસરતી રાખની ગંધકવાળી વરાળથી તે શુભગાઈ ગયો. તેનું શરીર મૃતિકારૂપ થઈ ગયું, પણ તેનું નામ અમર રહ્યું. નેપલ્સમાં અંતહસ્થાનમાં હતી પણ તેનો મુગટ, ભાલો, અને બખતર નેવામાં આવે છે.

† સારાંશ કે આપણે માત્ર આપણુંજ દિલ એવાનું નથી, પણ સનાં, સંબંધી, અને સમસ્ત જનમંડળનું પણ જેવાનું છે.

એ યોદ્ધો આઠાધીન અને નિયમશીલ હતા. એને જે સૌંપવામાં આવ્યું તે એણે કર્યું. જે કોઈને સ-માર્ગે ચાલવાની ઇચ્છા હોય તેણે માખાપ, યુરુ અને અધિકારીની આજ્ઞા પાળતાં શીખવું જોઈએ. તેણે બાળપણથી આજ્ઞાને અનુસરતાં ટેવાવું જોઈએ. પણ ઉમ્મરે પહોંચ્યા એટલે એ દરજ્જામાંથી મુક્ત થયા એમ સમજવું નહિ. આખર સુધી આપણે આજ્ઞાને વશ રહેવું જોઈએ. શુદ્ધ કર્તવ્યમાં એવી તો નિયામક શક્તિ છે કે તે કરતી વેળા મનુષ્ય કદી પણ સ્વાર્થનો વિચાર કરતું નથી. એજ એની ખુશી છે. એ કરતાં પોતાને જે તુકસાન ખમવું પડે છે તેનો વિચાર પણ આણવાનો નથી.

હવે આપણે પોમ્પીઆઈ આગળના રોમન યોદ્ધાના દાખલા કરતાં વધારે નજીકનો દાખલો લઈએ. ત્યારે 'બર્ક-હેડ' નામનું વહાણ આફ્રિકાના કિનારાથી દૂર દરિયામાં હંકારાયું અને ત્યારે એની ઉપરના બહાદુર યોદ્ધા-એએ મોજામાં ભરાઈ જઈ તોપોનો માર ચલાવ્યો ત્યારેએ ખબર ઇંગ્લેન્ડમાં આગ્યા પછી ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટનને રાજવિદ્યાલય તરફથી ખાણું આપવામાં આવ્યું. મેકડોલે કહે છે કે "મેં લક્ષ દઈને જોયું (અને અમેરિકાના પ્રધાન હોરનેસે. પણ એજ નોંધ લીધી) કે જે બાપડા મરી ગયા હતા તેના વંખાણ કીધાં ત્યારે ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટન તેઓના શૌર્ય વિષે કદી પણ ને કહેતાં ફરી ફરીને તેમની ક્વાયત અને તેમના આજ્ઞા પાળવાના ગુણો વિષેજ બોલ્યો. હું કહું છું કે એમ બોલવામાંજ સ્વાભાવિક રીતે તેઓના શૌર્યનું વર્ણન આવી ગયું."

કર્તવ્ય કરવામાં સ્વાર્થ પણ હોયજ છે. એમાં કંઈ માત્ર સાહસજ નથી. સિંહના જેવી હિંમતથી સિંહની સાથે તલવારના પટા ખેલી લડનાર રોમન મહો, ગ્રેકોના ઉત્સાહથી ઉશ્કેરાતા હતા અને કદી પણ તેમના મનમાંથી પોતાને વિષે તેમજ પોતાને જે ઇનામો મળવાનાં હતાં તેનો વિચાર જતો રહેતો નહોતો. પ્રિન્સિપામાં પૂર્ણ સાહસ હતું, પણ લયકર પ્રેરોને સમયે પણ દ્રવ્યલોભજ તેને પ્રેરતો હતો.

સેન્ટ ઓગુસ્ટાઈન પૂછે છે કે "તમારે મોટા થવું છે? જો થવું હોય તો પ્રથમ નાના થનાં શીખો. વિદ્યાજ અને જીંચું મહાન બાંધવા ઇચ્છો છો? ઇચ્છતા હો તો આરંભમાં નીચા પાયાનો વિચાર કરો. જેમ જેમ તમારે મહાન જીંચું થવાનું હોય તેમ તેમ તેનો પાયો નીચો જવો જોઈએ. વિનય અને નમ્રતા સૌન્દર્યની પરિસીમા છે."

ઉત્તમ પ્રકારનું કર્તવ્ય છુટું અને માણસ દેખી ન શકે એમ કરવામાં આવે છે. આ શુભ કર્તવ્ય એક નિષ્ઠાથી અને જાંચી પદ્ધતિથી થાય છે. એને કંઈ સંસારતાનમાં પ્રવીણ નીતિવેતાઓના નિયમક્રમને અનુસરવા પડતા નથી. એ વધારે જાંચી પદ્ધતિ અને વધારે ઉદાર નિયમો ગ્રહણ કરે છે; અને તેને વશ રહી તે પ્રમાણે વર્તવાનો અર્થ એજ કે દરેક મનુષ્યે પોતાનાં જીવન અને કૃત્ય મનુષ્યવર્ગ પ્રત્યે હમેશના કર્તવ્યરૂપ છે એમ સમજવું. આપણાં દુષ્ટ અથવા ખેદરક્ષરીનાં કામો ઝણપટ છે, અને તે ઝણપટ મનુષ્યવર્ગે મોઢું વહેલું વાળવાનું છે.

પણ આપણે કર્તવ્ય કરતાં શી રીતે શીખવું ? શું એમાં કંઈ મુશ્કેલી છે ? પ્રથમ તો આપણે સર્વે 'ઈશ્વર' પ્રતિ આપણો શો ધર્મ છે એ હમેશ સમજાવે જીએ. પછી બીજી દરજ્જે બળવવાની પણ આપણામાં સમજણ હોય છે; જેવી કે કુટુંબ પ્રત્યેની, પડોશી પ્રત્યેની, સ્વામીની સેવક પ્રત્યેની અને સેવકની સ્વામી પ્રત્યેની, દેશીલાઇ પ્રત્યેની, સભ્ય પ્રત્યેની, અને સભ્યની પ્રજા પ્રત્યેની.

આ બધાં કર્તવ્યોમાંનાં ઘણાં તો ખાનગી રીતે કરાય છે. આપણાં જાહેર કામ તો સારી પેઠે જાણીતાં હોઈ શકે, પણ ખાનગી કામોમાં કંઈક એવું છે કે કાઈ તે જોઈ શકતું નથી. તે જીવાત્માનું ગૂઢ વર્તન છે. યોગ્ય યવું કે અયોગ્ય યવું એ આપણી પુશી ઉપર છે. હૃદયને કાઈ હણી શકતું નથી. તે તો આપઘાતથીજ હણાય છે. જો આપણે માત્ર આપણી જાતને અને એક બીજાને સદાજ પણ વધારે આરાં, પવિત્ર, અને ઉદાર કરી શકીએ તો કદાચ આપણે કરી શકીએ એમાંનું ધણુંખરું કર્યું એમ કહેવાય.

એક અમેરિકાના ધારાસભાસદે નીચે પ્રમાણે પોતાનો ધર્મ બતાવ્યો:—

આસરે સો વર્ષ ઉપર ન્યુ ઇંગ્લેન્ડમાં સૂર્યગ્રહણ યજું. આશ્ચર્ય ધનધૈર્ય યઈ રહ્યું અને ઘણા લોકોને એમ ભાસ્યું કે ક્રિયામતનો દિવસ પાસે આવ્યો છે. આ મતને કોનેક્ટિકટની કાયદા બાંધનારી સભા પોતાનું કામ કરતી હતી; અને અંધારું યજું ત્યારે એક સભાસદે સભા મૂલતવી રાખવાની દરખાસ્ત કીધી. તે ઉપરથી એક સ્ટેન્ડેર્ડનો દેવનપોઈ નામનો શુદ્ધ પુનરિજન મતનો કાયદા રચનાર એકદમ ઉભો યયો, અને તેણે કહ્યું કે જો ઉવડનો દિવસ પાસે આવ્યો છે તો મારી તો એવી ઇચ્છા છે કે મારી વગ્યાએ રહી હમેશની દરજ્જે બળવનો મને બધા જુએ. એ કારણથી હું એવી દરખાસ્ત કરું છું કે ગીજુબત્તી મંગાવવી કે સભા પોતાનું કામ વગરી રાખે.

કર્તવ્યસ્થળેજ હમણ રહેવું એ તે ડાલા પુરુષનું નીતિવચન હતું, અને તેણે પોતાની દરખાસ્ત મંજૂર કરાવી.

એક નાણક વાંધાનો માણસ પોતાનો ધણો વખત પરોપકારના કામમાં ગાળતો હતો. તે માંદ માણસોની મુલાકાત લેતો, તેઓનાં ગરીબ ઘરમાં તેમની પાસે બેસતો, તેમની આસનાવાસના કરતો, અને તેમને ખીણ ધણી રીતે મદદ કરતો. તેના મિત્રોએ પોતાનાં કામ તરફ બેદરકાર રહેવા માટે તેને કપકા દીધો, અને ધમકાઓ કે તાવથી પીડાતા અને મરતા માણસોની મુલાકાત લેવાથી તે અવશ્ય મદદ પડીશ. તેણે તેઓને દહતાથી અને સાદાથી જવાબ દીધો કે 'હું મારો ધંધો સાચવું છું તે તો મારે પોતાને અને ઊંકરને માટે કરું છું; મણું મારા મત પ્રમાણે તો જનમંડળ પ્રત્યે મનુષ્યનો ધર્મજ છે કે જેઓ પોતાના કુટુંબીઓ નથી તેમને માટે જરૂર ફીકર રાખવી."

આ શબ્દો પોતાનાં કૃત્યો ઉચ્ચતથી ધર્મને અધીન કરનારના હતા. મનુષ્યજાતિનું ખરું કલ્યાણ કરનારા દ્રવ્યદાતા નથી, પણ આત્માનું અર્પણ કરતાં છે. દ્રવ્ય આપનારની લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ ગવાય છે, પણ સમય, શક્તિ, અને આત્માનું અર્પણ કરનાર લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે. પહેલાને કદાચ લોકો યાદ કરે છે, અને ખીળને ભૂલી જાય છે; પણ તેણે જે સારાં પરિણામોથી ખીળ રાખ્યાં છે તે કદી મરી જવાનાં નથી.

પણ કર્તવ્યનું મૂળ શું? જુલસ સાધમને 'લેડીગ્રાવર' નામનો પ્રસસ્ત મન્ય રચ્યો છે, તેમાં તે કર્તવ્યનો આધાર સ્વતંત્રતા બતાવે છે. મનુષ્યે સ્વતંત્ર હોય તોજ જનમંડળ પ્રત્યે પોતાનાં કર્તવ્ય કરી શકે, તેમજ પોતાનું સુકર્તન સ્થાપી દે શકે. તેઓને વિચાર કરવાની જોવી જરૂર છે તેવીજ કામ કરવાની પણ હોવી જોઈએ. તેમજ એટલું પણ માદ રાખવું કે સ્વતંત્રતાનો લાભ લઈ સત્કર્મ કરવાને બદલે તેનો ગેરઉપયોગ કરી કુબ્ધ મણું કરી શકે. એક મનુષ્યની કરતાના કરતાં ઘણાં મનુષ્યની કરતાનાં પરિણામ ત્રધારે માડાં યાય છે. ચોરો નામનો અમેરિકન કહે છે કે ખેડુતોની ગુલામગીરી ગઈ ને તેને બદલે અભિપ્રાય વાંધવામાં પરતંત્રતા આવી એજ હાલની સ્વતંત્રતા છે.*

* સારાં કે સરીની પસાપીનતા ગઈ, ને મતની પસાપીનતા આવી એજ હાલની સ્વતંત્રતાનો અર્થ છે.

ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે સર્વે મનુષ્યોએ સ્વતંત્રતા સરખી રીતે ભોગવતી એવો વિચાર લોકોમાં ઘણો મોડો આવ્યો.* પ્રાચીનકાળમાં જેઓ 'સ્વતંત્ર' કહેવાતા હતા તેઓને ગુલામો પાસે કામ કરાવવાનો હક્ક હતો. રાજ્યમાં તેમજ કુટુંબમાં પણ ગુલામગીરી હતી. પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં તેમજ એક રાજના શાસન નીચે રહેનારા મુલકોમાં પણ ગુલામગીરી માલમ પડતી હતી. રોમમાં પ્રજાતંત્ર રાજ્ય હતું તે સમયે લાંબા શ્રેષ્ઠ અર્થશાસ્ત્ર જાણનાર મોટા કેટલાએ પોપણ કરવાના બોજમાંથી દૂર રહેવા જૂના ગુલામોને છોડી મૂકવા યોગ્ય ગણી તેનો અમલ કર્યો. માંદા અને અશક્ત ગુલામોને ટાઈબર નદીમાં ધસકયુલેપીઅસના ટાપુમાં લઈ જવામાં આવ્યા, અને ત્યાં તેઓને રોગ અને જૂખથી મરવા દીધા. બાદશાહી રોમમાં અધમમાં અધમ સ્થિતિના લોકોનું પોપણ જિંદગી સ્થિતિના લોકોની ઉદારતા પર આધાર રાખતું. ઈંગ્લંડમાં પણ જ્યારે ગુલામગીરી કાઢી નાંખવામાં આવી અને ગરીબ લોકોનું પોપણ મઠોમાં ચતું તે બંધ થયું ત્યારે એક કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો કે દરેક ગામને લગતું દરિદ્રાલય સ્થાપી ત્યાંના ગરીબોને ત્યાં

* જૂના વખતમાં જ્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્થપાયો નહોતો અને લોકોમાં ચાક્ષી કરવા વગેરે શરતે જગીર આપવાનો રિવાજ હતો, ત્યારે હજી ખેડવાનું કામ ગુલામોનું જ હતું, અને અનાજ પાવડેથી એકઠું કરવાનું કામ અમુક પ્રકારના ઠાસનેજ ધિર હતું. તે સમયે લોકોના એવા વિચાર હતા કે મહેનત કરવી એ કંઈ આભરદાર ધંધો નથી, અને આ વિચાર ત્યારનો હતો પણ રૂંદી ગયો છે. 'જેમના બાપદાઓએ ઠાસપણું કરી પછું કીધું' નથી તેઓજ 'ખાનદાન' એવું લક્ષણ રોમન લોકો ખાનદાન પુરોષોનું આપવા. ગુલામવંશની દૂરમાં જ્યાં યાજ્ઞ પણ દ્રવિત છે એવો વિચાર અમેરિકાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ચાલે છે તેનું મૂળ અવશ્ય રોમન લોકોને અસહનો રિવાજ છે. હીન કહે છે કે "પ્રિય જર્મન ખેડુતો! અમેરિકા જાઓ. ત્યાં તમે સાહજદાઓને કે અમીરોને જોશો નહિ. ત્યાં તો સર્વ મનુષ્ય સરખાં જણાવે છે. માત્ર એ ચાર લાખ લોકો કાળી કે બદામી રંગની ચામડીવાળા છે. તેઓનેજ વારસતિક રીતે તેવા જણવામાં આવતા નથી તેઓની જ વારસ કુટુંબની વારસ વર્તમામાં આવે તેમ વર્તમામાં આવે છે. જેમાંથી હવે સ્ત્રીનો વંશના કંઈપણ ચિન્હ છે, અને ચામડી કે રંગ પરથી તેવા જણાવ નહીં તોપણ આપૂતિ પાથી તેવા જણાઈ આવે છે તેનું પછું જ માનસંજ ચાલે છે.....વિચાર ત્યાં પણ ઉદાર ઇતિહાસ પુરોષો આવા સ્વર્ગપણા અને અન્યાયને માટે મનમાં યોગ કરતા હશે. પણ તેઓ એ રિવાજ કાઢી નાંખવા પ્રવચ્ચ કરે અને તેમ કરતાં ઉદાર કરે તો તે પ્રજાજાત પણ કરે તો તેમની એવી જવાબિયાઈ થાય કે યૂરોપના લોકોને તેનો જવાબ પણ આવી શકે નહિ.

રાખી પોપવા. આ કાંચદો તેઓએ સ્વતંત્રતા ખોઈ તેનો માત્ર બદલો હતો.

સ્વતંત્રતા કરતાં પણ એક વધારે પ્રબળ શબ્દ છે, અને તે ચિદ્વૃત્તિ છે. જંગલી અવસ્થામાંથી લોકો સુધરવા લાગ્યા ત્યારથીજ આ શબ્દની સત્તા સર્વેએ કબૂલ કરી છે. થીક કવિ મીએન્ડર ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ વર્ષ ઉપર યઈ ગયો. એણે આ શબ્દની સત્તા યોગ્ય રીતે માન્ય કરી હતી. તે કહેતો કે "આપણા હૃદયમાં એક ઈશ્વર છે અને તે ચિદ્વૃત્તિ છે." વળી તેણે કહ્યું છે કે "સ્વાર્થ સાધવાજી જીવવું એવું નામ જીવવું નથી. તમે કંઈપણ પવિત્ર કામ કરો ત્યારે ઈશ્વર જાતે ખરી હિંમતવાળા માણસોના પક્ષમાં રહે છે એમ જાણી આનંદમાં રહેજો. ઉત્તમ હૃદયની મનુષ્યને ધણી જરૂર છે."

ચિદ્વૃત્તિ એ આત્માની વિશેષ વૃત્તિ છે, અને તેને પ્રેરક ધર્મવૃત્તિ કહી શકાય. જ્યારે જાંચી અને નીચી મનોવૃત્તિઓ વચ્ચે ચડસાચડસી થતી, દૈવી શક્તિ વિષયવાસના જોડે યુદ્ધ કરતી, અને સત્કર્મના વિચાર દુષ્કાર્યના વિચારો ઉપર પ્રાબલ્ય મેળવવાનો પ્રયાસ કરતા આપણને માલમ પડે છે ત્યારે ચિદ્વૃત્તિનો પહેલો પ્રકાશ આપણને થાય છે. દેવળમાં કે દેવળની બહાર જ્યાં જુઓ ત્યાં આજી યુદ્ધ હમેશા ચાહ્યું જાય છે, અને તે ખૂબ જોસમાં મચી રહે છે. પુરુષ અને સ્ત્રીઓ સત્કાર્ય ચાહે છે પણ કરી શકતાં નથી, તેથી તેમના આત્માને અંતિશય વેદના થાય છે.

આ અનુભવમાંથી ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉચ્ચ વૃત્તિના નિયમને અનુસરવાથી ચિદ્વૃત્તિના નિયમ જે ઈશ્વરનું જ્ઞાન કરાવે છે તે ઈશ્વરના વિચારને પહોંચીએ છિયે. કેનન મોઝલી કહે છે કે "અંતર્દર્શન ઉપરજી સર્વ ધર્મનું બંધારણ છે. મનુષ્ય મનમાં શું થાય છે તે જુએ છે, ત્યાં જાંચી અને નીચી વૃત્તિઓ વચ્ચે જે યુદ્ધ થાય છે તે તેને માલમ પડે છે, તેથી તેને ચિદ્વૃત્તિનું જ્ઞાન થાય છે અને તે પરથી ઈશ્વરજ્ઞાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે." આ ચિદ્વૃત્તિની સત્તાથી મનુષ્ય ખરૂં શું છે અને ખોટું શું છે તે સમજે છે અને તેનો અનુભવ મેળવે છે. સારૂં અને નરસું એ બેમાંથી એની ઈચ્છામાં આવે તે એને પસંદ કરવાનું છે, અને તેમ કરવામાં એને કશો પ્રતિબંધ નથી, તેથી પંચદગીનો જુઓ પણ એને સિર છે.

કટપનામાં મનુષ્યોનું માનવું ગમે તેવું હોય, તોપણ વ્યવહારમાં તો કાન ધને પણ એમ જાગવું નથી કે આપણાં કૃત્યો દૈવાધીન છે, અને તેનું આપણાંથી નિવારણ યઈ શકવું નથી. આપણી ઈચ્છા પર કંઈ દબાણ નથી.

કોઈપણ આપણને મન્નશક્તિના બળથી અમુક વૃત્તિને વશ થવાની જરૂર પાડતું નથી. જાન સ્ટુઅર્ટ મિલ કહે છે કે "અમુક વૃત્તિની સામાયિક શક્તિની શક્તિ આપણામાં છે એમ સિદ્ધ કરવાની જે આપણી મરજી હોય, તે કરી શકીએ; અને એથી વિરુદ્ધ વિચારવામાં ચિત્તનો અપકર્ષ થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટતાની ઈચ્છાનો નાશ થાય છે."

આપણાં કૃત્યો કાણુમાં રખાય એવાં છે, નહિ તેા દુનિયામાં બધે ઠેકાણે મનુષ્યો કાયદા સાં માટે બાંધે છે? બાંધવાનો હેતુ એટલેજ કે લોકોએ તે માનવા; કારણ કે માણસોએ માનવા કે ન માનવા તે ધણુંબધું તેમના નિશ્ચય ઉપર આધાર રાખે છે એ વાત સર્વ વિદિત છે; અને એવોજ સર્વનો અભિપ્રાય છે. આપણને બધાને, એકેએકને, લાગે છે કે ટેવ અને ક્ષાલ્ય કંઈ આપણાં ધણી નથી, પણ આપણે તેના ધણી છીએ. જ્યારે તેઓને વશ થઈએ છિયે ત્યારે પણ આપણે જાણીએ છિયે કે આપણે તેની સામાયિક શક્તિ અને જે તેને તદન નાશુદ્ધ કરવા આપણી મરજી હોત, તે જોઈ ઈચ્છા અને મંકલ્પશક્તિ આપણામાં છે એમ લાગે છે તે કરતાં વધારે બળવાન શક્તિનું કામ નહોતું.

ઉત્તમ પ્રકારની ધર્મસંબંધી સ્વતંત્રતા ભોગવવી હોય તેા મન જાનથી જાગ્રત કરવું જોઈએ. જેમ જેમ મનમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે, અને જેમ જેમ ચિદૃત્તિ પોતાનું સામર્થ્ય દર્શાવે છે, તેમ તેમ માણસની જવાબદારી વધતી જાય છે. તે સર્વોપરિ ઈશ્વરેચ્છાની સત્તાને વશ થાય છે, અને તેને અનુસરે છે; અને તે વળી દબાણથી નહિ, પણ ખુશીથી તે પ્રીતિના બંધનથી નિયમમાં રહે છે. જ્ઞાન અને વિશ્વાસ જણાઈ આવે એવી શ્રદ્ધા રાખવામાંજ તેનું મનુષ્યત્વ પ્રગટ થાય છે. તેને લાગે છે કે મારા સ્વતંત્ર વર્તનથી, ઈશ્વરેચ્છા પર શ્રદ્ધા રાખવાથી, અને તેની આજ્ઞાને અનુસરીને ચાલવાથી, હું સત્કર્મ કરું છું અને મોટું શુભકાર્ય સાધું છું.

હરે નામનો મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષનો સહાયકારી કહે છે કે "ધર્મહીન મનુષ્ય માત્ર અવસ્થાનું પૂતળું છે. જેમ લિંગ લિંગ અવસ્થાઓ નચાવે છે તેમ તે નાયે છે; પણ ધર્મ સર્વ અવસ્થાને માથે છે; એટલે મનુષ્યને સર્વ અવસ્થાને માથે મૂકે છે, અર્થાત્, સ્વતંત્ર બનાવે છે." આમસિંચ પોતાના શિષ્યોશિલ્પ દ્વારાજ નામના ગ્રન્થમાં કહે છે કે "જ્યાંસુધી આપણે હજી યથા નથી લાંસુધી આપણે સ્વતંત્ર નથી. બીજા જમીનમાં સ્થપાયું નથી,

લાંસુધી ઝાડ શક્તિ પામતું નથી. જે મનુષ્ય સ્થિર થયો છે, ધમ્મરને વિષે દૃઢ થયો છે તેજ આક્રીનવાળો મનુષ્ય છે. આપણાં કૃત્યો, આપણું મન, આપણું ધમ્મર પ્રત્યે મન બતાવી આપે છે. " નવા કરારમાં (ન્યુ ટેસ્ટમેન્ટમાં) આપણે વાંચીએ છીએ કે ' ન્યાં પરમાત્મા છે લાં સ્વતંત્રતા છે.' કુપર પણ કહે છે કે " જે ધર્મતત્ત્વ જાણી સ્વતંત્ર થયો છે તેજ સ્વતંત્ર છે. ખીજા બધા ગુલામ છે."

ન્યાં માણુસો ચિદ્વૃત્તિરૂપ અંતર્યામીને આવી રીતે કબૂલ કરતાં નથી. લાં તેઓ કેવળ ઇન્દ્રિયો, મનોવિકાર, અને સ્વાર્થને વશ થઈ વર્તે છે. ટ્રાઇ પણ દુર્વાસના તૃપ્ત કરે છે સારે તેઓ જાણે છે કે આપણે ખોટું કામ કરીએ છીએ. ચિદ્વૃત્તિ તેમને નિંદે છે. કુદરતનો નિયમ તેમની વિરુદ્ધ પોકાર કરે છે. પોતાનું કૃલ આપણુદીનું અને પાપી છે એમ તેઓ સમજે છે. પણ હવે પછી અટકાવ કરવાની તેમની શક્તિ ઓછી થઈ ગઈ છે. તેમની સંકલ્પશક્તિએ સામર્થ્ય ખોટું છે, અને ખીજ વખતે લાલચ આવશે સારે તેઓ એથી પણ ઓછો અટકાવ કરી શકશે. પછી ટેવ બંધાય છે. દરેક દુષ્કૃત્યનું પાપ એ છે કે તેમાંથી જુદાં દુષ્કૃત્યો એક પછી એક જન્મ પામ્યાંજ જાય છે.

પણ ચિદ્વૃત્તિ કંઈ મરી ગઈ નથી, આપણાથી તેને સારું કબર ખોદી સુકા જ એમ કહી શકાશે નહિ. આપણે તેને કદાચ પગ તળે કચરી નાંખીએ, તેમ છતાં તે જીવતી રહે છે. ન્યારે ન્યારે દરેક પાપ અને અપરાધ કરવામાં આવે છે, સારે સારે તે પ્રત્યેક પાપ કે અપરાધનું વેર લેનાર ચિદ્વૃત્તિરૂપી દેવદૂત તૈયારજ હોય છે. આપણે તેની તરફ આંખ મીચીએ તોએ તે નજર આગળથી ખસતી નથી, અને જ્ઞાન ખીડીએ તોપણ તેના પડદાને તેના ભણકારા બંધ ચતા નથી. " આ પ્રમાણે ચિદ્વૃત્તિ આપણે બધાને બાપલા બનાવે છે." પણ આ દુનિયામાં પણ ન્યાયનો દિવસ આવે છે, સારે તે આપણી વિરુદ્ધ ઉભી રહે છે, અને એતવે છે કે સન્માર્ગનું વર્તન પાણું સ્વીકારો.

ચિદ્વૃત્તિ હમેશા રહે છે અને તે પ્રત્યેક મનુષ્યમાં છે. તે પ્રત્યેક મનુષ્યના ચારિત્ર્યનું તત્ત્વ છે. તેથી મનુષ્યમાં ઇન્દ્રિયોમાં વશ રાખવાની, અને લાલચની સામા ચવાની ને તેને પત ન કરવાની શક્તિ આવે છે. દરેક મનુષ્યનો ધર્મજ છે કે તેણે પોતાના વિશેષ ગુણ પોપી ખિલવવા, યોગ્ય પ્રકારનું જીવન કર્યું તે શોધી મૂકવા પ્રયત્ન કરવો, અને તે જીવનને માર્ગે જતું. આમ કરવું હોય તો તેવી તેનામાં સંકલ્પશક્તિ છે; તે ટ્રાઇ પણ ખી

પુરુષનો મત્તિરૂપ નથી, કિંવા નીચ વૃત્તિઓનો પ્રતિબિંબરૂપ નથી, કિંવા લોકોમાં ચાલતા આચારનો સત્ત્વરૂપ નથી*, પરંતુ પૃથક્ પુરુષ છે અને એ પૃથક્પણું આણવાનું તેનામાં સામર્થ્ય છે. ખરું મનુષ્યત્વ આત્મ-મંથમથી, એટલે નીચ વૃત્તિઓ જીવનમાં મોટા પ્રયોજનને અધીન કરવાથી આવે છે.

જ્યારે ચિદ્વૃત્તિ સર્વ વૃત્તિઓ ઉપર પ્રધાનપણું મેળવે છે, એટલે કર્તવ્ય કરી શકાય છે, ત્યારેજ સર્વ ઇન્દ્રિયોને સંપૂર્ણ રીતે અને જન્યુ વશ રખાય છે. ચિદ્વૃત્તિથીજ મનુષ્ય સ્વતંત્ર બને છે, અને વિકાર અને દુષ્ટ વાસનાની સત્તામાંથી છુટો થાય છે. એથી તે મનુષ્યજાતિનાં ઉત્તમ દિલના સંબંધમાં આવે છે. કર્તવ્ય કરવામાંજ સુખ ભોગવવાનું ખરું મળે છે. આનંદ કોઈના ફરમાવ્યા વિના પોતાની મેળેજ મહેનતમાં મીઠાશ મૂકશે અને દરેક યોગ્ય કૃત્યનો પરિપૂર્ણ બદલો ચંપ પડશે.

પૂર્ણતા પામેલી ચિદ્વૃત્તિ જેથી મનુષ્ય સંપૂર્ણ સુખી થાય એવાં કૃત્યો કરવા તેને ફરમાવે છે, અને જેથી તેઓ દુઃખી થાય એવાં કૃત્યો કરવાની મના કરે છે. હુબ્બટ* સ્પેન્સર કહે છે કે “ મનુષ્યનું દિલ કરવામાં ઇશ્વરેજી રહેલી છે એમ સુધરેલી પ્રજામાં સર્વનો અભિપ્રાય છે, અને એમ નહિ માનનાર હશે તો થોડાજ હશે. આપણા સઘળા ધર્મગુરુઓ આ મતનો ઉપ-દેશ કરે છે. દરેક નીતિ વિષે લખનાર એ મત માની લે છે. તેટલા માટે આપણે તેને, સિદ્ધાન્ત તરીકે ગણીએ તો બૂલ જેવું નથી. ”

જો મનુષ્ય ચિદ્વૃત્તિના આદેશને ન અનુસરે તો મોજશોખ સિવાય ખીજ કોઈ પણ વધારે જિંવા ધોરણ પર વર્તી શકે નહિ. જે તેને સુખથી વધારે ગમે તે કરે, પછી તે વિષયવાસના હોય કે માનસિક ભોગવિલાસ હોય. ઇશ્વરે આપણને જન્મ આપ્યો છે તે કંઈ આપણી રુચિને તૃપ્ત કરવાને કે સ્વાર્થવૃત્તિજ સંતુષ્ટ કરવાને નહિ. સંસારનું તમામ બંધારણ જીવનના આવા વિચારથી વિરુદ્ધ છે. મન કદી પણ નીચ વૃત્તિને વશ રાખવું ન જોઈએ. જો એમ ન કરીએ તો મનુષ્યકૃત નિયમ ઉલ્લંઘન કરવાથી નીપજતાં પરિણામમાંથી ફર રહેવાને જેટલા બરૂરના હોય તેથી વધારે સ્વાર્થલાગ, આત્મસંયમ કે ઇન્દ્રિયવિજય હોઈ શકે નહિ.

* અર્થાત્, તેને ખીજ પુરુષો કે પોતાની નીચ વૃત્તિઓ કે લોકોમાં ચાલતા આચારો દોરે તેમ તેનાથી વર્ત્યા વિના રહેવાયજ નહિ એવો તેને ઇશ્વરે, પરવશ બનાવ્યો નથી.

ઉત્તમ શુદ્ધિ અને મનોભાવ મનુષ્યમાં ઇશ્વરે સર્જ્યા છે. એવી નિર્મેલી મનુષ્યભૂતિ પોતાના કૃત્યો ઉપર ચિદ્વૃત્તિની પ્રધાન સત્તા ન ચાલવા દે, તો તે તરતજ અન્યવસ્થાનો ભોગ યદ્ય પડે, અને પરસ્પર નાશ થવાથી તેનો અંત આવે. જર્મની ને રશિયામાં 'નિહિલિસ્ટ' લોકોમાં જે ગાંડું તોફાન હાલ ચાલે છે અને પેરીસમાં 'કેમ્યુનિસ્ટ' લોકોના યુદ્ધને લીધે જે આગથી ને ખીજી રીતે પાયમાલી યદ્ય છે તેમાં આપણે આનું પરિણામ થોડે અંશે માલમ પડે છે જ. જે આવે ધોરણે કોઈ પણ આખી મંડળી વર્તે તો તેનું પરિણામ સંપૂર્ણ અપર્ક—પ્રત્યેક મનુષ્યનો, જનસમૂહનો, અને પ્રજાનો—થાય, એ સિવાય ખીજું કંઈ થાય નહિ.

આવી સ્થિતિમાં, જતી રહેલી કર્તવ્યની સમજ ભોલોમાં પાછી લાવવી એજ ઉપાય રહ્યો છે. આપણા આપદાદાનું કામ હક્કની લડતમાં વિજય કરવાનું હતું, સારે આ જમાનાનું કામ કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરવાનું અને તેનો પ્રસાર કરવાનું થાય. વળી સદ્ગુણનું આભૂષણ જે ન્યાયશુદ્ધિ તેને અને પરોપકારવૃત્તિને કર્તવ્યનાં સહાયમૂલક રાખે. ખ્રિસ્તિ ધર્મપુસ્તકમાં (ખાઈબલમાં) સુવાર્તા લખનારાઓનું એક વાક્ય છે. તે પરંપરાથી આદ્યું આવે છે અને તેને નીતિઅન્ધને દરેક પાને લખવું જોઈએ. તે એ છે કે 'જેવી ખીજાને હાથે તમે પોતે સરાહગત ચાહો, તેવીજ તમે ખીજાની સરાહગત કરો.' વિદ્વેષ વાંઝ હુંખોદ્દ કહે છે કે "અસારમાં આ એક આસ રીતે ધ્યાનમાં લેવા લાયક બાબત છે કે જ્યારે આપણે સુખ કે દુઃખને વિષે અતિશય ઉત્સુક હોતા નથી પણ આપણી ફરજ બરોબર રીતે અને ચૂક્યા વગર બગવવામાંજ મન્યા રહિયે છિયે, સારે સુખ પોતે જાતેજ આપણને શોધવું આવે છે, એટલુંજ નહિ, પણ ક્લેશ, ચિન્તા, અને તંગીની સ્થિતિમાંથી પણ સુખ ઉત્પન્ન થાય છે."

ગોએથ પૂછે છે કે "તમારું કર્તવ્ય શું છે? જે દિવસ આવ્યો હોય તે દિવસે જે કૃત્યો કરવાં જોઈએ તે સંપૂર્ણ રીતે કરવાં એજ." પણ આતો કર્તવ્યનો ધણો સાંકડો વિચાર છે. વળી તે પૂછે છે કે "ઉત્તમ રાજ્યરીતિ કઈ?": "જેથી આપણે આપણી મનોવૃત્તિઓ ઉપર હકુમત ચલાવતાં શીખીએ તે." પૂરોફે ટ્રેજન બાદશાહને કહ્યું કે "તમારી સત્તા પ્રથમ તમારા મન પરજ ચલાવો, અને તમારા પોતાનાજ વિચારોને વશ કરવામાં તેનો પાયો રચો." આ શિખામણમાં આત્મસંયમ, કર્તવ્ય અને ચિદ્વૃત્તિ એ શબ્દોનો સમાવેશ થાય છે. ધર્માબ્ધસુ હુકર કહેતો કે "એવો વખત આવશે કે જ્યારે પ્રીતિલાવ અને

નમ્રતાથી ઉચ્ચારેલા ત્રણ શબ્દો અભિમાનયુક્ત બુદ્ધિચાતુર્યથી લખાયલા ૩,૦૦૦ અન્થો કરતાં વધારે સુખરૂપ ફળ આપનાર નીવડશે. "

સ્વાર્થબુદ્ધિથી નહિ, પણ કર્તવ્ય સમજીને, દયાથી, અને સ્નેહભાવથી કરેલાં કૃત્યોનું ન્યારે આત્મા ચિન્તન કરે છે, ત્યારે તેને આનંદ થાય છે. પ્રીતિ-ભાવથી કરેલાં ધણાં કૃત્યો દ્રવ્યને અર્થે કરેલાં કૃત્યો કરતાં હજારગણે દરજ્જે સારાં છે. પહેલા પ્રકારનાં કૃત્યોથી શૌર્ય અને આત્માર્પણનો સ્વભાવ આવે છે; અને બીજા પ્રકારનાં કૃત્યો પૈસા મગ્યા એટલે નાશ પામે છે. દ્રવ્યના બદલામાં કૌવેલું કર્તવ્ય કંઈ કામનું નથી. ડૉક્ટર આર્નેલ્ડ કહેતા કે " હું ધારું છું કે દ્રવ્ય, કીર્તિ, અને આરોગ્યથી પણ મહા પુરુષ પરની મમતા વધારે કિમતી છે; કારણ કે સારા, ઉદાર, અને સસવાદી મનુષ્યો જોડે એકરૂપ થવું એ એક રીતે જાતે સારાં, ઉદાર, અને સસવાદી થવાની ભરોબર છે. "

દરેક માણસને પોતાની તરફ તેમજ જે પોતાના સંબંધમાં છે તેની તરફ પોતાનો ધર્મ બજાવવાનો છે. ખરેખર, કર્તવ્યથી પવિત્ર ન થાય તો જીવન કશા કામનું નથી. માર્કસ ઑરીલીયસ એન્ટોનિયસ કહેતા કે, " જે શુભો પદ્ધિ રીતે તારા હાથમાં છે તે જતાવ—એટલે કે શુદ્ધ ભાવ, ગાંભીર્ય, ઉદ્યોગ નિભાવી રાખવાની ટેવ, મોજશોખ તરફ કંટાળો, ઇશ્વરે જે આપ્યું હોય તેથી અને થોડી વસ્તુથીજ સંતુષ્ટ રહેવું તે, પરોપકાર, નિષાદસપહું, અને મોડું મન. "

બુદ્ધિ ધણી તીવ્ર હોય અને ઉદારતાનો અંશ પણ ન હોય. ઉદારતા તો 'મનુષ્યના મનમાં જે જિંયામાં જિંચું બળ, ચિદ્વૃત્તિ, તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને જિંયામાં જિંચી શક્તિ, વિચારશક્તિ, અને વિશ્વાસ રાખવાની શક્તિ, જેથી મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય થાય તેના કરતાં વિશેષ ગ્રહણ કરવાને સમર્થ થાય છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આથીજ મનુષ્ય ઇતર પ્રાણીથી ભિન્ન થઈ વિચારવન્ત બને છે. ડાર્વિને ખરું કહ્યું છે કે " સન્માર્ગે દોરનાર અને અસન્માર્ગથી વારનાર ચિદ્વૃત્તિ અને તેના સંબંધમાં પશ્ચાત્તાપ અને કર્તવ્યનો વિચાર એજ મનુષ્ય અને ઇતર પ્રાણીઓ વચ્ચે અગત્યનો ભેદ છે. "

જડવાદીઓ આપણને લલચાવે છે કે પદાર્થ દુનિયામાં તત્ત્વરૂપ છે અને તેની શક્તિ પ્રવળ છે એમ માનો. આપણી દષ્ટિવડે. જોઈ શકીએ

અને હસ્તવડે જોને સ્પર્શ કરી શકાએ તેનેજ ખરું છે એમ માનવું; જે આપણે સમજી શકાએ નહિ એવું કશું માનવું નહિ. પણ કેટલી બધી થોડી વસ્તુ વિષે આપણે પૂરતી રીતે જાણીએ છિયે અને સમજીએ છિયે. 'જેમ કાચમાં કાંપું લોઈએ છિયે' તેમ આપણે માત્ર વસ્તુનો ઉપલો ભાગ જોઈએ છિયે. જીંદગીનો મર્મ સમજવામાં પદાર્થજ્ઞાન આપણને શી રીતે મદદ કરી શકે ? આપણે સંકલ્પશક્તિ, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, અને માનસિક વ્યાપારનાં કારણો વિષે તદ્દન અજાણ્યા છિયે. એની હયાતી વિષે જાણીએ છિયે, પણ એનાં કારણ સમજી શકતા નથી.

એક જુવાનીઆએ ડૉક્ટર પારને કહ્યું કે હું તો જે કંઈ સમજીશ નહિ તે માનનાર નથી. સારે ડૉક્ટરે કહ્યું કે "સારે તો સાહેબ ! તમે સ્વીકારો મત તો ધણાજ ટુંકા છે. ખીબ કોઈનાં પણ મેં એત્રો ટુંકા મત જોયા નથી. પણ સિડનિ સ્મિથે આવેજ વિચાર વધારે સુંદર રીતે દર્શાવ્યા હતા." હૅલનડ હાઉસમાં ખાણામાં એક પરદેશીએ કહ્યું કે હું તો જડવાદી છું. તરતજ સિડનિ સ્મિથે ટીકા કરી કે 'એ. ધણું સાફ પુરિંગ' * છે. તે પરથી જડવાદીએ જવાબ દીધો, 'હા સાહેબ, એ ધણું સ્વાદિષ્ટ છે.' પોતાની ટીકા સચોટ લાગુ પડે એવી રીતે સંભાળી કરનારને ઉતારી પાડવાની હમેશની ટેવ પ્રમાણે સ્મિથે જવાબ દીધો કે "સાહેબ ! મારે આ ટાણે આપને પૂછવું છે કે આપ રસોઈમાને માનો છો કે નહિ ?"

હજારો વીજે આપણા મગજમાં ઊતરતી નથી તે આપણે માનવી પડે છે. જેમ જીંદગીનો મર્મ કોઈથી કળાતો નથી, તેમ પદાર્થ અને તેના કિન્નલિન પ્રકારના સંયોગ પણ અતિ ગહન છે. જુઓ, આ ધણે દૂર આવેલી અસંખ્ય દુનિયાઓ પોતપોતાના નીમેલા માર્ગમાં કેવી પ્રૌઢતાથી ફરીજ નાવે છે ? જે પૃથ્વી પર આપણે વસીએ છિયે તે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ વૅર્ષિક પરિભ્રમણ કરતી વખતે પોતાની ધરી ઉપર દરરોજ કેવી રીતે ગતિ કરે છે તે પર નજર કરો. આપણે આવી ગતિઓનાં કારણો વિશે શું સમજીએ છિયે ? એવી ગતિઓ છે એ ખરી વાત છે, પણ એ સિવાય એને વિષે ખીજું શું કદી પણ આપણે જાણી શકીએ ?

પાસ્કલ કહે છે કે આકાશમાં સૂર્યની પરિવર્તનમાર્ગ ધણો મોટા છે,

* એક જાતનું લોહ, દૂધ, અને ઇડાનું મિશ્રણ ખાવાનું.

તોપણ તારાઓ એથી પણ વધારે વિસ્તીર્ણ ચક્રમાં ફેરા ફેરે અને એની સાથે મુકાબલો કરતાં સૂર્યનો માર્ગ માત્ર નાના બિંદુ જેવો છે. જ્યાં નજર પહોંચે નહિ એવાં વિસ્તીર્ણ બ્રહ્માંડના પેટામાં આ જગત એક બિંદુ સમાન છે. સૃષ્ટિનું ખરૂં સ્વરૂપ અપાર, અનન્ત મંડળ છે, તેનું મધ્યબિંદુ દરેક સ્થળે છે પણ પરિધિ કોઈ પણ સ્થળે નથી, તેની સાથે સરખાવતાં આપણે કલ્પના કરી શકીએ છિયે તે કલ્પના પરમાણુરૂપ છે. આ અનન્ત મંડળની વચ્ચે મનુષ્ય તે કોણુ માત્ર ? વળી મનુષ્યની નીચે અનન્ત, અપાર મંડળનો દેખાવ છે તે આથી કંઈ ઓછો આશ્ચર્યજનક નથી. આપણી નજરે પડતી કીડા જેવી નાનામાં નાની ચીજ તરફ જુઓ. તેને અવધવો છે, નાડી છે, નાડીમાં વહેતું લોહી છે, લોહીમાં ચપટા વર્તુલાકારના કણુ છે, તે નામાં ધાતુ છે અને ચરખી છે. આ પરમાણુના આવરણમાં હું તમને માત્ર દેખીતી દુનિયાજ નહિ પણ સૃષ્ટિની વિસ્તીર્ણતા પણ દર્શાવીશ. જે કોઈ આવા વિચાર કરે છે તેને પોતાને વિષે વિચાર આવતાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે. ઇશ્વરે મનુષ્યને અનન્તતા અને શુન્યતાની વચ્ચે જાણે લટકાવ્યો ન હોય એમ મૂક્યો છે તેથી તે કષ્ટે છે. અદ્ભૂત સૃષ્ટિનો કર્તાજ આ બધું કળી શકે છે, ખીજા કોઈના ખ્યાલમાં આવી શકતું નથી.

કૉન્ફ્યુશિયસ પોતાના શિષ્યોને શિખવતો કે વર્તણુકમાં જીવનના યોગ્ય પ્રયોજનોનો સમાવેશ થાય છે એમ તમારે માનવું. “પવિત્ર વિચાર. કરો અને સદ્ગુણ આચરો. જ્ઞાન, ઔદાર્ય, અને ઉત્સાહ સર્વેને અવશ્યનાં છે. ગંભીરતા, ઉદાર મન, શુદ્ધ ભાવ, એકાગ્રતા, અને પ્રેમ એજ ઉત્કૃષ્ટ સદ્ગુણ છે.” પવિત્ર અને ભવિષ્યદર્શી, જ્ઞાની કૉન્ફ્યુશિયસને તેના શિષ્યો દશ હજાર જમાનાનો મોટો ઉપદેશક કહેતા હતા, તેના આ શબ્દો દ્વરના પ્રતિશબ્દની માફક આપણી તરફ આવે છે.

પણ આ સંધગા સદ્ગુણોનું મૂળ ચિદ્વૃત્તિરૂપી સહજન્મ પામેલો ઉપદેશક છે. આ સર્વોત્તમ ધોરણ ઉપરથી આચરણના સર્વ નિયમો નીકળેલા છે. જેને યોગ્ય કહીએ છિયે તે કરવાને એ આપણને ફરમાવે છે, અને જેને અયોગ્ય કહીએ છિયે તે કરવાની તે મના કરે છે. એ વૃત્તિ જ્યારે પૂર્ણ કંળા પામે છે ત્યારે ખીજાઓ જેથી સુખી થાય એવાં કૃત્યો કરવા આપણને આદેશ કરે છે, અને દુઃખી થાય એવાં કૃત્યો કરવાની મના કરે છે. ખરી શિખામણુ એ લેવાની છે કે મનુષ્યે દૈવ યજ્ઞ પોતાની ફરજ બજાવવી, યોગ્ય હોય તેજ કરવું, અને પોતાની પાસેથી લઈ શકાય નહિ તેવા પદાર્થમાં

મુખ અને મનની શાન્તિ શોધવાં. આપણા દુષ્ટ વિકારો ઉપર વિજય મેળવતાં જે યુદ્ધ ચાય છે તે યુદ્ધનો હેતુ ચિદ્વૃત્તિ છે. જે મનુષ્યની અંતર્ગત શક્તિનો ગુપ્ત બ્યાપાર છે અને એથી ઈશ્વરેચ્છા અને પરમાત્માની ખાસ શક્તિ તેનામાં છે એવું સિદ્ધ ચાય છે.

કર્તવ્યના ગુણ વિષે આપણે ઉત્તમ પ્રાચીન ગ્રીક લોકો તરફથી પણ કંઈક શીખવાનું છે. કેટલાક સૉક્રેટીસને ગ્રીક તત્ત્વશાસ્ત્રનો સ્થાપનાર ગણે છે. મનુષ્યમાં મુનીતિનું અંતર્ગત જન્મત્ કરવાનું ખાસ કામ મને ઈશ્વરે સોંપ્યું છે એમ તે માનતો. ઇ. સ. પૂ. ૪૬૮ માં તે અંધન્સમાં જન્મ્યો હતો. અંધન્સના લોકો જેની ઉત્તમ કૃણવણી મેળવી શકતા તેવી તેણે મેળવી હતી. તે પ્રથમ શિલ્પવિદ્યા શીખ્યે અને તેમાં તેણે યોડીક કૃતિ સંપાદન કરી. પછી તેણે યોદ્ધા તરીકે દેશની સેવા જનવી, કેમકે સર્વે અંધન્સના લોક તેમ કરવાને વંધાયલા હતા. સઘળા જુવાનીઆઓની સાથે તેણે આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધી—“ મારા દેશે મને આપેલાં પવિત્ર શસ્ત્રને હું કલંક કદી લગાડનાર નથી; તેમજ જે સ્થાનનું રક્ષણ કરવાનું મને સોંપવામાં આવશે તે સ્થાન હું કદી છોડીશ નહિ. ”

જે જે સ્વારીમાં તે ગયો તે બધીમાં તેણે ધણું ધૈર્ય અને શૌર્ય બતાવ્યું. પોટ્રીડીયા આગળ એક યુદ્ધ થયું તેમાં અંધિસઆઈડીસ ધાયલ ઘઈ શત્રુના સૈન્યમાં પડ્યો. સૉક્રેટીસ તેને બચાવવા ધસ્યો અને શસ્ત્રસહિત તેને પાછો લાવ્યો. આ પરાક્રમને માટે એને ઈનામ આપવામાં આવ્યું. તેની બીજી ચઢાઈ પણ આવીજ માનને પાત્ર ઘઈ. ડીલિથમ આગળના દારુણ યુદ્ધમાં તેને એનફ્રનનો જીવ ઉગાર્યો, અને પોતાના ખભા પર બેસાડી યુદ્ધકરતો કરતો તેને રણક્ષેત્રમાંથી લઈ ગયો. તેણે વળી બીજી ચઢાઈમાં પણ નોકરી બજવી, અને પછી યોદ્ધા વખત મુઘી બીજાં ખાતાંઓમાં રાજ્યની નોકરી કરી.

તે જેવો બળવાન યોદ્ધો હતો તેવોજ પ્રતાપી સલાસદ હતો. મોતને પતન કરે એટલુંજ નહિ, પણ વિરુદ્ધ મતની પણ આમા ટક્કર લઈ શકે એવી તેનામાં પોતાના મતને વળગી રહેવાની અને જે ખરું લાગે તેજ કરવાની ઊંચા પ્રકારની દિમત હતી. તેનામાં એવી શક્તિ હતી કે જુલમગારને તેમજ જુલમી તોફાની ટોળાને તે પન કરતો નહિ આર્ગિન્યુસીની લડાઈ પછી જ્યારે દરિયાર્ષ સેનાપતિઓના પર યુદ્ધમાં કપાઈ ગએલાઓનાં મુડદાંને ન છોડવા માટે કામ ચાહ્યું ત્યારે તેમનો બચાવ કરવા માત્ર સૉક્રેટીસજ

ભિન્ને થયો. તોફાની ટાળું ધણું જુરસામાં આવ્યું. તેને સલામાંથી કાઢી મૂક્યો અને સેનાપતિઓને ગુનેગાર ઠેરવવામાં આવ્યા.

પછી સ્કોટ્ટેટીસ શિખવવાના કામમાં મગ્યો. મનુષ્યના તર્ક અને કૃત્યના વિષયો અને યોગ્યતા વિષે પોતાના વિચાર લોકોને શિખવવા તે બજારમાં ભિન્ને રહેતો, કારખાનામાં પેસતો, અને શાળાઓમાં જતો. જ્ઞાન માત્ર સંદિગ્ધ છે એવો વિચાર જ્યારે લોકોમાં ચાલતો હતો ત્યારે એ શિક્ષક તરીકે બહાર પડ્યો. સૃષ્ટિ વિષે જે ગહન તર્ક ઠરવાથી તેમનાં મન અતિશય ગુચવણુ અને ચંકામાં પડ્યાં હતાં તેમાંથી બહાર કાઢવા તેણે પ્રયાસ કીધો. 'જીંદગી જીવન્યોગ્ય છે કે નહિ, અર્થાત્, જીવનમાં કંઈ લાભ છે કે નહિ' એ હાલના જેટલોજ તે સમયે પણ તર્કનો વિષય હતો. સ્કોટ્ટેટીસ તેઓને અન્તર્દર્શન કરવા ફરમાવતો. લોકો દેવાને આરાધી સંતુષ્ટ કરતા; પરંતુ સદાચારજ આ લોકોમાં તેમજ પરલોકમાં સુખ મેળવે છે એમ તે આગ્રહપૂર્વક કહેતો.

સ્કોટ્ટેટીસ ઉપદેશક તરીકે દેશે દેશ ફરતો. ડાહ્યા માણસો અને શિષ્યો તેની પાછળ જતા. એરિન્ડિટમ્પસે તેને ઘણા પૈસા આપવા માંડ્યા, પણ તેણે તે લેવા તરતજ ના પાડી. સ્કોટ્ટેટીસ દ્રવ્યને અર્થે નહિ પણ જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવા માટે ઉપદેશ કરતો. તે કહેતો કે મનુષ્યજાતિને મારા ઉદ્યોગથી ફાયદો થયેલો જોજી એજ હું મોટામાં મોટું ધનામ સમજું છું.

તે કંઈ અન્યમાંથી વાંચી દીક્ષ કરી અર્થ સમજાવતો નહિ. તે કેવળ વાદવિવાદજ કરતો હતો. તે કહેતો કે "અન્યોને પ્રશ્ન પૂછી શકાય નહિ, તે ઉત્તર વાળી શકે નહિ, મારે તે ઉપદેશ પણ કરી શકે નહિ. જે આપણે પૂર્વે જાણતા હોઈએ તેજ એમાંથી શીખી શકીએ." તે વસ્તુનાં છેક મૂળતત્ત્વ મોખી કાઢવા પ્રયાસ કરતો અને નિશ્ચયનેજ સત્વરું ધારણુ ગણી તે પ્રાપ્ત કરવા કોશીશ કરતો. તે સદગુણની એકતા માનતો અને નિશ્ચયપૂર્વક કહેતો કે એક સાચીય વિષય તરીકે શીખવી શકાય. જે તત્ત્વજ્ઞાન આપણને સુનીતિનાં કર્તવ્ય કરતાં અને ધર્મસંગ્રામી આશા રાખતાં શિખવે છે તેજ તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. તે સર્વ પ્રકારના અન્યાય અને મૂર્ખાઈને ધિક્કારતો અને તેમને ઉઘાડી પાડી તિરસ્કારવાય કરવાનો જે કોઈ પણ પ્રસંગ મળે તેનો લાભ લેવા ચૂકતો નહિ. સર્વ મનુષ્યો પોને રાજ્યતંત્ર ચલાવવા સુમર્થ છે એમ ધારી લેના હતા

તેને માટે તે પોતાનો તિરસ્કાર બતાવતો. તેના મત પ્રમાણે માન ડાહ્યા માણસો રાજ અલાયવા થોગ્ય છે અને એવા થોડાજ હોય છે.

બોતેર વર્ષની ઉંમરે તેને ન્યાયાધીશોની આગળ બીજો રાખવામાં આવ્યો. તેના ઉપર તહોમત મૂકનારાઓએ નીચે પ્રમાણે તહોમત મૂક્યાં. 'સૈકેટીસ પાપી છે. તે જીવાનીઓને બગાડે છે. સરકાર જે દેવોને માને છે તેને તે માનતો નથી, પણ નવા દેવોને દાખલ કરે છે.' આ તહોમત પર તેના પર કામ આવ્યું, અને તેને મોતની શિક્ષાને પાત્ર ઠરાવવામાં આવ્યો. તેને દેહખાનામાં લઈ ગયા અને ત્યાં તેણે ત્રીસ દિવસ સુધી મિત્ર સાથે પોતાના પ્રિય વિષયો ઉપર સંભાષણ કર્યું. કામદારોએ તેને માટે દેહખાનામાંથી નાસી જવાના સાધનો તૈયાર કર્યા, પણ તે તકનો કાલ લેવાનું તે તેને મન કરાવી શક્યો નહિ. તેણે આત્માના અમરપણા વિષે, હિંમત, સદ્ગુણ, અને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવા વિષે, સંપૂર્ણ સૌન્દર્ય, અને સંપૂર્ણ હિત વિષે, અને પોતાની સ્ત્રી અને છોકરાં વિષે વાત કરી.

તેણે રાતા મિત્રોને ધીરજ આપી, અને શિક્ષા ગેરવાળખી છે એમ જોયો. બહુબહુ હતા તેને માટે નરમાશયી તેમને કપકા દીધો. તેણે કહ્યું, "હું મરવાની તૈયારીમાં છું. તમારે શા માટે મિલાપ કરવો જોઈએ? હું બહુ મોટી ઉંમરે પહોંચ્યો છું. થોડા વખત પછી મોત એના નિયમ પ્રમાણે આપો-આપ આવેલું તમે દેખત." મૃત્યુ વધારે બીચી સ્થિતિમાં પુનર્જન્મ છે એમ સમજાવવામાં પણ સૈકેટીસના કરતાં વધારે વિશ્વાસથી કદી એનો સ્નેહ પૂર્વક સ્વીકાર કર્યો નથી. આખરે શિક્ષાનો સમય આવ્યો, એટલે દરેગાએ તેને ઝેરનો પ્યાલો આપ્યો. તે હિંમતથી પી ગયો અને પૂર્ણ શાંત અવસ્થામાં મરણ પામ્યો. ફીડાએ કહ્યું કે "ડાહ્યામાં ડાહ્યો, ન્યાયીમાં ન્યાયી, અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરુષ, જેવો મેં કદી પણ જોયો નથી, એવા આપણા મિત્રનો આવો અંત આવ્યો."

લુઇસ કહે છે કે "પર્ણના જન્માનાના લોકો તેના સદ્ગુણ અને નાશનું પ્રીતિપૂર્વક સંમરણ કરે છે, પણ તેઓએ તેના દાખલાનો ધણો લાભ લીધો."

* તેણે કહ્યું કે "જે મોતથી સર્વનો અંતજ હોત, તેને દુષ્ટને મોત પહું લાભકારક યદ્ પડત; કેમકે તેઓ તેથી કેવળ પોતાના સ્ત્રીસ્ત્રીને મુક્ત ન થાત, પણ દુષ્ટનો અને આત્માથી પણ મુક્ત થાત અને એ તેમને ધણું સુખકારક યદ્ પડત. પણ આત્મા પુલ્કી રીતે નિવ્ય છે, તે ઉલ્કષ સદ્ગુણ કે સુમુક્તિ મેળવી શિવામ છુટકારો કે મુક્તિ નથી." જીવંતજીવ મ્યેટાના સંવાદ ગ્ર. ૧. પૃ. ૪૮૮

નથી, નેમજ તેના વૃતાન્ત ઉપરથી પરમત સહન કરવાનો સ્વભાવ પ્રાપ્ત કર્યો નથી. તેનું નામ નેશાળીઆઓ અને સુભાષણ કરનારાઓમાં સુનીતિના પ્રબન્ધરૂપ યર્ષ પડ્યું છે. જે તે સુનીતિપ્રેરક યર્ષ શકે તેા કહેવું સાધું!"*

સૌકેટીસે એકે ગ્રન્થ રચ્યો નથી. એને વિષે જે જાણીએ છિયે તે બહું લગભગ એના પ્રસિદ્ધ શિષ્યો, પ્લેટો અને એનોદેન તરફથી મળી આવેલું છે. તેઓએ એનાં કૃત્યો, ઉપદેશો, એના પર ગુજરેલા ગેરમુનાસબ, અને એનું મોત મમતાથી યાદ રાખ્યાં છે. પ્લેટો એની સાથે દશ વર્ષ રહ્યો અને પછી એના અભિપ્રાયો સુપ્રસિદ્ધ 'સંવાદ' નામના ગ્રન્થમાં સમજાવ્યા. પણ એ સંવાદમાં પ્લેટોના અભિપ્રાય ક્યા અને સૌકેટીસના ક્યા તે જાણવું મુશ્કેલ છે. તેઓ મોતથી લુહા પજા પછી પ્લેટોએ યાળાસમે વર્ષ સિસિલિમાં મુસાફરી કરી. હાં તેને સાધરેક્યૂસના નિરંકુશ રાજ્ય પહેલા ડાયોનીશીઅસનું ઝાળખાણ થયું. સ્વતંત્રતા વિષે પોતાના મત દર્શાવવામાં પ્લેટો બહાદુર અને છૂટા હતો, તેથી રાજનીતિ વિષે મતભેદ થવાથી તે નિરંકુશ રાજ્યએ તેને મારી નાખવાની ધમકી આપી. તેના ભાઈ ડાયને તેને વચ્ચે પડી સમજાવ્યો અને તેથી તેની છાંદગી બચી, પણ તેને ગુલામ તરીકે વેચાવવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. તેને એક મિત્રે ખરીદ કીધો અને તરતજ સ્વતંત્ર કીધો.

પ્લેટો અંધન્સ પાછો વળ્યો અને હાં તેણે શિખવાનું કામ આરંભ્યું. પોતાના ગુરુની પેઠે તેણે પણ દ્રવ્ય કે બદલો લીધા વિનાં ઉપદેશ કીધો. તેના વૃતાન્ત પૂરો લખવાની જરૂર નથી. એટલુંજ કહેવું બસ છે કે તે સત્ય, નીતિ, અને કર્તવ્ય લોકોના મન પર ઠસાવવા મંડ્યો રહ્યો. તેણે મુખ્ય સદ્ગુણોના ચાર વિભાગ કીધા; (૧) દુરદર્શિપણ અને વિવેક. (૨) હિંમત, દૃઢતા, અને ધૈર્ય, (૩) નિષમિતપણ, પકવ વિચાર, અને આત્મસંયમ, અને (૪) ન્યાય અને સદાચાર. સદ્ગુણના આ વિભાગને તેણે પોતાના નીતિશાસ્ત્રનું મૂળ ગણ્યું છે. તેણે કહ્યું છે કે "કૃતેહ મજે કે નહિ, જ્ય યાય કે ન યાય, તોપણ સર્વ સ્થિતિના લોકોએ પોતાનાં કર્તવ્ય કરવાં અને સંતુષ્ટ રહેવું." આ કૃત્યોમાં આવતા જમાનાના લોકોને માટે કેટલી બધી શિખામણ સમાવલી છે !

પ્લેટોએ જ્ઞાપરથા પોતાના વિઘોલયના સાંત અને એકાન્ત રચ્યે નિર્ગમન કરી. 'સંવાદ' નામના ગ્રન્થનાં પછીની પ્રબ્ધ સ્નાનદાથર્ષ વખાણ

કરે છે. તે સ્વયંનું કામ એની જીંદગીના અને મુખ્યત્વે કરીને કૃદાવસ્થાના આનંદકારક વિનોદનું સાધન હતું. એને લોકોએ દિવ્ય પ્લેટા કહ્યો છે. એને આત્મા સહ શોધી કાઢવા ઘણો ઉત્કંઠિત હતો. એ કહેતો કે એજ મનુષ્યનો મોટો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. પોતાના ગુરુની ચાકક સૌજન્ય, ન્યાય, અને સુશુદ્ધિ એ ગુણોને, તેમજ મનુષ્યના કામમાં ઈશ્વર પ્રત્યક્ષ વચ્ચે પડે છે એ વિચારને એ સર્વોત્તમ જાની (ઈશ્વર) સાથે જોડતો, અર્થાત્ ; તેમાં ઈશ્વરનો અંશ છે એમ માનતો. કાવ્યના ઉપર એની કાર્લાઈસ્ટીયન નેટીવીટી અરુચિ હતી. એ માત્ર નીતિ વિષેની કવિતાનાજ વખાણ કરે છે; કારણ કે ખદ જોતાં તે સિદ્ધતત્ત્વજ્ઞ છે. જ્ઞાનમાં રાખવું કે એ ઈ. સ. પૂ. આસરે ૪૦૦ વર્ષ ઉપર યદ્ય ગયેા. ફોલોરિંગ એને વિશે વર્ણવે છે કે એ ઈસ્ટ્રિસ્ટના સમયનો ખરેખરો ભવિષ્યદર્શક હતો; અને કાઉન્ટ ડિ મૈસ્ટ્રે એને વિશે હમેશા કહેતો કે “ પ્લેટોના અભિપ્રાય બાજુના વિના કોઈ પણ વિષય મૂકી દેવો નહિ. ”

મનુષ્યનું જીવન કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે તે સંપૂર્ણ કહેવાય તે વિશે નવાં કરારના ધર્મપુસ્તકમાં સ્તુતિપાત્ર કલ્પના આપી છે; પણ એ સંપૂર્ણ

* કાર્લાઈસ્ટ કહે છે કે “ એ તમારે મનુષ્યને કંઈ દ્વિતકારક કહેવું હોય તો તે માર્કને શા માટે કહો છો ? કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધમાં મનુષ્યે ઈશ્વરદત્ત શુદ્ધિ દર્શાવવી અને ગુણ દિવ્ય કાર્યજ તે સારી પેઠે જતાવવામાં સમર્થ છે તેમાં ન જતાવવી એ તેનું મોટું ક્ષમણીય અને ભારે છે. જે મનુષ્યને દેવોએ વિલક્ષણ મનોબળ (જેનો અર્થ કંઈ પણ હોય તો શુદ્ધિ, શૌર્ય અને સંપૂર્ણ મહાઈનો પ્રકાશ થાય છે, નહિ કર, કંઈ નહિ.) આપ્યું છે તેઓએ આવા આપણા અસાધ્યના જ્ઞાનામાં પોતાની ઈશ્વરદત્ત શક્તિ કોઈ પણ માણસ તદ્દન ખરા બાવથી દાહ-વાંચવું નથી એવી કવિતાના રૂપમાં જતાવવાની આમહ રાખવો એ આ જ્ઞાનામાં અને ઉત્પન્ન થતા શોક્ષનાં કારણોમાંનું એક છે.” એથી ઉલટું મેથ્યુ આનોલ્ટ અમેજ કવિઓ નામના મન્યની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે જેમ જેમ વજત વચે તેમ તેમ કવિતા આપણા વંશજનો વધારેને વધારે નિશ્ચિન આશ્રય યદ્ય પડશે. “ દરેક સ્વીકૃત પક્ષને તેના પ્રતિપક્ષીઓએ જીતવો પાડ્યો છે, દરેક માન્ય કરેલો મત શક્યરેલો જતાવવામાં આવ્યો છે, અને દરેક પરંપરાથી ચાલતી આવેલી વાતને પણ નાશનો ભય છે. ખરી વાત અથવા જેને ખરી વાત ધારીએ છિયે એવા મૂર્ત પદાર્થમાં આપણા ધર્મ અને તેને લગતા વિચારનો સમાવેશ થયો છે; અને હવે એ ખરી વાત ખોટી પડવાની માઠી છે. પણ કવિતાના સંબંધમાં તો કલ્પનાજ તેનો આત્મા છે અને એ સિવાય બીજું બધું માયા-ઈશ્વરી માયાનું ભરેલું છે. ”

દ્રષ્યમાને મનમાં સર્વોપરિ રાખવા પ્રયાસ કરે તેને સખત મહેનત પડે છે. આપણે માથે ફરજ દાખવજો કે કામ રહેલું છે તેના કરતાં કંઈક બીજું કામ એવું લાગે છે કે તે કરવાનું આપણને વધારે મન થાય છે. પણ જો કર્તવ્ય છે તે તો શોખયક્ષીસહી વિચાર કર્યા વિના કે આળસ્યા વિના કરવું જોઈએ. “જો કંઈ તારા હાથમાં આવે તે તારી બુધી શક્તિ વાપરી કર.” આ આદેશમાં શુદ્ધ અને સુખકારક સુનીતિનું કેટલું બધું જ્ઞાન સમાયલું છે. ઈશ્વરે તેને મને તે સ્થિતિમાં મૂક્યો હોય તો પણ પોતાથી બને એટલું કરે તે ઉદ્દયને માર્ગે ચઢ્યા વિના રહેતો નથી.

એક માણસને વિષે એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે તે નિરાશાના ઊંડા ખાડામાં પડ્યો ભારે તેણે કહ્યું કે “લઘા થવું કંઈ કામનું નથી; કારણ કે ન હો તો થવું કંઈ તમારી સાક્ષાતમાં નથી, અને હશે તો તેથી તમને કંઈ લાભ નથી.” આ પ્રમાણે સદ્વ્યવસ્થા અને સત્કાર્યને વિષે બોલવાથી નિરાશા, અસહ, અને અવિશ્વાસ જણાય છે. આપણે દરેક જણ આપણી પોતાની સ્થિતિમાં થોડું પણ લાલું કરી શકીએ. જો આપણે કરી શકીએ તો તે કરવાની આપણી ફરજ છે. આપણાત કરવા કરતાં નકામા થવાનો કંઈ આપણને વધારે હક્ક નથી.

જેમ મોટી વસ્તુમાં તેમજ નાની વસ્તુમાં પણ આપણે વિશ્વાસુ થવું જોઈએ. ઈશ્વરે બક્ષેલી ધણી શક્તિઓનો જોટલો સારો ઉપયોગ કરવાને આપણે બંધાયલા હોય તેટલોજ એક શક્તિનો પણ કરવાનો આપણો ધર્મ છે. આપણે ચેત્તિના આદેશને અનુસરી શકીએ અને એકલા પણ કર્તવ્યના માર્ગમાં ચાલી શકી શકીએ. આત્મસંતોષ સિવાય બીજો કંઈ લાભ નહોતો પામીએ; આપણે પ્રામાણિક, સત્યશીલ, અને ઉદ્યોગી થઈ શકીએ. આપણે જેવટ સુધી વિશ્વાસુ થવું જોઈએ. એક ગુલામ ખરીદ કરવા ઈચ્છનારે ગુલામને મૂળ્યું “જો હું તને ખરીદું તો તું વિશ્વાસુ થઈશ?” ગુલામે જવાબ દીધો “હા, સાહેબ. તમે ખરીદ કરો કે ન કરો પણ હું તો હમેશા તેવોજ થઈશ.” આ જવાબથી કાણ વિસ્મય પામતું નથી?

સારગોની ઘેરની ચર્ચમાં મહર્ષિ ડૉક્ટર મેંકલીઅરે મજુર અને કારીગરોને એક ધર્મબોધ કર્યો હતો તેના વર્ણનમાં એમ કહે છે કે તેણે ચર્ચાને વિષે ખુબ ભાર દબને કહ્યું હતું. તવગરમાં તવગરથી માંડીને તે

ગરીબમાં ગરીબ મુદી સદ્ગતિમાં સર્વનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. તેણે કહ્યું કે: પ્રિન્સ આલ્બર્ટ દિમિત્રીમાં કિમતી વસ્તુ મૂકી છે તે સદ્ગતિ છે. કુંસારી પેટે જાણું છું કે અધ્યાત્મિક ગરીબ લોકો ધારે છે કે અમારાથી સદ્ગતિ શી રીતે શાખી શકાય? એ સાચી માત્ર નથી. કુંસારી સાંભળનાર નથી. ગમે તેવા ગરીબ હોય તો પણ ધર્મરૂપાથી પૃથ્વીમાં ઉમદામાં ઉમદા વસ્તુ, સદ્ગતિ, પોતાની સાચા જાણી જવાની જોનામાં શક્તિ નથી એવાં કોઈ સ્ત્રી પુરુષ હું જોતો નથી. સુશીલ માયાપનાં છોકરાં તેમની પછી કદાચ જોઈ શકે તેથી તે પહેલાં અને ધર્મરૂપો ઉપકાર માને કે અમારી મા એક ધર્મિણી સ્ત્રી હતી કે અમારો આપ એક ધર્મિણ પુરુષ હતો.

આમાંથી કપણે નાનાં-નાનાં કૃત્યો કરવાં, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી, પહેલું કાન વેકવું, અને પ્રેમ અને દર્શનનાં કૃત્યો પ્રીતિપૂર્વક કરવાં, એ બધું મળીને સદ્ગતિ થાય છે. સદ્ગતિને મુખ્ય આશ્રય ધરમાં મળે છે; અને મનોવૃત્તિનું સ્વાભાવિક વલણ સાફ-હોય-કે નકારે હોય તો પણ તેને ધરકેળ-વહીની અસરથી પુષ્ટિ મળવાથી તે ચપળ થાય છે એવો સામાન્ય નિયમ છે. “જે નાનાં કામમાં વિશ્વાસ છે તે જોટામાં પણ તેવો થશે, અને જે નાનાં કામમાં અવિશ્વાસ છે તે જોટામાં પણ તેવો થશે.” એક સુદૃઢથી ખીજ સુદૃઢ જન્મ પામે છે, અને સલ અને વિશ્વાસમાંથી સલ અને વિશ્વાસનાં પુષ્કળ ફળ ઉત્પન્ન થશે. ઘણાં અનિશ્ચિત વચનો કરતાં નાનાં નજીવાં સુદૃઢ ઉપરથી મનુષ્યના સદ્ગતિ વિષે વધારે શીખીએ છીએ. એવાં કૃત્યો કરવાં સહેલાં છે અને તેની અસર આ નશ્વર જીવન કરતાં ધણી વધારે વાર પહોંચશે.

કારણ કે કોઈ પણ સુદૃઢનો કદી પણ નાશ થતો નથી. કોઈ પણ ચીજ નાશ પામતી નથી. જીંદગી પણ નાશ પામતી નથી. એ તો માત્ર એક રૂપ છોડી અન્ય રૂપ ઝલણ કરે છે. કોઈ પણ સાફ કામ, કોઈ પણ સારો દાખલો, જતો રહેતો નથી. એ હમેશ આપણી મનુષ્યભૂતિમાં રહે છે. ગાત્રનો ક્ષય થઈ લોપ થઈ જાય છે, તો પણ કૃલ કદી પણ લુપ્ત થઈ એવી ટાપ મૂકી જાય છે, અને આવતા જમાનાના વિચાર અને દ્રવ્યોને પોતાનું રૂપ આપે છે. કાળ કંઈ સુદૃઢનું માપ નથી; સુદૃઢથી ઉત્પન્ન થતી આપણી ખુશીમાં પછીના જમાનાના લોક પણ લાગ લેશે. સદગુણના એક કૃત્યથી પણ આખું ગામ, આખું શહેર, અને આખી પ્રજા જીવી શકે તેથી આખું છે. ગોઝાથ કહે છે કે “આ ક્ષણ જીવવાનું દેવતા છે.” મનુષ્યની ઉમદામાં ઉમદા ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓ તેના મુખ્યકારક અને પવિત્ર વિચારો

છે; કેમકે જેવા તે એક વાર પણ ઉત્પન્ન થઈ અમલમાં પ્રકવામાં આવે કે તરતજ પોતાની કૃષ્ણદાયક અસર હજારો વર્ષ અને પેઠી સુધી વિસ્તારે છે. જમીનમાં નાંખેલાં નાનાં ખીજમાંથીજ મુંદર જુલો ઉત્પન્ન થાય છે, અને સિદ્ધાન્તના સ્વાભાવિક આદેશ અને તેથી પ્રેરણા પામેલા કર્તવ્ય સમજવાના ગુણમાંથી સદ્કર્તનરૂપી મુંદરમાં મુંદર જુલો ઉત્પન્ન થયાં છે. વડીલવધીકવિ કર્તવ્ય વિષે ક્વન કરે છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

“અરે કાવદા બનાવનાર ! તું સખત છે તો પણ તારામાં ઈશ્વરી પ્રેમયુક્ત દયા છે, અને તારા મુખ પર જેવું કોમલ હાસ્ય છે તેવું રમણીય અમે કંઈ જોતા નથી. તારા મોં આગળ પુષ્પો તેમના ક્યારડામાં પ્રકુલિત થાય છે, અને સુગન્ધ તારા આર્ગમાં તું પ્રવર્તે છે. તું તારાઓને અનિષ્ટમાંથી બચાવે છે અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન આકાશ પણ તારે લીધેજ નવીન અને પ્રગળ છે.”

મંકરણુ-૨.

કાર્યરૂપી કર્તવ્ય.

તું ઈશ્વર પર બરોસો રાખ, કર્તવ્યને માર્ગે ચાલ્યો જા, તારી નિમલ દષ્ટિ એનાં આદેશ પર દડ રાખ, એથી તારું કાર્ય સંકળ થશે.

શુધર

વનમ કૃત્ય કરો. માત્ર આખો દિવસ તેની કપના કર્યા કરી છવનને મૂલ્ય-સમાન અને અપાર નિરન્તર મારને એક મુંદર મજુર મીનરપ ન કરો.

આલ્સાં દિવિસ્લ.

અરે દુનિયાના કુર્ષોની પુત્રો ! તમારા તરફ દરજને, બલે મંત્રશક્તિનેજ નદોષ તેમ, મન-વશદિન બુધિ અને અદિન વશ થાય છે: અરે તુષાન ખલા-સ્ત્રીઓ ! પોદાઓ ! ચિણાઓ ! ખેડૂનો ! વખકો ! વૃદ્ધો ! અને ખાલમાં કામ કરનારાઓ ! તમે કનમ કૃણરૂપ છો. પત્નીવાર મેક્ષા અને મુપળા વિનાના પણ તમે જ્યાં દો ત્યાં તમારામાં સંમિતમાં મુખ વરમ વડે છે. તમારામાં વલપાદક શક્તિ, છાનની કલ્પશા, સમજવન, મૂળતત્ત્વ અને સામર્થ્ય છે.

“છવન વિષે ગીત.”

જેણે પોતાનાં કર્તવ્ય વિષે સારી પેઠે વિચાર કરીએ છે તે તરતજ નિઘયપૂર્વક વિચારને કૃત્યરૂપમાં મૂકશે. આપણાં કૃત્યોજ આપણા હાથમાં છે. તે માત્ર આપણી ટેવનાજ નહિ, પણ મંડલનરૂપ છે.

તેમજ કર્તવ્યનો માં હમેશ સુગમ હોતો નથી. તેમાં ઘણી અડચણો અને મુશ્કેલીઓ ઝોળાંગવાની છે. આપણામાં સન્માર જોવાની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ હોઈ શકે, પણ તે રસ્તે જવાની દૃઢતા ન હોય. અનિશ્ચિત પુરુષને માર્ગમાં ઘણાં જોખમો માલમ પડે છે. તે વિચાર કરે છે, નીતિના વિષયોની વાતો કરે છે, કંઈપણ બાંધે છે, પણ કંઈ કરતો નથી. એક મહેનતુ માણસે કહ્યું છે કે “જોવામાં ને કરવામાં કંઈ ઠમ નથી માત્ર તે કરવું એટલુંજ છે.”

કેવળ રુચિ અને અરુચિનેજ વશ કરવી જરૂરની છે એમ નહિ, પણ એથી વધારે અધર્મ અને અવસ્થાનું એ છે કે વિરુદ્ધ લોકમતની કંઈ પણ દરકાર રાખવી નહિ. કોઈ કૃત્યનો વિચાર આવ્યા પછી જે પુરુષના મનમાં એવો સવાલ ઊઠે કે “લોકો શું કહેશે?” તે પુરુષથી કશુંનીપજનાર નથી, પણ જો તે એવો પ્રશ્ન પૂછે કે “એ માં કર્તવ્ય છે?” તો તે નીતિનું પૂર્ણકૃત્ય પહેરી કાર્ય કરવા શક્તિમાન થશે, લોકોની નિન્દા ખમવા તત્પર થશે, અને તેઓ હાસ્ય કરશે તો તેને પણ પત નહિ કરે. એમ. ડી. લા. ફ્રેટલી કહે છે કે “આપણે સારાં કામમાં વિશ્વાસ રાખો, અને શક અને અવિશ્વાસ નકારાં કામ માટેજ રહેવા દો. અવિશ્વાસ રાખવા કરતાં કંગાલું પણ વધારે સારું છે.”

કર્તવ્ય વિષે પ્રથમ બોધ ઘેર મળે છે. બાળક દુનિયામાં આવે છે ત્યારે નિરાશ્રય હોય છે, અને તેને આરામ, ખોરાક, અને શરીરના અને મનના પોષણ માટે બીજા ઉપર આધાર રાખવાનો છે. આખરે તે વિચાર પ્રહણ કરવું શાય છે, અને યોગ્ય કેગવણી હોય તો તેની અસરથી આત્મા પાળતાં, મનોવૃત્તિઓને નિયમમાં રાખતાં, બીજા પર માયાળુ થતાં, કર્તવ્ય કરતાં, અને સુખી થતાં શીખે છે. તેનામાં સંકલ્પશક્તિ છે, પણ તે સારે કે નકારે માર્ગે દોરવાય તેનો ઘણો આધાર માતાપત્ની કેગવણીની અસર છે.

ધમ્જવાની ટેવને સંકલ્પ કહે છે, અને અગાઉ કહ્યું છે તે પરથી જાણવાવશ્યામાં યોગ્ય સંકલ્પ કરવાની જરૂર ખુલ્લી માલમ પડશે. જોવેલિસ કહે છે કે “સંપૂર્ણ રીતે દૃઢ કરેલી ધમ્જા એજ ક્ષણ.” ધમ્જાને એક વાર દૃઢ કરી કે તે આખો જન્મારો સિંધર અને નિકળ રહે. સાચો માણસ સત્તાનું

ઈનો મનમુગ્ધો કરી દહ ધ્વજને વળગી રહે છે ત્યારે દુનિયા જે કંઈ ઈનામ આપે છે કે સ્તુતિ કરે છે તેની ચોડીજ કિંમત ગણે છે. અન્તર્યામી કાર્ય પદ્મક કરે છે અને “ઠીક કીધું, ધન્ય છે” એમ કહેવાને તૈયાર હોય છે એજ તે અત્યુત્તમ ઈનામ સમજે છે.

નિયમના સંબંધ વિનાની ધ્વજનો વિચાર કરીએ તો તે માત્ર સ્થિરતા, દહતા, અને આગ્રહ કહેવાય. પણ એ તો ખુદ્ધું માત્રમ પડશે કે મનોગુણને યોગ્ય રીતે નિયમમાં મૂકવામાં ન આવે તો સંકલ્પશક્તિ દેવજા નુક્સાન કરવાની શક્તિ ધઈ પડે. મોટા નિરકુશ રાજાઓમાં તે રાક્ષસરૂપ છે. તેમનામાં ધ્વજને અમલમાં આણવાની શક્તિ છે, તેથી એ ધ્વજને કંઈ દહ કે દબાણુ રહેતું નથી. તે લાખો માણસને વશ રાખે છે, તેમના મનોવિકાર પ્રેરે છે, તેમનામાં યુદ્ધનો જુસ્સો ઉચ્છેરે છે, અને જય મેળવવામાં, નાશ કરવામાં, અને જીલમ કરવામાંજ સંતોષ માને છે. નિર્ભયાદ ધ્વજથી એલેક્ઝાન્ડરે કે નેપોલિયન જેવો પુરુષ બને છે. હવે કોઈ રાજ્ય છતવાતું રહ્યું નહિ એવા વિચારથી એલેક્ઝાન્ડરે ખિન્ન થયો, અને આખા યુરોપ પર ફરી વળ્યા બાદ બેનાપાર્ટે રૂશિયાના પર્વત પર જરકમાં પોતાંતું બળ કાઢ્યું. તેણે કહ્યું, “હું જયથી આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું અને જયથીજ ટકી રહીશ.” પણ તે નીતિને ધોરણે વર્તતો નહોતો અને તેણે નાશતું કામ પૂરું કર્યું કે તરતજ યુરોપે તેને તિરસ્કારી કાઢ્યો.

સંકલ્પ કરી દુષ્ટ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાથી જેટલું નુક્સાન થાય છે તેટલોજ સ્વલપ્રયોજન સાથે જોડાયલા સંકલ્પથી લાભ થાય છે. સદુદ્દેશ રાખી સંકલ્પ કરનાર મનુષ્ય બીજાનાં મન અને અંતઃકરણને પ્રેરે છે અને ઉત્તેજીત કરે છે; તેમનાં મન વાળી કર્તવ્ય વિષેના પોતાના વિચાર તેમના મનમાં લાવે છે, યોગ્ય પદાર્થ મેળવવા પોતે પ્રયાસ કરે છે તેમાં પોતાની સાથે તેમને ધક્કડે છે, અને અન્યાયને દબાવી દેવા અને ન્યાયને સ્થાપવાં તેઓના અભિપ્રાય દોરવે છે. દહ સંકલ્પશક્તિવાળા મનુષ્યનાં કૃત્યોમાં પ્રતાપ રહેલો છે. દહ આગ્રહ તેને ટેવ જેવો યઈ પડે છે. જે સોગંધીઓમાં તે ફરતો હોય, જે મંડળીમાં તે રહેતો હોય, અને જે પ્રજામાં તે જન્મ્યો હોય તેને તે અમુક પ્રકારનું સ્વરૂપ આપે છે. બીજાને તેનાથી આનંદ પામે છે અને મુસ્તને તે હમેશાં ધિક્કારે છે. તે બીજાને આશા આપી ટટાર બનાવે છે. પોતાના દષ્ટાન્તની અસરથી મુસ્તને પણ ઉચ્છેરી તે તેમની પાસે કદાચ મુક્ત્યો કરાવે છે. ટનિ-સન પોતાના કાવ્યમાં સંકલ્પશક્તિ વિષે નિચે પ્રમાણે યોગ્ય વર્ણન કરે છે:-

“ અંદરે સંકલ્પશક્તિ ! તું નિલ છે. સર્વ દસ્ય પદાર્થ ક્ષય પામશે તોપણ તું અંધસ્ય ટકી રહીશ. દિવ્ય ખડકમાં ઉદય પામ, અમારાં કૃત્યોમાં યજ્ઞને વેલ, અને તેને પવિત્ર કર, કે અમે જલણે કોઈ સંલગ્નતા હોય તેને કબરમાંથી અમારો અવાજ જીવો કરી સંલગ્નાવીએ, અમારી સાથે જે સન્કર્મમાં મર્યા છે તેને લવિષ્યમાં પણ સંલગ્નાય એવી જૂમ પાડીએ, અને જ્યાંસુધી જે સઘળાને આહીએ છિયે અને જેઓથી જન્મ પામ્યા છિયે તે સર્વ સાથે આત્માએ આત્મા મળી જાય ત્યાંસુધી જે સત્ય વાતો કદી પણ સિદ્ધ યઈ શકે નહિ તેને આત્મદમનથી ઉત્પન્ન યતી શ્રદ્ધાથી માનીએ. ”

કેટલાક પુરુષોની સંકલ્પશક્તિ બળવાન હોય છે, પછી તે સુમાર્ગે કે કુમાર્ગે પ્રવર્તાવે છે; પણ એથી ઘણા વધારે પુરુષો એવા છે કે જેનામાં સંકલ્પશક્તિ હોતીજ નથી અને હોય છે તો ઘણી નિર્બળ હોય છે. એવા પુરુષોમાં કોઈપણ પ્રકારનાં વિશેષ લક્ષણ હોતાં નથી. તેમનામાં દુર્ચ્છુને માર્ગે અસાધનારી દલ સંકલ્પશક્તિ નથી, તેમજ સદ્ગુણને રસ્તે મુકનારી પણ નથી. તેઓ નિષ્ક્રિય રહી સંસ્કાર મૂકણુ કરે છે, પણ એ સંસ્કાર તેમના મન પર લાંબો વખત રહેતા નથી. તેઓ આગળ જતા અને પાછા ફરતા દેખાય છે. જે દિશાથી પવન આવે છે તે દિશા તરફ તેમની પવનચક્ષી ફરે છે, અને પવન પીછ દિશાથી વાય છે સારે તે પાછી ફરી જાય છે. દરેક કારકહેતુ આવા આત્મા પર પોતાની છાપ મારી શકે. કોઈ પણ સંકલ્પશક્તિ તેમની સંકલ્પશક્તિ દોરવી શકે. તેઓ કોઈ સિદ્ધાન્ત દલતાથી સ્વીકારતા નથી, અને ખરાપણું તે શું તે સમજતાજ નથી. પ્રમાદી, નિષ્ક્રિય, આચાધીન, નિર્બળ, અને નિઃસ્પૃહી બેકા આવા હોય છે, અને તે દરેક પ્રજામાં ઘણે ભાગે હોય છે.

તેટલા માટે સર્વથી અગલની વાત એ છે કે સંકલ્પશક્તિ સુધારી દલ કરવા તરફ ધ્યાન ખેંચવું, કારણુ કે એ વિના સ્વાતંત્ર્ય, સ્થિરતા, કે વિશેષ લક્ષણ આવી શકે નહિ. એ વગર આપણાથી સલતામાં યોગ્ય સામર્થ્ય આણી શકાય નહિ, કે નીતિને યોગ્ય રીતે દોરવી શકાય નહિ, કે ગુણહીન અને કાવત્રાંખોર પુરુષના હાથમાં સાધનબૂત થવામાંથી બચી શકાય નહિ. શુદ્ધિને ખિલવવાથી દલતા આવશે નહિ. તત્વજ્ઞાનીઓ વાદવિવાદ કરે છે, પણ દલ પુરુષો કૃત્યો કરે છે. એકન કહે છે કે “ નિશ્ચય ન કરવો એ પણ નિશ્ચય કરવોજ છે, એટલે કે કંઈ ન કરવાનો નિશ્ચય કરવો.

લોક કહે છે કે “ સંકલ્પશક્તિને ધરોધર કેળવવાનો યોગ્ય વખત

જીવવાની છે. જીવંતીમાં એક એવો વખત આવે છે કે જે વખતે આપણી શુદ્ધિ વધારી શકાય, ઉપયોગી સિદ્ધાન્તોનો મોટો સંગ્રહ કરી શકાય, મનોવૃત્તિઓ વિચારશક્તિની સત્તાને તરત આધીન થાય, અને ખરાબ નીતિના વિચારો એવા તો મન પર હસે કે પછીના વખતમાં દરેક અગત્યના કામ પર તેની અસર થાય. પણ એવો વખત આપણે પૃથ્વી પર રહીએ ત્યાંસુધી પહોંચતો નથી, તેમજ તેનો ધણો ભાગ પણ રહેતો નથી. એવો વખત આયુષ્યનો થોડો ભાગજ પહોંચે છે, અને એ વખત જે આપણે ખેદરહીત રહીએ તો સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે જીવન કે અગામ અવશ્ય ઉત્પન્ન થઈ માથે પડે છે. શ્રેષ્ઠપશક્તિના નિયમ પ્રમાણેજ વર્તવું પડે છે, અને વિપયવાસનાનું પ્રાગલ્ભ્ય એટલું વધી જાય કે પછી તેની સામા મરું વ્યર્થ છે. ”

લોક સાથે સંભાષણમાં પહેલા લોકો શ્રેષ્ઠસુખરૂપીએ સક્ષણ અને આચરણ વિષે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રસિદ્ધ કરીને કે જેથી એનાં પોતાનાં સક્ષણ અને આચરણ જણાઈ આવ્યાં. તેણે કહ્યું કે કહાપણનું સ્થાન હંફ્ય છે, મંગળ નથી; અને મનુષ્યનાં કૃત્યો મૂર્ખાઈથી ભરેલાં થાય છે, અને જીવન અવ્યવસ્થાથી પૂર્ણ થાય છે તે જાનની અપૂર્ણતાથી નહિ પણ શ્રેષ્ઠપશક્તિની આગ્રહથી. કેવળ જાનથી ચારિત્ર્ય પ્રબળ થતું નથી. જે મનુષ્યમાં ધણી વિવાદ કરવાની શક્તિ હોય તે બંને પક્ષની હબરો સંભવિત બાજુઓની બરોબર તુલના કરી શકે, પણ તેને કોઈ પણ કૃત્ય કરવાનું મન થાય નહિ કે નિશ્ચય કરી શકે નહિ. આ પ્રમાણે જાનથી કૃત્યને પ્રતિબંધ થાય છે. ઉત્સાહવૃત્તિ અને મદલ્ય-શક્તિ જેમ દોરવે તેમજ શ્રેષ્ઠપશક્તિએ વર્તવું જોઈએ, અને તેમ થવાથીજ આત્મામાં પૂર્ણ ઉત્સાહ આવે છે અને તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

ખરેખર, અક્ષર, શબ્દ અને વાક્ય શીખવાં એ કેટલાક જેટલું અગત્યનું ધારે છે. તેટલું અગત્યનું નથી. જાનને સૌજન્ય કે મુખ સાથે કરી અબંધ નથી. તેથી કદાચ નમ્રતાનો નાશ થાય અને તેને બદલે અહંકાર ઉત્પન્ન થાય. મનુષ્યના મુખ્ય ગ્રેરકોને વિદ્યાનું થોડુંજ વ્યસન હતું. વિદ્યાનુપ્રભો ધણીવાર સર્વ જમાનાના લોકો પર અસર કરે એવા પ્રૌઠ વિચાર કરી શક્યા છે. પણ તેમનાં કૃત્યોમાં કવચિતજ જિંચી નીતિ માલમ પડી છે.

દુનીઆની પ્રાચીન બૃહત્તરસ્થિતિમાં જેવી રીતે પવતો સામટા જિંચા થયા હતા તેવી રીતે મનુષ્યોને સામટા જિંચી સ્થિતિએ આણી શકાય નહિ. પ્રત્યેકની સાથે જુદું જુદું વર્તવું જોઈએ; ધારણ કે પ્રત્યેક મનુષ્ય જિંચી રિય-

તિએ પહેલે તોજ મનુષ્યવર્ગ ઉંચી સ્થિતિએ મંપૂર્ણ રીતે આવી શકે. શિક્ષણ અને ઉપદેશકો તેમના પર બહારથી અસર કરી શકે, પણ મુખ્ય અસર અંદરથીજ થાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ અને જાત મહેનત લેવી જોઈએ; નહિ તો તેને જીવન મદદ કરશે તે સફળ થઈ શકશે નહિ, ડૉક્ટરે બટૂલર કહે છે કે “જેવી રીતે શરીરને લગતી ટેવ ખાણ કૃત્યોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે મનને લગતી ટેવ અંદરના અનુભવસિદ્ધ વિચારો અમલમાં આણવાથી અથવા તે પ્રમાણે વર્તવાથી આઠાનુસાર, સભ્ય, ન્યાય અને ઔદાર્યના વિચારથી ઉત્પન્ન થાય છે.

બટૂલર વિષે વર્ણન કરતાં સ્ટીફન પોતાના ચોડા વર્ષ પર પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રન્થમાં કહે છે કે “એણે જે વર્તનનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું તે નીતિપક્ષથીજ અસરકારક છે, પણ તે તરફની પ્રૌઢતા અમાધિત છે. ‘સાદૃશ્ય’ તેમજ ‘ઉપદેશ’ નામના ગ્રન્થોમાં સરખી ખુશી રીતે સિદ્ધિ દિવ્ય સ્વરૂપ છે એમ તે પોતાના ઉપદેશમાં સર્વત્ર, આરંભે, મધ્યે, અને અન્તે કહે છે. છેવટે એ કર્તવ્ય વિષે બોધ કરે છે. તે ગમે તેવા શક કલેશથી અકળાય છે તોપણ દુનીઆનો જેટલો મર્મ ઉધારો થયો છે તેટલો નીતિથીજ થયો છે એવા પોતાના દૃઢ વિચારને તે વળગી રહે છે.

શાળાશિક્ષણ અને નીતિ વચ્ચે કંઈ સંબંધ નથી, અથવા છે તો નહિ. જેવો છે. માત્ર શુદ્ધિની ખિલવટથી આચરણ પર ભાગ્યેજ કંઈ પણ અસર થાય છે. સ્મરણસ્થાનમાં સ્થાપેલા મતોથી દુર્વાસનાનું મૂળ ઉખડી નહિ; શુદ્ધિ માત્ર એક સાધન છે, અને તેને શક્તિઓ, આત્મનિગ્રહ, આત્મસંયમ, કલ્પના, ઉત્સાહ, અને જેથી ચારિત્ર્ય પ્રબળ અને સતેજ થાય છે, એ વધી શક્તિઓ પાછળથી ગ્રેરે છે અને ઉચ્ચે છે. આમાંના ધણા ગુણો ધરના શિક્ષણથી મેળવાય છે, શાળામાં મેળવાતા નથી. ત્યારે ધરનાં માણસો અધમ ગુણહીન, અને દુરાચારી હોય, એટલે ત્યારે ધરમાં પ્રવેશ કરવા કરતાં સાંધી દૂર રહેવું સારું હોય, ત્યારે આઠા પાળતાં અને નિયમમાં રહેતાં શીખવાનું એકજ સ્થાન છે, અને તે શાળા છે. તેમજ સદ્ગુણરૂપી વૃક્ષને ઊગવા ખરી જમીન ધર છે. શાળા અને મોટાં વિદ્યાલયો કરતાં ધરના બનાવો આપણને વધારે નજીકના અને સંબંધના છે. શુદ્ધશિક્ષણ કેવા પ્રકારનું છે તે જોવાથીજ કાંઈ પણ જમાનાનું ખરું સ્વરૂપ અને આશાજનક વિષયો માલમ પડે છે.

ધરનાં માણસોને કેળવવાં એ ધરનાં શુદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોનો ધર્મ છે. માળાપ-

ની આરા-પાળવી, અને હદાપણુ વધારવું એ બાળકનું કર્તવ્ય છે. કેળવણી આપવી એ વક્ત્ર અને માનનું કામ છે. ગિર્જાટના મત પ્રમાણે ખ્રિસ્તિધર્મ દુનીઆમાં મોટામાં મોટી માનવંતી શાળા છે. ધર્મશિક્ષણથીજ આત્મસંયમ, મોટા. સદ્ગુણો, અને પ્રૌઢ વિચાર કરવાનો સ્વભાવ આવે છે. એ શિક્ષણુ છેક અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરે છે; અને એથી મનુષ્યનું દુઃખી જીવન સહેવાય એવું થાય છે, અને મનુષ્યની સ્થિતિ ગૂઢ છે એવો કોઈ પણ બડબડાટ કરતું નથી.

એક મોટો અન્યકાર કહે છે કે “ કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્વતંત્રતા છે; અને જેમ જલદી તમે બાળકને તેના પોતાનાજ નિયમ પ્રમાણે વર્તતાં શિખવશો તેમ જલદી તમે તેને નર બનાવશો.” મૉન્શીન્યુર ડ્યુપનલોપ કહે છે કે “ પુખ્ત ઉમ્મરનાં માણસ કરતાં નાનામાં નાના બાળકમાં સ્વતંત્રતા જોઈને તેને માન આપવામાં હું વધારે ચોકસ રહીશ; કારણુ કે મોટો માણસ તો મારી સામે યઈ સ્વતંત્રતાનું રક્ષણુ કરી શકે, પણુ બાળક કંઈ કરી શકે નહિ. હું કહી પણુ બાળકની શક્તિનું એટલું બધું અપમાન નહિ કરું કે તેને મારી સંકલ્પશક્તિ જેવી છાપ મારે તેવી છાપ લઈ બીબામાંથી નીકળેલો પદાર્થજ ગણું.”

માબાપની સત્તા અને કુટુંબનું સ્વાતંત્ર્ય એક પવિત્ર સ્વાધિકારભૂમિસમાન છે; અને એ ભૂમિ તોફાની વખતમાં થોડો વખત નિસ્તેજ થાય, તોપણુ તે ન્યાંસુધી પોતાનો પ્રતાપ ફરીથી મેળવે ત્યાંસુધી ખ્રિસ્તિધર્મના વિચારવાળા. (દયાળુ અને ન્યાયી) લોકો વિરુદ્ધ પડે છે અને સામા થાય છે. પણુ કેવળ સ્વતંત્રતાને માટેજ મનુષ્યે મથન કરવાનું નથી; મનુષ્યે મુખ્ય ઉદ્દેશ આરા પાળવી, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી, અને મનોવૃત્તિઓને કબજે કરી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ દોરવવી, આ ગુણો પ્રાપ્ત કરવાનો રાખવો જોઈએ. એજ કેળવણીનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. એ કંઈ ઉપદેશવી શિખવી શકતું નથી, એ તો દષ્ટાન્તથી શિખવાય છે. ઓનદડ કહે છે કે જુવાનીઆઓને કેળવતી વખતે પ્રથમ વાદવિવાદ કરતાં નહિ પણુ ટેવ પાડતાં શિખવવું જોઈએ, અને કેવળ બોધ આપવાને બદલે દષ્ટાન્ત કરી બતાવવા. બોધ કરતાં દષ્ટાન્તથી વધારે શિક્ષણુ મળે છે, અને તેનું કારણુ એ કે કહેવા કરતાં કરી બતાવવું ઘણું અધર્ છે. તેમજ સિતમ અસરકારક શિક્ષણુ રહેતે રહેતે અને મનુષ્યની જરૂરીઆત ધીમે ધીમે જાણવાથી આપી શકાય છે.

... આ પ્રમાણે જેવી રીતે વરાળ નીકળવા અને હવા આવવા દેવા માટે

રાખેલાં ભુંગળાંથી વરાળમાં સહીસલામત રહે છે, તેવી રીતે યોગ્ય વર્તનથી આપણી માનસિક પ્રકૃતિ સ્વચ્છ રહે છે. સારી સંકલ્પવૃત્તિ જાસ નથી. તેથી હમેશ સારાં કાર્ય નીચળતાં નથી. આગ્રહથી દરેલાં કૃત્યથી સહુથી વધારે લાભ થાય છે, ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમથી કાષેલું કામ બેનારાઓમાં એક ગુપ્ત શક્તિ પ્રેરે છે અને એ શક્તિ કેટલી અસર કરશે તે આપણે કહી શકતા નથી. ઈન્દ્ર ન લિહુ ન નામના ધર્મોપદેશકે સેંટ પૉલના દેવળમાં તરણ પુરુષોને લા-
પણ આપ્યું તેમાં સૂચનાં કે ઉદ્યોગ જીવનનો ખરો ઉદ્દેશ છે. તેણે કહ્યું,
“ મનુષ્યનું જીવન ઉદ્યોગ અને સહનશીલતાનું બનેલું છે, અને જે પ્રમાણમાં જીવન સત્કૃત્ય કરવામાં અથવા ધૈર્ય અને અંત રાખવામાં ગુણરવામાં આવે તે પ્રમાણમાં તે સફળ થાય. પણ અંગમહેનત કરનારાનું માત્ર ખરા કામ કરના-
રાઓ નથી. જીવનના આ વિભાગમાં વિચાર કરનારાઓનું જીવન પણ આવે છે; કેમકે ખરો વિચાર અદર્શક કૃત્ય છે. આજસંમાં કે માનસિક નિદ્રામાં જીવને ગુમાવવાથી પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે; કારણ કે ઉદ્યોગથીજ જીવન ઉત્કૃષ્ટ થાય છે.”

સદુદ્યોગ કેળવણીનું ખરું સાધન છે. આજસ શરીર, આત્મા, અને અંતઃકરણને છેક અધમ સ્થિતિમાં લાવે છે. દુનીઆના દુર્ગુણો અને દુઃખનો નવદશાંશ આજસથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદ્યોગ વગર મનુષ્યના હિતમાં સ્વાભા-
વિક રીતે થાય તે કરતાં વિશેષ વધારો થઈ શકે નહિ. ખીજને આપી ન શકાય એવા ખાસ હક્કથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી વધારે અસહ્ય દુઃખ કહી શકાતું નથી. ધારો કે એક આજસુ માણસને હમેશ જીવાનીમાં રહેવાની શિક્ષા કરી છે, અને એની આસપાસ બધા પદાર્થોનો ક્ષય અને નાશ થાય છે. એવો માણસ કેવા ખરા લાવથી પોતાના છુટકારા માટે મોતને યો-
લાવશે? કાર્લાઇલ કહે છે કે “ નમળામાં નમળું પ્રાણી પણ એકાદ વિપય પર પોતાની બંધી શક્તિ એક કરી અજમાવે તો કંઈક કરી શકે, અને એથી ઉત્કૃષ્ટ બળવાનમાં બળવાન પણ પોતાની શક્તિ ધણા વિપયો પર ફેલાવે તો એકે કરવામાં સફળ થાય નહિ. ”

આપણે વિદ્યો જીવવાનાં છે ! જે એમ હોય તો ઉદ્યોગ કરી પાર જીતવું. ઉદ્યોગના જેવો ખીજે કોઈ મંત્ર તંત્ર નથી. શરીરનું અને મનનું આજ-
સ કાટને મળતું આવે છે. ઉદ્યોગ કરતાં આજસથી વધારે ધસારો પડે એ છે. એક મહા ઉદ્યોગી પુરુષે કહ્યું છે કે “ આજસના કાટથી મારો અંત આવે તે કરતાં ઉદ્યોગથી અંત આવે એ હું વધારે ઈચ્છું છું. ” સ્કિલર કહેતો કે “ કંઈક યાત્રિક કર્તવ્ય કરવામાં મને દુનીઆમાં મોટામાં મોટું સુખ મળ-

મ: પડે છે." વળી તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સૌદર્યના વિચારથી કદી એક પણ કર્તવ્ય કરવામાં પુષ્ટિ મળતી નથી. નિશ્ચય કરવામાં દષ્ટિ અને કૃત્ય કરવામાં લાગણી જેમાં જતી રહે એ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું જીવન સમજવું.*

ધણીવાર મોટામાં મોટાં વિદ્યો આપણે ધારતા નથી ત્યાં હોય છે. ન્યારે દુ:ખદાયક બનાવો બને છે, ત્યારે કદાચ ઈશ્વર આપણી પરીક્ષા લેવાને અને આપણને કસી જેવાને તેને મોકલે છે. જો કસોટીને વખતે આપણે સ્થિર રહીએ તો તે સ્થિરતાથી મન શાંત થાય છે, અને એથી કર્તવ્યને અનુસરીને વર્તવામાં હમેશ સંતોષ મળે છે. નૌર્મન ઍકલીડ કહે છે કે "જેમ રણમાં યુદ્ધો થાય છે તેમ દરરોજના જીવનમાં પણ ભારે યુદ્ધો થાય છે. તેમાં જેમ રાક્ષસ હોય છે તેમ આમાં પણ દુર્વાસનારૂપી રાક્ષસ હોય છે. જેમ તેમાં હારજીત થાય છે તેમ આમાં પણ થાય છે. તેમાં લોકોને જેમ માન મળે છે અને હારજીત થાય છે તેમજ આપણને પણ થાય છે."

સંદેહ વેડવાથી માણસને જે નીતિની ડેળવણી મળે છે તે શ્રેષ્ઠ પ્રકારની ડેળવણી છે. ન્યારે વિદ્યો જીતવાનાં હોય ત્યારે હિંમત અને આનંદથી તેની સામું થવું જોઈએ. શું એરિસ્ટોટલે એમ નથી કહ્યું કે જેટલું સુખ આપણી ઉત્સાહશક્તિમાં રહેલું છે તેટલું આપણા પદાર્થોમાં નથી? સંદેહની સામા પાથ બીડથી એજ તેને જીતવાનો ખરો ઉપાય છે. ડોઈ પણ દારે સાધવાનો નિશ્ચય તે કામ કરવાની આપણામાં શક્તિ છે ને કરીશુંજ એવો તર્કસિદ્ધ વિશ્વાસ છે. આપણી શુદ્ધિ આપણી જરૂરીઆતથી તીક્ષ્ણ થાય છે, અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના માર્ગમાં જે વિદ્યો આવ્યાં હોય તેની સામા થવા અને તેને વશ કરવા તત્પર રહે છે.

જે માણસોએ પોતાની તક લાલ લીધા વિના જવા દીધી છે તેમનાં જન્મચરિત્ર કુનીઆના શિક્ષણ માટે એક દુ:ખદાયક પણ યાદ રાખવા લાયક મન્ય થઈ પડે. દંબિનિઝર ઈલિયટ કહે છે કે 'ડોઈ પણ તનદુરસ્ત બળવાન પુરુષ પ્રામાણિક હોય તો તેનો અનાદર થઈ શકે નહિ. બાળકોના લાલ માટે હું ઈચ્છું છું કે હજાર માણસ સારી રીતે દલતાપૂર્વક કાંઈ પણ કામ કરવાનો પ્રયાસ કરે તેમાં જેઓ નિષ્ફળ થાય તેમની ખરેખરી હકીકત

* નિશ્ચય કરી વખતે જે કાર્યનો નિશ્ચય કરીએ છિયે તે સુંદર છે કે કેવું તે તરફ દષ્ટિ ન રાખવી, તેમજ કૃત્ય કરી વખતે કરવામાં જીયાઈ કરી લાગણી મનમાં આણવી નહિ.

આપણી પાસે હોય તો કેવું સારું! હું નથી ધારતો કે નિષ્ફળ યનારાઓની સંખ્યા સેંકડે એક કરતાં વધારે હોય. માણસો ખીજની કૃતેક જોઈ અદે-ખાઈ કરે છે, પણ તેઓ જાણતા નથી કે નિષ્ફળતારૂપી શ્રેણીમાં આ એક છેલ્લી સંખ્યા છે. તેઓ પ્રથમ કાળ્યા નહિ, ને પછી પણ વારંવાર નિષ્ફળ થયા; પણ આખરે તેમનાં વિધો નાસી ગયાં અને તેઓએ જ્ય મેળવ્યો.

પરિશ્રમ લીધા વગર કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરવી એ નળગાઈ અને આજસનું મોઢું ચિન્હ છે. જે દરેક પદાર્થ ઉપભોગ કરવા લાયક કે પ્રાપ્ત કરવા લાયક હોય તે ખુશીથી મહેનત કરવાથીજ મેળવી શકાય. વ્યાવહારિક શક્તિનો એજ ખરો મર્મ છે. “ માણસ આજસના કરતાં ઉદ્યોગ ખુશી રીતે વધારે પસંદ કરે; સર્વ વૃત્તિઓને વાપર્યા વગર સુરંતી-માં તે નિદ્રામાં કટાઈ જવા દેવા કરતાં તેમને કળવી પુષ્ટ રાખવી તેને વધારે ગમે. છેવટે આપણને ધણું કરીને એવું માસમ પડશે કે જે કળ પ્રાપ્ત કરવા મનની શક્તિઓ વાપરવામાં આવી હતી તે કળની વાસ્તવિક પ્રાપ્તિથી સુખ મળે છે તેના કરતાં વધારે ખરા સુખનું મળ એ શક્તિનો ઉપયોગજ છે.”

એક મોટા ન્યાયાધીશ વિષે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે કદી કોઈ વાજખી તક સાખ્યા વગર જવા દેતો નહિ, અને કોઈ પણ ગેરવાજખી તકનો પોતાની મોટાઈ મૂકીને લાલ લેતો નહિ. જે તેને પોતાની કારકીર્દીના કોષ્ટ પણ ભાગમાં કરવું પડતું તે મન મૂકીને અને ખરા દીલથી કરતો. જે પરિશ્રમ નિષ્ફળ જતો તો તેથી અંતઃકરણ તેને નિંદી શકતું નહિ, કેમકે તેનાથી અને ઈંટકું કરવા તેણે પ્રયાસ કર્યો હતો.

જે સારાં ખીજ આપણે વાપીશું તેમાંનાં થોડાં મળ ધાલશે અને તેમાંથી દ્વિતકારક સુદૃલ રૂપી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થશે એવો વિશ્વાસ રાખી આપણે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ. મનુષ્ય જે કૃત્ય પોતાને માટે આરંભે છે તે કૃત્ય ઈશ્વર ખીજને માટે પૂર્ણ કરે છે. ખરેખર આપણે કંઈ પણ સંપૂર્ણ કરી શકીએ નહિ. કરતાં કરતાં જ્યાં આપણે અધુરું મૂકીએ છિયે ત્યાં ખીજ સારું કરે છે, અને તેમાં વધારો કરી પરિપૂર્ણતા તરફ એક મજબૂત આગળ લઈ જાય છે. આપણી પછીના લોકોને માટે આપણે અનુકરણ કરવા લાયક મુંદર નમુનો મૂકવાનો છે. ઠીક કરાવશું, ઠીક કરાવું, અને ઠીક કરવાનું એ રિયલિ અનન્ત કાળના પ્રસંગ સાથે નિત્યસંબંધથી જોડાયેલી છે.

દુનીઆમાં આપણે કશા કામના નીવડ્યા નથી એવો વિચાર ધણા

ચોડાનાજ મનમાં ભિતરે છે. તેઓએ આ દુનીઆમાં અવતાર લીધો છે જેથી એવું સૂચવાય છે કે તેને માટે કંઈ પ્રયોજન હોવું જોઈએ. દુનીઆ તેઓની સમક્ષ છે. તેઓની મરજીમાં આવે તો સત્કાર્ય કરે અને મરજીમાં આવે તો અસત્કાર્ય કરે, રુચે તો ઉપયોગી થવા પ્રયાસ કરે અને રુચે તો આળસુ થાય. પોતાના વખત અને સાધનનું તેઓએ શું કીધું છે? પોતાનો જન્મ કંઈ પણ ઉપયોગી થયો છે એવું તેમણે દુનીઆને બતાવ્યું છે? પોતાની જીંદગીથી તેઓએ કોઈનું પણ જીવન સુધાર્યું છે? તેઓની કારકીર્દી માત્ર આળસ અને સ્વાર્થ, સુસ્તી અને પ્રમાદરૂપજ થઈ છે? તેઓ મોજશોખ શોધે છે? મોજશોખ તેઓથી દૂર નાસી જાય છે. સુખ આળસુઓને અગોચર છે. મોજશોખ અને સુખ ઉદ્યોગ અને મહેનતનાં ફળ છે; કદી પણ બેપરવાઈ અને પ્રમાદનાં નથી.

એક ભાગ્યહીન તરુણ પુરુષે એમ જાણ્યું કે મારી જીંદગી દુનીઆમાં કશા ફામની નથી, તેથી તેણે જાહેર રીતે તેના અન્ત આણુવા નિશ્ચય કર્યો. આ બનાવ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ઈલ્લિનોઈસ પ્રાંતમાં કેપ્રન શહેરમાં બન્યો. એ માણસે માત્ર જીવિજ કેળવી હતી, તે સિવાય બીજી કોઈ શક્તિ ખિલવી નહોતી. તેનામાં કર્તવ્ય, સદ્ગુણ કે ધર્મનો વિચાર નહોતો દેહાત્મવાદી હોવાથી તેને પરલોકની ભીતિ નહોતી. તેણે જાહેરખબર છપાવી કે હું ભાપણુ આપીશ અને પછી માધામાં ગોળી મારી પ્રાણત્યાગ કરીશ. એ ભાપણુ સાંભળવાનો અને મનને સંક્લુબ્ધ કરે એવું પરિણામ જેવાનો લવાજમ માયાદીક સવાએ રૂપીઆનો હતો. આવી રીતે જે રકમ એકઠી થાય તેમાંથી થોડીકનેા ઉપયોગ પોતાના મરણને લગતા ખરેચમાં કરવાનો હતો, અને બાકીની લાંડનના ત્રણ દેહાત્મવાદીઓના ત્રણે ખરીદ કરી તેને શહેરના પુસ્તકાલયમાં મૂકવામાં વાપરવાની હતી. ભાપણુનો મંડપ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો. મોટી રકમ એકઠી થઈ. ભાપણુ પુરૂં થયું કે તેણે પોતાના વચન પ્રમાણે બંદુક કાઢી મગજમાં ગોળી મારી પ્રાણત્યાગ કીધો. પૃથ્વી પરના જીવનનું આ કેવું પરિણામ! ઈશ્વરસમીપ રુધિરવાળે હસ્તે ધસતું એ આ લોકના જીવનનો કેવો અંત! આ બનાવ ૧૮૬૮ ના ઑગસ્ટ માસમાં બન્યો.

આ ઘોર કૃત્ય કદાચ વૃથાલિમાનનું પરિણામ હતું અથવા તો લોકાના મનમાં સંસ્કોભ ઉત્પન્ન કરવાને માટે હતું. એવું નામ વર્તમાનપત્રોમાં આવે, દરેક જણુ એની દિંમતનાં યુગ વખાણુ કરે. પંજુ એતો શૌર્યને જાહેરે ખીકણુપણું હતું. એ નિરાશ થયણું અલિમાનજ હોવું જોઈએ. શેરિડને

એક વખત ક્યું કે “લોકો લોક, વિયયવાસના, અને કીર્તિસ્પૃહાને પ્રબળ મનોવૃત્તિઓ કહે છે તે ભૂલ છે; એ તો નાની વૃત્તિઓ છે. સર્વના ઉપર અમલ ચલાવનારી વૃત્તિ મિથ્યાભિમાન છે. એ મહાભારત પરાક્રમનાં કામો કરવા પ્રેરે છે, અને ધોરમાં ધોર અપરાધ કરવા ઉત્કેરે છે. મને એ વૃત્તિની સત્તામાંથી ઉગારો, એટલે હું ખીજીઓને ગણુનાર નથી. એ વૃત્તિ રાક્ષસ-સમાન છે, અને એના મોં આગળ અન્યવૃત્તિઓ બાળક જેવી છે.”

માત્ર અધરાં કર્તવ્યો કરવામાંજ નહિ, પણ લગભગ દરેક જાણુના માર્ગમાં જે હજારો વિધો આવે છે તે ત્વરાથી, અપળતાથી, અને સ્વસ્થતાથી તરી જવામાં દૃઢ સંકલ્પશક્તિની જરૂર છે. આ પ્રમાણે કર્તવ્ય કરવામાં જેટલું પ્રામાણિકપણું જરૂરનું છે તેટલું સૌર્ય જરૂરનું છે. આમાંના કાષ્ટ પણ વિધને પુશમિન્નજ રાખી છુટું જીતવામાં જે શક્તિ જોઈએ તે નજી લાગે, પણ એક પછી એક ખીચોખીચ ચયલા સમૂહની સામા ચતું, કઠી પણ ચકિત યદ્ય જલરાતું નહિ; કે પુશમિન્નજ ખોવો નહિ. એ મનુષ્યનો આત્મા જે ઉત્કૃષ્ટ શુભો સંપાદન કરે છે તેમાંના છેલ્લામાંના એક છે.

દરેક જમાનાને પોતાનાં દુઃખો વેડવાનાં છે, ખાસ જોખમોની સામા ટકી રહેવાનું છે, અને ઈશ્વરે કસી જોવા માટે નાંખેલાં ધણાં સંકટોમાંથી પાર પડવાનું છે. આજસ, મોજમજ, અને દુર્ગુણની લાલચો આપણને દર-રોજ લક્ષ્યાવે છે. આ લોકના હિતનું ગમે તેટલું નુકસાન થાય તોપણ કર્તવ્યની સમજ અને સૌર્યની વૃત્તિથી આપણે તેની સામા ચતું જોઈએ. જપારે આ પ્રમાણે સદ્શુભ દરોજની ટેવ જેવો થાય છે, તારે આપણામાં ખાસ લક્ષણુ થાવે છે અને જીવનનું પ્રયોજન ધણે દરજ્જે સાર્થક થાય છે.

થોડી દિંમત ન હોવાને લીધે દુનીઆને કેટલું બધું નુકસાન થાય છે ! આપણામાં કામ દરવાની મરજી હોય છે, પણ તે કરવામાં નિષ્ફળ યદ્યએ છિયે. દુનીઆની સ્થિતિ એવી છે અને એટલું બધું કૃત્ય પર આધાર રાખે છે કે દરેક પદાર્થ ‘કંઈ પણ કરો, કરો, ને કરો’ એવું દરેક પુરુષને કહેતો ન હોય એમ લાગે છે. ગરીબ ગામડાનો પાદરી પોતાની સત્તા નીચેના મુલકમાં પાપ, દુષ્ટ્ય, અન્યાય, અને અધર્મની સામે ચાય છે, તેનામાં એલેક્ઝાન્ડરના કરતાં કર્તવ્ય વિષે વધારે ઉમદા વિચારો હોય છે. કેટલાક પુરુષો જ્ઞાત યદ્ય કામ કરવાનો ઢોંગ કરે છે ત્યારે પણ ઉલ્લોગી પુરુષોને માત્ર પોતાની ભૂલ જ્ઞાત કરતા ન હોય એવા લાગે છે. તેઓ કિનારે મુગ્ધતા

બિલા રહે છે અને અંદર રૂથવાની તેમનામાં હિંમત નથી. જો આરંભ કરવાની હિંમત હોત તો ઘણું કરીને બહુ સુકૃલ કરી શકત એવા ઘણા અપ્રસિદ્ધ લોકો દરરોજ મરણ પામે છે.

એડિન્બરોનો વિદ્યાગુરુ વિલ્સન પોતાના શિષ્યોને શિખવવામાં હમેશ કર્તવ્યના વિચાર અને વળી કૃત્યરૂપી કર્તવ્યના વિચારને મોખરે મૂકતો. જે-એ-એ એનો ઉપદેશ સાંભળ્યો તેમનાં લક્ષણ પર તેની ઊંડી અસર થઈ. તેણે તેઓને દુનીઆનાં સંકટો સામે બહાદુરીથી યુદ્ધ કરતાં, અને એક પ્રાચીન ઉન્માર્કના વીરની માફક “ઉત્તમ પ્રકારે હામ ભીડતાં, દઢ સંકલ્પ રાખતાં, અને કર્તવ્યના માર્ગમાં કડી પણ ઠોકર ન રાખતાં” શિખવ્યું, એવો મત એણે સ્વીકાર્યો હતો.^૧

દુનીઆમાં કાલાનુસાર વર્તન ઘણું જોવામાં આવે છે અને તે ઘણુંખરું હિંમત ન હોવાને લીધે છે. જ્યારે દ્યૂથરે ઇર્સ્મસને કહ્યું કે “તમે ધુંધા વગર ઈંડાં ઉપર અને ભાંખ્યા વગર કાચ-ઉપર ચાલવા ઇચ્છો છો.” ત્યારે બીકણ અને શંકાશીલ ઇર્સ્મસે જવાબ દીધો કે “હું ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પક્ષ કરવામાં એકમાત્ર નહિ થાજીં. એટલું તો નક્કીજ કે જમાનાને અનુસરીને જેટલો ઈમાની યર્થ શકીશ તેટલો તો ચર્ચણ, દ્યૂથરનાં લક્ષણ જુદીજ તરેહનાં હતાં. તેણે કહ્યું, ‘મારી વિરૂદ્ધ હાપરાનાં નળીઆં જેટલા મંખ્યા-બંધ શેતાન એકઠા થાય તોપણ હું વસ્સ્ જઈશજ.’ અથવા તો સેન્ટ પૉલે જેમ કહ્યું હતું કે “હું માત્ર બંધાવવાનેજ માટે નહિ, પણ જે રૂસલખમાં જઈ મરવાને પ્રણ તત્પર છું.” તેમ મનુષ્યે વર્તવું જોઈએ.

સર એલેક્ઝાન્ડર બન્ને કહ્યું કે “મારાં લક્ષણમાત્રું આસક્તિ છે. જે માથે લઈ, છું તેમાંની કોઈ પણ જાગતમાં હું બેદરકાર રહેતો નથી. ખરેખર હું કંઈ પણ કામ કરવા માથે લઈ તો હું બેદરકાર રહી શકુંજ નહિ.” દઢ અને અસ્થિર માણસો વચ્ચે આજ બેદ છે. બહાદુર માણસો

૧. જ્યારે એડિન્બરોની નંચરસલાના માણસોના તે મત ઉધરાવતો હતો ત્યારે તેમાંના એકે એને કહ્યું કે “વિલ્સન સાહેબ હું તમને મારો મત આપવા ખુશી છું, પણ મને એક ધારતી છે. લોકો કહે છે કે ઈશ્વરકૃપાથી તમારો ઉદ્ધાર થાય એમ તમે ધારતા નથી.” તેણે કહ્યું, ‘બેલિ એ વિષે મને બહુ ખબર નથી, પણ જો ઈશ્વરકૃપાથી મારો ઉદ્ધાર નહિ થાય તો મારાં કૃત્યોથી થવાનો નથી.’ બેલિએ કહ્યું ‘બસ, હું તમને મારો મન આપીશ.’

ધણીવાર માર્યા જાય છે, વાતુડાઓ પાછળ પડી જાય છે, બાયલાઓ નાસી જાય છે. આપણે કેવા છિયે તે આપણાં કૃત્યો દર્શાવે છે. શબ્દો તો માન કેવા હોવાને ઇચ્છે તે બતાવે છે. ઉલોગી જીવનની દરેક પળે અર્ચાદિગ્ધ જ્ય મેળવી શકાય.

દુનીઆમાં જે જે છે કે અને છે તેમાંનું કંઈ પણ સારા માટે નથી એવો મત ધરાવનારા કહે છે કે ઉલોગ કે ઉલોગ કરવાની જરૂર મનુષ્યને શત્રુ છે. એથી ઉલ્કું એમ કહેવા કહે છે કે “અટકાવાય નહિ એવી પ્રયત્ન પ્રેરણાશક્તિથી મનુષ્ય કૃત્ય કરવામાં પ્રેરાય છે, અને કૃત્ય કરવાથી કોઈ અણુધારેસો આનંદ કે ધારેલું સુખ તેને મળે છે, અથવા જે કર્તવ્ય તેને માથે ઇશ્વરે મૂકેલું તે કર્તવ્ય તે કરે છે. એ અનિવાર્ય પ્રેરણા તેજ જીવનની પ્રેરણા. એથીજ જીવન સમજાય છે, અને એજ પ્રેરણાવૃત્તિઓ એકઠી થઈ એકંદરે જીવન બને છે. જે ક્ષણે આ પ્રેરણા આપણામાં જીવનનો વિચાર પોષે છે તેજ ક્ષણે તે જીવનની ખરી યોગ્યતા મપે છે.....વિદ્યોને જીતી કાર્ય સાધવા માટે લાંબો વખત જારી રાખેલા પ્રયાસમાં, જે ઉત્સાહશક્તિ પ્રથમ પોતે જાગ્રત બની, જીવન પર અધિકાર ચલાવી તેને સૂતેજ કરે છે અને તેથી મનુષ્ય દુષ્ટ ઇચ્છાઓ વશ કરે છે, કે શાસ્ત્રના અંશયો કે કળાને લગતી અડચણો દૂર કરે છે. તે ઉત્સાહશક્તિમાં, અને દુઃખમાં કહીએ તો જે ઉલોગ મનુષ્યજાતનો ખરો મિત્ર અને દિલાસો આપનાર છે, જે કોઈ પણ મનુષ્યને નબળાઈથી દૂર કરી જિનત સ્થિતિમાં લાવે છે, પવિત્ર અને મોટા કરે છે, નીચ લાકડામાંથી બચાવે છે, અને વિપત્તિના દહાડામાં દુઃખ ખમવામાં મદદ કરે છે, અને જેના મોં આગળ ભારેમાં ભારે શોક પણ થોડા દિવસ નાસી જાય છે એવા ઉલોગમાં શુદ્ધ આનંદ રહેલો છે. ખરું કહીએ તો ઉલોગ કરવાથી જે પરિશ્રમ અને દંટોળાનો પ્રથમ વિચાર આવે છે તે દૂર થાય છે કે તરતજ તેથી પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ પરિણામોથી નિરાળો ઉલોગ જાતેજ એક મોટા આનંદ અને સુખનું સાધન છે. દુનીઆનો કોઈ પણ વૃત્તાન્ત સારાને માટે નથી એવો મત ધરાવનારાની માફક ઉલોગને શત્રુ ગણવો એવો આનંદને વિષે વિચાર પણ ખોટો બાંધવા જેવું છે. કોઈ પણ ઉલોગી પુરુષે પોતાનો ઉલોગ દસ્તખતને લીધે આપ્તાદ થતો જોવો, અથવા તેને વિષે પોતાના વિચાર મુઠરતા જોવા અને એરિસ્ટોટલ કહેતો તેમ તેની સાથે એક રૂપ ધવું-જેમકે ખેડુતે પાકની સાથે, ઘર બાંધનારે ઘરની સાથે, કાતરનારે પુતળાની સાથે, કવિ કે અન્યકારે કવિતા કે અન્યની સાથે-એ મોટા આનંદની વાત છે.

કામ કરવાથી જે ખુશી ઉત્પન્ન થાય છે તે મહેનત અને પરિશ્રમના બદલા કરતાં વધારે છે, અને જેવી રીતે બાહ્ય વિધ્નની સામા રૂણીભૂત થાય એવો જણાતો ઉદ્યોગ જગત જીવનનો પ્રથમ આનંદ છે, તેમજ સંપૂર્ણ થયેલું કામ ધણાજ મોટા દર્પનું કારણ છે. આપણામાં પોતાપણનો વિચાર પૂરેપૂરો ઉત્પન્ન કરે છે, અને કુદરત પર આપણા જયને, જોકે એ જય અસંપૂર્ણ અને ક્ષણિક છે તોપણ, પૂજ્ય કરે છે. પ્રયત્ન અથવા કૃતચર્યામાં પરિણામ પામેલી સંદેહપશ્ચિન્તાનું આજ ખરું સ્વરૂપ છે.”

મનુષ્યમાં અદ્ભુત બુદ્ધિ છે, કારણ કે તેણે અદ્ભુત ઉદ્યોગ કર્યો છે. દૃઢતા અવસ્થાને પણ વશ કરી શકે. ઉદ્યોગરૂપી શક્તિ એવી તો બળવાન છે કે તેમાં કોઈ પણ અવસ્થા વિદ્ય કરી શકે નહિ. તે ઉદ્યનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે અને એની ઉન્નત સ્થિતિએ ખીરાજે છે કે તેને કોઈ પણ પદાર્થ, સુભાગ્ય કે દુર્ભાગ્ય, સુખ કે દુઃખથી અસર થતી નથી. આ લોકમાં જે આનંદ મળે છે તેથી માત્ર સાર પછીના વધારે મોટા ઉદ્યોગને માટે દૃઢ થવું જોઈએ. મનુષ્યનું ડહાપણ તેનાં કૃત્યમાં જણાય છે; કારણ કે દરેક માણસની સ્થિતિ પોતાનાં કૃત્યથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. રિક્ટર કહે છે કે “સંતકર્મનો નાદ ધટની માફક સ્વર્ગમાં ખુલ્લો મંલગાય છે.”

દરરોજ વ્યવહારમાં મનુષ્યગતિના સમાગમમાં રહી પરસ્પર મદદ કરવી અને સુખદુઃખમાં ભાગ લેવો એ ગમે તેટલા ધ્યાન અને એકાંતવાસ કરતાં હિતકારક અને ભારે ઉદ્યોગની ટેવનું વધારે સારું સાધન છે. સ્ત્રીકનબર્ગે દરિદ્રતા સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા વિષે અને વધારે પવિત્ર રીતે જીવન ગાળવા દુનીઆનો ભાગ કરવા વિષે જે કહ્યું તે વાજબી અને ખરું ભાસે છે. તેણે કહ્યું કે “જે જીવનથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે તે દુનીઆનો ભાગ કરવાનું જીવન નથી, પણ દુનીઆમાં રહી ઉદ્યોગ કરવાનું જીવન છે. સદુ ઉપર પ્રીતિભાવ દર્શાવવામાં જાંદગી કાઢવી, એટલે કે દરેક ધંધામાં અને કામમાં આસક્તિથી અને ન્યાયથી ઈશ્વરી નિયમને અનુસરીને વર્તવું, એ કંઈ અધરું નથી; પણ ભક્તિભાવમાં જીવન ગાળવુંજ અધરું છે, અને તેથી સ્વર્ગ તરફ જઈશું એમ સાધારણ રીતે જેટલું ધારવામાં આવે છે તેટલુંજ સ્વર્ગથી દૂર જવાય છે.”

ધણા લોકો ધર્મ અચુક શબ્દો કહેવામાંજ રહ્યો છે એમ સમજે છે. ક્યન કરવામાં તો જે આપણે યોગ્ય ધારીએ છિયે તે કરિયે છિયે પણ

શબ્દથી ભાગ્યેજ કૃસ, વિચાર, અને આચરણ, અથવા શુદ્ધિ, સૌજન્ય, કે પ્રામાણિકપણું આવે છે. ધર્મની બાગતમાં ઘણા અવિચાર અને ઉદ્દતાદ્યથી વર્તવામાં આવે છે અને ખરા દીલથી થોડોજ ઉલ્લોગ કરવામાં આવે છે. ધર્મ વિષે ઘણાં પુસ્તકો રચાયાં છે; પણ ખરો ધર્મ મનુષ્યનાં સંસ્કૃતિન અને કૃસમાં રહેલો છે, અને એ હબરો ઉપદેશજનો કરતાં વધારે બોધકારક છે. જો માણસમાં દલાણને માર્ગે દોરવનારી, દદ અને ચાલાક મંદલ્પરાકિત નહિ હોય તો તેને વિષયવાસના જેમ ન્યાયથી તેમ નાયથી, અથવા નિસ-ભળ આજસમાં જીંદગી ગુમાવશે.

• મોટામાં મોટું ભય હાલમાં ઈંગ્લાંડના જુવાનીઆઓને પીડે છે. એ ભય આજસ છે. જેને 'કેળવણી' કહે છે તે નહિ જેવી છે. જેવી કેળવણી જેને મળી હોય છે તેનામાં કદાચ અધમમાં અધમ આચરણ, જાંચી પદવી-વાળા અધિકારીઓની નીચમાં નીચ રીતે ગુલામગીરી ઉઠાવવાનો દોષ, અને ગરીબ અને નમ્ર માણસો તરફ ગર્વદત્તિ જેવામાં આવે છે. અવગુણને વળગી રહેનારા આજસુ તરુણ પુરુષો કંઈ માનતા નથી, કાંઈ પણ ચીજ પર પૂલ્યભાવ દર્શાવતા નથી, કશાની ઉમેદ રાખતા નથી, કે મનુષ્યના હૃદયમાં અંતે સદસ્તુનો જય થશે એવી પણ આશા રાખતા નથી. ટૂટસીના જેવા લક્ષણવાળા દુનીઆમાં ઘણા છે. તેઓ કહે છે કે 'એ સમજું એકજ છે. એ કંઈ કામતું નથી.' એ સમજું એક નથી, અને 'આજથી સો વર્ષ પર પણ એક નહિ થાય. દરેક મનુષ્યે પોતાની ખાસ ફરજ બજાવવાની છે, અને ખાસ કૃસ કરવાનાં છે. તે નહિ કરે તો તેથી તેને તુકસાન થશે અને એને લીધે ખીજાઓને પણ તુકસાન થશે. તેના આજસનો ચેપ ખીજાને વળગશે, અને તેથી ખરાબ દાખલા ફેલાશે. નકામી જીંદગી માત્ર વહેલાં મોત જેવી છે.

જુવાનીઆઓમાં અતિશય બડબડાટ જેવામાં આવે છે. જે વસ્તુને વિષે દહ્મના આંધ્યા કરે છે તે વસ્તુ કરવાને બદલે તેઓ નિરાશાનાં રોદણાં રાયા કરે છે, અને તેથી કંઈ કૃસ થતું નથી. ડૉક્ટર ચૈનીંગે આ દોષ ધ્યાનમાં લીધો હતો, અને આટલા બધા જુવાન પુરુષોને નિરાશાનીજ કેળવણી મળે તેને માટે દિલગીરી બતાવી હતી. જીંદગીમાં કંઈ લાભ છે ? તે આજ-સમાં ગુમાવાય તો ખરેખર તેમાં કશો લાભ નથી. વિદ્યાભ્યાસને પણ ઘણી-વાર મનના વિક્ષેપ તરીકે ગણવામાં આવે છે. એ માત્ર કેળવાયલી ઉદાસીન-તા છે. આજ કારણને લીધે આપણને આટલા બધા બડબડાટ કરતા બેદરકાર જુવાનીઆઓ માલમ પડે છે. તેમનાં માન સુધરી શુદ્ધિમાં એક પ્રકારની

તીક્ષ્ણતા અને ચપળતા આવે છે. તેઓ બીજાનાં કૃતના પર ધણા મરડનાં કરડાં વચન બોલે છે, પણ જાને કશું કરતા નથી. તેઓ ખરા દીલથી કામ કરનારાઓનો તિરસ્કાર કરે છે. આ અસ્થિર બુદ્ધિવાળાઓમાં શૈશ્યનીય અનાસ્થા-જોવામાં આવે છે. જો તેમનામાં આત્મા છે એમ તેમને લાગતું હોય તો તે આત્મા જેમ દરેક પ્રકારનો અભિપ્રાય ધસડે છે તેમ ધસડાય છે. તેઓ સમજે છે, પણ માનતા નથી. આવાં મન જે વિચાર ગ્રહણ કરે છે તેથી કાંઈ કૃત્ય ઉત્પન્ન થતાં નથી. તેમાં કાંઈ વર્તનનું ધોરણ કે નિશ્ચિત વિચાર નથી. ધર્મનો વિષય તેઓ ધ્યાનમાં લેતા નથી. તેઓનો સ્વીકારેલો મત શન્ય હોય છે અને તેમાંથી પરિણામ પણ શન્ય નીપજે છે. તેમનામાં ધારે જોયા પ્રકારના જીવન માટે ઉમેદ હોતી નથી કે ઉત્તમ વિચાર કે તેથી પણ વધારે ઉત્તમ લક્ષણ માટે આકાંક્ષા જોવામાં આવતી નથી.

તોપણ આપણે જોઈએ છિયે કે બુદ્ધિ પુષ્કળ હોય છે, પણ આસ્થા બીલકુલ હોતી નથી; ધણું જ્ઞાન હોય છે, પણ લગારે ડહાપણુ હોતું નથી; પુષ્કળ 'કેળવણી' હોય છે, પણ જીવનને સ્નેહલાવ હોતો નથી. 'પ્રજ્ઞમાં સમ્યક્તા કે બારીક સમજશક્તિ ક્ષી મૂઢારો હોય અને બીજું કશું ન હોય. જ્ઞાન અને ડહાપણુ એક એકથી એટલાં બધાં નિરાળાં છે કે ધણીવાર તેમને પરસ્પર-સંબંધ પણ હોતો નથી. જ્ઞાનથી સૌજન્ય કે ડહાપણુનો વધારો થાય કે નહિ તે શક્યરેહું છે. ક્રેનેલન કહે છે કે સારા ગ્રન્થો પર પ્રીતિ રાખવા કરતાં જાતે સારા જીવતા ગ્રન્થરૂપ થવું એ વધારે સારું છે. અનેક પ્રકારના ગ્રન્થ વાંચવાથી મનને આનંદ થાય, પણ પુષ્ટિ મળે નહિ. સેન્ટ ઓગસ્ટિન કહેતો કે "સ્વબુદ્ધિનાં કૃત્યો શોધતા વિદ્વાનોની શક્તિના કરતાં ધર્મર ધણીવાર પોતાનાં કૃત્યો શોધતા અલણુના જીવનથી વધારે કામ કરે છે."

એક-મોટા ક્રેન્થ ગ્રન્થકારે પોતાના વખતના લોકોનું આ પ્રમાણુ ચિત્ર પ્રાકટું છે. "આપણે જ્યાં જોઈએ ત્યાં મત અને કર્તવ્યની બાબતમાં સંપૂર્ણ અનાસ્થા, અને મોજશોખ અને સુવર્ણથી જે કંઈ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તે મળી શકે છે તેથી તેને માટે અજળ આતુરતા સિવાય બીજું શું જોઈએ છિયે. તેઓ ધારે છે કે દરેક પદાર્થ-સુવર્ણથી ખરીદ કરાય-અંતઃકરણ, કીર્તિ, ધર્મ, અભિપ્રાય, પ્રતિષ્ઠા, અધિકાર, મોટાઈ, અને માન મુખાં. તમામ તત્ત્વ અને સદ્ગુણનો કેવો સંપૂર્ણ નાશ! તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ

સિદ્ધાન્તો, અધર્મ વિષેના સમજા મતો; સર્પલક્ષક અનાસ્થામાં લીન યદ્ય અદસ્થ યયા છે. અનાસ્થા એ ગ્રહણશક્તિની ખરેખરી ધોર છે. એ ધોરમાં સમજ-શક્તિ સંસ્ય તેમજ અસત્યરૂપી વસ્તુલીન નમ્ યદ્ય જતી રહે છે, અને હાડકાં પણ દેખાતાં નથી એવી ખાલી ધોર યદ્ય જાય છે.”

એમ છતાં પણ લોકો પોતાનો ઉદ્ધાર ‘કવળ સુદ્ધિની ખિલવટ’ થી થવાનો છે એમ સમજે છે. ઘણા એ ‘ખિલવટ’ને પૂજ્ય ગણે છે. એનેજ તેઓ ધર્મ સમજે છે. એ તો સર્વ વસ્તુ તરફ સુદ્ધિજનથી દર્શાવેલો તિર-સ્કાર અને સંશયવૃત્તિ અને ગહારથી સુધારાનો ડાળ છે. જે પુરુષો આવું ડાળ કરે છે તેઓ મોલીઅરે ‘લેસ પ્રેશિઅસીસ સિડિક્યુલીસ’માં દર્શા-વી છે એવી ચારે પાસ પ્રસરેલી સંપૂર્ણ શ્રેષ્ઠતાની સ્થિતિમાં રહીએ છીએ એમ ધારે છે. કોઈ પણ પદાર્થનાં વખાણ કરવાં નહિ એ તેમનું આદર્શવાક્ય છે. તેઓ ઉદ્યોગ, આત્મસંયમ, ચાલાકી, અને જાતમહેનતરૂપી, પુરાતનકાળ-થી ગણાતા સફળણો તુચ્છકારી કહે છે. તેઓનો મત માત્ર નાઉમેદી ઉત્પન્ન કરે એવી દરેક વસ્તુનો નિષેધ છે. તેઓ કશાને વખાણતા નથી, કશાની ઉમેદ રાખતા નથી. તેઓ દરેક વિષયમાં સંશયશીલ છે. જાતે કંઈ કૃત્ય કરતા નથી અને બીજાનાં કૃત્યોનો નિષેધ કરે છે. તેઓ પોતાના સિવાય કોઈ પણ પદાર્થને ખરા માનતા નથી. પોતે જાતે પોતાના નાના દેવતા છે.

‘સુદ્ધિની ખિલવટ’ વિષે મૂળ લખનાર ગોએથ હતો. પણ ગોએથ નાં કાવ્યો સિક્લરનાં કૃત્યો જેવાં કંઈ પણ કૃત્યો ઉત્પન્ન કરતાં નથી. ગોએથનાં કૃત્યો ફળ વગરનાં છે. એ માણસ જે સ્ત્રીઓને તેણે પોતાની મોહક-શક્તિથી પોતાના પર આસક્ત કીધી હતી તે સ્ત્રીઓ તરફ પ્રીતિનો વ્યવહાર રાખતો. એનો છેલ્લો જીવનજ્ઞાન્તં લખનાર કહે છે કે ‘ત્યારે એના મનમાં કોઈ પણ સ્ત્રી ન હોય ત્યારે એ, સુઠ્ઠા વગરના વાદ્યપ કરનાર શસ્ત્રવૈદ્ય જેવો દેખાય, તેવો ભાસતો હતો. તે બેલ્જેકને વિષે કહેતો કે તેણે રચેલી દરેક ઉત્તમ કલ્પિત કથા દુઃખિત સ્ત્રીના હૃદયમાંથી જાણે જેવી કાઠી ન હોય એવી લાગે છે. બેલ્જેક એજ માન એને પાહું આપી શક્યો હોત. સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન ઉપર પોતાની બાળપણની પ્રીતિ વિષે ગોએથ કહે છે કે “મને યાદ છે કે ત્યારે હું બાળક હતો ત્યારે ફૂલને ચૂંટી નાંખીને જોતો કે દાંડીને પાંખડીઓ શી રીતે બાકી છે, અને પક્ષીના કડકે કડક કરી જોતો કે પીઠાં પાંખમાં શી રીતે દાખલ થયાં છે.” બેદીનાએ લૉડ હાઉટને કહ્યું કે સ્ત્રીઓની સાથે પણ ઘણુંખડું તે તેવીજ રીતે વર્તેલા સમજા ગિંથી તેમ.

જ નીચી પ્રિયતમાના શુભદોષ તે આજ પ્રમાણે ભુદા ભુદા પાડી જોતો. તેની મોહકશક્તિ વિલક્ષણ હતી અને જો કૌશલ્ય બતાવવા માટે તેને પ્રબળ-વૃત્તિ દર્શાવવાની જરૂર પડતી તો જેવી રીતે કૌશલ આકારના વધસ્તંભ ઉપર કાંઈસ્થિતી ઇચ્છી પાડનાર ચિત્રકારે મૂળમાં શારીરિક વેદનાનો જોષિતો દેખાવ લાવવા માટે એની બાહ્ય પર લાલો જોસ્યો, તેવી રીતે અરેખરા કે દગ-દગા વિના તે પ્રીતિ વધારે ગંભીર દર્શાવતો. આવી સ્થિતિમાં, સૂક્ષ્મ અવલો-કન કરવાની શક્તિને લીધે જેટલા ખરા ભાવની આશા રાખીએ તેને મુદ્દાબલે ખરી પ્રીતિની શીતળતા કે અભાવ જણાઈ આવે છે, અને જેવી રીતે 'લે-હોમી બ્લાસી' માં નાયક આંગળીઓ વતી પોતાની નાડ જોતો હતો કે જરૂર જેટલો આવેશ આવ્યો કે નહિ અને જ્વરના જેટલી ઉષ્ણતા થાય કે તરત અટકાવની ઘણી સાવચેતી રાખતો હતો, તેવી રીતે આપણે ગોઝમ્મદને માટે કટપના કરી શકીએ. ગોઝમ્મદ આપણને નિખાલસપણે કહે છે કે પ્રી-તિના સંબંધમાં જે અમરકારિક બનાવ બનતો તેનો હું લાલ લેતો અને સ્ત્રી સાથેના વ્યવહારમાં જે કંઈ બનતું તેને વિષે હું રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોતો અને કંઈ પણ દુઃખકારક બનાવ કે નાઉમેદીની પીડા નરમ પાડવાનો ધણોજ બોધદાયક ઉપાય એજ કે તે વિષે લખવું એમ મને લાગતું."

અરે કેવળ શુદ્ધિબળ વિષે આ કેવું મિથ્યાભિમાન ! હૃદયના ઉત્તમ ભાવ સાથે સરખાવતાં શુદ્ધિબળ કેવું નકામું અને તિરસ્કારપાત્ર છે ! શુદ્ધિ અને શરીરની કઠોર શુદ્ધકશક્તિ શું પ્રદક્ષણ કરી શકે છે ? માત્ર થોડા હાડપિંજર જેવા નીરસ અભિપ્રાય, અને રસ અને જીવન, તત્ત્વ અને અસ્તિત્વ, સત્ય અને આનંદ આપનાર આત્મા વિનાનાં એકકાં બાંધેલાં માત્ર થોડાં શુદ્ધ હાડકાં જેવા વિચાર. ગુરુત્વાકર્ષણ અને તેજના પૃથક્કરણના સિદ્ધાન્ત, અને પદાર્થની લિપ્ત લિપ્ત આકૃતિઓ ગતિને લીધે થાય છે એ ધારણાને આધારે કાટેલી પૃથક્કરણની રીત શોધી કાડનાર ન્યુટન, જે કદાચ દુનિયામાં મોટામાં મોટો પુરુષ યઈ ગયો, તેનું નમ્ર વચન સર્વને યાદ હશે. તે કહેતો કે જાણે સત્યરૂપી મહાસાગર મારી. સમક્ષ શોધ્યા વગરનો આવી રહેલો છે, અને હું જાણે તેને કિનારે રમતો છોકરો ના હોજી એમ મને લાગે છે. આવી રીતે ક્ષુભ કરે એવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ હાંસ આપણામાં છે ?

હાઉન્ટ ડી મેસ્ત્રીએ કહ્યું છે કે કેટલાક સિદ્ધાન્તો એવા છે કે તેને મનુષ્ય હૃદયબળ વડેજ પ્રદક્ષણ કરી શકે. જ્યારે કોઈ સત્યપુરું પોતાને સ્પષ્ટ લાગે એવા પ્રમાણની સામા તીવ્રશુદ્ધિ વાળા મનુષ્યોને વાંધા લેતા દેખે છે,

ત્યારે તેને વારંવાર વિસ્મય થાય છે. આનું ખરું કારણ એ છે કે એ મનુષ્યોમાં અમુક મનોવૃત્તિ નથી. જ્યારે ચપ્પમાં ચપ્પ માણસમાં, ધર્મની સમજ નથી, ત્યારે આપણે તેને વાદવિવાદમાં જીતી શકતા નથી એટલુંજ નહિ, પણ આપણું કહેવું તેને સમજવવાને આપણી પાસે સાધન પણ નથી. વળી સર હુકમી કેવિદે કહ્યું છે કે 'વિચારશક્તિ ધણીવાર જીંદગીમાં નિર્ણયક બેઠા બેગળ જેવી છે, મનોવૃત્તિઓનો નાશ કરે છે અને અમુક નીતિ-ધારણે ચાલતા શિખવવાને બદલે આપણને માત્ર સાવધ અને સાવચેત રહેતાં શિખવે છે.'

પણ કર્તવ્યનું ખરું સ્વરૂપ શાસ્ત્ર અને ગ્રન્થમાંથી શીખાતું નથી. એનો વિસ્તીર્ણ વિષય શાસ્ત્ર અને ગ્રન્થની મર્યાદા બહાર રહેલો છે. મનુષ્યો જેટલાં એકાન્ત વિચારમય પ્રાણીઓ છે તે કરતાં વિશેષ પરસ્પર સમાગમમાં આવતાં છે. મનુષ્યની કેળવણીનો ઉત્તમ ભાગ પરસ્પર વ્યવહારથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમ વ્યવહારથીજ સખ્યતા, સ્વાભિમાન, પરસ્પર વિચારસહિષ્ણુતા, અને પરહિતને અર્થ આત્માર્ષણરૂપી શુણોનો ઉદ્ભવ થાય છે. મનુષ્યનો અનુભવ શાસ્ત્ર કરતાં વિશાળ છે. જીવન એક ગ્રન્થરૂપ છે, તે માણસ જીવે ત્યાંસુધી પહોંચે છે, પણ તેનાં કાંઈ પાનાં સમજવામાં ડહાપણની જરૂર છે.

બની નામની સ્ત્રી કહે છે કે 'આપણા વખતમાં કેળવણી અને લખવા વાંચવાના વિચાર વચ્ચે ગાઠો અંબધ ધારવામાં આવે છે. હાલ તો કેવળ અભણ અને મૂર્ખ પુરુષોજ લખી વાંચી શકતા નથી, પણ પચાસ વર્ષ પહેલાં જીંઘ્યામાં જીંઘ્યા પ્રકારની કેળવણી લેવી હોય તોજ ગ્રન્થોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો અને તે સિવાય કવચિતજ લેકિ પ્રસ્તિકા વાંચતા, અને ધણા હેન્ડ-શિપાર પુરુષ અને સ્ત્રીઓ ધર્મપુસ્તક સિવાય ખીજ કોઈ પણ ગ્રન્થની મદદ લીધા વગર પોતાના વિચાર પોતાની મેજેજ કરતાં. જીંઘ્યા વર્ગના લોકોમાં પણ સ્ત્રીઓમાં વાચન ધણું સાધારણ નહોતું. વિચાર કરવાની સારી શક્તિવાળા એક કુટુંબે કહ્યું છે કે 'મારી દાદી લખતી ત્યારે ભાગ્યેજ બરોબર જોડણી કરતી, અને લિવર ડ હ્યૂરીસ સિવાય તેણે કશું વાંચ્યું નહોતું; પણ હાલની સ્ત્રીઓ કરતાં તે ધણીજ વધારે ડાહી અને લાપક હતી.'

અસંલના વખતમાં શિખને અભ્યાસમાં પ્રેરવાને અભ્યાસ કરવો એ તમારો ધર્મ છે એમ સમજવવામાં આવતું. નિષ્ક્રમ થવું નામોશી બરેહું ગણાતું અને સફળ થવું એ તો માત્ર સ્વધર્મ જાળવ્યો એમ મનાતું-

મિલરે કહ્યું છે કે કુળવણીથી મનુષ્યજાતની સામાન્ય સ્થિતિમાં અસાધારણ સુધારો થઈ જાય તો પંક્તિની યશો એવી કલ્પના કરવી એ તો માત્ર આ જમાનાની ગાંડાઈ છે, અને કેવળ ધર્મણુપ્રભાવથી તાંબાના સિક્કાને સોનાનો સિક્કો બનાવવાની કામીઆની હિકમત જેવી છે. ’

ખરૂં જોઈએ તો ઉત્તમમાં ઉત્તમ શિક્ષણ મેળવવાનું સ્થાન ધર છે. ગૃહવર્તન સાફ રાખવું એ બાળકોને કેળવવાની ઇશ્વરી રીત છે; અને ધર તો જેવાં સ્ત્રીઓ બનાવે તેવાં બને છે. આંલિયન્સનો માણ ધર્માધ્યક્ષ કહેતો કે ‘ફ્રાન્સની આશા માતાઓમાં રહેલી છે.’ ઇંગ્લંડમાં પણ એમજ છે. પણ દિલ્લીની વાત એ છે કે સ્ત્રીત્વવિરુદ્ધ બોધતી અને પોતાનામાં ધણાજ પ્રીતિજનક ગુણો ઇશ્વરે મૂક્યા છે તે ગુણોનો લાગ કરવા અતિરાય મથન કરતી સ્ત્રીઓ આપણને બેબાકળા બનાવે એવો ધુમાટો કરી મૂકે છે. એમને અધિકાર, અને તે રાજકીય અધિકાર જોઈએ જિયે. પણ વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો એમની ગૃહસત્તાએ જે સ્વરૂપ દુનીઆને આપ્યું છે તેજ સ્વરૂપ દુનીઆનું છે. પાર્લિમેન્ટના સભાસદનો મત આપવાથી પોતાની સત્તા વધશે એમ તેઓ માને છે, અને એ અધિકારનો હક્ક મેળવવા ઇચ્છે છે પણ ત્રણ ચાર વર્ષમાં એકવાર રાષ્ટ્રીયપરિષદમાં બેસનાર લોકોના પ્રતિનિધિને મત આપવાનો અધિકાર મળશે તો દુનીઆ છે તે કરતાં વધારે સારી યશો એમ તેઓ ખરેખરૂં અંતઃકરણથી માને છે ? સેન્ટપૉલ જે સ્ત્રીઓ ધરમાં રહી ઉભમ કરતી તેમને સર્વોપરિ ગણતો, કેમકે એ જાણતો હતો કે ધર જનમંડળનું પવિત્રમાં પવિત્ર સ્થાન છે, અને જગતમાં જે સર્વ પદાર્થ આપણને અતિપ્રિય છે તેનું ઉત્તમ રક્ષણ કુટુંબપ્રીતિ અને કર્તવ્યથીજ થાય છે.

સ્ત્રીઓમાં ક્યાં-ક્યાં હોવાં જોઈએ તે વર્ણવ્યા પછી એક થોડાં વખત પર ચર્ચ ગયલો અન્યકર્તા કહે છે કે કોઈક નવી તરેહના ધર્મપંથ કે અન્ય તરફ સ્ત્રીઓની વૃત્તિ કેવી વગર વિચારે ઉશ્કેરાય છે તે જોઈને માણસને લગભગ એવી ધાસ્તી રહે છે કે એમની મા અને દાદી પર ઇશ્વરની નેટલી કૃપા હતી તેટલી એમના પર નથી. ધર્મની સત્તા એમના પર વધારે સુધી છે અને ઇશ્વરના કાયદા દિતકારક છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા એમના હૃદયમાં વાસ કરતાં નથી. આ અન્યકાર જાતે સ્ત્રી છે.

થોડા વખત ઉપરની કૃત્ય અને પ્રક્રિયાન લોકો વચ્ચેની લગાઈ પહેલાં

ફ્રાન્સની સાથે સરખાવતાં 'પ્રશિયામાં લોકમત અને નીતિ કેવાં છે તે વિષે લખાણ કરવાનું કામ ઈરન સ્ટૉફેલને સોંપ્યું હતું. એ વિષે તેણે ટીકા કીધી છે તેમાં તે કહે છે કે "કોઈ પણ પ્રજામાં પરસ્પરવ્યવહારમાં અને ખાનગી કુટુંબવર્તનમાં જે વિનય અને આચારીનતા હોય તેજ લશ્કરમાં સારી કવાયત હોય. પ્રશિયામાં જીવાનીઆઓને સામાન્ય હુકમ માનતાં, અધિકારને માન આપતાં અને વિશેષે કરીને કર્તવ્ય કરતાં શિખવવામાં આવે છે. પણ ફ્રેંચ કુટુંબમાં તાબેદારીનો ગુણ જોવામાં આવતો નથી, તે ફ્રેંચ લશ્કરમાં કવાયત ક્યાંથી હોઈ શકે? વળી કુટુંબમંડળની બહાર નિર્દોષ, વિદ્યાલય વગેરે સ્થળે જીવે. માબાપને માટે માન, કર્તવ્યની અપેક્ષા, સત્તા અને કાયદાની તાબેદારી અને સુખ્યત્વે કરીને આસ્તિકપણું, આ ગુણો બાળકોમાં ખિલવવા કંઈ પણ ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા છે? કંઈજ નહિ, અથવા નહિ જેવુંજ. આનું પરિણામ એ થાય છે કે ધર્મસંબંધી વિચાર અને સુનીતિનો તે જોમનામાં અંશ પણ નથી. બાલ્યાવસ્થાથીજ કોઈને આચારીન રહેવાનો જોમને માવરો નથી, અને દરેક વસ્તુ માટે તકરાર ઊઠાવવાની અને કોઈને પણ માન ન આપવાની જોમને ટેવ પડી છે એવા ધણે ભાગે માલમ પડતા જીવાનીઆઓની ટુકડી દરેક વર્ષે આપણે લશ્કરમાં દાખલ કરીએ છિયે. એમ છે તેપણુ આવાં અશિક્ષિત અને દુરાચારી માણસો લશ્કરમાં દાખલ થાય કે તરતજ તેમને હુકમ માથે ચઢાવવાની ટેવ પાડી સદાય એવો ઢોંગ કરતા લોકો જોવામાં આવે છે. એ લોકોને ખબર નથી કે લશ્કરની કવાયત તે કુટુંબની કવાયત અને કુટુંબની કવાયત એટલે કર્તવ્ય. ઉપરી તરીકે નીમાયમાને આચારીન રહેવું અને અધિકારી અને સ્થાપિત મંડળીના વિચારને માન આપવું તે એકવાર દાખલ કીધેલી કૃત્રિમ કવાયત અમુક સ્થિતિના પ્રભાવથી અદ્ય કાળ સુધી કદાચ પહોંચે, પણ ખાતરી રાખવી કે જે ક્ષણે તેની ખરી કસોટી કાઢવામાં આવશે કે તેજ ક્ષણે તે હવામાં ઉડી જશે." ઈરન સ્ટૉફેલનાં આ વચન ખરા લવિખવાદીનાં નીવડ્યાં એ ભાગ્યેજ કહેવું જરૂરું છે.

શું એ ખરી વાત છે કે ઇંગ્લેંડમાં આપણે આવીજ રીતિમાં આવીએ છિયે અને પ્રજાતંત્રરાજ્યના વિચારનો દમ્બેશ વધતો પ્રવાહ કુટુંબકેળવણી અને નીતિનાં ઉત્તમ કૃણ તાણી જાય છે? આપણે મિથ્યાભિમાની પ્રજા છિયે. આપણે આપણી દોષતા, સત્તા, સાધન, દરીઆઈ અને લશ્કરી બળ, અને વેપારમાં ચઢીઆતાપણાનો ગર્વ રાખીએ છિયે: પણ એ બધું મોડું

વર્ષમાં આપણી પાસેથી જતું રહે અને હોલિડેઝની માફક આપણે ડ્રવવાનું પૈસું શક્તિહીન પ્રજા યર્ષ જઈએ. પ્રજાનો આધાર તેની પ્રત્યેક વ્યક્તિ પર છે, અને દરેક માણસમાં તેમજ પ્રજાસમગ્રમાં નીતિ, કર્તવ્યનું જ્ઞાન, ટેક અને ન્યાયના નિયમને વળગી રહેવાના ગુણો ન હોય તો પ્રજા કદી પૈસું જો ગુણો માટે ખ્યાતિ પામે નહિ.

લૅડ^૧ ડર્બીએ થોડા વખત ઉપર લાપણો કીધાં તેમાંના એકમાં નીચે પ્રમાણે ટીકા કરી:—

“ધણા દહાડાપર એક ગુણવાનુ અમીરે મને કહ્યું કે જે ગુણો પ્રજાનાં મુશ્કેલીના સત્વરૂપ ગણાય છે તેવા ગુણો ઈંગ્લેન્ડમાં વૅટર્સનાં મુશ્કેલીના દિવસથી સમાન રીતે લય પામતા જાય છે, અને તેણે ખુલ્લેખુલ્લું ન કહ્યું તો પૈસું તેની બોલવાની રીત અને ઢળ પરથી મેં એવું અનુમાન કીધું કે તે ધારતો હતો કે પૂર્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખવાનો સમય પીટી ગયો છે, કેશની અતિદુર્દશા સમીપ આવે છે, અને જેમનું આયુષ્ય પૂરું થવા આવ્યું છે, એ દુષ્ટ પરિણામ આવે ભાં સુધી જીવવાના નથી, તેઓજ ભાગ્યવાનુ સમજવા. અલગત એવો અન્તકાળ આવે એમાં કંઈ અસંભવિત નથી, અને અમુક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ કે એ આવશે એ નક્કી છે.”

આ એતવણીનાં ગંભીર વચન છે. જેમ ક્રાન્સમાં સો વર્ષ પર દુષ્ટ પરિણામ આવ્યું તેમ શું ખરેખર અહિં પશુ થશે? મંરદુમ ડૉક્ટરે નૉર્મન મેંકલીઅડે કહ્યું છે કે “૧૮૧૫ ના મુશ્કેલી તરતજ જે અન્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે અને જેણે સોજમા ક્ષેત્રમાં થયલા ધર્મપરિવર્તનના જેટલીજ ઉચલપાચલ કરી મુકી છે તે દાલ ઘણી વધી પડી છે. એક તરફ વ્યવહાર, રાજ્યનીતિ, શાસ્ત્ર, તત્ત્વવિદ્યા, અને ધર્મ મૂળધી જૂની ઢળના વિચારો પ્રાગી પડતા જાય છે. જૂના વિચારને નાશ કરનારાઓમાંના અગ્રેસરોમાં મૂર્ખાઈ ભરેલું અભિમાન, અને અધિકારગર્વ ધણો જોવામાં આવે છે, તોપણ ધણા વધારે ભાગમાં સલા અને કર્તવ્યની આવશ્યકતા વિષે સારી સમજ છે, અને એનો જરોજર વિચાર કરીએ તો એનો અર્થ એજ કે જે ઇશ્વર હમેશ સલાના પક્ષમાં છે તેના પર તેઓને વિશ્વાસ છે, એ સિવાય બીજું કંઈ નથી. વેટર્સને વિષે પૂછો તો પરલોકનો તો કોઈ વિચાર કરતુંજ નથી. જુનીઆના મોટા વિષય પર અમે ધ્યાન આપતાજ નથી અને માછીએ માછલાં માટે લડી મરે તેમ નિર્માલ્ય જાગતો પર તકરાર કરીએ છીએ.”

જેમોટા સિદ્ધાન્તોમાં વ્યાપદાદ્યઓની પૂર્ણ આસ્થા હતી અને એ આસ્થા હોવાથી તેઓ પોતાના જમાનાની પ્રજામાં શ્રદ્ધા, સૌજન્ય, અને એ સદ્-ર્તનરૂપી ગુણો સ્થાપી શક્યા તેવા સિદ્ધાન્તો વિષે માત્ર કલ્પના કરવામાં અને ગપાટા હાંકવામાં પુરુષવર્ગને અને સ્ત્રી વર્ગને પણ આખી 'જીંદગી ગાળતાં' જોઈએ જિયે, એ કરતાં વધારે ખેદકારક દેખાવ કયો છે ? જે એવા વિચારો છે કે તેને જો એકવાર કબૂલ કરીએ તો જીંદગીનું સ્વરૂપજ બદલાઈ જાય છે. એક તો એ કે આ દુનીઆ અનન્ત સંસારનો પ્રવેશમાર્ગ છે, અને ખીલે આ લોકમાં જેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ જિયે અથવા પરલોકમાં વિશ્વાસ રાખવોજ પડશે તે ઈશ્વરશ્રદ્ધાથી વિચાર. સુમાર્ગે કે કુમાર્ગે ચાલવું એ આપણા દરેકની મરજી ઉપર છે. આ જે માર્ગ માંનો કયો બળવત્તરં નીવડી આપણને પોતાની તરફ દોરાવશે, એ કાણ કહી શકે ? કયે રસ્તે જવું એ તો આપણાજ હાથમાં છે, આપણા જગત્ અંતઃકરણ અને સંસ્કાર પામેલી શ્રદ્ધાપશક્તિને આધીન છે. લિજ્જ લિજ્જ કર્તવ્ય કરવામાં આપણને વિપત્તિ અને ખેદ નડે પણ ખરાં, પણ એ તો કરવાંજ પડશે અને તે પણ આનંદથી, કારણ કે ઈશ્વરની એવી મરજી છે. સત્કર્મ આપણામાં બજા મૂકે છે અને ખીજામાં તેવાજ સત્કર્મની પ્રેરણા કરે છે. સુકૃત્ય તેના કર્તાને પપતે માટે સંતોષ કરેલા ખજાના જેવાં નીવડે છે. ત્યારે તો આપણે આપણા મનને પુષ્ટ કરો, આત્માને દૃઢ કરો, અને પરલોક માટે આપણા અંતઃકરણ સજ્જ કરો. આ ઉદ્યોગ તો જીવનપર્યન્ત કરવાનો છે.

પ્રકરણ ૩ નું.

પ્રામાણિકપણું—સત્ય.

‘સારી રીતે તેમજ હવાવળથી કામ કરી શકે એવા કોઈ પણ કારિગરો મળશે નહિ. સાત્રું કરવું હોય તો ધીમે ધીમેજ કરવું.’

ચોસર.

‘સોનાને હું સ્પર્શ કરીશ તો તને હરકત થશે નહિ, પણ જો તે તારે હાથે ચોંટશે તો તારા મર્મસ્થાનને હાથલ કરશે.’

ન્યોનું હુખુંદું.

‘પ્રામાણિક માણસ ગમે તેવો ગરીબ હોય તોપણ તેની ગરીબાઈ છતાં મનુષ્યોમાં તે રાજ જેવો છે.’

બન્સું.

‘સદ્ગુણ અને પ્રામાણિકપણાના માર્ગથી કરી પણ આરા લશો મા; મુખી ધવાનો એજ માર્ગ છે.’

૧૧

બક્કેન.

પ્રામાણિકપણું અને સત્ય બંનેને ગાઠ મૂળધં છે. પ્રામાણિકપણું તેજ સત્ય અને સત્ય તેજ પ્રામાણિકપણું. કેવળ સત્યથી મહાપુરુષ બનતો નથી, પણ સત્ય એ મહાપુરુષનાં સક્ષણનો સદુથી વધારે અગત્યનો ભાગ છે. એથી જેઓ તેને કામ સોંપે છે તે નિશ્ચિન્ત રહે છે અને તેમના હાથ નીચે નોકરી કરનાર પર તેમનો વિશ્વાસ બેસે છે. સત્ય એ નીતિવર્તન, પ્રામાણિકપણું, અને સ્વાતંત્ર્યનો સારભૂત છે. દરેક મનુષ્યને તે પહેલી જરૂરની વસ્તુ છે. ઈતિહાસનો વિચાર કરતાં અગાઉ કોઈ પણ વખતના કરતાં હાલ સંપૂર્ણ સત્યની વધારે જરૂર છે.

અસત્ય લોકોમાં સાધારણ થયું હોય તોપણ તેને લુકો જાતેજ નિંદે છે. હું સાચું બોલું છું એવી તે પ્રતિજ્ઞા કરે છે, કારણ કે તે જાણે છે કે, ‘સત્ય સર્વત્ર માન પામે છે અને અસત્ય ધિક્કારાય છે. અસત્ય બોલવું એ માત્ર અપ્રામાણિક છે એટલુંજ નહિ પણ દિવ્યકર્મ પણ છે. ન્યોનું હુખુંદું કહ્યું છે કે ‘સત્ય બોલવાની દિંમત ધરો, કંટી પણ લુકું’ બોલી કામ કરવાની જરૂર નથી.’ જેઓ સત્યની મર્યાદા પર રહી સત્યમાં ખપવા જેવું બોલે છે, તેઓ સદુથી વધારે ખરાબી કરનાર બુદ્ધા છે. સાચી વાન બોલવાની તેમનામાં

દિંમત નથી, પણ તેઓ આડીઅવળી વાત કરી સત્ય બોલવાનું ડોળ કરે છે અને જે કહે છે તે ખરેખરું લુટું છે. અર્ધ સાચું દેખાય એવું લુટું ખરાબમાં ખરાબ છે.

મનમાં કંઈ ને કહેવું કંઈ એવી રીતનો કપટભાવ લુટું બોલવા જેવોજ ખરાબ છે. કૃત્રો પણ ભાષણના જેટલીજ ખુલ્લી રીતે અસત્ય દર્શાવી આપે છે. અધમ મનુષ્ય પોતાનું કંઈ પાળતો નથી. જે સત્ય વાત માનવાનું તે ડોળ કરે છે તેને યુક્તિથી ઉઘાડી દે છે. તે છેતરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેનામાં નિષ્કપટીપણું અને સત્ય બનેલી ખામી છે. નિષ્કપટી પુરુષ જેવો વિચાર કરે છે તેવુંજ ભાષણ કરે છે, જે માને છે એમ દર્શાવે છે, તે માને છેજ, જેવી રીતે વર્તવાનું મન દેખાડે છે તેવીજ રીતે વર્તે છે, અને જેવું વચન આપે છે તેવુંજ પાળે છે.

સ્પર્શીયન કહે છે કે; 'વ્યવહારમાં વિરુદ્ધ ભાષણ કરવાની ખીજી રીતો સાધારણ છે. કેટલાક સ્વતંત્રમતાનુચારી હોય છે, પણ ભિન્નમત સહન કરી શકતા નથી; વળી કેટલાક સલાહશાંતિના દિશાયતી હોય છે, પણ એજ પક્ષવાદ કરવામાં ઉમ્મતા દર્શાવે છે, અથવા તો અમર્ષાદ વર્તન વિષે બોલવામાંજ અમર્ષાદ ચાય છે. ઉદારતાનો પક્ષ કરનાર અને જાતે અતિશય બખીલ એવા પણ માણસો આપણે જોયા છે. આપણે એવા પણ પુરુષો વિષે સાંભળ્યું છે કે 'સત્ય'—જે તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે અચુક પ્રકારનો મત છે—તેના તેઓ અદ્ભુત આગ્રહી હોય છે, તોપણ ક્યવિક્યમાં કે પડોશીઓની ખ્યાતિ વિષે કહેવામાં કે ગૃહવર્તનના બનાવની બાબતમાં તેઓ સત્યની દરકાર રાખતા નથી." +

અસત્ય ભાષણ એ એક ધણોજ સાધારણ અને રૂઢ થયેલો દુર્ગુણ છે. જેને 'સંસારવ્યવહાર' કહે છે તેમાં એનો ધણો પ્રસાર છે. 'ભાઈ-ધરમાં નથી' એમ મળવા આવનારને જવાબ દેવાની ચાલુ રીત ચર્ચ પડી છે. લુટું બોલવું એ મનુષ્યજાતિના વ્યવહારમાં એટલું તો અમત્યનું ગણાય છે કે તેને લોકો મોઢમ કબુલિત આપતા જણાય છે. કાંઈક જુડાણ વિષે એમ ધરાય છે કે તે દાનિકારક નથી. કાંઈક નહવું છે એમ ગણાય છે, અને કાંઈક અચિંતિત છે એમ સંમર્જય છે. નાનાં નાનાં જુડાણ ધણાં સાધારણ છે. ગમે તે પ્રકારે સહન કરાય તોપણ જુટું પ્રત્યેક પવિત્ર વિચારનાં સ્ત્રીપુરુષને આજુ કે

વસ્તુ કંટાળો ઉપભવનારું છે. રસ્કિન કહે છે કે ભુક્ષણ નહવું ને અભુધારેકું હોય તોપણ તે પેટમાંથી નીકળતા ધુમાડાની કાળી મેશ જોવું છે, અને ક્યું મોટામાં મોટું છે કે ક્યું સહુથી વધારે નિંદ્રા છે તેનો વિચાર કર્યા વગર આપણા હૃદયમાંથી તેનો પાસ કાઢી નાખી સ્વચ્છ રાખવું એ વધારે સારું છે.

‘સ્વદેશહિતને અર્થે પરદેશમાં રહીએ છીએ’ એવું વાક્ય રાજદૂતો હમણે બોલે છે. પણ માણસે પોતાની જાંઘળી કરતાં પણ વચન પાળવાની વધારે સંભાળ રાખવી જોઈએ. ત્યારે કાર્યજીવન લોકોએ દેહ કરેલાં રેગ્યુલસને એક્ષપીએ સહિત રક્ષિત વહાણમાં સલાહ માટે વિનવત કરવા જેમ મોકલ્યો ત્યારે એવી શરત કીધી હતી કે સંધિ નહિ કરવામાં આવે તો તારે દેહખાનામાં પાછું ફરવું. તેણે સમ ખાધા અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું પાછો આવીશ.

તે જેમ ગયો ત્યારે તેણે યુદ્ધ જારી રાખવા અને ટેદીઓ ફરબદલ કરવાનું કબજા ન કરવા વૃદ્ધ સલાહદોને આગ્રહ કીધો. આનું પરિણામ એ થયું કે એને કાર્યજીવ પોતાને બંદીખાને પાછું ફરવું પડ્યું. વૃદ્ધ સલાહદો અને મુખ્ય ધર્માધિકારીઓનો પણ એવો મત થયો કે એની પાસે બળાતકારે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી છે, માટે એ જવાને બંધાયલો નથી. રેગ્યુલસે પુછ્યું ‘શું તમેએ મારી અપકીર્તિ કરાવવાનો નિશ્ચય કીધો છે? મરણ અને દારુણ શારીરિક વેદના મારે માટે તૈયાર છે એ વાતનો હું અગ્નવયો નથી, પરંતુ અપમાનભરેલાં કૃત્યથી ઉત્પન્ન થતી શરમ કિંવા અપરાધી હૃદયના તીવ્ર પ્રહાર આગળ એનો શો હિસાબ છે? હું કાર્યજીવનો શુભામ થયો છું તોપણ મારામાં જેમનું લોકોની ઉચ્ચ પ્રકૃતિ છે. મેં પાછા ફરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. જવું એ મારો ધર્મ છે. પછી ઈશ્વરને જે રુચશે તે કરશે.’ રેગ્યુલસ કાર્યજીવ પાછો ગયો અને અસહ્ય શારીરિક વેદના સહન કરી મરણ પામ્યો.

પ્લેટોએ કહ્યું છે કે જેને જાંઘળી સારી રીતે જાળવવાની ઈચ્છા હોય તેણે સત્ય સંપાદન કરવું જોઈએ, અને એમ કરશે ત્યારેજ તે શોકમાંથી મુક્ત થશે, તે પહેલાં કદી થનાર નથી. અધિરાજ માર્કસ આરિસિયસના ગ્રન્થમાંથી પણ અમે એક ફકરો ઉતારીએ. ‘જે અન્યાયથી વર્તે છે તેના આચરણ અપવિત્ર છે; કારણ કે જુદિમાન પ્રાણીઓ એક ખીમતે માટે, પોતાના યોગ્યતાના પ્રમાણમાં પરસ્પર, સહાય કરવાને ઉત્પન્ન થયાં છે અને

કોઈ પણ પ્રકારે અપકાર કરવા સંભવી નથી એમ પ્રાણિમાત્રના સ્વભાવથી જણાય છે. તેથી જે પોતાની સંકલ્પવૃત્તિનું ઉલ્લંઘન કરે છે તે સર્વોત્તમ દેવ તરફ અલક્ષિત દર્શાવી ખુસ્લો અપરાધી થાય છે, અને જે અનૃત વચન વદે છે તે પણ એજ દેવ તરફ અલક્ષિતરૂપી અપરાધ કરે છે; કારણ કે વર્તમાન પદાર્થમાત્રની પ્રકૃતિ સમાન છે અને વર્તમાન પદાર્થને ભાવી પદાર્થ જેડે સંબંધ છે. વળી એ સર્વગત પ્રકૃતિનું નામ સત્ય છે અને સઘળા સાચા પદાર્થનું તે મૂળ કારણ છે. સારે જે જાણી જૂઝને જુહું બોલે છે તે અલક્ષિતરૂપી અપરાધ કરે છે, કેમકે તે છેતરપોંડી કરીને અન્યાયથી વર્તે છે; અને જે અણધાર્યું જુહું બોલે છે તે પણ તેજાજ અપરાધી છે, કારણ કે તેનું આચરણ સર્વગત પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ છે; તે જગતની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ વર્તી કમનો ભંગ કરે છે. જે સંસથી વિરુદ્ધ વસ્તુ તરફ પોતાની મેજે મનને દોરવે છે તે સર્વગત પ્રકૃતિ સાથે યુદ્ધ મચાવે છે; તેનામાં ધૃત્વરે સત્યમાર્ગે જવાની શક્તિ મૂકી છે પણ તેને પત ન કરવાથી તેનામાં હવે સત્ય અને અસત્ય વચ્ચે ભેદ કરવાનું સામર્થ્ય નથી અને ખરેખર ઉપબોગને સદસ્તુ ગણી તે તરફ જે યુરુપ વળે છે અને કષ્ટને અસદસ્તુ માની તેથી દૂર રહે છે તે અલક્ષિતરૂપી અપરાધ કરે છે. *

સત્ય અને પ્રામાણિકપણું લિખ લિન્ન સ્વરૂપમાં દેખાય છે. લેવડદેવ-ડમાં વાજખી રીતે ચાલનારા, ધધામાં ન્યાથી, અને પોતાના લાભને અથ ખીજને છેતરે નહિ એવા પુરુષોનાં એ લક્ષણરૂપ છે. પ્રામાણિકપણું સત્યરૂપી વૃત્તિનું સાદામાં સાદું અને નમ્રમાં નમ્ર સ્વરૂપ છે. પૂરાં માપ, ખરાં કાટલાં, સાચા નમુના, પૂરેપૂરી નોકરી, અને વચન ખરોખર યાજવું એ બધું સલક્ષણવાળા મનુષ્યોને આવશ્યક છે.

એક સાધારણ દાખલો લો. સેંમ કૂટને બોજનમાં પીરસેલો જવનો દાડ થોડો હતો એમ કૃત્રિયાદ કરવાનું વાજખી કારણ હતું. તેણે તે વીસીના ધણીને બોલાવ્યો અને કહ્યું 'સાહેબ, એક મહિને તમે કેટલાં પાત્ર દાડ કાઢો છો?' વીસીવાળાએ જવાબ દીધો 'સાહેબ, દસ.' અને બની શકે તો અગિયાર કાઢવા ઇચ્છો છો?' 'બેશક, સાહેબ,' ત્યારે કૂટે કહ્યું કે શી રીતે તે હું તમને કહીશ. તે રીત એજ છે કે 'તમારું માપું જરોખર લરો.'

* માઈસ ઓરિલિયસ ઍન્ડોનિનસના વિચારોનું જર્મીન લૅંગ એમ. એ. એ પ્રોફેસર સાપાન્તર પૃ ૧૪૪-૪૫.

પણ આટલેથી બસ નથી. આપણે ઝોણું તોલ અને માલમાં ભેળસેળ વિષે રાદણાં રાઈએ છિયે. આપણે ખરીદ કરવા જઈએ છિયે કંઈ અને આપણને મળે છે કંઈ, પણ ગમે તે ચાઓ તોપણ માલ તો વેચાશેજ. જો કાયદાથી વેચાય તો વધારે સારું. એવો અપ્રામાણિક વેપારી પકડાય છે તો ધરાક ખીજી દુકાને જાય છે. એમ. લેણેએ ધણાં વર્ષ ઉપર ઈંગ્લંડની મુલાકાત કરી ત્યારે એને અંગ્રેજી કાપડ બનાવનાર વેપારીનું ધંધામાં પ્રામાણિકપણું જોઈ ધણો આનંદ થયો. તેણે કહ્યું, 'તેઓ પરદેશ ચઢાવવાના માલનું માપ, વજન, અને જાતની બાબતમાં ધણીજ ચોકસાઈ અને પ્રામાણિકપણું દર્શાવે છે.'

આવુંજ વર્ણન હવે તે આપી શકશે ? શું આપણે જાહેર કચેરીમાં સિ-દ્ધનિર્મિત પદાર્થની કિંમત ઘટાડી નાખવા વિષે અને રૂમાં ચીનની માટી, જેજ મજાગેશિયમ અને જસતની મેળવણી વિષે નથી ધ્યાનપૂર્ણ ? આપણે એ વસ્તુઓને ભેગ કરતાં જોઈ છે અને તેથી તે શું છે તે જાણીએ છિયે. રૂ પર ફૂગ ચઢી આવે છે, રંગ બદલાઈ જાય છે અને તેથી વેચવાને નાલાયક થાય છે; ઈંગ્લંડમાં નીપજતું રૂ ધણા પ્રદેશમાં વેચાય છે તેમાંના ચીન પણ એક દેશ હતો. પણ ફૂગ દેખાઈ કે તરત ચીના લોકોએ વેપાર બંધ કરીધો.

ચીના લોકોમાં એક એવી મતલબની કહેવત છે કે 'જનદુગર પોતાના ઢાંક વગાડનારને ઠગનો નથી.' ચીના આપણા જેવા ઠગારા છે, તેઓ પોતાની આદમાં લોટાના કાનસે ધસી કાઢેલા કકડા અને રેશમમાં પાણી નાખે છે, તેથી ખીજની ઠગાઈ તેઓ સંપૂર્ણ રીતે સમજે છે; ચીનમાંના અંગ્રેજી એકસથી કહે છે કે 'આનું પરિણામ એ છે કે આપણું વણાટકામ વગોવાનું જાય છે અને તેને ઠેકાણે અમેરિકાનો માલ ખપે છે. અમેરિકાનો માલ ચાળીશ દર વધારે મેંધો હોય છે તોપણ ઈંગ્લંડના માલને ખપવા દેનો નથી.' હવે આપણો વિશ્વાસ રહ્યો નથી. ઈંગ્લંડનું નિશાન પ્રામાણિકપણાની ઘાંટેધરી હતી, પણ હવે એમ નથી.

[હિંદુસ્તાનમાં પણ એમજ છે. ઈંગ્લંડનું કાપડ ધો ખમી શકતું નથી. ત્યારે માટી ને જેજ ખંગાળી કાઢવામાં આવે છે ત્યારે કાપડ ચીથરા જેવું ધઈ જાય છે. હિંદુસ્તાનના લોકો રૂ વાવે છે. એ લોકો હાંશિયાર

x એક ચત્રની ધાતુ છે.

કારીગરો છે અને એમનાં આંગળાં કળાકૌશલ્યમાં યુક્તિવાળાં અને વિચિત્રણુ છે. મેન્ચેસ્ટરની કારીગર સ્ત્રીઓના જેવીજ સારી રીતે તેઓ સરખી દોરી કાંતી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં લડાઈ એકઠું થયું છે. કારખાનાંઓ બંધાય છે, અને એ લોકો કાપડ પોતાની મેજે વણે છે.

જે જે પ્રદેશમાં કાપડ વણાય છે તે બધે ઠેકાણે આ સુધગુંબણીતું છે. જાહેર સલાઓમાં એ વિષય ચર્ચાય છે. કાપડને આરહેવાની, ખેત્ર ચલાવવાની, અને ચીનની માટીથી ભારે કરવાની વાત સર્વત્ર વિદિત છે. રાષ્ટ્રીય પરિપક્વમાં ખેસનાર મેસરે ભેગભેગ કરનાર કાપડ વણનારની હુચ્ચાર્ધનિંદી છે. પોતાના સિવાય દુનીઆના જે લોકો એ માથ વાપરે છે તે બધા મૂર્ખ છે એમ તેઓ માનતા જણાય છે. હિંદી મમુદ્ર ઓળંગતાં પોતાની પાપડી મ-શરૂથી શોભાવતા એકબજનેરનો તેણે દાખલો આપ્યો છે. તેને પુછ્યું કે 'આ અંચેલ માલ છે, તેણે કશું 'ના, એ તો સ્વિચ્છર્ડેડનો છે. અંચેલ માલમાં મારાં આંગળાં ચોંટી જાય છે. તેમાં ગુંદર ભરેલો હોય છે.' આજ પ્રમાણે આપણો વેપાર ઓઠો ચાય છે. આજ રીતે આપણા દુર્દિવસ આવવા લાગ્યા છે.

અમેરિકાનું કાપડ લાંડન, મેન્ચેસ્ટર, અને ધીજે ઠેકાણે સાધારણ નફે વેચાય છે. મુખ્યત્વે ગોડિયું ઇંગ્લંડના દોરા કરતાં મોંધું છે તેપણુ હિંદુસ્તાનનું કાપડ ચીન અને આસ્ટ્રેલિયામાં વેચાય છે. હવે હિંદુસ્તાનનું સ્થાનિક કાપડ મેન્ચેસ્ટરના સ્વદેશ અને પરદેશને માટે વણેલા સમ્રાજા કાપડની બરોબર છે. શું આજ અગમ્યજ જેવી વાત નથી? આપણે આપણા કારીગરોને હાલ દુનરની કેળવણી આપીએ ઊંચે. પણ ખેસમાર ઠગાર્ધ અને જુહાણુ આગળ કળાકૌશલણી શું કરી શકે? એક જુવાન સ્ત્રી ૨૫૦ વાર લખેલી સુતરની શીરકી ખરીદે છે. જ્યારે તે હાથે ઉકેલે છે ત્યારે તેને માલમ પડે છે કે એમાં માત્ર ૧૭૫ વાર છે. આ ઉપરથી પોતાના દેશીઓના પ્રામાણિકપણા વિષે તે શું ધારી શકે?

જાહેર કામ કરનારાઓના વર્તનનું ધોરણ, પ્રજાનીતિ, અને રાજકીય વિચાર બગડતા જાય છે એ કાંઈથી ના કહી શકાય એમ નથી. જ્યારે આશરે ૬૦ વર્ષ ઉપર મહામ બેરન ડયુપિને ઇંગ્લંડની મુલાકાત લીધી, ત્યારે આપણા વેપારીઓની હિંમત, બુદ્ધિ અને ચપળતા જોઈને તે આશ્ચર્ય પામ્યો. "માત્ર કારીગર કે વેપારીની હિંમત, બુદ્ધિ, કે ચપળતાથીજ પેદાશ અને

વેપારમાં કોઈ પણ દેશનું ચઢીઆતાપણું ટકી રહેતું નથી, એ તો પ્રજાનાં હિતપણું, કરકસર, અને વિશેષે કરીને પ્રામાણિકપણાથી જળવાય છે. જે બ્રિટિશ ટાપુઓમાં કદી પણ લોકોપયોગી કામ કરનારાઓમાં આ સદ્ગુણો નાશ પામે તો આપણે ખાતરી રાખવી કે જેમ જીભ દેશમાં થાય તેમ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ બજવાનમાં બજવાન નૌકાસૈન્યના રક્ષણ છતાં, દૂરમાં દૂર દેશમાં રહેલા કુશળ એલ્ફથી અને રાજનીતિમાં પારંગત પુરુષોની અગમબુદ્ધિ અને આસાફી છતાં પણ અમમ સ્થિતિએ પહોંચેલા વેપારનાં વહાણો દરેક કિનારેથી પાછાં હડશેલાશે, અને જે સમુદ્રતત્ત્વ ય તથા રાજ્યના ઉદ્યોગથી ઉત્પન્ન કરેલા ઉત્તમ પદાર્થોના બદલામાં ખરીદવાં દુનિઆનાં રત્નોથી હાલ જવાપણું છે તે સમુદ્રતત્ત્વમાંથી જન્મીથી જતાં રહેશે. ”*

એશક આ અનીતિને માટે બહાનું એવું કાઢવામાં આવે છે કે વેપારી-જોની પદાપડી ધણીજ જમરી થાય છે અને સરકાર પેદાશના સ્વતંત્રપણામાં ધણી અડચણો નાંખે છે. નિયામક કાયદાઓ કારીગરોને હાથેપગે બાંધી લે છે. એમાંના કેટલાક ઉત્તમ છે, જેવા કે જે કાયદાએ કાયલાની ખાણોમાં મજૂરી કરવામાંથી ઈર્ષાં છોકરોને મુક્ત કર્યાં તે અને જે કાયદાએ મજૂરી કરવાના કલાક ઓછા કર્યાં તે. પણ કારખાનાને લાગના ધારાઓ જોઈ એ તેથી વધારે સખત થયા હોય એમ લાગે છે. થોડા વખત પર કિટ્સને લીડરમાં એમ કહ્યું કે કારખાના સંબંધના ધારાની અમરથી દેશના કેટલાક ધંધા લય પામ્યા જેવા થયા છે. બેલજીયમ આ દેશમાં લોદા અને પોલાદના નાના કદના સગીઆઓ દાખલ કરે છે, કેમકે તેને તૈયાર કરવામાં છોકરાઓં કામે લગાડી શકાય. જે સધળાં નાનાં યંત્રો એક વખત ઇંગ્લેન્ડના વેપારનું અગત્યનું અંગ હતું તે બધા હાલ ક્રાન્સ અને બેલજીયમમાં થાય છે. તેણે એમ બતાવી આપ્યું કે આ રીતે રાષ્ટ્રીય પરિપક્વ દેશના કેટલાક વેપાર નાણુદ કરે છે અને એ નાશનો ખરચ એજ વેપારને માથે પડે છે એ વધારે અન્યાય થાય છે. એજ સમાના જીભ વક્તાએ કહ્યું કે મારી પેટી બેલજીયમથી લોદાનાં ચોરસાં આ દેશમાં મંગાવે છે, કારણ કે અમારું કારખાનું આસપાસ લેંકે-શાયરના ગવા સંચાથી વિંટલાઈ વળ્યું છે, તોપણ ઇંગ્લેન્ડ કરતાં ત્યાંથી અ-મને એ માત્ર વધારે સેંધો મળે છે.

કારીગરોને કામે લગાડનારાઓને માત્ર કાયદાનીજ ભારે અડચણ છે

એમ નહિ, પણ એથી એ વધારે ભારે હરકત હડતાલની છે. જ્યારે વેપારમાં તેજ ભાસે છે ભારે મજુરો જતા રહે છે, અને વધારે મુસારો મેળવવા શારૂ કામની બંધી કરે છે. સંચાઓ બંધ થાય છે, લોદાની ભૂકીઓ ઠાઠી પડી જાય છે, બાંધકામ અટકે છે, અને દરેક પ્રકારનો ઉઘોગ ધંબી રહે છે. આપણે આપણાં સાધન અને તક ફેંટી દીધે છીએ, અને પરદેશીઓ આપણી બેદરકારીથી ઉદ્ય પામે છે. કારીગરોએ પ્રવર્તક શેકને જનશત્રુ સમજવા એ તો આપણા દેશનું ખરૂં કમનસીબ છે, કે એથી તો દેશની પાયમાલી થાય છે.

પણ કારીગરો જે કામ કરે છે તે કેવી જાતનું કરે છે તે વિષે તો વિચાર કરો! એવો એ વખત હતો કે જ્યારે તેઓ પોનાનું કામ ખરૂં મન મૂકીને કરતા, જ્યારે ઉત્તમ પ્રકારનું કામ કરવાનું અભિમાન ધરાવતા, અને ઓસરના અંધમાંથી આ પ્રકરણને મથાળે ફકરામાં કહ્યું છે તેમ 'અવકાશે પણ સંપૂર્ણ રીતે' ઉત્તમ પ્રતિનું કામ કરતા. પણ હવે આપણી કેવી સ્થિતિ છે? હવે તો કળાકૌશલ્ય વગર, સદસદિચારરહિત, અને ઉઘોગ વગર ખજાણાંની કામ કરવામાં આવે છે. આને કીધે સરગો નાશ પામે છે, લોદાના પુલો પડી જાય છે, અને મકાનો ગગડી પડે છે; ધરો અધુરાં મુકાય છે, ગટર બંધ કરવાની રહી જાય છે, અને બ્યાધિ સર્વત્ર પ્રસારે છે. અરે બેરીકરા, વિચારશૂન્ય અંગ્રેજ કારીગરો! તમે કેટલાના જીવ કીધા છે? કેટલાં કુટુંબો પાયમાલ કીધાં છે? કામ કરવું એજ તમારો ઉદ્દેશ, કેવા પ્રકારનું નુકરાન થયું તેની તમને ખીલકુલ દરકાર નથી. તમારાં કામ પાછળ તમારાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરતા નથી. ગમે તેમ કરવું અને તે પૂર્વ પડે એટલે થયું. આ બધું અપ્રામાણિક અને અપમાનભરેલું છે. ગરીબ બાપડાં અંગ્રેજ કારીગરો! આમાં કેવળ તમારોજ વાંક નથી. તમને જ્ઞાન આપ્યા વગર ઉછેર્યા છે. તમને દેશની દાઝ લાગે એવી કેળવણી આપવામાં આવી નથી. તમે ધારો છો કે દુનીઆ તમારી નિરુદ્ધ છે, પણ તેને તો ધણીવાર તમારી દાઝ લાગે છે.

તમામ ખરાય કામ જૂઠાણાં જેવું છે, એ તદ્દન અપ્રામાણિકપણું દર્શાવે છે. તમે પૈસા આપો છો તે સાફ કામ કરવાના આપો છો; પણ તે ખરાય રીતે અને અપ્રામાણિકપણાથી કરવામાં આવે છે. તેને ઉપર ઉપરથી પરિપૂર્ણતાનો દેખાવ આપી શોભાવમાન કીધું હોય, પણ આમ કરવામાં મદા પાપ છે એમ ધરોજ કામ વીને સમજાય છે. જ્યાંસુધી આવી સ્થિતિ છે ત્યાંસુધી

મજુરોના ઉદ્યોગના ગૌરવ વિષે અથવા તો 'કારીગરો' એવું જોડું નામ ધારણ કરનારાઓની જનમંડળમાં યોગ્યતા વિષે જોણવું એ વ્યર્થ છે. બંધાં ઉદ્યમમાં પ્રામાણિકપણું નથી લાં ઉદ્યમમાં પ્રતિષ્ઠા આવેજ નહિ. " ઉપસકડું અને હસકડું કામ કરવાથી ઉદ્યમમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થતી નથી; પણ સંગીન અને દહ કામ કરવાથી મળે છે. આપણા ઘરડાવરડાઓનાં કામમાં જોવામાં આવતાં તેના કરતાં હાલ દરેક પ્રકારનું નિર્માણપણું અને ક્ષિપ્રક્રિયાપણું વધારે દેખાય છે તો તેનું ધારણ શું ? કામ પૂરું કરવાની અતિશય ઉત્કંઠા, વેપારમાં પડાપડી, અને દ્રવ્યવાન થવાની ત્વરા સિવાય બીજું કંઈ નહિ. "

પૌલિનિશિયનો પણ આપણી સુચાર્થ સમજી ગયા છે. ધર્માધ્યાક્ષ-વૃદ્ધિસન સાઉથ સી ટાપુઓમાં દયાલાવથી ધર્મના પ્રચાર સારું મુસાફરી કરતો હતો, સારે તેને માલમ પડ્યું કે લાંના લોકો આપણો માલ લેવાની ના પાડે છે. તેણે કહ્યું, "માત્ર ઉપરની ટાપુટીપવાળો પણ ટકે નહિ એવો પદાર્થ તેમની નજરમાં કિંમત વગરનો છે. જે તેમને આપો તે સોધું કે મોધું હોય, એક શિલિંગની કિંમતનું હોય, પણ તે જાતનું સારું ટકાઉ જોઈએ. દર્શાત તરીકે એક શિલિંગે ખરીદેલા ખડગચડા હાથાવાળા એક પાનાના પણ ટકાઉ ચપ્પુની કિંમત તેઓ સંપૂર્ણ રીતે સમજે છે, પણ જ પાનાવાળા બાલશોભાવાળા ચપ્પુ તેઓ ફેંકી દેવા જેવું કરશે. એજ પ્રમાણે ડોક્ટર લિ-વિન્ડરનને માલમ પડ્યું કે આફ્રીકાના દેશીઓએ ઇન્કસંડનું જોડું ખરી-દવા ના પાડી, કેમકે તે કટાક ગયલું હતું. :

સૌકેટીસ સમજાવતો કે માણસે પોતાના ધંધામાં સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કરવો એ કેવું અગત્યનું ને ઉત્તમ છે; તેથી તે મુદ્યાર હશે તો ઉત્તમમાં ઉત્તમ યર્ષ શકાય એવો મુદ્યાર થશે, અને રાજદરવારી પુરુષ હશે તો તે વર્ગમાં પ્રથમપદ પામશે. આવાજ સાધનથી ખરો જય પ્રાપ્ત થાય છે. તે કહેતો કે એવો મુદ્યાર પોતાના ધંધામાં, પછી તે લાકડા ઊંચવાનો હોય તો તેમાં પણ, જયમાળા પહેરશે.

વેન્ડુડનો દાખલો લો. તેનામાં ખરા કામ કરનારનો સ્વભાવ હતો. તે સાધારણ સ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવ પામ્યો હતો, તોપણ બંધાંમુધી પોતાથી જને તેટ-લું સારું કામ કરતો નહિ લાંસુંથી પોને કદિ સંતોષ પામતો નહિ. પોતાનું કામ કેવા પ્રકારનું થયું છે, એનાથી શો લાભ થશે, અને બીજા એની કિંમત કેવી કરશે ને વિષે ને મુખ્યત્વે કરીને વિચાર કરતો. આ તેની શક્તિ

અને જયનું મૂળ હતું. તેનાથી કંઈ પણ હલકી વાતનું કામ મદન થતું નહિ. પોતાના વિચાર પ્રમાણે જેનું ઉત્તમ પોતાનું કામ થતું જોઈએ તેનું જો મનું નહિ તો તે પોતાની લાકડી લેતો, વાસણ ભાગી નાખતો, તેને ફેંકી દેતો, અને કહેતો કે 'આ જોશિયા વેજત્રુડને તો નહિ ચાલે.'

અજ્ઞાન પોતાના કામમાં ભૂમિતિની આકૃતિ જેનું જરોયર પ્રમાણ, ચળકાટ, સારો આકાર, અને શોભાના સંબંધમાં સંપૂર્ણતા લાવવા તે અતિશય સંભાળ લેતો. કંઈ જરૂરનો મુદ્દાનો કરવા તે એક પછી એક ભટ્ટી-એને લાંગી નાખતો. વારંવાર નિષ્ફળ થયો તેથી તે ગંપૂર્ણતા શીખ્યો. પોતાના કામમાં વપરાતું લગભગ એકેએક હથિયાર તેણે શોધી કાઢ્યું ને મુદ્દાનું. તે ધણો વખત કારીગરોની આસપાસ પાટલી પર બેસવામાં અને દરેકને શિખવવામાં કાઢતો, તે કેટલો ફતેહમંદ થયો તે નેના કામ પરથી જણાશે.

ખરા પ્રામાણિકપણાનો અને હિંમતનો ખીન્ને જાણતો એક ઈન્જિનરદારનો આપી શકાય. અમે જેને વિષે બોલીએ છીએ તે યોમરસ ઓસિસ. ત્યારે કંગાઇ લેકોનાં સાધારણ થઈ પડી હતી, ત્યારે પણ ને વચનનો સમ્બંધ અને કામમાં પ્રામાણિક હતો. ૨૭ કમાનનું ઓરિન્ટિન નામનું નાણું લગભગ પૂરું થયું એટલામાં મૂલ્યબદલ વરસાદથી ખુબ પાણી મચવાથી આખું બાંધકામ ગગડી પડ્યું. એ અકસ્માત બનવાથી ૩૦,૦૦૦ પાઉંડનું નુકસાન થયું. ઈન્જિનરદાર કામદારની રીતે કે નીતિની રીતે જુએદાર ન હતો. બાંધકામમાં જે સામાન વપરાતો હતો તેની વિરુદ્ધ તેણે ધણીવાર પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો, અને તેણે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો માટે તે જવાબદારીથી મુક્ત થયો હતો એમ ક્રેંચ વધીતો પ્રતિપાદન કરતા હતા. પણ ઓસિસ એથી જુદાજ મતનો હતો. તેણે કહ્યું કે મેં એ રસ્તો બનાવવાનો અને તે કાઠિ કરવાનો ઈન્જિનરો શાખ્યો છે, અને મને માફ વચન પાળતાં કોઈ પણ કાવરો અટકાવશે નહિ. ને નાણું ઓસિસના ખરચે ફરિયા ગંધાયું. આ જમાનાના લોકોને અનુકરણ કરવા સાદું જે ઉત્તમ દર્શાવે આપી શકીએ તેમાંના એક દર્શાવતમૂલ એનું ચરિત્ર છે.

આપણે સુખના દીવસ જોયા છે અને દુઃખના દેહાડ પણ જોયા છે. પણ પરિણામ દર્શાવતાં સરખું છે, ને એ કે આપણે ભવિષ્યનો યોગ્ય વિચાર કરીએ છીએ. ત્યારે સ્વાર્થી ઉપભોગ માટે ખરચવા આપણી પાસે પૈસા નવા હોવા નથી ત્યારેજ આપણે કરકસર કરીએ છીએ. ઓરિન્ટિનમાં એક પ્રવર્તક

શેઠ+ થોડા વખત પર કહ્યું કે, " પાંચ છ વર્ષ પર આપણે વેપાર ધણોજ આપ્યા હતા. વેપારની તેજથી વેપારીઓનાં મગજ ખસી ગયાં જેવાં હતાં. લોકો જનહીથી પૈસાદાર થતા હતા અને દ્રવ્યનો અંગ્રહ કરવામાં તેઓ એવા તો તત્પર હતા કે એમ કરવાનો છેડોજ આવવાનો નથી એમ ધારતા જણાતા હતા. મહેનતુ' વર્ગે પણ એ સુખમાં ભાગ લીધો અને જાંચા વર્ગના લોકોની પેઠે તેઓની પણ ડાગળી ખસી ગઈ. તેઓએ મુસારો વધરાવવા હડતાળ પાડી અને થોડો વખત પોતાની ઇચ્છા સફળ કરી. તેઓએ પેદાશની હદ બાંધી અને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે જેમ આપણે ઝોજ કલાક કામ કરીશું તેમ આપણી મહેનત બદલ વધારે મુસારો મળશે, અને આપણી સ્થિતિ વધારે સુધરશે. પણ પછી વેપારમાં મંદીનો વખત આવ્યો અને હડતાળ પાડીને કે સમાજ બાંધીને ગમે તેટલો યત્ન કર્યો તોપણ તે વખત દૂર કરી શક્યો નહિ. તેણે મજુર લોકોને ઠાકીને કહ્યું કે જો તમારે આપાદીનો વખત પાછો જોવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રામાણિકપણે અને એકનિશ્ચયી તમારો ધર્મ બજાવવો પડશે અને મુસારાના બદલામાં જેમ બને તેમ ઝોજું અને ટકે નહિ એવું કામ કરવાની તમારી હાલની રીત બદલવી પડશે.

એડિન્બરોમાં કારીગરોની સમાજમાં એક વક્તાએ હડતાલના ફાયદાના પક્ષમાં બાપણ કીધું. તેણે કહ્યું, " મારો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે જેમ બને તેમ ઝોજું કામ કરવું અને જેટલો મેળવી શકાય તેટલો વધારે મુસારો મેળવવો. " જો આ સિદ્ધાન્ત અમલમાં આણવામાં આવે તો કારીગરો છેક અનીતિમાન આગસુ, ડૌરાસ્વહીન, અને બેઈમાન બને. બીજા વક્તાનો મત એથી ઉલટોજ હતો. તેણે કહ્યું, " બંધી કરવા માટે સમાજ સ્થાપવી એ ઘણુંજ અનીતિનું કામ છે. કેટલાક દિવસ પર હું એડિન્બરોમાં શેરીમાં થઈને જતો હતો. એટલામાં મને એક ધણોજ ધીમે અને સુખચેનમાં જતો માણસ મળ્યો. એક છોકરો તે રસ્તેથી જતો હતો, તેણે તેને કહ્યું 'તમારે તો બણે કંઈ કામ કરવાનું હોયજ નહિ તેમ અંપૂર્ણ ચાંતિ અને સુખચેનમાં જણાઓ છો.' તે માણસે કહ્યું ' હમણા મારા શેઠની ચટતીના દિવસ છે.' " વળી તે વક્તાએ વિશેષ કહ્યું કે ' આ માણસના મનમાં કાંઈ એ એવો વિચાર દસાબો હતો કે હડતાળની પદ્ધતિથી શેઠને જે દુઃખ થાય તે મજુરોનું સુખ. એ બંધી રીતનું પરિણામ એ હતું કે કંઈ પણ સારી બનાવેલી ચીજ મળી શકેજ નહિ. '

જો સ્થિતિમાં મહેનતુ વર્ગ હાલ છે તે સ્થિતિનું ખરૂં સ્વરૂપ જો તેમને સમજાવવામાં આવે તો ઠીક થાય. આખા યુરોપ ખંડના અને અમેરિકાના મહેનતુ વર્ગ સાથે તેઓએ સ્પર્ધા કરવાની છે. એવું ધારવામાં આવતું કે ઈંગ્લેન્ડના કારીગરોની ઉત્તમ કળાને લીધે પરદેશના લોકો તેની સાથે સ્પર્ધામાં કદી કાવશે નહિ. અગાઉ ગમે તેમ હો પણ હાલ તો એ તદ્દન પાયા વગરનું છે. પરદેશીઓ આપણાં ઉત્તમ યંત્રોનો પૂર્ણ લાભ લે છે, અને તેમાં થયેલા ઉત્ક્રમણો ઉત્ક્રમણ આધુનિક સુધારાનો પણ લાભ તેઓ લે છે. હવે તેઓ પોતાનાં યંત્રો પોતે જાતે કરે છે. તેઓ અંગ્રેજી કારીગરોના નેટલીંગ ઝંડપથી અને સારી રીતે કામ કરતાં શીખ્યા છે. તેઓ શનિને રવિવારે પણ કામ કરે છે. આપણા દેશમાં કારીગરો અડવાડીઆમાં માત્ર ૫૬ કલાક કામ કરે છે ત્યારે ફ્રાન્સમાં કારીગરો ૭૨ કલાક કામ કરે છે. વળી પરદેશી કારીગરોનો મુસારો ઈંગ્લેન્ડના કારીગરોના મુસારા કરતાં આશરે ૨૫ ટકા ઓછો છે. ઈંગ્લેન્ડમાં તેવાંરે થતી ચીજો ફ્રાન્સના નેટલી સારી અને પ્રામાણિક પથ્થાથી બનાવાતી નથી. આવી સ્થિતિમાં આપણે પરદેશી વેપારી સાથે શી રીતે સ્પર્ધા કરી શકીએ ? ફ્રાન્સ અને જર્મનીનું સુતરાઉ કાપડ ઈંગ્લેન્ડમાં આવે છે તેના પર જકાત લેવાતી નથી. પણ આપણું કાપડ ભારે આપાર પ્રતિનિષેધક જકાત આપ્યા વિના ફ્રાન્સ અને જર્મનીના જંદરમાં દાખલ થઈ શકતું નથી. સુતરાઉ કાપડનો વેપાર અગાઉ આપણા એકલાનાજ હાથમાં હતો તે હવે આપણે ખોયો છે, અને આપણા એકલાનાજ હાથમાં પાછો આવવાનો સંભવ નથી. આપણા સુતરાઉ કાપડનો વેપાર મંદ થઈ થોડા વખતમાં માત્ર દેશમાં જોઈતી ચીજો જ પુરી પાડશે, અને જો માલ સારો અને સસ્તો નહિ થાય તો તેટલો પણ બંધ થઈ ફ્રાન્સ અને અમેરિકાનું કાપડ ખપતું થશે. ખીજા પણ દરેક વેપારમાં એજ પ્રમાણે થશે.

ત્યારે હોલિઓકે કારીગરોની એકઠાંપી ટોળીના ટોળો નિઘા અને શોક અને ચાકર વચ્ચે ૧૮૨૧૨ લાગણી અને આરાહીલ વિષે પેટાત્રો અભિપ્રાય, જે બેશક મહેનતુ વર્ગમાંના ઉત્તમ લોકોનો હતો, તે દર્શાવ્યો ત્યારે તેના બોલવામાં ખરો લાભ હતો. “મારો ચોદ વર્ષનો કારીગર તરીકેનો અનુભવ યાદ લાવીને હું હવે કહું છું કે જો મને દરરોજની આઠ કલાકની મજુરીનો એવો મુસારો નક્કી કરી આપવામાં આવે કે તેમાંથી છંદગીનું જેમ નરમ પડી ગયા પહેલાં સાધારણ ખરચ નીજે એટલું ફ્રવ પ્રાપ્ત થાય, મારાથી બની શકે એવું ઉત્તમ કામ કરવાનું મને સ્વાતંત્ર્ય રહે, અને તેથી મારી

હરતકળા વિષે માફે અભિમાન, મારી રચિ, અને મારી આગર ટકી રહે, અને ન્યાં મુધી હું મારી કરજ પ્રામાણિકપણે બળવું, સાંમુધી મારી સ્થિતિ-માં કાયમ રહેવાની અને યોગ્ય ખાતરી હોય તો હવે બીજી કાઈ સ્થિતિ કરતાં એ સ્થિતિ વધારે પસંદ કરું. હું મારા શેકનો મિત્ર યાઉં, એની કીર્તિ-માંજ હું અભિમાન માનું, અને એનો લાલ તેજ મારો સ્વાર્થ સમગ્રું. એને ભાગે ધંધાને લગતી શીકરચિન્તા અને તેના યોગ્ય બદલા તરીકે મળતો લાલ રહે, અને મારે ભાગે સંતોષ અને શીખવાને ને અભ્યાસને માટે કુરસદ રહે.”

અ.પણી ખાસે બેશક ડુનીઆમાં ઉત્તમમાંઉત્તમ સાધન છે. આપણામાં કામ કરવાને ખુશી તેમજ સમર્થ માણસો છે; પરંતુ આપણે સારા કામની જરૂર છે, ઠગાઇભરેલાં કામની જરૂર નથી. ઓછા મુસારાની સામા હડતાળ પાડનાર. આપણામાં છે, પણ ખરાબ કામ સામે વંધી કરનાર માણસો નથી. ખરી જોટ તો વધારે સારા માણની છે, મલુરીના કલાક વધારવાની નથી. ડુનીઆના સઘળા મોટા બજારમાં ઈંગ્લેન્ડના માણ પર અવિશ્વાસ થાય છે તેનું કારણ અપ્રામાણિક અને દીલ વગરની મલુરી છે. વળી હોલિએક કહે છે કે “મલુરી કરવામાં થોડોજ આનંદ મળે છે, તેનું કારણ કે તેમાં થોડુંજ સ્વાભિમાન રહ્યું છે. નીચો, તિરસ્કારપાત્ર માલ પેદા કરનારાઓ મેળવવા પણ મુઠી રોકનારાઓને અશક્ય માણમ પડે એમ થવાની જરૂર છે. નકારે માલ પેદા કરવો એ ઉલ્લોચની કીર્તિને કલંકરૂપ છે, અને ખરીદનારને જોયું ન જોયું કરી ઠગ્યા જેવું છે. હલકો મુસારો લેવાની ના પાડનારને પુષ્ટિ આપવા આપણામાં સર્વ પ્રકારની વેપારી સમાજો છે, પણ અપ્રામાણિક માણ પેદા કરવા ના કહેનારને મદદ કરવા એક પણ સમાજ ડોળ કરતી નથી. આથી જેટલી ખુશી રીતે કારીગરીમાં કેટલું માન રહ્યું છે તેજણાઇ આ વે છે તે કરતાં વિશેષ ખુશી રીતે કાષ્ટ પણ બાબતથી જણાવું નથી. આવી સ્થિતિ જારી રહેશે તો ગમે તેટલી વિદ્યાશાળા અને કળાલવન હશે તોપણ એક મોટા વેપારીદેશ તરીકની ઇંગ્લેન્ડની ખ્યાતિ ટકવાની નથી.

અમેરિકામાંથી પણ આપણને એવીજ દુરિયાદ મળે છે. ‘મસુરી નદીની પશ્ચિમે કાષ્ટદેવ વસતો નથી’ આ કહેવતની સાચાઈ દરેક રથજે ખુશી જણાય છે. સવ કાર્યસાધક. પૈસો એજ સાચો દેવ, એની પુજા સર્વત્ર પ્રસરેલી છે. સેકેમેન્ટોનું એક વર્તમાનપત્ર કહે છે કે “અમેરિકન પ્રજા પૈસો ચાહનારી અને પૈસો ભેગા કરનારી છે. તેમના પર રાજ્ય કરનાર કાષ્ટરાણી

કે અમીરો નથી. તેમનો અમીર વૈસા દ્રવ્યવૃષ્ટિ દરેક અન્ય વિચારને દબાવી દે છે. વેપારમાં કપટ નિયમશૂત છે, અપવાદરૂપ નથી. આપણે ખોરાકમાં ભેળસેળ કરી વિપર્યય બનાવીએ છીએ. ઔષધિઓને પણ વધારે સસ્તા માલના ભેગથી ઝેર જેવી કરીએ છીએ. બીનને બદલે ફૂંચો વેચીએ છીએ. નક્કર સાકડાંને બદલે પાતળાં પાટીયાં વેચીએ છીએ. ખરાબ ઈંટ, ખરાબ હો, અને હીક્કાં સાકડાંનાં ખરાબ ઝુપડાં બાંધીએ છીએ અને તેને ઘર કહીએ છીએ. બધી બાબતમાં, દરેકે ધંધામાં અને વેપારમાં એક બીજાને લૂંટીએ છીએ અને હગીએ છીએ. દ્રવ્યસંગ્રહ કરવામાં એટલા બધા તત્પર છીએ કે ઘોળ દિવસે થતી હંગામની વિરુદ્ધ બોલવાનો પણ આપણને અવકાશ મળતો નથી, અને મળે તો તેમાં બીજા દોષને છેતરી સુખ માનીએ છીએ. આપણી પ્રજાના જાતિસ્વભાવ માટે આપણે ભારે નુકસાન ખમવું પડે છે. આંધી પ્રામાણિકપણા વિષે અને સાચવટ વિષે પ્રજાની સમજનો જલદી નારા થાય છે. અજ્ઞાનના અધિકારમાં અને શુદ્ધામગીરીમાં સપડાએલા દેશોમાં એકાધિપતિ રાજ્ય કરે છે. આપણા કરતાં લોકોનું જીવન ઘણું વધારે સસ્તું અને જીંચો પ્રદારનું હોય છે. સાંકેપટ અપરાધ ગણાય છે અને હંગારાઓ પકડાય છે ભારે તેમને સખત શિક્ષા થાય છે. પણ તેને તો આપણે પ્રાચીન ધુમસવાળા દેશ કે જ્યાં સ્વતંત્રતાનું લોકોને ભાન નથી તેવા ગણીએ છીએ. તેમને સાં આપણા જેવી જુલાઈની ૪ થી તારીખ નથી, વેલ્ફેર નથી કે બીનને બદલે ફૂંચો વાપરનારો અમીરી વર્ગ નથી. હાંદગી, સ્વતંત્રતા, અને સુખ (એટલે પૈસા)ની શોધનો હક્ક મળ્યો એટલે દરેક માણસને પોતાના પાડોશીઓને હંગવાનો હક્ક મળ્યો અને આ જુદામ માટે દાદ ભેગવાનો સર્વને બાધ એ રીત આપણામાં જોવામાં આવે છે તે તેઓને માન્ય નથી. ”

અજ્ઞાનજની વાત એ છે કે અમેરિકનો એમ સમજવા લાગ્યા છે કે ખરાબ માલ પેદા કરવો અને સારો માલ પેદા કરવાની નાખુશી રાખવી એ કેટલેક અંશે સાધારણ શાળાપદ્ધતિનું પરિણામ છે. દરેક જણ એવો સારી રીતે કેળવાયેલો છે કે તેને હસ્તક્રિયાના ધંધામાં પડવું એ હલકું કામ લાગે છે. અમેરિકન શિલ્પવિદ્યાશિષ્ય કે અમેરિકન નોકરો મળતાજ નથી. અમારું કહેવું પ્રમાણ વગરનું નથી. સ્કિન્નરના ‘આસિક’ નામના પત્રમાં એક લેખક કહે છે કે “અમેરિકનો પોતાની સાધારણ શાળાપદ્ધતિને દેવ જેવી પૂજ્ય માને છે. એની વિરુદ્ધ એક પણ શબ્દ ઉચારવો એ રાજદ્રોહ ગણાય છે. એની અગત્ય વિષે જે કાંઈ શકે બતાવે તે ફળવણીનો શત્રુ ગણાય છે. પણ

આપણે આંખ ઉઘાડીશું તો જોઈ શકીશું કે જીંદગીના કામ માટે અને વિશેષે કરીને હસ્તક્રિયાના કૌશલ્ય પર આધાર રાખનાર કાઈપણ કામ માટે મનુષ્યને સક્તિમાન કરવામાં શાળાકેળવણી અડચણકારક અને નિષ્પ્રયોજક છે. એવો માત્ર ઉપલક્ષ્યું, ટાપટીપિયું, અને પોપટિયું જ્ઞાન છે. ”

ઉપલુ લખાણ કરનાર કહે છે કે સિલ્પવિદ્યા શીખવા અમુક કારારે શિષ્ય રહેવાની જૂની રીત નાશુદ થયા જેવી છે. છોકરાઓ નિશાળે જાય છે તેથી તેને કાઈ પણ ધંધો શીખવા વેપારીને ત્યાં મોકલાય નહિ. આ કારણથી ધણુંખર્ચ યાંત્રિક કામ પરદેશીઓ કરે છે. જેણે સુદ્ધિ કેળવવાનો આરંભ સફળ કીધો છે તેને સાધારણ ધંધામાં સ્વજન હસ્તક્રિયા કરી પોતાનું પોપણુ કરવાનો વિચાર જમતો નથી, તેને શારીરિક ઉદ્યોગ માટે શોખ નથી. તે કંઈ હલકા ધંધો જાણી કાઢે છે, અથવા સુદ્ધિખળથી આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે.

“એક વિશાળ ઝાયાવાળાંચેસ્ઠનટના ઝાડ નીચે ગામનાં લુહારનાં કારખાનાં આવેલાં છે.” : આનો ભાવ લોંગ્ડેલોએ કવિતામાં દર્શાવ્યો છે.

* “ જો કોઈ એમ પૂછે કે સિલ્પીને ત્યાં શિષ્ય રહી કળાજ્ઞાન સંપાદન કરવાની જૂની પદ્ધતિ ફરી ચલાવવાનો સર્વ લોકો તરફથી શા માટે પ્રયાસ થતો નથી ? તો અમે જવાબ હૃદયે છિયે કે એમ કરવામાં ભારે અડચણ નડે છે. એક ‘પીયાનો’ (વાદ્યયંત્ર) બનાવનાર સેદહણાં રોતો હતો કે મારું કામ કરવાને જોઈએ તેટલાં માણસ મને મળતાં નથી; કારણ કે દરેક જણને પોતાના ધંધામાં કેટલાં શિષ્યો શીખવા દેવા તે જે જનમંડળીએ મુકરર કીધું છે તે મંડળીમાંના મારા ધંધાના માણસો છે. તેમણે એકજ શિષ્ય રાખવા દેવો એમ નક્કી કર્યું છે. પણ એ સંખ્યા જોઈતી માગણી પૂરી પાડવા ધળીજ જોઈ છે અને એથી સેકનું કંઈ આણતું નથી. આથી એને કેળવાયલા કારીગરો પરદેશથી લાવવા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. સારાંસ એ કે આખા દેશમાં આ મંડળીનાં માણસોએ અમેરીકન છોકરાઓને ઉપયોગી ધંધા ન શીખવા દેવા એવો એકો કર્યો છે, અને ધંધાની કેળવણી એક જુલમી પદ્ધતિને બોજ થઈ પડી છે, તેથી તે પદ્ધતિને સખન કાયદાથી રદ કરવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે જ્યારે સાધારણ શાળાકેળવણી હસ્તક્રિયાના ઉદ્યોગથી શિષ્યસમૂહનું મન સ્વાભાવિક રીતે ફેરવી નાંખે છે ત્યારે જેમને એમ છતાં પણ એવા ધંધા શીખવાનું મન હોય છે તેમને તેમ કરવાની છુટ નથી, કારણ કે મંડળીનાં માણસોનું એક મોટું લક્ષ્ણ પ્રવર્તક અને કારીગર બનનેના પર અધિકાર ચલાવી દદ રીતે રસ્તો સેકવું માલમ પડે છે. ”

૧૮૮૦ ના માર્ચનું રિક્ષનરનું માસિક-સચિત્ર ચાપાનીફ.

પણ હવે ત્યાં લુહારનાં કારખાનાં જોવામાં આવતાં નથી. આરે બાહ્ય આડં-
બરવાળા હુંબેટના વિદ્યાલયમાં કેળવણીના જનરલ આર્મિસ્ટ્રીના લુહારની
શોધ કરવા ઉત્તર દિશા તરફ ગયો, આરે તેને કારીગર રહેવા કાઠપણુ અમે-
રિકન મળ્યો નહિ. દરેક લુહાર આર્થિકીકરણનો રહીશ હતો; અને આયરિશ
લોકોમાં પણ આવતી વીચીમાં એવી સારી કેળવણી આપવામાં આવશે
કે તેને શારીરિક ઉદ્યોગ કરવાનું મન થશે નહિ. એક ન્યૂયોર્કના મોટા કુટું-
બવાળા પાદરીએ (આ પ્રસરતી અસર અટકાવવાને) થોડા વખત પર
ઉપદેશકને ડાંચે સ્થાનકથી બોધ કરતાં કહ્યું કે “મારો વિચાર એવો છે કે
મારા કુટુંબના દરેક છોકરાને કંઈ કુત્રની કેળવણી આપવી કે આફતને
વખતે તે પોતાનું પોષણ કરી શકે. જો અને તો ગરીબને તેમજ તવંગરને
કળાત્મક આપવું જોઈએ, કેમકે કેટલાક ગરીબને દ્રવ્યવાન થવાનો જોડલો
શંભવ છે તેટલોજ શંભવ દ્રવ્યવાનને પણ ગરીબ થવાનો છે. અને જે કેળ-
વણીથી મનુષ્ય જીવનપર્યન્ત પોતાનો તેમજ પોતાના આશ્રિતોનો નિભાવ
કરવા સમર્થ થાય નહિ તે કેળવણી નિઃસાર સમજવી.”

આપણે થોડા વખત અ્યાં વેપારની મંદી વિષે જેટ કરીએ છીએ, પણ
શું ધણે ભાગે એ આપણાજ દુષ્ટતાનું પરિણામ નથી? વેપારીની દુકાનોમાં
હમેશાં પ્રામાણિકપણું જોવામાં આવતું નથી. બીજાએ કરતાં વધારે જલદી
દ્રવ્યસંઘ્રહ કરવા માટે કેટલી બધી તદખીરો કરવામાં આવે છે કે જેમાં
પ્રામાણિકપણાનો અંશ પણ પાણુ નથી! સાધારણ આજીવિકાને અર્થે ધૈર્યથી
અને સારી રીતે ઉદ્યોગ કરવાને બદલે ઘણા લોકો એકદમ ધનાઢ્ય થવા
ઈચ્છે છે. આ જમાનાના લોકોની ઇતિ વેપારી થવાની નથી પણ જુગારી
થવાની છે. દ્રવ્ય સંપાદન કરવાઈથી શરત ચાલી રહી છે, અને તે એવી
જુસ્સાબેર ચાલે છે કે માર્ગમાં કોણ પડી ગયું તે તપાસવા પણ લોકો
થોભતા નથી. તેઓ આગળ દોડવાજ જાય છે અને જોનો વેગ ધણી હોય
છે તે એ શરતમાં ફાવે છે. લોકોની આસ્થા દ્રવ્ય પર છે. વેપારમાં ચાલતું
જુગારીપણું અને કપટ, પ્રજનનું ઉગ્રાઉપણું અને શીશીઆરી, અને સર્વત્ર
પ્રસરેલી પાપમાત્રી અને સંકટરૂપ પાપને લીધે આખણાપર શાં શાં દુઃખો
આવી પડશે તે કહેવા ભવિષ્યવાદીની જરૂર નથી.

એક પિતાએ કહ્યું, ‘મારા દીકરા! તું કુનીઆદારીમાં પડ્યો છે, તને
નુકસાન પણ થાય, પરંતુ એવો વખત આવે તો ઠગને, પણ કળાતો ના.’

ખીજાએ કહ્યું, 'બને સાંસુધી પ્રામાણિકપણે, નહિ તો ગમે તેમ પણ દ્રવ્ય સંપાદન કર.' ત્રીજાએ કહ્યું, 'અપ્રામાણિકપણા કરતાં પ્રામાણિકપણું સારું છે, મેં બને અજ્ઞતાઓ છે.' અલગત આ બધાં વચનો સલા અને પ્રામાણિક-પણાથી તદ્દન વિરુદ્ધ હોવાને લીધે અમે ઉતારીએ છીએ. પરંતુ દુનીયામાં ધણા વેપારી વર્ગમાં વધારે ઊંચા નીતિવિચારો ચાલતા દરે એ શક્યભરેલું છે. કાઈ તરુણ પુરુષ પોતાને ધંધે વળગે, અને પોતાનો રાજગાર ધીમો પણ જોખમમાં પડ્યા વિના ચલાવે, તો તેને ક્ષાપદો ઝોહો મળે પણ તે પ્રામાણિકપણે મળે છે. "પ્રામાણિક મનુષ્યને અવસ્થ પુષ્ટિ મુખ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જે દ્રવ્યવાન થવા ઉતાવળ કરે તે નિરપરાધી રહી શકેજ નહિ. તેની નજર દુષ્ટ છે અને દરિદ્રતા પોતાના પર આવી પડે એનો તેને વિચાર નથી."

મોટાં વેપારી શહેરોમાં તરુણ પુરુષો અગ્રેસર વેપારીઓનો ભપકા જોઈ દિગ્મૂલ્ક બની જાય છે. તેઓ ધણાજ ધનાઢ્ય છે એમ ધરાય છે. દરેક ઉચ્ચ માર્ગનું દાર તેમને ખુલ્લું છે. તેઓ પ્રજામંડળમાં ઊંચામાં ઊંચી પદવી ધરાવે છે. તેઓ નાય કરવા સાફ મીજલસ મેળવે છે, ખાણું આપે છે, અને જમણવાર કરે છે. તેઓનાં ધર ઉત્તમ ચિત્રકારનાં ચિત્રથી ભરપૂર છે. તેમનાં ભોયરાં સરસમાં સરસ દ્રાક્ષના દારથી ભરેલાં છે. તેમની વાતચિતમાં કંઈ માલ નથી; તેનો ધજોખરો વિષય દાર, ધોડા, અને પદાર્થનું મૂલ્ય છે. એક મોટા દ્રવ્યસંગ્રહરૂપી સુવર્ણસાગરમાં તેઓ યાન કરતા દેખાય છે.

આવા દાખલા જોઈને જીવાન ધંધેદારો વારંવાર ચળી જાય છે. જે તેમનામાં દહતા ને હિંમત ન હોય તો તેમને એવા માણસોનું અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ થાય છે. પહેલો સદો કદાચ લાભકારક નિવડે. લાભથી લોભાઈ તે ખીજો સદો કરે છે, અને એ પ્રમાણે દ્રવ્યની તૃપ્તિથી તેમનાં મગજ ખરી જાય છે. તેઓ અપ્રામાણિક થાય છે અને ખોટું કામ કરતાં આચકા ખાતા નથી. તેમની હુંડી કાઢી સીકારવું નથી, તેનો લાવ વટાવમાં પડે છે. પોતાની શાખ જાળવવા તેઓ ચિત્ર પર અને ધર્માદા કામમાં પણ વધારે પેસા ખરવે છે. અગાઉ લોભી અને અન્યાયી માણસો ખીજાઓનો માલ જોરજીલમથી લેતા. આજ તેઓ હુચ્યાઈભરેલું દેવાળું કાઢી મેળવે છે. અગાઉ દરેક પ્રવત્ન ઉધાડેછોકે કરવામાં આવતો, આજ જ્યાં-મુઢી આખંર વખત આવે અને બધું ભોપાણું પ્રગટ થઈ જાય ત્યાંસુધી દરેક વાત ગુપ્ત રખાય છે. અને તે માણસ દેવાળું કાઢે છે, તેની હુંડી કિમત-

વિનાની થાય છે, ચિત્રો વેચાઈ જાય છે અને એ બાબતો લેણુદારનાં શાપમાંથી દૂર રહેવા નારી જાય છે.

એક દેવાદારના મુકરદમામાં હિસાબના ચોપડામાં અનાથ છોકરાંના અ-
અમાલખતા અને ધર્મોદાના ખરચ ખાતે ૩૬,૦૦૦ પૈાંડથી વધારે રકમ માં-
ડેલી જાહેર થઈ હતી. લેણુદારોની સલામાં એક વક્તાએ કહ્યું કે હું હિસાબ
રાખનારને પ્રામાણિક ગણી કહું છું કે “ આ પેદીના વેપારીઓ બેમુમાર માલ
વહોરતા હતા અને પૂર્વ દેશોના જગનરોને પોતાના માલથી ભરપૂર કરતા
હતા તે સમયે તેઓ એવા નાદાર થઈ ગયા હતા કે પોતાનું દેવું વાળી
શકે એની આશા રાખી શકાતી નહોતી; પણ ઉપજ વધારવા, અથવા તેા સા-
ધારણુ લોકોની લાખા વાપરીએ તેા માત્ર લોકોમાં પોતાનો દમદમાટ વધા-
રવા આ અવિચારી વેપાર, રે હું કહું છું કે જુગાર ચલાવતા હતા. મિલકત
દેવામાં કુખી ગઈ હોય એવા પુરુષોને મોડળે હાથે કાઢેલો ધર્મ અને વિક-
રાળ લાગે છે. એથી અને આપણા ધર્મોપદે કહું છું તેનું સમજણ થાય છે.
કે આપણામાંના કેટલાક મનુષ્યો સ્વર્ગમાં જવાનો રસ્તો મુગમ કરવા અપ-
વિત્ર લાભમાંથી થોડા લાગ દેવાલય જાંધવામાં વાપરે છે. ”

જુગાર અને કપટને લીધે ઘણીએ વેપારી પેદીઓ તૂટેલી અને તેથી
સધળી જાતના લાગીદારોના પૈસાટકાની ખુવારી અને કુટુંબની પાપમાંથી
વિષે કાળે સાંભળ્યું નથી? ત્રિકલ્પર કહે છે કે “ એક લાખ પૈાંડ ઉચાપત
કરવા એ ઘણું હિંમતનું કામ ગણાય છે, પણ એના પ્રમાણમાં એક કાઉન
ચોરવો એતો હદ ઉપરાંત ભારે કામ છે. જેમ અપરાધ વધતો જાય છે તેમ
પાપ ઝોણું થતું દેખાય છે.” થોડાં વર્ષ થયાં લાખો પૈાંડ ઉચાપત કરવા એ
અસાધારણુ ગણાતું નથી. લોકોએ જે કામમાં જામે કરાવેતાં નાણાં આગ-
ગાડીના શેરોમાં ખરીદવા અથવા કોઈ દૂરસ્થાનમાં જમીન લેવા ઉપાડી
લીધાં છે; અને શેરોના ભાવ વધવાના કે જમીનની કિંમત ચઢવાના આવા
સકાતું પરિણામ ઘણીવાર એવું જન્યું છે કે ભાવ ગચડી પડયા છે ને તેથી
પાયમાલી થઈ છે. બેકા લાગી પડી છે ને એ પડતીથી પરિણામે હળવે
કુટુંબો પાયમાલ અને નારાજ થયાં છે. પુરુષો ગાંડાબની ગયા છે અને સ્ત્રીઓ-
એ કુખી છાંદગીમાંથી મુક્ત થવા પ્રભુની પ્રાર્થના કરી છે.

અરે ધધર! અમારા પર કૃપા કરો. અમારામાંના પાંચ વ્યત્રે તમારે

• પાંચ સિલિંગ. સરારી પેદીમાંથી. હિરસા.

આશ્રયે છિયે અને તેમાંના છેક નાનાની ઉમ્મર પણ સાઠ વર્ષની છે. અમે પાંચે શોક અને લયમાં બેઠા છિયે. એટલું સાઈ છે કે અમારામાંની વિધવા મરણુ પામી છે. શું તેઓ પરલોક ગયા છે તે અમારી રાહ નહિ જુએ ? અમે તેમને બહુ રોકીશું નહિ. વળી અમે આનંદમાં અને ધૈર્યથી એટલો થોડો વખત જીવી શકીશું, પણ જૂનું ઘર છોડવું કે જ્યાં જૂની વાતનું સ્મરણુ ઝામ્યું છે અને દ્રરિદાલયમાં જવું એ કેવી દિલગીરીની વાત અથવા બરોબર કહીએ તો કેવી આનંદની વાત કે કબરમાં સુષ્ઠ અનન્ત શાન્તિ પ્રાપ્તિ કરવી ?

પૈસાદાર છતાં પણ વધારે પૈસાદાર ચવાની ઉતાવળ કરતા મનુષ્યો અગાઉના કરતાં વધારે ઝડપથી દ્રવ્ય સંપાદન કરવાના વિચારથી વિચિત્ર સદા-ઓમાં અંપલાય છે. અને તેનું પરિણામ શું થાય છે ? પરિણામ એજ નીવડે છે કે તેઓ નાદારીમાં ડુબી જાય છે અને તેમાંથી તરી નીકળવાની આશા રહેતી નથી. આ વાત સિદ્ધ કરવા ધણું દષ્ટાન્તો પાસેજ મળી આવે છે.

* ઉપલી મતલબની કવિતાનો રચનાર ચોટ્ટર સિ. સ્મિથ એડિન્બરોમાં એક સલામાં ગયો અને જોડ્યો કે જેડોના લાગી પડવા વિષે મને ઘણા આગળો મળ્યા છે, અને એક વર્ષના પરવ્યવહાર કરનારાઓએ મને ઘણું કે મહિન દ્રવ્યલાભ માટે હુ એટલી બધી માયાફોડ કરું છું કે તેનો વિચાર કરતાં મને એમ થાય છે કે હું એ દુષ્ટ કાર્ય તથા 'સુધરેલો માણસ' શી રીતે થાઉં. કમનસીબે હાલની આકતથી મારા ભવિષ્યકથઓ ભારે દુઃખમાં સપડાયા છે, અને જે-ધર્મથી લોકો ભવિષ્યકથઓનાં દુઃખો માટે દાઝ જાણતા નથી તે ધર્મ માટે મને પોતાને તો બહુ લાગ્યું નથી. આપણામાં આવાં કપટ વિશ્વાસુ માણસોએ ક્યાં છે એ જોઈને મને સરગ લાગે-છે, અને આશા છે કે મારો પ્રિય દેશ આ વિપત્તિરૂપી અંધકારમાંથી કીર્તિને ક્ષંક લાગ્યા વિના બહાર નિકળી આવશે, અને અગાઉ કરતાં વધારે પવિત્ર અને સુષ્કારક નીતિ જ્યાં સર્વત્ર વ્યાપી રહી છે એવી સ્થિતિમાં આઝાદી અને ઉદ્યોગની કારકીર્દીમાં દાખલ થશે. પાંચ પુત્ર વધતી બેનો વિષે ઘણાઓએ વાંચ્યું હતું. તેમનો વૃત્તાન્ત ખરો હતો કે કેમ તે વિષે મને પૂછવામાં આવ્યું હતું. એ વાર્તા ખરી હતી અને પેટી તરફ પછી નવ દિવસે જ્યારે મેં એ સ્ત્રીઓને પ્રથમ જોઈ તે વખત હું કદી જીવીશ નહિ. એ દરમિયાનમાં તેઓ એવી બલરાઈ હતી અને જેવાકળી જની હતી કે તેમના ધરમાં એક વાર પણ ભોળન તૈયાર કરવામાં આવ્યું નહોતું, તેમનાં કપડાં કદી ઢીલેથી ઉતર્યાં નહોતાં, અને તેઓ પથારીમાં કદી સૂતાં નહોતાં. કૃપાજી ઇશ્વર આપીને અમને જે દુષ્ટ પરિણામ નીપજવાનું હતું તેમાંથી બચાવશે એમ તેઓ અનિશ્ચિત આશા રાખતાં હતાં.

એક ટિપ્પરેરીનો ધનાઢ્ય સરાફ મૂલોચ્છેદક સુધારક અને પ્રમ્ણનાયક હતો. તેણે રાષ્ટ્રીય પરિપદમાં બેસવાની પેરવી કરી તેમાં તે સફળ થયો, અને થોડા વખતમાં તેની તૃષ્ણા વૃદ્ધિ કરવા તેને કાશાધિકારી બનાવવામાં આવ્યો. અમીરની પદવીનો મુકુટ તેની દૃષ્ટિ સમીપ પ્રકાશતો દેખાયો, પણ એ પદવી પ્રાપ્ત કરવામાં તે નિરાશ થયો. તેણે ઇટાલી, અમેરિકા, અને સ્પેનની આગાડીમાં પૈસા રોક્યા હતા અને તેમાં તેને ભારે નુકશાન થયું હતું. પછી તેણે ખોટા દસ્તાવેજો, સમર્પણપત્ર, અને લાખો પૌંડની હુંડીઓ બનાવવાનો આરંભ કર્યો. તેની ચતુર પણ અનીતિવાળી યુક્તિઓ નિષ્ફળ થઈ. તેની હુંડીઓ સફરતી બંધ થઈ અને તેની ખરાબી છેક પાસે આવી ગઈ. એક દિવસ મોડી રાત્રે તે પોતાની અભ્યાસ કરવાની ઓરડીમાં પેકો અને સાંથી એક ઝેરી ખારની સીસી લીધી. તે હેમ્સ્ટેટ હીથ ગયો, ઝેર પી ગયો, અને મરણ પામ્યો.

તેનું મરણ જાહેર થયા પછી થર્ડીસ અને ટિપ્પરેરીના મહોલામાં કેવો દેખાવ બન્યો ! વૃદ્ધ પુરૂષો પોતાનું સર્વસ્વ ગયું તેથી શોક અને રુદ્ધ કરતા હતા, અને વિધવાઓ પૃથ્વી પર કુંટણીએ પડી ઈશ્વરને પૂજતી હતી કે અરે ઈશ્વર ! એ શું ખરી વાત છે કે અમે હવે હમેશને માટે બીખ માંગતી બની ગઈ; અને એતો ખરીજ વાત હતી. એ સરાફ અને કાશાધિકારીએ પોતાની પછએ પઈ ખોઈ હતી અને પોતાની ખોટ પૂરી પાડવા પ્રપંચ ઉપર પ્રપંચ રમ્યો હતો. એ જાગ્રેદનું પરિણામ એજ થયું કે એના આશ્રિતોની વધારે ખરાબી થઈ અને તેમને બચવાની બીજકુલ આશા રહી નહિ.

તેણે જે છેલ્લા કાગળો લખ્યા તેમાંના એક પોતાના પિત્રાદિને લખ્યો. તેણે કહ્યું 'કમે કમે અપરાધ પર અપરાધ કરતાં છેવટે મારી કેવી અપકીર્તિ થઈ છે ! હજારોની ખરાબી, દુઃખ, અને નામોશીનું હું કારણરૂપ છું. અરે! જેમની આવી પાયમાલી ઘરોજ તેમને માટે મને કેવી દયા આવે છે ! હું સર્વ પ્રકારની શિક્ષા ખમી શકું, પણ તેમનાં દુઃખો મારાથી જોઈ શકાશે નહિ. હું છતું નહિ એજ વધારે સાફ. અરે ! મેં આયર્લેંડ કદી છોડ્યું નહોત તો કેતું સાફ ! અરે ! મને સદામાં નાંખવાના પ્રથમ પ્રયાસને મેં લેખત્યા ન હોત તો કેતું સાફ ! ભારે તો હું જેવો હતો તેવોજ, એટલે પ્રામાણિક અને સાચો રહ્યો હોત. હવે હું રુદ્ધ પર રુદ્ધ કરું છું, પણ તેથી શે લાભ ! *

* જટમૂળથી હમણા સુધારા કરનાર.

* ટિપ્પરેરીના ધર્માધ્યક્ષે કહ્યું છે કે એરાઆરામ અને મોજરોખ માટે લાભકારક પ્રીતિ, દ્રવ્યની દેવ તરીકે અપમાનકારક પૂજા, તે સંપાદન કરવાની

જેમ જુદા જુદા આદમીઓ અપ્રામાણિક હોય તેમ સમસ્ત પ્રજા અને રાજ્યો પણ હોય છે. તેમની સ્થિતિ તેમને વ્યાજે ધીરેલાં નાણાં (લોન) ની સ્થિતિથી મપાવાની છે. સ્પેન, ગ્રાસ, અને જુક સ્તાને દુનીઆના વેપારી મંડળમાં શાખ જોઈ છે. સ્પેનની ખરાબી દ્રવ્યથી થઈ છે. દક્ષિણ અમે-

અતિવૃષ્ણાથી ઉત્પન્ન થતાં અનીતિવાળાં કપટો અને અપ્રમાણિક કૃત્યો, તે પ્રાપ્ત થયું કે વારંવાર જોવામાં આવતો વિચારશૂન્ય અતિરાય બોગવિલાસ, અભિમાન અને અન્નની પરિપૂર્ણતાથી છકી જઈ દુર્ગુણી પુરુષો સદ્ગુણી પુરુષને વેરા ધારણ કરી સદ્ગુણને જેટલું યોગ્ય માન આપતા તેટલું પણ માન આપતું પોતાની પદવીથી જતરણું મૂકે છે. એવા દુર્ગુણી પુરુષોની નિર્ભયતા, સમજા ઉમદા વિચારો અને ઉચ્ચ ઉદ્દેશો પ્રબળતા વધારે જાંચા જીવનના પ્રાણરૂપ છે, તેને ધિક્કારી કાઢતી શ્રેષ્ઠતિ, જેમ જેમ ગરીબ લોકોનું હર્ષ્યાભરેલું સ્વાર્થાપણું ધનાઢય લોકોના ઉમડમાકભરેલા સ્વાર્થાપણાની વિરુદ્ધ, સ્વાભાવિક પ્રતિક્રિયાની માફક જામું થાય છે તેમ તેમ પ્રતિદિવસ પ્રસાર પામતો અને વધારે જાંચાં મૂળ ધાકતો જુદા જુદા સ્વાર્થવાળા પુરુષો વચ્ચેના કળઓ અને જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચેની લડાઈ, જેઓ તંગીમાં હોય છે અને જેમની પાસે દ્રવ્ય હોવું નથી તેઓ આખરે જુલમ સાં રચેલી એક મોટી યુક્તિરૂપ લાસતા જનમંડળના સમસ્ત ખંધારણ તરફ મૂખાઈભરેલા ધિક્કારની દષ્ટિએ જુએ છે તે, જે વૈભવે હાલ માત્ર થોડાં મનુષ્યોને ખાસ હકક તરીકે પ્રાપ્ત કરે છે પણ જેને માટે ઘણાં મનુષ્યોનાં જીવ દુઃખ-દાયક અને આગ્રહી વૃષ્ણાથી તલપાપટ થાય છે, એવા વૈભવે નિર્દોગ અને સ્વાભાવિકતામાં કદ સહન કર્યા વગર જે ભારે ઉચ્ચપાયલથી ચર્ચેને સરખે હિરેરો મળી શકે એવી ઉચ્ચપાયલની વિગિત્ર કલ્પના-આ સર્વે દુઃખનાં કેટલાંક કારણ છે અને એને આપણા પોતાના દેશમાં અને પોતાને હાથે ઉત્પન્ન કર્યાથી કોઈક દિવસે બારે સૈન્યતુલ્ય યસો અને કોઈ પણ પરદેશી શત્રુના હુમલો કરતાં લશ્કરો કરતાં પણ તેની વધારે ધાસ્તી રાખવી પડશે. આધુનિક સુધારાના પ્રકાશ ને તેજથી કેટલોક વખત એ દોષરૂપી વસ્તુ આપણી દષ્ટિથી ઠંકાઈ રહેશે, એના ઉપજી આવશ્યકતામાં. આપણી પ્રબળી મોટાઈના કેટલાક અવયવો કેવી રીતે કરમાઈ જાય છે, અથવા તેા જે શ્યામ છાયા એ વસ્તુ કરે જે તેમાં કયા દુઃખરૂપી છોટવાઓ પરિપકવ થાય છે તે આપણને ઘોટો વખત માલમ નહિ પડે, પણ આપણી નજર તજે નહિ આવે તેાપણ એ દોષો છે તે જાણે અને આપણે તેને દૂર કરવા દરકાર નહિ રાખીએ કે સુધારીશું નહિ તેા એવો વખત આવશે કે જ્યારે એવું ઇચ્છીશું કે સંપૂર્ણ સહાહસાંતિના સમયમાં આપણાં પોતાનાં દુષ્ટત્યોથી નીપજેલા ભારે ભયમાંથી આપણને બચાવવા ઇશ્વરે યુદ્ધરૂપી તીક્ષ્ણ અને ડેકાણે લાવનાર શિક્ષા આપણને કરી હોત તેા વધારે સાં. રે, આપણે એમ પણ ઇચ્છીશું કે યુદ્ધ થઈ તેમાં પરાજય થાય ને તેથી આપણી ભયંકર કસોટી થાય અને જેઈ થાય એવું શાસન ઇશ્વરે કર્યું હોત તેા વધારે સાં.

રિકામાંનાં તેનાં જીવેલાં અસ્થાનોમાંથી રૂપેનમાં સોનાના જે દગલે દગલા આવ્યા તેણે લોકોને નીતિબ્રહ્મ, આજ્ઞા, અને મુસ્ત બનાવ્યા. હાલ રૂપેનિયડને કામ કરવાની શરમ લાગે છે, પણ તેને બીજા માગવાની શરમ લાગતી નથી. ત્રીસે ઘણાં વર્ષ સુધી પોતાનું દેવું વાળવાની ના પાડી છે. તુર્કી સ્તાનની માફક એની પાસે દેવું આપવાનો પૈસા નથી. એ દેશોમાં ઉલોગનાં સર્વ કામો પરદેશીઓ કરે છે.

ફિઝાડેલિફ્યા અને બીજા અમેરિકાનાં રાજ્યો વિષે વધારે સારી આશા રાખી શકાય એમ હતું, પરંતુ તેમણે પોતાનું દેવું ઘણાં વર્ષ ઉપર નાકબૂજ કીધું. એ સમૃદ્ધ રાજ્યો હતાં અને પરદેશ પાસેથી ઉછીનાં લીધેલાં નાણાંની સદાપતાથી લોકોના કાપડા સાડ રસ્તાઓ ખૂલવાથી તથા નહેરો બંધાવાથી તેઓ વધારે સમૃદ્ધ થયાં. રેવરન્ડ સિડની સ્કિમ્પે 'સંકટ અને તંગી વેડીને પ્રાપ્ત કરેલી જાંદગીની કમાડમાંથી બચાવેલા' પૈસા ધીર્યા હતા. તેણે પોતાને યયજ્ઞ નુકસાન દુનીઆને પ્રસિદ્ધ કીધું હતું. યોર્કિંગ્ટનમાં રાષ્ટ્રીયપ્રતિનિધિસભા (કોંગ્રેસ)માં તેણે એક સખત કપડાવાળું લાપણુ કીધું અને પાછળથી તે જખાથી પ્રસિદ્ધ કીધું. તેણે કહ્યું, 'અમેરિકાને ગૂની-દુનીઆના ધારાઓ સુધાર્યાની મગજથી ધરાવે છે, પણ તેઓએ વધારે નહિતો ગૂની-દુનીઆના જેટલાજ અપરાધ કર્યા છે. ગૂનીપરના સથળો લુલ્લભોનો નાશ કર્યા પછી એક મોટી પ્રજાએ યુરોપની અધમમાં અધમ પ્રજાના કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ રાજ્યો પણ કદી નહિ કર્યો હોય એવો નામોશીલરેલો કપડાંથી અપરાધ કર્યો છે.'

ઈલ્લિનાઈસનું રાજ્ય ગરીબ હતું તોપણ તે ઉચ્ચશક્તિથી વરધું. ફિઝાડેલિફ્યાની માફક એ રાજ્યે દેશની અંદર સુધારા કરવા પૈસા ઉછીનાં લીધા હતા. સમૃદ્ધ ફિઝાડેલિફ્યાના રહેવાસીઓએ પોતાનું દેવું નાકબૂજ કરવાનો દાખલો આપ્યો ત્યારે ઘણાં ગરીબ રાજ્યોએ તેનું અનુકરણ કરવા ઈચ્છ્યું. દરેક કમીસદાર ગૃહસ્થને રાષ્ટ્રીયપરિપક્ષમાં મત આપવાનો હક્ક હતો તેથી તેઓ અપ્રામાણિક થાય તો દેવું નાકબૂજ કરવું સહેલું હતું. એ રાજ્યની રાજધાની સ્પ્રિંગફીલ્ડમાં પ્રતિનિધિઓની સભા મળી અને એ સભામાં દેવું નાકબૂજ કરવાનો ધારો મુકવામાં આવ્યો. એ ધારો પસાર થવાની તૈયારી હતી એટલામાં એક પ્રામાણિક માણસે એને અટકાવ્યો. સ્ટીવન એ. ડગ્લાસ (એનું માનવતું નામ કહેવું જોઈએ) વીસીમાં માદિ પડ્યો હતો, પણ એવી ત્રિશ્તિમાં પણ તેણે પોતાને કોઈ સભામાં લઈ જાય એવું ઈચ્છ્યું. તે એટલો બધો માદો હતો કે તેનાથી ચાલી શકતું નહોતું તેથી તેને પથારીમાં સૂતો લઈ જવો પડ્યો. પથારીમાં સૂતાં ને સૂતાં તેણે નીચે લખેલો ઠરાવ લખીને તે દેવું નાકબૂજ કરવાના ધારાને ખલ્લે સભામાં રજૂ કર્યો.

‘ઈંદ્રિનાંકુસ એક સેન્ટ* પણ દરી આપનું નથી તોપણ તે પ્રામાણિક યશ એવાં નિમય કરે છે.’

આ દરાવથી સમાના દરેક માણસના પ્રામાણિક વિચાર પર ઘણીજ અગરંથઈ આવેશથી સર્વે માણસોએ તે કચૂલ કર્યો. નાકચૂલ કરવાની પદ્ધતિનો આથી નાશ થયો. નહેરોની લોનોની દિમન નરતજ વધી. મુડીને રાજ્યમાં વધારો થયો, પરદેશથી લોકો આવી વસવા લાગ્યા, અને દાસ ઈંદ્રિનાંકુસ અમેરિકાનું એક આખાદમાં આખાદ રાજ્ય છે. ખીજા કાર્ક રાજ્ય કરતાં એ રાજ્યમાં વધારે માર્કલ જગ્યા રેલ્વેથી જોડાયેલી છે. એનાં વિદ્યાળ મેદાનો એક મોટું અનાજનું ક્ષેત્ર છે અને તે લાખો શાંત અને મુખી કુટુંબોનાં ગૃહોથી છવાયેલું છે. પ્રામાણિકપણાનાં આવાં કળ થાય છે.

ખરી વાત એ છે કે આપણે ઘણાજ સ્વાર્થી બન્યા છિયે. પરમાર્થ કરતાં આપણે સ્વાર્થનો ઘણોજ વધારે વિચાર કરીએ છિયે. જેમ જેમ આપણે મોજ્જોખમાં વધારે મમ થઈએ છિયે તેમ તેમ આપણા જાતિલાઇઓ વિશે ઝાઝો ઝાઝો વિચાર કરીએ છિયે. સ્વાર્થી લોકોના મનમાં પારકાની તંગીનો વિચાર પ્રવેશ કરી શકતો નથી. તેમનાં ઉદરે જાણે એક પ્રકારનું લોહકવચ પહેર્યું છે અને તેને દુઃખ કે તંગીથી શબ્દ ખીજકુશ બેદી શકતાં નથી. તેમના બોગવિશ્વાસ જેથી તૃપ્ત થાય તેજ તેમનો ઇન્દ્રિયો પ્રદક્ષુ કરી શકે છે. ક્રિસોસ્ટોમ કહે છે કે ‘એવાં પણ મનુષ્યો છે કે જેઓ માત્ર બોગવિશ્વાસ માટે અને આ નશ્વર દેહને પુષ્ટ કરવાજ આ દુનિયામાં આવ્યા છિયે એમ સમજે છે. તેમનું મિષ્ટાનથી ભરેલું ખાણું જોઈ દેવદૂતો જતા રહે છે, ઈશ્વર કાપે છે, દાનવો આનંદ પામે છે, સદૃશથી માણસોના મનમાં કંટાળો ઊપજે છે, અને ચાકરો પણ તેમને તિરસ્કારે છે ને દસી કારે છે. જુકમીઓ અને પાપથી ધનાઢ્ય થયલા માણસો દુનિયાની શિક્ષાના સાધનશ્રૂત છે, તેમને માટે પૂર્વના ન્યાયી જનો વૈભવથી પરિપૂર્ણ બોજનો મૂકી ગયા છે.

હવે આપણે થોડા પર નિલાવ કરી જાણતા નથી. માણસને વૈભવ વગર માણતું નથી. પણ ખર્ચ જોઈએ તો મનુષ્યજીવન પરમાર્થની પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાથી સાર્થક થતું નથી. ગરીબ હોય તોપણ માણસે પ્રામાણિકપણે વર્તવું જોઈએ. નકામી ચીજો કમી કરવી અને એવી ચીજોને મુકાયલે જે ચીજો જરૂરની હોય તેની પણ તંગી બોગવંતી એ ખિસ્તિધર્મ પ્રમાણે આત્મ-

* આસરે અર્થો આનાની કિંમતનો અમેરિકન સિસ્ટો.

સંયમનો તેમજ પ્રાચીન મત પ્રમાણે ઉચ્ચ વર્તનના તત્વનો ધોરી રસ્તો છે. દરેક યોગ્ય ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાને સમર્થ અને તેમ છતાં પણ ચોડાથી તૃપ્ત રહે એવા મનુષ્યોની આપણા જમાનાને સંદુથી વધારે જરૂર છે. લોકોડેર કહે છે કે 'નાનું ધર પણ મોટું મન એથી મારા મન પર પૃથ્વી પરના કોઈ પણ પદાર્થ કરતાં વધારે અસર યદ યદ છે. સારાં અને પ્રામાણિક કૃત્યોનાં જે ખીજ વાવે છે તેજ મનુષ્ય સુખી છે. તેને સારો પરિપાક મળ્યા વિના રહેનાર નથી.'

એક ગરીબ જર્મન ખેડુતના પ્રામાણિકપણા અને મૂલ્યનો આ એક મુંઢર નમુનો છે. બર્નાડિન ડિ સેન્ટપીઅરને પોતાના 'ઇન્ટ્યુડિસ ડિ લા નેચર' નામના ગ્રન્થમાં એની વાત વર્ણવી છે. ૧૭૬૦ માં હેન્ડસેમાં કાઉન્ટ ડિ સેન્ટ જર્મને સ્વારી કીધી સારે તે તેના હાથ નીચે ઈજનેર તરીકે નોકરી કરતો હતો. તે પ્રથમજ લડાઈના ભયંકર સ્વરૂપથી વાકેફ થયો. માર્ગમાં ચાલતાં દરરોજ હુંડાંપણાં ગામડાં અને વેરાંન કીધેલાં ખેતરો અને વાડાઓ તેની દૃષ્ટિએ પડતાં. મરદો, જૈરાં, અને છોકરાં રેતાં રેતાં પોતાનાં હુંપડાંમાંથી નાસી જતાં હતાં, હથિયારવાળા મનુષ્યો તેમના ઉદ્યોગના કળનો દરરોજ નાશ કરતાં હતાં, અને તેમ કરવામાં કીર્તિ માંનતાં હતાં. પણ આટલાં ગ્રંથાં નિર્દય કૃત્યની વચમાં આગળ વંધતાં સૈન્યના માર્ગમાં જેનું હુંપડું અને ખેતર-આગ્યાં હતાં એવા એક ગરીબ માણસે જે ઉચ્ચ વર્તનનો દાખલો દર્શાવ્યો તે જેઈને સેન્ટપીઅરને દિલાસો મળ્યો.

એક બંદુકથી લડનાર સવારોનાં અધિપતિને પોતાની દુકડીસહિત કોઈ ગામમાં ફરી વળી ધાસદાણો જોરજુલમથી કઢાવવા હુકમ કર્યો હતો. તેઓએ એક નાની કોટડી આગળ આવીને બારણું ઠોક્યું. એક ધોળી દાઢીવાળો વૃદ્ધ પુરૂષ બહાર આવ્યો. તે અમલદારે કહ્યું, 'મને એક લશ્કરને માટે ધાસદાણો મળે એવા ખેતરમાં લઈ જાઓ,' તે વૃદ્ધ પુરૂષે જવાબ દીધો કે 'હાં સાહેબ તૈયાર છું' તે આગળ થયો તે ખીણપર ચઢ્યો. અર્ધો કલાક ચાલ્યા પછી એક જંવનું મુંઢર ખેતર આવ્યું. તે અમલદારે કહ્યું, 'આ અમારી ગરજ બરોબર સારશે.' તે વૃદ્ધે કહ્યું, 'ના લગાર પીરજ રાંખો, બધું કીક થશે.' તેઓ આગળ ચાલતા ગયા અને એટલામાં એક જંવનું ખીણું ખેતર આવ્યું. સીપાઈઓ ઘોડાં ઉપરથી ઉતર્યાં, અનાજ કાપ્યું, અને ઘોડા પર ચડાવ્યું. તે અમલદારે કહ્યું, 'લાઈખી અમને આટલે દૂર કેમ લાવ્યા? અમે જે પહેલું જંવનું ખેતર જોયું તે આવુંજ મુંઢર હતું.' તે ખેડુને કહ્યું 'એ વાંત તો ખરી, પણ તે મારું નહોતું.'

પ્રકરણ ૪.

દ્રવ્યથી વશ ન કરી શકાય એવા મનુષ્યો.

તું સત્યનું સિદ્ધાન્ત આપવા ઇચ્છતો હોય તો તારે જાતે દ્વિંમતવાન થઈને જાણે, તારી રહેણીકહેણી સત્ય સખીશ તો તારું જીવન એક મોટું અને ઉમદા ધારણ થઈ પડશે.

પૈસા ખીરવી વખતે, ખરચવી વખતે કે દાન કરવી વખતે દુનીયા આપણને ધણીજ બધી બાસે છે; પણ મામતી વખતે, ઉછીણ લેતી વખતે, કે પોતાનું આપણું પણ પાણું લેતી વખતે તે દુનિયા ધણીજ દુષ્ટ લાગે છે.

શુદ્ધવર લિટન.

અરે મારા વહાલા સાહેબ ! પુસ્તક તેમજ સીનું બહું નામ તેમના આત્માનું સાક્ષાત્ રત્નરૂપ છે. જે માટે દ્રવ્ય ચોરે છે તે નજીની ચીજ ચોરે છે, દ્રવ્ય એ અદૃશ્ય વસ્તુ છે, એ કંઈજ નથી; એ કાલ-માઈ હવું, આજ એનું છે, અને દલરોતું દાસરૂપ થઈ શક્યું છે; પણ જે માટે બહું નામ ચોરી લે છે તે મારી પાસેથી એવી વસ્તુ લઈ લે છે કે તેથી એ જાતે દ્રવ્યવાન થતો નથી અને હું ખરેખરો દરિદ્ર બનું છું.

શુદ્ધવર લિટન.

દ્રવ્ય કરતાં કીર્તિ વધારે કિમતી છે.

દ્રવ્ય કહેવત.

પ્રથમ તો એવા મનુષ્ય છે કે તેઓ દ્રવ્યથી વશ કરી શકાય છે. એવા અર્થપૂર્ણ ખજા છે કે તેઓ દ્રવ્ય અને મદ્યપાનને માટે પોતાનો દેહ અને આત્મા વેચવા તત્પર થાય છે. લાંચ અને રૂશવતથી રદ થયેલી રાષ્ટ્રીય-પરિષદની સુન્ટણી વિષે કાણે સાંભળ્યું નથી? આ કંઈ સ્વતંત્રતા ભોગવવાની કે જાળવવાની રીત નથી. જેઓ પોતાના મન વેચે છે તેઓ ગુલામ છે. તેમના ખરીદનારાઓ અપ્રામાણિક અને અનાર્તિવાળા છે. સ્વાતંત્ર્યમાં પણ જોગબંદ રહેલા છે. એક ચતુર વક્તાએ લાપણમાં કહ્યું કે 'હું સ્વતંત્ર ભૂમિ પર ઉભેલો છું' શ્રોતાજનમાંથી એક મોટી મોલી ઉડ્યો કે 'તમે સ્વતંત્ર ભૂમિ પર ઉભેલા નથી, તમે તો જે ખૂટના પૈસા મને આપ્યા નથી એવા ખૂટની જોડપર (જોડ પહેરી) ઉભેલા છો.'

લોકોની અધિક સંખ્યા જે માર્ગે જાય તે માર્ગ પકડવાની અને વાહવાદ થાય એવી રીતે ચાલવાની હમેશ લોકોની વૃત્તિ રહે છે. સ્કિલ્લરે કહ્યું છે કે 'અધિક સંખ્યાનો અર્થ શો? શુદ્ધિ તો હમેશાં અલ્પસંખ્યા માંગ રહેલી છે. લોકોના મતની તુલના કરવી જોઈએ, મણત્રી કરવી ન જોઈએ. જે રાજ્યમાં સંખ્યાનું પ્રાગલ્ભ્ય છે અને અજ્ઞાની લોકોથી નિર્ણય થાય છે તે રાજ્યની મોટી વહેલી ખરાબી થવાનીજ.' .

સ્કૉટલૅન્ડમાં ફેટલાક લોકો સ્થાપિત ધર્મપદ્ધતિથી જુદા પડ્યા સારે નામન ઝેકલીઅડે કહ્યું કે લોકમતથી વિરુદ્ધ પક્ષમાં રહેવું અને ચિદ્વૃત્તિ જેને કર્તવ્યનો માર્ગ કહે તે રસ્તે જવું એ એક આત્માની મોટી કસોટી છે. પગલે પગલે તેનો ધિક્કાર થયો અને લોકોએ તેનો ફિટકાર કર્યો. તેના એક પત્રમાં તે લખે છે કે "હોસિરડના લક્ષિગૃહમાં મેં એક કબર જોઈ તેના પર લેખ હતો કે 'અહિં એક પ્રામાણિક માણસ સૂતો છે.' આજ સ્તુતિને પાત્ર થાઉં એવી માંરી રહેણી થાય એજ માત્ર હું ઇચ્છું છું."

અલજુ અને બેરીકર લોકો અનીતિવાળા લોકોના હાથમાં સપડાઈ જાય છે; અને અલજુ હજી લોકોમાં ઘણે ભાગે જોવામાં આવે છે. એક ફ્રેંચ જિંટવૈદને પોન્ટ ન્યુફનો માર્ગ અટકાવવાને પરિણામમાં નશીયત આપનારી ન્યાયાલયમાં લઈ ગયા સારે ન્યાયાધીશે તેને કહ્યું, "મૂર્ખ, તારી ધૂળ જેવી દેવા, જેને તું 'કદી નિષ્કળ ન થાય એવી' કહે છે, તે વેચવામાં તારી આસપાસ હું લોકોની મેદની શામાટે એકી કરે છે ને તેમની પાસે આટલા અધા પૈસા શા માટે નીચોવી લે છે?" તે જિંટવૈદે જવાબ દીધો, 'મારા સાહેબ, એક કલાકમાં ફેટલા લોકો પોન્ટ ન્યુફ ઓળંગે છે એમ આપ ધારો છો?' ન્યાયાધીશે કહ્યું, 'હું જાણતો નથી.' 'સારે હું તમને કહીશ. આમરે દશહજાર લોકો એમાંના ફેટલાને આપ ડાહ્યા ધારો છો?' 'અરે, કહાય મોને.' તે જિંટવૈદે કહ્યું 'એ તો આપે ધણીજ વધારે સંખ્યા કહી. પશુ આપના કલા પ્રમાણે એ સો માણસ વાતલ મૂકું છું અને વ્યાકીના નવહજાર ને નવસેને મારા ઘરાક સમજું છું.'

૧) સઘળે ટેકાણે માણસોને લાંચ આપવામાં આવે છે. તેઓમાં પ્રામાણિકપણ, સ્વાભિમાન કે મર્દાઈસરેલા મોટામની વૃત્તિ નથી. તેમનામાં એવા યુજી હોત તો તેઓ દરેક પ્રકારની રજાવતને ધિક્કારી કાઢત. વાપરવા લાયક કે નાલાયક સામાન ચલાવી દેવા માટે સરકારી નોકરોને લાંચ આપવામાં આવે છે. એથી જેવા સિપાઈઓ લડાઈમાં જવાને દૂચ કરે છે કે તેવા

તેમના અર્ધા ફળવેલા જોડાઓ ફાટી જાય છે, જૂના ઉનના કોટ ચીથરી-આળા થઈ જાય છે, અને વરખ ચોંટાડેલા ખોરાક સડી જાય છે. ઉત્તર-પૂર્વ પાસેના પ્રદેશમાં ટૂંક નેસના ખારવાઓને કેવો ખરાબ ખોરાક મળતો તે વિષે તેને ઘણું ખેદકારક વર્ણન કરવું પડ્યું. મુલકી નોકરીમાંના હલકા નોકરો લાંચ અને રૂશવત લે છે તેનું આ પરિણામ છે.

ઘણી રીતે ગેરવાજખી હકશાઈ લેવામાં આવે છે. અમુક અમલદારને નાણાં મળવાનો રૂખતો (ચેક) પહોંચે છે કે તે તરત હિસાબ મંજૂર કરે છે. આ પ્રમાણે ઘણાં માણસોને સાધારણ પગાર મળે છે તોપણ તેઓ સમૃદ્ધિ-માન થાય છે. એક જાહેર સભાના નોકરે એક કામમાં ભારે રૂશવત લીધા પછી તે સભાની ખેડકને ખારણે આવી મતલબની જાહેર ખબર ચોટવામાં આવી કે 'સભાના નોકરોને લાંચ લેવાની છૂટ નથી.' રસોઇઆને વેપારી પાસેથી હકશાઈ મળે છે. છુટકેરે દારૂના વેપારી સાથે છુપી સમજૂતી કરેલી હોય છે.

'કાઈસ' કહે છે કે આ કામદાંવિરૂદ્ધ હકશાઈથી વ્યાપારના વ્યવહાર બગડી જવાનો ઘણો સંભવ છે. પણ કંદી પણ એ દુર્ગુણ ચાકરોનાં રહે-કાણું કે બજારથી જિંચે સ્થાને ચડે અને કાઈ પણ જાહેર કચેરીમાં પ્રવેશ કરે તો સરકારી નોકરીની કાર્યનિપુંજતાનો અન્ત આવે કે તેમના પર કાઈનો વિશ્વાસ રહે નહિ. સરકારી નોકરો પ્રામાણિક હોવા જોઈએ, તેમજ જવાબદારી અને વિશ્વાસના ઓહા પર કાઈ પણ અમલદારને વિષે કાઈ પણ તરેહનો અપ્રામાણિકપણાનો સંશય પણ રહેવો ન જોઈએ એ ઘણુંજ અંગતનું છે. સરકારી મુલકી નોકરો બક્ષીસો લે છે એવી શંકા સર્વત્ર પ્રસારે તો તો ખરેખરે દુર્ભાગ્ય સમજવું.

એક યોજકે આગ્નિબસમાં બેસતાં માણસોની સંખ્યા નોંધવાની એક રીત સૂચવી. પણ ઉપમંત્રી (સિક્રેટરી) એ મત. અમલમાં આણુવા અસમર્થ હતો. તેણે કહ્યું: 'એ યુક્તિ આપણને કંઈ કામની નથી. જેથી આપણા દેશના લોકો પ્રામાણિક ગ્રામ એવા સાધનની આપણે જરૂર છે, અને મને લાગે છે કે એ સાધન મળી આવવાનો સંભવ નથી.' આપણને પ્રામાણિક માણસો જોઈએ છીએ એવી સર્વત્ર ખુસ છે. જેમના પર વિશ્વાસ રાખવામાં આવ્યો છે, તેમની ચોરી અને છગ્ગેદ પોલીસ-કચેરીઓમાં ઘણીવાર ઉઘાડાં થાય છે, અને પરિણામે તેઓ પરથી વિશ્વાસ ખીલકુલ ઉડી જાય છે અને

તેઓ ખરાબ ખંસત ધાય છે. વિશ્વાસ રાખવાં લાયક સદ્ગુણની સહુથી વધારે ખોટ છે. સદ્ગુણ એટલે વિશ્વસનીયતા, અર્થાત, તમે વિશ્વાસપાત્ર છો એવી તમારાં કૃત્યથી ખીન્નને ખાતરી આપવી તે.

પરદેશમાં પણ આવીજ સ્થિતિ છે. રશિયા, ઈંગ્લેન્ડ અને સ્પેન એ ખાગતમાં સહુથી ખરાબ છે. રશિયામાં ઉચ્ચામાં જિંચી પદવીના પણ સરકારી નોકરોનો રૂશવત લેવાનો દુર્ગુણ ધણોજ ઉઘાડે છે. તમારે જે માર્ગે જવું હોય તે માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાને દ્રવ્ય આપ્યા વિના છુટકો નથી. દરેક ક્ષણે શકાય એવે પ્રકારે લાંચ લેવાય છે. માત્ર પૂરો, પાડનાર અને જે અમલદારોએ તેમના પર અંકુશ રાખવો જોઈએ તેમની વચ્ચેની મસજતથી માંડીને તે માત્ર હાથોહાથ અપાય છે લાંસુધી રૂશવતનો પ્રચાર એવો સ્પષ્ટ છે કે કોઈથી નથી એમ કહી શકાવું એવું જહાનું કંઠાય છે કે સરકારી નોકરોનો પગાર ધણોજ ટુંકો છે. મોસ્કો અને પીટર્સબર્ગ રેલવે પાંખતાં ધણો ખરચ થયો. ઈજનેરો અને કારીગરોને ભારી રકમો મળી અને તેટલીજ મોટી રકમ દેખરેખ રાખનારા અને કારભાર ચકાવનાર મુખ્ય અધિકારીઓ ખાઈ ગયા. ઇરાનેનો એકથી રશિયા જોવા ગયો તેના લાલને માટે રશિયાનો શહેનશાહ રાજધાનીમાં થઈને સહેલ કરવા નીકળ્યો હતો ત્યારે શાહનદી મેન્દરચિકોઈ તેની સાથે હતો. તે ઇરાનીએ સુવર્ણના ધુમટા, ઐનાઈટના* ચાંલદાઓ, અને ઘણા માછલો લગણુ હારણધ શોભાપમાન ટુકાનો જોઈ ત્યારે પૂર્વ તરફના લોકો એવી ચીજો તરફ જોવી બેપરવાઈ બતાવે તેવાજ અનાદર દર્શાવ્યો. આખરે શહેનશાહે પોતાના શાહનદી તરફ વળીને ચીડવાયલે ચહેરે તેના કાનમાં પૂછ્યું કે આ માણસ વિસ્મય પામે એવું કંઈ પણ આપણે એને બતાવી શકીએ એમ નથી ? તે શાહનદીએ જવાબ દીધો, હા, સાહેબ, એમને મોસ્કો અને પીટર્સબર્ગ રેલવેનો દિસાબ બતાવો. આવી રીતનો 'દ્રવ્યસાવ' ઈંગ્લેન્ડ એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં પુષ્કળ થાય છે. સ્પેનમાં પુરબના અધિકારીઓને લાંચ આપે ત્યારેજ, દરેક વહાણ બંદરમાં દાખલ થઈ શકે છે. જેવું જહાનું રશિયામાં કાદવામાં આવે છે તેવુંજ અત્રે પણ કદાચ છે. તે એ છે કે, સ્પેનના મુલકી સરકારી નોકરો રૂશવત લીધા વગર પોતાનો નિભાવ કરી શકતા નથી.

પ્રગતસત્તાક રાજ્યમાં પણ માણસોને લાંચ લેવાની ખાસિયત અને ખુશી હોય છે. દ્રવ્યથી ઘણી અડચણો દૂર થાય છે, અને ઘણા મંદિષ્ઠ

* એક જાતનો અડરીયા પથ્થર.

વિપયોનું નિરાકરણ થાય છે. અમેરિકા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં સર્વોપરિ છે, ત્યાં પણ ખૂબ રક્ષવન લેવાય છે. અધિકારીને પગાર માત્ર બસ નથી. મોટામાં મોટા અમલદારોને પણ ગાડી, ઘોડા, અને નગદનાણાની બક્ષીસના રૂપમાં લાંચ અપાય છે. દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને પ્રામાણિક, રાજનીતિમાં ધુરંધર અમેરિકનોને માલમ પડે છે કે કપટવૃત્તિ અને રક્ષવતથી રાજ્યકારભારમાં નિપુણતાનો જરૂદી સમૂલ નાશ થાય છે, અને સાર્વજનિક સદગુણનું ધોરણ હલકું પડી જાય છે.+

દુનિયામાં બધે આવીજ સ્થિતિ છે. રાજ્ય દેવા પ્રકારનું કહેવાય છે, એક રાજસત્તાક, શિષ્ટજનસત્તાક, કે પ્રજાસત્તાક, તે કંઈ અગત્યનું નથી. નીતિનો આધાર રાજ્યના પ્રકાર પર નથી, પણ રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર પર છે. સ્વાર્થવૃત્તિથી વાપરે તો રાજકીય સત્તા પ્રગતને એક શાપરૂપ છે, બુદ્ધિપૂર્વક

૧૯૮૭ના નવેમ્બરના 'નોર્થ અમેરિકન રિવ્યુ' એક નવો લેકમ ડિ કોક્સ કહે છે કે રાજ્યપદવી અને રાજ્યદ્રવ્ય માટે અતિતૃષ્ણા રાજ્યમાં સર્વત્ર પ્રસારેલી છે. ગમે તેવું વેરાન જમ્યાએ આવેલું અપ્રસિદ્ધ કું'પકું હોય નોપણ તેવું નીતિધોરણ આ દુષ્ટ ચેપથી બચ્યું નહિ હોય. રાજ્યમાં વિરૂદ્ધ પક્ષામાંથી એક પક્ષ ખીજને હંકાવે છે ત્યારે નાનામાં નાની કારકુની સુધીના દરજ્જા અને પગારવાળી લગભગ સઘળી જગ્યાનાં માણસોને ઘેર બેસાડવામાં આવે છે. યુદ્ધધોષ એવો થાય છે કે 'લૂંટની માલિકી જ્યાં મેળવનારાઓની છે.' કોક્સ કહે છે કે આપણે શરમ સાથે કબૂલ કરવું પડે છે કે સર કરેલા શહેરમાં પ્રવેશ કરતી સેના પર 'મહો, સુંદરી અને લૂંટ' એવા પોકારથી જેવી અસર થાય છે તેવીજ અસર આથી આપણી રાજનીતિ પર થાય છે. આપણે નામોશી ભરેલી લૂંટવાની રીતથી એટલા બધા પરિચિત થયા છિયે કે હવે આપણી બેદરકારી જોઈ આશ્ચર્ય પામીએ છિયે અને પ્રજાની ચિદ્વૃત્તિ થોડે અંશે બાહરે મારી યવેશી છે એ ખરી વાત સમજવા માંડીએ છિયે. (૫૦ ૮૯) કોક્સ પણ પ્રજાની તવારીખમાં જે ધણાંજ અનીતિના સમયની રૂપરૂા કરે એવી વસ્તુસ્થિતિ જોન્સનના કારભારના દર્શનિયાનમાં હતી. હાથહા, લાંચ અને ખાકીના રાજનીતિને લગતા કંટાળો કપનને એવા દુર્ગુણોનો સમુદાય, જેમ જેમ નીચી પદવીના માણસોનો વિચાર કરીએ છિયે, તેમ તેમ વધતો જોવામાં આવે છે. આખરે આપણે એક એવા જગતી લુચ્યા માણસને જોઈએ છીએ કે તે પોતાના પક્ષ માટે મતપૂરણી કરે છે (પુખ મત એકઠા કરે છે), અથવા પરથરે પરથરે લડે છે, અને જે પૈસા કોઈક હમેદવાર પાસેથી 'ગમ (એક પ્રકારનું માપ) દારૂ આપવાથી વસા કરાય તેવા સ્વતંત્ર મત આપનારને સંતુષ્ટ કરવા' તેણે મેળવ્યા છે તે પૈસા થોડી લઈ પોતાનો લાલ મેગવે છે.

અને નિષ્પક્ષપાતે વપરાય તો જનમંડળને એક મેટા આશીર્વાદરૂપ છે. અધિકારિવર્ગમાં પ્રથમ સ્વાર્થવૃત્તિ પ્રવર્તમાન થાય તો જે દેશ પર એવી રીતે રાજ્ય ચાલે તે દેશના ભોગ સમજવા. એ સ્વાર્થરૂપી અનર્થ નીચલા નીચલા વર્ગોમાં પ્રસરતો જાય છે, અને એ પ્રમાણે સર્વ વર્ગના લોકોમાં અતિદરિદ્રમાં પણ, એ વૃત્તિ માલમ પડે છે. હરાગનો પંસો ભેગો કાઢો અને સ્વાર્થવૃત્તિ મનુષ્ય કાઢી એટલે જીવન સાર્થક કાઢું એમ લોકો સમજતાં યાય છે. સુનીતિનો સાગ થાય છે. પ્રામાણિકપણારૂપી સદ્ગુણને લોકો ભૂલી જાય છે. વિશ્વાસ જતો રહે છે, અને જનમંડળ માત્ર પદવી અને દ્રવ્યને માટે મથી મરે છે.

તોપણ સઘળા જમાના ને યુગમાં એવા પણ મનુષ્યો જોવામાં આવ્યા છે કે જેઓએ દ્રવ્યથી ખરીદાવાની ના પાડી છે. દરિદ્રમાં દરિદ્ર પણ કર્તવ્યની પ્રેરાણાથી વેચવાની ના પાડી છે. ઉત્તર અમેરિકાના ઇન્ડિયનોમાં ધનની તૃષ્ણા હિંમતવાનું મનુષ્યને અયોગ્ય ગણાય છે, તેથી સરદાર પોતાની ટાળીમાં ધણીવાર સહુથી ગરીબ હોય છે. ઇશ્વરેલાઇટ લોકોમાં, યુનાની લોકોમાં, અને રોમન લોકોમાં ગરીબ પુરુષો પ્રજના ઉત્તમ કલ્યાણકર્તાઓ થયા છે. એલિશાને ભવિષ્યવાદી થવાની ઇશ્વરપ્રેરણા થઇ સારે તે હળ ખેડતો હતો, અને સિન્સનેટસને રોમના લશ્કરની સરદારી કરવાનું આમંત્રણ આવ્યું સારે તે પોતાનાં ખેતરોમાં હતો. સ્કાકેટીસ અને ઇપિમિનોન્ડાસ ગ્રીસમાં દરિદ્રવર્ગમાં હતા. આપણા ધર્મના ઇશ્વરપ્રેરિત સ્થાપકો ગોલડીઅન માછીઓ પણ એવાજ હતા.

એરિસ્ટાઇડીસને દસ પ્રામાણિકપણા માટે 'ન્યાયી' કહેતા હતા. તેની ન્યાયવૃત્તિ નિષ્કલંક હતી અને આત્મત્રંપમ અદ્વયસ્વીય હતો. તેણે ઐરેથન અને સ્કોમિસ આગળ યુદ્ધ કર્યું અને પ્લેટીના યુદ્ધમાં લશ્કરની સરદારી ભોગવી. તેણે રાજ્યમાં મોટામાં મોટી પદવી ભોગવી હતી તોપણ તે મરી ગયો સાંસુધી ગરીબ હતો. દ્રવ્યથી કે ખીજ કશાથી તે વેચાતો નહિ. કશાથી પણ તે કર્તવ્યનાં માર્ગથી પ્રચલિત થવા પ્રેરાતો નહિ. એમ કહેવાય છે કે તેના સુંદર દેહાન્તનું મનન કરવાથી અંધિનિયન લોકો વધારે સદ્ગુણી થયા. એક પ્રમંથે ઇન્ડિક્સના એક કરુણરસ નાટક લખવામાં એક વાક્ય સુનીતિ વિષે કહેવામાં આવ્યું કે તરતજ શ્રીતાજનની દષ્ટિ વચર ઇચ્છે, સ્વાભાવિક રીતેજ પાત્ર તરફથી એરિસ્ટાઇડીસ તરફ ફરી.

અંધિનિયન સરદાર ક્રોશિયન, જે ઘણી હિંમત અને દીપ્ત દષ્ટિવાળો

મનુષ્ય દત્તો તેને 'મુજનની' અટક આપવામાં આવી હતી. મદાન એલેક્ઝાન્ડરે મીસ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે તેણે ડ્રેશિયનને દેશઅક્રિતમાંથી પ્રવસિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. દ્રવ્ય અને મરજીમાં આવે તે એશિયામાંનાં ચાર શહેર તેણે તેને આપવા માંડ્યાં. પણ ડ્રેશિયનના ઉત્તર પરથી તેનું નિબંધક સંદર્ભન જખાઈ આવ્યું. તેણે કહ્યું, 'એલેક્ઝાન્ડર મારા પર ખરેખરી પ્રીતિ રાખતો હોય તો તેણે મારું પ્રામાણિકપણું મારી પાસે રહેવા દેવું.'

પણ વક્તા ડિમોસ્થનીસ દ્રવ્યથી વંચાયો. એલેક્ઝાન્ડરનો એક સરદાર, હાપેસસ અંધન્સમાં આવ્યો ત્યારે વક્તાએની દષ્ટિ એના દ્રવ્ય નરક ગઈ. ડિમોસ્થનીસ એમનો એક દત્તો. પણ પ્રામાણિકપણા વિનાનું સુભાષણ યા કામનું ડિમોસ્થનીસે હાપેસસની મુલાકાત લીધી ત્યારે તે સરદારે જ્યેષ્ઠ કે એનું મન રાગના સુંદર નક્કરીવાળા એક પ્યાલાથી ઘણું પુષ્ટ થયું. છે. તેણે કહ્યું, તમે હાથમાં લઈ લુએ એટલે તેનું વજન તમને માલમ પડશે. ડિમોસ્થનીસે પૂછ્યું, 'એનું શું ઉપજે?' હાપેસસે જવાબ દીધો, 'એનું મધ્ય તમને વીચ ટૅલન્ટx ઉપજશે. તેજ રાતે તે પ્યાલું માંહે વીચ ટૅલન્ટ મળીને ડિમોસ્થનીસને મોકલવામાં આવ્યું. ડિમોસ્થનીસે એ બક્ષીમની ના ઠહી નહિ. આ ખીનાથી એ વક્તાની નામોશી થઈ અને તેણે તરતજ એર ખાધું.

એથી ઉલટું સિસરોએ મિત્રો તેમજ પોતાના દેશના દુસ્મનો પાસેથી બક્ષીમ લેવાની ના પાડી. તેના છૂપા ખૂન થયા પછી કેટલેક દ્વારે સીઝર આગરંદે પોતાના પૌત્રના હાથમાં સિસરોનો એક અન્થ જોયો. તે ઊંઠરાએ તે અન્થ સંતાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ આગરંદે તેની પાસેથી તે લીધો; ઉપરઉપરથી વાંચી જોઈ તેણે ઊંઠરાને તે અન્થ પાછા આપ્યો ને કહ્યું, 'મારા પ્રિય બાળ, આ એક છટાદાર વક્તા અને પોતાના દેશ પર પ્રેમ રાખનાર હતો.'

સઘળાએને નાસી જવું પડ્યું ત્યારે તેઓએ જેમ પોતાની મિલકત સાથે લીધી તેમ તમે કેમ થોડી મિલકત જ લીધી એમ જ્યારે ઘિઆસને પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું, 'તમારે આશ્ચર્ય પામવાનું કંઈ કારણ નથી. હું મારો સઘળો ખજાનો મારી સાથેજ લઉં છું.'

ડાયોકલીશિયને થોડો વખત સુધી રાજ્યાસનનો ત્યાગ કરીધો, ત્યારે

મંદિસમિલિયને તેને રાજ્યતંત્ર કરીથી સ્વાધીન કરવા આમંત્રણ કીધું. ડાયોકલીશિયને ઉત્તર દીધો કે, 'સેલ્સોનામાં મેં મારે દાથે રોપેલી કાપ્પી, જે સુંદર ખડખડી હું જાતે પકડું છું તે, અને મારી વાડીમાં જે મનોરંજક વાવણી મેં કીધી છે તે સવળું હું તમને બતાવું તો તમે મને સત્તાના લોભને માટે સુખના ઉપભોગનો ત્યાગ કરવા આગ્રહ નહિ કરો.'

જેને માટે એણે ઉચ્ચ કર્પો હતો તે એવું પોતાનું હતું, એનીજ મહેનત અને શ્રમનું ફળ હતું. જે ઉદ્યોગના સ્વભાવથી મહેનત કરનારમાં ખંત, યોદ્ધામાં સાહસવૃત્તિ અને રાજકારભારીમાં દૃઢતા આવે છે, તે ઉદ્યોગનો સ્વભાવ એણે ગ્રહણ કર્યો હતો. ઉદ્યોગ અપ્રામાણિકપણાનો પ્રવેશમાર્ગ બંધ કરે છે. પ્રત્યેક મનની શક્તિ ખિણવવાને વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ ઉધારે છે, અને હરેક ધર્મમંત્રીથી 'અને જનમંડળ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય બજાવવા માટે નવો ઉત્સાહ પ્રેરે છે. આ કારણથી 'રોમન લોકાએ ડાયોકલીશિયન રાજકીય' ધર્મ કરી બજાવે એમ ધ્વજીયું.

મોજશોખ કે સત્તા કરતાં મંત્રાણ એ વધારે સારી વસ્તુ છે. 'ખરેખર, તે કુદરતી ધન છે, એલિઝાબેથની બેન મેરી વારંવાર ઈચ્છતી કે રાણી જન્મી તેના કરતાં હું ગોવાળીબણુ જન્મી હોત તો વધારે સાફ. પ્રેમનો બદલો ન મળવાથી અને મંત્રિમંડળથી થયેલા સત્તાના ઘટારાથી જે રીબાવવા જેવું ભારે મંકદ મારે સહન કરવું પડ્યું તેમાંથી હું બચત, અને ધણા ધર્મીય પ્રાણુભાગીઓ બળી ગરવાથી બચત.

શૂરા અને પ્રામાણિક માણસો દ્રવ્ય માટે ઉચ્ચ કરતા નથી; તેઓ પ્રીતિ, માન, અને સદ્ગત્તિની કીર્તિને અર્થે ઉચ્ચ કરે છે. સૌકેદીસે ખરી નીતિના પોતાના વિચારો તજવા કરતાં મરવું વધારે પસંદ કીધું અને લાસ કેસસે ગરીબ ઈંડિયનોનાં કષ્ટ એાઈ કરવા પ્રયત્ન કીધો, ત્યારે તેમના મનમાં દ્રવ્ય કે દેશનો વિચાર નહોતો. તેઓએ સર્વ વિચારશક્તિવાળાં આણુઓની ઉન્નતિ સાફ તેમજ જેઓ રીમાના હતા તેમના છુટકારા સાફ ઉચ્ચ કીધો.

મિકાઇલ એન્જેલોને પોપેના મેંટ પીટરના કામો પર દેખરેખ રાખવાનું માથે લેવા ફરમાવ્યું, ત્યારે પગાર નહિ લઈ પણ 'પ્રભુપ્રીત્યર્થેન' કમ કરીશ એવી સરતેજ નેણે તે કામ કરવાનું કબજા કીધું. યૂસેફસના વીઅર્ડે પોતાની એક જમી લેનાર મૃદસ્થને કહ્યું 'તમારા પૈસા તમારી પાસે

રહેવા દો. દ્રવ્ય લઈ કામ કરવાથી કળાકૌશલ્યનો નાશ થાય છે, તેમજ એટલું પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે વીઅર્સ'ઝ વિલક્ષણ સ્વભાવનો હતો.

રાજ્યકાર્યમાં જેઓ જીવન ગાળે છે તેઓ દ્રવ્ય અને પદવી પ્રાપ્ત કરવા બહુ ઇચ્છે છે. સરકારી નોકરી બરોબર બળવ્યાથી પ્રામાણિક પદવી પ્રાપ્ત થઈ ન હોય તો તે ઘણીબરો વખત નીતિબ્રષ્ટ થવાનું સાધન થઈ પડે છે. આંધી લોકો દેસાકલ્યાણના ઉત્તમ ઉદ્દેશનો ત્યાગ કરી અધમ ઉદ્દેશથી વર્તતાં શીખે છે અને ત્યાં પુરુષવિશેષ તરફ પક્ષપાતના વિચારથી પદવી અપાય છે ત્યાં રાજનીતિની પ્રતિષ્ઠા ઘટી જાય છે અને સદ્વર્તનનો અપકર્ષ થાય છે.

એન્ટું માર્વેલ જૂના રોમન લોકોના જેવા બાંધાનો દેશભક્ત હતો. તે તોફાની જમાનામાં થઈ ગયો. ૧ લા ચાલ્સર્સના રાજ્યની શરૂઆતમાં તે હલ શહેરમાં જન્મ્યો હતો. બાળક હતો ત્યારે તેણે ચાર વર્ષ કેંથ્રિજમાં ટ્રિનિટિ વિદ્યામંદિરમાં ગાળ્યાં. પછી તેણે યૂરોપમાં મુસાફરી કરી. ઈટલિમાં, તેને મિલ્ટન સાથે મુલાકાત થઈ અને મરણપર્યન્ત તેનો મિત્ર રહ્યો. તે ઈંગ્લેન્ડ પાછો આવ્યો ત્યારે રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું. તે સ્વતંત્રતાનો હમેશ રક્ષક અને વધક હતો તોપણ તેણે એ યુદ્ધમાં કંઈ ભાગ લીધો હોય એમ દેખાતું નથી. ૧૬૬૦ માં જન્મનગરના પ્રતિનિધિ તરીકે તેને રાષ્ટ્રીય પરિષદમાં બેસવા પત્રક દરવામાં આવ્યો; અને પોતે એ સભાનો સભાસદ રહ્યો ત્યાંસુધી નગરાધિકારીને અને પ્રતિનિધિ નીમાયાઓને દરેક ટપાલમાં પત્ર લખતો ને જે જે ખીના સભામાં બનતી તે તે સર્વ વિદિત કરતો.

જેમ મિલ્ટનની વૃત્તિ એક રાજાધિપત્યની વિરુદ્ધ હતી તેમ માર્વેલની તેવી નહોતી. એનું જીવનચરિત લખનાર એને 'ઈંગ્લેન્ડ, સ્વતંત્રતા, અને મહાન્ અધિકારપત્ર' એના આટ્લીનો મિત્ર' કહે છે. ચોગ્ગ રોતે નિયમિત થયેલા એકરાજાધિપત્યને માટે તેને કંઈ વાંધો નહોતો અને તેથી તેણે રાજાધિકાર પુનઃસ્થાપનને (રેસ્ટોરેશનને) પુષ્ટિ આપી. લોકોની ઇચ્છા રાજાધિકાર ફરીથી સ્થાપિત થયેલો જોવાની હતી, કેમકે તેઓ ધારતા હતા કે ૨ જો ચાલ્સર્સ પાછો આવશે એટલે શાંતિ અને રાજભક્તિ પાછાં આવશે. એમ ધારવામાં તેમની મોટી ભૂલ હતી. માર્વેલને દરબારનો યત્ન ગણવામાં આવ્યો નથી એમ દર્શાવવા તેને લૉર્ડ કાર્લિઈલ જોડે એલચીના કામપર સંશય જવા નીમવામાં આવ્યો. તેની ગેરહાજરીમાં દેશમાં ઘણો અનર્થ થયો. રાજ્યાસન પર પાછા આવેલા રાજાને વારંવાર પૈસાની તંગી પડી. હમેશની ખોટ પૂરી પાડવા

તેણે દરેક ઉપાય ચોલ્યો. તેણે જગ્યાઓ વેચી અને અમુક વસ્તુ ; વેચવાનો અધિકાર અમુક માણસને જ આપ્યો. માર્વેલે મત આપનારાઓને જે પત્રો લખ્યા તેમાંના એકમાં તેણે કહ્યું કે 'રાજા અતિશય તંગીમાં છે, અને મોજ-શાખમાં મગ્ન છે, અને પ્રજા પૂર્ણ અમંતુષ્ટ છે.' ઝોલ્ડ જેડી આગળ પેન અને મીડ નામના જે કલેક્ટરના પર કામ આવતું હતું ત્યારે પુરાવો લખનાર અધિકારીએ ખીબાઓની રૂપેનની ધર્મવિચારણુસલામાં (ઇન્કિવ-ઝિરાનના*) વખાણુ કર્યા અને કહ્યું કે 'જ્યાંસુધી આપણા દેશમાં એના જેવું કંઈ નથી ત્યાંસુધી મહું જરોબર થનાર નથી.'

રાજાએ દરબારીઓ અને સ્વધર્મત્યાગ કરનાર દેશાલિમાનીઓ મારફતે કંઈપણ અદિશો આપ્યા વગર પૈસો ઉધરાવવાનું કામ જારી રાખ્યું. તેણે હમ્મરો રૂપીઆની સાંચ આપી દેશલક્ષ્મને વરા કીધા. પણ માર્વેલે એ પ્રમાણે ખરીદ કરી શકાયો નહિ. તેણે રાજા અને તેના ખુશામતિયા વિધે નિંદાત્મક કાવ્ય છપાવ્યાં. એ કાવ્યો રાજાથી માંડીને તે વેપારીવર્ગ સુધી સર્વ વર્ગના લોકોએ વાંચ્યાં. રાજાએ તેને પોતાના પક્ષમાં લઈ લેવા નિશ્ચય કીધો, તેને ધમકી આપી, તેની ખુશામત કીધી. તેના ઉપક્રમમાં અડચણો નાંખી, તેને અતિશય પ્રીતિ દર્શાવી, તેની આમપાસ બેઠુઓ મૂક્યા, તેને છુટવાને મારી નાંખવાને માર્ગમાં હરામખોરો છુપાવ્યા અને સુંદરીઓના પ્રેમથી તેને વરા કરવા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. પણ ડેલિલ્લા જેવી કાઈ પણ અપવિત્ર સ્ત્રી તેની દડતાનો મર્મ સમજી શકી નહિ. તેનું પ્રામાણિક-પણું એવું દટ હતું કે તે ભયથી કે સાંચથી કશું નહિ. ધમકી અને રૂઠાવતની સામા થવાને અભિમાન નીતિધોરણુને મદદગાર થાય છે. જે દરબારમાં કાઈ પણ પુરુષ પ્રામાણિક નહોતો અને સ્ત્રી પતિવ્રતા નહોતી તેવા દરબારમાં આ નમ્ન જાદુમંત્ર મંપૂર્ણ રીતે ફળવવામાં આવ્યો, પણ માર્વેલે દેશાલિમાન ધરાવતો હતો તો પણ આ મંત્રની સામા ટકી રહ્યો.

એમ કહેવાય છે કે કોશાધિકારી લેહાડ ડેલિલ્લા પોતાના જૂના સહા-ખ્યાથી માર્વેલેને દ્રવ્યથી વરા કરવા માટે તેની મુલાકાત લેવા તેને કાતરીએ ગયો. છૂટા પડતી વખતે કોશાધિકારીએ તેના હાથમાં ૧૦૦૦ પૌંડનો તિબેરી-પરનો રૂપતો (ચેક) છૂપી રીતે સેરવી દીધો અને પછી પોતાના રથ તરફ

* સ. ૧૯૨૪ માં લન્ડોનના કોલેજ ડેલિલ્લા રચાયેલા ધર્મવિચારણુ માણસ.
x રૂપેનમાં સ્થાપિત ધર્મવિચારણુની નિર્મળ ધર્મવાળાઓને સાસન કરનારી કોરટ.

ગયો. માર્વેલે કૃપ્તો જોયો કે તરતજ કાશાધિકારીને જૂમ પાડી કે મારા સાહેબ, બીજો થોડોક વખત આપને મારી સાથે રોકવા માગું છું.' તેઓ પાછા કાતરીયામાં ગયા અને માર્વેલે પોતાના નોકર જોકને બોલાવ્યો ને પૂછ્યું, 'લાઇ જોક ! કાલે હું શું જમ્યો હતો ? જોકે કશું કેમ સાહેબ ! આપને યાદ નથી ? બજારમાંથી એક સ્ત્રી પાસેથી ગોમ વેચાતું લાવવા આપે મને હુકમ કીધો હતો તેમાંનું થોડુંક આપ જમ્યા હતા.' ' બહુ સારું લાઇ ! આજે મારે શું જમવાનું છે ? ' સાહેબ ! આપ ભૂલી ગયા કે આપે મને ખલાનું હાડકું બૂજવા માટે જતું મરવા માટે ફરમાવ્યું છે ! ' ' ખરી વાત લાઇ ! જા તને રજા છે'. માર્વેલે કાશાધિકારી તરફ જોઈને કહ્યું, ' મારા સાહેબ ! આપ સાંભળો છો ? અનુભવેલને જોગજન મળે છે. આ આપનો કૃપ્તો, મારે એનું કામ નથી. તમે જે પ્રકારની કૃપા દર્શાવવા ઇચ્છ્યું હતું તે હું સમજું છું. અહિં મારું કર્તવ્ય મારા મત આપનારાઓની સેવા બજાવવાનું છે. પ્રધાનમંડળ પોતાની મતજન સાથે એવાં માણસો શોધી લે. હું એમાંનો નથી. "

માર્વેલે જીવ્યો ત્યાંસુધી ઉમદા વૃત્તિથી વર્ત્યો. તેનું સદ્ગતન અનિષ્ટ હતું. તે મત આપનારાઓનો ખરેખરો પ્રતિનિધિ હતો. દરિદ્રી નહોતો, તોપણ તેની રહેણી સાદી અને કરકસરવાળી હતી. ૧૬૭૮ જુલાઈમાં તેણે મત આપનારાઓની છેલ્લી મુલાકાત લીધી, તેના પાછા ફર્યા પછી તરતજ કંઈ પણ અગાઉના મંદવાડ સિવાય કે દેખીતા શરીરના ધસારા સિવાય તે મરણ પામ્યો. કેટલાક કહે છે કે તે ઝેરથી મરણ પામ્યો. એ કદાચ ખરું નહિ હોય. પણ એતો ખરું છે કે તે જીવ્યો ત્યાંસુધી પ્રામાણિક રહ્યો. તેણે પોતાનું પવિત્ર વર્તન હમેશ જાળવ્યું. તેણે વાજબી વાતનું હમેશ રક્ષણ કીધું. તેને ' સજ્જનોએ ચહાયો, દુષ્ટ પુરુષો તેનાથી બીધા. થોડાજ તેનું અનુકરણ કરી શક્યા, અને કાંઈકજ તેની ખરાબરી કરી શક્યા. હુંલમાં તેની કબરના પથ્થર પર આવા શબ્દો લખેલા છે.

માર્વેલેની પેઠે બેન્જમીન આગ્રહી અને ખરાબોલો હતો. તે બહાદૂર કવિની મરીબાઈ અને મંદવાડમાં ૧ લા વ્યાલ્સે તેને ઘણે કાળે થોડી વાર્ષિક અંક્ષીસ મોકલી ત્યારે જ્યેને તે પૈસા માછા મોકલ્યા ને એવો અંદેશો કહાવ્યો કે હું ધારું છું કે હું સાંકડા માર્ગમાં રહું છું માટે એ મને આ અંક્ષીસ મોકલે છે. એમને કહો કે તમારા આત્મા એવાજ સાંકડા માર્ગમાં રહે છે.

ગોલ્ડસ્મિથ પણ એવો મનુષ્ય હતો કે ને દ્રવ્યની વશ કરી શકતો

નહિ. તેણે અત્યન્ત ગરીબાઈ જોઈ હતી. તે યુરોપમાં ભટક્યો હતો અને વાંસળી વગાડી પોતાની આજીવિકા મેળવી હતી. તે દાણા, ધાંસ વગેરે ભરવાના ધરમાં અને ખુલ્લા આકાશની નીચે સૂતો હતો. તેણે નાટકકારનું, ઉપશિક્ષકનું, અને દાકતરનું કામ અજમાવ્યું હતું, પણ એ યથા ધંધા કર્યા છતાં તે જુએ મુઝો હતો. પછી તેણે ગ્રંથકર્તાનો ધંધો અજમાવ્યો અને સફળદસ્થ થયો. પણ તે કદી પણ દરિદ્રતાના પંખમાંથી તદન બચી ગયો નહોતો. 'હું કાતરીઆમાં આજીવિકા માટે લખતો હતો અને દૂધના હિસાબ માટે મારા પર તગાદો થશે એમ હું ધારતો હતો,' એમ તે પોતાનું વર્ણન કરે છે. એક દિવસ હું બહુ સંકટમાં છું એવો સંદેશો જોન્સનને ગોલ્ડ્સ્મિથ તરફથી મળ્યો. તે વિદ્વાન ગૃહસ્થ તેને મળવા ગયો અને જુએ છે તો તેને ધરના ભાગ માટે ધરખણીઆણીએ કેદ કરેલો જોયો. તેની પાસે વેચવા માત્ર એક હસ્તલિખિત ગ્રંથની ગાંસડી હતી. જોન્સને તે લીધી અને તે 'વિકાર ઓફ વેફ્રીલ્ડ' છે એમ તેને માલમ પડ્યું. તે ગ્રંથની ચોખ્ખતાની ખાતરી કર્યા પછી તે તેને એક ચોપડી વેચનાર પાસે લઈ ગયો અને સાઠ પાઉંડ સાફ વેચ્યો.*

ગોલ્ડ્સ્મિથ તે વખતે ગરીબ હતો અને મરણસમયે પણ તેવોજ હતો—કારણ કે તે દેવાદાર મરણ પામ્યો—તો પણ તેને કોઈ દ્રવ્યથી વશ કરી શક્યું નહિ. તેણે નીચ રાજકીય કર્મ કરવાની ના પાડી. તે વખતે સર ફ્રાન્સિસ ડોલ્પેલ દરેક વર્ષે આસરે ૫૦,૦૦૦ પાઉંડ સરકારી નોકરીમાં પોતાના પસંના માણસો દાખલ કરવામાં ધુપી રીતે વાપરતો હતો. રાજ્યકારભારીઓનાં કાર્યની સ્તુતિના અને તેમના પ્રતિપક્ષીઓના કાર્યની નિંદાના ગ્રંથો લખવા દરરોજ છુદ્દ ગ્રંથકારોને તરકટથી ઉભા કરવામાં આવતા હતા. આ બધું લેવા માટે લખેલાં નિર્લજ્જ લખાણુ દેસમાં ભરપૂર થયાં અને તેથી તેની અપકીર્તિ ઘટી. આ બધેડામાં ભાગ લેવા ગોલ્ડ્સ્મિથને દ્રવ્ય આપી બોલાવવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. તેની સાથે મસલત કરવા લોડ્ સેન્ડ-

* એ ગ્રંથ કેવો આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યો હતો તેનું વર્ણન ગોલ્ડ્સ્મિથ આપે છે. જ્યારે તે ૮૧ વર્ષની ઉંમરનો મરવાળી તૈયારીમાં હતો ત્યારે તેણે એક મિત્રને કહ્યું કે મનને ખિલાવી પુષ્ટિ કરવાને નિશ્ચિત સમયે 'વિકાર ઓફ વેફ્રીલ્ડ' થી મને કેળવણી મળી છે અને હમણાંજ મેં આરંભથી અન્તધુધી સમાન પ્રીતિથીએ સુસ્તક ફરીથી વાંચ્યું છે, અને તે વખતે, ૭૦ વર્ષ અગાઉ હું ગ્રંથકારનો કેટલો બધો દેવદાર થયો હતો, તેનું મને આજેજીવ સમરણ થયું તેથી માત્ર મન ૫૩ વર્ષની અસર થઈ.—ફોર્સ્ટર.

વિચના કુલચુર ડોક્ટર સ્કોલને મોકલવામાં આવ્યો. ડોક્ટર સ્કોલે કહ્યું કે “ મેં એને વ્યવહારશાલામાં (ટેમ્પલામાં) કંઈપણ સગવડ વિતાના આરડામાં જોયો. હું જે કહેવા ગયો હતો તેનું પ્રમાણ મેં એને બતાવ્યું. એના પરિશ્રમનો બદલો વાળવાને મને કેવી રીતે મત્તા મળી છે તે મેં એને કહી જણાવ્યું; પણ તમે માનશો સાહેબ ! એણે ઉધી અક્કલનો થઈ જવાબ દીધો કે ‘ ઘાઈ પલ્ડુ પૂરને માટે લખ્યા વગર મારી જરૂરીઆત પૂરી પડે એટલું હું કમાઈ શકું છું તેથી તમે જે મદદ કરવાનું કહો છો તે નકામી છે.’ આ કારણથી એને એના કાતરીઆમાં મૂકી હું ચાલતો થયો. ”

આ રીતે દરિદ્ર પણ ઉદારવૃત્તિવાળા ગોલ્ડ્સ્મિથે અધર્મથી મળતા દ્રવ્યનો તિરસ્કાર કીધો. ક્રિષ્નાતિયાજીરાજકારભારીઓ માટે ભાડુતી ચોપાનીઆં લખનાર થવાને બદલે બાળકોને આનંદ આપવા ‘ ગૂડી ટૂ શુઝ ’ નામની પ્રસિદ્ધ વાર્તા લખવામાં પોતાની કલમ વાપરવી તેણે વધારે પ્રસંદ કરી.

આમની સલામાં પ્રતિપક્ષિમંડળના નાયક પહેટનીએ એક ભાષણમાં લેટિન ભાષાના એક ગ્રન્થમાંની કવિતા કહી બતાવી તેને સર રાખર્ટ વૉલ્પોલે સુધારી, અને એ કવિતાની પંક્તિ અશુદ્ધ છે એમ કહી એક ગિનિની શરત બકવા કબૂલ કર્યું. પહેટનીએ શરત કબૂલ કરી. લેટિનનો મૂળ ગ્રન્થ જોવામાં આવ્યો અને પહેટની ખરો માલમ પડ્યો. પ્રધાને ટેબલ પર ગિનિ નાંખી અને પહેટનીએ તે લઈ લઈ પ્રંગના પૈસાનો આ પહેલોજ ગિનિ હું મારાં ગજવામાં મૂકું છું એમ પ્રલક્ષ જોવા સલાતે કહ્યું. આ પ્રમાણે જ્ય-પરાલ્ચમાં આવેલો સિક્કો બ્રિટિશ સંમહસ્થાનમાં જાણવી રાખ્યો છે. અને તે ‘ પહેટની ગિનિ ’ કહેવાય છે.

ત્યારે પિટ અર્લ્સ આંબુ સંધામને લશ્કરના પગાર ચુકવનાર અધિકારીની પદવી પર નીચ્યો, ત્યારે કાવદાએ એ જગ્યાનો જેટલો પગાર નક્કી કીધો હતો તે ઉપરાંત એક પઈ પણ વધારે લેવાની તેણે ના પાડી. સુલેહના સમયમાં એ અધિકારીને મોટી રકમ, કદાચ લાખો પાઈડ જેટલી ભારે રકમ, પોતાને ત્યાં જમે રાખવા દેવામાં આવતી અને એ રકમનું વ્યાજ પોતે પોતાના ઉપયોગમાં વાપરી શકતો. પણ સંધાએ એ સધજો લાલ લેવાની ના પાડી. ‘ વળી ઈંગ્લેન્ડનો પગાર ખાતા પરદેશી રાજઓએ તેને જે રૂશવત આપવા માંડી-જે દરવર્ષે ભારે રકમ ચતી-તે પણ લેવા તેણે ના કહી. જેવા

તેના દ્રવ્યવ્યવહાર પ્રતિષ્ઠા આપનાર અને સ્વાર્થરહિત હતા તેવુંજ ચારિત્ર્ય પણ માન્ય અને નિઃસ્વાર્થ હતું.

વિલિયમ પિટ્ટ, આમની સલાનો મહાન સલાસદ, પણ એવોજ સલ્લશીલ હતો. પ્રબલકલ્યાણ અને પ્રબલપ્રીતિને મુકાબલે તે દ્રવ્યને પાદરજ સમાન ગણ્યો. તે પ્રામાણિક હતો: જ્યારે તેની અને ફ્રાંકસની આગેવાની નીચેના પ્રતિપક્ષમંડળની વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે 'કન્સર્કશિપ ઓવ ધ રોલ્સ' ખાલી પડી. એ જગ્યા જીવનપર્યંત કંઈ પણ પરિશ્રમ વગર ઘેર બેઠા પગાર ખાવાની હતી, અને તેની વાર્ષિક આવક ત્રણ હજાર પાઉંડની હતી. દરેક જણને ખબર હતી કે પિટ્ટ ગરીબ છે અને એ જગ્યાએ પોતાની નીમણુંક કરશે. એમ કરત તો તેમાં એનો કોઈ દોષ કાઢત નહિ. તે વખતે એમ કરવું સાધારણ હતું. પણ તેણે એ જગ્યા એક ગરીબ અધ-મિત્ર કન્સિલ ઓફ ટ્રેડને આપી; અને એ રીતે પહેલાંના પ્રધાનમંડળે જે પેન્શન એને આપ્યું હતું તેનો બચાવ કીધો.

દરેક માણસ પિટ્ટની નિઃસ્વાર્થતા સમજતો હતો. તેની આબરૂ લેવા માટે લખાણ કરાયાં, તેવું અપમાન કરવામાં આવ્યું, અને તેને ગાળો કેવાઈ. પણ લાખો પાઉંડ તેના હાથતળેથી જતા હતા, તોપણ તેના કદા શત્રુઓ પણ ગેરવાજબી લાભ મેળવવાનું તહોમત તેના પર મૂકવાની હિંમત ધરી શક્યા નહિ. દેશના ધનાઢય લોકો અમીર ઉમરાવના ચાંદ અને પદવીઓ પ્રાપ્ત કરવા તેની પ્રાર્થના કરતા, ત્યારે તે જાતે એવા પિતાઓને અતિતુચ્છ ગણ્યો. તેને દ્રવ્ય અને દ્રવ્યથી પ્રાપ્ત થતી પ્રતિષ્ઠા વિષે અતિશય તિરસ્કાર હતો. એરિસ્ટોટલ નીતિશાસ્ત્રના ગ્રન્થમાં (એથિક્સમાં) જે મહાપુરુષનું મુંદર વર્ણન આપે છે તેવોજ મહાપુરુષ એ હતો. અર્થાત્ તે જાતે ખરે-ખરી યોગ્યતાવાળો હતો તથા ઉત્તમ કાર્ય માટે પોતાને યોગ્ય સમજતો. તેની ઉદારવૃત્તિવાળી દારૂતાથી જેટલી તેના ચારિત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા યઈ તથી વધારે કરાઈ ચઈ નહિ.

એક મોટા ફ્રેંચ વહીવટ એમિલાડ વિષે એમ કહેવાય છે કે તે એક કામમાં વહીવટ કરવામાં નિષ્ફળ થયો. તેવું કારણ એ કે એક અગત્યનો દસ્તાવેજ પુરાવામાં મૂકવો રહી ગયો. ન્યાયાધીશોએ પોતાનો મુદ્દો રાષ્ટ્રીય-પરિપદને (પાર્લિમેન્ટને) લખી જણાવ્યો અને તે મંજૂર થયો. દવે અપીલ.

થઈ શકે એમ રહ્યું નહિ. દાવો કરનાર અસીસ ચંભિલાડને ઘેર મળવા ગયો અને પોતાના પૈસા ગયા તેને માટે તેણે શોક કીધો. તેણે નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું કે તમે મારા કામના આધારરૂપ એક અગલના દસ્તાવેજ વિષે કહેવું જૂલી ગયા તેથીજ મારો દાવો રદ થયો અને પૈસા ગયા. ચંભિલાડે પ્રતિજ્ઞા કરી કહ્યું કે મેં એ દસ્તાવેજ જોયો નથી. અસીસે આગ્રહથી કહ્યું કે બધા કાગળો સાથે એ તમને હાથોહાથ આપ્યો છે. આખરે ચંભિલાડે પોતાની પેટી ખોલી કાગળો શોધ્યા એટલે તે દસ્તાવેજ જડયો. તેને માલમ પડ્યું કે આ દસ્તાવેજને પુરાવામાં મુકવામાં આવ્યો હોત અને વંચાયો હોત તો દાવો જીતાત; પણ હવે કંઈ અપીલ કરાય એમ નથી. હવે પોતે શું કરવું તે વકીલ તરત સમજી ગયો. તેણે અસીસને કહ્યું કે કાલે સવારે મને મળજો. તેણે પોતાનું બધું દ્રવ્ય એકઠું કર્યું અને ખીજે દહાડે અસીસ મળવા આવ્યો ત્યારે તેને તમામ અર્પણ કીધું. આ પ્રમાણે તેણે સ્વાલિમાન જળવ્યું. પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ રીતે કરવામાં તેને ઘણો ખરચ થયો, તોપણ તેણે તેમ કીધું. તે આટલેથીજ અટક્યો નહિ. તેણે ન્યાયસલાના પ્રમુખની મુલાકાત લીધી અને તેને વિનંતિ કરી કે રાષ્ટ્રીયપરિવહને કંઈ પણ લખાણ (રિપોર્ટ) કરો તેમાં મને ફરી કંઈ કામ સોંપવાનું લખશો મા; કેમકે આ મોટો અપરાધ થયા પછી પોતે આવી ઉદારવૃત્તિથી અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કીધું હતું તોપણ તે પોતાને અવિશ્વાસ્ય અને શંકાપાત્ર સંમજતો.

એસેના યુદ્ધ પછી પોતાના બાદશાહ માટે શા લાલ રાખી મૂકવા હતા તે ખાતરીપૂર્વક જાણવા હૈદરાબાદના નવાબના પ્રધાને સર આર્થર વેલેસ્લીને (જે પાછળથી ડયુક ઓફ વેલિંગ્ટન થયો તેને) ધણું દ્રવ્ય આપવા માંડ્યું. સર આર્થરે શાન્ત વૃત્તિથી થોડો વખત તેની તરફ જોઈને કહ્યું, “ત્યારે એમ જણાય છે કે તમે વાત છુપી રાખવા યોગ્ય છો.” તેણે કહ્યું, ‘હા, બેશક.’ તે અંગ્રેજ સરદારે કહ્યું, ‘ત્યારે હું પણ તેવો જ છું.’ તેણે તે રકમ લેવા ના પાડી અને પ્રધાનને વિનયપૂર્વક રજા આપી. પછી ચિતોરના રાજાએ કેટલોક લાભ પ્રાપ્ત કરવા સાથે તેને ૧૦,૦૦૦ પેગોડાની લાંચ પોતાના પ્રધાનની મારફત આપવા માંડી. તે સરદારે લાંચ લેવા કોઈથી ના પાડી અને કહ્યું કે ‘તમારા રાજાને ખંખર કહો કે હું અને તમામ બ્રિટિશ અમલદારો ગમે તેણે આપવા માંડયાં હોય તોપણ નજરાણાને અપમાન તરીકે સમજીએ છીએ.’

માર્કિવસ ઓફ વેલેસ્લીએ, એજ પ્રમાણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા

કંપનીના મુખ્ય કારભાર ચલાવનારાએ તેને ૧,૦૦,૦૦૦ પાઉંડનું નજરાણું આપવા માંડ્યું તે લેવા ના પાડી. તેઓ કાર્ષિયજી ઉપાયે તે તેની ખાસે સ્વીકાર કરાવી શક્યા નહિ. તેણે કહ્યું, 'મારા ચારિત્ર્યની સ્વતંત્રતા કે મારી પદવીના યોગ્ય ગૌરવ વિશે સૂચવવું જરૂરનું નથી.....હું આપણા લશ્કર સિવાય બીજા કશાનો વિચાર કરતો નથી. પેલા બહાદૂર સિપાઈઓનો ભાગ ઓછો કરવાથી મને ધણો શંકાપ યાવ.' સર આલ્ફ્રેડ નેપિયર હિંદુસ્તાનમાં હતો ત્યારે તેણે એવોજ આત્મસંયમ દર્શાવ્યો. તેણે કહ્યું, 'ખરેખર, મારા સિંધ આખ્યા પછી હું ૩૦,૦૦૦ પૌંડ મેળવી શક્યો હોત, પણ હજી મારા હાથ દબિલ થયા નથી કે તેને પવિત્ર કરવા પડે. આપણા પ્રિય પિતાની તરવાર નિષ્ક્રમક છે.'

સર જેમ્સ આલ્ફ્રેડમ ધણોજ ઉદાર અને નિઃવાર્ધી હતો. હિંદુસ્તાનમાં તરતજ નોકરીમાં દાખલ થયેલો સરદાર હતો, ત્યારે મહિકાંઠાના બળવાખોરોની સામે લશ્કર એકઠું કરવાનું હતું, તેની સરદારી તેને આપવા માંડી. પોતાનો એક મિત્ર, પોતાનાથી ધણો જૂનો નોકર હતો, તેના લાભમાં એ માન સ્વીકારવા તેણે ના પાડી. તેણે બપેયું કે મારા જેવા નવાસવા અમલદારની આવી નીમણુંક, જ્યાં એકમત અને મુંપની જરૂર છે ત્યાં, ના-ખુશી ઉત્પન્ન કરશે એ બતાવવું એ મારો ધર્મ છે. ત્યાંનો જૂનો અમલદાર લશ્કરમાં લગભગ જૂનો સરદાર હતો. તેણે કહ્યું, 'તે અમલદારની યોગ્યતા મારી યોગ્યતા કરતાં ધણીજ ઉત્તમ છે. તેની વર્તણૂક માટે હું મારી નષ્ટ કીર્તિ હોડમાં મૂકું છું. ફરજ બળવવામાં હું ધારું છું તે પ્રમાણે તેની સાથે રહીશ એટલે જે કામેની હું દરખાસ્ત કરીશ તે કરવામાં બ્યારે જયની કીર્તિ એને મળશે ત્યારે પરાજયની અપકીર્તિ મને મળશે.' પણ સેનાધિપતિએ એની સૂચના માન્ય રાખી નહિ. ફરીથી એને લશ્કરની સરદારી આપવામાં આવી, અને તે તેણે કબૂલ કરી.

સિંધની લૂટમાં આવેલાં નાણાં અમલદારો અને સિપાઈઓ વચ્ચે વહેંચવામાં આવ્યાં ત્યારે 'મેજર' સ્તરીકે ૩,૦૦૦ પાઉંડ લેવાનો દક્ક દનો તે પોતાના ઉપયોગને માટે લેવાની તેણે ના પાડી. તેણે કહ્યું કે જે રાજનીતિ-સામે મેં વાંધો લીધો છે તેનીતિ પ્રમાણે ચાલવાથી ઉત્પન્ન થતી લૂટમાંથી એક રૂપિયો પણ હું લેવાનો નથી. તે બધી રકમ તેણે ધર્માદા કામમાં વહેંચી આપી.

૩૮૬૨ ડક્રની હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તિધર્મપ્રચાર સારૂ સ્થાપેલી શાળાઓ હતી તેની પુષ્ટિને અર્થે તેણે કેટલીક રકમ આપી. વળી તેણે કસોડીમાં ડુંગરીની શાળાના અનાયાલયમાં ૮૦૦ રૂપિયા આપ્યા. પછીથી લેડી લૉરન્સે તેને લખ્યું કે અમે ધર્મપક્ષ સમજીએ છીએ તેની તરફ નિષ્કારણે આ તમારૂં ધર્મદાન આવે છે તેથી તે ઝોણું ગ્રાહ્ય નથી.’

પોતાના લાલ વિષે તો સર જેમ્સ આર્ટિટ્રામ કહી વિચારતોજ નહોતો, અને ખીજને મદદ કરવામાં વાપરી શકે તે સિવાય દ્રવ્યની તેને કશી કિંમત નહોતી. તે માણસથી વધારે સાદો અને સ્વાર્થજ્ઞાનથી મુક્ત ઠોઠ પશુ માણસ કહી પણ જેવામાં આવ્યો નથી. જેમ જેમ તેના જીવનવૃત્તાન્તનો તપસીશ્વર અભ્યાસ કરશે, તેમ તેમ પોતાના કરતાં ખીજને માન આપવાનો અને પોતાના વિષે ઝોણો અને પારકાના લાલ વિષે વધારે વિચાર કરવાનો તેને કેટલો બંધો અભ્યાસ પડી ગયો હતો તે વધારે માલમ પડશે. ખરેખર, તેનો દયાલાવ અપાર હતો. એજ દયાલાવ, ખીજની દૃષ્ટિએ જેવાની અને ખીજને હૃદયે વિચારવાની વૃત્તિ, જે વૃત્તિને અભાવ આપણા મુખ્ય રાજ્યકર્તામાં હોવાથી હિંદુસ્તાનમાં આપણે મહાકષ્ટમાં આવી પડ્યા. એ દયાલાવ અને એવી વૃત્તિથીજ આર્ટિટ્રામ દરેક પ્રકારના અન્યાયનો આટલો બંધો આગ્રહી શકુ થયો.

લૉર્ડ લૉરન્સને વિષે એમ કહેવાયછે કે હિંદુસ્તાનનાએક રાજકુમારનો અગત્યનો મુકરદમો ચાલતો હતો તે દરમીઆનમાં રાજ્યે તેના હાથમાં મેજની નીચેથી એક રૂપિયાની થેલી મૂકવા પ્રયાસ કર્યો. લૉરન્સે કહ્યું, ‘કુમાર, તમે એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થનું ભારેમાં ભારે અપમાન દીધું છે. આ વખત તો તમારી બાહ્યાવસ્થાનો વિચાર કરી માફ કરૂં છું, પણ આ અનુભવ લઈને તમારે હમેશા ચેતતા રહેવું કે અંગ્રેજ ગૃહસ્થનું આવું ભારે અપમાન કદી કરવું નહિ.’

આવા પુરુષોનાં શૌર્ય અને પ્રામાણિકપણાથી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ટકી રહ્યું છે. તેમણે વારંવાર, જંગલી જેખમમાં નાંખીને પણ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં મહેનત કરી છે. હિંદુસ્તાનના મોટા બળવા વખતે ઘણાં માણસો, સાંસુધી ખીજને મુકાબલે થોડાજ પ્રસિદ્ધ હતા, તેઓ જલદી આગળ નીકળી આવ્યા. જેવા કે, હૅવેલૉક, નીલ, નિક્લસન, આર્ટિટ્રામ, કલાધક, ઇંગ્લિસ. એડ્વર્ડ્સ અને લૉરન્સ. લૉરન્સનું નામ વાયવ્ય પ્રાંતમાં શક્તિરૂપ હતું. અને ભાઈનું કર્તવ્યધોરણુ ઘણુંજ જિંચું હતું. પહેલો જૉન, જેને આયર જૉન કહેતા હતા, અને ખીજે હેન્નિ, એ બનેએ,

પોતાના સંબંધમાં આવ્યા, તેમનામાં પ્રેમવૃત્તિ અને ભક્તિભાવની પ્રેરણા દીધી. પહેલાને માટે એમ કહેવાયું કે એનું સદ્ગતનજ શક્તિમાં સૈન્યતુલ્ય છે. કર્નલ એડવર્સે અને ભાઈઓ વિષે કહ્યું કે 'તેઓએ એવો પંથ દાઢ્યો છે અને એવા મતનો પ્રચાર કર્યો છે કે તે આજ પશુ હયાતીમાં છે.'

બધારે હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૫૭ નો બળવો થયો ત્યારે સર જૉન પંજાબનો સીક્રેટરી મિરાનર હતો. જે દેશ પર તે રાજ્ય કરતો હતો તે અંગ્રેજોએ તરતજ છોડ્યો હતો. તેણે નવા પ્રાંત પર સારીરીતે અને કહાપશુથી રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. આસપાસના લોકો પર તેણે વિશ્વાસ રાખ્યો અને તેમને મિત્ર બનાવ્યા, અને પછી એવું કામ કીધું કે તેનો કદાચ ધર્મહાસમાં જોડો નહિ મળ્યા આવે. તેણે બધી પંજાબી દેશી ટુકડી દિલ્હીમાં અંગ્રેજી લશ્કરને મોકલવા મોકલી અને પોતાના રક્ષણને માટે કંઈપણ લશ્કર રહેવા દીધું નહિ. પરિણામથી એમ સિદ્ધ થયું કે તેણે કીક કીધું. સીખ લોકો અને પંજાબીઓ નિમકહલાસ નીવડ્યા. દિલ્હી છતાયું અને હિંદુસ્તાન બચ્યું. આ બધાનો આધાર જૉન લૉરેન્સનું પોતાનું ચારિત્ર્ય હતું. તેના ભાઈ સર હેન્રીએ જે શબ્દો એની કબર પર મૂકવા ઈચ્છ્યું તે શબ્દો સાધારણુ રીતે તેનું જીવનજીતાન્ત અને ચારિત્ર્ય વર્ણવે છે. તે શબ્દો આ પ્રમાણે છે. 'જેણે પોતાનું કર્તવ્ય કરવાનો પ્રયાસ કર્યો તે હેન્રી લૉરેન્સ અહિં સૂતો છે.'

પદાર્થવિજ્ઞાનમાં મએલા મનુષ્યોએ એવુંજ આત્માર્પણુ દર્શાવ્યું છે. જ્વલનશીલ* કોલસામાંથી નીકળતા વાયુ (ગ્વાસ) માં કામ કરતા કોલસા ખોદનાર મજૂરનો ભય એવો કરવાના હેતુથી ધણો પરિશ્રમ લઈ સર હુકિ ડેવિએ અભયદીપ (સેફ્ટી લૅમ્પ) શોધી કાઢ્યો ત્યારે પોતાની નવી શોધ માટે તેણે પરવાનો મેળવ્યો નહિ, પણ તે જાહેર કરી દીધી. તેના એક મિત્રે તેને કહ્યું, 'તમે આ શોધ માટે પરવાનો મેળવ્યો હોત અને વરસોવરસ પાંચ કે દસ હજાર પાઉંડ મેળવ્યા હોત તો તું ખોટું હતું?' ડેવિએ કહ્યું, 'ના, મારા ભલા મિત્ર, મેં એવી કાઈ બાબતનો વિચાર કદી કીધો નથી, મારો ઉદ્દેશ માત્ર મનુષ્યજાતિની સેવા બજાવવાનોજ છે. મારા સખળા વિચાર અને ઉદ્દેશ માટે મારી પાસે જોઈએ તેટલું છે. વધારે દ્રવ્યથી મારા પ્રિય અભ્યાસમાંથી મારું ધ્યાન અલિત થાય. વધારે દ્રવ્ય મારી કીર્તિને કે સુખમાં વધારો કરી શકે નહિ. બેશક એથી હું મારી ગાડીને ચાર ઘોડા જોડવા શક્તિ

માન યાઉં પણ સર હુંક્રિ ચાર ઘોડાની ગાડી દોડાવે છે એમ કહેવાયી મને શો લાભ છે ?

એનો અનુયાયી ફરેડે પણ એવોજ હતો. તે માત્ર વિદ્યાને - અર્થેજ ઉદ્યોગ કરતો. જેવો તે વિદ્યામાં ધુરંધર હતો તેવોજ કર્મનાશક્તિમાં પણ જ્યારે હતો. જે દરેક નવી શોધ તે પોતાની શુદ્ધિબળથી કરતો તે વધારે ગૂઢ વસ્તુનું મધ્યમિદુરૂપ યતી હતી. તે કંઈ દેહાત્મવાદી નહોતો. શાસ્ત્રીય વિષયમાં સ્વમત વિષે દલામહ અને ધર્મના વિષયમાં ધર્માધ સ્વપક્ષાવલંબન એ બેથી એનું શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ હતું. તે જાની હતો તોપણ નમ્ર હતો અને જે સભ્ય વાતનો તેને ઇશ્વરપ્રેરણાથી પ્રકાશ થાય તેથી વિસ્મય પામતા બાળકના જેવી ટુત્તિથી ઉદ્યોગ કરતો. તેણે ક્યું કે પેલો 'ઓઝોન' (કિપાર્થિતિનો પ્રાણુવાયુ), અને પેલો પ્રાણુવાયુ (ઓક્સિજન) જે દુનિયાનું અર્ધ કરતાં વધારે વજન થાય છે તે કેવા વિસ્મયકારક પદાર્થ છે ! એમ છે તોપણ મને તો લાગે છે કે કે હજી આપણને એના વિસ્મયકારક ગુણોના જ્ઞાનનો આરંભ થાય છે.

ફરેડે બીજાને મુકાબલે ગરીબ રહેવામાં સંતુષ્ટ હતો. તે દ્રવ્ય માટે પરિશ્રમ કરતો નહોતો. તેમ હોત તો તેણે ધણું દ્રવ્ય એકઠું કીધું હોત. તેણે કોઈપણ શોધનો પરવાનો લીધો નહોતો, પણ બધી જાહેર કીધી હતી. તે ઉદાર ટુત્તિથી દ્રવ્યશ્રેય્ય કરવાની લાક્ષ્યની સામે યયો—જે કે એની બાબતમાં એ કંઈલાક્ષ્ય નહોતી—અને માત્ર પદાર્થવિજ્ઞાનની શોધ કરવાનોજ માર્ગ તેણે પસંદ કીધો. તે દૃઢ રીતે શાસ્ત્રોની સભ્ય વાતોનો શોધક હતો, અને એ સભ્ય વાતોથી ઘણીવાર અચંબો પામતો. તે કહેતો કે, "આ સભ્ય વાતનું હાસ કારણ સમજાવું નથી; તેથી એટલું જણાય છે કે આપણાં આટલાં બધાં જ્ઞાન છતાં પણ હજી ઘણી બાબતો વિષે આપણે મહેજ જાણીએ છીએ, આગળ કદાચ વધારે શોધ થશે." આ સખ્દો આપણને સર આકર્ષક ન્યૂનના એક છેલ્લા નીતિવચનનું સ્મરણ કરાવે છે.

કાયલ ઇન્સ્ટિટ્યુશનની ઘોડા વખત ઉપર સલા ધર્મ તેમાં વિદ્યાગુરૂ (પ્રોફેસર) ટિન્ડાલે ડોક્ટર હૅકિમેન ફરેડેને ચાંદ બક્ષીસ કીધો, તે ચાંદ એ મંડળની શક્તિ પ્રમાણે જ્ઞાનની દર પિઞાનવાનું મોટામાં મોટું ચિહ્ન હતું. તેણે તે વખતે ફરેડેની દયાટુત્તિનું અસરકારક દર્શાવત આપ્યું. એટિન્સરોનો એક ભુવાન શિષ્ય (એટલે સંમ્યુઅલ ટ્રાટિન, પાળાથી એમ. ડિ. યયો તે), પદાર્થ અને પરમાણુ વિષે ઘણા દુર્ધટ અભ્યાસમાં મગ હતો. તેણે પોતાની ધારણાના વિચારો તે જમાનાના મોટામાં મોટા

રસાયનશાસ્ત્રોને નમ્રતાપૂર્વક મોકલી તે વિષે તેનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. ફરિડે તે વખતે ઘણા કામમાં હતો, તોપણ તેણે તેને જવાબ દેવામાં અનાદર-દર્શાવ્યો. નહિ કે ફોગટની ખુશામત કીધી નહિ તે અપરિચિત જીવાનીઆતે તેણે આ પ્રમાણે લખ્યું:—“તમારા વિચારને દબ કરવા પ્રયોગ કરવાની સલાહ આપતાં હું આંગેકો ખાતો નથી, કારણ કે તમે એ વિચારોને પ્રયોગથી દબ કરશો કે ખોટા પાડશો તોપણ તમારા પ્રયોગથી લાભ થયા વિના રહેનાર નથી. તમારા વિચાર વિષે તો મારે ડર કહેવાનું નથી. માત્ર એટલુંજ કે એ મનને શોધ કરવાની પ્રેરણા કરવામાં ઉપયોગી છે. આનુભવિક-પદાર્થવિજ્ઞાનના પ્રગાર વિષે સદજ વિચાર કરશો તો તમને માલમ પડશે કે એથી પૂર્વે ધારેલા સિદ્ધાન્તોમાં ઉચ્ચપાથક થાય છે. મેં આકર્ષણ રજ-કણ, અને પદાર્થના પરમાણુના સિદ્ધાન્તો વિષે લાંબો વખત સુધી અને પારીક રીતે વિચાર કીધો છે, અને જેમ જેમ હું પ્રયોગ સાથે એ વિષે વધારે મનન કરું છું, તેમ તેમ પરમાણુ કે રજકણ વિષે મારો વિચાર બોલે સ્પષ્ટ થાય છે.”

હવે ખીજા વિષય—દ્રવ્ય એકત્વ કરવા—વિષે વાત કરીએ. રાઈસ-આઈલડના કુટુંબના દ્રવ્યનો આધાર ને કુટુંબના મૂળ પુસ્તક મેયર એમ્બ્રુસેલ અથવા એન્સેલમના પ્રામાણિકપણા પર હતો. તે ૧૭૩૪ માં મેન નદી પર આવેલા ફ્રેન્કફોર્ટમાં જન્મ્યો હતો. તેનાં માળાપ યાહુદી હતાં. મુખ્ય કાળમાં (મિડલ એજસમાં) અને આપણા જમાના સુધી પણ યાહુદી લોકોના ઉપર ગુજરેલા જીલમ, તેમનાં પરાધાણનાં દુઃખ, અને ધર્મીય દેહલાગ વિષે કેવો લયકર ઇતિહાસ લખી શકાય ! ફ્રેન્કફોર્ટ તેમજ જર્મનીનાં ખીજાં શહેર અને કસ્ટામાં યાહુદી લોકોને મોતની શિક્ષાને લયે સાંજે અમુક કક્ષકિ પોતાને આશ્રયે જવાની જરૂર પડી. ફ્રેન્કફોર્ટમાં જયુડનગેસના

* પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયની વચ્ચેનો સમય.

* આપણા જણવા પ્રમાણે યાહુદી લોકોના પર છેલ્લો જીલમ ગુજરનારા શમાનિયન અને બલ્ગેરિયન લોકો હતા. તેઓએ ચોતે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી છે. તોપણ યાહુદી લોકોને સ્વાતંત્ર્ય આપવા તેઓ ના પાડે છે અને તેથી યાહુદીઓ હજી દુઃખ અને શોકથી ભરપુર છે. શમાનિયન અને બલ્ગેરિયન લોકો સ્વાતંત્ર્યને લાગેજ લાયક છે. તેઓએ સત્તા મેળવી છે. ન્યાય પ્રાપ્ત કર્યો નથી. તેઓ જેવો અન્યાય ખીજાને કરે છે તેવોજ અન્યાય તેમને પાડુ થશે. “ખરથીનાં બચ્ચાની માફક દુષ્ટ શાપરૂપ કર્મો આરામ લેવા આર પાછાં પર આવે છે.”

દરવાજા બંધ કરીધા અને રાત્રે તેને તાળું દીધું. નેપોલિયને તેને તોપને ગોળે ઉડાવી દીધા. એ કામ તેના ઉત્તમ કાર્યોમાંનું એક હતું. તોપણ યાહુદી લેખિકા પરનો ભુલમ જારી રહ્યો.

બાળ ઍન્સેલમે અગીઆર વર્ષની ઉંમરે માઆપ ખોયાં, અને તેને દુનિયામાં એકલા, નિરાધાર ઠેકાણે પડવું પડ્યું. થોડી કળવણી મેળવ્યા પછી - કેમકે યાહુદી લોકો પરસ્પર માયાળુ હોય છે-આ બાળને મુલાગ્યે હોનો વરમાં એક સરોહ અને નાણાવટીને સાં ગુમાસ્તાની જગ્યા મળી. તે ૧૭૭૨ માં રૈન્કફોર્ટ પાછો આવ્યો; અને દક્ષાત્ર અને નાણાં ધીરનારનો ધંધો કરવા લાગ્યો. પોતાની દુકાન ઉપર તેણે લાલ ઢાલ-જેને જર્મન ભાષામાં રૈથ્સ-થાઇલ્ડ કહે છે તેના ચિહ્નવાળું પાટીઉં લટકાવ્યું. તેણે પ્રાચીન અને જવલે મળતું આવે એવા સિક્કા એકઠા કર્યાં, અને પ્રેમભાવથી કળાનો અભ્યાસ કરનારાં માંસો તેની દુકાને આવતા તેમાં એક લેન્ડ ગ્રેવ વિલિયમ, પાછળથી હેસ્સેનો ઇલેક્ટર-યથો તે હતો.

નેપોલિયને યુરોપ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે હેસ્સેના વિલિયમને શંકાપમાંથી કાઢી મૂક્યો. તેનાથી જે દ્રવ્ય એકઠું થઈ શક્યું તે તેણે પોતાના આડતીઆ ઍન્સેલમના હાથમાં મૂક્યું. એ દ્રવ્ય બધું મળી ૨, ૫૦૦૦૦ પાઉંડ હતું. આ પૈસાની શી રીતે સંભાળ લેવી અને પોતાના કબજામાં રહેવાં સુધી ઍની શી રીતે ઇર્ધ કરવી એ ઍન્સેલમની મોટી મતલબ હતી. તે વખતે નાણાંની ઘણી તાણ હતી. સારી બાંહેધરી પર નાણાંનું બાર કી વીશ ટકા પણ બ્યાજ નીમજતું. સગાઈ જારી રહી. રશિયા પર નેપોલિયને ચઢાઈ કરી, એનું લશ્કર લગલગ તમામ જરૂમાં ગરક થઈ ગયું. હીપ્પો-ક્રુનું યુદ્ધ થયું, અને નેપોલિયનને પોતાના સૈન્યસહિત રાહિબની પેશી તરફ ધસડાવવું પડ્યું. હેસ્સેનો 'લેન્ડ ગ્રેવ, * પછી પોતાના શંકામાં પાછો આવ્યો. થોડા દિવસ રહી એયર ઍન્સેલમનો વડો પુત્ર દરબારમાં ગયો અને પોતાના બાપે જે દ્રવ્યની સંભાળ લીધી હતી તે ૩૦ લાખ 'ફ્લોરિન' * તેને સ્વાધીન કરીધાં. તે અમીર આનંદથી ગાંડા જેવો બની ગયો. તેણે આ પાછાં આવેલા પૈસાને જાણે આકાશવટ્ટિ થઈ હોય એમ ગણ્યા. અતિહર્ષમાં તેણે તે બાગ રૈથ્સથાઇલ્ડને એકદમ 'નાઈટ' * બનાવ્યો. રાજાએ કહ્યું

* જર્મનિમાં બાદશાહ નીમવાનો હક્ક છે એવો અધિકારી.

* વિદાયમાં જેવી 'અર્લ' ની પદવી છે તેવી જર્મનિમાં અમીરની પદવી.

* ચિહ્નિગેના સિક્કો. * ક્યુલ્પપદ્ધતિ પ્રમાણે બનાવેલો સરદાર.

કે 'આહું પ્રામાણિકપણું દુનિયામાં કદી જોવામાં આવ્યું નથી.' ત્રિએનાનાં પ્રતિનિધિમંડળમાં (કોમિસમાં) તે થોડો વખત રહીને ગયો ત્યાં તેણે રોશ્સન ચાઈલ્ડના કુટુંબના માણસોના પ્રામાણિકપણા સિવાય બીજું કશું જાત કીધી નહિ. એનસેલમનું કુટુંબ મોટું હતું. એના કુટુંબીઓએ એમું અમુકરણું કીધું અને એ પ્રમાણે રોશ્સચાઈલ્ડના કુટુંબીઓ દુનિયામાં મોટામાં સોટા નાણાં ધીરનાર થયા. *

મહુમ લોડ^૧ મેકાલે વિષે એમ કહી શકાય કે તે બીજાકુલ લાંચ લે નહિ એવો હતો. વિલ્મફર્સિસ, હેન્રિ ઘાટન, ઝંકારી મેકાલે જેવા માણસો સાથે તેને કેળવણી મળી હતી. એટલે તે લોક દિલકર્તા અને નિઃસ્વાર્થ યંત્રા વિનાં રૂબોજ નહિ. તે ગ્રન્થલખી વરસે માત્ર ૩૦૦ પાઉંડ પેલા કરતો સારે પૂન્ય (રિવરન્ડ) સિડની સ્મિથ, જેને અતિસ્તુતિ કરવાની ટેવ નહોતી, તેણે તેને વિષે કહ્યું કે 'હું ધારું છું કે મેકાલે નીતિબ્રષ્ટ કદી થનાર નથી. તમે એની સમક્ષ રેશમી કોર, તારાટપકી, કિમતી મોઝામંધ, દ્રવ્ય, અને ખિતાબો મોકો, પણ તે વ્યર્થ છે. તેનામાં પોતાના દેશને માટે પ્રામાણિક સાચો ભાવ છે અને દુનિયા તેને લાંચ આપી દેશકલ્યાણ તરફ અનાદર કરાવી શકનાર નથી.' x

મેકાલે પોતાના કામકાજની એવી સારી ગોઠવણ કરતો કે એ વ્યવસ્થા સંતાપ અને ચિન્તાનું મૂળ હોવાને બદલે આનંદરૂપ થતી. એની ગૃહવ્યવસ્થાનાં નીતિવચનો સાદામાં સાદાં હતાં. નોકરી કરવાથી અને વિદ્યાનો પ્રચાર કરવાથી જે લાભ થાય તેને મુડી સમજવી અને બધું કરજ એવીસ કમ્પાઈમાં પતાવી દેવું. તેણે કહ્યું છે કે 'હું ધારું છું કે જલહી કરજ વાળવું એ નીતિકર્તા બન છે. કેમકે વાપકો કરવાથી કેટલું દુઃખ થાય છે તે હું બહુ ધું. ગરીબ રિચરડનાં નીતિવચનો કરતાં બીજાં કંઈ વધારે સાચું નથી. કે 'આપણા પર જેટલો રાજ્યનો કર છે તે કરતાં બમણો ભગરૂખીનો છે.' ખાનગી અને જાહેર પ્રામાણિકપણા માટે સારી સાખ મેળવવાનો અને પ્રતિ

* આ વાત ક્રેડિટિક આર્ટિને પોતાના 'સરાફ અને સરાફની પેટીની વાર્તા' નામના પુસ્તકમાં સવિસ્તર વર્ણવી છે.

x સિડની સ્મિથે એક વખત કહ્યું કે તે પોતાની કામગીરી રેડી ખાલતાં કદી ખીતો નહિ. તે પ્રામાણિક અને સાચા દિલનો હતો. તેણે કોઈની પાસેથી દ્રવ્ય લેવું નથી. જેમકે 'એન્સાઈવેનિયા કંપની'એ દેવું ના કરૂબ કર્યું તેથી તેણે પેટા ખાખ તેમાં તેનો અપચાપ નહોતો, પણ તેના લેકુદારનો હતો,

પ્રાયુક્ત સ્વાતંત્ર્ય જાળવવાનો નિશ્ચિત આધાર માત્ર પોતાની આવક પરો-
પર વાપરવા પર છે, તેથી તેણે નાનપણથી પોતાના મનને એમ ટેવ્યું.

તેની પાસે માત્ર સાધારણ આજીવિકા થાય એટલો પૈસો હતો. લૅન્ડિંગ
લૅન્સડાઉને તેને હિંદુસ્તાનના મંત્રિમંડળની સભામાં ('ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ'માં)
જગ્યા આપવા માંડી તેને તેણે આ પ્રમાણે લખ્યું:—“ મારી જીંદગીમાં દિન-
પ્રતિદિન મને ધણા દ્રવ્ય માટે ઝોઘી ઝોઘી તૃષ્ણા થાય છે. પણ દરરોજ હું
ખરચ નીભે એટલા સાધારણ દ્રવ્યની અગત્યતા વિષે વધારે વાકિફ થાઉં છું.
નિભાવ થાય એટલા ધન વગર જાહેર કામમાં પડેલા માણસે પ્રામાણિક
ચતું સહેલું નથી, અને એને લોકો પ્રામાણિક ધારે એતો અશક્યજ છે. મારી
સ્થિતિ એવી છે કે મારો નિભાવ માત્ર ખેજ રીતે થઇ શકે; નોકરી લેવાથી,
કે અન્યકારનું કામ કરવાથી. એપડી વેચનારના લાકુતીઆ ચતું, મન જે
વિચારથી પરિપૂર્ણ હોય તે વિચારથી જોળથી તેને મુક્ત કરવાને માટે નહિ, પણ
ગંજવું ખાલી થઈ ગયું હોય તે ભરવાને માટે. અન્ય રચવા, ધરડી ખચ્ચર
જેવી બનેલી કલ્પનાશક્તિને પરોણી મારી નાખીથી મહેનત કરાવવી, માત્ર
પાનાં ભરવાની ખાતર, નિર્માલ્ય, વિચારશૂન્ય લખાણથી પાનાં ભરી કાઢવાં, મંદ
પ્રસિદ્ધ કરનારાઓ અને પ્રગટ કરવા સારૂ તૈયાર કરનાર અધિપતિઓ તરફથી
જેવી વર્તણૂક થોમ્સન પાસેથી ડુઈડનને મળી અને મારા જાણવા પ્રમાણે
મેક્લિન્ડોરાને લાડન તરફથી મળી તેવી વર્તણૂક મેળવવી—આ બધો વિચાર
મને કંટાળો ઉપજાવે છે. પણ હું પદવી છોડું તો મારી એવીજ દશા થવીજ
જોઈએ. પણ માત્ર લાભને અર્થે પદવી ધારણ કરવી એતો એથી પણ
વધારે કમકમાટ ઉપજાવે છે.”

એનું પરિણામ એ થયું કે મેક્લિન્ડોરે હિંદુસ્તાનમાં એક માનવંતી
પદવી મેળવી અને સ્વદેશ પાછો ફર્યો સારે એવી પાસે ખરચ નીભે એવું
સાધારણ દ્રવ્ય એટલું એકદું ચતું હતું કે તેથી પ્રસિદ્ધ “ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિ-
હાસ” તે લખી શક્યો.

પ્રકરણ ૫.

ધૈર્ય—સહનશીલતા.

અધમ, અયોગ્ય કાર્ય કરવાનો ભય એજ ધૈર્ય, અને એવાં કાર્ય કોઈ આપણી પ્રત્યે કરે તો તે ખમત્તાં તે પણ ધૈર્ય.

એન્જોસન.

હે ઇશ્વર, જે પ્રકાર મનુષ્યજાતિની સંગતિ કરવાનો ઉત્સાહરૂપ થાય તે સિવાય ખીજે પ્રકાર આપરો ના. જે વૃદ્ધિ પામતા વંશપરંપરાથી આવેલા ગુણોથી વધારે સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ થાય તે સિવાય કંઈ ખીજી શક્તિ પણ આપરો ના.

જર્જેન ઇલિયટ.

જીવનપ્રવાહ સાંત વહે છે, ત્યારેજ સત્ય અને શક્તિ બહાર નીકળી આવે છે, એમ નથી; પણ વિચિત્ર દૈવયોગ એ પ્રવાહ પર અસર કરે છે. ત્યારે અપ-વિચિત પ્રસંગોમાં, જ્યારે મંદવાડ શરીરને લાંગી નાંખે છે,—શુધા, ભગવત્, અ-મિતાચારીપણું, કે શિષિલતા—જે વારંવાર મરણ સમીપ આન્વાનાં ચિનહ છે— તે સમયમાં અને એખમ, અતિશય આનંદ, કે દુઃખના સમયમાં પણ સત્ય અને શક્તિ બહાર નીકળી આવે છે.

ફોર્બર્ટ આઉનિંગ.

ધૈર્ય એક એવો ગુણ છે કે તેને સઘળાં માણસો માન આપવામાં પુશી માને છે. એ એવો ઉત્સાહ છે કે તે જીંદગીના સર્વ સંકટ સમયે ઉદ્ભવ પામે છે. એ એક સંપૂર્ણ સંકલ્પશક્તિ છે અને તેને કોઈ ભય હકાતી શકતો નથી. એ કર્તવ્ય બગવવામાં જરૂર હોય તો પ્રાણત્યાગ કરવાને પણ મનુષ્યને શક્તિમાનુ કરે છે.

કાચરપણાની સ્તુતિમાં એક પણ શબ્દ કોણુ કહેશે? શું આખી દુનિયાનું અંતઃકરણ તેને ધિક્કારતું નથી? કાચર પુરૂષ નીચ અને નામદં છે. તેનામાં પોતાના મતને વળગી રહેવાની દિંમત નથી. તે દાસ થવા તઈયાર છે. હોમર કહે છે કે “ માણસ દાસ થાય છે ત્યારે તેના અર્ધ સદ્ગુણ તેની પાસેથી જોરજુલમથી લઈ લેવાય છે.” અને ડૉક્ટર આર્નેલ્ડ વળી વધારામાં કહે છે કે “ બાકીના અર્ધા સદ્ગુણુ, જ્યારે તે છટે મૂકેલો દાસ થાય છે, ત્યારે જતા રહે છે.”

પણ ડાપર પુરુષ સાથે વર્તવામાં હિંમતની જરૂર છે. એક મૂર્ખ બુવાને સર ફિલિપ સિડની સાથે કથ્યો કર્યો હતો, અને તેને લડવા ઉશ્કેરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે એટલો બધો મૂર્ખ થયો કે તેના મોંમાં યુક્યો. સર ફિલિપે કહ્યું, “બુવાનીઆ, જેવી સહેલાઈથી હું મારા હૃદયમાં તારું અપમાન ભૂસી નાખું છું તેવીજ સહેલાઈથી હું મારા મુખ ઉપરથી આ (મનુષ્યનું) લોહી ભૂસી નાખી શકું તો હું આજ ક્ષણે તારો પ્રાણ લઉં.” આ ઉમદા પ્રકારનું ધૈર્ય હતું. કેવી રીતે સહન કરવું અને કેવી રીતે તિતિક્ષા રાખવી, એનું આથી દરેકને શિક્ષણ મળે છે.

ધૈર્યવાન મનુષ્ય શરાઓને દષ્ટાંતરૂપ છે. તેની અસર લોહયુગ્મક જેવી છે. તે ઉદારતા સર્વત્ર ફેલાવે છે. મનુષ્યો મરતાં સુધી પણ તેને અનુસરે છે. માત્ર જે માણસો જય મેળવે છે તેઓજ હમેશાં કીર્તિપાત્ર નથી. જેઓ થોડો વખત નિષ્ફળ થાય છે, તેઓ પણ પોતાની જાતિપર પ્રેરણા અસર કરતા જારી રહે છે. અસાધારણ જોખમથી હુમલો કરનારી હુકડીનો સરદાર ખાડામાં પડી જાય, પણ તેનું શરીર એક સેતુરૂપ છે અને તે પર ચઢને વિજયી સૈન્ય દુર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે.

સ્વધર્મને અર્થે દેહત્યાગ કરનાર ખુદીએ બંધાઈ જીવતા બળી મરે, પણ જે સંસાર માટે તે પ્રાણ તજે છે તે સસ તેના દેહત્યાગથી નવો પ્રકાશ મેળવે છે. દેશભક્ત કાંસીને લાકડે પોતાનું માથું ખુએ, પણ તેથી જે પક્ષને માટે પોતે ભોગ આપે છે તેનો વિજય વધારે જલદી થાય. મહા પુરુષના જીવનની સ્મૃતિ જીવનની સાથે નાશ પામતી નથી; પણ ખીજા પુરુષોના મનમાં રહે છે. ઉત્સુક અને આવેશી પુરુષો જાંદગી નડામી ગાળતા દેખાય, પણ ધૈર્યવાન પુરુષો યુદ્ધ જારી રાખે છે. અને જે જગ્યાપર તેના પૂર્વજો નિદ્રા લે છે તે જગ્યામાં પ્રવેશ કરે છે અને તેનો કબજો લે છે. આ પ્રમાણે વાજમી પક્ષનો વિજય મોડો થાય પણ જ્યારે થાય ત્યારે જે પુરુષો આખરે વિજય પામ્યા છે તેને લીધે જેટલો થાય છે, તેટલોજ જેઓ નિષ્ફળ થયા છે તેને લીધે પણ થાય છે.

દુનિયામાં સઘળાં મોટાં કામ ધૈર્યથી થાય છે. જે દરેક મુખ્ય આપણે ભોગવીએ છીએ—જનનો નિર્ણય, પ્રત્યેક આત્મનીની સ્વતંત્રતા, અને દેશપદાનું સ્વાતંત્ર્ય—તે ધણા લાંબા વખત સુધી સંકટ વેડવામાં ફેળવાયા પછી મેળવાયું છે. ધણા જમાના સુધી યુદ્ધ અને ત્રાસ વેડવા પછીજ પ્રજા તરીકે રહેવાનો હક પ્રાપ્ત થયો છે. ચાર સૈકા સુધી સ્વધર્મ માટે લોકોએ પ્રાણત્યાગ

ક્રીધા લાગે' ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્થાપન કરી શક્યા, અને એક સૈકા મુકી દેશમાં માંહોમાંહે યુદ્ધ ચાલ્યું ત્યારે ધર્મસુધારો (રેફોર્મશન) કરી શક્યા.

ધર્માર્થપ્રાણુલાગ હમેશ ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે તેનું કારણ એજ કે તે કેવળ સંસતી શુદ્ધ નિરાધી કરવામાં આવે છે. ગમે તે સત્યને અવલંબીને નેઓએ સ્વંત્ર વિચારની વૃદ્ધિ માટે પ્રાણુ તળ્યા છે તેઓએ સર્વે આપણા કલ્યાણને અર્થેજ પ્રાણુત્યાગ કર્યો છે. આપણે સ્વતંત્ર થઈએ માટે તેઓએ પોતાનો આત્મા અર્પણુ ક્રીધા છે. રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ, ખ્રિસ્તિ એને મૂર્તિપૂજકો, સન્માર્ગી અને પાખંડી, પૂર્વ કાળના આ ઉત્કૃષ્ટ વારસામાં ભાગ લઈ શકે. મેરુઝિનિ કહે છે કે “ધર્માર્થપ્રાણુલાગ અને વિજયના દેવદૂતો ભાઈઓ છે. જાને લવિબ્ધજીવનરૂપી પારણુ ઉપર પોતાની પાંખ વિસ્તારે છે.”

ધર્માર્થ પ્રાણુલાગીના ઉત્કૃષ્ટ સમૂહની એક વાર્તા ખ્રિસ્તિ ધર્મના આરંભથી આપણને મળી આવી છે. એ વાર્તા પેન્ટેકોસ્ટિયસ કે પેન્ટેકોસ્ટની છે. ધર્મબોધને અર્થે ઇસુખ્રિસ્તે મોહલેલા પાંચે ઝેલેશિયામાં ખ્રિસ્તિ દેવમોક પુષ્ટિ આપી ત્યારે ફિલિપ પ્રાંતની મુલાકાત લીધી. તે પ્રાંતમાં તે જન્મ્યો હતો. પેન્ટેકોસ્ટિયસને જ્યુડીયર પૂજવાની કેળવણી મળી હતી, પણ તેના પિતા મરણુ પામ્યા પછી તેને તેના કાકા ડાયોનિશિયસની દેખરેખ નીચે મૂકવામાં આવ્યો. આ નવાપો છોકરો, પુષ્કળ દ્રવ્યનો વારસ હતો, તે બાદ શાહી ઇસ્પારની પાસે આવે તેવા હેતુથી ૩૦૫ ના વર્ષમાં તેનો કાકા રોમ ગયો. રોમના ધર્માધ્યક્ષ જુદ અને પવિત્ર માર્સેલિનસના દેખરેખ અને શિક્ષણથી તેણે ખ્રિસ્તિ ધર્મ મહણુ ક્રીધો. સાર પછી તરતજ તેનો કાકા મરણુ પામ્યો, અને તે બાગક, તે સમયે માત્ર ૧૪ વર્ષનો હતો, તેને દ્રવ્ય અને ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં દુનિયામાં કાઈ પણ મિત્ર રહ્યો નહિ.

તે સમયે ડાયોકલિશિયન ખ્રિસ્તિઓના ઉપર ભુલમ ગુજરતો હતો. તેને એવી ખચર મળી કે પેન્ટેકોસ્ટિયસ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ થયો છે. તેને ડાયોકલિશિયનના મહેલમાં હાજર રહેવાનો તરતજ હુકમ થયો. તે જ્યુડીયરને બળિદાન નહિ આપે તો તેને તરતજ મારી નાંખવામાં આવશે એવી બાદશાહે તેને ધમકી આપી. તે છોકરાએ જવાબ દીધો કે હું ખ્રિસ્તિ છું અને પ્રાણુલાગ કરવા તૈયાર છું, કારણ કે તેણે ક્યું કે “અમારો

ગુરુ કાઠરટ, પોતાના સેવકોના આત્મામાં-હું બાળક છું તોપણ મારા આત્મામાં પણ-પોતાની ખાતર પ્રાણ તબવા હિંમત પ્રેરે છે." બાદશાહે કંઈ ઉત્તર વાળ્યો નહિ, પણ તેને નગર બહાર લઈ જઈ આરેલિયન માર્ગ પર તરવારથી કાપી નાખવા હુકમ કરીધો. ત્યાં તેણે પોતાનાં રૂઢિરથી ખ્રિસ્તિ ધર્મના સત્યની સાક્ષી પૂરી. તે ત્યાં પડી રહ્યો ને બીજા દિવસે પહો કાટતાં એક ખ્રિસ્તિ રોમન સ્ત્રી તેના મુડદાને સુંદર સણીઆમાં લપેટી સમીપે આવેલી મુડદાં દાટવાની ગુફામાં લઈ ગઈ; ત્યાં તેના પર તેણે તાગ્ન ફૂલો પાથર્યા અને ક્ષયથી રક્ષણ કરવા સુગંધ દ્રવ્યમાં અશ્રુથી ભીંજવી નાંખ્યું. તેનું નામ તેના સ્મરણાર્થે બિલા કીધેલાં ખ્રિસ્તિ દેવલોમાં હજી પણ યાદ કરાય છે.

એક ત્રીજા સૈકાના અન્ત સુધી અસલના ખ્રિસ્તિઓને રોમનો મહા-સુદ્ધશાળામાં રાની પશુઓ વડે ફાડી નાંખાવતા. રોમન લોકોને 'ઉત્સવ પળાવવા માટે તેમને કતલ કરવામાં આવતા.' વન્ય પશુનાં યુદ્ધ, ખ્રિસ્તિઓને પશુઓ વડે ફાડી નાંખાવવા અને અસિક્રીડકે મહાતાં પ્રાણહારી દ્વંદ્વયુદ્ધથી નેટલી રોમન લોકોને પ્રીતિ ઉત્તમ થતી તેટલી બીજા કશાથી થતી નહિ. ખંડ કહીએ તો એજ ગમત આખા રોમન રાજ્યમાં પ્રસરી હતી. જ્યાં જ્યાં રોમનો વસતા ત્યાં ત્યાં મોટી ગાળાકાર રંગભૂમિ સ્થાપતા. ઇંગ્લાંડમાં રિચ્મન્ડે અને ડાર્થેસ્ટરમાંજ માત્ર એવી રંગભૂમિ હાલ રહેલી જોવામાં આવે છે. આદેસની ઉત્તરના રોમન રાજ્યની રાજધાની ટ્રીંસમાં રોમન લોકોએ બાંધેલાં શેષ રહેલાં ઘણાં મકાનો માલમ પડે છે. તેમાં એક ખડક-માંથી કોતરી કાઢેલી વિશાળ રંગભૂમિ છે, તેમાં હજારો પ્રેક્ષકો માર્ષ શકે છે. ૩૦૬ ના વર્ષમાં કોન્સ્ટેન્ટાઇને 'ક્રૂક લોકોની ગમત'નું પ્રદર્શન કરાવીને પ્રખતે આનંદ પમાડી. હજારો બિનહથીયાર ક્રૂક કેદીઓને વન્ય પશુઓથી ફાડી નાંખાવવામાં આવ્યા. પ્રાણીઓ કતલથી ધરાઈ ગયા અને પોતાની ખુશીથીજ વધારે નાશ કરતા અટક્યા. જેઓ જીવતા રહ્યા હતા તેમને અસિક્રીડકે તરિકે પરસ્પર યુદ્ધ કરવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. પણ યુદ્ધ કરી

* રોમમાં સેન્ટ જોન લેટેરન દેવલ વિષે કહેવાય છે કે 'લેડન પાસે હાઈગેટની નીચે સેન્ટ પેન્કાસનું દેવલ બાવલ કરો તો એ સધળાં ખ્રિસ્તિ દેવલમાં મુખ્ય અને મૂળરૂપ છે.' સેન્ટ પેન્કાસના 'વૅરિશ' ની (વિધાયનમાં 'પાર્સન' નામના ધર્મગુરુની સત્તાનીચેનો મુલક) સાધારણ મદોરના લપર મૂર્તિપૂજકોના વહેમોને નાશ કરનાર જીવન સાધુની મૂર્તિ છે. ઇંગ્લાંડમાં સાત સેન્ટ પેન્કાસનાં દેવલો છે અને ઈટલિ અને ફ્રાન્સમાં બીજાં વધારે છે. તત્કવારથી ખેલનાર.

વવા માટે હોંશાતોશી કરવાને બદલે તેઓએ ખુશીથી એકબીજાને કાપી નાંખી કૂર તમાશગીરોને ના હિમેદ છીધા. એજ વર્ષમાં હળરો છુકટેરાઈ લોકોને પ્રગ્નના આનંદ માટે કૂર રીતે મારી નાંખ્યા. રંગભૂમિનું ખંડીએર તેમજ રાની પશુઓનાં ધુમટદાર રહેણાણો હજી પણ જોવામાં આવે છે.

ફ્રાન્સમાં ધણી રોમન રંગભૂમિઓ હજી પણ છે, પણ તેમાંની કેટલીક પથ્થરની ખાણ તરીકે વપરાય છે. નિસ્ત્રિમસ અને આર્લિસમાંની મોટામાં મોટી છે, અને તેમાંની છેલ્લી એવી વિશાળ છે કે મૂર લોકોએ ફ્રેન્ક લોકોથી એ શહેરનું રક્ષણ કરવા માટે તેની બહારની દિવાલ પર ચાર કિલા બાંધ્યા. વિરોનામાં એક રંગભૂમિ છે, તે લગભગ અંપૂર્ણ છે અને તેના પર વરસોવરસ મરામત થાય છે. પણ સર્વથી મોટી રંગભૂમિ તો રોમમાં કોલિસિયમ છે. એમાં ૮૭,૦૦૦ પ્રેક્ષકો માંડી શકતા હતા. એક ગોડોન્ટિયસ નામના ખ્રિસ્તિ સ્થપતિજ અને ધર્માર્થ પ્રાણુલાગીએ એની બાંધણીનો નકશો કાઢ્યો હતો, એમ દેવલસંબંધી દંતકથાથી જણાય છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે બેરુસલમથી ટાઈટસે ખરીદેલા હળરો વાહુદી કેદીઓને એ બાંધવામાં કામે લગાડયા હતા. ટાઈટસે એ મકાન અર્પણુ કીધું ત્યારે ૫,૦૦૦ પશુઓને મલમુધશાલામાં કાપી નાંખવામાં આવ્યાં. માત્ર થોડા વખત ઉપરજ એ ખેલના સ્થાનની નીચે ધુમટમાં રાની પશુ, સિંહ, અને વાઘનાં હાકાં માલમ પડ્યાં છે.

કોલિસિયમમાં મોટા તમાસાના દિવસ આખા રોમને ઉત્સવના દિવસ હતા. પુરુષો, સ્ત્રીઓ, અને છોકરો આ કૂર રમતો જોવાને જોગાં યતાં. અમલદારો અને સેનેટના સભાસદો, રાજ્યના અધિકારીઓ, અમીરો, સાધારણ લોકો, અને વેસ્ટા દેવીને પૂજનારી કુમારિકાઓ પણ ત્યાં આવતાં, અને સર્વોપરિ પ્રમુખને સ્થાને બાદશાહ બીરાજતો. અસિકીડકો બાદશાની આગળ આસનતા, અને “સિઝર તમારો જ્ય થાઓ, જેઓ મરવાની તૈયારીમાં છે તેમના નમસ્કાર ગ્રહણ કરો,” એ પ્રમાણે જોલતા. પશુઓ યુદ્ધ શરૂ કરતા અને અસિકીડકો તેની પછી ચારંલ કરતા. રાતે જ્યાંસુધી તમાશગીરો ખુનરેજીથી ધરાતા ત્યાંસુધી રમત ચાલતી.

જ્યાંસુધી રોમમાં નામનો ખ્રિસ્તિ ધર્મ ફેલાયો ત્યાંસુધી એ ખેલ જરી

• પર બાંધવાની કળા બહુનાર. નરોમમાં અમીરોએ પચ્ચંદ કદેલા પુરુષોની કાયદા ધરનાર મંટબી. સ્ત્રીક અને રોમન લોકોમાં પૂજતી કુમારિકા દેવી.

રહો. પણ આખરે ૪૦૦ વર્ષ ઉપર એક વૃદ્ધ સાધુએ આ ખુનરેજીવિત્સવ માટે દિલ્લીગીર થઈ પોતાના દેહનો નાશ થાય તોપણ વચ્ચે પડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ ઘેર અપરાધ કરવાને મુકાબલે એની જીંદગી તે શું ? એ ધર્માર્થ-પ્રાણુભાગીનું નામ મુઠાં જાણવામાં આવ્યું નથી. કેટલાક કહે છે કે એ ઝોલમેન્ડસ હતો, વળી બીજાઓ કહે છે કે એ ટેલેમેન્ડસ હતો. ફિરર નહિ, તેનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું નથી તોપણ તેની હિંમતથી તેની યોગ્યતા સિદ્ધ થઈ. તે છેક પૂર્વ દેશમાંથી આવ્યો હતો. તે કાંઈને ઝોળખતો નહોતો અને તેને ઘાઈ ઝોળખતું નહોતું. મહાયુદ્ધસાળામાં અસિકીડકો યવાનું છે એવી ખબર ચોતરફ પ્રસરી. જયું રોમ તે જોવાને એકઠું થયું. તે પણ મેદનીમાં ભેગા થયો, પણ તેનું અંતઃકરણ પોતાનું કાર્ય સાધવા તરફ હતું. અસિકીડકો રંગભૂમિમાં તીક્ષ્ણ લાક્ષા અને તરવાર સહિત દાખલ થયા. આ મરણુસાટાનું યુદ્ધ યવાનું હતું. અસિકીડકો રંગભૂમિ પાસે ગયા કે તરતજ તે વૃદ્ધ પુરુષ દીવાલપરથી કુદ્યો, અને જે અસિકીડકો યુદ્ધ કરવાની તૈયારીમાં હતા તેમની વચ્ચે પડ્યો. તેણે તેમને અપરાધ વિના પરસ્પર લોહીલોહીઆણુ કરતા બંધ થવા કહ્યું. આરે તરફ 'ધરડા માણુસ, પાછો જા,' એવા પોકારો સંભળાયા; પણ તે કંઈ પાછો હડ્યો નહિ. અસિકીડકોએ એને હડસેલો મારી એક તરફ ખસેડ્યો અને યુદ્ધ કરવા આગળ ધસ્યા, પણ હજી પણ તે વૃદ્ધ પુરુષ તેમની તીક્ષ્ણ તરવારો વચ્ચે હલો રહ્યો અને તેમને કાપાકાપી કરવાની મના કરી. 'મારો એને' એવી સર્વ તરફથી જૂમ સંભળાઈ. અધ્યક્ષે એ વાતને પોતાની સંમતિ આપી. અસિકીડકોએ તેને કાપી નાંખ્યો અને તેના મુઠકા પર થઈ લડવા ધસ્યા.

તેનું મોત નકામું ગયું નહિ. પોતે જે કૃલ કીધું હતું તે વિષે લોકો વિચાર કરવા લાગ્યા. જે પવિત્ર માણુસે તેમની રુઢિરતૃષ્ણાની વિરુદ્ધ થવા પોતાનો પ્રાણ ખોયો તેવા પવિત્ર મનુષ્યનો પણ તેમણે નાશ કર્યો. તેમને પોતાની નિર્દયતાથી કમકમાટ છૂટ્યો. જે દિવસે સ્વાર્થણુ કરનાર વૃદ્ધ મનુષ્યની કતલ કરવામાં આવી તે દિવસથી કોલિસિયમમાં કંઈ વધારે યુદ્ધ થયાં નહિ. તે સાધુનું મોત એક જાતનો વિજય હતો. ૪૦૨ માં હોનારિયસે અસિકીડકનાં યુદ્ધો ચતાં બંધ કર્યાં. થોડા વખત ઉપર આ અપ્રસિદ્ધ માણુસ, જેનું નામ જાણવામાં આવ્યું નથી, તેનું રાજા મહાયુદ્ધસ્થાનની આસપાસ વાજતેગાજતે લઈ જવામાં આવ્યું; અને પછી પાસેના સેલ કલેમેન્ટના દેવલમાં માનપૂર્વકે સર્વ ધર્મક્રિયાનુસારે દાટવામાં આવ્યું.

નીતિમાં જગાડ, દુરાચાર, અને નિર્દયતાને લીધે રોમે પોતાની પ્રાચીન કીર્તિ ખોષ. બંધા વર્ગના લોકોની અનીતિ જનમંડળના સર્વ વર્ગ પર હાનિકારક અસર કર્યો વગર રહેતી નથી. આચાર દુષ્ટ થવાથી વિચાર પણ દુષ્ટ થાય છે. મનુષ્યસ્વભાવની અધમવૃત્તિઓની અસર પ્રબળ થાય છે, અને ચારિત્ર્યના નીતિરૂપી સર્વને હાંકી કાઢે છે. રાજ્યકર્તાની અધમનીતિ અને તેથી ઉદ્ભવ પામતી લોકોની નીતિવ્રષ્ટતાથી શ્રીસ અને રોમની પાયમાલી યદ્ય. મધ્ય યુરોપના જંગલમાંથી જંગલી ટાળાઓ ધસી આવી, તેના ધસારાથી પ્રાચીન કાળમાં દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ, રોમન રાજ્ય નાશ પામ્યું. ધનાઢ્ય લોકો વિધવ-સુખમાં લીન થયા, અને ગરીબ કંગાલ થયા અને બીજાની ઉદારતા પર જીવન ગુજારવા લાગ્યા. દેશનું રક્ષણ કરવાની તેમનામાં હિંમત રહી નહિ. ખૂંદે જોઈએ તો એવો દેશ હયાતીમાંજ ન રહે એ વધારે સાહે.

પછી ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્થપાયો અને તેણે મનુષ્યનાં મોં આગળ ધમનું ખૂંદે મૂળ પ્રગટ કર્યું. દુનીયાની આત્મશુદ્ધિ થઈ પુનરુદ્ભવ થાય એવા હેતુથી સેન્ટ પૉલ એ ધર્મ રોમમાં લઈ ગયો. સુધરેલા ગરીબ લોકોમાં એ ધર્મ પ્રથમ મૂળ ધાલ્યું, અને તે શા માટે? કારણ કે દુનિયામાં મનુષ્ય-જાતિનું શું નિર્માણ છે તે સમજાવે છે, આપણી આ લોકોની સ્થિતિ વિષે કવિતારૂપ ચિતાર આપે છે, અને વધારે સુંદર ભવિષ્યનું દિક્ષાસાલરેહું વચન આપે છે. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્ત્રીઓમાં પણ પ્રસર્યો. રોમમાં સ્ત્રીના જીવ તેમના પતિના હાથમાં હતા. તેઓ કેવળ શુભામ જોવી હતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મથી તેમને ફરી ન્યાય મળ્યો. હવે તેમને પ્રથમજ પોતાની સ્થિતિ સુધરવાની આશા ઉભજ થઈ. તેઓએ પુરુષો તરફથી માન અને પ્રીતિ સંપાદન કીધાં. એક પ્રાચીન શુરવીરે (નાઈટ) કહ્યું છે કે “સર્વે સદ્ગુણો સ્ત્રીમાં રહેલા છે. તેઓ યોગ્યતાનો ખોષ આપે છે અને પુરુષને યોગ્ય બનાવે છે.”

પ્રત્યેક પુરુષ અને પ્રત્યેક સ્ત્રીના હૃદયમાં ધર્મના ઉદ્દેશની અસર થવાથી તેના બળ વડે અગિતાચારીપણું, ધર્મનિંદા, અને અનીતિ નાશુદ થયાં. આ પ્રમાણે દુષ્ટ કાર્ય કરવાની ઈચ્છા ઝોછી થઈ ગઈ કે દર યદ્ય. મનુષ્યના મનને જે જે ઉમદા પદાર્થની જરૂર હતી તે તે ધર્મથી સંપુષ્ટ થઈ. આરામનો દિવસ પવિત્ર ગણાવા લાગ્યો, અને તે દિવસે ઉલોગી મનુષ્ય હમેશના પરિશ્રમથી મુક્ત થયા. દેવલ ભક્તોને ધર્મકાર્ય માટે ધંટનાદ વડે યોજાવતું. અને એ સુંદર મદાનમાં તમામ ખ્રિસ્તિ પ્રજા જાતિબંદ વગર ઈશ્વરપ્રાર્થના માટે બેગી થતી; કારણ કે શું ઈશ્વરની દષ્ટિમાં તેઓ મનુષ્ય અને જાતિ-

ભાષાઓ નહોતા ? કેવું સુંદર ચિત્ર ! એવું ને એવું જરૂરી રહ્યું હોત તો કેવું સારું !

અકસોસ ! મનુષ્યના હૃદયમાંથી તમામ વિકાર જતા રહ્યા નહોતાં. સૃષ્ટિમાં સુખરચાન છેજ નહિ, ધર્મગુરૂઓ કૂરતાના સાધનભૂત થયા, સધળાના યોગ્ય દિતનું રક્ષણ કરવાની વિરૂદ્ધ માત્ર યોડાજ લાભનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા અને તેથી જેમને તેઓએ પુષ્ટિ આપી હતી તેમની દુર્દશામાં તેમને લાગ લેવો પડ્યો. ધર્મ સંગ્રામી વિચારોમાં ધણા મતભેદ થયા. જેવી રીતે મૂર્તિ-પૂજકોએ અસક્તના ખ્રિસ્તિ લોકોની દશા કીધી હતી તેવીજ દશા ખ્રિસ્તિ લોકોએ પ્રતિપક્ષીઓની કીધી. જુલમનો અગ્નિ ફરી પ્રદીપ્ત થયો અને અગાઉની માફક ધર્મને માટે લોકોને જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા. જેઓ સભ્ય માટે લડતા હતા તેમને અગાઉની પેઠે હિંમત અને ધૈર્યની ફરી જરૂર પડી, અને તેમણે ઉત્તમ રીતે વેદના સહન કરી અને ઉત્તમ રીતે પ્રાણલાગ કીધા.

સ્થાપિત ધર્મપદ્ધતિથી જેમનો મત જુદો પડતો તેના પર ધણે જુલમ ગુજારવામાં આવતો; એવો જુલમ પ્રથમ ઈટાલીમાં શરૂ થયો અને પછી સ્પેન, ફ્રાન્સ, અને નેધરલેન્ડમાં ફેલાયો. જર્મનિ એની સામા થયું. લ્યુથરે કહ્યું કે, 'મનુષ્યોએ હમેશ સંપૂર્ણ નિર્ભય, શાંત અને ઉદાર થવું, ખીલકુલ ભય રાખવો નહિ, પણ ઈશ્વરની કૃપા પર વિશ્વાસ રાખી દરેક ચીજ પર જય મેળવવો અને દરેક ચીજ ધિક્કારવી, શિક્ષા અને મોતની મશ્કરી કરવી એવી ઈશ્વરની ઈચ્છા છે. જે બાપલાઓ દરેક ચીજ વિષેના ભયથી વ્યાકુળ થાય છે, અને ખણખણતા પાંદડાના અવાજથી પણ ખીંચે છે એવાં બાપલાને તે અતિશય ધિક્કારે છે.'

ફ. વ. ન્યૂમન કહે છે કે 'કોઈ પણ પ્રકારના ધર્મથી કૂરતા શી રીતે ઉદ્ભવ પામી એ નવાઈ જેવું છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મે મૂર્તિપૂજા બંધી વાળ્યા પછી જે ધર્મવિચારજીવસલા સ્થાપવામાં આવી તે વિચારપૂર્વક કીધેલી અમુક પ્રકારની કૂરતાની પદ્ધતિ હતી. સેંકડો વર્ષ સુધી તે પવિત્ર સલા ગણાતી જરૂરી રહી, અને ધણીજ અપકીર્તિ અને શાપયોગ્ય એવી કાળાલીટી હમેશ તેના પર ચોંટી રહેશે; તોપણ એ સલા એક નમ્ર અને પ્રેમાળ ધર્મને નામે ધર્મપરીક્ષણનો ઢોંગ કરતી હતી !'

સ્પેનના ધર્મગુરૂઓએ અદીક્ષિત અધિકારીઓની સહાયતાથી કેવળ

અંગળ વડે ધર્મસુધારાને (રેફોર્મેશનને) નાખૂદ કર્યો. એક રાતમાં સેવાઈલના કોલેજનામાં ૮૦૦ પ્રોટેસ્ટન્ટને કેદ કરીયા. દરેક સ્થળે તેમને પકડી જવતા બાળી મુકવામાં આવ્યા. સ્પેનના મુખ્ય શહેરોમાં લડકા પ્રકાશવા સાગ્યા. થોડા વખત ઉપર મેક્સિકો પાસે એક ખેતરમાં પ્રોટેસ્ટન્ટોને બાળી મુક્યા હતા, ત્યાં યદને એક નીક ખોદવામાં આવી. તે વખતે મલુરોને ખોદતાં કાળું પ્રકાશમાન ધૂળતું બિંદુ પડ, ભૂકા ઘર્ષ ગયેલાં હાડકાં અને કોપલા સાથે મિશ્ર થયલું માલમ પડ્યું. ધર્મગુરુઓના હુકમથી જેમને મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા તેમનાં એ અસ્થિ અને કોપલા વગેરે શેષ ભાગ હતા.

આ ભયંકર ક્રૂરતાથી સ્પેનને શો લાભ થયો ? તેણે દ્રવ્ય ખોયું છે, અને દેશ લગભગ દેવાળીઓ થયો છે. અખને દાઇ કેળવણી આપતું નથી કે તેની કોઈ સંભાળ લેતું નથી. માત્ર આઠ માથુસે એકજ લખી વાંચી શકે છે. તેઓ ધર્મગુરુને સહજ શત્રુ ગણે છે. તેઓમાંની મોટી સંખ્યા ખુશી નાસ્તિક છે. ધર્મગુરુઓ પશુ ગરીબ છે. ડોક્ટર લીસ કહે છે કે ' ખ્રિસ્તિ રાજકર્તાના વખતમાં જેતું હતું, તેના કરતાં મૂર લોકોની સત્તા હતી ત્યારે સ્પેન વધારે આખાદ હતું, એવો વિચાર આવતાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. મૂર લોકોના વખતમાં રાજ્યાધિકારીઓ વધારે ઉદારચિત્તવાળા, અને ધર્મ પંથ પ્રત્યે વધારે સહનશીલતાવાળા અને વધારે કેળવાયલા હતા. મૂર લોકોને ઠારી મુકવામાં આવ્યા પછી સ્પેન લગભગ અધમ સ્થિતિએ પહોંચતું ગય છે.

સ્પેનનો રાજા ૨ બ્ને ફિલિપ એવો તો નાસ્તિક રાજા હતો કે એવો કદી પણ જોવામાં આવ્યો નહિ હોય. તે માત્ર નીરો અથે ફિલિપ્-લાનીજ સાથે સરખાવવાને યોગ્ય છે. ૧૫૬૮ ના શાસનપત્રમાં તેણે નેધર-લેન્ડમાં દરેક પ્રોટેસ્ટન્ટને મારી નાંખવાનો હુકમ કરીયા. તે શાસનપત્ર નિબંધ ગયું. ઠારણ કે તેની ઘેર આજા અમલમાં આણવા માટે જોઇએ એટલાં સાધન નહોતાં. પણ તેના પ્રધાન આદવાએ પોતાથી બન્યું તેટલું કર્યું. પોતાની રુધિરસલા (કાઉન્સિલ ઓફ બ્રઝ) અને ઘણીજ પવિત્ર ધર્મવિચારણુસભાના સેરિક્સ અને ફાંસી દેનારાઓની સલાયતાથી તે કોઈ કોઈ વખત અડવાડીઆમાં ૮૦૦ પ્રાણીઓને સીંચાળી સીંચાળી મારી નાંખવા શક્તિ માન થયો. તેઓને પકડેલા અપરાધ એ કે તેઓ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના હતા, અને ખીજે એ કે તેમની પાસે દ્રવ્ય હતું. ખીજાં ઠારણને માટે તેણે કેધા-

લિક તેમજ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધંધના લોકોને લૂંટી લીધા અને મારી નાંખ્યા. પાસે મિલકત હોય પછી સન્માર્ગીપણાને ગમે તેટલો પુરાવો આપે તે નકામો હતો. ૭ વર્ષને અંતે ૧૮,૦૦૦ કરતાં વધારે જાતિભાઇઓને ગુંગળાવીને મારી નાંખવાની, ડુબાવી દીધાની, બાળી મૂક્યાની, ને ફાંસી દીધાની આલ્વા બહોશ મારતો હતો. આ સંખ્યા તો આલ્વાની કારકીર્દીમાં ઘેરામાં ને મુદ્દમાં લાખો માણસો નાશ પામ્યાં હતાં તે ઉપરાંત હતી. તેના વધની પેઠે તેની લૂંટ પણ રાક્ષસી હતી.

પણ ફ્રાન્સ સ્પેનના જેવુંજ ફૂર હતું. તે રોમને વળગી રહ્યું. ત્યારથી માંડીને જે સર્વ રોમનો મહાન આચાર્યવર્ષના (પોપના) મતથી વિરુદ્ધ હતા તે સર્વેને લૂંટી લીધા, બાળી મૂક્યા, ગરદન માર્યા કે દેશ બહાર કાઢ્યા. એલ્બીજેન્સીસને કતલ કરવામાં આવ્યા અથવા તો પિરિનીસમાં હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. સેવોયની મદદથી વૉંડાઇ લોકોને ફ્રાન્સના અગ્નિ કોણમાં અને ઇટલિના ઇરાન કોણમાં બધે ફાંસીએ લટકાવ્યા અને બાળી મૂક્યા. જુલમ ગુજારવાનું ને બાળી મૂકવાનું કામ આખા ફ્રાન્સમાં ચાલી રહ્યું. સ્પેનના ઉમરાવ લોકોને ખુશ કરવા લૂંટી રના ૭ સલાહકારોને યૈરિસમાં બાળી મૂક્યા.

આ જુલમ ગુજારવાના ગાંડા તોફાનમાંથી ધણી ઉદારવૃત્તિના લોકો બાતલ રહ્યા હતા. એન્સેલર ડિ લે હૅપિટલે પોતાના ધર્મના લોકોને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે “ તમારે સદગુણ અને સુંદર જીવનરૂપ સુંગર પહેરવો અને પ્રીતિ, પ્રાર્થના, અને અનુનયથી શસ્ત્રવડે પ્રતિપક્ષીઓના પર હુમલો કરવો. આ ઘેર શબ્દો, પક્ષો, ટાળીઓ, અને દ્રોહસૂચક નામો, જેવાં કે લ્યુથેરન જીગિનાટ, અને પેપિસ્ટને આપણે આધાં મૂક્યા. એ બધાંને બદલે ક્રિશ્ચિયન એવું નામ વાપરો. આને માટે એન્સેલર નાસ્તિક કહેવાયો.

બ્યારે એથોનેના ગવનર વાઇકાન્ટ ડોર્ટેને ૯ મા આલ્સ તરફથી ત્યાંના પ્રોટેસ્ટન્ટને મારવાનો હુકમ મળ્યો ત્યારે તેણે જવાબ લખ્યો કે “ મેં આપ સાહેબનો પત્ર લસકરની ટુંકડી અને રહેવાસીઓને વિદિત કર્યો છે, પણ લસકરની ટુંકડીમાં તેમજ શહેરમાં મને શરા ચોદાઓ અને ભલી પ્રજા માલમ પડ્યાં છે, અને એક પણ ફાંસી દેવાનું કામ કરનાર જડ્યો નથી. ”

પછી વૉંડાઈસ અને સેંટ બાર્થોલોમ્યૂની કતલો ચર્ચ અને તેથીજ કતલો ફ્રાન્સમાં બધે ચઇ. સેંટ બાર્થોલોમ્યૂની કતલ મિજબાનીમાં હાડ-

પિન્ડરની પેઠે ધૂરોપમાં બધાં પ્રોટેસ્ટન્ટોના વિચારમાં હમેશ હાજર હતી, અર્થાત, ત્રાસ ઉત્તર કરતી. એ અને ૨ જી ક્વિલિપે સ્પેનના દરોઆઈ કાફલાથી ઈંગ્લેંડ પર હુમલો કરવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તે સોળમા સૈકાના પાંચલા અર્ધ ભાગના ઇતિહાસનાં એ મોટાં સ્વરૂપ છે.

૧૪ માં લુઈએ નેન્ડરના સાસનપત્રને રદ કરનાર પત્ર કાઢ્યું તે પણ વધારે દયાળુ નહોતું. એ પત્રની આગ્રાથી દરેક પ્રોટેસ્ટન્ટને ક્રાન્સમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો, ને ન ગયો, તેને ધર્મપંથ બદલી રોમન કેથોલિક થવાની કે મોતની શિક્ષા થઈ. પ્રોટેસ્ટન્ટ ઉમરાવો, ખાનદાન કુટુંબીઓ, વેપારીઓ, ખેડૂતો અને ઠારીગરોએ વેપારી થવાની ના પાડી. જે ધર્મ-વિચાર તેઓ માનતાં નહોતા તેને તેઓએ અનુસરવાની ના કહી. અમીરોએ અને જમીનદારોએ જાગીરો છોડી દીધી, ખિતાબો તજ દીધા, અને સર્વસ્વ શત્રુઓને અર્પણ દીધું. વેપારી, ઠારીગરો જોડે નાસી ગયા અને જ્યાં તેમને સિદ્ધવૃત્તિની પ્રેરણા પ્રમાણે ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવાની અને સલાહશાંતિમાં ઉદ્યોગનાં ફળનો ઉપભોગ કરવાની છૂટ હોય એવા દેશમાં જઈને વસ્યા.

તેઓ મોતથી ખીતા નહોતા. “એ લોકોને વંશપરંપરાથી મોત સહન કરવાની ટેવ પડી હતી,” એમ ક્યુકે કેએયને ઘૂંગિનાંટના ચારિત્ર્યનું મર્મ બરોબર શોધી કાઢ્યું. તેમનામાંના હજારો કુલાડાથી, ચકથી, અને કળી ન શકાય એવી રીબાખીને મારવાની રીતથી મરણ પામ્યા. તેમને મોત વશ કરી શક્યું નહિ. તેઓએ કર્તવ્યની ખાતર જીવનનો ભોગ આપ્યો. મહાન ઘૂંગિનાંટ પંચના નામકોમાં જે ઉદાર જીવન અને આચરણના ગુણ જોઈએ છિયે તેવા ક્રાન્સમાં કદી ફરી જોવામાં આવ્યા નથી. વાસ્તવિક રીતે જો-ધએ તો ક્રેંચ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોની ઉદારતા, મોટાઈ, અને નિમિત્ત વિચારથી આ ઉંચ્ય પ્રકારનું ચારિત્ર્ય ઉત્પન્ન થયું, અને તે આખા ક્રેંચ ઇતિહાસમાં સુંદરમાં સુંદર જોવામાં આવે છે. જ્ય અને પરાજયને લોકો પાદ કરે છે, પણ જુલમ ગુજારવાથી મરણ પામેલા પુરોને બૂલી જાય છે.

૧૪મો લુઈ અને સંપૂર્ણ સૈન્ય પણ સિદ્ધવૃત્તિરૂપી અભેદવુર્ગને તોડી શક્યા નહિ. તેની કુર પદ્ધતિથી સાદથી વધારે વર્ષ મુધી ક્રાન્સમાં સેન્ટ આર્થોલોગ્યની ક્તલ જ્યાં ક્તલ જારી રહી, અને તેનું પરિશ્રામ યું થયું? લુઈ દાંડી ગયો ને હાર્યો. તે મરણ પામ્યો ત્યારે ક્રાન્સ ખરાબખરાત થયલું હતું, ને તેના પર ભારે કરનો બોલો હતો. ઘૂંગિનાંટને દેશનિકાલ કરી તેણે વ્યાપાર અને ખેતીનો નાશ કર્યો અને ક્રાન્સને અન્વવસ્થાના મોમાં

લક્ષ મૂક્યું; તે અવ્યવસ્થા વધી વધીને છેવટે ૧૭૮૯ માં મહાન રાજ્ય પરિવર્તન થયું.*

મિકેલેટ 'ફ્રાન્સના ઇતિહાસ' માં કહે છે કે હ્યુગિનોટ લોકો નાસી ગયા તેમાં તેમણે ઉચ્ચ પ્રકારની ધર્મનિષ્ઠા અને ખરોભાવ દર્શાવ્યો. એથી તેમણે અસત્ય માટે કમકમાટ અને સત્ય માટે પૂન્યભાવ દાખવ્યો. પુરુષ અને સ્ત્રીની આખી મોટી સંખ્યા સત્યને માટે પોતાનું સર્વસ્વ ખુએ, દ્રવ્ય છોડી ગરીબાઈમાં આવે, અને આવી મુશ્કેલીથી નાસી જવાના હાનિદારક સાહસમાં જાંદગી, કુટુંબ, અને સર્વસ્વ જોખમમાં નાંખે એ મનુષ્યજાતિના સ્વભાવની મોટી કીર્તિ છે. આ લોકોને કેટલાક હડીલા વિશેષપક્ષાનુસારી ગણે છે, પણ હું તો તેમને જાંચા માન્ય વિચારવાળા પુરુષો ગણું છું; કેમકે તેમણે આખી દુનીયાને, અમે ફ્રાન્સના વીણી કાઢેલા ઉત્તમ પુરુષો છિયે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. કોઈ પણ શાસ્ત્ર ઇશ્વર પ્રતીત નથી એમ માનનારા-એએ (ક્રીધિકર્સે) 'સત્ય અર્થે અર્પણુ કરેલી જાંદગી,' એ સ્વાધિક્ષ્ણ લોકોના જેવું ઉદારસીનતાસૂચક નીતિસૂત્રયુક્ત લક્ષણુ, લોકોમાં ફેલાવ્યું છે તેવાજ વિચાર જે ઉદારશક્તિવાળા પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો સત્યવીર રહેવાને માટે મોત અને ફાંસીને નહિ ગણુકારતાં સ્વદેશભાગ કરી દૂર દેશ ગયા તેમના કૃત્યના આધારભૂત છે.

* ડૉક્ટર આર્નોલ્ડ કહે છે કે એવિગ્નનમાં ખ્રિસ્તિલોકોના આચાર્યવર્ચના (પોપના) મહેલમાં કેદખાનાઓ, મારી જાંદગીમાં કદી નહિ જોયાં હોય એવાં અભયમ જોવાં હતાં. એજ કેદખાનામાં ધર્મવિચારણસભાના અગ્નિમાં માણસોને અસહ્ય વેદનાથી કે જલતાં બાળી મૂકી, મારી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં; તે અગ્નિના ધુમાડાથી ધાપકે હજી મરુું થઈ ગયેલું હવું, અને નીચેના ચોરડામાં ચોરબારણાં તરફ નમ્મર કરીએ તો ૧૭૭૧ ની પ્રસિદ્ધ ક્તલમાં નીચે હિમશૂદમાં જેમને જોરડન ક્રૂપ ટેટેએ નાંખી કીધા હતા તે બોગ આપેલા પ્રાણીનાં રૂધીરનાં ચિન્હ દિવાલ પર હજી પણ હતાં. જે મોટી વિરહ પ્રકારની મનુષ્યજાતિની ક્રૂરતાનાં આવાં ચિહ્નો જોવાં એ ધર્મજન ભયંકર હવું.

x આ વિષય પર હ્યુગિનોટ લોકો, ઈંગ્લંડ અને આયર્લેન્ડમાં તેમના સંસ્થાન, દેવલ અને ઉદ્યોગ અને નેન્ડસનું શાસનપત્ર રદ થયા પછી ફ્રાન્સમાં હ્યુગિનોટ લોકો એ જે અન્ય રમ્યા પછી વધારે વિવેચન કરવું અન્યકર્તાને નિષ્પ્રયોજક લાગે છે.

+ યુનાની લોકોમાં એક ભતના વત્સલાની, એ મુખદુઃખ પ્રત્યે સમાન શક્તિવાળા તથા દુનિયા પ્રત્યે વિરક્તભાવવાળા સાધુ પુરુષો હતા.

આની પહેલાં સ્થાપિત ધર્મપદ્ધતિથી લિખિત મતવાળાને બાળી મૂકવા સગાવેસો વધિ ઈંગ્લેન્ડ અને સ્કોટ્લેન્ડમાં પ્રદીપ્ત થયો હતો. લંડનમાં સમર્થક્રીસ્ટમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ અને ડાકલોને બાળી મૂક્યાં તેથી તે હમેશા જગ-જગતું થઈ રહેતું હતું. પણ જેમ પ્રોટેસ્ટન્ટોમાં છે તેમ રોમન કૃષોલિકમાં પણ ધર્મને માટે પ્રાણસાગીઓનો ઇતિહાસ છે. ૮ મા હેન્રિનું ઉપરીપણું નાકપૂલ કરવા માટે ફોરેસ્ટ નામના નિયમ પાળનાર સાધુને બાળી મૂકવામાં આવ્યો. બંને પક્ષના લોકોને બાળી મૂક્યા. ગેરી રાણીના સમયમાં ધર્મને અર્થે અગાઉ કરતાં દશગણા વધારે લોકોને બાળી મૂક્યા. સેન્ટ સેપ્લરના ધર્મોપાધ્યાય જોન રોજર્સને ખુંટીએ બાધી પોતાના દેવજના મિનારાની સમક્ષ બાળી મૂક્યો. જોન ઝેડફોર્ડ જળતી ખુંટીને ભેટતો અને પોતાના સમાન દુઃખી ભાઈઓને દિક્ષાસો આપતો મરણ પામ્યો. તેજ સમયે વિન્ચેસ્ટરના મુખ્ય ધર્મોપધ્યાયના સહાયકારી જોન ફિલ્પોર્ડને બાળી મૂક્યો. લેટિમર, કૅન્મર, અને રિડ્લીનાં નામ વર્ણવાં જરૂરનાં નથી. તે વખતના મહાન પુરુષોની પ્રકૃતિ આજના માણસોના જેવી નહોતી. આપણને દાઝેલી આંગણી જોઈને ચીતરી ચડે છે, તો જે માણસોને તેમના મત માટે બાળી મૂક્યા એટલુંજ નહિ, પણ જેમણે તેમાં કીર્તિ માની, તેમનાં કૃલથી આપણને કેમ આશ્ચર્ય ન સાગે! જોન ફિલ્પોર્ડે કહ્યું કે “મારા તારનારે (ઇસુ ખ્રિસ્તે) મારે માટે કૃષ પર ઘંચાજ નિય પ્રકારના મોતને તામે ચવાતી પણ ના પાડી નહિ એ બાબતનો વિચાર કરી મારે આ ખૂંટી પર બાળી મરવાનું નીચું ગણવું જોઈએ ?”

લિખિત વિચાર માટે લોકો પર જે લુલ્લમ શુભરવામાં આવ્યો તે છેક રાજ આલ્ફર્સનાં રાજ્ય સમી પહોંચ્યો. વિલિયમ પેને કહ્યું છે કે “માછ રાજની પૈક રાજ પદ પર સ્થાપના થઈ લાગથી આસરે ૧૫,૦૦૦ કુટુંબો તારા પામ્યાં છે, અને ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસો ઇશ્વર પ્રત્યે ખરા ભાવને માટેજ બંદીખાનામાં મરણ પામ્યાં છે.” રાજ આલ્ફર્સને તેના પછી રાજ જેમ્સે આ કરતા સ્કોટ્લેન્ડમાં પણ ફેલાવી. ‘બૂના કેથોલિક’ લોકોના વખતમાં પ્રોટેસ્ટન્ટોને માત્ર બાળી મૂકવાનીજ દિક્ષા કરવામાં આવતી. હાર્ડિનલ ખીટને જેબેજ વિસ્ફોર્ટ સેન્ટ એન્ડ્રુ નામના તેના પોતાના દિક્ષા આગળ બાળી મૂક્યો; અને બારીમાંથી બુએ છે તો તેણે પોતાની નજરે કરાયણી વળી જઈ બાળીને આખ થતો તેને જોયો. આલ્ફર્સ અને જેમ્સના પ્રોટે-

+ ઈંગ્લેન્ડના દેવજોનો પોને ઉપરી છે તે.

સ્વસ્થ સમયમાં એક પંથના પ્રોટેસ્ટન્ટો ખીજ પંથના પ્રોટેસ્ટન્ટો પર મતભેદ મારે લુલ્લમ ગુજરતા હતા. સૂઅર્ટ રાજ્યોના જબરા લુલ્લમમાર સીપાઇઓ પ્રેસ્બીટીરીઅનેની* પાછળ પડતા તેમને ગાળાથી મારી નાંખતા. તેમનું ખૂન કરતા, અને તેમને લટકાવી દેતા. આનું પરિણામ માત્ર એજ થયું કે એ વિશિષ્ટ ધર્મપદ્ધતિ તેમના હૃદયમાં અતિપ્રિય ધર્મ વસી. ખૂટ અને અંગુષ્ઠપેપણી સહન કરતાં કમકમાટ છૂટો; પણ મહન કરનારાઓ પાલાદુર અને ધૈર્યવાન હતા.

ન્યુ યૉર્કનો રાખર્ટ કોલિયર કહે છે કે મિલ્ડેસે કાટેલું એક નાનું ચિત્ર હું સંધરી મુકું છું. ભરતીની નિશાનીની અંદર દૂર એક સ્તમ્ભ સાથે યાંધેલી એક સ્ત્રીનું એ ચિત્ર છે. તેના પગની આસપાસ સમુદ્ર ગુચ્છાકાર મોન્થા સ્પર્શ કરે છે, એક વહાણુ ધમધોકારે આસુનું જાય છે, પણ તેને કે તેની માફી દશાને ગણકારતું નથી. શિકારી પક્ષીઓ તેની ઉપર ભમ્યાં કરે છે, પણ તે સ્ત્રી પક્ષીને, કે વહાણુને, કે સમુદ્રને લેખતી નથી. તેની દષ્ટિ સીધી ટકી રહેલી છે, અને તેના પગ સ્થિર રહ્યા છે, અને તમે જુઓ છો કે તે પ્રલક્ષ સ્વર્ગ તરફ નગર કરે છે, અને જે કીર્તિ લખિષ્યમાં મળવાની છે તેની સાથે તુલના કરવાને આ સમયનાં દુઃખો યોગ્ય નથી એમ યોતાના આત્માને કહે છે. એક જૂના સ્કોટિશ કબરસ્તાનમાં તેના સ્મરણાર્થે જાંભા કરેલા પથ્થર પરથી ઉતારી લીધેલી આ ગાથા તેના ચિત્રની નિચે છે:—

“ઇમ્મુ ખ્રિસ્તને દેવલોનો સર્વોત્તમ ઉપરિ માનવા માટે, અને ખીજા કાઈ પણ અપરાધ વગર, એ સ્ત્રીનું ખૂન થયું. દેવલના ઉપરિપણાનું કામ અખ્યક્ષ કરે એ માત્ર નાકબૂલ રાખવાથી અને ધર્મકામ અસાવવાં ખ્રિસ્ત વડીલોની સત્તા છે એવો મત સોગન ખાઈ ન તજી દેવાથી તેને દરીઆની અંદર એક ખુંટી ત્રાથે ખાંધી લીધી. તેણે ઇમ્મુ ખ્રિસ્તને માટે દેહલાગ કર્યો.”

“આ ચિત્રને હું એક રત્ન નરીકે સંધરી મુકું છું; કારણુ કે હું તે તરફ નેડ હું તારે અદષ્ટ સાથે દદ અંધાયત્રી જે સ્ત્રીઓ ભરતી તેમની પાસે આવી સ્પર્શ કરે ત્યાંસુધી નીધા રાખે છે અને વાટ લુએ છે, પણ જેઓ મોગ્ન જાંયા ચડે છે કે જાંયા ચડે છે અને છેલ્લાં અને ક્રિયામાં ઉચાં મોગ્નના અગ્ર ભાગ પર ખેસી શાંત સ્વર્ગમાં જાય છે અને ‘ધન્ય છે તેમને’ એવો સ્તુતિનાદ સાંભળે છે તે સ્ત્રીઓના મોટા અમુદાપના નમુનારૂપે એ ચિત્ર ભાસે છે.”

* ધર્મકામ અસાવવા ખ્રિસ્તિ વડીલોની સત્તા છે એવું માનનારા.

ધમસંબંધી આચારમાં બધા લોકો એકમતના હોવાથી કોઈ પણ દેશ કે પ્રજા બગવાન થાય છે એમ ધારવા કરતાં વધારે લક્ષ્યરેલું બીજું કંઈ નથી. અને ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય, પદ્ધતિ અને આચારને માટે રાજ્ય તરફથી સરખી છૂટ હોય તો તેથી પ્રજાને અને રાજ્યતંત્રને પુષ્ટિ મળે છે. દરેક માણસમાં જે કંઈ વિશિષ્ટપણું હોય તેને પુષ્ટિ આપવી જોઈએ, કારણ કે વિશિષ્ટત્વ વિના સ્વાનંદ્ય હોઈ શકે નહિ. દરેક કલ્યાણનું મૂળ સમજી વિશિષ્ટતા સર્વત્ર સાચવી રાખવી અને તેને સર્વને માન આપવું, જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ કહે છે કે ‘જ્યાંસુધી વિશિષ્ટત્વ હયાત છે ત્યાંસુધી નિરંકુશ રાજ્ય સરણિ પણ કુટમાં કુટ પરિણામ ઉત્પન્ન કરતી નથી, અને જે કંઈ વિશિષ્ટત્વનો નાશ કરે છે તેજ નિરંકુશ રાજ્યસરણિ સમજવી, પછી તેને ગમે તે નામ આપો અને તે ઈશ્વરેજીને અનુસરવાનું કે મનુષ્યાત અમલમાં આણવાનું કોઈ કરે.’

ખ્રિસ્તિઓની પરમસહિષ્ણુતા વિશે પોતાના દોષોદ્ધારક ક્રિષ્નાણને અને જેરિમિ ટેલર એક પૂર્વ તરફની ઉપદેશ વલુવે છે. “એથ્રાહામ પોતાના તંજુના બારણા આગળ એકો હતો એવામાં એક વૃદ્ધ પુરુષ લાકડી પર નીચો વળતો અને નમતો તેની પાસે આવ્યો. એથ્રાહામને તેને તંજુમાં બોલાવ્યો, અને તેના મોં આગળ ખાવા સાર માંસ મૂક્યું. ખાતી વખતે ઈશ્વર પાસે આશીર્વાદ ચાચતો તેને ન જોયો તેથી તેને પૂછ્યું કે ‘તું સ્વર્ગ-લોકના ઈશ્વરની પ્રાર્થના કેમ કરતો નથી? તેણે કહ્યું, ‘હું માત્ર અંધિનીજ પૂજ કરું છું; બીજા કોઈ દેવને માનતો નથી.’ એથ્રાહામ તેના પર ચુરસે થયો અને તે વૃદ્ધ પુરુષને તંજુ અદ્ધાર ઢાંકી કાઢ્યો. પછી ઈશ્વરે એથ્રાહામ પાસે આવીને પૂછ્યું કે ‘તે પરદેશી ક્યાં ગયો?’ તેણે કહ્યું, ‘મેં તેને ઢાંકી કાઢ્યો કારણ તે તમને લજતો નથી.’ ઈશ્વરે તેને જવાબ દીધો, ‘તે મારું અપમાન કરતો હતો તોપણ મેં તેને સો વર્ષ સુધી રહેવા દીધો (ક્ષમા કરી) અને તું એક રાત પણ સહિષ્ણુતા રાખી શક્યો નહિ?’ વાર્તામાં એમ વર્ણવ્યું છે કે આ ઉપરથી એથ્રાહામ જઈને તેને પાછો બોલાવી લાવ્યો, તેનો આદરસત્કાર કર્યો, અને તેને ડહાપણની સિખામણ દીધી.

જે મહાન પુરુષોએ પ્રાકૃતિક વિઘ્નાની શક્તિ કરવા ઉઘોચ કર્યો છે તેમને પણ પોતાના સસ માટે પ્રાણત્યાગ કરવાનું જોખમ ખમતું પડ્યું છે. અગાઉના વખતમાં ખગોળવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન કે પ્રાકૃતિકશાસ્ત્રમાં ભાગ્યેજ કંઈ એવી મોટી શોધ થઈ છે કે તેના પરનાસ્તિકતાપણું સિખવવાની બદનામી ન

રીતે વળગી રહેવું એ એથી પણ વધારે કઠણ છે. એક પ્રસિદ્ધ લેખક કહે છે કે “મૂળ-જ્ઞેસમાં ચાલતો બુદ્ધમયુગરો અને ફર શિક્ષા હિંમતને પ્રદીપ્ત કરે છે. પણ પ્રગ્નપીડન કે જંગલીપણાની સામા થવામાં ઉચ્ચ પ્રયત્નનો નાશ થાય છે તેના કરતાં વધારે નાશ, કોઈ પણ આપણી સંભાળ રાખતું નથી, કોઈ પણ આપણી દરકાર કરતું નથી, કોઈ પણ મનુષ્ય આપણને આદર આપતું નથી, અને કોઈ પણ દેવ આપણાં દુઃખ માટે દયા જાગુતો નથી, એવી ખાતરીથી થાય છે.

પણ ધર્મની યાગતમાં મતભેદ માટે જીલમ યુગ્મરવાની નિરર્થકતા વિશે આપણા વિચારો શું આપણે બરેબર તજી દીધા છે ? સાંપ્રતકાળમાં ગમે તે હાપવાની અને પ્રસિદ્ધ કરવાની છૂટ છે, અને માણસો ગમે તેવા વિચારો જાહેર વર્તમાનપત્રમાં પ્રગટ કરે છે. લંડનના એક વર્તમાનપત્રમાં થોડા વખત ઉપર આ તીચે લખેલું વાક્ય વાંચવામાં આવ્યું તે વિશે આપણે શું ધારવું ? “મનુષ્યજાતિની મુખ્ય મતલબ અને વ્યવસ્થિત જનમંડળના ઉદ્દેશનો વિચાર કરાં દયુથર અને કૃદ્ધિને સ્થાપિત ધર્મપદ્ધતિની સામાં બંડ ઉઠાવ્યું ત્યારે તેમણે જે ઘેર અપરાધ કીધા તેને મુકાબલે ખૂન અને લૂટકાટ નજીવા ગુના છે, અને દેશમાં ઘણે દેશણે વ્યાપી રહેલા રોગનો પ્રચાર પણ કંઈ હિંસાબમાં નથી.” સેંટ આર્થોલાઝ્યૂ કતલ કરનારાઓ તેમજ જે હજારો માણસ પોતાના ધર્મસંબંધી વિચારોને દર રીતે વળગી રહ્યા તેમને જેણે આળી મૂક્યા અને ગરદન માર્યા તેઓએ આ વાક્યને પસંદ કર્યું હોત, પણ એ સમય ગયો છે. હવે આતું વાક્ય કોઈને સચિત્તર થઈ પડશે નહિ. કદી પણ થવા નહિ હોય એવા કેટલાક ઉત્તમ પુરોહોએ જીંદગી અર્પણ કરીને જે સ્વતંત્ર રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેનો અનર્થ વારસો આપણા ધરગવરણો આપણે માટે મૂકી ગયા છે અને આપણાથી વિરુદ્ધ મતવાળાઓ પરમતઃપ્રત્યે અસહિષ્ણતા રાખવા આવી કમકમાટ ઉત્પન્ન કરનારી અરજ કરે છે તેને જો આપણે ઉત્તેજન આપીએ, તો તેમાં આપણો પોતાનોજ દોષ. લુગિનાંટ લોકોની પેઠે જે સુધરેલે પણ ક્રાન્સમાંથી કાઢી મૂક્યા છે, પણ બીજા બધા હેરાન કરાયલા લોકોની માફક તેમને પણ અગ્રેજી કાયદાના રક્ષણ તીચે રહેવાની છૂટ છે, પણ એ કાયદાઓ માટે અને જે દેશ તેમનું રક્ષણ કરે છે તે દેશની ધર્મની યાગતમાં પરમતઃસહિષ્ણતા માટે તેઓએ પૂર્ણ-લાવ દર્શાવેલો જોઈએ.

વિલિયમ પેનનો એવો અભિપ્રાય હતો કે ધર્મસંબંધી ઉપદેશ કે

ધર્મસંબંધી આચારમાં વધા લોકો એકમતના હોવાથી. કાઈ પણ દેશ કે પ્રજા પ્રગવાન થાય છે એમ ધારવા કરતાં વધારે ભૂલસરેહું બીજું કંઈ નથી; અને લિત્ત લિત્ત અભિપ્રાય, પદ્ધતિ અને આચારને માટે રાજ તરફથી સરખી છૂટ હોય તો તેથી પ્રગને અને રાજ્યતંત્રને પુષ્ટિ મળે છે. દરેક માણસમાં જે કંઈ વિશિષ્ટપણું હોય તેને પુષ્ટિ આપવી જોઈએ, કારણ કે વિશિષ્ટત્વ વિના સ્વાતંત્ર્ય હોઈ શકે નહિ. દરેક કલ્યાણનું મૂળ સમગ્ર વિશિષ્ટતા સર્વત્ર સાચવી રાખવી અને તેને સર્વને માન આપવું. જૈન સ્ટુઅર્ટ મિલ કહે છે કે 'જ્યાંસુધી વિશિષ્ટત્વ હયાત છે ત્યાંસુધી નિરંકુશ રાજ્ય સરણિ પણ દુષ્ટમાં દુષ્ટ પરિણામ ઉત્પન્ન કરતી નથી, અને જે કંઈ વિશિષ્ટત્વનો નાશ કરે છે તેજ નિરંકુશ રાજ્યસરણિ સમજવી, પછી તેને ગમે તે નામ આપો અને તે ઈશ્વરેચ્છાને અનુસરવાનું કે અનુપ્યાજ અમલમાં આણવાનું ડાળ કરે.'

ખ્રિસ્તીઓની પરમસહિષ્ણુતા વિષે પોતાના દોષોદારક કાપાણને અન્તે જેરિમિ ટેલર એક વર્ષ તરફની ઉપધ્યા વર્ણવે છે. "એથાહામ પોતાના તંબુના બારણા આગળ એકો હતો એવામાં એક વૃદ્ધ પુરુષ લાકડી પર તીચો વળતો અને નમતો તેની પાસે આવ્યો. એથાહામ તેને તંબુમાં બોલાવ્યો, અને તેના મોં આગળ ખાવા સાર માંસ મૂક્યું. ખાતી વખતે ઈશ્વર પાસે આશીર્વાદ માયતો તેને ન જોયો તેથી તેને પૂછ્યું કે 'તું સ્વર્ગ-લોકના ઈશ્વરની પ્રાર્થના કેમ કરતો નથી? તેણે કહ્યું, 'હું માત્ર એમિનીજ પૂજ કરું છું, બીજા કાઈ દેવને માનતો નથી.' એથાહામ તેના પર ગુસ્સે થયો અને તે વૃદ્ધ પુરુષને તંબુ બહાર ફાંટી કાઢ્યો. પછી ઈશ્વરે એથાહામ પાસે આવીને પૂછ્યું કે 'તે પરદેશી ક્યાં ગયો?' તેણે કહ્યું, 'મેં તેને ફાંટી કાઢ્યો કારણ તે તમને ભજતો નથી.' ઈશ્વરે તેને જવાબ દીધો, 'તે મારું અપમાન કરતો હતો તોપણ મેં તેને સો વર્ષ સુધી રહેવા દીધો (ક્ષમા કરી) અને તું એક રાત પણ સહિષ્ણુતા રાખી શક્યો નહિ?' પાર્તામાં એમ વર્ણવ્યું છે કે આ ઉપરથી એથાહામ જઈને તેને પાછો બોલાવી લાવ્યો, તેના આદરસત્કાર કર્યો, અને તેને યદાપણની શિખામણ દીધી.

જે મહાન પુરુષોએ પ્રાકૃતિક વિધાની શક્તિ કરવા ઉદ્યોગ કર્યો છે તેમને પણ પોતાના સસ માટે પ્રાણત્યાગ કરવાનું લેખમ ખમતું પડ્યું છે. અર્ગા-ઉના વખતમાં ખગ્ગળવિદ્યા, પદાર્થવિદ્યાન કે પ્રાકૃતિકશાસ્ત્રમાં લાગ્યેજ કંઈ એની મોટી શોધ થઈ છે કે તેના પર નાસ્તિકતાપણું શિખવવાની બદનામી ન

મકવામાં આંત્રી. હોય. તે વખતના વિદ્વાનોમાં મનાતું પણ ખોટું શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ખુનોને રોમમાં જવતો વાળી મૂક્યો. કોપર્નિકસના અનુયાયીઓના પર નાસ્તિકપણાની કાળી લીટી ચોંટી. હોલંડમાં મિડલ્બરોના લિપસ્વિચ્છે દુર્બાન શોધી કાઢ્યા પછી ગેલિલીઓએ એ વિચાર ઉપાડી લીધો. પોતે જાતે એક દુર્બાન બનાવ્યું અને તે વતી વેનિસમાં સેન્ટ માર્કના ગિનારા પર પ્રદર્શનગળ જોવા ચલ્યો. તેણે પ્રહો અને અચળ તારા તરફ દુર્બાન વાળ્યું અને તેને જોઈ તેને એટલો અધો દર્પ થયો કે તે આપણાથી મનાય પણ નહિ. તેણે ગૃહસ્પતિના ઉપગ્રહો અને પટા, શુક્રના કળાભેદ અને સૂર્યના ડાઘા શોધી કાઢ્યા. જે નવું જ્ઞાન તેને આશ્ચર્ય તરફ પ્રત્યક્ષ થયું તે તેણે બરોબર પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ કીધું. તેણે પ્રયોગ જતરી રાખ્યા અને પછીના કાંઈ પણ ખગોળવેત્તા કરતાં પોતાની જાહેશીમાં પોતે કદાચ વધારે શોધ કીધી.

: પણ આ બધું તે વખતે ધર્મગુરુઓ તરફથી જે વિચારો લોકોએ પ્રદક્ષ્ય કીધા હતા તેથી વિરુદ્ધ હતું. ધર્મવિચારણુસભાએ ખગોળવિદ્યાને નિયમમાં રાખવાનું કામ માથે લીધું, ગેલિલીઓને રોમ જોવાવ્યો, અને જે નાસ્તિક વિચારો તેણે પ્રસિદ્ધ કીધા હતા તેને માટે જવાબ દેવા ધર્મવિચારણુસભાના સભાસદોની આગળ દાબર રહેવા હુકમ કીધો. તેને પોતાના મતને લાગ કરવાની જરૂર પડી. તેણે કહ્યું કે સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વી ફરે છે એ વિચાર હું છોડી દઉં છું. ધર્મવિચારણુસભાના સભાસદોએ ગેલિલીઓ, કેપ્લર, અને કોપર્નિકસના ગ્રન્થો પ્રતિગિદ્ધ ગ્રન્થની નામમાલામાં દાખલ કીધા. ગેલિલીઓએ ફરી દિંમત પકડી અને સંવાદ રૂપે એક નવો ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કીધો; તેમાં પોતાના અભિપ્રાયનો બંધાવ કીધો. તેને ધર્મવિચારણુસભા આગળ જોવાવ્યો અને ઘુંટણીએ પડીને પોતાની પ્રીતિમંતં શોધને નાકમૂલ કરવાની અને તે ખોટી છે એમ સોગંધ ખાવાની જરૂર પાડી. ગેલિલીઓમાં પોતાના અભિપ્રાયને વગળી રહેવાની દિંમત નહોતી. પણ તેણે પોતાનો મત ખોટો છે એમ જાહેર કીધું ત્યારે તે ૭૦ વર્ષનો યુદ્ધ થયો હતો. ગેલિલીઓના મત વિરુદ્ધ કોઈ તકરાર કાંઈ શક્યું હોત તો એના પર લુલમ ગુળ ત્રામાં આવ્યો ન હોત; તેાપણ સભ તો ટકી રહ્યું અને ત્યાર પછીના સર્વ જમાનામાં મનુષ્યોને અવલોકન કરવાનો ખરો માર્ગ સમજાયો.

પાસ્કલે તેની કિસ્સા વિષે કહ્યું છે કે " નમે (જેમુક્ટરોએ) પૃથ્વીની

મતિ વિષે ગૅલિલીઝોના અભિપ્રાયને નિદતો હુકમ તેની વિરુદ્ધ રોમથી મેળવ્યો છે તે ફેગટ છે. બેશક એથી કંઈ પૃથ્વી સ્થિર છે એમ સિદ્ધ થવાનું નથી; અને જો તે ફરે છે એમ સિદ્ધ કરતાં નિશ્ચયકારક અવલોકન વિષે આપણે બહુએ ધિમે તો આખી મનુષ્યજાતિ પણ તેને ફરતી કે તેની સાથે પોતાને ફરતા અટકાવી શકતાર નથી.” ઘણા વખત સુધી કદાચ યાત્રીય સભ્ય અપ્રસિદ્ધ ધવલું અંદરનું અંદર રહે, પણ આખરે તે બહાર નીકળી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા વિના રહેતું નથી. અને જેમ જેમ તેને વધારે હરકત નટે છે અને જેમ તે હરકતોને ફર કરતાં વધારે વખત ગમ્ય છે તેમ તેનો જ્ય વધારે વિસ્તાર પામેલો અને નિશ્ચિત થાય છે.

કેપ્લરનું જીવનજ્ઞાન ગૅલિલીઝોના જેવુંજ શોકકારક છે. મૂળમાં તે એક ગરીબનો છોકરો હતો. તેને મોલબુમના મકાને લગતી, શાળામાં દાખલ કીધો અને આખરે એક વિદ્વાન થયો. સિટરિઆમાં, ઝૂંઝૂંમાં તેણે ખગોળવિદ્યાના આચાર્યની પદવી મેળવી કરી અને ત્રણે વિષે અભ્યાસ કરવા માંડી પડ્યો. પછી તેને પ્રાદેશિકના ગણિતશિક્ષક તરીકે નીમવામાં આવ્યો, પણ તેને પગાર મળતો તે તેનું અને પુસ્તકોનું પોપણ કરવાને, પણ પૂરતો નહોતો. તેણે ટ્રાન્સપરેન્ટિશિયેશન^x વિષે કેટલાક અભિપ્રાય દર્શાવ્યા તેટલા માટે લિંડઝમાં તેને રોમન કેથોલિક લેકોએ ખ્રિસ્તિ માંડળનાંથી બહાર કાઢી મૂક્યો. તેણે હુંફર્મનને કહ્યું કે “દરેક જાખતમાં જે પ્રકૃષ્ટ ઈશ્વરની મરજીને અનુકૂળ લાગે તે પ્રકૃષ્ટ લઈ હું તેથી ધર્મગુરુ અને શાળાનો પરીક્ષક જે સ્થાનમાં બહાર રીતે મારા માથા પર નાસ્તિકપણની કાળીકીલી ચઢાવવા એકઠા થયા તે સ્થાનમાં હું કેટલે દરજ્જે મદદ કરી શકું તે વિચાર કરો.”

પછી કેપ્લરને બોલોનામાં ગણિતશાસ્ત્રના આચાર્ય (પ્રોફેસર)ની પદવી આપવા માંડી, પણ ગૅલિલીઝોને પોતાનો મત ઈનકાર કરવો પડ્યો હતો અને શિક્ષા થઈ હતી તે તેના મનમાં પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેણે એ પદવી લેવા ના પાડી. તેણે કહ્યું કે “હું માફ દ્રવ્ય વધારી શકું એ તો ખુશ્કું છે, પણ હું એક જર્મનનો જર્મન છું તેથી મને બોલવામાં અને આચરણમાં સ્વાતંત્ર્ય રાખવાની ટેવ પડી છે, અને એવી સ્વતંત્રતા જે બોલોનામાં જરી રાખું તો એથી હું હવમાં આવું; અને એમ ન થાય

^x પ્રભુ બોલોનામાંથી રોકવી તથા દ્રાક્ષારસ ઇંસુ ખિરતનો દેહ તથા ચોલી બની લય છે એમ માનવું તે.

તોપણુ-લોકાની પ્રસિદ્ધિમાં આવું અને તેઓ મારા પર વહેમ રાખતા થાય અને વિરુદ્ધ પક્ષના-લોકા મારા પર દ્વેષભાવ રાખે.”

૧૯૧૯ માં કેપ્લરે એવો પ્રસિદ્ધ નિયમ શોધી કાઢ્યો કે જે પદાર્થ તત્ત્વવિદ્યાના ઇતિહાસમાં હમેશ નોંધી રાખવા કાયક રહેશે. તે એ કે ‘ગ્રહોના પરિવર્તનકાલના વર્ગ તેમના અંતરના ઘનના પ્રમાણમાં છે.’ જે નિયમ પાછળ સત્તર વર્ષ સુધી હમેશ તેણે સારી પેઠે ઉદ્યોગ કર્યો તે નિયમનું સંપૂર્ણ સ્વયં તેણે અતિહારથી સ્વીકાર્યું. તેણે કહ્યું, “જાપ પડવાની હતી તે પડી, ચોપડી કખાઇ; પછી તેને હમણાના લોકા વાંચશે કે હવે પછીની પ્રજા વાંચશે. ગમે તેમ થાય તેવાતની મને દરકાર નથી. ઇશ્વરે અવલોકન કરનાર માટે ૬,૦૦૦ વર્ષ વાટ જોઇતો અન્ય પણ વાંચનાર માટે કદાચ સો વર્ષ વાટ જુએ.”

કોપર્નિકન ખગોળવિદ્યાનો ગ્રંથપ’ એ નામનો શ્રીજી અન્ય કેપ્લરે પ્રસિદ્ધ કર્યો તેનો નોમમાં તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો અને તેને પ્રતિષિદ્ધ અન્યની નામમાત્રામાં દાખલ કરીધો. એ દર્મિયાનમાં તેનું મન એથી પણ વધારે મંકટથી ગભરાયું. તેની મા ૭૬ વર્ષની હતી. તેને જાંદીખાનામાં નાંખી રીખાવીને મારી નાંખવાની શિક્ષા થઇ અને ડોકળ તરીકે તેને ડાવતી બાળી મૂકવાની તૈયારી હતી. કેપ્લર તરતજ તેને મદદ કરવા દોડ્યો અને વધારે શિક્ષાથી બચાવવા વખતસર પોતાના સ્વેચ્છીઆ નામના જન્મસ્થાનમાં આવ્યો. પણ ત્યાર પછી વધારે મંકટો આવ્યાં. ૧૬૨૪ ના વર્ષના તેના ટીપણાની તમામ નકલો ગદેર બાળો નાંખવાનો સ્ટીરીઆના રાખ્યોએ ડુકમ કર્યો. જેમુકજે લોકાના ડુકમથી તેના પુસ્તકાલયને સીલ સિક્કા કરવામાં આવ્યા અને જે સોદાપ્રિય બંદ તે વખતે સિંદુરમાં ગાલનું હતું તેથી તેને સિંદુર ઊંડાવું પડ્યું. ફ્રીફ્રીકના ક્યુક આલ્મર યાંચેન્સ્ટીનના રક્ષણ નીચે તે સિલિસિયામાં સેગનમાં ગયો.

કેપ્લરને પણ ધર્માર્થપ્રાણન્યાગીની સ્થિતિમાં ગણી શકાય. નરી દુનિયાની શોધને માટે તેણે પોતાની અંગીનો ભોગ આપ્યો. જનોઆના આ ગરીબ જન પીજનનારના ઊકરાને પોતાની ધારણા મૂકી કરવા માટે આપત્તક નાની નાની સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત કરવા, લાંબો વખત, ક્ષેત્ર પાછા વગર, મયન કરવું પડ્યું. દુનિયા જે વાત માનતી નહોતી અને જે પ્રત્યે ઉપદાસ અને તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ લેતી હતી તે વાત તેણે પોતાની શુદ્ધિને પર્યાપ્ત બાનતાં કારણને આધારે માનવાની દિમત ધરી. દુનિયા એમ માનતી હતી કે પૃથ્વી યાગી જેવી વપટ છે. પણ તે એમ માનતો હતો કે તે ભોગ છે. તેનો

અભિપ્રાય એવો હતો. કે શોધી કાઢવી દુનિયાની બહારની વર્તુળાકાર તમામ પૃથ્વી દરીઆથીજ બધી રાકાયલી હોય નહિ, પણ સંભવ એવો રહે છે કે તેમાં જમીનના ખંડો હોય. બેચક એ માત્ર સંભવ હતો, પણ આત્માના અત્યંત તમ ગુણો, જે સંભવ ઓછા હિંમતવાળા સ્વભાવના પુરુષોને મજબૂત ક્ષાત્રો તેવા સંભવના બળવડે બહાર નીકળી આવે છે. કોલંબસના દેશીઓની નંજરમાં તે અજાણ્યા દરીઆના જોખમમાંથી જીવતો રહે અને પૃથ્વીનાં નવા ગોળાર્ધને કિનારે કિનારે એ વાત કરતાં : બીજી થોડીજ વાતો વ્યક્તિએ અસંભવિત હતી.

કોલંબસ જેવો શુદ્ધિમાં યશો હતો તેવોજ વ્યવહારમાં યશુ કુશળ હતો. તે એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં ગયો અને જે દુનિયા તેનો અશુદ્ધ આત્મા ક્યારનોએ અતિ દુર સમુદ્રમાં જોતો હતો તે દુનિયાની પ્રથમ મુલાકાત લેવાનું કામ માથે લેવા તેણે રાજ્યોને અને પાદશાહોને આગ્રહ કરીધો. તેણે જીનોઆમાં પોતાના દેશીઓને અજમાવ્યા, પણ ત્યાં તેને મદદ કરવા તત્પર કાંઈ મળ્યું નહિ. પછી તે પોર્ટુગલ ગયો, અને પોતાની પ્રારથના બીજા જાનને તત્પરતાપૂર્વક વિદિત કરી જોને તે સભા આગળ મૂકી તેને કામગીરી અરથ કરાવનારી અને કલ્પનારૂપ ગણી સભાએ તુરંતકારી કાઢી. એમ જતાં પણ તે રાજ્યએ કોલંબસનો વિચાર ગુપ્ત રીતે અજમાવવા પ્રયાસ કર્યો. તે નાવિકે દર્શાવેલી દિશાએ એક નૌકાસાધન મોકલવામાં આવ્યું, પણ તે કાન અને વાયગ્રોડથી નાઉમેદ થઈ ચાર દિવસની સફર કરી તે પાછું સિસ્પન આવ્યું.

કોલંબસ જીનોઆ પાછો ફર્યો અને ફરીથી તે પ્રજાસત્તાક રાજ્યને તેણે પોતાના વિચાર કહી બતાવ્યાં, પણ તેમાં તેને જય મળ્યો નહિ. તે કથાથી નાઉમેદ થયો નહિ. નવી દુનિયા શોધી કાઢવી એ તેની જીંદગીનું દંઢ કર્તવ્ય હતું તે સ્પેન ગયો અને અંબ્રોસિઆ ક્રોસેરમાં ઉતર્યો. દૈવયોગે તે ક્રિસ્ટોફર કોલંબસ સાધુઓના એક મઠમાં ગયો. તેણે બારણું ઠોક્યું અને થોડું અન્ન અને પાણી માંગ્યાં. મહાધિપતિએ તે પરદેશીને સારો આવકાર દીધો, અન્નપાન આપ્યું, અને તેની તરફથી તેની જીંદગીનો ઇતિહાસ જાણ્યો. તેણે તેની આશાને ઉત્તેજન આપ્યું અને સ્પેનનો દરબાર, જે તે વખતે કોર્ડોબામાં ભરાતો હતો, ત્યાં દાખલ થવાનું સાધન પૂરું પાડ્યું. ફરિનાં રાજ્યએ દયાભાવથી તેનો આદરસત્કાર કરીધો, પણ નિશ્ચય કરતાં પહેલાં તેણે સેલામાન્કામાં પોતાના વિદ્વાન સભાસદોની સભામાં એ ચુકિત મૂકવા ઇચ્છ્યું. કોલંબસને માત્ર જે સામ્રીય દલીલો તેની આગળ મૂકવામાં આવી તેનોજ

તેની સંતાંમાં હતાં. ઘણાં ઉમરાવો એ યાત્રામાં સાગીલ થયાં. આ પ્રસંગે ગ્વાડાલુપ અને જમેકા-શોધી કહાયા અને સેન ડામિંગો અને ક્યુધામાં ફરી વળી તે વિષે વધારે તપાસ કરવામાં આવી. પણ ઉમરાવો સોનાની આશા રાખતા તે કંઈ જડી આવ્યું નહિ; એથી તેમનામાં ટેળાઓ ખંધાઈ અને પરિણામે ખૂન થયાં. તેમના કિસાહને ફરીથી જાગત કરવા કોલંબસે ફોગટ પ્રવાસ કર્યો. તેઓએ તો તેને તિરસ્કારી કહયો અને દુઃખના કારણરૂપ ગણ્યો.

કોલંબસ ઓછા વખત સ્પેન પાછો આવ્યો, પણ અગાઉના જેટલીજ શાખાશીથી આ વખતે તેને આવકાર મળ્યો નહિ. સ્પેનના રાજાઓએ તેને પ્રીતિથી સત્કાર કર્યો, પણ તે પ્રીતિમાં શિથિલતા અને અનાદર જેવામાં આવ્યા વિના રહ્યાં નહિ. તેને માલમ પડ્યું કે દરબારમાં મારી વિરુદ્ધ ઈર્ષ્યાયુક્ત શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે. એમ છતાં પણ બીજાવાર તેને સફરે મોકલવા કબૂલ કાઢ્યું. જો મોર્ડા વહાણમાં બેસી વળી કોલંબસ અને તેના સાથીઓ નવી દુનિયામાં ગયા. આ પ્રસંગે અમેરિકા ખંડ અને હૈરિબિયન સમુદ્રમાં બીજા ટાપુઓ શોધી કાઢવામાં આવ્યા. એ દરમિયાન સેન ડામિંગોના રહેવાસીઓએ સ્પેનિયર્સ લોકોની સામા ખંડ કાઢ્યું, કેમકે તેઓ તેની સાથે અતિ કૂરતાથી વર્ત્યાં. વળી સ્પેનના લોકોએ ત્યાં આવી સંસ્થાન કાઢ્યું હતું તેઓમાં પણ માંહેમાંહે ક્ષણો થયો, અને તેઓ હમેશ લડાઈ કરવા લાગ્યા. આ બનાવથી અતિખિન્ન થઈ કોલંબસે સ્પેનના રાજાને સંદેશો મોકલ્યો અને એવી ઈચ્છા દર્શાવી કે સેન ડામિંગોમાં એક અધિકારી અને ન્યાયાધીશ મોકલે.

દરબારના કેટલાક અદેખા અને દુસ્મનોની શીખવણીથી રાજાએ ડાન ક્રાન્સસ્કો ડિ બ્રોએડિલેને નવી દુનિયાનો સુબો નીમી, કુલ અખલાર આપીને મોકલ્યો તે ન્યાયાધીશ નહિ પણ ફાંસી દેનાર હતો તેણે નવી દુનિયામાં પગ મૂક્યા પછી પ્રથમ કોલંબસ અને તેના બે ભાઈઓને કેદખાનામાં નાંખ્યા. તેણે એલાઓ ડિ વિલેગોને આ લાઇઓને સ્પેન લઈ જવાનું કામ સોંપ્યું. કોલંબસને એક અપરાધી તરીકે સાંકળથી બાંધ્યો અને વહાણમાં બેસાડ્યો. રસ્તામાં વિલેગોને આ મહાન નાવિકની દશા જોઈ દયા આવવાથી તેણે તેની બેડી છોડી નાંખવા ખુશી જણાવી. કોલંબસે કહ્યું, 'ના, એને તો મારી સેવાના મોગ્ય બદલાની નિશાનો તરીકે હું સાચવી રાખીશ.' તેના પુત્રે કહ્યું છે કે 'આ બેડીઓ મારા પિતાનો

એકાંત ઓરડીમાં એ હમેશ હટકાવી મૂકેલી જોઈ છે અને તેણે એવો હુકમ કીધો છે કે મારા મરણ વખતે મારી સાથે મારી કબરમાં એને દાટવી.'

જેવું વહાણુ સ્પેન પાહું ફર્યું કે રાગ અને રાણીએ બોખેડિલોનાં કાર્યથી શરમ આવવાથી, હુકમ કીધો કે ડેદીએને છોડી મૂકવા. કોલંબસ તેમની વર્તણુકથી કંટાળી ગયો. તેણે કહ્યું કે 'દુનિયાએ અને હમર વિરોધ કરાવ્યા છે અને હું તે સ્વર્ગની સામા આજદિન સુધી ચલ્યો છું. હું શાસ્ત્ર વડે કે ઝહાપણુ વડે મારું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. તેએ હમેશ મારા પ્રત્યે કેવા જંગલીપણુથી વચ્ચો છે !

તોપણુ તેના આતુર આત્માને ગૂઢ રીતે ખબર મળતી હતી, તે તે હજી પણ વિસ્તીર્ણ સમુદ્ર પર ભમવો હતો. તેણે એથી વાર સફર કરવાનાં સાધન પ્રાપ્ત કર્યાં. જે દેશની તેણે હજી જુધી આવી રીતે કદર વિના સેવા બળવી હતી તે દેશ આખરે આ સફરથી સમૃદ્ધ યશે એમ તે ધારતો હતો. આ વખતે તેણે ગ્યાનાજનો ટાપુ સોધી કાઢ્યો. તેણે હૈન્ડયુરાસ, નિકારાગ્યુઆ, અને પનામ ને કિનારે કિનારે વહાણુ હંકાર્યું. તે વીરાગ્યુઆસમાં જીત્યો અને એ પ્રદેશમાં તેને સોનાની કિમ્મત આણો જડી આવી. તેણે બેલન નદી પર સંસ્થાન સ્થાપવા પ્રવળ કીધો. પણુ તોફાન યર્ષ આવવાથી તેનાં વહાણુ આમ તેમ અથડાયું અને તેની મરામત કરવા તેને સૈન ડામિંગા તરફ જવાની જરૂર પડી. હવે તે વૃદ્ધ યજ્ઞ હતો અને પરિશ્રમ અને સંકટોથી ધસાર્ષ ગયો હતો. તેની તખ્તીયત બગડી અને તે મદિ પડ્યો. એવામાં તેના ખલાસીએએ બંડ કીધું અને તેને મારી નાંખવાની ધમકી આપી. તે સમો યર્ષ શક્યો નહિ, કેમકે તેને મદદ કરનાર કોઈ નહોતું. પણુ એટલામાં એકાએક જમીન દૃષ્ટિએ પડી અને તે સૈન ડામિંગામાં સહીસલામત દાખલ થયો.

થોડા વખત પછી તે સ્પેન જવા નીકળ્યો. આ તેની છેલ્લી સફર હતી. હવે તેની ઉંમર આસરે ૭૦ વર્ષની હતી. તેના ચિરકાળના ભટકવાના કષ્ટ પછી તે આખરે સ્પેન પહોંચ્યો તેથી ખુશ થયો. વધારે નહિ તો જેથી પોત્રાનો નિલાવ યર્ષ જીવતો રહે એટલા ઈનામની તો તે આશા રાખતો હતો, પણુ તેની અરજ નિષ્ફળ ગઈ. તે પાછો ફર્યા પછી થોડા માસ દરિદ્ર એકાકી, અને પ્રાણહારક રોગથી પીડાતો જીવ્યો. મરણ સમય સમીપ આવ્યો ત્યારે પણુ તે એક બીજારીની સ્થિતિમાં હતો, અને તેને બાએજ જ પીને બેસવા દેતા. તેને એવી દરિદ્રાદ કરવી પડી કે મારું ઉપવચ્ચ લઈ લીધું અને વેચી નાંખ્યું, મારું રહેવાનું પોતીકે ઝૂંપું પણુ રહ્યું નહિ અને કલાલવીરનો હિસાબ

પત્તાવવા મારી પાસે પૈસા નથી, આજ સમયે તે મહામુશીબતથી, હાંકતો, હાંકતો, મનોવેધક ઉત્કૃષ્ટ સાદાર્થથી ગોલ્યો, 'મેં, જીનોઆનાં રહેવાસીએ, દૂર પશ્ચિ-મમાં ખંડે અને ઇંડિયાના દાપુએ શોધી કાઢ્યા.' તે ૧૫૦૬ ના મે. માસની ૨૦ મી તારીખે વલેડોલિડમાં મરણુ પામ્યો, અને તેના છેલ્લા સપ્તદે એ હતા કે 'અરે ઇશ્વર, હું મારો આત્મા તને અર્પણુ કરું છું.' આ પ્રમાણે શોધ માટે પ્રાણુ લાગી આ મહાપુરુષ મરણુ પામ્યો. તેના પરાજ્ય તે એક જાતનો જ્ય હતો. તેણે સંકટો સામા બહાદુરીથી ખાધ બીડી અને પોતાના કાર્યને એકનિઘાથી વળગી રહી મરણુ પામ્યો.

કેટલાક માણસો કોઈ મોટા કાર્યની શોધમાં પોતાનો આત્મા અર્પણુ કરવાને તત્પર થાય છે. પ્રાચીન ધર્માર્થપ્રાણુલાગીઓ, પ્રાચીન શોધકો, પ્રાચીન યોજકો, સુધારાના અગ્રેસરો-જે સર્વે સભ્ય, ધર્મ અને સ્વદેશભક્તિ માટે મથન કરે છે-તે સર્વે મનુષ્યજાતિના નિરાધાર આશરૂં છે. તેઓ આત્મલાભની કંઈ પણ આશા રાખ્યા વિના પોતાનું જીવન ગાળે છે, ઉદ્યોગ કરે છે, અને મરણુ પામે છે. પોતાનું ધમ બાણુવું અને નીતિબળને યોગે કરણુએ તેમને બસ છે. અપણ અને હુલ્લમાનુ પુરુષ પોતાની ઈત્તઓ ઉમદામાં ઉમદા અને જિંઆમાં જિંઆ છે એવી સમજથી પ્રેરાય છે. તેને નશ્તર નડે અને તે નાઉમેદ થાય, વિધો તેની આસપાસ ફરી વળે, પણ તે અજ્ય હિ મર્તથી ટકા રહે છે; અને મરણુ પ મે છે તો પોતાની પાછળ એવું નામ મૂકી જાય છે કે તેને દરેક માણુસ પૂજ્ય માને છે. યત્યુએ એની જાંદમી સફળ કીધી છે, અને ખીજાઓને વધારે ફળદાયક કીધી છે. બ્રાહ્મિસને કહ્યું છે કે 'ઇશ્વર ઉપદેશકોને ધર્મ માટે પ્રાણુત્યાગ કરવા દે છે, સારે પોતે જીવતાં કરતા હતા તેના કરતાં ક્યારમાંથી વધારે મોટે સાદે ઉપદેશ કરે છે.' જેમ્સી ટલરે કહ્યું છે કે 'યોડાં વર્ષના અલ્પ અવકાશના સમયમાં જે આપણે ખીજે ચોખીએ જિયે તે સુખદાયક અને કીર્તિમંત અનંત કાળમાં જિતીને રાજ્યસુકુટ અને રાજ્યદંડ (ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થો) થાય છે.'

જિંઆમાં જિંઆ પ્રકારનાં લક્ષણુ, ઉભમ, અને જુલિ પ્રવર્તાવવા શું સંકટ અને દુઃખની જરૂર નથી? પ્રયત્ન અને સહનશીલતા; મથન અને અધીનતા, ઉદ્યોગ અને ધૈર્ય, સજિના-દરેક નિર્માણુમાં દાખલ થાય છે. ધણીખરી વખત નિષ્ક્રિય (શાંત) સહનશીલતામાં એવો સદ્ગુણુ રહ્યો છે કે તે વિજ્યની કીર્તિ કરતાં પણ વધારે છે. એ સદ્ગુણુથી મનુષ્ય સંકટ ખમે છે, વેડે છે, સહન કરે છે, અને તેમ છતાં પણ આશા રાખે છે. એથી તે હારવડી યજ્ઞથી

વિધિની સામા યુદ્ધ કરે છે, અને ભારેમાં ભારે દુઃખરૂપી બોળો લઈને પશુ ટંટાર ઉભો કહેવા કોશીસ કરે છે. ધૈર્ય અને સહનશીલતાથી દુઃખ સહન કરવું મનુષ્યનું જિંયામાં જિયું લક્ષણ છે. એ ગુણમાં કંઈક એવું ઉત્કૃષ્ટ છે કે તેથી તે જિંયા પ્રકારનો થઈ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રતિના શૌર્યમાં દાખલ થાય છે. મિહલનનું એવું નીતિસૂત્ર હવું કે 'જેઓ ઉત્તમ રીતે સહન કરી જાય છે તેઓ ઉત્તમ રીતે કરી જાય છે.'

કાષ્ટ પશુ જમાનો એવો છે કે નેમાં આ શૌર્યરૂપી સદ્ગુણની જરૂર નથી એમ ધારવું, અથવા તો ધર્મથી પ્રાણત્યાગ કરવાના જમાનામાં કે જુલમની સામા મરણ પર્યન્ત લડાઈ કરવાના જમાનામાંજ માત્ર આ સદ્ગુણની જરૂર છે એમ ધારવું, મૂલભરેલું છે. જુલમની વિરુદ્ધ થવામાં કે મસ્તક છેડનારના કુહાડાની સામા ઉભા રહેવામાં જેટલા ખરા શૌર્યની જરૂર છે તેટલુંજ શૌર્ય જે જમાનામાં મનુષ્યને પોતાના ઉત્તમ નિર્માણની સમજણ જતી રહી છે અને જે જમાનામાં કર્તવ્ય કરવાને બદલે મનુષ્ય ભોગવિલાસમાં મગ્ન રહે છે તે જમાનાના દરરોજના બનાવોની સામા ટકર લેવામાં જરૂરનું છે.

યુદ્ધમાં પશુ સહનશીલતા હિંમતના જેટલોજ સદ્ગુણ છે, અને આધુનિક સમયમાં યુદ્ધ શાસ્ત્રીય રીતે થાય છે તેથી સહનશીલતા હિંમત કરતાં વધારે જિંયા ગણાય છે. સારા કેળવાયલા યોદ્ધાએ માંપવામાં આવેલે રથાને ટંટાર ઉભાજ રહેવું જોઈએ. 'ભાઈઓ દલ ઉભા રહો,' એવો હુકમ આપવ.માં આવે છે. બંદુકની ગોળીઓ તે યોદ્ધાની આસપાસના સિપાઈઓને મારી નાંખે છે, ભારે તે હાલ્યાચાલ્યા વિના ભયની સામા ટકર લે છે. તે ધસારો કરે છે, ભારે પશુ તેને સહનશીલતા રાખતી પડે છે. જ્યાં સુધી હુકમ મળ્યો નથી ત્યાં સુધી તેનાથી ગોળીચાર કરાતો નથી. હુકમ મળ્યો કે તરત હલો કરવામાં આવે છે. પશુ માત્ર કાર્ય કરવામાં સહનશીલતા ઉત્તમ પ્રકારની છે એમ નહિ પગાજ્યને લીધે પરાવર્તન કરવાની જરૂર પડે છે તે પરાવર્તનમાં પશુ સહનશીલતાનો ખપ છે. એ રીતે વિચાર કરતાં એનોક્ષાનના દશ હજાર સિપાઈઓનું પરાવર્તન એલેક્ઝાન્ડર વિજય કરતાં વધારે કીર્તિમંત હવું, અને સર જાન મૂરેનું કોરેન્નામાં પાહું હકવું વોલગટનના વિજયો જેટલુંજ પરાક્રમવાળું હવું.

સ્વદેસરક્ષણ માટે પ્રાણત્યાગ કરનારા હજારો મનુષ્યો થઈ ગયા છે. ક્ષાન્સમાં એક જૂની વાત છે, ખરું જોઈએ તો એવી જૂની વાત સર્વત્ર સંભળાય છે. ગેરોન નદીને પેલે કાંઈ ઉત્તમ ક્ષેત્રો જોઈ કલોવિસે કહ્યું કે

જે દુષ્ટ લોકોની ધર્મસરણિ આપણી ધર્મપદ્ધતિથી લુપ્ત છે તેમના તાબામાં આવા પ્રદેશો હોય એ આપણને સરમ્મરેલું છે. ધર્મો, આપણે તેનો મુલક કમળે કરો.

અકસીસે ગ્રીસ છતવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે અથાક ઈરાની લસ્કરની સામો થવા લિબ્યોનિડાસે માત્ર ૩૦૦ માણસ લઈ થર્મોપિલોના સાંકડા પ્રદેશમાં કૂચ કરી યુધ્ધ બારે ગભ્યું, હુમલો કરનારાઓની બારે મંખ્યા મરણ પામી. લિબ્યોનિડાસ અને તેના ગોદાઓની નાની દુકડીનો નાશ થયો, પણ ગ્રીસ દેશ-દાનુના હાથમાં જતો બચ્યો.

લુડાસ એકડેબ્યુસ, 'હથોડા મારનાર,' લિબ્યોનિડાસથી આજો બહાદુર નહોતો. માત્ર આડસે માણસને લીધે પોને આઠા છોડીને પવિત્ર ભૂમિ (જેરૂસલમ) પર અંદાજ કરનાર ૨૦,૦૦૦ સિનિયતોના હુમલાની સામો થયો. છેલ્લો ટકાવ લુડાસે એડીસા આગળ કાધો તેના સાર્થાઓનું આશ્યું હોત તો તેઓએ તેને પાછું ફરવા સમજાવ્યો હોત. પણ તેણે કહ્યું, હું તેમનાથી નાસી જઈ એવું ધ્રુવર કદી ન કરો. મરણ સમય આવે તો પણ આપણા જાનિભાષ્યોને માટે સૌથી થી લડી મરણ પામવું, પણ કાર્તિને કલંક લગાડવા, દેવું નહિ. યુદ્ધ બારે અને જોસમાં આશ્યું. લુડાસ અને તેના સિનાઈઓ બહાદુરીથી લડયા અને એકેએક હાંપા વચર શત્રુ મનુષ્ય મરણ પામ્યા. તેઓનું મરણ વ્યર્થ મથું નહિ. ચાંદુદી લોકોમાં કિંમત આવી, અને લુડાસા ફરીથી પૂર્વમાં ધણીજ આબાદીએ પહોંચ્યું.

રોમનો પણ દેશના લાભને અર્થે સૌર્ય અને એકનિષ્ઠાની કિંમત સમજતા. પણ આપણે એથી વધારે આધુનિક સમયની વાત કરીએ. ખીજા દેશને મુકાબલે જે દેશમાં થોડી વસ્તી છે તેવા નાના દેશોએ ભારે અડચણો છતાં હિંમતથી પોતાની સ્વતંત્રતા ટકાવી છે અને જાળવી છે. દેશની ખરી કિંમત તેના કદ પર નથી પણ લાંબા લોકોનાં લક્ષણ પર છે. આપણે એવા માણસો જોઈએ છીએ, કે તેઓ સ્વતંત્રતા માટે હમેશા જૂમ પાડે છે, પણ તેવી યોગ્યતા ધરાવવા કશું કરતા નથી. તેઓ સુસ્ત, હાડકાંનાં ભાગેલા, અને સ્વાર્થી રહે છે. એક પ્રકારની કહેવાતી સ્વદેશભક્તિ હોય છે, તેમાં વરના ધુરકવા કરતાં વધારે પ્રતિષ્ઠા જોવામાં આવતી નથી. ખરી સ્વદેશભક્તિ લુદા પ્રકારની છે. તેનો આધાર પ્રામાણિકપણું, સત્ય, ઉદારતા, સ્વાર્થણ અને સ્વતંત્રતાના ખરા પ્રેમ પર છે.

દષ્ટાન્ત તરીકે સિવરૂઝલોડના નાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પર નજર કરો.

સેંકડોં વર્ષ થયાં એ દેશ નિરંકુશ રાજ્યથી વિંટલાયલો છે, પણ લોકોં શરા, મિત્રવ્યથી, પ્રામાણિક, અને જાતમહેનતુ છે. તેઓથી પરસત્તા નીચે રહેવાં યુજ નહિ, પણ પોતાનું રાજ્ય પોતેજ કાધું. જાહેર જાગરમાં-જેમકે અપનજેલમાં-હાથ જાંચા કરી તેઓએ પોતાના પ્રતિનિધિઓ પસંદ કર્યાં. સિદ્ધત્તિને રૂચે તે ધર્મ પાળવાની દરેકને છુટ છે એવું તેઓએ જાહેર કાધું, અને ઇંગ્લેંડની માફક સ્વિટ્ઝર્લેંડ, ધર્મને માટે જુદામ ગુજરેલાઓનું અભાર સુધી હમેશ આશ્રયસ્થાન થયું છે.

સ્વિટ્ઝર્લેંડને સખત લડાઇઓ વિના સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું નથી. એ શરા લોકોના આગેવાનોએ સ્વદેશહિતને અર્થે ધણીવાર પોતાનો જીવ ખેલો છે. દષ્ટાન્ત તરીકે આનોર્દેડ વૉન વિકેલ્સ રીડનું જ્ઞાન્ત લો.૧૪૮૧ માં ઓસ્તિ અન લોકોએ સ્વિટ્ઝર્લેંડ પર હુમલો કર્યો, અને મુકાબલે ધણાં થોડાં માણસોએ તેમની સામા થવાનો નિશ્ચય કર્યો. સ્તેમ્પેન નામના નાના શહેર પાસે અખંડ હારખંધ ભાલાઓ ધરતી આલિટ્યન લોકોનો ધટ સમુદાય ધનાઢારમાં નજરે પડ્યો. સ્વિસ લોકો તેની સામા થયા, પણ તેમના ભાલા હુંકા હતા અને સુંખ્યા ધણી ઝાણી હતી, તેથી તેમને નાસવાતી જરૂર પડી. આ ઉપરથી અને સ્વિસ લોકોના શત્રની હાર તોડવાના તમામ પ્રયાતન નિષ્ફળ થયેલા જોઇને આનોર્દેડ વૉન વિકેલ્સ રીડ પોતાના દેશીઓને કહ્યું કે-‘હું સ્વતંત્રતાનો માર્ગ ઉઠાડું છું, પ્રિય સોખ-તીઓ, મારાં જૈરાં છોડારાંનું રક્ષણ કરજો.’ તે આગળ ધર્યો અને પોતાના હાથમાં પકડાયા તેટલા ભાલા એકઠા કરી તેણે પોતાની જાતીમાં ભોંક્યા. તે મરણ પામ્યો, પણ તેણે રસ્તો કાધો, સ્વિસ લોકો ધર્યા અને તેમણે ધણી ભારે જીત મેળવી. નાના પલાડી પ્રજાસત્તાક રાજ્યે સ્વતંત્રતા જાળવી. ૬ મી જુને યુદ્ધ થયું અને અઘાંપપર્ષન્ત નાયકના સ્વાતંત્ર્યને લીધે અંસ્તિ યન લોકોથી પોતાના દેશનું રક્ષણ થયું તેનો ઉત્સવ કરવા એ દેશના લોકો એકઠા મળે છે.

પણ સ્વિસ સ્ત્રીઓ સ્વિસ પુરોના જોટલીજ શરી થઈ શકે છે. નીતિસુંખથી અને શરીરસુંખથી લયમાંથી પસાર થતાં સ્ત્રીઓ જે સૌંદર્ય જતાવે છે તે જહાદુરમાં જહાદુર પુરુષના સૌંદર્યની જરોબર છે. તેઓ દલ સહન-શીલતામાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે અને અકસ્માત આવી પડેલાં ભારે જોખમની સામા થવામાં ગોચ સૌંદર્ય દર્શાવવામાં પુરુષોની કાઈ કાઈ વખત જરોબરી કરે છે. એવી કહેવત છે કે શરા સ્ત્રીપુરુષો શરાના પુત્ર અને પુત્રીઓ છે, કારણ માત્ર

એટલુંજ કે તેઓ યરાથી ઉછેરાયા છે અને તેમના દષ્ટાન્તની તેમને અસર થઈ છે.

૧૬૨૨ માં સેષેકના યુદ્ધ પછી આસરે બસે વર્ષે 'પ્રોટેસ્ટન્ટ' ધર્મ નાશુદ્ધ કરવા અને તેના ઉપદેશકોને દેશનિકાલ કરવા ઓસ્ટ્રિયાના બાદશાહે ઘિસનોને વચ કરવા ઇચ્છ્યું. તેનું હરકર પ્રથમ પ્રાટિગાની ખીલુમાં દેખાયું. એ ખીલુ ઊંચા પહાડોથી બંધ થયેલી છે. તેમાં ઢોરને ચરવાની જગ્યા પુષ્કળ છે અને હજી પણ તે મોટા ઢોરને માટે પ્રસિદ્ધ છે. મરદો ઊંચી ટેકરીઓ પર ઢોરના ટોળાને હાંકતા અને રખેવાળ કરતા હતા. માત્ર સ્ત્રીઓ રહી હતી. તેમણે જેવું સાંભળ્યું કે કલોસ્ટર્સ અને લેડકવોર્ટની વચ્ચે આસ્ટ્રિયન લોકો આવી પહોંચ્યા કે તરતજ પોતાના ધણીનાં હથીઆરો—ભાલા, દાતરડાં, પંજેરીઓ—લીધાં અને તેમની સામા થવા ધરયા. સ્વિસ દ્રુઈડોડમાં એવી સાંકડી જગ્યાઓ છે કે ત્યાં થોડા બરોબર હથીઆરબંધ પુરુષો કે સ્ત્રીઓ હજાર માણસને મારી હાંકી કાઢી શકે. ટેકરીઓ પરથી શમુપર કરેલ પથ્થરની વૃષ્ટિની મદદથી સ્ત્રીઓ ફારી. આસ્ટ્રિયન લોકોને પાછા હાંકી કાઢયા. અક્ષબત સ્ત્રીઓ જેવી બહાદુર હતી તેવા મરદો પણ ચરા હતા. ભાર પછી થોડો વખત રહીને ફ્રિડેરીસની સામા આવેલો કૅસ્ટેલને કિલ્લો માત્ર લાકડીથીજ ગામડીઆઓએ હુમલો કરી છૂટી લીધો. સ્ત્રીઓએ બહાદુર બચાવ કીધો તેથી એ ખીલુમાં હજી એવો જાણુ નિયમ જારી રહ્યો છે કે પ્રભુભોજન નામના સમારંભમાં સ્ત્રીઓ પ્રથમ જાય છે અને પુરુષો તેની પાછળ જાય છે.

સ્વિસ લોકો આવા યરા સ્ત્રીપુરુષો તરફ પૂજ્યભાવ દર્શાવે છે, જેવા કે નિર્ભય ધન્વી ટેલ, અને ભાલો રાખનાર વિકેલ્ રીડ. પહેલો પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો કથાપુરુષ* છે, તોપણ બીજો તો અતિહાસિક પુરુષ છે. જે ધરમાં તે રહેતો હતો તે હજી પણ અન્ટરવોડનમાં સ્ટ્રાંઝ આગળ બતાવવામાં આવે છે. તેનું કવચ હજી રેથહાસમાં જોવામાં આવે છે. અને બગરમાં તેના સ્મરણ માટે એક પૂતળું ઉભું કીધું છે અને તેના હાથમાં ભાલાનો જથ્થો આપ્યો છે.

આસરે પાંચ સૈકા ઉપર ઇંગ્લંડનો ઉત્તરમાં ભારે પરાજય થયો તે

* એવા કેટલાક 'ટેલ' નામના પુરુષો છે, જેમકે ડૅનિસ ટેલ, ફિન્લૅન્ડ ટેલ અને સ્વિસ ટેલ. પૂર્વમાં એક ટેલ છે. ટેલની વાર્તા ફિન્લૅન્ડની એક કથિત વાર્તા છે એમ સંભવિત છે.

પાંચમી એક મોટો આશીર્વાદ થઇ પડ્યો. સ્કોટ્લૅન્ડ ગરીબ દેશ હતો અને તેમાં મુખ્યત્વે પહાડ અને બીનાસને ઘાસવાળાં મેદાન હતાં. તેમાં લંડનની હાલની વસ્તીનો ચતુર્થાંશ પણ વસ્તી નહોતી. + લોકો ઘણા વિખરાયલા હતા. દેશ ઈસ્લૅન્ડની લગભગ હતો અને હમેશાં લાંબુ માણસો યવાનો સંભવ હતો. આયર્લેન્ડની માફક તેનું રક્ષણ એક વિશાળ અને જાંડી દરી. આની ખાઈથી થયું નહોતું; વળી એ પ્રજામાં એકથ નહોતું, તેમજ એ દેશની પ્રજા એકજ ભતના લોકોની બનેલી નહોતી. ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફ કેટલાક અથવા તો ઉચ્ચભૂમિવાસી (હાઈલૅન્ડર) હતા અને દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ સ્કોટ્સન, ઍંગ્લિકન, અને નોર્થમેનના વંશજો હતા. ઉચ્ચભૂમિમાં વસનારી ટાળાઓ પરસ્પર લડતી હતી. નીચભૂમિવાસી (લોલૅન્ડરો) સ્વતંત્રતા માટે લડાઈ કરતા હતા તેમાં તેને ઉચ્ચભૂમિવાસીઓ મદદ કરતા નહિ. રોબર્ટ ઓલ્ડિયોર્નમાંથી નાસી ગયો. લારે મેકડુગલ લોકોએ તેને મરણુતોલ કીધો.

વાલેસ ધૂસની પૂર્વે થઇ ગયો. નીચભૂમિપ્રદેશ ૧ લા એડવર્ડ હતી લીધો. તેનાં સઘળાં મજબૂત રચાનો અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં આવ્યાં. તેની પોતાની શક્તિ મોટી હતી, તોપણ તે મોટો યોદ્ધો નહોતો. વ્યૂહપૂર્વક યુદ્ધ કરવા પૂરતાં માણસો ભેગા કરવા તે કદી સમર્થ નહોતો. તે ફ્રેન્ચકર્ત આગળ હાર્યો. ખરું જોઈએ તો તેજ હાર્યો કહેવાય. તે વખતે સ્કોટ્લૅન્ડમાં હુમલો કરવામાં આગેવાન તેજ હતો. તોપણ તેની પછીના યોદ્ધા રોબર્ટ ધૂસે વિજય મેળવ્યા તેના કરતાં પણ વોલેસને પોતાના દેશનાં લવિષ્ય વિષે જે વિશ્વાસ હતો તેણે શીર્ષનું વધારે પોપણ કીધું. આખરે વોલેસને દગાથી સ્વાધીન કરી અંગ્રેજ લોકોને સોંપી દેવામાં આવ્યો. તેને લંડન લઇ ગયા અને ૧૩૦૫ના સેન્ટ બાર્થોલોમ્યુના તહેવારની સાંજે લંડનના કેલખાના (ટાવર)માંથી ગાડીમાં બેસાડી સ્મિથફીલ્ડ લઇ ગયા. અને લાંબુ વયે લટકારી કકડે કકડા કરી નાંખ્યા. આ પ્રમાણે આ માણસે સ્વતંત્રતા માટે પોતાનો પ્રાણ ખોયો. તેનું જીવન વૃથા ગયું નહિ. તેણે પોતાના દેશીઓમાં સ્વતંત્રતા માટે પ્રીતિ પ્રેરી અને એવો વખત આવ્યો કે જ્યારે તેઓ તેના દલાનતનું અનુકરણ કરી જ્ય મેળવી શક્યા.

રોબર્ટ ધૂસ એક નોર્થમેનનો વંશજ હતો. તે અર્ધો અંગ્રેજ અને અર્ધો સ્કોટ્સ હતો, અને માની પેઠી તરફથી સ્કોટ્લૅન્ડની ગાદીનો દાવો

1. + ૧૭૦૭ માં મર્યાદા (યુનિયન) ને વખતે સ્કોટ્લૅન્ડની - વસ્તી માત્ર ૧૦ લાખ માણસની હતી.

કરતો હતો. પ્રખળ, આપણી ધર્મવૃત્તિ અને સ્વતંત્રતા માટે અતિશય પ્રીતિથી સહન કરેલાં ઘણાં મદુર્ભીલરેલાં સાહસકર્મ અને બારે બેખમો પછી ધ્રુસ ૧૩૧૪ માં ખેનોકખન આગળ અંગ્રેજ લોકોની સામા થવા એક સ્વદેશ-ભક્તિ ધરાવનારે લસ્કર જમાવી શક્યો. યુદ્ધ શરૂ થયું તે પહેલાં સ્કૉટલેન્ડ લસ્કરે ધુટણીએ પડી પ્રલુની પ્રાર્થના કરી. ૨ બે એડવૉડ લેખાં કરતો હતો. તે પોતાના મનીતા શ્રવણ તરફ ફર્યો અને તેને કહ્યું, 'આર્ગેન્ટાઇન ! બળવાખોરો શરણે ધાય છે. તેઓ કૃપા કરો એવી વિનંતિ કરે છે.' આર્ગેન્ટાઇન તરફથી જવાબ મળ્યો કે 'હા, સત્તાધીશ, ખરેખર તેઓ કૃપા માટે વિનંતિ કરે છે, પણ તે તમારી કૃપા માટે નહિ' યુદ્ધના પરિણામમાં સ્કૉટલેન્ડને માત્ર જ્ય પ્રાપ્ત કીધો એટલુંજ નહિ, પણ અંગ્રેજ લોકોના લસ્કરને હાલવી કાઢ્યું.

ખ્રિસ્તિ આચાર્યવર્થ (પોપ)ના દરબારમાં અંગ્રેજ એલ્બીએએ રોબર્ટ-બ્રુશને ખ્રિસ્તિમંડળમાંથી બહાર કાઢી મૂકવાને અને તેના રાજ્ય સાથે ધર્મ સંબંધી બ્યવહાર બંધ કરવાને ૧૨ માર્ચનાં સમજાવ્યો. ઇ. સ. ૧૩૨૦ માં આર્થોથર્માં મળેલી બહાદુર રાષ્ટ્રીયપરિષદ ધર્મબ્યવહાર નિષેધની સામા થઇ હતતાથી પ્રતિપાદન કીધેલા વર્ષનધારણને માટે યુરોપના ઇતિહાસમાં કોઇ પણ લેખની બરોબરી કરે એવો પત્ર રાષ્ટ્રીયપરિષદ તરફથી ખ્રિસ્તિઓના આચાર્યવર્થને (પોપને) લખવામાં આવ્યો, તેમાં ૮ અર્ક્ષ અને ૨૧ ઉમરાવોએ પોતાનાં નામ દાખવ કરીયાં. એ પત્રમાં રાષ્ટ્રીય પરિષદે આચાર્યવર્થ પાસે માગ્યું કે તમારે ઇઝ્રાઇલાં રાજ્યને ઢકેલું કે તમારે સ્કૉટલેન્ડની સ્વતંત્રતા તરફ પુન્યભાવ દર્શાવવો અને તમારે તમારાં કામની સંભાળ રાખવી. સહી કરનારાઓ કહે છે કે 'લાંસુધી અમારામાંના સૌ છવતા છે લાંસુધી અમે અંગ્રેજોને લગાર પણ વશ થઇશું નહિ. અમે કંઈ કીર્તિ, દ્રવ્ય, કે માન ખાતર લડતા નથી, પણ માત્ર સ્વતંત્રતા, જે કોઇ સંભળન પોતે મરી જાય લાંસુધી છોડતો નથી તેને માટે લડીએ છીએ.'+

ધારી લડાઇઓ થઈ અને વધારે બળવાન પ્રબળ્યે (અંગ્રેજોએ) નબળા પ્રબળ (સ્કૉટલેન્ડ લોકો) પાસે ધર્મની નવી પદ્ધતિ જોરજુલમથી કબ્જ કરાવવા પ્રયત્નો કીધા, તેપણ પરિણામ હમેશાં એકજ થયું. સ્કૉટલેન્ડના ઇતિહાસમાં સ્કૉટલેન્ડ લોકોએ નિરંકુશ રાજ્યસરણિ સામે હમેશ ઉદાવણી

* અમીરોની અમુક પદવી.

+ આચાર્ય વીચકૃત 'સીમાપ્રદેશનો ઇતિહાસ અને શબ્દ' પૃ. ૨૫૭.

ક્રીધી તે બનાવથીજ રક્ષાઈડનો ઇતિહાસ બનેલો છે. તેમાં જે ઉપદેશ મળે છે. જે પ્રજામાં દરેક પુરુષને પોતાના અભિપ્રાય બળથી વિશિષ્ટ લક્ષણ સાચવવાની છુટ છે તેની જેવી શક્તિ છે તે અને ધર્મસંબંધી વિષયમાં ચિદ્-ઈચ્છિને રૂપે તેમ વર્તવાનો હક્ક બળવવાની શક્તિ જેનામાં છે, તેનું ઠેકાં બળ છે તે.

એજ સમયે ઇંગ્લંડનો એક ખીજો મોટો પરાજય થયો અને તે તે પ્રમુખે શોકકારક ગણાયો; તોપણ ઈર્લેન્ડના જેટલો મોટો આશીર્વાદરૂપ પરિણામે થઈ પડ્યો. એ પરાજય ઓર્લિયન્સના ઘેરામાં થયો, અને ડોક્ટર આર્નોલ્ડ કહે છે કે એ 'પ્રજાનું ઇતિહાસસ્વરૂપ ફેરવી નાંખે એવો બનાવ હતો.'+ અંગ્રેજો ફ્રાન્સ જીતી લેતા હતા. તેઓએ ધણાં મુદ્દોમાં જય મેળવ્યો હતો. તેઓ પેરિસમાં દાખલ થયા હતા અને ઓર્લિયન્સને ઘેરા ધાલતા હતા. ફ્રાન્સ અતિખેદકારક દશામાં હતું. મુખ્ય અમીરોએ રાજને (૭ મા આદર્શને) તજી દીધો અને દરેકે પોતાનું નાનું રાજ્ય સ્થાપવા પ્રયાસ કર્યો. ઘાઈ પશુ રીતે સામા થયા વિના સહેરો તાખે થયા. કર જેરજુક્ષમથી લેવાયા અને રાજને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાનાં પણ બાગ્યેજ સાધન રહ્યાં તો લશ્કર ભરી રાખવાનાં તો ક્યાંથીજ હોય ? રાજ તેમજ અમીરો પરંથી લોકોનો વિશ્વાસ ભીડી ગયો અને ધન્યર આપણા દેશને છોડવાનો ઘોષ ઉપાય થાજે એમ તેમણે ઇચ્છ્યું.

અહો ! જેવી નાની ખીના પ્રજાનું બાવી બદલી શકે ! આ સમયે

+ ડોક્ટર આર્નોલ્ડ નીચે પ્રમાણે કહે છે (ધર્માધિકારી રહેલી રચિત 'જીવનવૃત્તાન્ત અને ખત્રો' જુઓ) કે, 'ઓર્લિયન્સનો ઘેરા પ્રજાનું ઇતિહાસસ્વરૂપ ફેરવી નાંખે એવો બનાવ છે. ફ્રાન્સમાં ઇંગ્લંડનું રાજ્ય રથપાયું હોત તો ઇંગ્લંડને તેનું શું પરિણામ થાત તે કોઈથી કહી શકાઈ નથી. ધણું કરીને ઇંગ્લંડ ફ્રાન્સના રાજ્યનો અપ્રધાન ભાગ થઈ પડત. પ્રજાની આગાહી મુદ્દમાં સંપાદન કરેલા જય પ્રદ એકલો ઘોડો આધાર રાખે છે કે જે જે મોટામાં મોટા આપણા પરાજય થયા, ઓર્લિયન્સ અને ઈર્લેન્ડના આગળ, તે આપણને જે મોટામાં મોટા આશીર્વાદરૂપ થઈ પડયા, પણ એ પણ નવાઈ જેવું છે કે રજ એકલવંડના રાજ્યમાં જેમ રક્ષક લોકોએ આપણો પરાજય ક્રીધા તે પરિણામે આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યો તેમ આઈ-રિશ લોકો પર અંધલી આગળ આપણે જે જય મેળવ્યો તે આપણને સાપરૂપ નીવડ્યો. જે આઈરિશ સ્વતંત્ર રહ્યા હોત તો રક્ષકવંડની પેઠે તેઓ કદાચ આપણી સાથે જોડાઈ ગયા હોત, અને જે રક્ષકવંડ તાખે થયું હોત તો આયર્લેન્ડની માફક તે આપણને ખીજું સાપરૂપ થઈ પડતું હોત.'

ફ્રાન્સની મદદે એક સ્ત્રી, એક ગામડાની છોકરી, નીકળી આવી. તે ઘેર રહેતી ત્યારે કાંતવા, ગ્રંથવાનું કામ કરતી હતી અને ઘર બહાર દ્યોરની સંભાળ રાખતી હતી. તે જોન ડિ વ્યાકે લોરેનના ડાક્ટરની ગામમાં જન્મી હતી. તે સાદી સદ્ગુણી, અને ધર્મિષ્ઠ હતી. તેના સ્વભાવ-સહજમાં ગભરાવ એવો હતો તેથી તેની બહેની મનની સ્થિતિમાં તેને સ્વમાં આવતાં અને તે અંબીર દેવવાણી થતી સાંભળતી. તેને એવી વાણી થઈ કે ફ્રાન્સના રાજની મદદે જા, અને 'તું તેને પાછો રાજ્યપર સ્થાપન કરીશ' એવી તેની ખાતરી કરી આપવામાં આવી. સરદાર ઝાંડિકોટને તેણે પોતાની ઇચ્છા વિદિત કરી. તેણે પ્રથમ તો એને ગાંઠી ધારી. આખરે તેના મન પર તેને ખરાબાવથી એટલી બધી અસર થઈ કે તેણે, તેને હથિયારબંધ સિપાઓની ટુકડી પૂરી પાડવા અને રાજ પાસે લઈ જવા કબજા કીધું. તેણે અંગ્રેજ લોકોના તાબાના ૧૫૦ સાઈલ મુસાફરી કરી અને આખરે ચિનનમાં રાજા અને તેના દરબાર પાસે સહી-સલામત પહોંચી.

રાજા મદદને માટે કંઈ પણ સાધન મેળવવાને ખુશી હતો, પણ તે કાની તરફથી મળે તેની તેને કંઈ દરમર નહોતી. ધર્માધ્યક્ષે અને પાદરીઓએ તેને એક ડાક્ટર અને ભૂતપ્રેરેલી ધારી. એમ છતાં પણ રાજાએ તેને આર્લિયન્સમાં મોકલી અને તે તે ઘેરો ધાલેલા શહેર આગળ પહોંચી. અંગ્રેજોને ક્યારનાં એ કષ્ટો પડવા માંડ્યાં હતાં. તેઓ આર્લિયન્સ આગળ શિયાળામાં ઘેરો ધાલી જોડા હતા અને તેમનું લશ્કર તંગીથી જલદી નાશ થઈ ચોક્કું થઈ જતું હતું. અર્લિયન્સ સેલિસ્પરીએ તોફારીમાં રાખેલા ઘણા હથિયારબંધ સિપાઈઓ તેના મોત પછી જાવણીથી જુદા પ્રયાગ હતા. યર્ગન્ડિયનો અંગ્રેજોના મદદગાર હતા, તેમને તેમના ડચુક પાછા ખોલાવી લીધા. માત્ર ૨,૦૦૦ કે ૩,૦૦૦ ને આશરે અંગ્રેજો સોડેસ્વાર રથો હતા, અને તેમને એક ખીજ સાથે સંબંધ વગરના ૧૨ કિલાઓસાં વહેંચી દીધા હતા. મિકેલેટ કહે છે કે 'જે સરદારો પોતાનાં લશ્કરસહિત આર્લિયન્સના રમણ માટે તૂટી પડ્યા તેમની સોદી ટીપ વિષે જાણીએ, જિયે ત્યારે એ શહેરનો છટકો બધું જોતાં એટલી બધી ચમત્કારિક જાસતો નથી.'

કિલાઓ માહેલા અંગ્રેજોના પર હુમલો કરવામાં જોન ડી વ્યાકે આવેવાની પકડી. તેમને હાંકી કાઢ્યા, પણ છેલા કિલા પર (૬ ટૂર્નલીસ પર) હુમલો કરતાં એ કુમારિકા ધાવલ થઈ, પણ માત્ર આર્લિયન્સનો ઘેરો ઉડ્યાથીજ તે સંતુષ્ટ થઈ નહિ. અંગ્રેજોને દેશમાંથી હાંકી કાઢવાં

નેદ્રએ. તેની સરદારી નીચે લશ્કર ખેંચે આગળ પહોંચ્યું, અને લાં અંગ્રે-
જોને ફરીથી હરાવ્યા. પણ તેણે લવિષ્ય કર્યું હતું તે પ્રમાણે રીમ્સમાં
મા આલ્ફર્સને રાજ્યાલિપેક કીધો. મિકેલેટ કહે છે કે 'લા પ્યુસેલીની
અપૂર્વ બુદ્ધિ, અને તેના વિજયનો મર્મ, તેની હિંમત કે તેના સ્વપ્નામાં રહ્યાં
નહોતા પણ તેની સુબુદ્ધિમાં હતાં. ૭ મા આલ્ફર્સને તે પાધરો રીમ્સ લઇ
ગઇ અને લાં તેને ગાદીએ બેસાડાવ્યો તેથી તેણે અંગ્રેજ લોકોના મન પર
તેના રાજ્યાલિપેકની દૃઢતા ઇસાવી.

તેણે જે કરવાનું ધાર્યું તે કર્યું અને પૂરેપૂરું કર્યું. હવે તેણે પોતાનાં
માઆપ અને ઢારનાં ટોળાં પાસે જવાનું ઇચ્છ્યું. પણ રાજ્યએ તેમ કરવા
દીધું નહીં. જોને ફ્રેંચના વ્યુહબદ્ધ લશ્કરને કેવો જથ્થો સંપાદન કરાવ્યો
હતો તે તેણે જોયું હતું, તેટલા માટે સિપાઇઓમાં તે હાજર રહે એમ
ઇચ્છ્યું. પણ આ વખતથી તેને પોતાની શક્તિ પર અગાઉ જેવો ભરોસો
નહોતો. તેને પોતાનું મન અનિશ્ચય અને ખેચેન લાગ્યું, અને યુદ્ધ કરવાનું
ગરી રાખ્યું તોપણ તેમાં કંઈ નિશ્ચિત પરિણામ થયું નહિ.

અંગ્રેજો અને ખર્ગીડિયનોએ પાછી સંધિ કરી અને આલ્ફર્સી
નદી પર કોમ્પીની શહેરને ઘેરો ધાલ્યો. તે શહેરના લોકોએ ૭ મા આ-
લ્ફર્સના પક્ષમાં જિંદે એમ કપારનુંએ જાહેર કીધું હતું અને લા પ્યુસેલી
એકદમ તે જગ્યાએ ધસી. તેજ દિવસે તેણે ઘેરો ધાલનારાઓ પર જાપો
મારવામાં આગેવાની પકડી, અને તેમના પર છુપી રીતે લગભગ તૂટી પડી
હતી; એટલામાં તેને શહેરના દરવાજા આગળ પાછી હાંકી કાઢી અને લાં
તેની આસપાસ ફ્રેંચ (ખર્ગીડિયનો) ફરી વળ્યા, તેને ઘોડા પરથી નીચે
ખેંચી કાઢી અને કેદ કીધી. તેના દેશીઓએ તેને અંગ્રેજ લોકોને સ્વાધીન
કીધી. અને તેઓએ તેના પર કામ ચલાવવા રૂબરૂમાં ધર્મવિચારણુસલાને
હવાલે કીધી. ધર્મોપાધ્યાય એ સલાનો અધ્યક્ષ થયો અને તેને ખેવેસના
ધર્માધ્યક્ષ, સિસિયુકસના ધર્માધ્યક્ષ, અને ખીજા ફ્રેંચ પાદરીઓએ મદદ
કરી: ખેવેસના એક કેનન x ઈસ્ટેવેટને સલા તરફથી એ ડ્રાજદારીનું
કામ ચલાવવા નીમ્યો.

૭ મા આલ્ફર્સ રાજને પણ રાજ્યગાદી આ જીવાન, ઉત્સાહી સ્ત્રીનાં
બહાદુરીથી મળી હતી, પણ તેણે તેના રક્ષણ માટે કંઈ ઉપાય ચોળ્યા નહિ.
સોર્બોની નામની મોટી ધર્મસલામાં અપીલ કરવામાં આવી અને તે કોર્ટ

એવો ઠરાવ કીધો કે 'આ ઊકરીને સેતાન વળગ્યો છે, અને તેને તે પ્રમાણે શિક્ષા થવી જોઈએ.' જે ભયંકર શિક્ષા તેના પર થવાની તૈયારી હતી તેની સામા ક્રૈંચ બર્ગીડિયનોએ કંઈ વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. તે સમયમાં સાધારણ રીત એ હતી કે સેતાન જેને વળગ્યો હોય એવી તમામ ધકેણુ અને જાદુ-ગરેબો બાળી મૂકવાં, અને એ પ્રમાણે જોન ડિ આર્કને જીવતી બાળી મૂકવાની શિક્ષા કરવામાં આવી. રૂઝમનમાં હાલ પ્લેસ ડિ લા પ્યુસેલ્લીના નામથી એળખાતું સ્થાન કવે ડિ હેવર ન્યાં એની યાદગીરી માટે એક પૂતળું ઉભું કીધું છે તે જગ્યાથી ધણું દૂર નથી, એવે સ્થાને તેણે દેશહિત માટે પ્રાણુલાગ કીધો.

મિકેલેટ કહે છે કે 'ધણુએ ધર્મ કે મતને અર્થે પ્રાણુલાગી થયા છે. ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ કે વત્તા પવિત્ર, જોઈએ કે વત્તા કીર્તિમંત, ધણુ-એને વિષે વાંચીએ છીએ. ગર્વને લીધે લોકોએ પેતાના પ્રાણુ આપ્યા છે, તેમજ ધિક્કાર અને વાદવિવાદની વૃત્તિને લીધે પણ પ્રાણુલાગ થયા છે. યુદ્ધમાં ખરાપણુને લીધે પ્રાણુલાગ કરનારાઓ વગર કોઈજ માનો ગયો નથી. એવા લોકો ન્યારે-શત્રુએને મારી શક્યા નહિ ત્યારે બેશક ખુશીથી મરણુ પામ્યા. આવી કદપનાઓ આપણા વિષય સાથે અસંબંધ છે. આ સાધુ કુમારિકા એ-માંની એક નહોતી. તેનામાં ખાસ લક્ષણ હતી-લેલમનસાર્થ, ઉદારતા, અને ચારુતા. તેનામાં પૂર્વના ધર્મર્થપ્રાણુલાગીઓના જેવી ચારુતા હતી, પણ તેમાં ફેર હતો. પ્રથમના ખ્રિસ્તિઓ પ્રવૃત્તિથી વેગળા રહીને અને દુનિયાની માથા-કૂટ અને કષ્ટથી દૂર રહી, પવિત્ર રહેતા. જોન કટોરમાં કટોર યુદ્ધમાં પણ નમ્ર, દુષ્ટોમાં સાધુ, અને યુદ્ધમાં પણ શાંતવૃત્તિની હતી. તે યુદ્ધમાં દિવ્ય આત્મા રાખતી.'^૬

ક્રૈંચ લોકો જોન ડિ આર્કને બૂલી ગયાં નથી. તેની યાદગીરી કાયમ રાખવા ધણાં પૂતળાંઓ ઉભાં કીધાં છે. પેટ્રીધરપેટીના ક્રૈંચ સિપાઈઓ તેને માટે પૂજ્યભાવ દર્શાવે છે. લશ્કરની દુકંડી ડોએમીમાંથી કૂચ કરે છે ત્યારે સિપાઈઓ હમેશ તેની જ-મજૂબિના માન ખાતર, ઊંચાં નરે છે અને હથિ-યાર ઉભાં કરે છે. એ રિવાજ આટલો લાંબો વખત જારી રહ્યો છે અને જે દેશની તેણે આવી નીમકદલાવીથી સેવા જનવી તે દેશ હજી આ ચરી કુમારિકાની યાદગીરી તાજી રાખે છે એ આંબળવાથી હૃદય પીગળી જાય છે.

પ્રકરણ ૬.

અન્તપર્યન્ત સહનશીલતા—સેવોનારોલા.

પ્રીતિ વેદનાને વશ કરે છે. જે આત્માતબ્યલો ભાસતો હતો તેને પાછી સર્વવ્યાપી ઈશ્વરની લાગણી થાય છે, અને તે જગત્પતિના હાથમાં, સંગૃહ યર્ષ લય પામે છે.

કેબલ.

પૃથ્વી પર ઇશ્વરકૃપાથી સંપાદન કરેલા ઉત્કૃષ્ટ જન્મ કરતાં કર્તવ્ય પૂર્ણ થયે મરણ પામતું વધારે સુંદર છે.

જ્યોર્જ મેંકડોનહડ.

જીવનમાં સર્વ પ્રકારતું જીવવાતું નથી, તેમજ મરણમાં સર્વ રીતનો નાશ નથી.

હિમ્મલ.

આ મુદ્દતું પરિણામ શું થશે તે વિષે તમે મને સામાન્ય રીતે પૂછો છો ! હું ઉત્તર આપું છું કે જ્ય થશે પણ તમે મને વિશેષ રીતે પૂછતા હો તો હું જવાબ દઉં છું કે મોત નીપજશે.

સેવોનારોલા.

હવે આપણે પુર્વ કાળના સ્વપક્ષાર્થે પ્રાણુલાગ કરનારા ઇટલિના કેટલાક મહાન વીર પુરુષો જેવા કે ઓરિશયાનો આનેર્લેડ, ડેન્ડિ, અને સેવોનારોલા વિષે બોલીએ. રોમન રાજ્યની પડતી યથા પછી તરતજ મનુષ્યપ્રકૃતિની અધમવૃત્તિએ પાછું પ્રાગત્ય મેળવ્યું. ધર્મગુરુઓ તેની સામા કાપી શક્યા નહિ. ખરેખર ધર્મગુરુઓની વૃત્તિ પણ તેવીજ દૂષિત થઈ. કલેરવૉકસના સેન્ટ બર્નાર્ડે રોમન લોકોના દુર્ગુણોને નીચેના તીક્ષ્ણ શબ્દોમાં નિઘા છે:—“તેઓની શીશીઆરી અને ગર્વથી કાણુ અજાણ્યું છે ? તે લોકોને દગાખોર થવાની જન્મથીજ કેળવણી મળે છે. તેઓ કલાસર ચાલે એવા નથી, અને સામા થવાને છેક અસમર્થ ન હોય તો તાએ થવું તેઓ ધિક્કારે છે. તેઓ ઉપદ્રવ કરવામાં કુશળ છે, પણ સારું કામ કરવાની વિદ્યા કદી શીખ્યા નથી. ખુશામત, બદગોષ્ઠ, ખેઈમાની, અને રાજદ્રોહ એ તેમની રાજનીતિનાં જાણીતાં ફૂલ છે.”

જેવા વર્ગના લોકોમાં અનીતિ અને હલકાર્થ પ્રવેશ કરે કે તેનાં નાશકારક પરિણામ જનમંડળની સ્થિતિ પર યથા વિના રહેતાં નથી. એ દુર્ગુણો નીચલા વર્ગના લોકોમાં પ્રસરે છે અને પછી સર્વ સરખા દુરાચારી થાય છે. ઇટલિમાં જેવા વર્ગના લોકો મોજશોખ અને હલકાર્થમાં પડી નીતિ બ્રષ્ટ

થયાં, અને નીચલા વર્ગના લોકોમાં દારિદ્ર્ય, દુઃખ, અને દુર્ગુણો સર્વત્ર પ્રસાર્યાં. ધર્મગુરુઓ સામાન્ય લોકો કરતાં વધારે નીતિમાન નહોતા. “તમારે તમારા પુત્રને હૂર મનુષ્ય બનાવવાની ઇચ્છા હોય તો એને ધર્મગુરુ બનાવો,” એવું વચન લોકોમાં સાધારણ હતું. આ પ્રમાણે જે પ્રજા એક સમયે શરી અને શક્તિમાન હતી તે અનીતિથી નષ્ટ થવાની તૈયારીમાં હતી.

બારમા સૈકામાં ઐશિયાનો આર્નોલ્ડ ઇંગ્લિમાં સ્થળે સ્થળે સ્વતંત્રતાના ગુણુ માતો કર્યો. પાદરીવર્ગમાં તેના દરબને દલકો હતો. તે એક જુરસાદાર. અને છટાદાર ઉપદેશક હતો. તેણે પવિત્રતા, પ્રીતિ, અને ધાર્મિકપણા વિષે ઉપદેશ કર્યો. વળી તેણે સ્વતંત્રતા વિષે પણ ઉપદેશ કર્યો તેના સર્વ ઉપદેશમાં આ ધલોજ ભયંકર ઉપદેશ હતો; તેણે લોકો તેને દેશભક્ત તરીકે પૂજતા હતા. ખ્રિસ્તિ આચાર્યવર્ગ (પોપ) ને તેના ભાષણની ખબર કરવાને શત્રુઓની ખોટ નહોતી. તે જ ક્રમોસરે તેના મતને તિરસ્કારી કાઢી તેને શિક્ષાપાત્ર ઠેરવ્યો, અને ઐશિયાના ફ્રાન્સદારી અમલદારો એ શિક્ષાનો અમલ કરવા તૈયાર થયા. પણ આર્નોલ્ડને અગાઉથી ચેતવણી મળવાથી આદર્ષ ઓળંગી સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં નાહો અને લાં સ્વિસ સંસ્થાનમાંના પ્રથમ સંસ્થાન ઝ્યુરિચમાં તેને આશ્રય મળ્યો.

ભયથી ખીધા વગર તે આદર્ષ પર્વત ફરીથી ઓળંગી રોમ પાહો ગયો, અને લાં તેણે ઉપદેશનો કુંડો ફરી બલો કર્યો. અમીરોએ અને સામાન્ય લોકોએ તેનું રક્ષણ કર્યું અને દશ વર્ષ સુધી તેનું છટાદાર ભાષણ સાત ટેકરી ઉપર ગાણું રહ્યું. તેણે રોમના લોકોને મનુષ્ય અને ખ્રિસ્તિ તરીકેના અવિચ્છેદન હક્ક જાહેર કરવા, પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સમયના કાયદા અને ફ્રાન્સદારી અમલદારી પાછાં સ્થાપવા, અને ધર્મગુરુઓને શિષ્યવર્ગ ઉપર ધર્મસંબંધી બાબત સિવાય ખીજ કોઈ બાબતમાં અમલ ન ચલાવવા દેવા આદર્ષપૂર્વક ખોષ કર્યો.

એ ખ્રિસ્તિઆચાર્યવર્ગ (પોપ) જ્યાં લાંસુધી એની સત્તા જનરી રહી; પણ જે એકજ અંગ્રેજના હાથમાં સેન્ટ પિટરની ગાદી આવી હતી એવો એસ્પિયન ઈંગ્લેન્ડ ગાદીએ બેઠો કે તરતજ તે જુરસા અને જોરથી આર્નોલ્ડની સામે થયો. એ આચાર્યવર્ગે આખી પ્રજાને ખ્રિસ્તિસમાજના સંસર્ગે

૧. * રોમ સહેરમાં. રોમ સહેર સાત ટેકરી પર બાંધેલું હતું.

† કોહને આખી ન દેખાય એવા, છતાં ન પડાય એવા.

માંથી બહિષ્કૃત કીધી અને આ સુધારકને દેશનિકાલ કરે તોજ પ્રગ્નને એ શિક્ષામાંથી મુક્ત કરવા કહ્યું. આનેઈકને પકડ્યો અને તેને મોતની શિક્ષા કરવામાં આવી. બેદરકાર અને કૃત્રિમ પ્રગ્નની સમક્ષ તેને જીવતો બાળી મૂકવામાં આવ્યો અને તેની રાખને ટાઈબરમાં નાંખી કીધી કે તેના અનુયાયીઓ પોતાના ગુરુની અવશિષ્ટ રહેલી રક્ષાને એકી કરી પૂજે નહીં.

ઇટાલિયન લોકોનાં આચરણમાં લઘુતા, કુચ્છંદ, અને દુર્ગુણો ગરી રહ્યાં. રાખ્યો પરસ્પર લડ્યાં અને જ્વેદ્દ અને ધિબેલાઈન લોકોએ દેશને ઉગડા કીધો. તેરમા સૈકામાં ડેન્ટિ પ્રાદુર્ભૂત થયો અને તેણે ફરી સ્વતંત્રતાની ઠાંડી પીટી. તેનો મત એવો હતો કે ઇશ્વર હમેશ ન્યાય કરે છે. તેના પોતાના આત્મામાં સહ અને પ્રીતિએ નિવાસ કીધો હતો તેને આધારે ઇટાલિયન લોકોનું જીવન મનુષ્યમંડળની ઉચ્ચ અને ઉદાર વૃત્તિથી કેટલું વિરૂદ્ધ હતુ તે તેણે દર્શાવી આપ્યું. તે સમયે જે જ્ઞાનનો પ્રકાશ, યથો તેથી ઉપર સ્વર્ગ અને નીચે નરકની વચ્ચે ગાંડી ઇટાલિયન પ્રગ્ન કંપવા લાગી. મનુષ્યના અમર્યાદ પ્રયાસમાં પણ ડેન્ટિને નિત્ય ઇશ્વરી ન્યાય માલમ પડતો હતો. તેના આત્માએ આ મોટા વિપયના જેવું ઉચ્ચ સ્વરૂપ ગ્રહણ કર્યું અને મનુષ્ય પ્રત્યે ઇશ્વરની રીતિ કેવી ન્યાયી છે તે તેણે એક અનુપમ કાવ્યમાં દર્શાવી આપ્યું.

સેક્ટો વર્ષપર્વનત અધમ રિયતિ અને દુઃખમાં ઇટાલિયન લોકો રહ્યા તે સમયે તેના હૃદયદાહક સખ્દો દેશના સત્પણીલ અને ઈનામી લોકોને ભય સૂચક અમિ અને દીવારૂપ હતા. તે પોતાની પ્રગ્નમાં સ્વતંત્રતાનું આગમન સૂચવવામાં અગ્રેસર હતો, અને તેના પર બેરેલુલમ ગુજારવામાં આવ્યો, અને તેને દેશનિકાલ અને મોતની શિક્ષા કરવામાં આવી તે કહ્યું તેણે. સ્વાતંત્ર્યની પ્રીતિને લીધે લેખ્યું નહીં. ડિ મોનક્રિયા નામના પ્રથમમાં તેણે ઐરિશયાના આનેઈકની માફક ધર્મ ગ્રંથો અધિકાર સાંસારિક અધિકારથી છૂટા પાડવાના પક્ષને પુષ્ટિ આપી અને એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે ખ્રિસ્તિઆચાર્ય વર્ષ (પાપ) સાંસારિક બાજુમાં જે અધિકાર ચલાવે છે તે માત્ર પચાવી પડેલી સત્તા છે. આચાર્યવર્ણના હતના દુકમથી બોલોનામાં તેના ડિ મોનક્રિયા ગ્રંથને ગહેર રીતે આજી મૂકવામાં આવ્યો, અને એ ગ્રંથને પ્રતિપિદ્ધ રાખન ગ્રંથના માત્રામાં દાખલ કીધા. ઇટાલિયન કવિઓમાં તે ધણેજ દેસાલિમાની હતો, તેના પર લોકોની ધણીજ પ્રીતિ હતી, અને તેના ગ્રંથ ધણેજ વંચાતા હતા. તેને ૧૩૦૧ માં ફ્લોરન્સમાંથી દેશનિકાલ કીધો. તેનું ધર લઈ લેવાનો દુકમ થયો, અને તેની ગેરહાજરીમાં તેને જીવતો બાળી મૂકવાની શિક્ષા થઈ. દેશનિકાલના

સમયમાં તેણે કેટલાક ઘણાં જીવિતમ મનુષ્યો લખ્યા. લોકો તેનું ચિન્તન કરતા હતાં, તેને માન આપતા હતા, અને તેના પર પ્રેમ રાખતા હતાં. તેની દેશનિકાલની શિક્ષા રદ થાય અને તે પાછો ફેરોરનસ આવે એવું પ્રયત્ન ધરવતી હતી.

‘ઘણા પ્રેમાળ’ દેવદત્ત સેટ જીનના ઉત્સવને દિવસે ફેરોરનસમાં કેટલાક કેદીઓને મારી બહુવાનો પ્રાચીન રિવાજ હતો. ઇન્દિને એવી ખબર આપી કે તું કેદી તરીકે લાગર થઇશ તો તને એવી મારી મળશે. એ વાત એને કહી ત્યારે તે જુરસાંથી બોલી ઉઠ્યો:--“શું એક ગેરવાળખી શિક્ષાને આવી કીર્તિમંત રીતે રદ કરી ઇન્દિ અંધિધિએરીને આસરે પંદર વર્ષ પરદેશનું દુઃખ ભોગવ્યા પછી ચેતાને દેશ પાછો બોલાવેલ છે? શું દેશભક્તિની આવી કિંમત છે? મારા જીવ ઉદ્ધોગ અને અભ્યાસનો શું આવો બહલો છે?...જે આજ રીતે મારાથી ફેરોરનસ પાછું આવી શકાય તો હું ફેરોરનસમાં ઠી પ્રવેશ કરનાર નથી; અને તેમાં શું? કીર્તિશૂન્ય અને લંગલગ અપકીર્તિમાં આવી ફેરોરનસની પ્રજાને વશ થયા વિના શું હું ત્યાં જઈશ ત્યાં સુધી અને તારાને જોઈશ નહિ કે આકાશની તળે ડાઘપણ સ્થળે પ્રિય તવ વિષે મનન નહિ કરી શકીશ? હજી મને ખાવાને અમ મળે છે. ના, ના, હું ઠી પણ ફેરોરનસ પાછો જનાર નથી.” આ રીતે ઇન્દિને જે મારી આપવામાં આવી તે સ્વીકારવાની તેણે ના પાડી. તે પીસ વર્ષ પર્વત પરદેશમાં રજી અને રવેન્નામાં ૧૩૨૧ માં મરણ પામ્યો.

આસરે એક સેકા રહીને સ્વતંત્રતાનો એક ખીજે અગ્રદૂત તીકળી આબ્યો. તે એક ઘણા જ ઈમાની અને શૂરો, ઐતિહાસિક પુસ્તકરત્ન, ગિરોલેમે સેવાનારોડા હતો. તે ૧૪૫૨ માં ફેરોરમાં જન્મ્યો હતો. તેનાં માબાપ ગરીબ તોપણ ઉદાર પ્રકૃતિનાં હતાં. તેનો બાપ દરબારમાં ઉભો રહેતો હતો અને એ સત્તા તેને કુટુંબના વારસામાં પિતા તરફથી મળી હતી. તેની મા એક પ્રજા ચારિત્ર્યવાળી સ્ત્રી હતી. ગિરોલેમેને વેદકની કેળવણી આપવાને પ્રથમ ઈરાદો હતો, પણ તેની ઇતિએ તેને ખીલકુલ જુદા માર્ગે પ્રેર્યો.

ઘંટાલિપત લોકો હજી દુર્દશિ, દુરાચાર, અને દુર્ગુણમાં જ મમે હતા. તવગર લોકો ગરીબ લોકો પર જુલમ ચુબરતા હતા, અને ગરીબ લોકો

દુઃખી, નિરાધાર અને તળવક્ષા હતા. ગિરોલેમોએ બાલ્યાવસ્થાથી ધર્મ સંબંધી વિચાર શરૂ કર્યા. તે ખ્રિસ્તીધર્મપુસ્તક (બાઇબલ) અને સેન્ટ ગ્રામસ ઍકિવનસના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરવામાં મંડ્યો રહ્યો. તેને પોતાનો આત્મા સંસારથી વિરુદ્ધ માલુમ પડ્યો અને પોતાની આસપાસ જે શ્રદ્ધાવાર હતો તે જોઈને તેને ચીતણી ચડી. તેણે કહ્યું 'જે સાદું છે તેની ઈચ્છા રાખે એવો કોઈ નથી એવો એક પણ પુરુષ રહ્યો નથી. આપણે બાળકો અને નીચલા વર્ગની સ્ત્રીઓ પાસેથી બોધ મેળવવાનો રહ્યો છે, કારણ કે તેમનામાં હજી નિરપરાધીપણાનો આભાસ પણ અવશિષ્ટ છે. સજ્જનો પર જીલમ કરવામાં આવે છે, અને ઈશ્વરિયાન લોકોએ ધાર્મિક લોકોને ગુલામગિરિમાં રાખ્યા હતા, તેના જેવા ઈટલિના લોકો થયા છે.'

આખરે ગિરોલેમોએ દુર્ગુણી સંસારનો ત્યાગ કરી તદન ધર્મચિન્તન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૨૩ વર્ષની ઉંમરે તેણે પોતાની પાસે જે થોડો સામાન હતો તેની ગાંઠડી બંધી, માંગાપની રમ્મ લીધા વિના ઘર છોડ્યું, અને બેલોના ત્યાલતો ગયો. તે પાધરો સન ડેમિનિકોના મકામાં ગયો અને સેવક તરીકે એ પંથમાં દાખલ થવા વિનંતિ કરી. તેને એકદમ દાખલ કરવામાં આવ્યો અને તેણે સિખાઉ તરીકે ઉમેદવારી કરવા તૈયારી કરી.

તેણે તરતજ બાપને કાગળ લખ્યો અને જે જે કારણોથી ઘર છોડ્યું હતું તેની તેને ખબર આપી. તેણે કહ્યું, "સંસાર તજી સાધુ તરીકે જીવન ગાળવા જે કારણોએ મને પ્રેર્યો છે તે આ છે:—દુનિયાનું મહાદુઃખ, મનુષ્યોનો અન્યાય, તેમનો દુરાચાર અને લંટકાટ, તેઓની મગફળી, મર્તિ-પૂજન, અને ભયંકર ઈશ્વરનિંદા ઈટલિના અન્ધ લોકોની અતિરાય દૂરતા કે ખમી શક્યો નહિ, અને તેનું વિશેષ કારણ એ કે મેં દરેક સ્થળે સંદેહજનું નિરસ્કાર પામતો અને દુર્ગુણને માન પામતો જોયો. આથી વધારે ખેદ મને આ દુનિયામાં થઈ શકે નહિ, અને આથી મારે જીસસ ક્રીસ્ટની પ્રાર્થના કરવી પડી કે તું મને આ અપકીર્તિના ખાડામાંથી ઉપાડી લે. આ ટુંકી પ્રાર્થના હમેશ મારા ઝોડ પર હતી, અને હું લક્ષિપૂર્વક પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો હતો કે મારે કયે માગે જતું તે મને દર્યાવ..... હવે મારે તમને લખવાનું કંઈ રહ્યું નથી. માત્ર એટલીજ વિનંતિ કરવાની છે કે તમે દૈવ મનના છો તેથી મારી માને તમારે દિલાસો આપવો અને એણે અને તમારે બંને જણે મને આશીર્વાદ દેવો."

તે સમયે ધર્મગુરુઓનો અનાચાર લગભગ સહન ન કરી શકાય એટલો બધો વધી પડ્યો હતો. ૨ ભ. પોલનો સંતોષાય નહિ એવો લોભ, ૪ થા સિક્કરસની ઢોંગાર્મ અને આંચકા ખાધા વિના દુષ્કર્મ કરવાની દિમત, ૬ થા એલેક્ઝેન્ડર (ખાંજીયા) * નાં અવર્ણનીય અપરાધો, આ સર્વેએ આખા દેશલિમાં સત્પુરુષોમાં સર્વત્ર ભય ઉત્પન્ન કરીધો. પોતાની સાંકડી ઝોરડીમાં સેવોનારોલાએ કહ્યું, 'ક્યાં ગયા પ્રાચીન આચાર્યો, પ્રાચીન સાધુ-સન્તો ક્યાં ગયા, અને ક્યાં ગઈ પ્રાચીન વિદ્યા અને પવિત્રતા ! અરે ! પ્રભુ ! માત્ર નિલ નાશ કરાવનારી આ ઊંચી કૃપનાશક્તિની પાંગો તૂટી જાય તે ક્યું સાઈ !'

તેમજ, સ્વતંત્રતા જતી રહ્યા જેવી હતી. જે નાના ગુણઓ લોકો પર શુભકમ કરતા હતા તેમનામાં તેઓના બાપદાદાનો ઉદ્દોગ કે ડહાપણ ક્યું જોવામાં આવતું નહોતું. તેમની ઇચ્છા માત્ર નિરંકુશ સત્તા ભોગવવાની હતી. તેઓની વર્તણૂક જોઈ ને પ્રમંથે પ્રસંગે પ્રજાને ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો. આ પ્રમાણે તેમનામાંના કેટલાકને, ધોળે દિવસે મારી નાંખ્યા હતા. ડયૂક ઝેલીઝઓને મિલનના દેવલમાં ગુમ રીતે મારી નાંખ્યો હતો. ડયૂક નિકોલાસ ડિ એસ્ટીને ફેરેનામાં મારી નાંખ્યો ડયૂક ગિઉલિઅેનો મેડિસિને ફ્લોરેન્સમાં ધર્મોપદેશના અધિકારપ્રદેશમાંના પરગણના દેવલમાં, પ્રભુભોજનના પવિત્ર મંસ્ત્રારને સમયે મારી નાંખ્યો.

આટલી બંધી અનીતિની વચમાં સેવોનારોલાની જીંદગીએ આવું સ્વરૂપ પ્રદણ કર્યું હતું બોલોનાના રામિનિકન મકના ઉપરીને તેના અસાધારણ, વિરલ મનોગુણ તરતજ માત્રમ પડ્યા, હલકું નોકરતું કામ કરવાને બદલે તેને શિખાઉને શોધ કરવાતું કામ સોંપવામાં આવ્યું. આણ પાળવી એ તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો અને આ નવી પદવીનું કામ તેણે ઉલટથી કર્યું. પછી તેને શિખાઉઓના શિક્ષકની પદવી પરથી ઊંચે ચઢાવી ઉપદે-

* ૬ થા એલેક્ઝેન્ડરની આચાર્યવર્થ તરીકેની કારકીર્દી અર્વાચીન રોમના ઇતિહાસમાં બેસક સહુથી વધારે અપકીર્તિવાળો જનાવ છે. તે સમયની સર્વત્ર પ્રસરેલી અનીતિનું પુષ્કળ સવિસ્તર બ્યાન લેને બર્ચર્ટના " ડાયેરિયમ"માં, પેન્વિનિયસમાં, મુરેટોરિમાં, ફ્લોરેના " ધર્મસ બંધી ઇતિહાસ"ના અનુસંધાનમાં, ફેલ્સે લખેલા 'યુસ્તકમ' અને બીજા કેટલાક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ મન્યકરોના મન્યમાં માલમ પડે છે. તે અનીતિ આપણા વખતમાં લગભગ ગાંધી પણ શકાય નહિ એવી બારો છે.—'ઈન્ડિયા સાયકલોપીડિયા.'

શક્યું કામ સોંપ્યું. ૩૦ વર્ષની ઉંમરે તેને પોતાની મનમૂર્તિ, શ્રેણીમાં, ઉપદેશ કરવા મોકલ્યો. ત્યાં તેના ઉપદેશ પર કાંઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. લોકોએ કહ્યું કે એતો આપણાંનોજ છે, એટલે સારી પેઠે જાણીતો છે. આપણે નથી જાણતા એવું એની પાસેથી આપણે શું માંલણી શકવાના છીએ? આ પ્રમાણે તેને પોતાના દેશમાં કંઈ માન મળ્યું નહિ. તેણે વળી એશિયા, પેરિયા, અને જીનોઆમાં ઉપદેશ કર્યો અને ત્યાં તેના જતા-દાર બાપણની વધારે કદર જાણવામાં આવી.

બોલોનામાં ડામિનિકન મઠમાં આસરે સાત વર્ષ રહ્યા પછી સેવોનારોલાને આખરે ફ્લોરન્સ મોકલવામાં આવ્યો. માર્ગમાં તેણે નવો દેશ જોયો. અગાઉ તેણે દક્ષિણમાં એટલે બધે સુધી મુસાફરી કરી નહોતી. તે શાસતો ગયો, અને તેથી આસપાસના રમણીય સૃષ્ટિના દેખાવો જોવાનો તેને અવકાશ મળ્યો. બોલોના અને ઉત્તર તરફનો નજર પહોંચે ત્યાંસુધીનો દેખાવ, જે તે કદી ફરીથી જોવાનો નહોતો તે તરફ નજર કરતો, દંડ-તાંથી તે ટેકરી પર ચઢતો ચઢતો દેખાવને મહોંચ્યો. તે વનસ્પતિરહિત અને શીતળ, ઉગ્ગડ, વરતી વિનાના પહાડોમાં યજ્ઞને દરિયાની સપાટીથી આસરે ૩,૦૦૦ ફીટ ઊંચા લા. ફ્યુટાના શિખર પર પહોંચ્યો. તે સીવની ખીણમાં યજ્ઞને ગયો, અને તેણે સીવની ખીણને. આનોની ખીણથી છૂટા પાડતો આપનાઈન્સનો કાંટો જોળ્યો. ત્યાં તેની નીચે રમણીય ફ્લોરન્સ શહેર આવી રહેલું હતું, તે તેની ઝગડી રહેલી કારકાઈનું, શૌર્યયુક્ત જીવનનું, તેમજ સ્વપક્ષ માટે પ્રાણુલાગ કરવાનું પણ સ્થાન યજ્ઞ પડ્યું.

ફ્લોરન્સમાં આવ્યો એટલે સેવોનારોલાં તરતજ સેંટ માર્કના મઠમાં ગયો, અને ત્યાં તેને સોળતી તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે મહાન લોરેન્ઝો સત્તાને ઊંચામાં ઊંચે શિખરે પહોંચ્યો હતો. તેણે દેશનિકાસ, ક્રેદ, અને મોનની. શિક્ષાથી શત્રુઓનું કાંસણ શઢ્યું હતું. તેણે ઉત્સવ, નૃલ, અને યુદ્ધવિહારથી લોકોને પોતાના કમળમાં રાખ્યા હતા. તે અમીર વર્ગનો તેમજ નીચા લોકોનો સરખો માનીતો હતો. તે વિદ્યા અને બુદ્ધિબળનું કામ પડે એવી ઊંચા પ્રકારની જ્ઞાને ઉત્તેજન આપતો, તેથી તેની ઊંદગીના સપગાં દુરાચાર લોકો જૂલી ગયા હોય એમ લાસતું હતું. વિદ્વેરિ કહે છે કે તેના વખતમાં જ્ઞાકોશલ જાણનારાઓ, વિદ્વાનો, રાજનીતિવેતાઓ, અમીરો, અને સાધારણ લોકો સરખા અનીતિવાળા હતા. તેમનામાં જાહેર કે ખાનગી એકે સદ્યુષ્ટ નહોતો, અને તેઓ પોતાનાં

કામમાં નીતિના વિચારથી દોરવાતા નહિ. ધર્મના ઉપયોગ માત્ર સત્તાના સાધન તરીકે કે નીચ વેપધારીપણ તરીકે થવો. તેમને રાજકીય કાર્યમાં, ધર્મમાં, નીતિમાં, કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ખીલકુલ શ્રદ્ધા નહોતી. આ દરેક વસ્તુ તરફ અવિશ્વાસના મતમાં, પણ કંઈ ખરો ભાવ નહોતો. નીતિધારણ તરફ સંપૂર્ણ ખેંપરવાઈ સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી.*

આ સર્વથી સેવોનારોડા કંટાળી ગયો હતો. તેણે સેન્ટ લોરેન્ઝો આગળ પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો ત્યારે તે તે સમયની અનીતિની વિરુદ્ધ બોધવામાં મેદાન પહોં. તેણે ભાષામાં દુર્ગુણને લોહાના ચાળખા માયાં. છુત રમવું, જુકું બોલવું, અને દગો કરવો એની તેણે ખૂબ નિંદા કરી અને ભાષણની પુષ્ટિમાં ખ્રિસ્તીધર્મપુસ્તક (બાઈબલ) માંથી ઘણાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં. શ્રીતાજન પ્રથમ આશ્ચર્ય પામ્યા, પછી કંટાળ્યા, અને છેવટે ગુસ્સે યયા. તેમણે કહ્યું, ટેકરીઓ ઝાળગી, બદામી રંગને જન્મો પહેરી ફેસારેન્સની અનીતિ નિંદવા આ ક્યો સાધુ આવ્યો છે ? તેમણે તેના તિરસ્કાર કીધો અને તેને હસી કાઢ્યો. સૌંદર્યવાળા શહેરમાં એ સૌંદર્યરહિત હતો. તે વચલા બાંધાના કદવાળો અને કાળા અંગવાળો હતો. તેની શીકલ સદાઈ વગરની અને ચપળ હતી, તેનું નાક લાંબું તથા પોપટની ચાંચ જેવું અણીદાર હતું, તેનું મોં મોઢું અને જાડા ઝોઢવાળું અને તેની હડપથી ઊંડી અને ચોરસ હતી. તેનીસ વર્ષની ઉંમરે પણ તેના કપાળપર કરચલીથી કાપા પડ્યા હતા. શું આ માણસ ફેસારેન્સમાં સત્તા કે પવરી સંપાદન કરનાર હતો ?

ખીજા વિકાન સાધુએ ઉપદેશ કીધો; ત્યારે લોકોનાં ટોળેટોળાં તેને સાંભળવા એકાં યંયાં. તેણે લોકોને ઝાળખ્યા અને તેમના દુર્ગુણને રુચે એવું ભાષણ કીધું. તેણે કહ્યું નિંદુ નહિ, પવિત્રતા કે સ્વતંત્રતાના નાશને પણ નિંદો નહિ. તે સુંદર લોરેન્ઝોનો મિત્ર હતો. સેવોનારોડાને આ હરીફની ફતેહથી ચીડવવામાં આવ્યો, ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે, નિર્દોષ મતનો ઉપદેશ કરવામાં સાદાઈ આગળ અલંકૃત ભાષાની હાર યવીજ જોઈએ. પોતાના ઈશ્વર પ્રેરિત દૈત્યની તેને ખાતરી થઈ હતી. એ તે જીવનનું ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ કર્તવ્ય સમજતો, હતો, અને

* : વિદ્યાગ્રહ વિલ્લેરિફ્ટે 'ગિરોવેઓ સેવોનારોડા અને તેના સમયનો ઇતિહાસ.'

એ કર્તવ્ય સાર્થક કરવા ધરોળર-સમર્થ કેમ થવાય એજ તે હમેશાં વિચાર્યા કરતો હતો.

સેંટ માર્કના મકામાં તેણે શિખાઉઓને બોધ આપવો ફરી શરૂ કર્યો અને પ્રસંગે પ્રસંગે મકામાં થોડા થોડા ચૂંટી કાઢેલા ક્ષમાશીલ શ્રોતાઓને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તેને દેવલમાં ઉપદેશકને આસનેથી ઉપદેશ કરવાનો આગ્રહ કીધો. તેણે એ વાત કબુલ કીધી અને ૧૪૯૦ ના ઓગસ્ટની ૧લી તારીખે એક સાધારણ ઉપદેશ કર્યો. તે સમયે તે ૩૮ વર્ષનો હતો. ત્યાર-પછીને વર્ષે 'સેંટ' ના ઉપવાસના દિવસમાં ડ્યુઓમોમાં તેણે ઉપદેશ કર્યો. લોકોનાં ટાળોટાળાં તેનો ઉપદેશ સાંભળવા એકઠાં ચ્યાં. ઉશ્કેરાયલા લોકોના સમૂહમાં તેણે પોતાની મનોરૂતિનો બુસ્સો અને ખરો ભાવ જાણત કીધો. સેંટ લોરેન્ઝો આગળ જેવો તે હુદ્ર મનુષ્ય દેખાયો હતો તેવો હવે ભાસતો નહોતો. ઉંઘા કરતા લોકોના દુર્ગુણની વિરુદ્ધ તે પોતાની સર્વ શક્તિથી જાગી ઉઠ્યો અને તેમને દીર્ઘ નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરવા પ્રયાસ કર્યો. તેમણે તેની વાણીનું ઘણું ઉત્સુકતાથી પાન કર્યું અને તેની તરફ તેમની આતુરતા અને ભાવ દિવસે દિવસે વધતાં ગયાં.

આ બધું જોઈ લોરેન્ઝો ડિ મેડિસિને ઘણી નાખુશી ઉત્પન્ન થઈ. આથી માત્ર પોતાનેજ નહિ પણ પોતાના મકાને પણ કેટલા જોખમમાં નાંખે છે તે સમજાવવા તેની પાસે લોરેન્ઝોએ ફ્રાન્સના પાંચ મુખ્ય રહેવાંસ્ત્રીઓને મોકલ્યા. તેણે જવાબ દીધો, "હું સારી પેઠે સમજું છું કે તમે મારી પાસે તમારી મેજ આવ્યા નથી પણ તમને લોરેન્ઝોએ મોકલ્યા છે. તેને જાણને કહો કે 'તમે તમારાં પાપને માટે પશ્ચાતાપ કરવો શરૂ કરો, કેમકે ઇશ્વર કાંઈને છોડતો નથી; અને તેને કંઈ પૃથ્વીપતિનો ભય નથી."

આજ વર્ષમાં તેને સેંટ માર્કના મકાનો ઉપાધ્યક્ષ નીમવામાં આવ્યો. તેણે સ્વતંત્રતા અને પ્રમાણિકપણું જાળવી રાખ્યાં. લોરેન્ઝોએ એ મકાને કિમતી બક્ષીસો કીધી તોપણ સેવાનાંરોજાએ તેનાં લક્ષણ પર સખત ટીકા કીધી. તેણે લોકોની નીતિને જે ગુકસાન કીધું હતું તે તે જાણતો હતો. તે તેને માત્ર સ્વતંત્રતાનો સત્કુળ નહિ પણ નાશ કરનાર સમજતો હતો, અને વળી એમ જાણતો હતો કે લોકોની ટેવ સુધારવામાં અને પ્રિરિત ધર્મમાં કહ્યું

* ઇસુખ્રિસ્તના પુનરુત્થાનને અંગે ચાળીશ દિવસનો ઉપવાસ કરવામાં આવે છે તે.

છે તેમ ધાર્મિકપણથી જીવન ગુજારવામાં તે મુખ્ય વિદ્યરૂપ હતો. રાજ્યને કાયદાકારક હોય તોપણ પોતાના ઉપદેશમાં ઘૂતની વિરુદ્ધ ટીકા કરવી તેણે ગરી રાખી અને ધનાઢય લોકોના મોજશોખ અને ઉડાઉપણને તેણે ધિક્કારી કાઢ્યાં, કેમકે તેથી સમસ્ત પ્રગતી નીતિમાં જગાડ યાય છે.

સત્યાર્થ કરવાની અગત્ય અને તેને માટે મનુષ્યજાતિની સંકલ્પશક્તિ સ્વતંત્ર હોવાની આવશ્યકતા વિષે સેવોનારોલા હમેશ આગ્રહપૂર્વક બોલતો. તે કહેતો કે “આપણી સંકલ્પશક્તિ સ્વભાવે અવશ્ય સ્વતંત્ર છે, તે સ્વતંત્રતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિરૂપ છે.” ઈશ્વર સર્વોત્તમ આત્રય આપનાર છે, પણ તે ઇચ્છે છે કે આપણે એને સહાયતા કરવામાં મદદ કરવી. સેવોનારોલા કહેતો કે “ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવામાં ખરું દિલ રાખો, પણ મનુષ્યજાતિ જેવા ઉપાયો યોજી શકે તેવા વાપરવા બૂલતા ના. તમારે સર્વ પ્રકારની જાતમહેનત કરવી જોઈએ અને તેમ કરવાથીજ ઈશ્વર તમારા પક્ષમાં રહેશે. મારા બંધુઓ દિમત પકડો, અને વિશેષે કરીને સંપીલા યાઓ.” વળી તે કહે છે કે “જે દેવથી મનુષ્ય પોતાના કૃલથી તેમજ વચનથી પોતે જેવો હોય તેવુંજ પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે અને કંઈ પણ ન્યૂનાધિક દર્શાવતો નથી. તે અમુક દેવ તેજ સલશીલતાનો અર્થ આપણે સમજીએ છીએ. આ કાયદાનું બંધન નથી તો પણ નીતિનું બંધન છે; કારણકે એ એક પ્રાચીનરૂપ છે અને પ્રામાણિકપણના સ્વરૂપમાં ફરક મનુષ્યે પોતાના પોષાઈને અદા કરવાનું છે, અને સલ દર્શાવવું એ ન્યાયનો અંગત્યનો ભાગ છે.”

આખરે સુદર લોરેન્સો ફ્લોરેન્સા ઊડી મૃત્યુને શરણ થવા પોતાના કોરેગિ નામના ગ્રામ્યાલયમાં ગયો. એગ્રિલ માસના આરંભમાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય ધણુંજ નેવીન અને રમણીય હોય છે અને જુલજુલ પક્ષીનો મધુર રાગ હમેશ સંભળાય છે; ત્યારે તે પોતાના ગ્રામ્ય વિહારસ્થાનમાં ગયો. એ ગ્રામ્યગૃહ ફ્લોરેન્સાના ઈશાન કોણમાં આસરે ત્રણ માઇલ છેટે આનો નદીની વિસ્તીર્ણ ખીણમાં આવેલું છે. એની બારીઓમાંથી ડગુઓએ અને ફોરેનાંકલ અને જુલથી પણ ઉચાં ઘણાં દેવાલયનાં શિખરો નજરે પડે છે. ઉત્તર દિશા તરફ ફીસોલેની ટેકરીઓ આવેલી છે, અને દૂર ટસ્કન ટેકરીઓની રમ્ય આકૃતિ દેખાય છે.

પણ આ સંધ્યા સૌંદર્યથી રોગ અને દુઃખનો પ્રવેશ અટકાવી ચક્રો નહિ. લોરેન્સો મોતની પચારીએ ચતો હતો. સંધ્યાં ઔપધો અજમાઈ ચૂક્યાં હતાં. કિમતી રત્નોનાં સત્ત્વ પીધાથી પણ કંઈ અસર થઈ નહિ. તે

મહાપુરુષને કોઈ પણ ઉપાયથી આરામ થયો નહિ, ત્યારે તેના વિચાર ધર્મ તરફ ગયા. જેમ જેમ મરણ પાસે આવતું ગયું, તેમ તેમ પોતાનાં પાપ તેને વધારે વધારે ઘોર લાસવા માંડ્યાં. ધર્મના છેલ્લા કૃત્યથી તેના આત્માને એનું પડ્યું નહિ. તેને કોઈ પણ મનુષ્ય પર વિશ્વાસ રહ્યો નહોતો, કારણ કે દરેક તેની ઈચ્છાને આધીન રહેતો હતો. તે પોતાનાં પાપ શ્રવણ કરનાર ધર્મગુરુને પણ ખરા માનતો નહોતો. તેણે કહ્યું, “કોઈ પણ પુરુષે કોઈ પણ બાબતમાં મને દહતાપૂર્વક ના કહેવાની કદી પણ હિંમત ધરી નથી.” હવે તેને સેવોનારોલા સાથે આવ્યો. એ પુરુષ તેની ધમકી અને ખુશામતને કદી વશ થયો નહોતો. તેણે કહ્યું, “એના સિવાય હું ખીજા કોઈપણ પ્રામાણિક સાધુને ઝાળખતો નથી. તેણે પોતાનાં પાપ નિવેદન કરવા સેવોનારોલાને બોલાવ્યો. ત્યારે તે સાધુને લોરેન્ડોની બચબીત સ્થિતિ કહેવામાં આવી ત્યારે તે તરતજ કેરેગિ જવા નીકળ્યો.

લોરેન્ડો અને સેવોનારોલા વચ્ચેના છેલ્લા સમાગમ વિષે વિદ્યાચુરુ વિદ્યેરિ આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે. પિકો ડેલ્લા મિરંડોલા જોવો ગયો કે તરતજ સેવોનારોલા દાખલ થયો, અને મરણ પામતા લોરેન્ડોની પથારી તરફ માનપૂર્વક ગયો. લોરેન્ડોએ તેને કહ્યું કે મારે તમારી આગળ ત્રણ પાપ કબૂલ કરવાનાં છે અને તેને માટે ક્ષમા માગવાની છે. એક તો વોલ્ટેરને લુટ્યું તે, ખીજું આંધિ ડેલ્લી ફ્રાન્સિસકોલામાંથી દ્રવ્ય લીધું અને તેમ કરવાથી આટલાં બધાં મોત નીપજ્યાં તે, અને ત્રીજું પેલિઝના કાવતરા પછી માણસોની જે ખુનરેણ કરવામાં આવી હતી તે. આ કહેતાં તે વળી ગભરાઈ ગયો, પણ “ઈશ્વર મોટો છે, ઈશ્વર કૃપાળુ છે.” એમ વારંવાર કહીને સેવોનારોલાએ તેને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

લોરેન્ડોનું બોલવું પૂરું થયું કે તરતજ સેવોનારોલાએ કહ્યું, “તમારે ત્રણ વાત કરવાની છે.” લોરેન્ડોએ કહ્યું, “અને હે સાધુ પુરુષ! તે શું છે તે કહો.” સેવોનારોલાનો તહેરો બદલાઈ જઈ ગયો. થયો અને જમણા હાથની આંગળીઓ બિંચી કરી તે આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો. “પહેલી વાત એ કે ઈશ્વરની કૃપા પર તમારે સંપૂર્ણ અને દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો.” લોરેન્ડોએ કહ્યું “એ તો મારામાં પૂરેપૂરો છે.” સેવોનારોલાએ કહ્યું કે “ખીજી વાત એ છે કે જે તમે અન્યાયથી લૂટી લીધું છે તે તમારે જાતે પાછું આપવું અથવા તમારી તરફથી તમારા છોકરાઓને પાછું આપવા હુકમ કરવો એ અવશ્યનું છે.” આ આવશ્યકતાથી તેને આશ્ચર્ય

અને દિલગીરી ઉત્પન્ન થતાં દેખાયાં, તેમ છતાં પણ તેણે પ્રયાસથી પોતાની કબુલત માથું ધુણાવી જતાવી.

પછી સેવોનારોલા ઊભો થયો, અને મરણ પામતો બાદશાહ પોતાની પયારીમાં બયથી કંપતો હતો, સારે આ સુમા આપનાર ધર્મગુરુ પોતાનું ખરૂં ઉત્તર સ્વરૂપ પ્રકાશી બોલ્યો, “ છેલ્લી વાત એ કે તમારે ફોર્સેન્સના લોકોને સ્વતંત્રતા પાછી આપવી. ” તેનો ચહેરો ગંભીર હતો, તેનો સ્વર ભયાનક જેવો હતો, અને તેની દષ્ટિ જાણે જવાબ વાંચવાને આતુર ન હોય તેમ લોરેન્સોની દષ્ટિ તરફ સ્થિર રહી. પણ લોરેન્સોએ જે કંઈ બળ હથેરે તેનામાં રહેવા દીધું હતું તે બધું એકઠું કરી પોતાનું પાસું ધિક્કાર દર્શાવી પાછું ફેરવ્યું અને તે એક પણ શબ્દ બોલ્યો નહિ. આ પ્રમાણે સેવોનારોલા એને પાપમાંથી મુક્તિ આપ્યા વિના ચાલ્યો ગયો અને લોરેન્સો પશ્ચાત્તાપથી વીધાર્થ તરતજ મરણ પામ્યો.

તેની પછી તેનો પુત્ર પાયરો ગાદીએ બેઠો. તે સર્વ બાબતમાં તેના પિતાથી પણ વધારે ખરાબ હતો. તેને વિદ્યા કે કળા માટે કંઈ આદર નહોતો પણ તે હલકાઇના કામમાં અને દુરાચારમાં લીન રહેતો. સેવોનારોલાએ અગાઉની પેઠે ઉપદેશ કરવાનું કામ જારી રાખ્યું. તેના જુસ્સો વધતો ગયો, અને તેની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરવા લાગી. પાયરોની સત્તાથી તેને થોડો વખત મુધી ફોર્સેન્સમાંથી કાઢી મૂક્યો અને તેને પાર્થસા, જીનોઆ અને ખીમ્ શહેરમાં ઉપદેશ કરવો પડ્યો. તે વળી પાછો ફોર્સેન્સ ગયો. તેણે પોતાના મઠમાં દરિદ્રતાનો નિયમ અમલમાં આણ્યો, અને સાધુઓએ પોતાના ઉદ્ધોગથી આજીવિકા ગ્રામ કરવી જોઇએ એમ ફરમાવ્યું. તેણે ધર્મપુસ્તકના અધ્યયનને ખાસ ઉત્તેજન આપ્યું અને એવો કુકમ કીધો કે મારે તેમજ મારા બંધુઓએ નાસ્તિકલોકોને ઉપદેશ કરવા નીકળવું. તેના પર આપત્તિ આવી સારે તેણે ફોર્સેન્સ છોડી ઉપદેશકના કામમાં મંડા રહેવાનો વિચાર કીધો.

પણ તે તેા સાંજ રહ્યો. લોકોએ તેને જવા દીધો નહિ. તેણે ડયુઓમોમાં મોટી ધર્મસમાનંતે ઉપદેશ કરવાનું કામ જારી રાખ્યું. તેણે માત્ર તે સમયના દુરુણ વિરુદ્ધ ટીકા કીધી એમ નહિ, પણ જે ધર્મોખ્યસો પોતાનું કર્તવ્ય કરતા નહોતા તેમની વિરુદ્ધ પણ સખત ટીકા કીધી. તેણે કહ્યું, “ તમે તેમને મસ્તક ઉપર કિમતી રત્નથી જડીત મુવર્ણમુકુટો પહેરેલા, રૂપાના દંડસહિત, કીનખાજતો ખુલ્લતો જામો પહેરીને પ્રભુભોજનનો વિધિ પાળવાના મેજ આગળ ઉભા રહેલા, સંજ્ઞાકાળની પ્રાર્થના અને ખીમ્ ભજનો ધણાં દન-

દયાથી મંભીર સ્વરે ધીમે ધીમે વાદ અને ગવૈયા સાથે કરતા જુઓ છો, અને જોષને ધણા સ્તબ્ધ થઈ જાઓ છો. પ્રથમ ધર્માધ્યક્ષેને બેશક આટલા બધા સુવર્ણમુકુટો કે આટલા બધા પ્યાલા નહોતા. તેઓ તો પોતાની પાસે જે હોય તે છોડી દઈ તે વડે દરિદ્રીઓને જરૂરની ચીજો પૂરી પાડી દુઃખમાંથી છોડવતા. આપણા ધર્માધ્યક્ષો દરિદ્ર લોકો પાસેથી આજીવિકા માટે અવસ્યની ચીજો પણ લેઈ લઈ, પોતાને સારૂ પ્યાલા બનાવે છે. મૂળ દેવલમાં લાકડાના પ્યાલા અને સુવર્ણના (સુવર્ણ જેવા કિમતી) ધર્માધ્યક્ષો હતા, પણ હવે દેવલમાં સુવર્ણના પ્યાલા અને લાકડાના (નિર્માલ્ય, અધમ) ધર્માધ્યક્ષો થયા છે.”

પાયરો ડિ મેડિસિએ ફ્લોરન્સમાં સર્વોપરિ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના વિચારથી ખ્રિસ્તિઆચાર્યવર્ધ (પોપ) અને નેપલ્સના રાજાની સાથે ગાઠો સંપ દીધો; પણ તેને ખચર થઈ કે ફ્રેંચ લોકોએ ઇટલિ પર હુમલો કર્યો, સારે તેણે તેમને તરતજ છોડી દીધા. મૂર લ્યૂડોવિકો મિલનનું રાજ્ય પચાવી પડ્યો, અને તેણે ફ્રાન્સના રાજાને ઇટલિ પર હુમલો કરવા અને નેપલ્સના રાજાને જીતી લેવાનું કામ માથે લેવાં ખોલાવ્યો. તે ઉપરથી ફ્રેંચ ફોજ સરહદ ઓળંગી દક્ષિણ તરફ વળી. જે શહેર અને કસ્બા તેણે જીત્યા તેને લૂટી લીધા અને દરેક પ્રકારના વિધને માર્ગમાંથી દૂર કાઢ્યાં. હવે ૮ મા આલ્ફ પાસે જઈ તેની સાથે સંધિ કરવાનું પાયરોને સૂઝ્યું. પાયરોએ સાર્ડેનાનો અગલનો કિલ્લો, તેમજ પાએટ્રા સંન્ટા કર્મો અને પાઇ અને સાલેગ્હોર્ન શહેરો તેને હસ્તગત કર્યાં.

ફ્લોરન્સની પ્રજા રાજાની હક્કાધથી ચુસ્તે થઈ. તેણે તેને ફોજદારી અમલદારોના મહેલમાં પ્રવેશ કરવા દીધો નહિ. તેને પોતાની સહીસલાંગતી નેખમમાં માલમ પડી અને તે જલદી વેનિસ પાછો ફર્યો. ફ્લોરન્સમાં સર્વત્ર હુલ્લડ થવાની તૈયારી હતી.

મેડિસિના મળતીઆઓની ધ્રુજા કોઈપણ રાજાને અધિકાર સોંપવાની હતી, પણ તમામ લોકોની મરજી પ્રબલસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાની હતી. જે પક્ષના લોકો વચ્ચે ખૂબ અજીબનાવં થવાથી તેઓ લડવાની તૈયારીમાં હતા. માત્ર સેવોનારોલાનુંજ લોકોમાં વજન હતું. તેણે તેમને ડ્યુઓમોમાં એકાઠા કર્યાં અને સાં શાંત પાડવા પ્રયાસ કર્યો. તેમજ વળી તેણે તેમનામાં પશ્ચાત્તાપ, ઐક્ય, પ્રેમ, અને વિશ્વાસની વૃત્તિ પ્રેરી. આ પ્રમાણે જે બંડ કરવાની તૈયારી હતી તે શંભી ગયું.

પ્રમુખોજાનની કીયાને અર્થે પ્યાલા જોઈએ તે.

ફ્રાન્સના રાજાને અરજ કરવા ફ્રેંચર-સના મુખ્ય વતનીઓને પસંદ કરી વકીલ તરીકે મોકલવામાં આવ્યા, આમાં સેવોનારોલા પણ હતો. એલચીઓ ગાડીઓમાં ગયા, સેવોનારોલા હમેશની મુસાફરી કરવાની રીત પ્રમાણે ચાલતો ગયો. એલચીઓને રાજાનો સમાગમ થયો, પણ તેમનું કાર્ય સફળ થયું નહિ. ફ્રેંચર-સ પાછા આવતા તેમને રસ્તામાં સેવોનારોલા મળ્યો. તે એકલો ફ્રેંચ છાવણીમાં ગયો અને રાજાને મળ્યો; તેણે રાજાને વિનંતિ કરી લગભગ આદેશ કર્યો કે તમારે ફ્રેંચર-સ શહેર, તેની સ્ત્રીઓ, તેના વતનીઓ, અને તેની સ્વતંત્રતા તરફ માન દર્શાવવું જોઈએ. પણ તેનું બોલવું બ્યર્થ ગયું. થોડા વખત પછી તરતજ ફ્રેંચ લશ્કર ફ્રેંચર-સમાં દાખલ થયું અને તેની સામું કોઈ થઈ શક્યું નહિ. મેડિસિનો મહેલ લટવા અને કળાના ધણાજ કિમતી નમુના લઈ જવા સેના તત્પર થઈ. એ કામમાં ફ્રેંચર-સના લોકો પણ તેમની સાથે સામેલ થયા અને તેઓ જે કંઈ વિરલ કે કિમતી ધારતા હતા તે સઘળું ઉઘાડેઠોડ લઈ ગયા કે છાનામાના હાથ મારી ગયા. આ પ્રમાણે માત્ર એક દિવસમાં અર્ધા સૈકાના કિમતી કળાસંક્રહનો નાશ કર્યો કે તેને વિખેરી નાંખી ધૂળ કર્યો.

ફ્રેંચ સેના દક્ષિણ તરફ વળી ત્યારે ફ્રેંચર-સમાં કોઈ રાજ્યકર્તા રહ્યો નહિ. મેડિસિનો પક્ષી જાણે જાદુમંત્રી ન હોય તેમ ગૂમ થઈ ગયા. લોકોની ઈચ્છાને દોરવાનું કામ સેવોનારોલાના હાથમાં રહ્યું. હવે પછીની રાજ્યપદ્ધતિ વિષે તેણે સલા મોલાવી એવી સૂચના કરી કે વેનિસમાં ચાલતી રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ કરવી. તેણે કહ્યું કે તેજ માત્ર સામાન્ય નાશમાંથી બચી ગઈ છે અને તેની દહતા, શક્તિ, અને કીર્તિ વધી છે. એ વિષય પર લાંબી તકરાર ચાલી, પણ આખરે એ રાજ્યતૈલી થોડા વખત સુધી સ્થાપવામાં આવી. આ પ્રમાણે એક વર્ષમાં ફ્રેંચર-સની સ્વતંત્રતા પાછી સ્થપાઈ.

સેવોનારોલાએ ઉપદેશ કરવો જારી રાખ્યો. તેણે ગભ્યમાં, દેવલમાં, અને રીતભાતમાં સુધારો કરવાનો આગ્રહ કીધો. તેણે સ્વતંત્રતાના ઉપયોગ લોકોના મન પર ઠસાવ્યા. તેણે કહ્યું, " ખરૂં સ્વાતંત્ર્ય એકજ છે, તે સુનીતિમાં જીવન નિર્ગમન કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં રહેલું છે. જે સ્વતંત્રતાથી મનો-વૃત્તિઓ આપણને વશ કરી આપણા પર બુલમ ગુજરે છે તેને દેવા પ્રધારની સ્વતંત્રતા કહી શકાય ? વારૂ. ત્યારે આ ઉપદેશના ઉદ્દેશ વિશે બોલીએ તો ફ્રેંચર-સના લોકો ! તમે સ્વાતંત્ર્ય ઈચ્છો છો ! અરે નગરવાસીઓ ! તમે સ્વતંત્ર થવા ચાહો છો ? જો તેમ હોય તો ખાંડ મૂકી દઈ ઇશ્વરપ્રેમ

રાખો. પાડોસી પર પ્રીતિ રાખો, પરસ્પર સ્નેહ રાખો અને સામાન્ય હિત ચાહો. બ્યારે તમારામાં આવો પ્રેમ અને એકમ આવશે, સારે તમને ખરી સ્વતંત્રતા મળશે ”

પ્રભસત્તાકે રાજ્યે જે વ્યાવહારિક ઉપયોગનાં કામો દાખલ કીધાં તેમાં કરવું કમી કરવું, ન્યાયસુધારો, અને મોન્ટિ ડિ પાએટા સ્થાપન કરી ભારે વ્યાજનો દર રદ કીધો તે હતાં, ચાહુદી નાણાં ધીરનારા મહેનતુ વર્ગને નાની રકમો ધીરતા હતા તેના પર પણ ૩૨% ટકા વ્યાજ લેતા હતા. પણ ગરીબ લોકોને થોડી મુદત સારૂ ધણીજ દયાળુ શરતે નાણાં ધીરવાને મોન્ટિ ડિ પાએટાને એક જાહેર પેઠી તરીકે સ્થાપવામાં આવી. એ પેઠી સેવોનારોલાનાજ પ્રયાસથી સ્થપાઈ. દેશનિકાલ કરેલા ડિન્ટિના વંશને હવે છેક ગરીબ અવસ્થામાં આવી ગયા હતા, તેને પ્રભસત્તાકે રાજ્યે પાછા આપ્યા હતા.

એ દર્શમયાન શહેરનો દેખાવ ખીલકુલ બદલાઈ ગયો. સ્ત્રીઓ કિમતી આભૂષણો છોડી ઈઈ સાદો પોશાક પહેરવા લાગી. તરુણુ પુરુષો વિનયી અને ધાર્મિક થયા. મધ્યાહને અવશરને સમયે વેપારીઓ ખ્રિસ્તિધર્મપુસ્તક (બાઈબલ) નો અભ્યાસ કરતા કે એ શ્રેષ્ઠ સાધુનો કોઈ ગ્રંથ વાંચતા નજરે પડતા. દેવલો સારી પેઠે ભરાયાં અને યોગ્ય પુરુષોને છટથી લિક્ષા આપવામાં આવી. પણ સહુથી અભયજ જેવું એ હતું કે જે મોટી રકમો, કોઈ કોઈ વખત તો હળવે ફર્નારિનો,* વેપારીઓએ અને નાણાવટીઓએ અધર્મથી પ્રાપ્ત કીધી હતી તેઓ અન્તઃકરણના ખટકાથી પાછી આપી દેતા જેવામાં આવ્યા. આ બધું માત્ર એકજ માણસની સ્વસન્નથી થયું.

૧૯૪૫ ના વર્ષના લેન્ટ+ નામના ઉપવાસના દિવસોમાં કીર્તન કર્યા પછી સેવોનારોલા છેક થાકી ગયો. તે હલકો ખોરાક ખાઈ જીવ્યો હતો. તેણે ઉપવાસ પ્રામાણિકપણે પાળ્યા હતા. તેની પયારી ખીજી કોઈ પણ કરતાં વધારે કઠણ હતી. તેની કોટડીમાં ખીજ કરતાં ઓછું રાગરચીલું હતું. તેણે સર્વ પ્રકારના ઉપયોગનો ભાગ કર્યો હતો. તે ખીજ તરફ સખત હતો તો પોતાની તરફ એથી પણ વધારે સખત હતો. તેનું શરીર અસાધારણ દરજ્જે ગળાઈ ગયું, તેની શક્તિ દેખીતી ખુટી ગઈ, અને તેની નજાઈ અંદરના રોગથી વધારે વધતી ગઈ. વેલેરિ કહે છે કે “ એમ છતાં પણ તે સાધુની હિંમત

* એક વ્યતનો રૂપનો સિક્કો. • ઈઝુખ્રિસ્તના યુનરત્થાનના અંગનો ૪૦ દિવસનો ઉપવાસ.

એવી તો. સુદૃઢ હતી કે રાજકીય. લડાઈઓ લાગ્યેજ બંધ થઈ એટલામાં તેણે જોખ વિષે ઉપદેશમાળા રચવાનું કામ માથે લીધું. તેની શારીરિક નબળાઈથી તેની માનસિક ઉન્નતિ વધી. તેની દષ્ટિમાંથી અમિસમાન તેજ નીકળવા માંડ્યું, તેનું આખું અંગ કંપવા લાગ્યું. તેના ઉપદેશની લાખા હંમેશના કરતાં વધારે લુસ્સાવાળા તોપણ તેનીજ સાથે વધારે કામળ થઈ. "

બર્લિનકે કહે છે કે " સેવોન્નારોડાએ એક ધણેજ ભયંકર અને ત્રાસદાયક ઉપદેશ કર્યો, અને તે રાખ્દેશખ્દ ઉતારીને ખ્રિસ્તધર્માચાર્યવર્ધ (પોપ) ને મોકલવામાં આવ્યો. આચાર્યવર્ધ ક્રોધાવમાન થયા અને તેમણે એક ધણેજ વિદ્વાન એજ પંચના ધર્માધ્યક્ષને યોલાવ્યો અને તેને કહ્યું, " આ ઉપદેશનો જવાબ તૈયાર કરો, કમકે તમે આ સાધુની સાથે વાદ વિવાદ ચલાવો એવી મારી ઇચ્છા છે." ધર્માધ્યક્ષે જવાબ દીધો, " હું આપની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તીશ, પરંતુ એને જીવતા પ્રત્યુત્તર આપવા મારી પાસે સાધન નોંધએ." આચાર્યવર્ધે પૂછ્યું, " શાં સાધન નોંધએ છિયે ? " તેણે કહ્યું કે " તે સાધુ કહે છે કે આપણે ઉપવૃત્તી રાખવી ન જોઈએ અથવા જગ્યાઓ આપવામાં રૂશવત ખાવી ન જોઈએ, અને એ જે કહે છે તે ખરું છે." ધર્માચાર્યવર્ધે જવાબ દીધો, " તને એની સાથે શી નિસબત છે ? " ધર્માધ્યક્ષે ઉત્તર આપ્યો કે " એને ઈનામ આપો, અને એની સાથે મૈત્રી યાંધો, એને રાત્રી ટોપી આપી સન્માન કરો કે એ ભવિષ્ય કહેતો બંધ થાય અને એણે જે કહ્યું છે તે પાછું જોઈ લે."

૧૪૯૫ માં મેડિસિના કુટુંબના પક્ષની ફેલ્સરન્સની એક અરેખિમ-અંદિ નામની તર્કટી લેકોની ટોળીએ સેવોન્નારોડાને છૂપી રીતે ઠાર કરવાની ધમકી આપી. તેઓ એમ ધારતા હતા કે એ સાધુને મારી નાંખવાથી આંખણે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અન્ત આણીયું. પણ આથી હથિયાર-બંધ ઐતિહાસિક સૈનિકતું રક્ષક ટોળું તેની આસપાસ ફરી વળ્યું, અને ડયુ-ઓમોથી સેન્ટ માર્ટિના મઠ સુધી તેની સાથે ગયું. આચાર્યવર્ધ ૬ ટા યાજીયા એલેક્ઝેન્ડરે એક હુંક શાસનપત્ર કાઢ્યું કે તેણે ઉપદેશ કરવો બંધ કરવો, અને તેમાં વળી તેને અસત્ય મતનો પ્રચાર કરવા માટે નિંદો. ન્યારે તેને આ પ્રમાણે ચૂપ કરવામાં આવ્યો ત્યારે અરેખિમઅંદિએ ઠાર્નિવલ્કના ઉત્સવમાં લેકોની અનિયન્ત્રિત શક્તિઓ અને અપવિત્ર વિલાસને પુનરુજ્જીવિત કરવા પ્રયાસ કર્યો. સેવોન્નારોડાએ ' બાળ સુધારા ' નામના

પુસ્તકથી આ અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરીધો. તે અનુયાયીઓનાં છોકરાં એક સરખસના રૂપમાં એકઠાં થયાં, અને ગરીબના આશ્રયને માટે સેંટ માર્ટિનના સાધુઓને આપવાના પૈસા એકઠા કરવું ફ્લોરન્સના મહોલામાં થઈને એ સરખસ ગયું.

આખરે આચાર્યવર્યે પોતાનો હુકમ પાછો ખેંચી લીધો અને સેવોનારોલાને અગાઉની પેઠે ઉપદેશ કરવા દીધો. ઉપદેશની ભાષા સરખી હવે પછી બદલી નાખે તો તેણે તેને 'કાર્ડિનલ'ના અનાવવાનું કહ્યું. આતું કહેલું તેને મોકલવામાં આવ્યું, પણ તેણે તેની ના પાડી. ખીજે દિવસે સવારે હમુઓમાં તેણે ઉપદેશ કર્યો તેમાં કહ્યું કે "મારે કંઈ રાતી ટાપી કે, નાનો કે મોટો સુકુટ નોંધતો નથી. સાધુ પુરુષોને જે કંઈ આપ્યું છે—એટલે મોત—તે સિવાય મારે ખીજા કશાની અપેક્ષા નથી. જે મારે પદવી નોંધતી હોત તો તમે સારી પેઠે જાણો છો કે હું હાલ ચીયરીઆળ જબ્બો પહેરતો નહોત. કર્તવ્યની ખાતર મારી શુદ્ધી અર્પણું કરવાને પણ હું તૈયાર છું."

પ્રજ્ઞસત્તાકરણ પર ભારે વિપત્તિઓ આવી પડી. પાપરાના ધેરાના દરમિયાન ફ્લોરન્સના લોકોને ધણી આપદા પડી. મહોલામાં કે રસ્તા ઉપર જુએ મરતા ગરીબ લોકો નેવામાં આવ્યા. પછી એકદમ મરકી ચાલવા માંડી અને તેથી ધણો નાશ થયો. તે સેંટ માર્ટિના મઠમાં પેડી. સેવોનારોલાએ ખીજાને અને માંદાઓને ગમડે મોકલ્યા અને પોતે શ્રદ્ધાળુ અનુયાયીઓ સાથે ત્યાંજ રહ્યો. શહેરમાં દરરોજ આશરે ૧૦૦ માથુસો મરવા લાગ્યાં. મરકીના ઉપદ્રવવાળાં ધરોમાં પ્રવેશ કરવા અને મરનારાઓને માટે છેવટની ધર્મક્રિયા કરવા સેવોનારોલા હમેશ તૈયાર હતો. આશરે એક માસ વીત્યા બાદ મરકીતું જોર નરમ પડ્યું અને પ્રજ્ઞસત્તાકરણની સામાં પાછાં તરકટો શરૂ થયાં.

સેવોનારોલા ધણુંખરું પોતાના મઠમાં રહેતો તે 'ખ્રિસ્તધર્મનો વિજય' નામનો ગ્રન્થ લખવામાં અને જાપનાર પાસેથી જેમ જેમ તેના જાપા ખરમ (મુદ્ર) આવે તેમ તેમ સુધારવામાં ઉદ્યમથી રોકાયો હતો. એ ગ્રન્થમાં ખ્રિસ્તધર્મનો આધાર તર્ક, પ્રીતિ, અને ચિદ્વૃત્તિ છે એમ તે દર્શાવે છે. તે આચાર્યના સંક્ષિપ્ત શાસનપત્રોનો પૂરેપૂરો રદીઓ હતો, અને શાળાઓમાં તેમજ ધર્મપ્રચારક સભામાં શાસ્ત્રીય ગ્રન્થ તરીકે ચલાવવામાં આવ્યો. એમ

• આચાર્યવર્યની નવસત્તામાં જેમલાલ ૭૭ ધર્મગુણો; એમની અનુમતિથી આચાર્યવર્ય નીમાય.

છતાં પણ ૧૪૯૭ ના મે માસમાં આચાર્યવર્યે સેવોનારોલાને ખ્રિસ્તિ-સમાજમાંથી બહિષ્કૃત કીધો. તેને બહિષ્કૃત કરેલો ગણી તથા તે નારિતક છે એવો તેને વિષે શક લાગી તેને કોઈપણ પ્રકારની મદદ કરતાં કે તેની સાથે કોઈપણ જાતનો સંસર્ગ રાખતાં દરેક જણને અટકાવ્યો. આવતો ગહિને દેવલમાં ન્યાતબહાર મૂક્યાનો આચાર્યવર્યનો આ હુકમ ધણી ગંભીર-તાથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. ધર્મગુરુઓ, ધણા મકના સાધુઓ, ધર્માધ્યક્ષ, અને ગાંધી પદ્મીના ધર્માધિકારીઓ સર્વે ત્યાં એકઠા થયા. આચાર્યવર્યનું સંદેશ સાદાનપત્ર વાંચવામાં આવ્યું અને પછી દીવાઓ ઝોલવી નાંખ્યા ને સર્વે અંધારામાં મુંગા બેસી રહ્યા.

હાર પછી બે દિવસ રહીને જ્યારે સેન્ટ માર્ક મકના સાધુઓ બજનો ગાતા હતા હારે મકની બહાર શોર કરતા અને મકની બારીઓમાં પધ્ધર મારતા માણસોએ તેમના બજનમાં વિલેપ કર્યો. ફાજદારી અમલદારો વચ્ચે પણ નહિ અને દિવસે દિવસે તોફાન વધતું ગયું. વળી પાછું દુરાચારનું રાજ ચાલવા માંડ્યું. દેવલો ખાલી થયાં અને દારૂની વીશીઓ બરાવા લાગી. દેશભક્તિ અને સ્વતંત્રતાના સઘળા વિચારો જતા રહ્યા. ઝાંજીયાએ સેવોનારોલાને ખ્રિસ્તિધર્મસમાજથી બહિષ્કૃત કીધો તેનાં આ પહેલાં ક્ષણ થયાં. એ ન્યાતબહાર મૂક્યાનો હુકમ રદ કરવા ધણા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા પણ તે નિષ્ફળ ગયા. આચાર્યવર્યે શહેરને એવી ધમકી આપી કે હું પાદરીઓને તમને ક્રિયા કરાવવા મના કરીશ અને રોમમાં વસેલા ફ્રાંસના વેપારીઓની મિદકત જપત કરીશ. તેણે ઉમરાવોને સેવોનારોલાને રોમ મોકલવા હુકમ કર્યો. તેઓએ જવાબ દીધો કે એ સાધુને ફ્રાંસમાંથી બહાર ઠાઠી મૂકવાથી શહેર બહુજ જોખમમાં આવી પડશે. તેઓએ તેને ફરીથી દેવલમાં ઉપદેશ કરવા સમગ્રગ્યો અને તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. તેણે ૧૪૯૮ ની ૧૮ મી માર્ચે ઉપદેશ કર્યો.

પછી લોકમતમાં ધણો ફેરફાર થઈ ગયો. વાયુથી ફરતાં વાયુવન્ત્રની પેઠે તે એકદમ સર્વત્ર ફેલાઈ ગયો. સેવોનારોલાએ ફ્રાંસ શહેરમાં આઠ વર્ષ ઉપદેશ કર્યો હતો. તેણે લોકોને પચાત્તાપ કરવાની, એકબીજા તરફ સલાહસંપે રહેવાની, સ્વતંત્રતા માટે મથન કરવાની અને દુરાચાર અને જુગટાથી દૂર રહેવાની ચેતવણી આપી હતી. વળી તેણે તેમને ઈશ્વરની સહાયતાથી દેવલમાં સર્વ પ્રકારનો સુધારો કરવા કંઈ પણ કાગલેપ કર્યા વિના તત્પર થવાને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું હતું, અને એવા ઉપદેશથી તેને પોતાને જાતે

ધણું માઠાં પરિણામ ખમવાં પડ્યાં. ફ્લોરન્સમાં અભારસુધી તે ધણોજ લોકપ્રિય હતો, પણ હવે તે લોકોને ધણોજ અપ્રિય થયો. બાઇ એકદમ ફરી ગઇ. સેવોનારોલાના અનુયાયીઓ કાંતો ગૂમ થઇ ગયા હતા અથવા તો સંતાઈ રહ્યા હતા, કેમકે આખું ફ્લોરન્સ એની તરફ વૈરભાવથી બેતું દેખાયું.

મધ્યકાળમાં* વિચિત્ર રિવાજો ચાલતા હતા તેમાંનો એક એવો હતો કે મનુષ્યે પોતાનું સલ અગ્નિપ્રવેશ કરી સિદ્ધ કરી આપવું. તે પ્રમાણે ફ્લોરન્સરુકન લોકોએ સેવોનારોલાને કહ્યું કે તમે સાચા હો તો અગ્નિ-દિવ્ય પ્રદક્ષુ કરો, બેઠાએ વાફ. સેવોનારોલાએ એ પરીક્ષાની વિરુદ્ધ મત દર્શાવ્યો, પણ તેનો ભાઈ ડોમેનિકો તે કબૂલ કરવા ખુશી હતો, કેમકે એને તે સાધુના સલ ઉપર ધણો વિશ્વાસ હતો. ખીબજો પણ તેની સાથે સામીલ થવા ખુશી હતા, પણ સેવોનારોલા તેઓ પરીક્ષા કહેતા હતા તે કેવળ નબળી અને મૂર્ખાઈભરેલી છે એમ ધારતો હતો, અને તેણે અગ્નિપ્રવેશ કરવાની ના પાડી. એનું પરિણામ તરતજ જણાઇ આવ્યું. સેન્ટ માર્કના મઠ પર કોમ્પેન્ટેલિની સરદારી નીચે લોકોના ટાળાએ હુમલો કર્યો અને તેને બાળી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. કેટલા એક સેવોનારોલાના હથિયારબંધ મિત્રો લાં હતા તેમણે તે સ્થાનનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા બતાવી, પણ સેવોનારોલાએ તેમને કહ્યું કે “ મને જવા દો, કેમકે આ તોફાન મારે લીધે થયું છે. મને શત્રુવશ થવા દો.” સાધુઓએ તેને શત્રુવશ થવાની ના કહી.

ઉમરાવોએ પછી પાંચેઝામાં લશ્કરની ટુટ્ટી મોકલી. ચોપદારોએ તે મઠમાં દરેક માણસને હથિયાર મૂકી દેવાનો હુકમ કીધો અને જાહેર કીધું કે સેવોનારોલાને દેશનિકાલ કીધો છે અને તેણે બાર કલાકમાં ફ્લોરન્સનો મુલક છોડી દેવો. મઠમાંનાં હથિયારી માણસો તેનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા અને બંને પક્ષનાં ધણાં માણસો માર્યાં ગયાં. સેવોનારોલાએ પ્રભુપ્રાર્થના ભરી રાખી. આખરે મઠમાં અને મઠ બહાર ધણાં માણસોનો નાશ થયો બેઠ તેણે બંધુઓને અને મિત્રોને કહ્યું કે રક્ષણ કરતા બંધ યાઓ અને મઠની પાછળ પુસ્તકાલય આવ્યું છે લાં મારી સાથે ચાલો.

તે ત્રિશાળ ઓરડાની વચમાં મિકેલોઝિના સાદા હુમટ નીચે તેણે બંધુઓને એકઠા કરી પ્રભુભોજનવિધિ કીધો અને તેમને પોતાનાં છેલ્લાં અને

* પાંચમા સૈકામાં રોમનરુજ્યની પડતી થઈ ત્યારથી તે ૧૫ મા સૈકાને અન્તે વિધાનું પુનરુજ્જવન ગયું ત્યાંસુધીનો કાળ.

સ્મરણુ રાખવા હાથક વચનો નીચે પ્રમાણે કહ્યાં:—“ મારા પુત્રો ! ઇશ્વરમહા, પ્રભુભોજનની પવિત્ર રોટલીની હજુર, અને મારા શત્રુઓ મઠમાં આવી પહોંચ્યા છે ત્યારે હું હવે મારા મત સલજ છે એમ દદતાપૂર્વક કહું છું. જે મેં કહ્યું છે તે મને ઇશ્વર તરફથી મળ્યું છે અને હું કહું છું તે સાચું છે તેનો એ સ્વર્ગમાં બેઠો સાક્ષી છે. આખું શહેર મારી વિરુદ્ધ આટલું બધું જલદીથી ચર્ષ જશે એમ હું ભાગ્યેજ ધારતો હતો, પણ ઇશ્વરેજી બળવાન છે. મારો છેલ્લો બોધ તમને આ પ્રમાણે છે:—બદ્ધ, ધૈર્ય, અને પ્રાર્થનાને તમારા બાહુરૂપી સહાયબૂત રાખો. હું તમને ક્ષેષ અને દુઃખથી છોડીને મારા શત્રુઓના હાથમાં જાઉં છું. હું જાણતો નથી કે તેઓ મારી છાંદગી લઈ લેશે, પણ એટલી તો મને ખાત્રી છે કે છાંદગી પૃથ્વી પર જે કંઈ કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય હતું તે કરતાં મરી જઈને તમારે માટે હું સ્વર્ગમાં ઘણું વધારે કરવા શક્તિમાન થઈશ. ધૈર્ય રાખો, કૂસને બેટો, અને એથી તમને મોક્ષનું સ્થાન ગાઘમ પડશે.”

લશ્કર અંદર ધરતું અને સેવોનારોલાને કેદ કીધો. તેના હાથ પાછળથી બાંધવામાં આવ્યા અને ઉમરાવો પાસે તેને કેદી તરીકે લઈ ગયા. લોકો નિર્દય વૃત્તિમાં આવી ગયા હતા અને તેને મારતાં તેમને મહા મુશીબતથી અટકાવ્યા. તેના બે બંધુઓએ તેની સાથે જવાનો આગ્રહ કીધો. ઉમરાવોની અધિકારબૂમિ આગળ આવ્યા એટલે ત્રણે સાધુઓને લુદી લુદી કાઢીમાં પૂરવામાં આવ્યા. પંજોઈઓના કિલામાં અંદરથી નામને આરડો જ્યાં ફોસ્મો ડિ મેડિશિને થોડો વખત કેદ થયો હતો ત્યાં સેવોનારોલાને પૂર્યા.

સેવોનારોલાને તરતજ અસલ શરીરવદના થાય એવી રીતે રીખાવવા માંડ્યો, તેને બાઈબોમાં ઉપલી કચેરીમાં અમલદારો પાસે લઈ ગયા; અને સવાલો પૂછ્યા, ધમકી આપી, અને તેનું અપમાન કર્યું. ત્યારપછી તેઓએ અમુક પ્રકારની વેદના કરવા બીચે ચલાવવાના દોરડા સાથે તેને બાંધ્યો. આ જાતની અંગવેદના કરવી હોય ત્યારે એક બીચા વાંસને મથાળે મુકેલી ધરેડી સાથે એક દોરડું જોડવામાં આવતું. જે પુરુષને રિખાવવો હોય તેના હાથ પાછળથી બાંધતા, દોરડાનો છેડો તેના કાંડાંની આસપાસ વીટાળતા, અને આ રિચિતિમાં તેને ફાંસી દેનાર, જલદી ઉપર નીચે ખેંચતો. હાથ પાછળથી ખેંચાતા તેથી તેઓ અર્ધજીવ દાદતા દેખાતા. આ પ્રમાણે સનાયુઓ કાટી જતા અને સઘળા અવયવો વેદનાથી

કંપતા થોડો વખત ભરી રહે તો એ શિક્ષાથી ચિત્તભ્રમ અને મેતા અવશ્ય નીપજતાં.

સેવોનારોસા છેક બાળપણથી નરમ અને નાબુક બાંધાનો હતો, અને હમેશના નિષ્ક્રિય બોજન, દીર્ઘ રાત્રિગ્મગરણુ, નિરંતર ઉપદેશ, અને બારે માનસિક વ્યથાથી તે એટલો મધો નબળો અને સહજમાં ગભરાય એવો થઇ ગયો હતો કે તેની છાંદગી એક હમેશની દુઃખનીજ સ્થિતિ કહી શકાય, અને તે માત્ર તેની દૃઢ સંકલ્પશક્તિના બળથીજ ટકી રહી હતી. વળી તેના આખરના સમયમાં જે જે વાતો બન્યા હતા—તેને જે જે ખમો ખમવાં પડ્યાં હતાં, એનાં જે અપમાન થયાં હતાં, ફ્લોરેન્સના લોકોએ તેને તજ દીધો તેથી તેને જે શોક ઉત્પન્ન થયો હતો—તેથી તેની ચિત્તવ્યથામાં કંઈ થોડો ઘણો વધારો થયો નહોતો. આવી સ્થિતિમાં તેને આ સખત અને દૂર અંગવેદના ખમવી પડી, તેને ધણીવાર દોરડાથી ઉપર ખેંચ્યો અને એકદમ નીચે નાંખી દીધો. તરતજ તેનું ચિત્ત ભમવા શાગ્યું, તેના ઉત્તર અસંબદ્ધ થવાં માંડ્યા અને આખરે જાણે આસા હોય તેમ પથ્થરના પથ્થુ હાથને પિગળાવે એવે સ્વરે તે બોલી બહો કે “ હે પ્રભુ! લઇ લે, અરે તું મારી છાંદગી લઈ લે ! ”

આખરે એ અંગવેદના બંધ દરવામાં આવી. તેને છુંદાયલો અને લોહી ચૂતો પાછો બંદીખાનામાં લઈ ગયા. રાત્રે તેને જે વેદના થતી તેનો આપણને ખ્યાલ પણ આવી શકે નહિ. પ્રાતઃકાળ થયો અને મધ્યાહને સુમારે તેનો તપાસણી, જે માત્ર નામનીજ હતી, તે સફ થઈ. તેને સવાલ પૂછવામાં આવ્યા, ને તેના તેણે જવાબ દીધા. સેવોનારોસાનો વિરુદ્ધ આપણને કંઈ જાણું નથી એવી ઉમરાવ વર્ગમાં દિલ્લગીરી જોઈ ત્યારે એક ફ્લોરેન્સના વકીલ કેકોમીએ કહ્યું કે “ ત્યાં કંઈ વિરુદ્ધ કારણ હોય નહિ, ત્યાં આપણે નવું જણું કરવું જોઈએ. ” આપણે અપરાધી દેરવાન એવી રીતે એની ચાકલી તપાસની ખોટી નોંધ લે તથા એના જવાબમાં દેરદાર કરે તો ન્યાયાધીશોએ તે વકીલને ૪૦૦ ડ્યુકેટન આપવા કહ્યું.

‘ લેન્ટ ’ ના દુઃખમાં દિવસોમાં અને ‘ ઇન્ડર ’ ના ઉત્સવ અને આનંદના દિવસોમાં તેને દરરોજ અંગવેદના કરતા. એવી તપાસ એક માસ

+ રૂપાને હોય તો ૪ અને સોનાને હોય તો ૮ રૂપિયાની કિંમતને એક દિવસ.

પહોંચી. એક દિવસ તેને ચૌદ વાર દોરડેથી જેન્થી ખૂબ બેરક્ષી નીચે નાંખી દેવામાં આવ્યો. તોપણ તેણે કદી પણ ધૈર્ય ખોયું નહિ. તેનું શરીર દુઃખથી કંપતું હતું, પણ તેનો નિશ્ચય ડગતો નહોતો. તેઓએ તેના પગના તળીયાને બળતા કોયલાઓના ડમ દીધા, પણ તેનો આત્મા હડંચો નહિ. વળી તેને કેદખાનામાં લઈ ગયા અને ત્યાં તે એક માસ રહ્યો.

૧૪૯૮ના મે ની ૧૫ મી તારીખે આચાર્યવર્યે મોકલેલા અધિકારીઓ આવ્યા. સેવોનારોક્ષાની ત્રીજી વાર તપાસ ચાલી. કાર્ડિનલ રોમોલિનાના હુકમથી પાછો તેને ઉઠાડો કરી જંગલી કૂરતાથી રિબાવવામાં આવ્યો. તેનું ચિત્ત ભમવા માંડ્યું, તેણે અસંગઠ જવાબ આપ્યા અને તેને પણ વધારે ખીલકુલ બદલીને લખ્યા. તેઓએ એની પાસે રિબાવનારોક્ષાની મરજી મુજબ કહેવડાવ્યું, તોપણ તેમની મતલબ ખીલકુલ બર આવી નહિ. તેની તપાસની નોંધ પર કદી ન્યાયાધીશોની સહી થઈ નથી કે તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી નથી.

અધિકારીઓ ૨૨ મી મે ને દિવસે એકઠા ગયા અને અમીર વર્ગની અનુમતિથી ત્રણે સાધુઓને તેમણે મોતની શિક્ષાને પાત્ર ઠેરવ્યા. સાધુઓને તે ઠરાવ તરત કહેવામાં આવ્યો. તેઓએ તેને માટે તૈયારી કરીજ મુકી હતી. રોમનિકોને મોતનો ઠરાવ જણે ઉત્સવનું નોતરું નહોત્ય તેવો લાગ્યો. સેવોનારોક્ષા તે સાંભળી ધુંટણીએ પડી પ્રભુપ્રાર્થના કરતો માલમ પડ્યો. રાતને સુમારે તેને રાત્રિભોજન આપવા માંડ્યું, પણ તેણે તેની ના પાડી ને કહ્યું કે મારે મારા મનને મોત માટે તૈયાર કરવાની જરૂર છે.

પછી તરતજ જોકોપો નિકોલિનિ નામનો એક મહવાસી તેની કાંટડીમાં પેટા. તેણે કાળાં કપડાં પહેયાં હતાં અને તેનો ચહેરો કાળા ટોપથી ઢંકાયેલો હતો. શિક્ષાપાત્ર થયલા અપરાધીઓની પાસે મરણ સમયે જે બેટ્ટો-ગંડળી ખુશીથી જાય છે તેમાંનો એક એ મહવાસી હતો. નિકોલિનિએ સેવોનારોક્ષાને પૂછ્યું કે તમને ઉપયોગી થઈ પડે એવું મારાથી કંઈ થઈ શકશે ? તેણે કહ્યું “હા, અમીર વર્ગને અરજ કરો કે મને મારા બે ભાઈઓ કદીઓ સાથે થોડી વાત કરવા દે, કેમકે એમને મરતાં પહેલાં મારે થોડુંક કહેવાનું છે.” બ્યારે નિકોલિનિ આ સંપિલું કામ કરવા નીકળ્યો ત્યારે એક બેનિડિકટાઈન પંચનો મહવાસી કદીઓના અપરાધ શ્રવણ કરી ક્ષમા બક્ષીસ કરવા આવ્યો, અને કદીઓએ ત્રદાથી પગે પડી એ ધર્મક્રિયા ધણી આતુરતાથી કરી.

ત્રણે સાધુઓ એક વાર ફરીથી ભેગા થયા. ચાળીસ દિવસ થયાં કેદખા.

નામાં રહ્યા પછી અને અંગવેદના ખમ્યા પછી આ તેઓ પ્રથમજ મળ્યા. હવે તેમના મનમાં ધૈર્યથી મોતને શરણે થવાના વિચાર સિવાય બીજો કાંઈ વિચાર નહોતો. બે અંધુઓ પોતાના ઉપરી સેવોનારોડાના પગ આગળ ધુંટણીએ પડ્યા, અને તેને ઠ આશીર્વાદ મેળવ્યો. સેવોનારોડા પોતાની કાટડીમાં પાછો આવ્યો ત્યારે રાત ઘણી ગઈ હતી. પરોપકારી નિકોલિનિ ત્યાં હતો. પ્રીતિ અને ઉપકારના ચિહ્ન તરીકે સેવોનારોડા જમીન પર લાંબો થયો અને તે મડવાસીના ખોળામાં સૂતો. તેના મનની શાંતતા એટલી બધી હતી કે તે જાણે સ્વપ્નમાં હોય અને હસતો હોય તેવો દેખાતો હતો. પ્રાતઃકાળે તે જાગ્યો ત્યારે તેણે નિકોલિનિ સાથે વાત કીધી. ફ્લોરન્સની હવે પછી કેવી અવસ્થા થશે તે તેણે તેના પર હસાવવા પ્રયત્ન કીધો.

સવારે ત્રણે સાધુઓ પ્રભુભોજનવિધિ કરવા એકઠા થયા. સેવોનારોડા એ પોતાને હાથેજ એ વિધિ કીધો. તેઓએ ખુશી અને હિંમતથી તેનો સ્વીકાર કીધો, પછી તેમને પિઅર્જેઝા આગળ બોલાવ્યા. રિંધિએરા ઉપર ત્રણ ન્યાયસભા કરવામાં આવી હતી અને ત્યાં વૈસોનાનો ધર્માધ્યક્ષ, આચાર્યવર્ચનો મોક્સેલો અધિકારી અને ગોન્ડેલોનીઅર બેઠા હતા. પેલ્લેઝો વેલ્લિએના ચોરસ મેદાનમાં ફાંસી દાટવામાં આવી હતી. છેડે એક ભારોડીઓ બીમો કીધો હતો અને તે પર ત્રણ દોરડાં અને ત્રણ સાંકળો લટકાવ્યાં હતાં. ત્રણ દોરડાં વડે ત્રણ સાધુઓને ફાંસી દેવાની હતી અને તેમની નીચેનો દેવતા તેમને ભરમ કરે તે ફરમિયાનમાં તેમના શબની આસપાસ ત્રણ સાંકળો લપેટવાની હતી.

કેદીઓ પેલ્લેઝોનાં પગથીઆં ઊતર્યાં. તેમના તપખીરીઆ જબ્લા ઉતારી લીધા અને તેમને દીલે માત્ર પહોરણુજ રહેવા દીધું. તેમના પગ ઉઘાડા હતા અને તેમના હાથ બાંધ્યા હતા. તેમને પ્રથમ વૈસોનાના ધર્માધ્યક્ષ પાસે લઈ ગયા અને તેણે તેમને કહ્યું કે તમે ધર્મબ્રષ્ટ થયા છો. ધર્માધ્યક્ષે સેવોનારોડાનો હાથ પકડ્યો અને કહ્યું, “હું તને યુદ્ધપ્રવૃત્ત અને વિજયી ખ્રિસ્તિમંડળમાંથી બહાર કાઢું છું.” પણ તે સાધુએ તેની બૂલ કાઠી ને કહ્યું કે “યુદ્ધપ્રવૃત્ત ખ્રિસ્તિમંડળ એમ ભલે કહો પણ વિજયી નહિ, કેમકે એ કંઈ તમારાથી યથ શકે એમ નથી.” પછી તેમને આચાર્યવર્ચના અધિકારી પાસે લઈ ગયા, અને તેણે કહ્યું કે તમે ખ્રિસ્તધર્મમાં ફાટા પાડનારાઓ અને પાખંડી છો. છેવટે તેઓ ઝોટ્ટો પાસે ગયા અને તેણે તેમની શિક્ષા માટે રિવાજ પ્રમાણે મત લીધા અને તે એકમતે પસાર થઈ.

હવે તેઓ ફાંસી માટે તૈયાર થયા. સાધુઓ ફાંસીની જગ્યાએ દહતાથી ગયા. નિરોદ્ધિ નામના ધર્મશુરુએ સેવોનારોલાને પૂછ્યું. “આ સ્વમત માટે પ્રાણત્યાગ કરતી વખતે તમારું મન કેવી રીતિમાં છે?” તેણે જવાબ દીધો, “પ્રભુએ મારે માટે એટલુંજ કષ્ટ વેડ્યું છે.” આ શબ્દો તેના છેલા હતા. પ્રથમ સંલેવેસ્ટ્રો સાધુને ફાંસી દીધી, પછી ડાગ્રેનિકો સાધુને ફાંસી દીધી, અને છેવટે સેવોનારોલાને તેમની વચ્ચેની ખાલી જગ્યાએ જવાનું ફરમાવ્યું. તે નીસરણીને મયાળે પહોંચ્યો અને જે લોકો ડ્યુઓમોમાં પૂર્વે તેના ઉપદેશનું અતિતૃષ્ણાથી પાન કરતા હતા તે લોકો તેની આવી દશા જોવાને આઠ્યા હતા તેમની તરફ તેણે નજર કરી. આ કેવો વિચિત્ર ફેરફાર! અરિયર મનવાળું લોકોનું ટાળું હવે તેને મારી નાંખવાને ખૂમ પાડતું હતું. તેણે પોતાની ગરદન દોરડાને વસા કરી એટલે ફાંસી દેનારાએ દોરડું ફેરવ્યું. તરતજ તેનો પ્રાણ ગયો. સાધુઓના શળની આસપાસ સાંકળો લપેટી, અને નીચેના અગ્નિએ તેમને તરત બાળીને ખાખ કીધા. તેમની રાખને ગાડામાં ભરીને પૌંટ વેક્રિઓ ઉપરથી ઓનેર્માં નાંખી દીધી. આ ફાંસીનો ખર્ચ ૧૪૯૮ ના મે મહિનાની ૨૩ મી તારીખે સેવોનારોલાની માત્ર ૪૫ વર્ષની ઉંમરે બન્યો.

લ્યુથર વર્ણવે છે કે એ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ માટે પ્રાણત્યાગ કરી સન્તની પંકિતમાં દાખલ થયો હતો તોપણ એ કારણને માટે કંઈ એને મોતની શિક્ષા કીધી નહોતી, પણ એ શિક્ષાનું કારણ તે એનો સ્વાતંત્ર્ય વિષેનો અતિશય પ્રેમ હતો. એનો ઇરાદો સ્થાપિત ખ્રિસ્તધર્મનો ત્યાગ કરવાનો નહોતો, પણ સ્વતંત્રતા અને ધર્મનાં બંધારણ મળખૂત કરી તે વિષે લોકોના મનમાં સાચા વિચાર પાછા આણવાનો હતો. આનેજ લીધે એણે સ્વમતને વળગી રહી પ્રાણત્યાગ કીધો અને આજ હેતુથી ઈશ્વર અને દેશની ખાતર એણે પોતાની જીંદગી ખોઈ. જે સુધારા વિષે એને આગ્રહ કીધો હતો તે સુધારો અમલમાં આવી સત્વરેપ યજ પડ્યો ત્યારે ખ્રિસ્તધર્મ ખરું અને સંપૂર્ણ ઈશ્વર પામેલું સ્વરૂપ પામ્યો, અને ઇટલિ વળી પાછું નવો અવતાર પામેલા સુનારામાં અગ્રેસર થયો.

ફ્રાંસીસ એક ઘણુંજ પ્રખ્યાત શહેર છે. તેમહાન ચિન્તકો, મહાન

* ખરેખર ઈશ્વરિક મનના લોકો કરતાં પણ તે વધારે ઈશ્વરિક હતો. ધણી વાર જે તહોમનો તે ધર્મોપદેશકો પર મૂકતો તેમાંનું એક એ હતું કે તેઓને પ્રભુ-લોભનવિધ પર શ્રદ્ધા નથી.

કવિઓ મહાન દલાવેતાઓ, ડુન્ટ, ગલિલીઓ, લિઓનાર્ડો ડા વિન્સિ, મિકાએલ ઍન્જેલો, રફાએલ, અને ડેલેલો, લ્યુકકારલો રોબિન્સન, મેડિઆવેલ્લિ, અને ખીન્ન ઘણા પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોનું નિવાસસ્થાન હતું. “ જે દુનીયાને મોઢ પમાડે છે એવું પૂતળું, ” ઈટલિના મોટામાં મોટા ચિત્રકારોનાં કીર્તિમંત ચિત્રો, ગલિલીઓનું વેધગૃહ, ડુન્ટનું જન્મસ્થાન, લોરેન્સો ડિ મેડિસિની મરણભૂમિ, અને મિકાએલ ઍન્જેલોનું ગૃહ અને કબર ત્યાં જોવામાં આવે છે.

પણ ન્યા સેવોનારોલા આવા જુરસાવાળા છટાદાર ઉપદેશ કરતો તે ડ્યુઓમાં, સેન્ટ માર્કનો મઠ ત્યાં તેણે દરિદ્રતા, ધાર્મિકતા અને એ અધ્યયનમાં જીવન નિગમન કર્યું તે, અને ત્યાં તેને જુલમગારોએ હરતગત કર્યો તે તેણે પોતાના મતને અર્થે પ્રાણત્યાગ કીધો તે પેલેંજીઓ સિખોરા એ ફ્લોરન્સમાં ઘણીજ જોવા લાયક જગ્યાઓ છે. તે રહેતો હતો તે નાની કોટડી, જે વાંચતો અને જેમાંથી ઉપદેશકને આસનેથી બોધ કરતો તે ખ્રિસ્તધર્મપુસ્તક (ખાખલ) — જે હાથમાં રખાય એવું નાનું પુસ્તક છે અને જેની ઘાણુ પર હાથે લખેલું અસંખ્ય ટિપ્પણુ એવા કીણા અક્ષરમાં છે કે તેને સુક્ષ્મદર્શક યન્ત્રની મદદ વિના વાંચવું અશક્ય જેવું છે — તે સેન્ટ માર્કના મઠમાં આપણા જોવામાં આવે છે. આ બધું તેમજ તેની સાથે તેની જીમી, તેનાં હરતલિખિત પુસ્તકો, તેનાં ભક્તિચિત્રો, અને ખીન્ન ઘણાં મનોરંજક સ્મરણચિત્રો ત્યાં માલમ પડે છે.

ઈટાલિયન લોકોએ ઘણા વખત યપા ફ્લોરન્સમાંથી ડુન્ટને દેશનિકાલ કર્યાની શિક્ષા પાછી ખેંચી લીધી છે, અને બધાં મુખ્ય શહેરમાં તેના સ્મરણુ માટે પૂતળાં બનાવેલી છે અને શિક્ષાને નિંદી છે. સારે દેશભક્ત અને સ્વમતને અર્થે પ્રાણત્યાગ કરનાર સેવોનારોલાને તેઓએ શા માટે ન્યાય ન કરવો જોઈએ, અને સર્વ આવતા જમાનાના લોકો અતુકરણુ કરે માટે તેનું સ્મરણુ રહે એવું પૂતળું શા માટે બનાવું ન કરવું જોઈએ ? તેને માટે યોગ્ય સ્થાન લાં છેજ. પેલેંજીઓ વેકિયોનું ચોરસ ચોગાન ત્યાં ધર્મસ્વાતંત્ર્ય અને મનુષ્યજાતિની સ્વતંત્રતા માટે તેણે આપી બહાદુરીથી પ્રાણત્યાગ કર્યો તેજ.

મકરણ ૭.

નાવિકો.

ઈન્ડ! તું વિજયી સમુદ્રથી પરિવેષિત છે, અને તે સમુદ્રનો પહાડી કિનારો સમુદ્રદેવ વરુણનાં વિચિત્ર મોઢાંને પાછાં ઢાંસેલે છે

ફાંકનર.

પણ, અરે તું કીર્તિમંત અને રમ્ય સમુદ્ર! તું આરેન્ચ, આનંદ, અને આશીર્વાદનો હેતુ છે. હું તારી ગર્જના ગલ્પિત્વથી અને પુરુષીયા સાંભળું છું. તે ગર્જના મને રેવડારે છે, નેમજ મારામાં આનંદ પશુ ઉત્પન્ન કરે છે, તારી લગ્ને જે પ્રિયભાનો દલાલ ગયા છે તેને માટે શોક કરાવે છે, અને જે હર્ષરે મૃત્યુ જલ્યું છે તેને વિષે આનંદલીન કરે છે.

યુરિડાઇસનો કુંચન હોર.

મહાના આગલા વક્ર ભાગમાં ખીછ દુનિયાની બહીસ સમાવડી છે. મહાનો ન હોત તો આ સ્ત્રેત અને શોકમનક સમુદ્રના જેવું મજબૂત કેદખાનું ખીછું કયું થાત? પણ મહાના આગલા વક્ર ભાગમાં પાણીમાં જે ખીલાઓ સાંભે છે, તે દુનિયાની પ્રવચો વચ્ચે બંધુભાવ દડ કરે છે. તેનું લોહું સ્વર્ગમાંથી વિજયી પ્રિયવા કરતાં પણ વધારે પરાક્રમ કરે છે, તે પૃથ્વી પર સર્વત્ર સ્નેહલાવ ઉત્પન્ન કરે છે

રન્કિંગ.

સમુદ્રે શરમાં શરમજ મનુષ્યોને કેળવ્યા છે. સમુદ્રવૃત્તિનાં જોખમથી મનુષ્યને દિંમતની કેળવણી મળે છે, અને માત્ર દિંમતથીજ નહિ પણ કર્તવ્યની જાંડી સમજણની પણ કેળવણી મળે છે. નાવિકની જાંડી, ધૈર્ય, અપગતા અને જ્ઞાનની બનેલી છે. તે જાંડી અને જોખમદારીથી ભરપૂર છે. તે કંઈ કીનારા પરની જાંડી જેવી નથી કે જ્યાં દિવસનું કામ પૂરું થાય એટલે માણસ નિર્ભય શયન કરે અને ઊંઘી ભય.

નાવિકે દિવસે અને રાત્રે હમેશ જાગૃત રહેવું જોઈએ. લાંબી સફરમાં પવન શાંત હોય અને પાણીમાં તોફાન ન હોય ત્યારે નાવિક પોતાની ઝોરડીમાં નિરાંતે ખેસી શકે, પણ તોફાન થઈ આવે છે અને દરીઓ સંસ્પૃહ્ય બને છે ત્યારે તેને ચારે તરફ નજર રાખવી પડે છે અને અપજ રહેવું પડે છે. સડ પાંધી લઈ તેનો વિસ્તાર નાનો કરવો પડે છે અથવા તો વહાણને માર્ગ બદલવો પડે છે. કદાચ રાત્રિનો સમય હોય તો નાવિકને સડને ટોચે ચઠવું પડે છે. તે એકલો ભય છે અને તેનો જીવ જોખમમાં રહે છે. પવનનો

સપાટો તેને ઉચલાવી પાડે, વહાણની સાથે એકાએક મોતું બેરથી અથડાઈ તેને ડ્રગની દર ફેંટી દે, અને તોફાનને લીધે અને અંધારાને લીધે તે પડે તે. પણ સંભળાય નહિ. વહાણુ તો અગાઉની પેઠે ચાલ્યું જાય છે.

ઉદાસ મજવામાં અને જગીન ન દેખાય એટલે સુધી પહેલાં, માથાસે દરીઆની સફર કીધી હશે ત્યારે તેને પોતાની નવી સ્થિતિ બોધને આતશય ભય ઉત્પન્ન થયો હશે. આસપાસ ટંધ નહિ, ઉપર આભ અને નીચે સમુદ્ર, પોતાની અને મોતની વચ્ચે માત્ર એક પાટીક. એ કેવું ભયાનક દર્શન ! આ પહેલાં નાવિકના હૃદયમાં જીભેદારી અને દિવ્યમતની કેવી નવીન લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હશે ! કિનારા પરના મનુષ્યોને પણ દરિયો એક મહાન કેળવણી આપનાર છે. ડૉક્ટર આર્નેલ્ડ કહેતો કે દરિયાના પ્રથમ દર્શનથી નેટલાં છુદ્ધિશાળી બાળકનાં હૃદય જીભે છે તેટલાં ખીજ કશાથી ખીજતાં નથી. ડૉક્ટર બ્રિન્ગ બાળક હતો ત્યારે ન્યૂયોર્કમાં દરિયા કિનારે ઘણો વખત ગાળતો. તેણે પછી કહ્યું છે કે 'કિનારાની કેળવણીથી મારા ચારિત્ર્ય બંધારણમાં નેટલાં મદદ મળી તેટલી ખીજ કોઈપણ પ્રદેશની કેળવણીથી મળી નથી.' કેટલાક દરિયાને પાણીનો વિશાળ ભંડાર ગણે છે. પર્વતના શિખર પરથી દરિયા પર નજર કરનારને તે મર્યાદારહિત લાગે છે. જમણી અને ડાબી બંને બાજુ તરફ પાણી સિવાય કંઈ નથી. હવા શાન્ત હોય ત્યારે મોઝાં ધીમે ધીમે રેતી પર તમારા પગને સ્પર્શ કરવા આવે છે. પછી તેમાં વમળ થઈને કિનારા પર બેરથી પાણી ઉછાળતાં હારે અવડતાં મોજાં સાથે તોફાનથી પાણી કિનારા પર આવે છે. કોઈક વખત તે શાંત હોય છે અને બિલાડીની પેઠે ધીમે નાદ કરે છે, અને કોઈક વખત તોફાનની થાય છે. અને ચિત્તાની પેઠે ધુરકે છે. દરિયો કંઈપણ સ્મરણ રાખતો નથી. તે ખડખડા ખડક પર વહાણના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે અને પછી પોતાનું કૃત્ય સ્મરણ કર્યા વિના જેમ કોઈ મનુષ્ય નિદ્રાવશ થઈ સ્વપ્નની અસ્પષ્ટ અવસ્થામાં હોય તેમ થોડો શાંત અને થોડો હુબ્ધ થાય છે. જેરિમીએ કહ્યું છે કે 'શોકમાં મનુષ્યનું મન જેમ સંહુબ્ધ રહે છે તેમ સમુદ્ર તોફાનથી બાકુળ રહે છે. તે કદી પણ શાંત હોતો નથી.' તે મનુષ્યમંડળ અને કળની મર્યાદાને જણી જાય છે. તે અનન્તતા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તે સંગ્રહણ શોકજનક ગર્જના કાઢ્યા જ કરે છે.

પણ સમુદ્રને મનુષ્ય જાતિના સુધારા સાથે ગાઢો સંબંધ છે. દરિયાની સફર કરનારાઓની સંભાળ રાખવામાં ઈંગ્લેન્ડ ખીજ બધી પ્રજા કરતાં શા

માટે ચઢીઆતું છે ? તેનું કારણ એ કે આપણે એક નાવિક પ્રજા છીએ, અને એજ કારણથી આપણે વેપારી પ્રજા પણ છીએ. આપણા કિનારાની આસપાસના માછીઓ, આપણો હમેશનો માછલાંનો જથ્થો પૂરો પાડે છે, તેમને માટે તેમજ મોટી આગમોટી જાંઠગીની અવસ્થાની ચીજોની અને સુખ આપનાર પદાર્થોની આપણી દરરોજની ખોટ પૂરી પાડવા, અમેરિકા, ચીન, હિંદુસ્તાન, અને યુરોપખંડના બંદરો તરફ જાય છે તેને સારૂ પણ આપણે આપણા નાવિકોના ધણા દેવાદાર છીએ. આપણા દેશની આસપાસ સમુદ્ર ન હોત તો કદાચ આપણી પ્રજા કદી પણ મોટી યજ્ઞ ન હોત; એટલું તો ખરુંજ કે તે એક સ્વતંત્ર અને મોટી પ્રજા તો નજર યજ્ઞ હોત.

આપણા દેશ અને યુરોપખંડની વચ્ચે જાંઠી ખાડી આવી છે તેથી ખીજા દેશોમાં જે લોકો ઉપર ધર્મસંબંધી બાબતમાં મતભેદ માટે જુદામ જુદામરવામાં આવ્યો હતો તે બધાને આપણો દેશ આશ્રયસ્થાન યજ્ઞ પળો હતો. બસે વર્ષ ઉપર 'નૅન્ટસનું શાસન' શરૂ કરવામાં આવ્યું ત્યારે ફ્રાન્સના ઉત્તમ વેપારી લોકોએ આપણા દેશમાં આશ્રય લીધો અને તેથી આપણા દેશને ધણો લાભ થયો; કેમકે એ ફ્રાન્સમાંથી નાસી આવેલા લોકો તરફથી ઉદ્યોગ અને કારીગરીની બાબતમાં જે અનેક પ્રકારનો બોધ આપણને મળ્યો તેને લીધેજ ધણે અરો આપણી હાલની વેપારની શ્રેષ્ઠતા છે. વેપારજ આપણા નૌકાસાધનને પુષ્ટિ આપે છે. વેપારજ પરદેશથી આપણો ખોરાક આપણે કિનારે લાવે છે. એટલુંજ નહિ, પણ વેપારજ દુનિયાને સુધારવાનું કારણ યજ્ઞ પડે છે.

લિવરૂપૂલમાં ભાપણમાં સર સંમુઅલ એકરે કહ્યું કે આફ્રિકામાં ધર્મપ્રચાર કરવાનું ઉત્તમ સાધન ત્યાંની પ્રજાને વેપારનો બોધ આપવો એજ છે. ત્યાંના વતનીઓમાં સામાન્ય રીતે મનુષ્યમાં એટલું બુદ્ધિબળ જોવામાં આવે છે તેટલું છે. તેથી તેઓ પોતાની સ્થિતિને જેથી લાભ થાય એમ તેમને લાગશે તે સાંભળશે. જગલી પ્રજાને વેપારથી જેટલો લાભ થાય તેટલો ખીજા કશાથી યજ્ઞ શકે નહિ; કેમકે એથી પોતાના દેશની જમીન પેદા કરી શકશે તે પદાર્થો પોતાના દેશમાંજ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્યોગ કરતાં તેઓ શીખશે; અને પોતાના દેશની પેદાશને બદલે, જે જુદા જુદા પદાર્થો હાલ તેઓ માંગતા પણ નથી, પણ જેનો એળખ્યા પછી તેમને હમેશ ખપ

* જેથી ફ્રાન્સના પ્રેસિડેન્ટ લોકોને સ્વેચ્છ પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની છટ મળી હતી.

પડશે અને જેથી તેમના આવશ્યક પદાર્થની સંખ્યા વધશે તેવા પદાર્થો પરદેશથી લાવતાં થીખશે. *

નવા દેશોની શોધ કોલમ્બસથી માંડીને ક્રૅસ્ટન ક્રૂક પર્યંત નાવિકોએ કરી છે. એમ ધરાય છે કે આઝરિલાન્ડના લોકોએ પ્રથમ ઉત્તર અમેરિકા શોધી કાઢ્યો, પણ તેઓએ ત્યાં સંસ્થાન કીધાં નહિ. કોલમ્બસ અને અમેરિકેનસેજ પોતાની શોધ પ્રથમ દુનિયાને પ્રસિદ્ધ કીધી. કોલમ્બસ પછી ફિરંગી લોકો અને વલંદા લોકો મોટામાં મોટા શોધકો થયા. ફર્નાન્ડો મંગેલેને પ્રથમ દુનિયાની પ્રદક્ષિણા કીધી. કોલમ્બસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો ત્યારે મંગેલેને માત્ર વીસ વર્ષનો હતો, તેણે પહેલી સફર આફ્રિકા અને ઇંડીસ તરફ કીધી. પછી તેણે દક્ષિણ અમે-

* ખીને પ્રસંગે સર રોમ્યુઅલ જેકરે કહ્યું કે “ મુસાફર તરીકે આપણે એક કર્તવ્ય કરવાનું છે, અને એ કર્તવ્ય ઇશ્વરને જ કરવાનું છે એમ કહી શકાય. મુસાફરો માત્ર અપ્રસિદ્ધ દેશોમાં જાય છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ પાછા ફરે છે ત્યારે તેઓ અંધી ખખર લાવે છે કે તે વેપારના સંબંધમાં આ દેશને અગત્યની યથ પડે છે.” મે હમેશા જોયું છે કે કાંઈપણ મુસાફર ગમે તેવી ભારે આપણા અને દુઃખ વેઠે તોપણ જે દેશમાં તે ગયો હોય તેની વેપારના સંબંધમાં કિમતી યથ પડે એવી કોઈપણ સ્વાભાવિક વેદારા તે શોધી કાઢે કે તેથી એનો પ્રવાસ -ને પ્રથમ પ્રવાસ છે-તેને અનુસરીને સાહસિક વેપારીઓ તે દેશ જાય તોજ તેની શોધ કીમતી યથ પડે, નહિતર એની શોધ ખીલકુલ નકામી છે. ઉલ્ટા થોડા સૈનામાં કાંઈ નહિ, તો ઝેલિઅમેથના રાજ્ય પછી ઇશ્વરે પૃથ્વીને સુધારવામાં જે ભાગ લીધો તેથી આપણે જેવાશક મગરર યથ સકીએ. અમેરિકાની નવી દુનિયા તેમજ આસ્ટ્રેલિયા લગભગ અમેજ લોકોએજ વસાવ્યાં છે, અને પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગોમાં અમેજ જોલનારી પ્રજાનો અતિરાય. ફેલાવો લેઈને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. મુસાફરોની શોષોના કરતાં વેપારીઓનાં સાહસનાં આ વખતે પરિણામ છે, અને અત્યારસુધી જંગલી દેશો દેવી રીતે ધીમે ધીમે સુધરે તેનું એ પરિણામો ભવિષ્ય સંખ્યે છે. વલંદા અને ફિરંગી લોકો મોટામાં મોટા મુસાફરો અને શોધકો હતા, પણ એ મુસાફરોની શોધો મનુષ્ય જાતિને હમેશા કામગી યથ પડી તે સંપૂર્ણ રીતે નહિ તોપણ ધણે અરો વેપારીઓના સાહસને લીધેજ છે, અને જે થોડું જાન્યું તે કર્યા પછી હું આ દેશમાં આવ્યા છું ત્યારે મને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ છે કે મનુષ્ય આફ્રિકાના સ્વાભાવિક સાધનોને પોથી વધારવાનું કામ ઇશ્વર માથે લે તો અત્યારસુધી જંગલી પ્રજાથીજ વસેલા દેશોને ધીમે ધીમે સુધારાની મર્યાદામાં આવવાનો સમય બહુ દૂર નહિ રહે, અને એ કામ માત્ર વેપારથીજ થશે.

રિકા તરફ સફર કીધી. તે ગિન્નિ અને બ્રાહ્મીલને કિનારે સફર કરતો રાયો ડિ જનેરોના ઉપસાગરમાં ગયો. તે દક્ષિણ તરફ ગયો અને મેંડેલનની સામુદ્રકુની શોધી કાઢીને લાંથી પૅસિફિક સમુદ્રમાં ગયો.

વલંદા લોકો પણ શોધ કરવામાં ધણા સાહસિક હતા. કુથે જવાનો માર્ગ શોધવાનો પ્રયાસ કરતાં ઉત્તર ભૂચિર આગળનાં બેખમ બેરેન્ડઝના હાથ નીચે એ લોકોજ પ્રથમ ખમ્યા. આનું પરિણામ એજ થયું કે તેઓએ નોવા એમ્પ્લનાનો ટાપુ શોધી કાઢ્યો. વલંદા નાવિકો દક્ષિણ તરફ ગયા, અને તેમણે ઓસ્ટ્રેલિયા (ન્યુ હોલ્લંડ) વેન ડીમનનો પ્રદેશ, અને મેલેશિયન સમુદ્રના દ્વીપો શોધી કાઢ્યા.

શુડ હોખ ભૂચિર આગળ યઈને હિંદુસ્તાન જવાના માર્ગની વાસ્કોડિગામાએ કાંધેલી શોધ વેપારને સગતા ઇતિહાસમાં એક નામાંકિત બનાવ યઈ પડી. એથી પાશ્ચાત્ય પ્રજાએને દૂર આવેલા પૂર્વના દેશો તરફ જવાનો સમુદ્રમાર્ગ માલમ પડ્યો. વલંદા લોકો પણ કહે છે કે એ શોધ અમે કીધી છે. તેઓ કહે છે કે એ ભૂચિરને માર્ગે પ્રથમ હોલ્લેન્ડ નામના બાઈઓ હિંદુસ્તાન ગયા, અને હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવાનો તે સમયે એકલીજ હક ધરાવતી હતી તે પ્રસિદ્ધ મોટી 'ડચ-ઇન્ડિયા કંપની'નો તેમણે પાયો રચ્યો અને તેથી હોલ્લંડના નાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય નૌકાસમૂહ, સંસ્થાન, અને વેપારની બાબતમાં આટલો બધો અગત્યનો પ્રભાવ મેળવ્યો.

અંગ્રેજ લોકો હજી વેપારી થયા નહોતા. વેપાર પશ્ચિમ દિશા તરફ ગયો હતો, પણ ઈંગ્લંડ પહોંચ્યો નહોતો. એ દેશમાં માત્ર અસિદ્ધ પદાર્થોજ ઉત્પન્ન થતા હતાં. ઈંગ્લંડનું બિન પણ વજાઈને લગડાં થવા માટે બેહજીવમ મોક્ષવામાં આવતું હતું. ઈંગ્લંડમાં પુષ્કળ નાવિકો હતા, પણ વેપાર નહોતો તેથી તેમને વહાણ હાંકવાની રોજી મળતી નહોતી. તેઓ પણ તેઓ પછા યુદ્ધપ્રિય હતા. પરદેશ સાથે જમીન પર યુદ્ધ ન ચાલતું હોય, સારે તેઓ માંહોમાંહે લડવાને દરીએ જતા હતા. પાસે પાસે આવેલા લોએસ્ટોન્ડ અને યારમાઉથ બંદરોના લોકો વારંવાર પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હતા. પ્રસંગે પ્રસંગે ચોક્કું આંચિવાતું કામ કરતાં પણ તેઓ ખીતા નહોતા. તેઓ દરીએ જવાની હિ મત ધરતા હતા અને પોતાનાં બંદરો પાસેથી જ વહાણો જાપ તેને કળજે કરતા હતા.

• ૩, બિન. વગેરે સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય તેવા પદાર્થો; તેને કાંતી, વાની વાપરવા હાયક કીધેલા નહિ.

એલિઝાબેથના સમય પહેલાં ઇંગ્લંડમાં મહાન નાવિકોનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો નથી. ડ્રેક, રૅલી, હૅલ્કિન્સ, અને અસદ્ગના પરાક્રમી નાવિકોને ઇતિહાસ દરેકને માધ્યમ છે. તેઓ જાણે આધુના, અધારામાં ઈંગ્લંડની ભારતી ન હોય તેમ ધણાંજ નાનાં હોડકાંઓમાં બેસી અજાણ્યાં. દરિયામાં સફર કરતા અને નવા દેશો શોધી કાઢતા. એ દેશો પછીના વખતમાં તેમના વંશજોના સ્વદેશ યઈ પડ્યા છે. તે વખતે સ્પેન અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું અને અંગ્રેજોને પોતાના યત્નો સાથે જમીન પર તેમજ દરીઆમાં ધણી સખત લડાઈઓ યઈ. આ પ્રમાણે એક બહાદુર નાવિકવર્ગ ઉત્પન્ન થયો અને કેળવાયો; અને જ્યારે યુરોપની પ્રજામાં બ્રજવાનમાં બ્રજવાન સ્પેનીઅડ લોકોએ અજાણ્ય નૌકાસૈન્ય ? (ઇન્વિન્સિબલ આર્મેડા) વડે ઇંગ્લંડ પર હુમલો કર્યો ત્યારે એવા ધીર પુરુષોની ઇંગ્લંડને ધણી જરૂર હતી. દેશ, ધર્મ, કીર્તિ, અને સ્વાતંત્ર્ય માટે. ઇતિહાસમાં જો મોટામાં મોટા યુદ્ધોવામાં આવે છે તેમાંતું આ એક હતું.

તે સમયના ઇતિહાસમાં જે સમુદ્રવીરો ધણાજ બહાર પડી આવેલા જણાય છે તેમાંનો એક સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેક છે. મોટાભાઈ અને વિરે એમ કહે છે કે. સોળમા સૈકાના મહાન અનુકરણ કરવા લાયક, ધીરપુરુષોમાંનો એ એક હતો. ડ્રેક એક સંપૂર્ણ નાવિક હતો, તે મુજ્જરીજ સ્થિતિનો હતો. તે એક નાના વહાણમાં અમુક કરારે અમુક મુદત સાર શીખાઉ તરીકે રહ્યો હતો અને હાં તે બલાસીનો ધધો શીખ્યો. એ વેપારી વહાણનો ટુકેલ મરી ગયો ત્યારે એ વહાણ પોતાના ધીખાઉ-માસ્તાને વારસામાં આપ્યું. સાંકડાં સમુદ્રમાં થોડી મુદત સુધી કિનારે કિનારે વહાણ હંકાર્યા પછી નૌકાધ્યક્ષ હૅલ્કિન્સ સાથે સફર કરવામાં તેણે પોતાની કબ્જે મેજવેલી કમાઈ જોખમમાં નાંખી. તેને સ્પેનીઅડ લોકોએ કેદ કર્યો અને તે મરતો મરતો બચ્યો. સ્પેનીઅડ લોકોની સામા તેની ત્યાર પછીની સ્વારીઓ પ્રસિદ્ધ રીતે ફોતેલમંદનીવડી.

સ્પેનના રાજાએ સ્પેનનાં બંદરોમાં ધધને અંગ્રેજી વહાણો, અંગ્રેજો, અને તેમના માલને જવાની મના કરીધી, કે જે હુદયિયારખંધ વહાણ સહિત સમુદ્રમાં નીકળ્યો અને તેણે સેન ડોમિંગો કાંથાઈનાં, અને સેન્ટ આગસ્ટાઈન જીવી લીધાં. નાસ્તિકોમાં અંગ્રેસર* ઇંગ્લંડને પાયમાલ

* એ નૌકાસૈન્ય એટલું મોટું હતું કે સ્પેનિયર્ડ લોકોએ તેને જર્વથી અજાણ્ય (છતાંય નહિ એવું) નામ આપ્યું.

* ઇંગ્લંડ પ્રેટરિટંટ દેશોમાં અંગ્રેસર હતું, તેથી રોમન કેથોલિક જતનો ક્ષિપ્ર તેને નાસ્તિકોમાં અંગ્રેસર ગણતો હતો.

કરવા રં જો દ્વિવિધ, સ્પેન અને પોર્ટુગલ, નેપલ્સ અને સિસિલિ, જીનોઆ અને વેનિસનાં એકાં કીધેલાં વહાણોનું દરિયામાં હંકારી યદાય એવું મહાન નૌકાસૈન્ય તૈયાર કરતો હતો. રોમના ખ્રિસ્તિઆચાર્યવર્યે ફિલિપની આ સ્વારીનું કલ્યાણુષ્ટિચું હતું. જુદી જુદીભાષાઓમાં ભવિષ્ય-વાણીઓ સંભળાઈ કે ૧૫૮૮ નું વર્ષ ' સર્વ વર્ષના લોકોને ધણુંજ નાશ-કારક અને અનિષ્ટમુલક ' યશે; અને હવે એવું માલમ પડ્યું કે આ મહાન સાહસિક નૌકાસૈન્ય ઇંગ્લેંડ પર હુમલો કરવા માટેજ સજ્જ થયું છે. તે-પણુ ઇંગ્લેંડ આથી કેટલું નહિ, સમસ્ત પ્રજા એકચિત્ત અને એકવિચાર યઈ. સઘળા પંચના લોકો, ઈટેસ્ટેંટ તેમજ રોમન કેથોલિક, આથી એકલા યદ ગયા. આ સમયે શેકસપીઅર જીવતો હતો. ઇંગ્લેંડની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરવાના આ સાહસિક પ્રયાસ વિશે તેણે કપન કીધું છે તેને સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

" દુનિયાના ત્રણે ખુણાના લોકો સત્સદૈત સજ્જ યઈ આપશે તે-પણુ અમે તેમને ત્રાસ હેત્ત કરીયું. જે માત્ર ઇંગ્લેંડના લોકો પોતાની ખૂબ પ્રતિ પ્રામાણિક રહેશે તે આપણે કાષ્ઠપણુ કારજુથી પરતાવો કરવો પડશે નહિ. "

ટૂંકે સ્પેનની ગોળગાનો સમૂળ નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચાર રાણીનાં વહાણુ અને ચોવીસ લંડનના વપારીઓએ પૂર્વ પાડેલાં વહાણો સધને તે રિસમધથી નીકળ્યો. ૧૫૮૭ ના એપ્રિલના આરભમાં અંગ્રેજી નૌકાસૈન્ય કેડીઝના જંદરમાં પેહું અને ઇંગ્લેંડ પર હુમલો કરવાને નક્કાં કરેલાં વહાણો પર તૂટી પડ્યું. એમાંના કેટલાક તો તે વખતે જે મોટામાં મોટું ૬૬ ગજણામાં હતું તેવા કદનાં હતાં. એક ૧,૫૦૦ નદનનું, બીજું ૧,૨૦૦ નનનું અને બાકીનાં કેટલાંક ૧,૦૦૦ અને ૮૦૦ નનનાં હતાં. ટૂંકે અધું મગીને ૧૭,૦૦૦ નનનાં વહાણુનો તેમાંના સર્વ પદાર્થ સહિત નાશ કીધો. જે રાત અને એક દિવસ સુધી તેણે પોતાનું ઠામ ગરી રાખ્યું, એટલે સ્પેનના લડાઈનાં વહાણોમાં તગોએ કે બાલુએ બાકાં પાડ્યાં, તેને તૂટી લીધાં, ખાકી કીધાં. અને બાગી મૂક્યાં. તેણે એ જંદર છોડ્યું તે પહેલાં ૧૫૦ વહાણો બગતાં હતાં અને કેડીઝની દિવાલો અને રિસાઓ ઉપર તેના યગકતા ભડકાનો પ્રકાશ પડેલો હતો.

ઇંગ્લંડ પાછા ફરતાં રસ્તામાં ડ્રેકે બીજાં ૧૦૦ વહાણુ કબજે કરી તેનો નાશ કીધો, તેમાંનો થોડો માલ લીધો અને ખલાસીઓને કેદ કીધા. વળી તેણે અસાધારણ મૂલ્યના મ લથી બનેલું એક મોટું સ્પૈનતું ઝાઝ પકડ્યું. એ પણ તે પેતાની સાથે ઇંગ્લંડ લઈ ગયો. તેણે કબજા કીધું કે મેં કંઈ ભારે પરાક્રમ કીધું નથી, અને સ્પૈનનાં બેહદ બાગ અને ભારે તૈયારીઓ વિષે તેણે સરકારને ચેતવણી આપી. તેણે કહ્યું, “ થોડા વખતમાં શસ્ત્ર અને ખોરાક સહિત સારી પેકે સજ્જ થઈ ૪૦,૦૦૦ માણસ આપણા દેશ તરફ આવશે અને તેમની સામા થવાનાં સાધન તૈયાર કરવા ઇંગ્લંડ જેટલો ઉદ્યોગ કરશે તેટલો ઓછો છે.”

નોંકાસાધનને અજમ્ય બનાવવા ફિલિપે જેટલા બન્યા તેટલા ઉપાયો કીધા. તેણે એ નોંકાસૈન્યની પાછગ લગભગ ૫૦,૦૦૦ ડ્યુકેટ ખર્ચ્યા હતાં, તે ઉપરાંત ૨૦ લાખ ડ્યુકેટ અણીને વખતેવાપરવા તૈયાર રાખ્યા હતા. એ નોંકાસૈન્ય ૧૩૬ વહાણનું બનેલું હતું. તે સમય સુધીમાં જે વહાણો બંધાયાં હતાં તેમાં આ અતિશય મોટામાં મોટાં હતાં. તેમાં ૩૦,૦૦૦ સ્પૈનિશ પાળા અને નાવિકો, પવન ન હોય ત્યારે વહાણોને હલેસાં મારવા ૨૦, ૦૦૦ શુલાઓ, અને ધર્મવિચારણુ સભાના ૯૦ મહવાસીઓ ધર્મચુરઓ, અને વિશ્વાસુ પુરુષો હતા. આ મોટા સન્ય ઉપરાંત એ નોંકાસૈન્યને મદદ કરવા ઈસારો મળે કે તરતજ વહાણુ પર ચઢી બેસવાને તૈયાર ૩૦ હજાર માણુ-સના લશ્કરની સામા અંગ્રેજી નાવિકોને બાય લીડગાની હતી. નોંકાસૈન્ય ઇંગ્લંડ તરફ જવા નીકળ્યું તે પહેલાં આચાર્યવર્ષ ૫ માં સિક્સ્ટસે તીવ્ર આગ્રાપત્ર પ્રસિદ્ધ કીધું. તેમાં એલિઝાબેથના પર તું અનોરસ છે ને રાજ્યને ખીનહોકે પચાવી પડી છે એવાં વહોમત મૂક્યાં. ફિલિપને પ્રિસ્તિધર્મ રક્ષકનો ઇલકાળ આપી એને રાજ્ય વિધિપૂર્વક આપ્યું અને એવો હુકમ કીધો કે “ એ રાજ્યને રોમના ખંડિયા રાજ્ય તરીકે તમારા અધિકારમાં રાખવું.” હવે ઇંગ્લંડને તાણે કરવાને સર્વ સામગ્રી તૈયાર થઈ અને અજમ્ય નોંકાસૈન્ય ચાલતું થયું.

૧૫૮૮ની ૨૯ મી જુલાઈએ લિઝડે બુશિરથી દૂર પહેલાં વહાણો નજરે પડ્યાં. ઘણો વખત થયાં તેની આશા રાખવામાં આવી હતી. લિઝડેથી ડૉલમાઉથ, ડૉડમન, ગિબ્બિન અને રોમ બુશિરો સુધી દિવાદાંડીના

લયસૂચક ભડકાઓ પ્રકાશ્યા; શત્રુ નજરે પડે એટલા પાસે આવ્યાની ખબર પ્લિમથમાં આવી ત્યારે ડૂક સોળતીઓ સાથે દડાનો ખેલ રમતો હતો; પણ સાંજ પડી તે પહેલાં ૬૦ ઉત્તમ ઇંગ્રેજી વહાણુ શત્રુની સામા થવા પ્લિમથ ખંદરમાંથી ખસેડવામાં આવ્યાં. તેઓ ઇંગ્લંડની ખાડી આગળ ગયાં. ખીન્ને દહાડે થયો ત્યાંસુધી તેઓ ગંભવર સ્પેનિશ વહાણોને ધુમસમાં જોઈ શક્યા નહિ. એક ખીન્ને દિવસ ગયો એટલે તેમને પરસ્પર સમાગમ થયો.

ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યના અધિપતિઓ ડૂક, હુલ્કિન્સ, અને ફ્રાન્સિસર હતા. તેઓમાં સંપૂર્ણ શાન, કસાયલી સહનશીલતા, કૌશલ્ય, અને પરાક્રમ હતા. તેઓએ સર્વ પ્રકારનો લય જોયો હતો અને તે પ્રસંગે દેશના રક્ષકને અર્થે દરેક પ્રકારનું દુઃખ સહન કરવા તત્પર હતા. પ્રથમ યુદ્ધમાં તેમની સત્તા જથ્થાદ આવી. તેઓએ પોતાનાં વહાણુ શત્રુના વહાણુથી પવનની દિશાએ રાખ્યાં, શત્રુઓ પર તોપોનો માર ચલાવ્યો અને ઇંગ્લેન્ડમાં આવે ત્યારે શત્રુના હાથમાં ન આવે એટલે દૂર નાસી જતા. નાનાં નાનાં અંગ્રેજી વહાણો જેમ ધારે તેમ સહેલથી ખસેડાતાં હતાં, તે સ્પેનનાં ભારે, મુશ્કેલાઈથી ખસેડાય એવાં, ઝાઝની આસપાસ ફરતાં અને જેમ ચાલતાં તેમ સ્પેનનાં વહાણુમાં તેમાંથી ગોળાનો બહાર કરવામાં આવતો. સ્પેનિઅર્ડ લોકોની ઇંગ્લેન્ડ અંગ્રેજ લોકોની સાથે સામાન્ય યુદ્ધ કરવાની હતી, પણ અંગ્રેજી લોકોએ તેમ કરવા ઠીકું નહિ. તેઓ શત્રુઓના પર માત્ર માર ચલાવતાં અને તેઓ નાસતા કે તેની પાછળ ધસતા. આ પ્રમાણે દોડતાં કિનારે કિનારે પ્લિમથ છોડીને ગયા ત્યાંસુધી યુદ્ધ ચાલ્યા કીકું, પણ પ્લિમથ આગળથી અંગ્રેજી વહાણુની મદદે વહાણો અને માણસો આવ્યાં. રાત પડી ત્યારે દિવાદાંડીમાંથી લયસૂચક ભડકા પ્રકાશવા માંડ્યા કે યુદ્ધ ક્યાં ચાય છે તેની હમેશ ખબર પડે. સ્પેનિઅર્ડ લોકોનાં વહાણો માંહોમાંહે અથડાયાં અને એક વહાણુને એક ફ્લેમિંગે તોપને ગોળે ઉડાવી મૂક્યું. અભ્ય નૌકાસૈન્યનો પુષ્કળાગ રક્ષણ કરનારું એક વહાણુ અશક્તિમાનુ થયું, અને રાત પડી ત્યાંસુધી ફ્રાન્સિસર હુલ્કિન્સે, તેના પર તોપનો માર ચલાવ્યો, પણ ખીન્ને દહાડે સવાર થઈ ત્યાંસુધી તે ડૂકના હાથ નીચેના 'રિવેન્જ' નામના વહાણુને તાબે થયું નહિ.

સ્પેનનું નૌકાસૈન્ય ડેવન અને ડોર્સેટને કિનારે ઘડને યુદ્ધ કરતું જતું હતું અને ઇંગ્લંડનું નૌકાસૈન્ય તેમની પાછળ પડતું હતું, ત્યારે જમીન પરના લોકો અતિશય ચિન્તાથી જોતા હતા. દરેક નાના ખંદર આગળથી તેઓ ગયા તે દરેક ખંદર આગળ, ડાર્દમાઉથ, ટીનમાઉથ,

અને વીમાઉથ આગળ, એ યુદ્ધમાં ભાગ લેવા માણસ અને ખોરાકથી ભરેલા મછવાઓ નીકળી આવ્યા અને નાનાં વહાણો, તેમાં ઘણે ભાગે વેપારી વહાણો, તેમની મદદે દરીઆમાં ધસ્યા. સ્પેનનું નૌકાસૈન્ય પોર્ટુગેઝ બિલ અને એન્ટ આલ્બન ભૂશિરની વચ્ચેના ઉપસાગરમાં પહોંચ્યું એટલે પવન ધક્કાન તરફનો થયો અને હવે સ્પેનિઅર્ડ લોકોનાં વહાણુ અંગ્રેજી વહાણુથી પવનની દિશામાં આવ્યાં. અંગ્રેજ લોકોએ વહાણુની દિશા ફેરવી સમુદ્ર તરફ ચલાવ્યાં, પણ તેમના પર સ્પેનિઅર્ડ લોકોએ તરતજ તૂટી પડી ખૂબ જોરથી હુમલો કર્યો. અંગ્રેજ લોકોનાં વહાણુમાંથી એક પછી એક તેમની સામું થયું; પણ સ્પેનિશ લોકો હમેશ હુમલો કરતા અને હમેશ નાશી જતા પ્રતિપક્ષીઓને સામાન્ય યુદ્ધમાં રોકવા ક્ષમી શક્યા નહિ કે તેમનાં વહાણુમાં પ્રવેશ કરી હુમલો કરી શક્યા નહિ. આ પ્રમાણે તોપની ગર્જના કિનારા તરફ ગઈ. એક પછી એક યુદ્ધ થયાં પણ એકે પરિણામકારક થયું નહિ.

સ્પેનિશ નૌસાધન કૅલેના નાંગરણુ તરફ જતાં રસ્તામાં વાઈકિ ટાપુ આગળ યઇને ગયું. કિનારેથી માણસ અને ખોરાકની મદદ મળી તેથી અંગ્રેજી નાવિકો પણ તેમની પાછળ ધીમે ધીમે ગયા. તેઓ લૉડ્ હેન્ડ્રિસીમાર અને તેની ૧૬ માણસની ટુકડી ડન્જનેસ અને ફ્રાંકસ્ટોનની વચ્ચે હતી તેમની સાથે ભેગા થવાની વાટ જોતા હતા. તેમની સાથે ભેટું થયું કે અંગ્રેજી નૌકાસૈન્ય કૅલે આગળ ગયું અને ત્યાં તેને સ્પેનિશ નૌસાધન અર્ધઅંધકારમાં નાંગરેલું માલમ પડ્યું. સ્પેનિશ નૌકાસૈન્ય નેધર્લાન્ડમાંથી ૩૦ હજાર હથીઆરખંધ અતુલથી ધરાઓની વાટ જોતું હતું. એલેક્ઝેન્ડર ફ્રાન્સેસ નામનો અતિ થરો સ્પેનિશ સરદાર તમામ સ્પેનના લશ્કરને ઇંગ્લેન્ડની રાજધાનીમાં વિજયનો ડંકો કરી લઇ જવાનો હતો. પણ સ્પેનિશ નૌસાધન લશ્કરની વાટ જોતું હતું તે નકાર્યું હતું. ડચ અને બ્રિટાન્ડના નૌસૈન્યોએ એકઠાં થઈને નેધર્લાન્ડનાં સધળાં બંદરો રોક્યાં અને તેથી એક નાની હોડી પણ સાંધી જવા પામી નહિ.

અંગ્રેજી નૌસાધનના સરદાર લૉડ્ હાવર્ડ્ જુદી જુદી ટુકડીના સરદારોને મસલત કરવા જોલાવ્યા. હવે સ્પેનિશ નૌસાધન પર હુમલો કરવાનો સર્વોચ્ચ નિશ્ચય કર્યો તે સમયે મખ્ખરાન્ની થઈ હતી. દરીઆમાં પાણી કાળાં દેખાતાં હતાં અને દૂર ગર્જના સંભળાતી હતી. તરતજ સળગી ઉઠે એવા પુદાર્થથી ભરેલાં છ વહાણો કિત્તુઓના વહાણુ તરફ મોકલવામાં આવ્યાં. સ્પે-

નિઝરોમાં એકાએક અતિશય ધાસ્તી ઉત્પન્ન થઈ. સમગ્ર નૌસાધનમાંથી પે-
કાર થવા માંડ્યો. દરેક દોરડું કાપી નાંખવામાં આવ્યું, અને વહાણો ધસડાવા
માંડ્યાં. મોટાં મોટાં ઝાઝો એક બીજા સાથે ઝુંચવાયાં. કેટલાંક સળગતાં
વહાણોથી બળી ગયાં. સ્પૅનિશ નૌકાસાધનમાંનું મોટામાં મોટું અને
અતિ સુંદર 'કૅપિટના' નામનું વહાણ ધસડાતું ધસડાતું કિનારે ગયું અને તેને
ફ્રેન્ચ લોકોએ લઈ લીધું. સવાર થઈ ત્યારે સ્પૅનિશ નૌસૈન્યમાંના થોડાંક
વહાણો નબળાં થઈ નકામાં પડી ગયાં, પણ ઘણાં ભાગ દરીઆમાં ચાલતો ધયો
અને નેઢ્રલ્લાંડનાં બંદરો તરફ જતો દેખાયો. અંગ્રેજ લોકો નાંગર ઉપાડી
તેમની પાછા પડ્યા. તેઓ સ્પૅનિશ નૌસાધનને ગેવેલાઈન્સથી દૂર મળ્યા
અને તરતજ તેમણે તેના પર હુમલો કીધો. તેઓએ મોખરાની ટુકડી તોડી
અને સ્પૅનિશ સેનાપતિના વાવટાવાળાં વહાણો પર હુમલો કીધો. તેમણે ગ્રો-
ળીના આરથી તેમાં ખૂબ ગાબડાં પાડ્યાં, તેના સડ અને દોરડાંના ફાડી કાપણે
કાપલા કીધા અને તેને નૌસૈન્યના કુખ્ય ભાગ તરફ હડસેલી મૂક્યાં. તેમનાં
ચાર વહાણો એક બીજા સાથે અથડાઈ ભાંગી ગયાં. અંગ્રેજ લોકોએ ૭
૭ કલાક યુદ્ધ જારી રાખ્યું, પણ સ્પૅનિશરો લોકોના પાસે આવવાના પ્ર-
યાસને હમેશ નિષ્ફળ કીધો. યુદ્ધ પૂરું થયા પહેલાં ત્રણ સ્પૅનિશ વહાણો
ડૂબી ગયાં, અને બીજાં ઘણાં ભાંગી જઈ નકામાં પડી હુલાસડની નાશ-
કારક રીતીની ખડક તરફ તણાતાં ગયાં. સોળ ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્પૅનિશ
વહાણોનો નાશ થયો અને આરથી તે પાંચ હજાર સુધી થોડાઓ મરી ગયા,
પણ અંગ્રેજ લોકોનું એક પણ વહાણ નાશ પામ્યું નહિ અને સોથી
વધારે થોડાઓ મરણ પામ્યા નહિ.

હવે પવન ખૂબ જોરથી વાતો હતો અને વહાણોને રક્ષિત બાણથી
વિરુદ્ધ કિનારે ધસડી લઈ જતો હતો. એ જોઈને સ્પૅનિશ નૌસાધનના
અધિપતિ મેડિના સિડાનિઆએ પાછા ફરવાનો હુકમ કીધો. પછી
અજખ્ય નૌકાસૈન્ય વાયવ્ય કોણ તરફ ખુલા સમુદ્રમાં તણાયું. લૉડ્ડે હા-
વડે તેમની પાછળ થોડું અંગ્રેજી નૌસૈન્ય લઈને ગયો અને બાકીનાં વહા-
ણોમાં દારૂગોળા ખુટ્યા હતા તેથી તે થોડું નદી તરફ ગયાં. એક બયંકર
પવનનો સપાટો નીકળ્યો. દક્ષિણ તરફનો પવન ચાર તતકના સ્પૅનિશ વહા-
ણોને શીતળ, બયંકર, અને અત્રકીન ઉત્તર સમુદ્ર તરફ તાણી લઈ ગયો.
હાવડે ફેર્યાના અખાત સુધી તેમની પાછળ ગયો. તેથી વધારે તેમની
પાછળ જવું નકામું હતું. યત્રુઓ પવનની સત્તામાં આવ્યા-હતા. નબળાં પડેલાં

વહાણો એક પછી એક ફૂંચી ગયાં. તેઓ એકએકથી દૂર તથા છ ગયાં. કેટલાંક નોર્વેના ખડકવાળા કિનારા પર અચડાઇ ભાંગી ગયાં. તેઓ દક્ષિણ તરફ વહાણો હંકારી શક્યા નહિ. ઇંગ્લેન્ડની ખાડીમાં યઇને જવાનો રસ્તો રોક્યો હતો. તેઓથી સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડના પશ્ચિમ કિનારાની આસપાસ યઇને જ રહેવા જવાય એમ હતું, પણ એ રસ્તે વહાણો હંકારવાં એ ઘણું ભયંકર હતું. પશ્ચિમ સમુદ્ર પહોંચવાનો પ્રયાસ કરવામાં ઘણાં સ્પેનિશ વહાણો સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડની દ્વીપ ઉપર અથવા તે સ્કોટલેન્ડ અને પેન્ટલેન્ડના અખાતની ભયંકર રેલમાં ખડકમાં ભાંગી ગયાં.

૧૭૧૧ એકવાર પશ્ચિમ સમુદ્રમાં આવ્યા એટલે હેલ્સિન્કી અને સ્કોટલેન્ડની પશ્ચિમના ખડકવાળા ટાપુઓ આગળનાં જેખમો વટાવવાનાં હતાં. વહાણો હંકારવાની રત જતી રહી હતી અને તોફાનને વખતે પશ્ચિમ તરફથી મોન્સન ભયંકર જીરસાથી આવે છે. સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડના કિનારાઓ ભાંગેલાં વહાણોના કટકોઓથી છવાઈ ગયલા માલમ પડ્યા. દુઃખનો વૃતાન્ત કહેવાને થોડાજ સ્પેનિશ્સ લોકો જીવતા રહ્યા. માત્ર કિનારા ઉપર ભાંગેલા વહાણોના ધસડાયલા લાકડાના ઢગલાથીજ કેટલાં બધાં વહાણોનો નાશ થયો તે જણાઇ આવતો હતો. તોપણ એટલું જાણવામાં આવ્યું છે કે અધિપતિ આર્કવેન્ડોના મોટા ચાર તૂટકવાળા વહાણો સહિત ૩૮ સ્પેનિશ વહાણો આયર્લેન્ડના કિનારા પર ભાંગી ગયાં. તે પરનેજ લગભગ દરેક આદમી નાશ પામ્યો. ખાડી રહેલું સ્પેનિશ નૌસાધન નાશની સ્થિતિમાં સ્પેન પાછું ફર્યું. વહાણોને એટલું બધું તુકસાન થયું હતું કે હવે પછી ઉપયોગ માટે ખીલકુલ નકામાં થયાં હતાં. *

ફિલીપે આતું નૌસાધન મોકલવાનું સાહસ કદી ફરીથી કર્યું નહિ. તે-

+ એક વહાણ વાવાઝોડથી બાંગેલી ટેકરીની કરેલીથી યથા ફેર નામના દ્વીપ ઉપર અચડાઈ ભાંગ્યું હોય એમ ધવાય છે. તેમાંના કેટલાક ખલાસીઓ ખમ્યા હશે, કેમકે આજ પણ એ દ્વીપવાસીઓમાં સ્પેનિશ લોકોનો અંશ લેવામાં આવે છે.

* તે નાવિકોએ બહાદુર બચાવ ન કીધો હોત તો સ્પેનિશ નૌસાધને જ્ય મેળવ્યો હોત એ સંભવિત હતું. જેમ હાલ છે તેમ તે સમયે પણ દેશના રક્ષણ ઉત્તમ સાધન નૌસાધન્ય હતું. એવિજાગેય રાણી પાર્સે આતું લરકર નહોતું, તેમજ યુદ્ધના પ્રસંગને માટે ત્રણેક લરકર પણ નહોતું. તે માત્ર ૪,૦૦૦ એવિજક સૈનિકો જમાવી રાણી વિલ્હરીમાં આ મુકીલર સૈનિકોને મળી તે પહેલાં તો સ્પેનિશ નૌસાધન હારી ગયું હતું, અને નજીક પડી ઉત્તર સમુદ્રમાં

પણ પોતાના અમેરિકન સંસ્થાનો સાથે વ્યવહાર જારી રાખવાને માટે તેમજ સ્વદેશ આપતાં સુવર્ણથી લહેલાં વહાણોને જળવવા માટે નૌસૈન્ય ટકાવી રાખવાની તેને જરૂર હતી. ઈંગ્લેન્ડ અને હૅલેન્ડ સ્પૈનની સાથે યુદ્ધ જારી રાખ્યું હતું તેથી એ દેશોનાં નૌસૈન્ય વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધો યતી હતી. જે સુવર્ણથી ફિલિપ ઈન્ડીઝ અને હૅલેન્ડના સ્વાતંત્ર્યનો નાશ કરવા તેમની સામા યુદ્ધ ચલાવતો હતો તે સુવર્ણ તેની પાસેથી લઈ લેવા સારૂ ઈન્ડીઝ અને હૅલેન્ડના નાવિકો સ્પૈનનાં મોટાં ચાર વૃત્તકનાં સુવર્ણથી બરપૂર વહાણોને તાક્યા કરતા હતા.

ઈન્ડીઝના સમુદ્રવીરોએ ધણાં પરાક્રમનાં કામ કીધાં છે. દાખલા તરીકે એલિઝાબેથ રાણીના સમયમાં ઉપનૌકાધિપતિ સર રિચર્ડ ડ્રેન્વિલે જે હેલ્ડુ યુદ્ધ કર્યું તે વિષે વિચાર કરો. સ્પૈનિશ લાપ્લાટાના નૌસૈન્યને માર્ગમાં અટકાવવા તેને એઝોર્સ મોકલ્યો હતો. સ્પૈનના રાજા ફિલિપને આ સાહસની ખબર પડવાથી એ પ્રયાસ નિષ્ફળ કરવા અને સુવર્ણથી બરપૂર વહાણોને અંદરમાં લાવવા તેણે પડ વહાણનું બનેલું જળવાન નૌસાધન મોકલ્યું. બંને પક્ષનાં નૌસૈન્યો સામસામાં થયાં. તેમાં ૬ ઈન્ડીઝનાં વહાણો અને ૫૩ સ્પૈનનાં હતાં. સ્પૈનનું ચડીઆતાપણું એટલું બધું હતું કે હૅલેન્ડ હાવડની સરદારી નીચેનાં પાંચ અંગ્રેજી વહાણોને યથુવશ થવાની જરૂર પડી. 'રિવેન્જ' નામના જે જૂના વહાણમાં સર ક્રાન્સિસ રુકે સ્પૈનના અજાણ્ય નૌસાધનની સામા ઈન્ડીઝની ખાડીમાં યુદ્ધ કીધું હતું તે 'રિવેન્જ'માં સર રિચર્ડ ડ્રેન્વિલે ટક્યો રહ્યો હતો. તે યત્રુને ચરણ થયો નહિ, તે આખા સ્પૈનિશ નૌસૈન્યની સામા ટકી રહ્યો.

તેની પાસે માત્ર ૧૦૦ જ માણસો હતાં, પણ તે તેના જેવાજ શક્તિ હતા. ખાર કલાક સુધી સ્પૈનિશ્વર લોકોએ આ નાશને માટે નિર્ભેલા વહાણમાં દાડગોળાનો માર ચલાવ્યા કીધો. તેઓએ તેની અંદર પંદર વાર પ્રવેશ કીધો, પણ તેમને દ્રઢ ધીર્યથી પાળા હાંકી કાઢ્યા. સર રિચર્ડ એ વાર ધાયલ થયો. તેને નીચે લઈ ગયા અને તેને માથામાં ખીજ ગોળી યાગી અને જે સંસ્મરણ તેના ધાને પડીએ મારતો હતો તે તેની પાસેજ ગોળી

પસાયું હતું. અંગ્રેજ નૌકાસૈન્ય સ્પૈનિશ નૌસાધનમાંનાં ચેપ્લાઓને ઈન્ડીઝમાં ઉતરતાં ન અટકાવી સક્તું હોવ તે તે લોકોએ હેડન સહેર છૂટવા ધારું હતું તે તેમને હાય આપ્યું હોત. આ પ્રમાણે ઈન્ડીઝ રક્ષા માત્ર નાવિકો-એજ કીધું છે.

વાગવાથી મરણ પામ્યો. આવી નિરાધાર સ્થિતિમાં તેણે એવી સલાહ આપી કે શત્રુને તાબે થવા કરતાં વહાણને ડુબાવી દેવું; પણ ધણીખરા ખલાસીઓ એ મતની વિરુદ્ધ થયા અને 'રિવેન્જ' પરથી શરણે થયાના ચિન્હ તરીકે નિશાન ઉતારવામાં આવ્યું. એ એકલાજ વહાણને હજી સુધી સ્પેનિશ્મન ડોકાએ લીધું હતું. પણ સઘળી બાલુથી વાગેલી ગાળીથી તે એટલું બધું નુકસાની થયું હતું કે તેને તરતું રાખી શકાયું નહિ, અને તે બે દિવસમાં ડૂબી ગયું.

આ પરાક્રમી પુરુષનું મોત એની જીંદગીના જેટલુંજ ઉત્તમ પ્રતિબંધ હતું. એણે કહ્યું, " હું રિચર્ડ એન્વિલ આનંદી અને શાન્ત મનથી મરણ પામું છું, કારણ કે જેવી રીતે ખરા યોદ્ધાએ પોતાના દેશ, રાણી, ધર્મ, અને કીર્તિ માટે પોતાનો પ્રાણત્યાગ કરવો જોઈએ તેવીજ રીતે મેં માફ જીવન પૂરું કર્યું છે. જેવી રીતે દરેક પરાક્રમી યોદ્ધાઓની વર્તવાની ફરજ છે તેવીજ રીતે વર્તવાની છેલ્લી કીર્તિ પાછળ મૂકી મારો આત્મા શરીરમાંથી પ્રુથીથી નીકળે છે." આ પ્રમાણે બહાદુર સર રિચર્ડ એન્વિલ મરણ પામ્યો.

સત્તા અને વેપાર સાધારણ રીતે સાથેજ જોવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ દેશનો વેપાર જતો રહે છે, ત્યારે તેની સત્તા પણ જતી રહે છે. અને તે પરસ્પર આધાર છે. અર્વાચીન સમયમાં પહેલું મોટું વેપારી રાજ્ય વેનિસનું હતું. હાલ એ શહેર ત્રીજા સ્થિતિમાં છે તોપણ એન્ડ કુનાસની બાલુ તરફ જે મોટા રોનકદાર મહેલો રહ્યા છે તે એની પૂર્વની સ્થિતિ દર્શાવે છે. લેપેન્ટોના મુઠ્ઠા પછી વેપાર એથી પણ વધારે પશ્ચિમ દિશા તરફ ગયો. પછી દક્ષિણ તરફ વેપારનું મથક જીનોઆ થયું, અને ઉત્તર તરફ જર્મનીના હેન્સ શહેરો થયાં. જ્યારે હોલ્લેન્ડ રાહિન નદીના કાંઠામાંથી લાગ્યેજ બહાર નીકળવા પામ્યું હતું તે વખતે પણ વિસ્તારમાં નાનો પણ બેહજીબમ દેશ યૂરોપમાં મોટામાં મોટી પેદાશવાળા દેશોમાંનો એક હતો.

પણ ૨ જ ફિલિપના રાજ્યમાં આદવાની ક્રૂતાથી બેહજીબમના વેપારનો નાશ થયો. સ્પેનનું રાજ્ય અત્યારસુધી નરી ડુનીઆ, જર્મની, ઇટલિ, અને નેધર્લેન્ડના પર ભુલમ ગુજરતું હતું, તે યૂરોપમાં દાસ્તવપાત થયું. હોલ્લેન્ડ તેને દરાવ્યું, અને તેના વહાણોને નસાડી મૂક્યાં. હોલ્લેન્ડ વેપારનું મોટું મથક થયું અને સ્પેનનો વેપાર ધીમે ધીમે નિયમિત રીતે મંદ થયો અને તે છેવટે આપણે હાલ જોઈએ છિયે તેવો ત્રીજા દેશ યર્ષ થયો.

હોલંડની પછી ઈંગ્લંડ પણ વેપારમાં આગાદ થયું એ બંને દેશના લોકો એકજ વંશમાંથી ઊતરેલા નાવિક લોકોને દુનીઆના ઇતિહાસમાં તેઓએ એક નવોજ નામાંકિત સમય આરંભ્યો. વહાણો, સંસ્થાનો, અને વેપાર, એ તેમનું નિત્ય વ્યવહાર હતું. તેમણે નવા દેશો વસાવ્યા, અને દુનીઆમાં ભુદે ભુદે સ્થળે સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. ફ્રાન્સ, સ્પેન, હોલંડ, અને ઈંગ્લંડ સર્વે દેશોએ ઉત્તર અમેરિકામાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં; પણ સર્વેનાં સ્થાપેલાં સંસ્થાનોમાંથી બાકી રહેલાં હાલ જોવામાં આવે છે, તેપણુ ઈંગ્લંડનાં ખીબળ બધા દેશો કરતાં વધારે છે. કૅનેડા, ઉત્તર અમેરિકા, આસ્ટ્રેલિઆ, ન્યૂઝિલેન્ડ, કેપ ઓફ ગુડ હોપ, અને ઈન્ડિયાના ટાપુઓમાં અંગ્રેજી ભાષા બોલાય છે, અને એક ખીબળ સૈકામાં એ દુનીઆમાં સર્વથી વધારે સ્થળે બોલાતી ભાષા યશે. આ સધળું વહાણુ અને નાવિકોનું પરિણામ છે.

યુરોપનાં રાજ્યમાં ઉચ્ચપાયલ ઉત્પન્ન કરે એવા મેટા પુદ્ગના દર્મિ-માનમાં નેપોલિયને યુરોપનાં તમામ બંદરો રોકી એકેમાં અંગ્રેજી વહાણોને દાખલ થવાં દીધાં નહિ. ઇટલિમાં નેપોલિયને ફ્રાન્સમાં દૂલુનથી, સ્પેનમાં કેડીઝથી, હોલંડ, ડેન્માર્ક અને જર્મનીના અને કિનારાની આસપાસ, આલિટિક સમુદ્રમાં ડેન્વિગ સુધી તમામ બંદરો રોકવામાં આયાં. નેપોલિયને અંગ્રેજી નૌકાસૈન્યને ધિક્કારતો હતો. પણ તે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં યદને તેની પાછળ પડ્યું અને એને એબ્રુકર આગળ પકડ્યો. તેણે બેલ્ગિઅ આગળ એનાં સપાટ તળીઆનાં વહાણોનો નાશ કરીધો, અને અનેક યુક્તિઓ નિષ્ફળ કરવા કોરના, ટોરીસ વીડાસ, અને બેદલઅમમાં લશ્કરો ઉતાર્યાં. નેપોલિયને અંગ્રેજી નૌકાસૈન્યે કીધેલા તુકમાનનું વેર લેવા કદી ચુક્યો નહિ.

તેપણુ અંગ્રેજી નૌકાસૈન્યે પોતાની સત્તા સર્વત્ર જતાતી આપી. તેના અધિપતિઓ ધણા થરા હતા અને તેમાં સર્વથી થરો નેલ્સન હતો. તે અસાધારણ બુદ્ધિમાન પુરુષ હતો. તેની દષ્ટિ ખુબી હતી અને તે જે કામ કરતો હતો તે જીતસાધી કરતો હતો. તેને લાગ્યું કે ઈંગ્લંડની હયાતિ પણ નેપોલિયનમાં છે, અને તેનું રક્ષણ કરવું એ મારું કામ છે અને કંતન્ય છે. બ્યારે તે દરિયામાં રહેતો ત્યારે ઈંગ્લંડનાં સૌપુરુષો પોતે સહીસલામત અને યાંત છે એમ ધારતા. તે સક્રિયાનુ અને થરો નાવિક હતો એટલુંજ નહિ પણ તેના પરાક્રમી આત્મામાં દેસલકિની ગુહ નવાળા પ્રદીપ હતી, અને તેના ધર્મને સાદા હોમરના નીચે લખેલા શબ્દોમાં કહી શકાય:—

“ જનમભૂમિ માટે લડવું એજ ઉત્તમ શુભ ચિન્હ છે. ”

તેનું જીવન એક ક્રિષિત વાર્તારૂપ હતું. તેના દોષ પણ ઇશ્વરદત્ત યક્તિ અને શુભના જેવાજ અદ્ભુત હતા; તોપણ તે દુનીઆમાં મહાન શુર પુરો- માંને એક કહેવાશેજ. જે ઉછા શબ્દો તે બોલ્યા તે આ પ્રમાણે હતા:—
“ મેં મારું કર્તવ્ય કીધું છે; હું તેને માટે ઇશ્વરની સ્તુતિ કરું છું. ”

આપણા નાવિકો આપણા દેશમાંજ જેવામાં આવે એવા વિશિષ્ટ નાવિકો છે; અને જે નાવિક પ્રજા સ્વાભાવિક પ્રેરણાથીજ વેપારને માટે ઇચ્છા ધરાવે છે, જેની ટેવ પર વેપાર અસર કરે છે, અને જે, દ્વીપમાં સર્વથી નિ- રાગી રહેવાથી એક ખાસ અને વિચિત્ર જાતની બની છે એવી ભાવિક પ્રજાની પરાપૂર્વથી આવી આવતી દંતકથાથી એ નાવિકોનાં લક્ષણ બંધાયેલાં છે. ‘સૂઠાકે’ જે સર્વ પુરોનાં ચિત્રો આપ્યાં છે તે ચિત્રસમુદાયમાં રૂક, મેન્વિલ, કોલિંગવુડ, કે નેલ્સનને માટે આપણા મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન કરે એવું એક ચિત્ર નથી. આપણા નાવિકો વિલક્ષણ પુરો છે અને તે આપણા દેશમાંજ જેવામાં આવે છે. સિવપૂર્ણમાં લોડે સેન્ડને તેમનાં લક્ષણ વર્ણન કર્યું છે તે જુઓ. વેપારી નાવિકો યવાની જગવણી લેનારા ડોકરા- ઝોની મોટી સંખ્યા સમક્ષ તે ભાષણ કરતો હતો. તેણે કહ્યું, “પ્રથમ પંક્તિનાં અંગ્રેજ નાવિક યવું એ કરતાં શું ઉત્તમ યર્ષ શકે ? અને અંગ્રેજ નાવિક- કનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ પંક્તિનું યાથી હોઈ શકે ? હું તો કહું છું કે તેણે વિશેષ કરીને પ્રામાણિક યવું જોઈએ, શુરા યવું જોઈએ, માયાળું હોવું જોઈએ, નબળા લોકો તરફ વિવેકી યવું જોઈએ, અને ઇશ્વર અને સ્વભૂમિ પ્રત્યેનું પોતાનું કર્તવ્ય કરવા નિશ્ચિત યવું જોઈએ. જે પુરો પોતાને માટે નદિ પણ આસપાસના લોકો માટે પ્રથમ વિચાર કરે છે, અને જેઓ કર્તવ્ય કરી પરિણામને માટે ઇશ્વર પર વિશ્વાસ રાખે છે તેઓ સર્વથી સુખી જીવન નિર્ભર કરે છે. એજ અંગ્રેજીમાં ઉત્તમ વસ્તુપ્રાપ્તિ છે, એજ રીતે એક અંગ્રેજ ચારિત્ર્ય બંધાયું છે.

મદારાજીજીએ નાવિક બાજોને ઈનામ આપવાની જે ચરતો રાખી છે તે આ પ્રમાણે:—

ઉપરીએને આનંદથી આગ્રાવીન રહેવું, જાત્યાન્નિમાન અને સ્વતં- ત્રનાવાળું ચારિત્ર્ય રાખવું, નિર્ભય પ્રતિ દશ રાખતી અને તેમનું રક્ષણ કરવું, અપરાધ લામા કરતા તત્પર રહેવું, એને બીજાઓને સમજતી મનને

છોડાવી પોતાની તરફ લઈ લેવાની ઈચ્છા રાખવી, અને મુખ્યત્વે કરીને નિઃશંક ધર્મપરાયણતા અને દૃઢ સત્યતા રાખવી.

આવા વિચાર જો મનમાં આણી કાર્યમાં મૂકવામાં આવે તો તેથી મનુષ્યનું નીતિવર્તન દરેક પ્રકારના જીવનમાં લગભગ પૂર્ણ કળાએ પહેંચે.

નાવિક વહાણ પ્રત્યે પ્રામાણિક રહે છે, અર્થાત્ તેને દૃઢતાથી વગગી અને ત્યાં જગણુ છોડી દેતો નથી. ભવને સમયે તેનો સર્વથી ઉલ્લેા લાગ કરનાર ટડેલ હોય છે. વહાણુ અગ્નિ કે તોફાનથી જોખમમાં આવે ત્યારે ટડેલ પ્રથમ તે માંહેની સ્ત્રીઓ અને છોકરાંને સહીસલામત રાખવા તરફ નજર રાખે છે, પછી ખીજાં માણુસોની સહીસલામતી તપાસે છે, પછી પોતાના માણુસોની અને છેવટે પોતાની. આવી સ્થિતિમાં સદૃશ્યુની ચેઠે દિંમત કોઈ પણ પ્રકારના ઇનામની અપેક્ષા રાખતી નથી. સમુદ્રમાં કે જમીન ઉપર પોતાનો સ્તુતિવાદ થાય એમ નાવિક ઈચ્છતો નથી. 'મેં માત્ર માઈ કર્તવ્ય કાધું છે' એજ વિચારને નાવિક સર્વોત્તમ સ્તુતિ ગણે છે. ભયથી મનુષ્યને ઉચ્ચામાં જાંચા ગુણો દર્શાવી આપવાનો પ્રસંગ મળે છે. ધણાં માણુસોના જીવ જોખમમાં હોય સારે તેને બચાવવાનો દરેક પ્રયત્ન કરવામાં મનુષ્યની આખરૂ રહેલી છે. દિંમતવાંન મનુષ્ય ભયનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજી શકે છે, તોપણુ તેથી તે ખીતો નથી, પણ મદાઈથી તેની સામા ટકર લે છે. જીવતાં જેવી શાંતતા તેનામાં હોય છે તેવીજ શાંતતાથી તે મોતને મળવા તૈયાર રહે છે.

રાજના વહાણુનો ટડેલ આખર સુધી વહાણુ પર રહાના ધણા પ્રસિદ્ધ દાખલામનો એક રિઉ નામના સરદારનો છે. તેનું 'ગાર્ડિયન' નામનું વહાણુ મર દરીએ હતું સારે ધુમસને વખતે જરૂરના તરતા કુચરામાં ધસડાયું. વહાણુ ભાંગી જવાની તૈયારી હોય એમ ભાસ્યું. તેમાંથી પાણી કાઢી નાંખવાને માણુસોએ ખંબા ચત્રાવવાનું કામ ખીલકુલ અટક્યા વગર જારી રાખ્યું. તોપો, ખેરાકનો સંગ્રહ, ઇરાના ગાળા વગેરે જે કંઈ નાંખી દેવાથી વહાણુ હલકું થવાનો સંભવ હોય તે સધળું વહાણુ પરથી નાંખી દેવામાં આવ્યું. ખીલકુલ વિરામ લીધા વિના, બચવાની આશા વગર, ૪૮ કલાક કામ કર્યા પછી 'મજવાઓ' એવી ખૂમ પડી. રિઉના નોકરે તેને પૂછ્યું કે તમે ક્યા. મજવામાં જવાના છો કે હું તમારી પાસે તેમાં બેસું. રિઉએ જવાબ દીધો કે 'હું તો વહાણુમાંજ રહેવાનો છું. બનશે તો તેને બચાવીશ, અને ન ચાલતાં જરૂર પડશે તો તેની સાથે સૂઈ જઈશ.'

ચોડા ખશાસીઓ સાથે મજવાઓ ચાલતાં થયા તે પહેલાં રિઉએ

દરિયાઇ મુકદ્દમા ચુકવનારી સલાને કાગળ લખ્યો, તેમાં તેને આ અકસ્માત પનાવની ખબર ઠીકી, અમલદારો અને માણસોની વર્તણૂકનાં વખાણ કર્યાં, અને છેવટે તેમની રજા માગી, કેમકે 'હવે આ દુનિયામાં મારો ધણા કલાક રહેવાનો કંઈ સંભવ દેખાતો નથી.' મજવાઓ હંધારાયા અને રિઉ આસરે અર્ધા ખલાસીઓ સાથે વહાણમાં રહ્યો. વહાણખરા મજવાઓ ડુબી ગયા, પણ વહાણ ટકી રહ્યું. આઠ અઠવાડીયાં સુધી જહાઠુરી ભરેલા ધૈર્ય અને વહાણ ચલાવવાની અતિશય ચતુરાઈથી 'ગાર્ડિયન'ને તરતું રાખ્યું. છેવટે તે ડચ મગરમચ્છ પકડનારાં વહાણને રસ્તે ચઢ્યું, અને એ લોકોએ તેને દોરડે વતી ધસડીને ટેબલ ઉપસાગરમાં પાછું હડસેલ્યું. પછી એ ટંડેલ રિઉ કોપન-હોગનના હુકમમાં વહાણમાંથી જહાઠુરીથી લડતાં મરણ પામ્યો.

પ્રમાણિકપણું અને કર્તાવ્ય તે શું એ સમજવાની જોને ટેવ પડી હતી એવા સાધારણ વેપારી વહાણના ટંડેલનો વળી બીજો દાખલો લો. અમે મહાંમ ટંડેલ નોક્કીસ વિષે કહીએ છીએ. તેને જ્વેડ્સ્ટન નેપોલિયનના કરતાં પણ 'વધારે મોટો' પરાક્રમી ગણે છે, કારણ કે તેનું જીવન સ્વાર્થ-જીવિતી ખીલકુલ દૂષિત થયું નહોતું. તેની જીંદગીની મોટામાં મોટી બીના નીચે પ્રમાણે છે—'નોર્થક્લીટ' નામના વહાણનો તે ટંડેલ હતો અને તે વહાણ સ્વદેશ તથા પરદેશમાં વસવા ઇચ્છનારાઓની મોટી સંખ્યાને લઈને લાંડનથી હોબર્ટ ટાઉન જવાનું હતું. તેને ડલ્ફનેસથી દૂર નાંગરેલું હતું. રાત્રે અગીઆર વાગ્યા હતા અને ધોર અંધારું હતું. આવતાં જતાં વહાણોને ચેતવવા માટે વહાણમાં દીવા બજતા હતા. એજ સમયે તરતજ 'ચુ-રિસ્કો' નામનું સ્પેનિશ વહાણ તેની જોડે અથડાવાથી તેના તળીઆમાં મોટું ખાકું પડ્યું. તે એકદમ ડુબવા માંડ્યું. સ્પેનિશ વહાણ ગોખરાના ને પાછલા ભાગની વચ્ચે ચાંપને પાછું ફર્યું અને લગભગ પણ મદદ આપવાનું કહા વગર ૩૦૦ થી વધારે માણસોને મરણ પામતાં મૃત્યુને જલદીથી સટકી ગયું. ટંડેલ નોલીસે બંધા ચલાવી પાણી કાઢી નાંખવાનો હુકમ કાઢ્યો અને બવનાં ચિહ્નો દર્શાવ્યાં. વહાણ ડૂબે છે એમ જ્યારે માલૂમ પડ્યું ત્યારે ઉતારઓમાં ધણે ગભરાટ પેદા થયો અને સ્ત્રીઓમાં અતિશય દુઃખનાં ચિહ્નો જોવામાં આવ્યાં. મજવાઓ નાંખવામાં આગ્યા અને અધિપતિએ હુકમ દીધો કે જૈરાં અને છોકરાંને એકદમ માંહે ઉતારવાં; પણ મજવામાં ઊતરવા માટે માણસોનો ખૂબ ધસારો થયો, અને નોલીસે હાથમાં પિસ્તોલ લઈને કહ્યું કે જે પહેલાં મરદ જૈરાં છોકરાંઓને મજવામાં ઊતરતાં અટકાવશે તેને હું

ગોળીથી દાર કરીશ. એક મરદ આગળ ધસી આવ્યો. તેને પગમાં ગોળી મારી નિર્જળ કરવામાં આવ્યો. હવે ઐરાં છોકરાં માંહે લિતર્ય. બે મજવાઓ ઉતાડ્યોથી ભરપુર મધ હંકારાયા. વહાણુ જલદી નીચે જતું હતું, તેની આસપાસ મોજાં અથડાતાં હતાં, અને આખરે તે ડૂબી ગયું. તે પરાક્રમી ટડેલ વહાણુની સાથે ડૂબી ગયો. તેની સ્ત્રીનું લમ થોડા વખત ઉપરજ થયું હતું, તે તથા ખીજાં ટપ માણુસો બચ્યાં. એ પુરૂપ વિષે એક કવિએ કાવ્ય રચ્યું છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

“પોતાની તરતજ પરણેલી આનંદી સ્ત્રી, તેનું પ્રીતિસર્વર હતું, તેને મુકીને તેણે દહતાથી સમુદ્રમાં ડૂબી જવું પશ્ચદ કીધું; કેમકે એ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ તે સમજતો હતો. અરે મારી પ્રિય જન્મભૂમિ ! તું આવા પુરુષોને કેળવે છે ! હું એ જોઈને હર્ષનાદ કરું છું અને આનંદાશુ નાંખું છું. તું એવાજ પુરૂષને હમેશ કેળવ, મારા પ્રામાણિક પુત્રનું કાર્ય સફળ કર.”

જ્યારે આસરે ચૌદ વર્ષ ઉપર બિસ્કેના ઉપસાગરમાં ૨૨૦ ઉતાડ સહિત ‘લેકન’ નામનું વહાણુ ડૂબી ગયું, ત્યારે આખા દેશમાં લોકોના મનમાં ધણોજ સંશ્લેષ ઉત્પન્ન થયો. વહાણુમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે બોલે ભર્યો હતો. ધણીજ ધીમી પવનની લહેર વખતે પથુ દરીઆનાં મોજાં તેનાં તૂટક પર અથડાતાં હતાં. તે વખતે વહાણુમાં આટલોજ બોલે ભરાય એવો નિયમ નહોતો. વહાણુના લોભીઆ માલિકોની સામા રિલમ્સોલે પોતાનું ધુલ્લ આરંભ્યું નહોતું. પથુ ખલાસીઓમાં ૨૧ ખલાસીઓ કચ હતા અને તેમણે કામ કરવાની ના પાડી. તે ખલાસીઓ સિવાયના બાકીનાઓની તેમજ ઉતાડોની વર્તણૂક વખાણુવા લાયક હતી. વહાણુમાંના અતિથર. પુરૂષોમાં પ્રસિદ્ધ, શોકપર્થવસાપી નાટક* લજવનાર ૫ મો ગરુદાવરા ઝૂકે હતો. તેણે વહાણુને તરતું રાખવા સર્વ સામર્થ્ય અજમાવ્યું. તેણે પાણી કાઢી નાંખવાના બંબા પર દહાડો ને રાત કામ કર્યા કીધું. તે ઉધાડે પગે, ટાપી વગર, માત્ર રાતું કિમ્બિઆના લોકો પહેરે છે તેવું ખમીસ, અને પાટલૂન પહેરી તૂતકો પર ફરતો હતો. તે એક બંબા પરથી બીજા બંબા ઉપર મોતનેા બચ રાખ્યા વગર કામ કરવા જતો અને આગબોટ ડૂબનાં પહેલાં ચાર કલાક અગાઉ એને છેલ્લો જોયો ત્યારે એ ધણા ઘાન્ટ ચિત્તથી પોતાના સાથીના એક અર્ધદારને ટકવીને ઉભો હતો. બચેલા ઉતાડમાંના એક એને

* ને નાટકનું પરિણામ શોકજનક હોય, જેને જોઈ હૃદય પરમરોડ પામે એવું કરુણસપ્રવાન નાટક.

જોયો હતો. તેણે કહ્યું 'તેણે અદ્ભુત ઉદ્યોગ કીધો, અને ખર્ચ કહીએ તો એ વહાણમાંના કોઈપણ માણસના કરતાં વધારે બહાદુરીથી તેણે મહેનત કીધી હતી.

બિચારા વેપારી નાવિકોનો ઠાણ મિત્ર થતો નથી; એવા નિરાધાર પુરુષોનો પક્ષ એંચવાનું પ્લિમ્સોલને શી રીતે મન થયું તે વાત તેણે વર્ણવી છે. " એક પ્રસંગે તોફાની હવામાં મેં થ્રમ્સથી રેડકાર સુધી સફર કીધી હતી; હું સુભાગ્યે સરકારની દેખરેખવાળી જિતાડ્યોની આગખોટમાં હતો તેથી મારે જે મુકામે જવું હતું ત્યાં સહીસલામત પહોંચ્યો. પણ રસ્તામાં અમે ત્રણ ખડક પર અચઘાઈ ભાંગી ગયેલાં વહાણો પાસે થઈ ગયા અને એક ડુબેલા વહાણના ડોલ જોયા. એવું બન્યું હતું કે એ વહાણમાંના ત્રણના ખલાસીઓ એકે એક મરી ગયા હતા. મારી સ્ત્રી મારી રાહ જોતી હતી અને તેનું મન લાખી વખત સુધી વાટ જોવાથી ભયંકર ચિન્તામાં હતું. તે પ્રસંગે મને આ ડુબી મુએલા માણસોની સ્ત્રીઓ વિષે વિચાર આવ્યો કે એ બાપડીઓ તેમના સ્વામીને માટે વાટ જોતી હશે, પણ હવે તેઓ તેમને કદી પણ મળનાર નથી. તે દિવસથી આ અટકાવી સકાય એવા નૌકામંગ વહાણના માલીકોના અતિથય લોભથીજ (વહાણમાં ખૂબ ભાર ભરવાથી) થાય છે તે અટકાવવા મેં મારો આત્મા, કાળ, અને દ્રવ્ય સર્વ અર્પણ કરી ઉદ્યોગમાં મગવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે આજ દિન સુધી હું ચલાવું છું." પ્રજ્ઞના અન્ય વર્ગને કામદાથી જે રક્ષણ મળે છે તેજ રક્ષણ નાવિકોને પણ દાલ મળે છે ત્યારે પ્લિમ્સોલને એના કામમાં મદદ કરવાને જેની ઇચ્છા હોય તે બલે નીકળી આવે, પણ નાવિકોના રક્ષણનું કામ માત્ર આરંભવાની જ નહિ પણ પૂર્ણ કરવાની પણ શાખાથી તો હમેશ એનેજ અવસ્ય મળશે.

પુત્રકીના લશ્કરના સેનાપતિ અને સીપાઇઓ વચ્ચે જેટલું સ્નેહબંધન રહે છે તે કરતાં તરીના લશ્કરના અધિપતિ અને તેના ખલાસીઓ વચ્ચે કદાચ વધારે સાધારણ સ્નેહબંધન રહે છે; કારણ કે તેઓ 'એકજ મજવામાં હોય છે.' તેઓ વચ્ચે વધારે નિકટનો સંબંધ હોય છે. તેઓ એક ખીજને વધારે મારી રીતે ઝોળખે છે. તેઓ પરસ્પર વધારે પ્રીતિ રાખે છે. પ્રસંગ આવે ત્યારે તેઓ એક ખીજનો શ્વ ઉમારવા અદ્ભુત રીતે તૈયાર થાય છે. આ લખીએ છિયે ત્યારે અમારા જાણવામાં બે અગ્નયળ જેવા વૃતાન્તો આવ્યા છે:—

‘ ધિ ઇન્વિન્સિબલ ’ નામની રાણીની આગખોટ ૧૮૮૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં એલેક્ઝાન્ડ્રિયાથી એબુકુર ઉપસાગર મુઠી જતી હતી ત્યારે ‘ આગખોટમાંથી એક માણસ પડી ગયો ’ એવી ખૂબ આખી આગખોટમાં ફેલાઈ ગઈ. તરતજ બચાવને માટે બોયાં નાંખવામાં આવ્યાં. એજીનેટ ફેરવી નાંખ્યાં, અને વર્લુવી પશુ શકાય નહિ એટલા થોડા વખતમાં મહવાઓ પાણીમાં નાંખવામાં આવ્યાં. એ દર્મિયાનમાં પડી ગયેલો માણસ પાણી માપવાનો મરગ બહાર પાણીમાં હતો તેને પકડતો દેખાયો અને તેથી પાણીમાં ઘસડાયો. તેના હાથમાંથી મરગ છૂટી ગયો, અને કેવળ મુઠાની પેઠે તે વહાણના પાછલા ભાગ તરફ તણાયો.

માન્ય એ. વ. ક્રિમેન્ડલ નામનો નૌકાધિપતિ તૂતક પર હતો, તેણે જ્યેંકે બચાવવામાં એક ક્ષણનો વિલંબ થયો તો આ રૂબતો માણસ નક્કી નાશ પામશે. ટોપી, ડગલો, ખુટ, અને જે સધળું તેણે પહેલું હતું તેવોને તેવોજ તે આગખોટ ઉપરથી પાણીમાં ફેલી પડ્યો. જ્યેંકે તે કરતાં એક ક્ષણ પ્રથુ તે વહેલો મહોંચ્યો નહોતો; કારણ કે અતિશય પ્રયત્ન કરી જે ઠેકાણે તે માણસ રૂપ્યો હતો ત્યાં તે મહોંચ્યો ત્યારે તેને તે પાણીમાં કેટલોક જાડો ગયેલો માસમ પડ્યો. તેણે રૂબકી મારીને તેને લગભગ મરી ગયેલો ખેંચી કાઢ્યો. તે અધિપતિ પાસે બારે બેાજે હતો તેથી તેને ખૂબ ધાક લાગ્યો અને તે માણસને પાણીની ઉપર રાખવાની તેને કંઈક મુશ્કેલીત લાગી. પછી ઉપાધિકારી મૂર અને તે લુહારનો સોળતી કનિંગહામ બને તેની મદદે વહાણમાંથી ફેલી પડ્યા, અને મહવાઓ આવી પહોંચવાથી ત્યારે માણસને માંહે ખેંચી લીધા અને સહીસલામત વહાણમાં લઈ લીધા. તે બચાવેલા માણસને લાગલોજ માંદા માણસની કેટડીમાં લઈ ગયા. ત્યાં તેને તરત શુદ્ધિમાં આણ્યો, અને તે બહાદુર રક્ષણ કરનાર થોડો વખત આરામ લઈ તરતજ હતો તેવો તનદુરસ્ત થયો.

૧૮૭૮ ના નવેમ્બરમાં ‘ મીડેલી ’ નામના ફ્રેન્ચ વહાણના બળતા ખલાસીઓને બચાવવામાં ‘ અન્નેબેલા કલાક ’ નામના વહાણના ટડેલ રાઈપ અને જૉન મેકિન્ટોશની વર્તેલુંક આનાથી ઝોલી દિગ્મતવાળા કે સ્વાર્ણલુવાળા નહોતી. ખેચોનીથી દર એડુર નદીમાં બે વહાણો પાસે પાસે હતાં. ‘ મીડેલી ’ માં બૂમતૈલ (પેટ્રોલિયમ) * જરેલું હતું. કેટલુંક બૂમતૈલ સળગી ગઈયું, અગિયી પીપો ફાટી ગયાં અને તરતજ વહાણ સળગી ગયું. તૂતકમાંથી

* કેટલાક ખુટકમાંથી નીકળતો શિમદાહી પ્રવાહી પદાર્થ.

પાણી કાઢવાનાં બાંકાંમાંથી સળગતું જૂંમતૈલ દરીઆમાં ગયું અને 'મીલ્ટની'ને તરતજ અગ્નિ ચારે તરફ વ્યાપી ગયો. કેટલાક ખલાસીઓ વહાણમાંથી ફેદી પડ્યા, પણ કેટલાક અગ્નિ અને પાણીના જેવડા જોખમથી ખીને માંહેજ રહ્યા.

'અન્નેબેલા ક્લાર્ક'ના ખલાસીઓએ પીપો ફૂટ્યાં તેનો ભડાકો સાંભળ્યો અને અગ્નિની જવાળા હવામાં ખૂબ જાગી ગયલી જોઈ, આ બધાં છતાં જે માણસોએ બળતા ફ્રેન્ચ લોકોને બચાવવાનો નિશ્ચય કીધો. ટૂંકે જ શાપ્ત મહવામાં ફૂલો અને વહાણનો સુધાર મેકિનટોશ તેની પાછળ પડ્યો. તેઓ અગ્નિસમુદ્રમાં થઇને હલસાં મારતા મારતા 'મીલ્ટની' તરફ ચાલ્યા. તેમનાં લુગડાં ભસ્મ થયાં; હાથ અને બાહુ બળી ગયા, પણ તેઓ તે વહાણ આગળ પહોંચ્યા અને ફ્રેન્ચ ખલાસીઓને બચાવી તેમને સહી-સલામત પાછા 'અન્નેબેલા ક્લાર્ક'માં લઇ આવ્યા. તેથી આપણી મહેનત સફળ થઇ એમ તેઓએ વિચાર્યું. આ ઘણુંજ ભારે પરાક્રમ હતું અને એથી જાંચામાં જાંચા પ્રકારની આત્માર્પણવૃત્તિ અને સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિ જણાઈ આવી. આ પરાક્રમ કંઈ દ્રવ્ય માટે કીધું નહોતું કે કીર્તિ માટે કરવામાં આવ્યું નહોતું. માત્ર કર્તાવ્ય સમજીનેજ, અને જેવી રીતે પોતાનાં આત્મા માટે પોતે પ્રયત્ન કરે તેવીજ રીતે ખીજાને માટે કરવાનું ધારીનેજ, આ પરાક્રમ થયું હતું. પણ આ જેમાંના એક માણસે ઉદાર કૃત્યથી જીવનપર્યન્ત પોતાની જાતને ખરાબ કીધી તે જોઇને ધણે શોક ઉપજે છે. તે વહાણના સુધાર જોઈ મેકિનટોશના હાથ અને બાહુ એવા ભયંકર રીતે બળી ગયા કે પોતાના ધંધાનું કામ કરવાને તે ખીલકુલ અસમર્થ થઇ ગયો. તેને પોતાને ઘેર મેકિનટોશનામાં લઇ ગયા; અને ત્યાં આવજી હમણુ તે મર્યા જીવે છે. એ તો ખરી વાત છે કે દરીઆમાં લોકોના જાન બચાવ્યા તેને માટે રાણી તરફથી પ્રથમ વર્ગનો ધાંજ * ધાંતુનો ચાંદ, ફ્રેન્ચ સરકાર તરફથી સોનાનો ચાંદ, અને લોર્ડસ તરફથી પણ એક ચાંદ તે ટૂંકે જ તેમજ વહાણના સુધારને આપવામાં આવ્યો. પણ હમેશને માટે અશક્ત થયેલો માણસ ચાંદ ઉપર પોતાની જીવિકા ચલાવી શકે નહિ. આવા પરાક્રમી વીરને આજીવિકાનાં સાધન પૂરાં પાડનાર 'શું કાંઈ પણ નથી ?

અમેરિકામાં એક એના જેવોજ દાખલો બન્યો; પણ સુભાંએ તે માણસે જ્ય મેળવ્યો તે સમયેજ તે મરણ પામ્યો અને તેથી તેને આશ્રયને

* તાંબુ, કલક, અને વસ્ત એ ત્રણ ધાતુની ગનેલી મિશ્ર ધાતુ.

માટે લોકોને વિનંતિ કરવાની જરૂર, રહી નહિ. ઈરી સરોવરમાં એક આગબોટ ચાલતી હતી એવામાં તેમાં આગ લાગી. આગબોટમાં ૧૦૦થી વધારે માણસો હતાં. પૈડાં આગળ મેનડી નામનો માણસ કામ કરતો હતો તેણે પોતાનું કર્તવ્ય દઢતાથી કીધું. ઉતારાઓના શ્રવણ્યાવવા વહાણને જલદીથી કીનારે લઈ જવું એ તેનો હિંદુશ હતો. અગ્નિ વહાણમાં પ્રસર્યો અને છેવટે તેની પાસે આવ્યો. તેનાં લુગડાં બળી ખાખ થયાં. તે બચકર રીતે સળગી બેઠ્યો. પણ તેણે પોતાનું કામ ઊડયું નહિ, તે પૈડાંને વળગી રહ્યો. આખરે વહાણને કીનારે પહોંચાડ્યું. માંહેના તો ૧૦૦ માણસો બચ્યા, પણ તે સુકાની મરી ગયો. શૈર્ષથી બીજાઓના જનણ્યાવવામાં તેણે પોતાનો શ્રવ જોયો.

કૃપતા કે બળતા વહાણ પરના માણસો વોટરૂના જેવોજ મોટો જ્ય મેળવી શકે. 'મર્કનહેડ' x નામના વહાણ પરના ખલાસીઓ અને સીપાઈઓની ઉત્તમ વર્તણૂક કોને યાદ નથી? દક્ષિણ સમુદ્રમાં સેરાહ રેન્ડસ નામના વહાણ પરની ૫૪ મી પાયદળ ટુકડીની વર્તણૂક પણ એથી ઓછી બહાદુરી ભરેલી નહોતી. 'આગ લાગી' એવી જૂમ વહાણમાં પડી કે તરતજ માણસો પોતપોતાની જગ્યાએ કામ કરવા મંડી ગયા, આગ પાસે જઈ હોલવવાનો દરેક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો. વહાણને બચાવવાને ધણીમાં ધણું કરી શકાય એવું એજ હતું કે પાછલા બંડારમાંથી કાઠાર ખાલી કરવો, પણ માણસો કાને લાગ્યાં ત્યારે દારૂગોળના બે પીપો ફાટવાનો ઢકાકો થયો અને તેથી મુખ્ય ડોલ અને પાછલા ભાગની વચ્ચેના કાબા પાસાને ભાગ બીડી ગયો અને મુખ્ય દોરડાંથી તે પાછલા ભાગ સુધી આગ ફેલાઈ. સુભાગ્યે એ ઘડાકાથી તુતકો વચ્ચેના આંતરને કંઈ તુકસાન થયું નહિ, અને તેથી ખલાસીઓએ સળગેલા ભાગ પર પાણીનો માર એવો તો સારી રીતે ચલાવ્યો કે તેથી આગ વહાણના વચલા ભાગની પેલી ભેર પ્રસરવા પામી નહિ. તરાપાઓ તૈયાર કીધા અને મહવાઓને ધણીજ સારા બદોબસ્તથી દરીઆમાં નાંખ્યા. સ્ત્રીઓને અને છોકરાંઓને તેમાં બેસાડયાં અને સિપાઈઓ બહુ કવાખત ન કરતા હોય એવીજ નિયમિત રીતે તુતકો પર એકકા થયા તેમને ખાસ કામ સોંપવામાં આવ્યાં, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને અગ્નિ હજી પણ વહાણ બાળી નાંખવાની ધારતી ઉત્પન્ન કરતો હતો તેને હોલવી નાંખવાનું કામ હતું.

તેઓએ જે દિવસ સુધી કશાથી પણ કંઈ નહિ એવી હિમતથી આગ હોલવવાનું મયન કીધું અને આખરે તેને હકાવી. પણ આગ શમી સારે વહાણુ અર્ધું લાંગ્યું હતું. પવન નીકળ્યો અને ગહાદુર ખલાસીઓ અને સીપાઇઓને જાણે દરીઆમાં ગરક કરવાને ન હોય તેમ મોજાંઓ ખૂબ ત્રિયાં આવવા માંડ્યાં. પણ સર્વે નાવિકા પોતાને કર્તવ્ય સ્થળે સ્થિર રહ્યા. તેમણે વહાણુને લાંગી ન જાય માટે તળીએથી દોરડાં બાંધ્યાં, અને મુખ્ય ડોલ અને પાછલા ભાગની વચ્ચેના ડાખા પાસાના ભાગમાં એક મોટું ગાળકું હતું તેને સડ અને ધાળળીથી બંધ કીધું. જીવન માટેનું આ ભારે મરણીઆ થઇને કીધેલું મયન અટક્યા વગર ચાલુ રહ્યું, એટલામાં આખરે દરીઆ લગાર ટેકાણે આવ્યો તેથી તેઓ વહાણુને સડ બરાબર રાખી પવનને માર્ગે ચલાવી શક્યા. ટડેલ ડુંસલની હમેશ જરી સૂચના પ્રમાણે આઠ દિવસ વહાણુ હંકાર્યા પછી તે લાંગેલું વહાણુ એક પણ માણસનું થયા વિના મારિશિયસ પહોંચ્યું.

જ્યારે મુસાફર નૌરિચમાં મુખ્ય ડેવલમાં જાય છે અને વંદિ અને કોરાની વચ્ચેના ભાગમાં લટકાવેલા જીર્ણ થતા વાવટા વિષે પૂછે છે ત્યારે ધર્માધિક્ષનો છીદાર જાણીતી મગાળીથી તેને કહેછે કે એ પૃષ્ઠી દુકડી, 'મૈરાલ સેન્ડસ' સૈનિકાના વાવટા છે. એ દુકડીનાં ખુરકોની લગાઈનાં પરાકમ ધણાં મોટાં છે તેપણુ તેને માટે એક શબ્દ પણ કહેવામાં આવતો નથી. તેનું દરીઆઈ પરાકમજ તેનું મુખ્ય કીર્તિસ્થાન છે. હમેશ એમજ રહેા.

ખીજે પ્રશ્ને એક લસ્કરની દુકડીથી લેરેલું વહાણુ સજાગ્યું અને ૨૮૦ માણસ મરણુ પામવાનેજ સમર્થા છે એમ જણાયું ત્યારે નસીબની ચીટીઓ નાખી. તે પ્રમાણે એક કુંવારા અમલદારને મહવામાં ખેસવાને અધિકાર મળ્યો. તેણે સ્ત્રી અને કુટુંબવાળા ખીજ અમલદારના લાલમાં પોતાનો પ્રાણુલામ કરવાની માગણી કીધી. તેની માગણી સ્વીકારવામાં આવી અને જે સર્વે થોડા વખતમાં અનન્તકાળ સાથે જોડાઈ જવાના હતા તેમની સાથે તે કુંવારા અમલદાર ભેગો થયા. આ તે ખરા સ્વત્વનો-જોડીદાર અમલદાર વધારે જવાબદાર હતો અને પોતાના કરતાં ખીજ સાથે જીવવાની તેને વધારે જરૂર હતી, તેવા અમલદારને સાથે મરવાની તત્પરતાનો-આ તે દાખલો ખરો.

તોફાની અને જીવંધ દરીઓ વહાણુને સદુથી વધારે જોખમકારક નથી. એ તો ભયંકર ખડકનો કિનારો છે. જ્યારે વહાણુમાં જરૂરની ચીજો સારી રીતે ભરેલી હોય છે, સુદીપ્તકામત રહે એટલેજ, ભાર ભારેલો હોય છે, અને જેટલા

નેઈ એ તેટલા ખલાસીઓ હોય છે, ત્યારે સડા ગોદીમાં જેવું સહીસલામત છે તેવુંજ ખુલા સમુદ્રમાં પણ છે. નીકળતી વખતે કિનારો છોડે છે કે પાછું ફરતી વખતે કિનારાની પાસે આવે છે ત્યારે જ તેનું ભાંગવાનું નેખમ રહે છે. એજ કારણથી નાવિક સ્વદેશ તરફ સફર કરી વહેલો આવી શકે માટે આપણા કિનારાની આસપાસ બધી તરફ દીવાદાંડીઓ ગભી કરેલી છે. જે પુરુષો તારા વગરની અંધારી રાત અને શીઆળાના તોફાની પવનની રતમાં સફર કરી રહી સ્વદેશના કિનારાની સમીપ આવ્યા હોય છે, અને દિનપ્રતિદિન મુલતવી રાખેલી જમીન ઉપર પહોંચવાની આશા અને અનુભવો બધ ને આકસ્મિક નૌકાભંગની ધારતી એ જે વૃત્તિઓ વચ્ચે નાવિકના મનમાં યુદ્ધ યાય છે તેનો જેમને અનુભવ હોય છે તેમના સિવાય એ દીવાઓનો કાયદો ખીજું કાંઈ બંધી શકતું નથી. જે દીવો કિનારાનું રક્ષણ કરે છે અને જેને નાવિકો સ્થિર પ્રકાશ, રંગ, અથવા તો નિયમિત વખતે ગુપ્ત ચવાથી ઝાળખી કાઢે છે તે દીવો નાવિકોને ભ્રમિત કે ખરાબાથી દૂર રહેવાનું ચિહ્ન સૂચવે છે તેમજ તેનું પ્રથમ દર્શન જે મુકામે વહાણને જવું છે તે મુકામે પહોંચવા ક્યે રસ્તે જવું તે નિશ્ચયથી બતાવી તેમના હૃદયમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે.

દીવાદાંડી બાંધવાનું કામ સમુદ્રના ભારેમાં ભારે નેખમમાંનું એક છે. ઇંગ્લંડના દક્ષિણ કિનારા ઉપર જે પહેલી દીવાદાંડી બાંધી હતી તે લાકઝાની બાંધી હતી. સ્પેઈન ઉપરની દીવાદાંડી અને એડિસ્ટોન પરની જે પહેલી દીવાદાંડીઓ એવી હતી. સ્પેઈન ઓસ્ટ્રેલની ખાડીમાં એક નાનો ખડક છે અને એવન કે સેવર્ન નદી તરફ જનારાં વહાણો એ ખડક પર ધણી વખત થયાં ભાંગી જતાં. એ ખડકની સામા પ્રથમ યત્ન કરવામાં આવ્યો તે બહાદુરી ભરેલો હતો. ત્યાંથી આસરે વીસ માઇલને છેટે બૂખંડ પર આવેલા સોલવામાં ઈર્નિશ ખાણ ખોદનારાનું ટાળું એકું થયું. તેઓ હોડીમાં ખેસીને લાં જવા નીકળ્યા. તેમનો પ્રથમ હેતુ પથ્થરમાં ખાડા કરી તેમાં લોઢાના ચાંબલા દાટવાનો હતો. તેમણે હોડીમાંથી ખડક પર ઊતરી ખડકમાં લાંબો લોઢાનો સોટો લખલ કીધો. એટલામાં હવા એકાએક તોફાની થઈ. તે હોડી ભાંગી ન જાય માટે તેને ફેરવી નાંખવી પડી. ખડક પરનાં માણસો અર્ધાં દાટેલા સોટાને વળગી રહ્યાં, અને મનુષ્ય જાતિની દૃઢતા અને અતિશય જોરથી અથડાતા સમુદ્ર વચ્ચે એક ભારે યુદ્ધ જમ્યું. તેઓ સોટાને આખી રાતથી તે વહાણના સુધી અને આખા દિવસથી તે રાત સુધી એ પ્રમાણે ત્રીજા દિવસ સુધી દૃઢતાથી વળગી રહ્યાં. એટલામાં તોફાનનું જોર

નરમ પડ્યું અને તેઓ બેચ્યા. તેઓ પાછા કામે વળગ્યા; કડી અને પકડવાના સળીઆ ખડકમાં નાંખ્યાં કે દરીઆનાં પાણી ચઢે ત્યારે તે માણસો તેની સાથે અથડાય. આખરે સ્મૌલ્સ ઉપર લાકડાના ચાંબલાતું કામચલાઉ ગુલામેને રહેવાતું સ્થાન બાંધવામાં આવ્યું. લગભગ ૧૦૦ વર્ષ સુધી એ દીવાદાંડી નાવિકોને ચેતવણી આપતાં દીપસહિત બેભી રહી. આખરે એક મજબૂત અડદીઆ પથ્થરનો મિનારો બેભો કીધો. મનુષ્ય પ્રવલ્નનો વિચાર કરતાં એ નિત્યસ્થાયી થયો છે એમ કહી શકાય.

પ્લિમથની સામુદ્રધુનીના આગલા ભાગના દરીઆમાં ધણે દુર એડિ-સ્ટોનની દીવાદાંડી બાંધવામાં વિન્ડરેન્લી, રૂડિઅર્ડ, અને સ્મીટને કંઈ ઓછી હિંમત દર્શાવી નથી. આમાંના પહેલા બેની બાંધેલી તારા પામી. એક તો, ૧૭૦૩ ના ત્રવેન્ચરની રફ મી તારીએ બપુંકર તોફાન થયું તેમાં તણાઈ ગઈ, અને બીજી આગથી નાશ પામી; કેમકે બંને લાકડાની હતી. પછી સ્મીટન આવ્યો. તેણે નિશ્ચય કીધો કે દીવાદાંડી પથ્થરની અને મજબૂત અડદીઆ પથ્થરની, બાંધવી; પણ દિનિદિ હાઉસના ખસલાસદોએ એવા વિચારને પુષ્ટિ આપી કે એડિસ્ટોન પર લાકડા સિવાય બીજું કંઈ રહેવાનો સંભવ નથી. પરંતુ આખરે સ્મીટને પોતાનું ધાર્યું પાર પાડ્યું અને છેવટે પથ્થરની દીવાદાંડી બાંધવાનો કરાવ મયો.

સ્મીટન પ્લિમથ મયો જે મકાન બાંધવાનો તેને વિચાર થયો હતો તેને માટે જમ્મા જેવા તેણે સફર કીધી. ખડકોની ટોચ ઉપર મોજાં ખૂબ જુરસાથી અથડાતાં હતાં તેથી તે વઢાણુમાંથી ખડક પર ઉતરી શક્યો નહિ. ત્રણ દિવસ રહેને તે એડિસ્ટોન ઉપર બિતરવામાં ફતેહ પામ્યો. ત્યાં માત્ર બે આગલા બાંધનારોએ દારેલાં લોદાનાં ખામણાં તેને માલમ પડ્યાં. તેણે બીજી ત્રણવાર એ ખડક પર પહોંચવાના પ્રયાસ કીધા. પણ મોજાંઓએ તેને પાછો હટાડેલ્યો. તેનો છોટો પ્રવલ્ન સફળ થયો અને પાણી બિતર્યા ત્યારે તે ત્યાં બિતરી શક્યો. પછી તેણે જે દીવાદાંડી બાંધવાની હતી તેનું સર્વ પ્રકારનું ચોક્કસ માપ લીધું. આ ઇન્જનેરને જે જે સંકેટો ખમવા પડ્યાં તે સઘળાં વર્ણવાની જરૂર નથી, કેમકે તેનું વર્ણન ક્યારનું ચર્ચ ગયું છે.†

* નાવિકોને પરવાનો આપીને, દીવાદાંડીઓ બધાવીને અને બીજી એવી રીતે વેપાર અને સમુદ્રયાતને ઉત્તેજન આપવા સ્થાપેલી સંસ્થાની એક સલા.

† 'ઈન્જનેરનાં ઇવનશુતાન્ત' ગ્રન્થ ૨ વ્હે, ૯૫૫.

એક પ્રસંગે સ્મીટન અને તેના કારીગરો વહાણ લાંગી ગયા જેવું યવાથી મરણ પામવાની તૈયારીમાં હતા. તેઓ રિલમથ પાછા આવતા હતા ત્યારે પવનનું જોર વધતું જઈ આખરે તોફાની પવન વાવા લાગ્યો 'નેપ્યૂન' નામનું તેમનું વહાણ દ્રોષી તરફ હંકારેલું હતું, અને તેને તોફાની શીણવાળાં મોટાં મોજાંમાં સપડાઈ જવાની તૈયારી હતી. તેનો માર્ગ બદલાઈ ગયો અને મોજાં છેક તેના તૂતક પર અથડાવા માંડ્યાં. સવારે જમીન દક્ષિમયાદાની બહાર જતી રહી, અને બિસ્કેના ઉપસાગર તરફ તે વહાણ તણાતું હતું. ચાર દિવસ ભર દરિયામાં તોફાનથી ઘસડાયા પછી તેઓ આખરે લેન્ડસએન્ડ પહોંચ્યા અને છેવટે રિલમથની સામુદ્રધુનીમાં તેમણે વહાણ નાંચ્યું.

સ્મીટન દીવાદાંડીના બધા બાંધકામ પર દેખરેખ રાખતો હતો. કાંઈ પણ કામના કામમાંથી એનાં માણસો હડી જતાં, તે એ તરતજ બહાર પડતો અને મોખરાના સ્થાનને 'કીર્તિનું સ્થાન' કહી તે પોતે લેતો. ખડકોમાં પડવાથી તેના હાથનો અંચુઠો ઉતરી ગયો, ત્યારે તેને ઠેકણે લાવવાનું કામ પોતેજ કરવાને નિશ્ચય કીધો. તેને જીરુસાથી એચીને યોગ્ય સ્થળે પાછો ચઢાવ્યો અને ત્યાર પછી તે મકાનનો વચલો પથ્થર બેસાડવા તે મગી પડ્યો. કામ પૂરું થયું ત્યાં સુધી નિયમિત રીતે ચાલ્યા કીધું. સ્મીટન પોતાનું કામ ટકાવે અને નિત્યસ્થાથી થાય એમ ધન્યજીતો હતો. તેણે કહ્યું છે કે 'આના જેવા બાંધકામના ઉપયોગ અને લાભ વિષે ચિન્તન કરતી વખતે એ ટટલી મુદત સુધી ટકવું જોઈએ અને ક્યાં સુધી હયાતીમાં રહેવું જોઈએ તે વિષેના મારા વિચારો એક-બે જમાનાની હદમાં સંકુચિત થતા નથી, પણ વિસ્તાર પામી સંભવિત અનન્તતા તરફ નજર કરે છે.' અરે! મનુષ્યની ધૃષ્ટિ કેવી વિક્ષણ થઈ શોચનીય થાય છે! એડિસ્ટોનની દીવાદાંડી ૧૨૦ વર્ષના તોફાનોની સામા ટકી રહી છે, તોપણ તેના રક્ષણનાં સાધન તોડી પાડવાની તૈયારી થાય છે અને એક નવી દીવાદાંડી ઊભી કરવાનું કામ શરૂ થાય છે. તે ખડકના જેવીજ સ્થિર રહી છે. રે, અરેખર ખડકથી પણ વધારે સ્થિર રહી છે, -કેમકે મોજાં જોરથી અથડાવાથી જે ખડક પર તે બાંધી છે તેજ પાયામાંથી ઉખડી જાય છે પણ એ તો અતિસ્થિર રહી છે—તોપણ નવી દીવાદાંડીને તેણે અવસ્ય પોતાનું સ્થાન આપવું જ પડશે અને જે કંઈ રહેશે તે માત્ર સ્મીટનના બાંધકામના શેષરૂપ રહેશે. તોપણ સ્મીટને ભારે કામ હાથ્યું, તે પછીની બધી દીવાદાંડીઓ માત્ર સ્મીટનની દીવાદાંડીનાં રૂપાન્તર છે.

નવી એડિસ્ટોન દીવાદાંડીના પાવાનો પથ્થર ૧૮૭૬ ના ઓગસ્ટની ૧૬

મી તારીખે ચણુવામાં આવ્યો. સ્મીટનની પછી ક્ષીર્તિમાં અને બહાદુરીમાં તેના જેવો ડગ્લાસ થયો છે. એ તેના જેવોજ કુશળ અને શરો હતો. દીવાદાંડીના પાયા રચતાં એણે સમુદ્રમાં ધણાં જોખમો ખાળ્યાં છે. બ્રિશપના ખડક આગળ એના પર પુષ્કળ પાણીનો ધસારો થયો તથા એ લગભગ ડૂબી ગયો. સ્મીટનની જેમ એ પણ ભયથી પાછો હકતો નથી. એનાં માણસો એને હમેશ અનુકરણ કરવા લાયક ગણે છે. એડિસ્ટોનમાં નવી દીવાદાંડીનો પાયો નંખાયા પહેલાં થોડે દહાડે દરીઆનાં પાણી ભુસ્સાથી અથડાતાં હતાં તોપણ તેઓ કામ કરતાં જારી રહ્યાં. ભરતી ચડી ત્યારે ઉજળતાં મોજાંથી તેઓ બધાં એકા વખતે ખડક પરથી ધસડાઈ જતાં જણાયાં. શરીર લગણુ બીનાં, એક પર એક ટેકવેને વહાણુ પર તેઓ સર્વે સહીસહામત થયાં ત્યાંસુધી ગયાં.

મહાંમ જેમ્સ વૉકર, સી. ઇ. એ મોટો ડગ્લાસ, પણ એક મોટો દીવાદાંડીનો બાંધનાર હતો. તેને ડયૂક ઓફ વેલિંગ્ટનનું ઝોળખાણુ કરાવ્યું. વૉકરે કહ્યું, 'આ માણસ આપ સાહેબના જેટલાંજ યુદ્ધ લડ્યો છે, પણ એણે કદી એક પણ માણસનો છવ જોવડાવ્યો નથી.' તે ડયૂકે કહ્યું, 'એવું મારાથી કહેવાતું હોત તો કેવું સાઈ !' ખરેખર દીવાદાંડીના બાંધનારાઓને દિનપ્રતિદિન હમેશ જે શારીરિક ભયનું જોખમ રહે છે તેના કરતાં ફૂર યુદ્ધોમાં વિજય મેળવવામાં અને હુમલાનાં ક્ષેત્રમાં પરિણામ લાવવામાં મુખ્ય સેનાધિપતિને ઝોળાં શારીરિક ભયની ધારતી રહે છે, મુખ્ય ઈજનેર હમેશ મોખરે થાય છે. કામ આરંભતી વખતે ખડક પર ફૂદનાર પણ પહેલો તેજ હોય છે, અને કામ પૂરું થયું કે ખડક છોડનાર પણ છેલ્લો તેજ હોય છે. જે બાપકા મલુરો તેની યોજના સફળ કરવામાં રોકાયલા હોય તેમનામાં તે પોતાના દાખલાથી દિગ્ગત ગ્રેરે છે, અને તેનીજ જેટલે તેઓ તે સ્થાનનાં ખાસ લય વેડવાને ટેવાય છે.

હાલના સમયનાં ધણાં બહાદુરી ભરેલાં કામેમાંનું એક આસરે ચાળીસ વર્ષ ઉપર સ્કેરિવોરની દીવાદાંડી બાંધી છે તે છે. સ્કેરિવોરની ટકરીની હાર સ્કૉટલૅન્ડના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ટિરેના ટાપુની સામા દરિયામાં દૂર આવેલી છે. આ સ્થળે ઘણાં વહાણો બાવ્યાં હતાં અને તે વહાણોના બારીક કડકા સિવાય બીજું કશું કિનારે પહોંચવા પામ્યું નહોતું. સ્કેરિવોર આગળ દીવાદાંડી બાંધવાનો ઉત્તર તરફની દીવસ્થાપન મંડળાએ નિઘય કીધો. બાંધતા પહેલાં માપ લેવાનું શરૂ કરવાનો એલના સ્ટીવન્સનને હુકમ મળ્યો,

અને એ માપણી તે છેક ૧૮૩૫ માં પૂરી કરી શક્યો. ભાર પછી ત્રણ વર્ષ રહીને બાંધવાનું કામ શરૂ થયું. પ્રથમ તો થોડો વખત નીચે એવો ઇજનેર વગેરેને માટે મુકામ બાંધવાનો હતો. આ મુકામ માટે મિનારાના આકારના રતબો સિવાય બીજું કંઈ થયું નહિ તે પહેલાં મળુરે ખડક છોડી જતા રહ્યા અને બધું બાંધકામ બીજે દહાડે સવારે ધસઝાઈ ગયું. બીજો વર્ષ એ કામ ફરી શરૂ થયું. ૪૨ ફૂટનો પાયો રચવાનો ખાડો ખોલો અને ૧૮૪૦ માં મુકામ ફરીથી બંધાયો અને તેમાં ઇજનેર અને તેનાં માણસો ખુશીથી રહ્યાં.

તે બહાદુર સરદાર કહે છે કે “અહિં પહેલે મહિને અમારા ઝોરડા-ઝોમાં પાણી ભરાઈ જવાથી અમે બહુ દુઃખ વેડયું. એક પ્રસંગે કિનારા કે આગબોટ સાથે વ્યવહાર વગર અમારે ચૌદ દિવસ રહેવું પડ્યું. એમાંને ધણો વખત, ન્યાં સુધી અમારી નજર પહોંચે ત્યાંસુધી વિસ્તીર્ણુ શ્વેત શીશુ સિવાય અમે બીજું કશું જોયું નહિ, તેમજ પવનનો સુસવાટ ને મોજાની ગર્જના, કોઈ કોઈ વખતે તો એટલી બધી મોટી થતી હતી કે કોઈ પણ માણસ બોલે તે સાંભળી શકાતું નહિ. એ ગર્જના સિવાય બીજું કશું સંભળાતું નહિ. આવો દેખાવ અને અગાઉના મુકામનું ખંડીઅર, અમારાથી વીશ વાર પણ નહોતું, તે જોઈને અમારા મનમાં ભવિષ્યના ધણાજ નિરાશાજનક વિચારો આવે એ ચોખ્ખું હતું. એક ભારે તોફાની મોજું અમારા મુકામ સાથે જોરથી અફળાયું, તેણે મારા ખાટલાને દીવાલથી અંદરના ભાગમાં હિંચકાની પેઠે ડોલાવી મૂક્યો. તે સાંભળીને તરતજ મારી ઉપરના ઝોરડામાંનાં માણસોએ એક ભયંકર ચીસ પાડી તેથી તેમાંના ધણાખરા અવાજ અને ધુળરીથી અમકા ઉઠીને, આખું મકાન ફરીઆમાં તણાઈ ગયું એવો વિચાર મનમાં આણી, સુવાના ઝોરડામાંથી લોંપ પર ફૂદી પડ્યા. એવા ભારે મોજાથી એક દિવસ રાત્રે હું બગી જાગ્યો એટલે મારા મનમાં ભયની અનિશ્ચિત લાગણી એકાએક આવી તે મને સારી પેઠે યાદ છે.”

તોફાન નરમ પડ્યું, એટલે જે ઇજનેરો લગભગ ખોરાક વગર હતા તેમને તેમનો સંગ્રહ પૂરો કરી આપ્યો અને તેઓ અગાઉની માફક કામે વળગ્યા. પછી ભારે પથરાતે ત્યાં આણી ચોખ્ખું રચણે બેસાડ્યા. ૭ વર્ષ કામ ચાલ્યું ત્યારે દીવાદાંડી પૂરી થઈ; અને ૧૮૪૪ ના ફેબ્રુઆરીની ૧ લી તારીએ પશ્ચિમ કિનારે નાવિકોને પ્રથમ દીપદર્શન કરાવવામાં આવ્યું.

તોપણ ભારે તોફાનોમાં કિનારે પહોંચતાં નાવિકને મદદ કરવાને આવ-

શ્વક વસ્તુઓમાંની દીવાદાંડી માત્ર એક છે. ખડકવાળા કિનારા ઉપર મોળાને ઉછળાટ અને ગર્જના એવાં તે ભારે થાય છે કે મનુષ્યોને નાશ કરવાને તે પખાનાના ભડાકા કદી પણ કરવામાં આવ્યા હશે તેને પણ તેઓ કુખાવી દે છે. દીવાદાંડી ખુલ્લું બંદર બતાવી શકે, પણ એ ખુલા બંદરમાં પેસી શકાય ? વરસો વરસ પ્રસિદ્ધ થતો નૌકાભંગ દર્શાવતો દરિયાઈ નકશો કાઢી જોશે તો તેને માત્રમ પડશે કે ન્યૂફૅસલથી તે હાંડન સુધી કાપલાનાં વહાણોને જવાને રસ્તે પૂર્વ કિનારા પર વધારેમાં વધારે નૌકાભંગ થાય છે. ઇંગ્લંડને ઇશાન કિનારે વિશેષે કરીને ઇર્ષનમાઉથની પાસે નૌકાભંગનાં ચિહ્નો સૌથી વધારે છે. તેથી એજ ભાગના રહીશે પ્રથમ, જીવનનૌકાની + યોજના શોધી કાઢી એ અગત્યમ જેવું નથી. રૂમે નહિ અને પોતાની મેજ સીધો થઈ જાય એવા મજવાની યુક્તિ શોધી કાઢનાર પ્રથમ પુરુષ તે દક્ષિણ શીલ્ડસનો હેન્નિ ગ્રેટ હેડ હતો. વળી હાંડનના હેન્નિ લકિને પણ રૂમનાં મનુષ્યોનાં જીવ બચાવવાને માટે રૂમી ન જાય એવી હોડી તૈયાર કીધી. ઈંગ્લેન્ડ પાસેના કિનારાથી દૂર ફ્રેન્ચ ટાપુઓ આવ્યા છે, ત્યાં વારંવાર નૌકાભંગ થતા હતા; તેથી ધર્મોપદેશક ડૉક્ટર શાર્પ, તે વખતે કિલ્લામાં રહેતો હતો, તેણે લકિનેને એક નાની માછલાં પકડવાની હેડીની જીવનનૌકા બનાવવા કહ્યું. તેણે તે પ્રમાણે કરી આપી અને જે વખતે વાપરવામાં આવી તેમાં કેટલીક જીંદગીઓ તે હોડીએ બચાવી, તેપણ જીવનનૌકા હજી સાધારણ વપરાશમાં આવી નહિ. ઈંગ્લેન્ડમાં માછલાં પકડવાની હોડીની જે જીવનનૌકા બનાવવામાં આવી તેજ હજી લગણુ થઈ હતી, બીજી જીવનનૌકા થઈ નહોતી.

૧૭૮૯ માં ન્યૂફૅસલનું 'એડવેન્ચર' નામનું વહાણ ટાઇન નદીને કિનારે ભાંગ્યું. એ નદીના મુખ આગળ હાંડસેન્ડમાં લયંકર મોળાની વચમાં ભાંગેલું વહાણ પડ્યું હતું, ત્યારે તેમાંના ખલાસીઓ એક પછી એક કિનારાથી ત્રણસો વારને છેટે તેના દોરડા ઉપરથી પડી ગયા. આ બનાવ હમરો પ્રેક્ષકોની સન્મુખ બન્યો, તેપણ તેમાંના એક પણ તેમની મદદ જવાની હિંમત ધરી શક્યો નહિ. આવાં ભયંકર મોળામાં સાધારણ રચનાવાળી કાઈ પણ હોડી કે માછલાં પકડવાનો મજબો દેકે નહિ. આ દુષ્ટ બનાવથી લેકિના મનમાં ભારે ટાંચણી ઉશ્કેરાઈ હતી. તેવામાં એક સભાનીમાઈ અને 'દરીઆનાં જોખમો, તેમાં વિશેષે કરીને ખડક પર અથડાતાં

+ વહાણ ભાગે ત્યારે તેમાંના માણસોને બચાવવાને ખાસ બાંધણીનો મજબો.

મોત્તનાં બેખમેની સામા ટકર લેવાને સમર્થ" જીવનનૌકાના ઉત્તમ નમુના માટે ધનામ આપવાનું પ્રસિદ્ધ કીધું. સભાએ બે નમુના પસંદ કીધા, એક વીલિયમ પુડહેવનો અને બીજો હેન્રિ ગ્રેટહેડનો. ૨૧૬૨૨ સભાએ ગ્રેટહેડના નમુના પ્રમાણે પોતાની ચપટા તળાચાની નીચી હોડીને આકાર રાખ્યો તેથી તેને ધનામ આપ્યું, પણ તેણે કાર્કનાx લાકડા વડે હોડીને વધારે હલકી અને તરી શકે એવી કરવાની સચના પુડહેવના નમુના પરથી લીધી. ખરેખર જીવનનૌકાની અતિકૌશલ્યવાળી યુક્તિ આજ છે અને પુડહેવને ધનામમાં ભાગ લેવાનો હક્ક હતો. પુડહેવ પ્રથમ ચિતારો હતો અને પછી સેંટ હિલ્ડાના દેવલમાં કારકુન હતો. કબરસ્તાનમાં તેની યાદગીરી માટે દેવડી ઉભી કરવામાં આવી છે તેને મથાળે તેણે બનાવેલી જીવનનૌકાનો નમુનો કાઢ્યો છે; વળી વેદી અને કંઠરાના ભાગની વચ્ચે કિવાના લોકકપર એના નમુનાને લટકાવ્યો છે; અને સાઉથ ૨૧૬૨૨ના મહત્ત વાંચવાની છટવાળા પુસ્તકાલયમાં (સ્રી લાન્કેસ્ટરમાં) તેનો બનાવેલો નમુનો જાળવી રાખ્યો છે. 'મનુષ્યજાતિને અમૃત્યુ સુખર્તુ સાધન, જીવનનૌકાની પ્રથમ યોજના કરનાર એ હતો એવું હક્ક ખતાવનારે વચન એની રમણીયે રચેલી દેવડી ઉપર લખ્યું છે.

ગ્રેટહેડની રચનાવાળી અને પુડહેવની કાર્કની યુક્તિવાળી જીવનનૌકા ટાઇનના મુખ આગળ લગભગ ૨૦૦ માણસની જાંઠગી બચાવવાનું સાધન થઈ પડી. બીજી જીવનનૌકા ૩૫૫૫ ઓવર નોર્થવેસ્ટ બનાવવાનો હુકમ કીધો અને તેની મરામતને માટે વાર્ષિક રકમ આપી. વળી ૩૫૫૬ એક બીજી જીવનનૌકા એપિટોઈ માટે બનાવવાની. ૩૫૫૭એ સેંટએન્ડ્રુસને માટે એક બનાવવાનો હુકમ આપ્યો અને ત્યાં તે ધણાંની જાંઠગી બચાવવામાં સાધન બૂત થઈ. ૧૮૦૩ ની સાલ પૂરી થઈ તે પહેલાં ગ્રેટહેડે ૫ રફોર્ડલાંડને માટે, ૮ પરદેશને માટે, અને ૧૮ ઈંગ્લેંડને માટે એ પ્રમાણે ૩૧ થી ઓછી જીવનનૌકા બાંધી નહોતી. ગ્રેટહેડની જીવનનૌકામાંની જૂનામાં જૂની જે હાલ વપરાય છે તે ૧૮૦૨ માં બંધાઈ હતી. રેડકારે બયંકર ખડકાથી વીંટાયલી જગ્યા છે, તેના ખલાસીઓના કબજામાં એ જીવનનૌકા છે. હલકી ને તરી શકે એવી છે તેજ કારણથી નહિ, પણ ખલાસીઓની બહાદુરીથી પણ એ જીવનનૌકાએ ધણાના જીવ ઉગાર્યા છે.*

+ એક વતર્તુ ધણુંજ હલકું લાકડું. એના બુચ બને છે.

* આ મુંદર બુની હોડી બેઈને મહૂંમ લોઈ રૂફોર્ડ ડિ રેડકિલ્ડે કેટલીક

જીવનનૌકામંડળી હવે એક રાજકીય અને દેશીય સભા થઇ છે. મેન્બર્સ નામના ટુકડાના વોપના સાહિત્યસહિત એ મંડળી વરસોવરસ હબરો વહાણ ભાંગવાથી ડૂબતા ખલાસીઓને બચાવે છે. હાલ એ મંડળી પાસે ૨૫,૦૦૦ બહાદુર ખલાસીઓ સાથે ૩૦૦ થી વધારે મહવાનું બંધ પ્રાણુ-રક્ક નૌસાધન છે. એની હયાતીમાં એણે ૨૭,૦૦૦ થી વધારે માણસોને નૌકાભંગના જોખમોમાંથી બચાવ્યાં છે. ઊગરેલા પુરુષોની સ્ત્રીઓ અને છોકરાંને આથી કેટલું સુખ થયું તે વિષે વિચાર કરો.

એ નાવિકાએ જે બહાદુરી ભરેલી નોકરી બજાવી છે તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરવું એ અશક્ય થાય. એ રાષ્ટ્રીય સભાની જીવનનૌકાઓમાં મહામ એ. વ. દૂક આર. એ. નામના પુરુષે બહેલી 'વેનકૂક' નામની એક છે. એ માણસ જર્મન વંશનો હતો, માટે એ નૌકાનું નામ એવું રાખ્યું હતું. તેને ૧૮૬૫ માં ડીલ આગળ મૂકવામાં આવી હતી. તેણે પણ ૧૬૧ જન બચાવ્યા છે, અને ૭ વહાણોને નાશમાંથી બચાવવામાં મદદ કરી છે. એ ૧૬ કબાલેતા મોતની તૈયારીમાં હતો ત્યારે એની જીવનનૌકાનાં માણસો ધણજ દિંમતનું કામ કરતા હતા.

૧૮૭૬ ના ડિસેમ્બરની ૨૮ મી તારીખે રવિવારે એક વાગે ડીલથી આસરે ૭ માઇલને ઇંટે જીડવિ-સ ઉપર સાઉથ સેન્ડસ લાઇટશિપ-માંથી એક તોપે એવી સૂચના આપી કે એક વહાણ સફેત શીશુવાળાં મોજામાં ગરક થયું. તે સમયે વાયવ્ય કોણમાંથી ખૂબ તોફાની પવન વાતો હતો અને ખીજા રથળને મુકાબલે રક્ષણસ્થાન ડાઉ-સર્મા પણ વહાણોને બે લંગરથી નાંગરેલા હતા. કેટલાક કહેતા હતા તે પ્રમાણે પવન એવો હતો કે 'તમારા દાંત પણ તમારા મોંમાંથી બહાર ખેંચાઇ નીકળે.' દેવલોમાંથી ધર્મ-સમાજે ટોળાખંધ બહાર નીકળતી હતી ત્યારે તે લોકોનાં છતરો પવનથી ફાટી

કવિતાઓ બનાવી છે, તેમાંની છેલ્લીનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

— ડૂબતાં બચેલા માણસોની જૂગે (અને તેમની સંખ્યા કેટલી બધી છે તે વર્તમાનપત્રમાં વાંચી શકાય). આપણી સ્ત્રીઓ અને છોકરા અવર્ણનીય લાગ-ણીથી જે અકુપાત કરવાં હતાં તે, માણસને અતિશય વિપત્તિમાં જે દયા દર્શાવવામાં આવે તેની યાદદાસ્તી, એ બધું એકદું થઈ ગિય લુની જીવનનૌકાનો પક્ષ કરતે ભાસે છે. જીવનનૌકાના ખલાસીઓની બહાદુરી અને વરસો વરસ કેટલાં બધાં માણ-સોની જીંદગી તેઓ બચાવે છે તે વિષે જેને વાંચવાની ઈચ્છા હોય તેણે 'જીવન-નૌકાનું વોપાનીક' અને 'જીવનનૌકા અને તેના કામનો ઈતિહાસ' જોવો.

ગયા અને તેઓ જેમ બને તેમ જલદી ધેર ગયા. પણ નાવિકો કિનારા પર હતા. ધંટનાદે એવી સૂચના આપી કે જીવનનૌકા પૂરતા માણસો સાથે તૈયાર કરવી, અને તે ખલાસીઓએ એ હુકમ બહાદુરીથી અમલમાં આપ્યો. ઉપનૌકાપતિ રામદેવ વાઘદેસ સાથે ૧૪ માણસો તે મજવામાં બેઠાં. જમરા હલેસાથી તેઓએ તે જીવનનૌકાને ઊભા કિનારા પરથી ઉછળતાં મોજમાં ઊતારી. તેઓ આ જોખમભરેલું કામ કરવા નીકળ્યા ત્યારે કિનારા પર ઘણાં લાંબો વખત સુધી હર્ષનાદ થયો.

ગુડ્ડવિન સેન્ડસ પર ખંડે જોઈએ તો ત્રણ વહાણો હતાં. તેમાંનાં એકના ખલાસીઓ વહાણને ઊડી ઈ મજવામાં ઊતરી પડ્યા અને માર્ગેટ પહેાંચ્યા એટલે તેમના વહાણના કકડે કકડા ચર્ષ ગયા. બીજું વહાણ સાર્કું ખેડોલવાળું હતું અને ડન લોકોનું હોય એમ ધરાતું હતું તે ગૂમ ચર્ષ ગયું અને તેમાંનાં સઘળાં માણસો ડૂબી મુઆં. ત્રીજું વહાણ રહ્યું હતું તે 'લીડા' નામનું જર્મન વહાણ હતું અને ન્યુ યૉર્કથી ભૂમિતૈષ્ઠ (પ્રેટોલિયમ) ના કપ્પાઓ લઈ પ્રેમેન જતું હતું. જીવનનાકાના ખલાસીઓ ગુડ્ડવિન આબ્યા ત્યારે તેમણે જોયું કે એ મોટું વહાણ ત્યારે તરફથી શીલ્વાળા તોફાની મોજાથી ટિંટલાઈ વળેલું છે. સેન્ડસનો નકારામાં નકારો ભાગ-સાઉથપિટ ન્યા અતિશય સાંત દિવસે પણ મોજાં જોરથી અફળાય છે, ત્યાં તે વહાણ મજબૂત ચોટી ગયું હતું. ખલાસીઓએ ધાર્યું કે શીકર નહિ, ગમે તે થાય તોપણ એ વહાણની પાસે તો જવુંજ. પાસે ગયા ત્યારે તેમને માલમ પડ્યું કે મુખ્ય ડોલ અને મધ્યભાગનો ડોલ કપાઈ ગયા છે, માણસો હવાથી રક્ષણ કરે એવાં સ્થાનને વળગી રહ્યાં છે, અને તેમની ઉપર જોરાવર મોજાંઓની વિસ્તીર્ણ હાર અતિશય જુરસાથી ધસારો કરે છે.

આ મોતના મોમાં આવેલા વહાણની પવનની દિશાએ 'વેન્ક્રૂક' લગા-રેક આદ્યું અને ખલાસીઓએ લંગર નાંખી તેની પાસે જવાને દિશા બદલી. જો દોરકું તૂટે અને જીવનનૌકા વહાણ સાથે ખૂબ જોરથી અથડાય તો એક પણ માણસ જીવી શકે નહિ. પણ તે જીવનનૌકાના ખલાસીઓએ કહ્યું, ' આપણે એ લોકોને જવાવવાને બંધાયલા છીએ, ' અને એ જાતિના લોકોમાં જે ધૈર્ય જોવામાં આવે છે તે ધૈર્યથી, 'મનુષ્યજાતિ જે કંઈ કરી શકે તે સર્વ કરવાની હિંમત ધરીને, ' તેઓએ પોતાનો મજબો મરગ નાંખી સકાય એટલે તે લાંગેલા વહાણની પાસે લાવવામાં સર્વ શક્તિ એકઠી કરી અજમાવી. ભયંકર મોજાં છેક હલેસાં મારનારની બેઠકની પાટલી સુધી મજબો પાટ્ટીથી ભરાઈ જાય એવી રીતે મજવામાં અને તેમની ઉપર ફરી વળતાં હતાં તેથી તેઓ

હડસેલાયા અને હાંપી ગયા, તોપણ ખીજું મોલું આવતું જોઇ ઉપનૌકાપતિ બોલી ગઇયો, 'ચત્રાવો, લાભજો.' તેઓએ તે પાટલી પકડી અને દમ પણ સેવાતો નહોતો એવી સ્થિતિમાં પ્રિય જીવન સાડ તેને બે હાથે પકડી રાખી. પણ એક ભારે મોલું આવ્યું તેથી તે મજબૂત વહાણ સાથે જોરથી અથડાયો અને તેના આગલા હવાના રચાન સાથે પછડાયો તેથી સર્વની સહીસલામતી માટે તેઓને જીવનનૌકાની દિશા બદલી દૂર લઇ જવાની જરૂર પડી.

વળી તેઓ પાછા આવ્યા. આખરે તે વહાણ પર મરગ નાંખવામાં આવ્યો, અને તે માંહેના ખલાસીઓને એકેકને અને બધાંને તે જીવનનૌકામાં લીધા. એ પ્રમાણે છેલ્લો માણસ બચ્યો એટલે તે બહાદુર ઉપનૌકાપતિ બોલી ગઇયો, 'આગલો સડ જીવો કરો અને દોરકું કાપી નાંખો.' એમ કીધું અને ૩૪ પુરુષોનો સુંદર જોળો લઇને તે જીવનનૌકા કિનારા તરફ ચાલી. આ બચેલા ખલાસીઓમાંના એકને 'વેન્ડુકે' અગાઉ બેવાર બચાવ્યો હતો. તેણે આગલા બચાવનો વૃત્તાન્ત વર્ણવીને સોબતીઓને ઉત્તેજન આપ્યું. એ પ્રમાણે આખરે ચારે તરફથી જીજળતાં મોળાંથી ઘેરાયેલી જીવનનૌકાએ બેચાકળા બનેલા અને આભારી જર્મન લોકોને ડીલખીવ્ય ઉપર ઉતાર્યાં. ત્યાં તોજ્ઞાન ન હતું તેમ છતાં પણ આશ્ચર્ય પામતાં અને આભારી અંતઃકરણવાળા લોકોનાં ટોળેટોળાં તેમને મળવા આવ્યાં હતાં. એડવર્ડે ડબલ્યુ કુકે 'ધન્ય છે' એવી કીર્તિ સાંભળવાને જોઇએ તેટલું જીવ્યો. તે સાત દિવસ રહીને મરણ પામ્યો, પણ તેનું સાઈ કૃત્ય તેની પછી જીવતું છે, અને ખીજાઓને દાખલા તરીકે કામ લાગશે.

આપણા કિનારાની ચારે તરફ ફરતી જીવનનૌકાના ખલાસીઓ વરસો-વરસ આવાં બહાદુરીનાં હજારો કામો કરે છે. કોઈ વહાણ કે માછલાં પકડવાની નાની હોડી પણ દરીઆમાં સપડાયેલી માલમ પડે કે તેઓ કશાથી પણ મદદ કરવામાં અટકતા નથી. તેઓ પોતાનો મજબૂત દરીઆમાં ઉતારે છે, અને નિર્દય તોજ્ઞાન વારંવાર પાછા હડસેલે છે, તોપણ તેઓ ફરી પ્રયત્ન કરે છે, અને આખરે તે બહાદુર નૌકાને હડસેલીને દરીઆમાં હાંકારે છે. કોઈ વખત તેમનો મજબૂત અડકા સાથે અથડાય છે, પણ તરત ઠોકણે આવે છે અને ઘ્યાતું કામ કરવા આગળ ચાલે છે. થોડા વખત ઉપર 'રેડકાર' જીવનનૌકા એક માછલાં પકડવાતી હોડીના ખલાસીઓને બચાવવા દરીઆમાં ચાર માઈલ દૂર ગઇ, અને તે જીવનનૌકાના ખલાસીઓ પોતાના કાર્યમાં ફોલ પામ્યાં. એજ વર્ષમાં ફ્રેજરની આગળ તે ખુલા બંદરની પવનની દિશાએ

કેટલીક ખડકો પર 'ઓગસ્ટા' નામનું સાંકડું બેડાલવાળું વહાણ ભાંગી ગયું. તેના ખલાસીઓને બચાવવા બચકર અને તોફાની પવનના સપાટામાં એક જીવનનૌકા નીકળી પડી. ખલાસીઓ ઊગર્મા પછી તે નૌકાના કકડે કકડા ચઢ્યાં. પણ હજી મુશીબતનો છેડો આવ્યો નહિ. એમ માલમ પડ્યું કે હલેસા મારનારાઓ અતિશય જળ વાપરે છે તેપણ પવનના સપાટાની સામા બંદરના મુખ તરફ તે જીવનનૌકા લઇ ચકાતી નથી. લંગર નાંખ્યું પણ બેકું નહિ, તે જીવનનૌકા ખડકો સાથે અથડાઇ અને તોફાની મોળાં તેના પર ધસ્યાં. જીવનનૌકાપતિએ દોરકું કાપી નાંખવાનો હુકમ કીધો, કારણ કે તેણે ધાર્યું કે આવી હાલકી અને તરી શકે એવી નૌકાને ઊછળતો દરીઓ ખડક પર એટલે બધે દૂર ધસકશે કે તે પરનાં માણસો બચી જવાને શકિતમાન થશે. આ પ્રમાણે જીવનનૌકા ભાંગેલા વહાણની દશાએ પહોંચી હતી, તેપણ માર્હેનાં બધાં ૧૭ માણસોને તે સખત મજબૂત ખડક પર ધસડી ગઇ, તેથી બધા ખલાસીઓ બચ્યા.

આત્માર્પણનો એક વિશેષ દાખલો નીચે પ્રમાણે છે. માર્ચ મહિનામાં એક દિવસ રવિવારની સાંજે તોફાની પવન વાતો હતો ત્યારે, લોકો એક ધારમાઉથમાં દેવલમાંથી બહાર નીકળતા હતા. તેવામાં તેમણે ટ્રોમિં સેન્ડ જીપરના વહાણમાંથી બચતી સૂચના આપનારી તોપ ફેડવામાં આવી તે સાંભળી. તે વહાણ રેતીના કિનારા પર ચોંટી ગયું હતું અને તેના પર મોળાં ખૂબ જોરથી ઊછળી ગર્જના કરતાં હતાં. ખલાસીઓ તરતજ કિનારે પહોંચ્યા અને એક નાવકું દરીઆમાં ઉતારવાની તૈયારી કીધી. મોળાંમાંથી હોડકું હંકારવા તોફાની પવન બંધ થવાની તેઓ વાટ જોતા હતા તેવામાં એક કિનારા પરનો જીવાન માણસ દોડતો દોડતો આવ્યો અને તે નાવડાના ખલાસીઓમાંના એકને હડસેલો મારી તેની જગ્યા પરથી ઉઠાડી મૂક્યો. તેણે કહ્યું, 'નહિ નહિ, જૅક, આ વખત એમ નહિ ચાલે. હું પરણ્યો છું. માટે હું ત્રણવાર તો મારે બદલે જઇ ચૂક્યો છે. સલનો જય છે, માટે હુંજ મારો વારો ભરીશ.' મજબો ઉતાર્યો અને તે મોળાં વટાવી ચાલતો હતો એટલામાં એક ભારે શીથળાળા મોળાંએ તેને જીંચકી તદન ઉચકાવી નાંખ્યો. ત્રણ ખલાસીઓ ઢૂળી ગયા તેમાંનો એક પેલો નવો પરણેલો પુરુષ, જેણે પોતાના મિત્રને પોતાને ઠેકાણે જવાની ના કહી હતી, તે હતો. એક ક્ષણ પણ વિલંબ કર્યા વિના ખીલું હોડકું દરીઆમાં ઉતારવા તૈયાર કરવામાં આવ્યું. તેને દરીઆમાં હડસેલ્યું, પણ હવે તે વહાણને બચવાનો સમય રહ્યો નહોતો. સેન્ડ જીપરનું વહાણ કકડે કકડા ચઢ્યું અને તેમાંના સર્વ ખલાસીઓ મરણ પામ્યા.

પ્રકરણ ૮.

યોદ્ધાઓ.

હું અધિકારીઓના હાથ નીચે છું અને મારા હાથ નીચે યોદ્ધાઓ છે; હું આ માણસને કહું છું કે જા એટલે તે જાય છે, અને ખીલને કહું છું કે આવ એટલે તે આવે છે, વળી મારા નોકરને કહું છું કે આ કર એટલે તે કરે છે.

સેન્ટ ઍથ્યુમાં ૧૦૦ યોદ્ધાનો અધિપતિ.

એ માફ નસીજ, અથવા તો જરોજર કહી એ તો એ માફ કર્તવ્ય છે. આપ-ક્ષામનો મોટામાં મોટો પણ પોતાને કર્તવ્ય રચણે યોધીઆત છે.

બહાદુર મોદવલ.

આપણા કુટુંબના અર્થે, આપણા મિત્રના અર્થે, આપણા હૃદયને અર્થે, આપણા દેશને અર્થે અને આપણી જાતને અર્થે જે માણસોની ખુબરેજ યાચ છે તે તો ઠીક યાચ છે, પણ બાકીનાનું કારણ મિથ્યા મર્વ છે, બાકીના અપરાધ છે.

બુકું.

હું અત્રે માફ કર્તવ્ય કરવાને આભો; અને મારા પોતાના દેરા પ્રત્યે માફ કર્તવ્ય કરવા સિવાય ખીલ કરામાં અને સંતોષસુખ મળવું નથી અને મળી શકે પણ નહિ.

પોટુંગલમાં વેલિંગ્ટન.

યોદ્ધાનું જીવન કર્તવ્યનું જીવન છે. તેણે આઝાદુસારી, નિયમશીલ, અને હમેશ કાર્પત્તપર રહેવું જોઈએ. રણસિંગડાના નાદથી તેને ખોલાવે ત્યારે એણે આવવુંજ જોઈએ. કોઈ જોખમવાળા સાહસ પર જવ તો તેને હુકમ યાચ, ત્યારે તેણે જવુંજ જોઈએ. તેનાથી કામ કરવા, ન કરવા વિષે વાદવિવાદ કરાય નહિ. તેને તોપના મોંમાં જવાનો હુકમ કરવામાં આવે તોપણ તેને હુકમ માનવોજ પડે.

જે લક્ષણોથી મનુષ્યત્વ આવે છે તેમાંનાં કેટલાંક આઝાદીનતા, તાબેદારી, નિયમશીલતા અને હિંમત છે, અને એજ લક્ષણોથી ખરો યોદ્ધો બને છે. યોદ્ધાઓમાં પરસ્પર વિશ્વાસ, ખરોખર હુકમ પાળવાનો ગુણ, અને જે સર્વે તેની ઉપર હોય તે બધાને આઝાદીન રહેવાના ગુણ હોવા જોઈએ. રસ્કિન કહે છે કે “યોદ્ધાઓ ક્રોધશીલ અને તરેહવાર પ્રકૃતિના પુરૂષો છે, અને માત્ર નિયમશીલતાને લીધેજ તેઓમાં સંપૂર્ણ જેર અને

ચક્રિત આવે છે. જે માણસો અન્ય સ્થિતિમાં દેવળ સુસ્તી અને કુચ્છંદમાં પડી ગયા હોય તેઓ જે નોકરી તેમના ઉવોર્ગને પ્રેરે છે અને નિયમમાં મૂકે છે તેથી દુર્ગુણ તથા ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન ગણવા સમર્થ થાય છે.”

જ્યમાં કે પરાજયમાં યોદ્ધાને હમેશ પોતાને નીમેલે સ્થાનેજ રહેવું પડે છે. તેણે હમેશ જાગ્રત રહેવું જોઈએ. જે સૈન્યની તે યોડી કરતો હોય તેનો એક ક્ષણની બેપરવાઈથી પણ નાશ થાય. યોદ્ધાએ હમેશ સ્વ-દેશીઓની સહીસલામતી માટે પ્રાણત્યાગ કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ. જાંબી પાયરી પર આજસુ રહેવાથી મોત નીપજે છે.

યોદ્ધાએ ઉતાવળા અને ચાલાક રહેવું જોઈએ. તેણે હમેશ તત્પર રહેવું જોઈએ. ‘તત્પર રહો’ એ લૌડી લૌરન્સનું નીતિવાક્ય હતું. ૪ થા હેન્રિની હિંમત અને ચપળતાથી સાધનની ન્યૂનતા પૂરાઈ જતી હતી. ડક ડિ મેથેને તેની પાછળ ૨૫,૦૦૦ માણસો સાથે આવતો હતો તેની સામા તેણે માત્ર ૫,૦૦૦ માણસ સાથે ટક્કર લીધી, અને જાને લશ્કરની સંખ્યામાં આટલો બધો ફેર હતો તોપણ તે આકર્ષિતનું યુદ્ધ જીત્યો. આ અસાધારણ પરિણામ ધણું કરીને બે સેનાપતિનાં આત્મલક્ષણમાં ફેરફાર હતો તેને લીધે ધણે અંશે હતું. મેથેનેને જેટલો વખત ખાતા ચતો હતો તેનાથી ઓછો તેને ઉંધવામાં જતો હતો, અને તે બનાત ધણી થોડી ફાડતો હતો. પણ ખૂટનું ચામકું ધણુંજ ફાડતો હતો. * એક વખત હેન્રિની સમક્ષ એક માણસ મેથેનેની કળા અને હિંમતનાં વખાણ કરતો હતો. હેન્રિએ કહ્યું, “ તમે ખરૂં કહો છો. એ મહાન સેનાપતિ છે, પણ કામ કરવામાં હું હમેશ તેનાથી ખાંચ કલાક આગળ રહું છું.” હેન્રિ સવારે ચાર વાગે ઉઠતો હતો, અને મેથેને આસરે દસ વાગે ઉઠતો હતો. આથીજ બેનાં લક્ષણ અને પરાક્રમમાં ફેરફાર થયો.

સેનાપતિ ટરેનને યોધ્ધાઓ દેવતા તરીકે પૂજતા. તે તેમનાં સર્વ સંકટોમાં ભાગ લેતો અને તેઓ તેના પર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા. ૧૬૭૨ માં ઓન્ડર્બર્ગના * ઇલેક્ટર સાથે લડાઈ કરવા તેને સૈન્યસંહિત જર્મનિ મોકલ્યો. તે સમયે બર શિયાળો હતો, અને કાદવ કીચડવાળા રસ્તાઓ ધણુંજ વિકટ અને કંટાળો ઉપજાવે એના હતા. એક વખત લશ્કર કાદવ કીચડવાળા

+ અર્થાત, તે ધણું સુધ રહેતો નહોતો કે તેથી બનાત ફાટ, પણ જાગ્રત રહી ઉદ્યમમાં પણ કસતો તેથી ખૂટ વધારે ફાડતો.

* જર્મનિમાં જે અધિકારીઓને બાદશાહ તીમવાનો હક્ક હતો તેમનો એક.

પોતી જમીનમાં ચર્મને મહામુશીબતથી કૂચ કરતું હતું, ત્યારે કેટલાક નવા દાખલ થયલા ચોખ્ધાઓએ બળકવા માંડ્યું, પણ વધારે જુના ચોખ્ધાઓ બોલ્યા, “ખાતરી રાખજો કે ટરેનને આપણા કરતાં પણ આપણી વધારે શ્રીકર છે, આજ ક્ષણે આમાંથી આપણે શી રીતે મોક્ષ કરવો તે વિષે તે વિચાર કરે છે. આપણે ઉંઘીએ જિયે ત્યારે-તે આપણી રખવાળી કરે છે, તે પિતાસમાન છે અને તેની ધારણામાં આપણે સમજી શકીએ નહિ એવું કંઈ મોટું પ્રયોજન ન હોય, તો આ શ્રમ પડે એવે સ્થળે આપણને લાભ જન્ય નહિ.” આ શબ્દો તે સેનાપતિએ છુપી રીતે સાંભળ્યા. તેણે કહ્યું કે, ‘આ સંભાષણથી નેટલી ખુશી મને ઉત્પન્ન થઈ તેટલી ખીજ કથાથી કદી પણ ઉત્પન્ન થઈ નથી.’ જે સેનાપતિ સાથે તેને યુદ્ધ કરવાતું હોય તેના ગુણ શોધી કાઢવામાં ટરેન ઉતાવળો હતો. ફ્રાન્ડનાં યુધ્ધમાં રાજક્રાય સેનાનો તે સરદાર હતો, ત્યારે કોન્ડ તેના પ્રતિપક્ષી સેનાધિપતિ હતો. લડાઈ થઈ ત્યારે તે ઝરહાજર હતો એમ સંભળાય છે. તોપણ જેવી રીતે હુમલો કરવામાં આવ્યો તે ઉપરથી ટરેનને એકદમ ખબર પડી કે કોન્ડે પાછો ફર્યો છે. તેણે કહ્યું, “હા કોન્ડે અહિં છેજ.” સત્તુની કુશળ દિક્ષ્યાલ કાંઈ પ્રવીણ પુસ્પથી દોરાયલી છે એમ તેને માલમ પડ્યું.

ફ્રાન્કોપ્રશિયાન * યુદ્ધ પછી જર્મનિના એક કવિએ ડૉન. મોલ્ટકેની અતિશય સ્તુતિ કાઢી, તેમાં તેણે એમ પ્રતિપાદન કાઢ્યું કે પ્રશિયાના આ પ્રસિદ્ધ સેનાધિપતિની સાથે સરખાવતાં હુનિમૉલ અને એલકર્જેન્ડર, નેપોલિયન અને માર્શિયરો માત્ર નિઃસત્વ ચોખ્ધાઓ છે. ડૉન મોલ્ટકેએ એ કાબ્યમન્દની પહોંચ મોડલી અને તે કવિના કાગળનો ઘણા વિનયથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો. તેણે પોતાના સ્તુતિકારને કહ્યું કે વિપત્તિની કસોટીથીજ ખરેખરા મહાપુરુષો જણાઈ આવે છે. તેણે કહ્યું, “આપણને ઘણી ફતોહ મળી છે. એને નસીબ કહો કે દૈવયોગ કહો. સુભાગ્ય કહો કે ઈશ્વરી મુજબ કહો, એ-કલા મનુષ્યદૃતપથી જન્ય મળ્યો નથી. જે સ્થિતિ આપણે પેદા પણ કરી શકતા નથી અને નિયમમાં પણ રાખી શકતા નથી તેવી સ્થિતિના આવા મોટા વિજયો મુખ્યત્વે કરીને પરિણામ છે.” ઉત્તમ પણ કમનસીબ આચાર્યવર્ધ એડિયને પોતાની કબર પર નીચે લખેલા શબ્દો કાતરાવ્યા:-

“જે સમયમાં તે જીવતો હોય તેના પ્રમાણમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ મનુષ્યતું પણ કૃત્ય કેતું ભિન્ન પ્રકારતું છે! સ્થિતિના અજન્ય પ્રભાવને લીધે અતિ

સમર્થ પુરુષો પશુ એકથી વધારે વાર નિષ્ફળ થયા છે અને ઝાંઘી શક્તિવાળા પુરુષોએ સ્થિતિના બળે ફરીને જ્ય સંપાદન કીધો છે. "

યોદ્ધામાં સ્વાહિતનો ભોગ આપવાની હિંમત હોવી જોઈએ. ૧૭૬૦ના વર્ષની પાનખર ઝગ્ગમાં ૧૫ માં લુધએ જર્મનિમાં એક સેના મોકલી. માન્ડિવસ ડિ કેસ્ટ્રીસે ૨૫,૦૦૦ માણસોનું સૈન્ય રીનખખ તરફ મોકલ્યું. તેણે કસોસ્ટર કૅમ્પ આગળ પ્રગ્ણુત ડાવણી કીધી. ૧૫મી ઓક્ટોબરની રાતે એક નવા અમલદાર કેવેલિઅર ડિ ઓસસને યતુના લશ્કરની સ્થિતિ તપાસવા મોકલ્યો. તે પોતાનાં માણસોથી થોડે દુર એક જંગલમાં એકત્રી ગયો. તેને તરતજ માણસ પડ્યું કે મારી આસપાસ યતુના સૈનિકો વિંદલાઈ વળ્યા છે. તેના બંદુક પરના ભાથા તેની જાતીમાં ભોંકાયા, અને તેના કાનમાં એક માણસે કહ્યું, "તું સહેજ પશુ શબ્દ કરીશ તો મરણ પામીશ." ઘણવારમાં તે પોતાની સ્થિતિ સમજી ગયો, કે યતુઓ કેન્દ્ર્ય ડાવણી પર છાપો મારવા આવતા હતા. જેટલો જીવો શબ્દ તે કાઢી શક્યો તેવે શબ્દે તે બોલી જાક્યો, "સમાલજો ઝાવર્ન. | યતુઓ અહિં આવ્યા છે. " આ શબ્દોથી તેનું પરિણામ નક્કી થયું. તેને તરતજ કાપી નાંખ્યો. પશુ તેના મોતથી લશ્કર બચ્યું. છાપો નિષ્ફળ ગયો અને યતુઓ પાછા ફર્યા.

એમ કહેવાય છે કે સઘળા દેશમાં યુદ્ધસમયમાંજ સલાહશાન્તિની કળાઓ ધણી આપાદીએ પહોંચી છે અને વિદ્વાન પુરુષોની ક્ષુદ્ર ધણાજ ચમત્કારથી ઝળકી રહી છે. આને માટે કદાચ સંશય લાગે, પશુ ઓસનો દાખલો-સો. સોકેટીસ, ઇરિકલસ, સોફોકલીસ, અને એનોફ્રાન એ સર્વે પુરુષો પ્રથમ પોતાના દેશનાં યુદ્ધો લડ્યા, અને પછી સાહિત્યને તેમણે કીર્તિમંત કીધું. રોમની કીર્તિ જ્યારે પૂર્ણ કળા પામી, ત્યારે સાં પશુ એવીજ સ્થિતિ હતી. રાજધિરાજ સીઝર રોમનો મોટામાં મોટો પોદ્ધો તેમજ મોટામાં મોટો લેખક હતો. હોરેસ કવિ પશુ જુવાનીમાં યોદ્ધો હતો અને તેને પ્લુટસે મોટા સૈન્યની સરદારી સોંપી હતી.

નામાંકિત પુરુષો—કવિઓ, ગ્રન્થકારો અને તત્ત્વવેત્તાઓ—જેઓએ યોદ્ધાઓ તરીકે દેશની સેવા બજાવી છે અને ફરીઆમાં તેમજ જમીન ઉપર, સ્વદેશમાં તેમજ પરદેશમાં યુદ્ધ કીધાં છે, તેવા પુરુષોની આટલી બધી ગંખ્યા જોઈને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કદાચ એમ પશુ હોય કે આગાધીનતા, ક્વાયત, અને નિયમશીલતા, યોદ્ધાના જીવનના આત્મરૂપ છે, તે યુદ્ધો

મનુષ્યનાં લક્ષણ ઉપર બળવાન અને અમુક પ્રકારનું રૂપ આપે એવી અસર ઉત્પન્ન કરે છે અને ખરા શુદ્ધિપ્રલાવ ઉત્પન્ન કરવામાં જરૂરની નિયમિત એકાગ્રતાની શક્તિને પરિપૂર્ણ કરે છે.

કુન્બેદિહનોના યુદ્ધમાં સૈનિક તરીકે ડુંટી હાજર હતો, અને સાં એલ્ફ્રેડ ધોડેસ્વારોને મોખરે તે બહાદુરીથી લડ્યો. કદાચ આ કારણથી અને ખીન્ન કારણોથી પણ તેને પછી ફ્લોરન્સમાંથી દેશનિકાલ કીધો. અરણ્યવાસી પીટર, કુન્બેડના ÷ યુદ્ધમાં અગ્રસર હતો, તે તરુણાવસ્થામાં સૈનિક હતો, અને કાઉન્ટ ડિ બ્રેલોને ફ્લેડર્સના લોકો સાથે યુદ્ધ કીધું તેમાં તેના હાથ નીચે તેણે નોકરી કીધી હતી. તે સૈનિક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો નહિ, તેથી તેણે નોકરી છોડી. પછી તે પરણ્યો અને તેને કેટલાંક છોકરાં થયાં. તેની સ્ત્રી મરી ગઈ તેથી તે દુનીઆ તજ મઠમાં ગયો અને પછી અરણ્યવાસી થયો. તેણે જે રૂસલમની જાત્રા કીધી અને સાંથી પાછો આવ્યા પછી જાત્રાજીએને સં-રેસન લોકો દુઃખ દેતા હતા તેની ખબર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ કીધી. તેણે આખા યુરોપમાં ઉપદેશ કીધો અને પ્રથમ કુન્બેડમાં લાખ માણસોની મોટી સંખ્યાની આગેવાની કીધી. તેમાંના લગભગ બધા નાચ પામ્યા, પણ સાર પછી ખીજ કુન્બેડો થઈ.

આપણા પોતાના દેશના કવિઓમાં એસરે ૧૩૭૬ માં ૩ જ એલ્ફ્રેડ વડે ફ્રાન્સ પર ચઢાઈ કીધી સારે તેના હાથ નીચે સૈનિક તરીકે નોકરી કીધી હતી. રેટેન શહેર આગળ તેને યુદ્ધકેદી કરવામાં આવ્યો અને સાં તે કેટલોક વખત સુધી કેદખાનામાં રહ્યો. જ્યોર્જ શુકેનને, જીવાન હતો સારે, સ્કોટિશ લશ્કરમાં સાધારણ સિપાઈ તરીકે નોકરો કીધો, અને ૧૫૨૩ માં વૉર્કના કિલ્લા પર હુમલો કીધો સારે સાં હાજર હતો. એન વૉન્સને હૉલ્ડમાં સાધારણ સિપાઈ તરીકે નોકરી કીધી. ત્યાં વળી સર ક્વિલિપ સિન્ડની પણ હતો, તેની મરતી વખતની ઉદાર વર્તણૂક ઇતિહાસમાં વર્ધવેલી ઉત્તમ વસ્તુઓમાંની એક છે. * એલ્ગાર્નોન સિન્ડની આઈરિશ યુદ્ધમાં

— સ્વેસન લોકોની ખાસેથી પંલેરટાઇન લેવા ખિસ્તિ લોકોને તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં તે.

* ત્યારે ગ્લૉસ્ટરના રણધેરમાં ગ્રેર ક્વિલિપ સિન્ડની નાસકારક ધા વાગેલો પડ્યો હતો અને પુષ્કળ લોકો નીકળવાથી તૃપાતુર થયો, ત્યારે તેણે કંઈક પીવાનું માન્યું. તે તેને વાસ્તવ આપ્તી આપવામાં આવ્યું. જેવો તે સીસો ગ્રાંચે લવાડતો હતો તેવો તેણે તેમથી લઈ જતા એક સિપાઈને તે વરદ નમર કરતો.

ધોડેસ્વારની દુકડીનો સરદાર હતો. ડેવેનન્ટ અને લવ્લેસ પણ ચાલ્સર્સના હાથ નીચે સરદાર હતા; અને 'વિધર્સ' રાષ્ટ્રીય પરિષદના સૈન્યમાં મેજર હતા. ધનિયન કૉમનવેલ્થની x નોકરીમાં સાધારણ સિપાઈ હતો. ઓડ-વેએ ફ્રેન્ડ-ડર્સમાં લશ્કરમાં ધોડાની પાયગામાં ઝુડો ઉપાડનાર અમલદાર તરીકે સેવા બળવી હતી અને ફાર્કુલ્ડર અર્લ ઓફ ઓરેરિની દુકડીમાં અખત્યારી સિપાઈ હતો.

હૉર્સ ગાડર્સમાં + સાધારણ સીપાઈ તરીકે સ્ટીલ દાખલ થયો; પણ તેના ઉપરીઓને તેની યોગ્યતા તરતજ માત્રમ પડી અને તેને વાવટો જાંચ-કનાર અમલદારની પદવીએ ચઢાવ્યો. તેણે નેમરના ઘેરામાં અને પછી વેન્ડુના ઘેરામાં વિશેષ ખ્યાતિ મેળવી. કોલરિજ બંદુકથી લડનાર સવારોની દુકડીમાં સાધારણ સિપાઈ તરીકે દાખલ થયો, પણ તેના ઉપરી અધિકારીએ તેને જાંચી પદવીએ વધારવાને બદલે નોકરી છોડવામાં મદદ કીધી. કોલરિજે એક મિત્રને કહ્યું, "થોડો વખત સુધી હથિયાર ધારણ કીધાં અને મારા નામની પાછળ 'સાધારણ સીપાઈ' લખ્યું તેથી, (પણ જરોબર કહીએ તો નામની પાછળ નહિ, પણ ખીજા નામની પાછળ મેં 'સાધારણ સીપાઈ' લખ્યું, કેમકે મને એકદમ માઈ નામ પૂછ્યું ત્યારે માઈ નામ ભૂલી જવાથી મેં 'કે. બરબેક' કહ્યું; અને ખરેખર મારી મનોવૃત્તિઓ સવારની નોકરીને એટલી તો ઓછી અનુકૂળ હતીકે મને ખાતરી છે કે મારા ધોડાને પણ એવોજ અભિપ્રાય હતો) હું માઈ જીવન કોઈક વખત સ્ટીલના જીવન સાથે સરખાવું છું, પણ અરે, તેનાથી તે કેવું જુદું છે !"

તેણે. સર ફિલિપ આ ત્રેહને ચોતે પીતા પહેલાં તે સીસો માયા આગળથી લઈ લીધો અને તે બાપડા સિપાઈને આપી આ પ્રમાણે કહ્યું કે "તારે પાખી પી-પાની જરૂર હજી મારા કરતાં વધારે છે." ત્યાર પછી થોડે દિવસે આનર્દીમમાં સર ફિલિપ મરી ગયો. એક ધાવણ યરલા ડેનિસ સિપાઈનો સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિ પણ લગભગ એવીજ ઉમદા હતી. એક ધાવણ સ્ટીડનનો સહીય તેની પાસે રહ્યો હતો તેને લાકડાના પાત્રમાંથી દારૂ પીવાને આપ્યો, અને તેમાંથી પીવાની વિનંતિ કરી. જવાબમાં તેણે ખલામાં પિસ્તોલ મારી. તે ડેને કહ્યું. "હવે તુ તને શિક્ષા કરીશ; મારો વિચાર તને આપું પાત્ર આપી દેવાનો હતો, હવે હું માત્ર અધુર આપીશ."

* લરકની ખાતામાં એક અમલદાર છે.

x ૧ લા ચાલ્સર્સને ફ્રેન્ડી કીધા પછી તે શાન્થપદ્ધતિ ઈન્ડિયામાં થોડો વખત રાહી તેનું નામ.

+ દુકડીનું નામ.

આ પુરુષો ઉપરાંત વર્ણલક્ષ્ય નર્મોક્તિસનો ભાષાન્તરકર્તા અને કવિ થયો તે પહેલાં સોથળી બંદુકથી લડનાર સવારોની ૧૦મી ટુકડીમાં અમલદાર હતો. અન્યદાર થયો તે પહેલાં વિલિયમ કૅપ્ટેન સિપાઈથી પાયદળના સારજન્ટ મેજરની પદવી મુધી વધ્યો. એફ. આર. લી. આર. એ. નામના પુરુષો દૃષ્ટિગોચર પ્રદેશની ચિત્રકળા તરફ ધ્યાન આપ્યું તે પહેલાં પદ મી પાયદળની ટુકડીમાં અમલદાર તરીકે નોકરી કીધી હતી; અને સર રૅડરિક માર્કિસન અર્વાચીન ભુસ્તરવિદ્યાનો એક પ્રસિદ્ધ વેતા થયો તે પહેલાં એનેરિક્લિંગ + ડેગુનનો નાયક હતો.

જે સુદર જમાનામાં સ્પૈનમાં વિદ્યાર્થિ થઈ તે જમાનામાં તેના સમજા કવિઓ અને મહાન ગ્રન્થકર્તાઓ થોડા અને સાહસિકો હતા, અને દેશમાં તેમજ પરદેશમાં, ખુસ્કીની તેમજ તરીની લડાઈઓ લડ્યા હતા. લોપ ડિ વેગા સ્પૈનના અજ્ઞાત નૌસાધનમાં થોડો હતો. ધણાજ થોડા બચી સ્વદેશ જવા પામ્યા તેમાંનો એ એક હતો. એણે સ્વદેશ જઈ ધણું નાટકો રમ્યાં અને પછી ધર્મોપદેશક અને ધર્મવિચારણુ સભામાં વિધાસુ પુરુષ થયો. મહાન સવેન્ટીસ થોડો હતો અને જમીન તેમજ દરીઆમાં લડાઈઓ લડ્યો હતો. લૅન્ડોના યુદ્ધમાં તેણે બહાદુરી બતાવી ખ્યાતિ મેળવી; ત્યાં તેને એક બૂની ઢગની નાની બંદુકથી ત્રણ ધા વાગ્યા, બે છાતીમાં તે એક ઢાઘમાં. એ ધાથી તે શબ્દો સાંસુધી અથકત થયો. પણ તેણે જાતે પાછળથી કહ્યું તે પ્રમાણે "ભાલાથી કદી પણ ક્ષમ મુઠ્ઠી થતી નથી" અને અવશિષ્ટ અવનકાળમાં પોતાનો મહાન ગ્રન્થ 'ડૅન કિવ્ઝોટ' લખ્યો.

કુંદોરન નામનો બીજો સ્પૈનનો થોડો નાટક રમનાર અને પછી ધર્મોપદેશક થયો. મેન્ડોઝા ડિ સૅન્ટિસ્ટાના નામનો એક મહાન સ્પૈનનો થોડો ૨ જા ભુખ્યાનના દરબારમાં ધણાજ છટાદાર વિદ્વાન ગણાતો હતો; અને ઓરકન, મોન્ટમેયર, ગાર્સિલેસો, અને એરિક્લિંગ પ્રસિદ્ધ થોડા તેમજ મહાન ગ્રન્થકર્તા હતા. *

+ બંદુકથી લડનાર સવારની ટુકડી.

* ગોન્ઝેલે ડિ કોર્ટેવાએ ઉભા કીચેલા સ્પૈનના છેલ્લા પાયદળ સૈન્યનો એક એક માણસ હવારે પણ હુકમ વગર કે દાર તોડ્યા વગર અને ૧૬૪૩ માં સેકી-દના યુદ્ધમાં હાથો અને સર્વે કાલ થયા. આખી ટુકડી નિયમિત ક્રમમાં મરણ પામેલી માલમ પદ. પેનિન્સુલર યુદ્ધમાં સ્પૈનના પાયદળથી આ કેવા જુદા પ્રકારનું સૈન્ય હતું તે પાયદળને તે બ્યવસ્થામાં સમગ્ર પણ અધરું હતું. એક પ્રકારે વધુ આપુ મેલિટને તેમાંના ૧૦,૦૦૦ માણસોને નાસી જતા જોયા. તેઓ અદરથ પયા ત્યાંસુધી દોડ્યા ગયા.

સ્પેનનો પ્રસિદ્ધ પુરુષ સર્વેન્ટીસ અને પોર્ટુગલનો પ્રસિદ્ધ પુરુષ કેમોએન્સની વચ્ચે અચુક સાદસ્ય છે. બંને યોદ્ધાઓ અને વિદ્વાનો હતા. સર્વેન્ટીસે યુદ્ધમાં ડાબો હાથ ખેલ્યો હતો, અને કેમોએન્સે જમણી આંખ ખોઈ હતી. બંને મરણ્ય પામ્યાં અને તેમનાં હાડકાં મૃત્તિકાકરૂપ થયા પછી ઘણે લાંબે વખતે તેઓ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. સર્વેન્ટીસ ક્યાં જન્મ્યો હતો તે જાણવામાં નથી. મેડ્રિડ, એસ્કોવિચસ, સેવાકલ અને લ્યુસેના એની જન્મભૂમિનાં માન માટે સ્પર્ધા કરે છે. આપણને તેની જન્મભૂમિની ખબર નથી તો શીકર નહિ. તે ઘણો ગરીબ મરી ગયો. તેને જે સ્થાને દાટવામાં આવ્યો તે પણ યાદ નથી, અને તેના શવનો કંઈ પણ સત્કાર થયો નથી.

યોદ્ધા વખત ઉપર પોર્ટુગીઝ લોકોએ પોતાના ઐક્ય કવિ કેમોએન્સને મરી ગયાને ત્રણસે વર્ષ થયાનો ઉત્સવ અતિશય ખુશાલીથી કીધો. લિસ્બનમાં વરધોડાઓ નીકળ્યા, વાળાં વાળ્યાં, વાવટાઓ ઉડયા, અને એ પ્રમાણે સર્વત્ર આનંદ વર્ષા રહ્યો. તોપણ ૩૦૦ વર્ષ ઉપર કેમોએન્સ ત્યાં ભૂખ્યો મરી ગયો અને તેની પાસે તેનાં શબ પર દાંકવાને ચીથઈ પણ ભાગ્યેજ હતું. આ શી રીતે બન્યું? કેમોએન્સ શરો યોદ્ધો અને મહાન કવિ હતો. લશ્કર સાથે સ્યૂદામાં ચાકરી પર હતો ત્યારે તેણે ઘણી બહાદુરી બતાવી. છઠ્ઠાદરથી દૂર દરીઆઈ-લડાઈમાં તેણે કમનસીમે એક આંખ ખોઈ. પણ તેને કાંઈ ધનામ મળ્યું નહિ, તેમજ પદવી પણ ચલાવ્યો નહિ. લિસ્બન પાછો આવ્યા પછી તરતજ તે હિંદુસ્તાન જવા વહાણમાં ખેડો અને 'લ્યુસીઅદ' નામનો ગ્રન્થ રચી સફરના કંટાળાભરેલા વખતમાં તેણે આત્માને આનંદ પમાડ્યો. હિંદુસ્તાનમાંથી તે ચીનમાં મોકાવ્યો ગયો. ગોઆ પાછો આવતાં મેકન નદીના મુખ આગળ તેનું વહાણ ભાંગ્યું. તે કિનારે પહોંચ્યો. એક હાથમાં તેણે પોતાની કવિતાનું હસ્તલિખિત પુસ્તક ઝાલ્યું, અને ખીજે હાથે તર્યો. તેણે પોતાનું સર્વસ્વ ખોડ્યું. તે લિસ્બન પાછો આવ્યો ત્યારે મરણી ચાલતી હતી. હમેશની પેઠે તે સમયે તે ઘણો ગરીબ હતો. ત્યાર પછી બે વર્ષે 'લ્યુસીઅદ' કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. લોકોએ તેને ઘણા હોંસથી વાંચ્યું. ત્યાંના જુવાન રાજાએ પાંચ પાઈંડની કિંમતનું પેન્શન બાંધી આપ્યું. પણ કેમોએન્સ મદિ પડ્યો, તેને પેન્શન આપવામાં આવ્યું નહિ, દરબારે તેનો અનાદર કીધો અને તેને લોકોની ઉદારતાથી પોષણ કરવું પડ્યું. તેનો નિમકહલાલ નોકરજ તેનો એકલો મિત્ર હતો. તે રાતે અન્ન માગવા છૂપો નીકળતો. ૧૫૮૦માં કેમોએન્સ ઇસ્પાંલમાં મરી ગયો અને

પદ્ધતિમાં જે અવકાશ મળતો તે નેત્રશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ગાળતો. નીચ્છી રસાયનશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત થયો, અને વિશેષે કરીને પ્રકાશની રાસાયનિક ક્રિયા જેમાંથી અન્તે આલોકચિત્રકળા (ફોટોગ્રાફી)ની શોધ થઈ, તેનો અભ્યાસ તેણે શરૂ કર્યો. ત્યારે તે ક્રેંચ વાંદુકથી લડનાર સ્વારની ૧ લી ટુકડીમાં ઉપસેનાપતિ+ તરીકે નોકરી કરતો હતો. જે અભ્યાસક્રમથી એમ ડાહ્ય પરિણામે ક્રેંચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો તેનો ઉપક્રમ કરતાં પહેલાં કેટલાંક વર્ષ સુધી સાધારણ શોધ તરીકે તેણે નોકરી કરી હતી. પદાર્થવિજ્ઞાની લેમાર્કે પશુ ક્રેંચ સૈન્યમાં શોધ તરીકે ધણું વર્ષ સેવા બજારી હતી, અને સેનાનાયક ઓગ્લીના હાથ નીચે સાર્વધી ધણી ખ્યાતિ પામ્યો હતો. યુદ્ધમાં ધાયલ ચવાથી અને તખીયત સારી ન હોવાથી તેને સૈન્ય છોડવાની જરૂર પડી. ત્યારપછી જે વિદ્યાવિષય સાથે તેનું નામ આટલું બધું એક રૂપ થયું છે અને જેમાં તે આટલી બધી કાર્તિ પામ્યો છે તે વિષયના અભ્યાસમાં તે લીન થયો. કરોડ વગરનાં પ્રાણીઓ વિષે તેનો ઇતિહાસ તેનો ઉત્તમ કાર્તિસ્તંભ છે, કેમકે તે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનના વિષયમાં ધણેજ જાણ અને સંપૂર્ણ ગ્રન્થ ગણાય છે.

ફ્રાન્સના વિકાન પુસ્તકોમાં “નીતિસૂત્ર” માં વર્ણવેલો ડિ લા રોચ-ફોકોલેડની પ્રથમ ધરખીઈ શોધની હતી અને ફ્રાન્સનાં યુદ્ધોમાં ઓર્ડાના ઘેરામાં અને સેન્ટ એન્ટોઇનની લડાઈમાં સખત ધાયલ થયો હતો. “ઋણ સંભાષણ” નો કર્તા પાલ લુઇ ફૂરિઅર રાહિન ઉપર પ્રભાવ રાજ્યના સૈન્યમાં નોકર હતો અને પાછળથી તોપખાનાના અમલદાર તરીકે ઇટલિમાં તેણે નોકરી બજારી હતી. તે ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે તેની ચેરહાજરીમાં એક દિવસ હલકા ઓળરવાળો એક ઓસ્ટ્રિયન સ્વાર તેણે હોમરનું પુસ્તક ચોરી ગયો તે જોઈને તેને કેટલી બધી દિલગીરી થઈ તે એક પત્રમાં વર્ણવે છે.

સર્વ કાળમાં યુદ્ધ નિર્ણયતાનાં કૃત્ય સંયુક્ત છે. વિજ્યપ્રાપ્તિના ગાંડા તોફાનમાં શહેરો લુટાય છે, દેશો ઉજડ કરાયા છે, અને અમૂલ્ય લોકોના પ્રાણ ગયા છે. મધ્યયુગમાં યુદ્ધની કૂરતા કેટલેક અંશે દૂર કરવા શસ્ત્રધારી પદ્ધતિ* યોજવામાં આવી. શસ્ત્રધારીનાં કર્તવ્યોનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવા માટે

+ સેનાપતિથી ઉતરતો અમલદાર.

* યુરોપમાં મધ્ય યુગમાં ‘ફ્યૂટલ સિસ્ટમ’ (અસુક પ્રકારનો જમીનને લગતો પારો) આવતો હતો તે સમયમાં વિાધપૂર્વક અભિવેક કરી જેને સરદાર બનાવતો

માણસને આત્મીયતા અને સમ્યક્તાની ટેવ પાડતા. તેને અશ્વવિદ્યા અને ભાલો વાપરવાની કળા શિખવતા, અને સ્ત્રીમંડળમાં રાખી કામળતા, વિનય, અને દયાભાવ શિખવવામાં આવતાં. પુખ્ત ઉંમરે પહેાંચે એટલે તેને શસ્ત્રધારી તરીકે વિધિપૂર્વક અભિષેક કરતા. આ પદ્ધતિ સાથે ધર્મ પણ જોડાયેલો હતો. એજ કારણથી શસ્ત્રધારી શરવીરને ખરોખર ઉપવાસ, દેવલમાં રાત્રિભગરણ્ય, જંગસંસ્કાર* પાપસ્વીકાર+ અને પ્રભુભોજનવિધિ* કરવાં પડતાં. આ પ્રમાણે ધણા શરવીરોમાં શૌર્યનું જિંસુ ધારણ અને ખરી અમીરાઇ દાખલ થયાં.

ઘોડેસ્વાર ઘેચડું સલ્હીલ, અને જય અને નિન્દા રહિત શરા શસ્ત્રધારી તરીકે હમેશ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ઘેચડું ૧૪૭૬ માં ડોક્કિનીમાં ઘેચડુંના કિલ્લામાં જન્મ્યો હતો. તેણે લસ્કરો ખાતામાં નોકરી કરવાનું પસંદ કીધું અને રાજની નોકરીમાં દાખલ થતા પહેલાં શસ્ત્રધારી શરવીર તરીકે કયાં કયાં અને કેવી રીતે વર્ત્યો તે જ્ઞાનત વર્ણવવાની જરૂર નથી. તેણે મુખ્ય નોકરી ઇંટલિમાં ૧લા ક્રાન્સિસના હાથ નીચે ટોનીવર્માં, મિલનમાં, જીનોઆમાં, પેડૂઆમાં, વિરોનામાં, લા બારિયામાં, અને ઍશિયામાં ખુબી. ઍશિઆના ધેરામાં તે હુમલો કરનારાઓનો અગ્રેસર હતો. તે તે કિલ્લા પર ફૂલો, અને તેને જંગમાં જય કર રીતે ભાલો વાગ્યો, કેમકે જાંગલી ભાલાની અણી તેના માંસમાં રહી. તેણે કહ્યું, “શહેર તો જીતાયું પણ હું તેમાં પ્રવેશ કરનાર નથી. હું તો મરણુતોલ ધાયલ થયો છું.” જ્યારે ને-મોરેના ડયૂકને એવી ખબર થઈ કે પહેલો કિલ્લો જીતાયો, પણ ઘેચડુંને નાશકારક ધા વાગ્યો, ત્યારે પોતાને ધા વાગે ને જેટલી દિલગીરી ધાય તેટલીજ તેને થઇ. તે મોલી ઉઠ્યો, “ચાલો મારા ભાઈઓ અને મિત્રો, ચાલો આપણે આ ધણો પ્રવીણ શસ્ત્રધારી, જેવો કવચિતજ અગાઉ થયો હશે, તેના મોતનું વેર લઈએ.” ઍશિયા જીતી લીધું અને વેનિશિયન લોકોને લાંબી કાઠી મૂક્યા.

ફ્રેંચ લોકો તે શહેર લૂંટવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે જે ઠેકાણે મરણુ પામેલા અને મરણુ પામતા લોકો પડેલા હતા તે ઠેકાણે ઘેચડુંને જિંસડી

તેને ‘નાઇટ’ કહેતા. તે શસ્ત્ર ધારણ કરતો. ત્યારે પરાક્રમો કરતો, અને સ્ત્રીઓ પ્રતિ વિનય દર્શાવતો. એ પદ્ધતિનું નામ શસ્ત્રધારી પદ્ધતિ.

+ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ થવાનો સંસ્કાર. * કોઈવાં પાપ ધર્મચુક સમક્ષ કબૂલ કરવાનો વિધિ. ÷ ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સંસ્કાર.

લીધો અને એક લાકડાના બારણા ઉપર પાસેમાં પાસે આવેલા ધરમાં લઇ ગયા. તે ધર જે ગૃહસ્થતું હતું તે પોતાની સ્ત્રી અને બે જુવાન અને સુંદર પુત્રીઓને ઇશ્વરની સંભાળ તથા મૂકી નાસી ગયો હતો. તે સ્ત્રીએ જાતે બારણું ઉઘાડ્યું અને બેચરડાને સત્કાર કીધો. મરણ પામે છે એમ ધારવામાં આવ્યું હતું તોપણ આ ધર લૂંટવાની સિપાઓને રજા ન આપવી એવો હુકમ કરી શક્યો એટલી તેનામાં શક્તિ રહી હતી અને તેમની મિલકત લૂંટવાથી તેમને જે નુકસાન થાય તે ભરી આપવાનું તેણે માથે લીધું.

તે સ્ત્રીએ બેચરડાને એક સુંદર ઝોરડામાં લેવડાવ્યો અને ત્યાં તેના મેં આગળ પગે પડી તેને કહ્યું, “અમીર સાહેબ, આ ધર અને એમાં જે કંઈ રાગરચીલો છે તે સર્વ હું આપને અર્પણ કરવા માગું છું. એ સર્વ પુલ્કના નિયમ પ્રમાણે આપનું છે. હું માત્ર એકજ મહેરબાની માગું છું કે આપ મારી અને મારી છોકરીઓની જાંજી અને કીર્તિ જાળવશો.” બેચરડામાં બોલવાની પણ ભાગ્યેજ શક્તિ હતી, તોપણ તેણે કહ્યું, “મને આ ધા વાગ્યો છે. તેમાંથી હું બચીશ કે નહિ તે મને ખબર નથી, પણ જ્યાં સુધી જીવીશ ત્યાં સુધી તમને કે તમારી પુત્રીઓને કદી ઈશ્વર ચરી નહિ મારાથી નેટલું બનશે તેટલું માન અને માયાળુપણું દર્શાવવાનું હું તમને વચન આપું છું. પણ હાલ ધણુંજ જરૂરનું કામ કરવાનું છે તે એકે મારે માટે કોઈ ડોક્ટરની મદદ મેળવવી અને તે જલદી.”

તે સ્ત્રી એક સિપાઈ સાથે એક શસ્ત્રવૈદ્યને શોધવા ગઈ. તે જોવો આવ્યો તેવો તેણે તે ધા તપાસ્યો. તેને માલમ પડ્યું કે ધા નાશકારક નથી. નેમૂસ ઉચકે પણ પોતાના શસ્ત્રવૈદ્યને મોકલ્યો, અને કંઈક ધાના મલમપદ્ધતિ કરવાથી અને કંઈક માવજતથી સેવા કરવાથી બેચરડાને તરજ સાઈ થવા માંડ્યું. એ દર્મિયાનમાં તેણે તે સ્ત્રીને પૂછ્યું કે તમારો ધણી ક્યાં છે? ગદગદ કંઈ વિધાપ કરી તેણે જવાબ દીધો કે “તે જવતો છે કે મરી ગયો. તે હું જાણતી નથી, પણ હું ધારું છું કે તેણે મઠમાં આશ્રય લીધો છે.” તેના આશ્રયસ્થાનની ખબર પડી ત્યારે બેચરડા તેને પાછો પોતાને ઘેર લાવવા બે ધનવી અને તે ધરના કારભારીને મોકલ્યા, પછી તેને ખાતરી કરી આપી કે જ્યાંસુધી આ રોગી ધરમાં છે ત્યાંસુધી તમે સહીસલામત છો અને તમારું રક્ષણ થશે.

જ્યારે શસ્ત્રવૈદ્ય તેને ખાતરીપૂર્વક કહ્યું કે તમારો ધા રૂગાયો છે અને તમારા આકરની મદદથી મારા મલમ વડે, આ બહારનું આહું સહેલથી રૂજ

જશે ત્યારે બેચડું દમેશની ઉદારતા પ્રમાણે તે ચલવૈઘને ઇતામ આપું અને બે દિવસમાં લસ્કરમાં જવાનો નિશ્ચય કીધો. રક્ષણ માટે બેચડુંને શો બદલે આપવો બેઠાંએ તે વિષે તે ગૃહસ્થ તથા તેની સ્ત્રીએ વિચાર કીધો, ત્યારે તેમણે પોતાની પાસે જે કંઈ હતું તે સર્વ એકઠું કીધું. એક ઘણી સુશોભિત પેટીમાં તેમણે ૨,૫૦૦ ડ્યુડેટ મૂક્યા. તે સ્ત્રી બેચડુંના ઝોરડામાં ગાંધને તેને નમી. તે બધા ચલધારીએ તેને જાહવાની જરૂર પાડી અને ભંપાં સુધી પોતાની પાસે તે બેસે નહિ ત્યાં સુધી તે કહે તે સાંભળવાની ના પાડી.

તેણે કહ્યું, “અમીર સાહેબ ! અમારું શહેર લૂંટાતું હતું તે દર્મિયાન ધર્મને મહેરબાની કરી અમારે ઘેર આવા ઉદાર ચલધારીને મોકલ્યા. તેથી હું અવીશ ત્યાંસુધી ધર્મને ઉપકાર માનીશ; અને મારો સ્વામી અને છોકરાં હમેશાં આપને રક્ષક દેવદૂત જેવા વિચારશે, અને અમારી અંદગી અને અમારી કીર્તિ આપને લીધે બધાં છે એ હમેશાં યાદ રાખશે. અને કબૂલ કરીએ છીએ કે અમે તમારા કેદી છીએ, જે કંઈ આ ધરમાં છે તે સર્વ સહિત, આ ધર વિજયના હક પ્રમાણે આપનું છે. પણ આપે અમને એટલી બધી ઉદારતા અને મોહું મન દર્શાવ્યાં છે કે હું આપની પાસે એટલું માંગવા આવી છું કે અમારા પર દયા કરો અને જે થોડી બેટ હું આપને આપવા માગું છું તેથી અંતુષ્ટ થાઓ.”

તેણે તે પેટી રજુ કીધી અને બેચડુંને તેમાં જે હતું તે દર્શાવ્યું. તેણે કહ્યું, “એમાં કેટલું છે ?” તે સ્ત્રીએ જવાબ દીધો, “સાહેબ માત્ર ૨૫૦૦ ડ્યુડેટ છે, પણ જે આપને એટલાથી સંતોષ ન થતો હોય તો, આપને જે રકમ લેવાની ઇચ્છા હોય તે કહી જતાવો, અને અમે તે મેળવવા પ્રયાસ કરીશું.” બેચડુંના મનમાં સોના કે રૂપાનો વિચાર નહોતો. તેણે તરતજ જવાબ દીધો, “તમે મને ૧,૦૦૦૦૦ ડ્યુડેટ આપવા માંગતા હો તોપણ હું તમારે ત્યાં આવ્યો છું, ત્યારથી જે પ્રીતિ તમે મને દર્શાવી છે અને તમારા આપ્ના. કુટુંબે તમારા સમ્માનનો જે લાભ મને આપ્યો છે તેના જેટલા કિંમતી હું તે ડ્યુડેટને ગણું નહિ.”

વળી તે સ્ત્રી તેને પગે પડી અને આંખમાં આંસુ લાવી તેને તે બેટ સ્વીકારવા વિનંતિ કરી. તેણે કહ્યું, “જે આપ એ લેવાની ના કહેશો તો હું દુનિયામાં સર્વથી અભાગીઆણ સ્ત્રી છું એમ સમજાવ.” બેચડું જવાબ દીધો, “તમારી આટલી બધી ઇચ્છા છે તો હું એ સ્વીકારું છું, પણ હું તમને વિનંતિ કરું છું કે તમે તમારી પુત્રીઓને અહિં મોકલો કે હું તેમની

રજા લઉં.” ઐયડે ડ્યુક્ટના ત્રણ વિભાગ કર્યા, બે, હબર હબરના, તે એક, પાંચસેનો. તે જીવાન કુમારિકાઓ આવી ત્યારે તેઓ એને નમી પડી; પણ એણે તેમને ઊઠાડી અને પોતાની પાસે બેસાડી.

તેમાંની મોટીએ કહ્યું, “સાહેબ, આપના સમક્ષ આપ જે બે જીવાન કુમારિકાઓ જાહેરી અને આખર માટે આપની દેવાદાર છે, તે બેને જીવો છો. જીવીશું ત્યાં સુધી આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં આપને એનો બદલો વાળવા ઈશ્વરની વિનંત કરી વાચવા સિવાય બીજી રીતે અમારો ઉપકાર આપને દર્શાવવાને અમે સમર્થ નથી તેને માટે અમે દિલગીર છિવે.”

ઐયડેના મન પર લગભગ રોનું આવે એવી અસર થઈ અને મદદ અને રમણીય સમાગમ માટે તેમનો ઉપકાર માન્યો; કેમકે તેઓ એની દર-રોજ સોખતીયણ હતી અને એના એરડામાં કામકાજ કરીને અને વાંસળી વગાડી અને ગાઇને તેમણે એને આનંદ પમાડ્યો હતો. તેણે કહ્યું, “તમે જાણો છો કે થોડાઓ પાસે સાધારણ રીતે જીવાન સ્ત્રીઓને બક્ષીસ આપવાનાં રત્નો હોતાં નથી. પણ તમારી માએ મને હમણાંજ પેલા તમે જીવો છો તે ૨,૫૦૦ ડ્યુક્ટ સ્વીકારવા જરૂર પાડી છે. હું તમને દરેકને તેમાંના ૧,૦૦૦ કન્યાદાનમાં આપું છું અને જે ધન રહિત મડોને આ લૂંટથી બચાવવાનું તુકશાન થયું છે તેમાં ગાડીના ૫૦૦ વહેંચી આપવા હું ધારું છું.”

આ પ્રમાણે એ બાબતનો નિવેડો આવ્યો અને તે આખા કુટુંબને હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં અને તેણે તેનો ઉપકાર માન્યો. ઐયડે ગયો ત્યારે ખરા ખ્રિસ્તિ શસ્ત્રધારીમાં જેવો આનંદ, સૌજન્ય, અને સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિ હોવાં જોઈએ તેવી વૃત્તિસહિત તે ગયો.

આ વખતને સુમારે આચાર્યવર્મ જીલિયસે ઐયડેને ધર્મસૈન્યનો સેનાધિપતિ કરવા કહ્યું. આનો ઐયડે જવાબ દીધો કે “મારે માત્ર સ્વર્ગમાં એક ઉપરી છે અને તે ઈશ્વર છે, અને પૃથ્વી પર એક ઉપરી છે અને તે ક્રાન્સનો રાજા છે. અને હું કોઈ બીજાની કદી નોકરી કરનાર નથી.”

ધણાં યુદ્ધ અને સાહસિક કાર્યમાં ઐયડે હમેશ રાજબક્તિ અને શૌર્ય દર્શાવ્યાં, તે પછી તેને મિલન પાસે રેખેકમાં મોતનો ધા વાગ્યો. ૧ લા ક્રાન્સરાના માનીતા સેનાપતિ યોનિયેટ્ટે કદાચ ઇર્ષ્યાથી તેને ઘણું બેખમ ભરેલે સ્થાને મૂક્યો. ત્યાં પોતાનું કર્તવ્ય કરતો હતો ત્યારે સ્પૅનિયડે લેડાએ તેના પર જાંદુક ફેાડી. ઐયડેને ગોળી કમરની આરપાર વાગી તેથી

તેની કરોડ લાંબી ગઠ. તેને ધા લાગ્યો ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યો, “અરે ઇશ્વર, હું મરાયો છું.” પછી તેણે તરવારના ત્રાંસા હાથને સૂળીસહિત ઇંસુખિસ્તની મૂર્તિ સમજી ચુંબન કીધું.

તેના મિત્રોએ તેને લગાઇમાંથી દૂર કરવા ઇચ્છ્યું. તેણે કહ્યું, “ના, મારી આખરને વખતે મારી જીંદગીમાં પહેલેજ વખતે શત્રુને હું મારી, પીડ ખતાવવા ઇચ્છતો નથી.” તેણે કુકમ કીધો કે મને ગાંડ તો લઇ જાઓ. હજી તેનામાં “ધસારો કરો” એટલું બોલવાનું જોર રહ્યું હતું. તેણે કહ્યું, “મારું મુખ શત્રુ તરફ રાખી અને મરવા દો,” તેની આસપાસ ઉભેલા સાથીઓ આંસુથી નહવાઇ ગયા. તેણે કહ્યું, “ઇશ્વરની ઇચ્છા અને પોતાની પાસે લેવાની છે. તેણે મને આ દુનિયામાં જોઇએ તેટલી લાંબી મુદત રાખ્યો છે, અને મારી યોગ્યતા કરતાં મને વધારે દયા અને કૃપા દર્શાવી છે... હું તમને સર્વને વિનવતિ હું છું કે મને છોડી જતા રહો, નહિ તો મને ધાસ્તી રહે છે કે તમને કેદી કરશે અને તે મને ખીલું શોડનું ધારણ્ય થશે. હું મરી જાઉં છું. તમે કોઇ પણ પ્રકારે મને મોતમાંથી મુક્ત કરી શકવાના નથી.”

પછી એને કદ પકડવા સ્પેનિયર્ડો પાસે આવ્યા. પેસ્કેરાના માર્કિર્વેસે * કહ્યું. “હાડો મેયર! મરણ પામ્યા વગર મારાથી જોડાઈ બોલી બોધ લકાપ તેટલું મારામાંથી નીકળ્યું હોત અને તમને સારી તનદુરસ્તીમાં કેદી કીધા હોત તો કેવું સાઈ! મેં શબ્દ ધારણ્ય કીધાં છે ત્યારથી તમારી બરોબરીએ જોયો નથી.” માર્કિર્વેસે મરણ પામતા શરા યુરુપને દરેક પ્રકારની સમ્મતા અને સત્કાર દર્શાવ્યાં. પણ યુરુપેનના ડાન્સ્ટબલે સ્પેનના રાજાધિરાજના હાથ નીચે નોકરી લેવા પોતાના રાજા અને દેશનો ત્યાગ કીધો હતો, તે ત્યાં આવ્યો અને ત્યારે તેણે કહ્યું, કે “એયે બેયડો! મને તમારી કેટલી બધી દયા આવે છે!” ત્યારે બેયડો ખાટલામાંથી જાંચા યર્ષ ધીરે અવાજે તેને જવાબ દીધો, “અગીર સાહેબ! હું આપનો ઉપકાર માનું છું. મને મારી દયા આવતી નથી. હું પ્રામાણિક ગાણુસ તરીકે મરણ પામું છું. હું મારા રાજાની નોકરી બંધવનો મરી જાઉં છું. તમારો રાજા, તમારો દેશ, અને તમારા સોગનની વિરુદ્ધ તમે હથિવાર ગ્રહણ કીધાં છે, તેથી તમારી દયા આવવી જોઇએ.” પછી થોડો વખત રહીને તે મરણ પામ્યો.

બેયડો મરી ગયા પછીજ ૧ લા ક્રાન્સિસને એ શરવીર રાજધારીની જોડાઈ સમગ્ર પ્રામાણિક અને ઉદાર મનુષ્યોને સેનાપતિપણ આપવાને

* એક જાતના અગીર. યુરુપના મધ્યમમાં રાજાનો મોટો અધિકારી.

બહલે ક્રાન્સિસે તે માનીતાઓને આપ્યું હતું. તે રાજ્યએ ઘણું જ મોડું કહ્યું, "આપણે એક મહાપુરુષ જોયો છે. એના નામથીજ, એના લક્ષ્મી શત્રુઓ ખીતા અને માન આપતા; ખરેખર, એને આપવામાં આવ્યા હતા તે કરતાં વધારે ક્ષયદાઓ અને વધારે જીવંત કામેને એ યોગ્ય હતો." પેવિયાના યુદ્ધમાં ૧ લા ક્રાન્સિસે "કીર્તિ સિવાય સર્વ જોયું" ત્યારે તેને એ પુરુષની જોડે ધણી વધારે લાગી. તેણે કહ્યું, "એ સત્કર્મધારી બહાદુર અને અનુભવી ઐયડ શ્રવણો હોત અને મારી પાસે હોત તો તેની હાજરીજ સૌ સેનાપતિની ખરેખર યાત. ખરે સત્કર્મધારી ઐયડ. અને તારી ઠપી જોડે પડે છે. હું શ્રવણો હોત તો હું અત્રે ન હોત." પણ રાજ્યના શોકનો સમય પીટી ગયો હતો. ઐયડ મરી ગયો હતો અને રાજ્ય જતે દેહ પકડાયો હતો.

ઐયડ મદાની, મહાત્મા, અને પવિત્ર હતો. તે નિષ્કલંક, નિર્ભય, ન્યાયી, ઉદાર, દયાળુ, અને સત્યશીલ હતો. સંકટ દૂર કરવાને સમયે હમેશ તેની કિંમત વૃદ્ધિ પામતી. દ્રવ્યવાન પુરુષો સંજ્ઞન ન હોય તો તે તેમને ધિક્કારતો. જે દ્રવ્ય તેણે મેળવ્યું તે સર્વ તેણે વહેંચી આપ્યું. તે પાડોશીને ચાકરીથી કે દ્રવ્યથી મદદ કરવા કદી ના પાડતો નહિ, અને એ કામ હમેશ છુપી રીતે અને 'દયાભાવથી' કરતો. તેના વિષે એમ કહેવાય છે કે તેણે સોથી વધારે નખાપી નમ્ર અને સાદી છોકરીઓને પરજાવી અને સ્ત્રીધન આપ્યું. વિધવાઓને તેની મદદ અને દિલાસો મેળવવાની હમેશ ખાતરી હતી. જેઓએ તેના હાથ નીચે નોકરી કરી તેની તરફ તે ધણેજ માયાળું હતો. કોઈક દુષ્ટિયારખંધ સિપાઈ ઘોડા પરથી પડી ગયો હોય તો તેને તે દુરો ઘોડા પર ચઢાવતો, કોઈકને પોતાનાં લુગડાં આપતો, અને કાષ્ટનું દેવું પોતે વાળતો. કોઈ પણ જીવંત દેશમાં તેના સિપાઈઓએ જે કંઈ લીધું હોય તેની કિંમત આપ્યા વિના તે તે દેશમાંનું ધર કદી છોડતો નહિ. ખુશામતીઓ તરફ શત્રુવટ રાખવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી અને પારકાની બદલો કરવાનું તે અંતિશય ધિક્કારતો હતો. તેના સદ્ગુણો બાલ્યાવસ્થામાં પ્રકાશ્યા અને જેમ જેમ તે મોટો થયો તેમ તેમ વૃદ્ધિ પામતા ગયા. છેવટે તેને એવી કીર્તિ મળી કે દુરમાં દુર કાળની હવે પછીની પ્રજા તેને માન આપશે અને તેનાં વખાણુ કરશે. +

+ ઐયડની તલવાર સર જન પી. જોઈલ્યુ જેરોનેટના કબજામાં છે, એ વાત કદાચ કહેવી જોઈએ. એ-સત્કર્મધારી વીરે ૮ મા દેવિને સુવર્ણ વસ્ત્રની બુમિ (શીલ્ડ ઓફ ધ કૉલ્ડ ઓફ ચોલ્ડ) આગળ જે દાલ આપી તે વિન્ટસરના કિલ્લામાં પહેરેગીરના ઓરડામાં છે.

સ્વદેશ રક્ષણ માટે યુદ્ધ કરવું હમેશ માનવંતુ ગણાયું છે. પરદેશ જીતવા માટે યુદ્ધ કરવું એ ઘણે ભાગે અપકીર્તિમાન ગણાય છે, તોપણ એ યુદ્ધ સુધારાનો ફેલાવો કરે છે એવું ડાળ કરી વારંવાર બચાવ કરવામાં આવે છે. એવી સ્થિતિમાં ગૌધ પદ્મીના જેવા કૂર પુરુષો મુખ્ય વજ્રથી હોય છે. એ સ્વદેશભક્તિ ઉચ્ચ આવેશ અને ઉદાર વિચારથી પરિપૂર્ણ મનોગુણ છે. એ દેશની સ્વાર્થનિરપેક્ષ પ્રીતિમાંથી ઉદય પામે છે. આનો ઉદય વેળા વિંકલ-ફીડે 'સેમ્પેકતું યુદ્ધ કરવું તેને' માટે, ધ્રુસે ઝંનોડખર્નતું યુદ્ધ કરવું તેને માટે, અને હોડરે ઇન્સ્પુક આગળ લડયો તેના માટે, કાના મનમાં દીનસોજની લાગણી થતી નથી? તેમનાં ફૂલ ઉત્કૃષ્ટ હતી, તેમનું અનુકરણ કરવાના વિચારથી પણ દેશીઓનાં મન ઉન્નતિ પામ્યાં છે. તેમણે કર્તવ્ય વિષે પોતાની પાછળ જે વિચાર મૂક્યો છે તે કદી ભૂલી જવાનો નથી.

વળી સ્વદેશભક્તિ જગત્સિદ્ધ સાર્વજનિક ઉપકારવૃત્તિથી કાઠ પથ્થુ પ્રકારે વિરુદ્ધ નથી. જે પુરુષની મનોવૃત્તિઓ સ્વાર્થમાંજ લય પામે છે અને જે પોતાનો વખત ભોગવિલાસ, નાદાની અને બેપરવાઈમાં ગુમાવે છે તેના કરતાં જે પુરુષનું હૃદય ચઢ અને પિતૃભૂમિની પ્રેમમંથિથી વિંટલાયલું છે તે પુરુષમાં શુદ્ધ મનોભાવ, ઉચ્ચ ભોક્ષણ અને તીવ્ર ઉલ્ભવવૃત્તિ વિશેષ હોવાની યોગ્યતા છે. સૃષ્ટિથી શુભલામાંજ હું એક અન્યિરપલું, અને મારા પોતાના સ્વદેશને માટે મને તેટલી પ્રીતિ હોય તોપણ આખી દુનીયા પ્રીતિ અને દયાનાં ફૂલને અર્થે મારે માટે ખુલ્લી છે એવો વિચાર દરેક પુરુષે મદ્ય કરવો જોઈએ.

સ્વદેશનાયક અને સ્વદેશરક્ષક 'વૌશિંગ્નના જીવનમાં દેશભક્તિ, ઔદાર્ય, અને પરાક્રમ પરિપૂર્ણતા પામે છે. તે અદારમા સૈકાના મોટામાં મોટા પુરુષોમાંનો એક હતો, અને શુદ્ધભાવ, અને વિશ્વાસનીયતાથી* તે જેટલો ઉત્કૃષ્ટતાએ પહોંચ્યો હતો તેટલો શુદ્ધિબળથી નહિ. તે અંગ્રેજ વંદ્યમાંથી 'કિતરી આવ્યો હતો એ તેને સુંદર વારસો મળ્યો હતો. કલ્કત્તા પરમણામાં વસેલા એક અંગ્રેજ કુળમાં તે જન્મ્યો હતો. સાંથી ૧૬૫૭ માં એના પરડા વરડાઓ સ્વદેશ છોડી અમેરિકા ગયા અને વર્જનિયામાં વસ્યા.

જ્યૉર્જ વૌશિંગ્નનું ચારિત્ર્ય એવું સુંદર હતું કે નાની ઉંમરમાં તેને ભારે જીભાવાળી અને વિશ્વાસવાળી જગ્યાઓએ નીમ્યો. ૧૬ વર્ષની

+ સાંકળ, આંકડો. * બીજા વિશ્વાસ રાખી રહે એવી યોગ્યતા.

ઉમ્મરે તેને વર્ણનિયાતો એક લશ્કરી અમલદાર બનાવ્યો અને મેજરની પદવી આપી. શક્તિ પર વિશ્વાસ રાખી તેને નીમનારને તેણે કદી છેતર્યા નહિ; કારણ કે તે હમેશ ચાલાક, આઘાધીન, અને સ્વધર્મશીલ હતો. ૨૩ વર્ષની ઉમ્મરે, ક્રેન્ચ લોકોની સામા પશ્ચિમ પ્રાંતના રક્ષણને માટે જે અંગ્રેજી લશ્કર એકઠું થયું હતું તેને મદદ કરવા વર્ણનિયાતો લશ્કર ઊભું કર્યું હતું તેનો તેને કાર્ગીલ અને સેનાધિપતિ નીમવામાં આવ્યો. તેને માત્ર જ્ય મેજરવાથી કેળવણી મળી નહોતી, પણ પરાજયથી પણ મળી હતી; કેમકે તેથી તેની કદી ડબે નહિ એવી હિંમત બહાર નીકળી આવતી.

વૈશિંગ્ટનનું જીવનવૃત્તાન્ત એટલી બધી વાર લખાયું છે કે તે વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર જે ઇમાનદારી, સ્વાર્થસાગવૃત્તિ, અને શુદ્ધ ઉદ્દેશથી પોતાના દેશને પરાધીનપણામાંથી મુક્ત કરવા અને સ્વતંત્ર કરવાનું કામ તેણે માથે લીધું અને બરોબર પૂરું કર્યું તેજ શુભો વિષે બોલવું જરૂરનું છે. કોઈ પણ માણસ તેનાથી વધારે પવિત્ર, વધારે સ્વાર્થસાગી ધર્મ શકે નહિ. વિજય વખતે તે આત્મવૃત્તિને નિયમમાં રાખતો, અને પરાજય વખતે ડગતો નહિ. સર્વ પ્રસંગે તે મોટા મનનો અને શુદ્ધ હૃદયનો હતો. વૈશિંગ્ટન સરદારમાં સૌથી વધારે વખાણુ રોના કરવા; ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર્યનાં કે ઉમ દેશભક્તિનાં કે પવિત્ર વર્તણૂકનાં, તે બધું અધરું છે.

સેનાધિપતિની પદવીનું રાજનાયું આપતી વખતે કેટલાક રાજ્યોના અધિકારીને તેણે બાપણુ કર્યું, તેને અન્તે કહ્યું કે “હું હમેશ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે તમને અને તમારી સત્તા નીચેના રાજ્યને પવિત્ર રક્ષણમાં રાખે, અને તુરવાસીઓના હૃદયમાં એવી ઉર્મી પ્રેરે કે તેથી તેઓ ઉપરી અધિકારીઓને માન આપવામાં અને સરકારને આઘાધીન રહેવામાં ટેવાય, અને એક ખીજને માટે, આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના વતની લાઇઓ માટે, અને વિશેષ કરીને તેમના સાથીઓએ રણક્ષેત્રમાં નોકરી બજાવી છે તેને માટે, બાતુરનેહ અને પ્રીતિ તેમના મનમાં આવે, અને છેવટે તે આપણા પર અતિ-સય કૃપા કરી આપણા સર્વના મનમાં એવું વલણુ કરે કે તેથી આપણે ન્યાય કરીએ, દયા પર પ્રીતિ રાખીએ, અને જે પ્રેમવૃત્તિ, તત્ત્વતા, અને સાંત સ્વભાવ આપણા સુખરૂપ ધર્મના સર્ગનાર દેવપુરુષનાં લક્ષણો હતાં અને જે શુભોમાં એના દાખલાનું નમ્ર અનુકરણુ કર્યા વિના આપણે સુખી

+ પોતાનું કર્તવ્ય કરવાની જેને ટેવ પડી છે તે.

* દોઝની એક પલટણનો મુખ્ય સરદાર.

પ્રગ્ન યવાની કદી પણ આરા રાખી ચક્રાએ નહિ તે ગુણોથી હમેશ વર્તાએ.”
 વૈશિંકનના આ શબ્દો કેવા સાદા, સાચા, અને મુંદર છે !

યોદ્ધાઓના શ્રવન વિષે બોલીએ. ડ્યૂક ઓફ વેલિંગ્ટન વિષે કહ્યા વિના એ હેવાલ પૂરો કરવો અશક્ય છે. તે ઇંગ્લંડમાં જેવડું જેવો હતો. તેનો પહેલો અને છેલ્લો શબ્દ કર્તવ્ય હતો. તેના શ્રવનનું મુખ્ય નીતિધોરણ કર્તવ્યજન હતું. જાહેર તેમજ ખાનગી વર્તનમાં તે પ્રસન્ન સત્વ સ્વરૂપ હતો. સરકારી નોકર તરીકે તેનો માન એકજ ઉદ્દેશ હતો; તે એ કે સ્વદેશને ચક્રિત અને ચતુરાઈથી જેટલો લાભ આપી શકાય તેટલો આપી સેવા બજાવવી. માન કે અધિકાર મેળવવાની ઇચ્છાથી તે કદી પણ પ્રેરાયો નહોતો. તેને કીર્તિલોભ નહોતો. તે માન પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું સંતુષ્ટ રહેતો હતો.

તેનું પ્રથમ કામ પલટણાનાં અમલદાર તરીકે પોતાનો ધર્મ સમજવાનું હતું, અને પલટણાની સરદારી મેળવ્યાને તેને ધણો વખત થયો નહિ એટલામાં તે પલટણા લશ્કરી ખાતામાં ત્રેષ્ટ ક્ષાયતવાળી ચક્ર. તેને જે કંઈ કરવાનો હુકમ થતો તે ઉદ્યોગથી અને નિયમસર કરતો. વખત, એક એવી મુદત છે કે તેમાં કંઈ પણ કરવુંજ જોઈએ અને તે ખરા ભાવથી અને ચપગતારથી કરવું જોઈએ એમ તે સમજતો હતો. એક ખીંછ બાબતમાં તે સર્વથી ટ્રેક હતો. તે આગ્રાધીનતા હતી. હિંદુસ્તાનમાં તેણે મોટા કૈન્યોની સરદારી કીધી હતી અને ધણાં યુરોપનાં રાજ્યોની બરાબર ક્ષેત્રવૃજવાળા મુશ્કોના રાજ્યકારબાર ચલાવ્યો હતો. લાંથી તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેને સસ્કેકસ માં એક મોટી પાયલન ટુકડીનો સરદાર નીમ્યો. તેના મોંમાંથી કદી પણ ફરિયાદ કે નાખુશીનો શબ્દ નીકળ્યો નહિ, અને સ્થિતિના ફેરફાર માટે તેને મશ્કરીમાં મહેલું મારવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું, “મેં રાજનું લુણ ખાધું છે અને એ જે કંઈ કરવાને મને ફરમાવે તે કરવું મારી ફરજ છે.”

એના અભિપ્રાય પ્રમાણે રાજ્યની સત્તા તે રાજાની સત્તા. રાજા માત્ર પ્રજાની કીર્તિનું જ મૂળ નથી પણ જે સઘળા હક અને વિશેષ અધિકાર પ્રગ્ન લોગવે છે તેનું પણ મૂળ છે. પણ નમ્રમાં નમ્ર અગ્રીરનો તાબેદાર જેટલો કાયદાથી અને રીવાજથી ઘેરાયલો છે તેટલોજ રાજા પણ છે. ૧ લા વ્યાહરના વખતના ઉત્તમ રાજપણી (વેલીઅર્સ)ની પેઠે રાજસત્તાને દેશમાં મોટામાં મોટી સ્થાપિત સંસ્થા ગણી તેને માટે તે દરેક પ્રદારનું જોખમ માથે લેવા તૈયાર હતો.

તેની હિંમત વિષે બોલવાની જરૂર નથી. તોપણના અને પાયદળથી લડવામાં આવે છે તેવા જમાનામાં સેનાપતિને જોખમને સ્વજે જાતે રહેવાની જરૂર નથી. તેને નાયકનું કામ કરવાનું છે અને ગંદું જેમ ચિલિઆનવાલા ના યુદ્ધમાં સાધારણ સિપાઇઓમાં જેઓ થઈ હાથમાં તલવાર લઈ લડ્યો તેમ તેનું કામ કંઈ જાતે લડવાનું નથી. તોપણ ક્રાઇ પશુ લયને સ્વજે કે હુમલો કરતી દુકડીને મોખરે તેની હાજરીની જેટલી વાર જરૂર પડતી તેટલી વાર તે બહાદુરીથી પોતાના પંડને જોખમમાં મૂકતો. એસેની લડાઇમાં લડતાં તેના બે ધોડા મરી ગયા. ડુરો નદી ઉપર તેની આસપાસ ક્રેન્ચ ધોડેસ્વારની દુકડી વીંટલાઇ વળી અને તેણે હાથમાં તરવાર ધ્રુષ તેઓમાં થઇને રસ્તો કીધો. સેલામાન્કામાં તેની જાંઘ કચરાઈ અને ટોપીમાં થઇને તેને ગાળી વાળી. તેપીઅરે કહ્યું છે, કે "સેલામાન્કાનું યુદ્ધ જે દિવસે થયું તે દિવસથી સાંજે જાંઘુધી નજર પહોંચે જાંઘુધી તોપોના લડાકા અને ખૂબ બંદુકો એકઠી થઈ પૂટતી તેના અજવાળાથી તેણે જે સર્વ જીવંત હતું તે ખુદલું જણાઇ આવતું હતું ત્યારે હું તેની સાંધે હતો. તે એકલો હતો. તેના કપાળ પર વિજયનો પ્રકાશ પડી રહ્યો હતો, તેની દષ્ટિ ઉતાવળી અને તીક્ષ્ણ હતી, પશુ તેનો અવાજ સાન્ત અને મધુર પશુ હતો."

ક્યુકનું ધૈર્ય અશ્વૈકિક હતું. ૧૮૧૦ માં ટોરિસ વીડાસ આગળ મેરીનાના લશ્કરથી ઘેરાઇ ગયો હતો ત્યારે તેના પોતાનાજ અમલદારોએ તેની વિરૂદ્ધ બંડ જેવું કીધું. તેઓ ઈંગ્લેન્ડ જવા વારંવાર હક્ક બતાવી રજા મારતા હતા તેણે કહ્યું, "આજ સુધે અમારામાંના સાત સાધારણ અમલદારો સ્વદેશ ગયા છે કે જામ છે; અને મારા અને ડેમ્પએલના સિવાય લશ્કરની સાથે આવેલામાંના અમલદારોમાં આ દેશમાં કોઈ નથી. આમાંના દેટલાકની ગેરહાજરીનું પરિણામ એ થયું છે કે હેક્ષી યુદ્ધક્રિયામાં મારે ધોડેસ્વારના તેમજ ગોખરાની પલટણના સરદાર અને બે કે ત્રણ દુકડીઓના નાયક થવું પડ્યું છે અને તે કોઈ વખતે એકજ દિવસે."

સ્વદેશમાં વર્તમાનપત્રોએ ક્યુકનો વિરૂદ્ધ પશુ પકડ્યો અને તેને નિંદ્યો. તેના સત્રુઓએ કહ્યું, "તેણે યુદ્ધ કરવાનું જોખમ માથે કેવાની હિંમત ધરી નહિ." એ વિચિત્ર પુરૂષો, લંડન સહેરના લોર્ડ મેયર અને કોમન કાઉન્સિલે રાજ્યને પત્ર લખી એવી રીતિ કરી કે ક્યુકની રીતભાતની તપાસ થવી જોઈએ. આમની સલાહએ તેની વર્તણૂક માટે નાખુશી બતાવી. મનિમંડળ શું કરવું તે વિષે અનિશ્ચિત રહ્યું. તોપણ વેલિંગ્ટન ટોરિસ

વીડ્રાસમાં પોતાની પદ્ધતિનેજ વળગી રહ્યો. તેની મદદ માત્ર અંગ્રેજી લશ્કર હતું, કેમકે પોર્ટુગીઝ લશ્કર ભાગ્યેજ કંઈ પણ મદદ કરતું હતું. અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાં તેની વિરુદ્ધ જે આરોપો મૂકવામાં આવ્યા તે વિષે તેણે કહ્યું, કે “હું આઠા રાખું છું કે એટલિટનના લોકોના અભિપ્રાયોના પર વર્તમાનપત્રનાં વચનોથી અસર થતી નથી અને એ વચનો એ વિષય પર પ્રજાને અભિપ્રાય કે વિચાર દર્શાવતાં નથી. તેટલા માટે હું (જેને ખીજા કોઈ માણસ કરતાં આ પ્રકારનાં આગરને અટ્ટો લગાડનાર વચનો માટે ફરિયાદ કરવાને વધારે કારણ છે) તેની લગાર પણ દરકાર રાખતો નથી, અને મારે વિષે અને મારા હુકમ વિષે જે અસંખ્ય જુઠાણ અને ખોટી દલીલો જ્યાંય ઇપાવાં છે તેની વિરુદ્ધ કે તેના જવાબમાં કંઈ પણ લખાણ કરવા મેં કોઈને અધિકાર આપ્યો નથી.” માનવતા લોડ્સ મેયર અને ડોમન કાઉન્સિલની ધમકી વિષે તેણે માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે “તેઓની મરજીમાં આવે તેમ કરે, હું અહિંની ખાજી રમાશે લાંબુધી છોડી દેનાર નથી.”

ટોરીસ વીડ્રાસ આગળ લશ્કરી પાંધામાં બિસ્તું કરવામાં આવ્યું હતું તેની પાછળં છાવણી કરી રહેલા અંગ્રેજી લશ્કરે ક્રેન્ચ લોકોને હરાવ્યા. ક્રેન્ચ લોકોને આખરે નાસવાની જરૂર પડી. ડયુક તેમની પાછળ પડ્યો. નાસવામાં થોડી અડચણ નડે માટે તેઓએ તોપ અને ખીજાં યુદ્ધસાહિત્યના ધણા ભાગનો નાશ કીધો. તેમણે ગામડાંના લોકોને મરજી મુજબ લૂટી લીધા અને મારી નાંખ્યા. ધણા ગામડીઆઓએ ક્રેન્ચ હુમલો કરનારાને મૈત્રી દર્શાવી નહોતી તેટલાજ કારણ માટે તેમને મારી નાંખી તેમનાં મુઠાં રસ્તાની ખંતે આજી તરફ લટકાવેલાં માણસ પડ્યાં. ક્રેન્ચ લોકોનો પાછા ફરવાનો માર્ગ તેમણે જાગી મૂકેલાં ગામડાંમાંથી નીકળતા ધુમાડાથી અંગિત હોય. તે ડયુકે ઈસીનાની સેનાને ડ્યુચેન્ડીસ ડિઓનારો આગળ પકડી પાડી તેનો સંપૂર્ણ પરાજય કીધો. પછી તેણે અંદમીડા છત્રી લીધું. સિઉડડ રો વગેરે અને ઝંડળોજ ઉપર હુમલો કીધો. માર્મોટને સેનામાન્ડા આગળ હરાવ્યો, અને મોરિડુમાં પ્રવેશ કીધો. નવાઈની વાત એ છે કે સ્પેનિશ સેનાપતિ મિરંડાના હાથ નીચે સહાયક અમલગાર ૪૩ થી ઓછા નહોતા, પણ વેલિંગ્ટને મોરિડુમાં વિજયપ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેની સાથે લોડ્સ ફિલ્ડ્સ રોય સમસેન્ટ નામનો માત્ર એકજ અમલદાર હોય.

વેલિંગ્ટન જે દેશમાં યજ્ઞને જતો હતો તે દેશના લોકો તરફ અતિ-વધ દયાભાવ દર્શાવતો હતો. સ્પેનિયડ્સ લોકોને અંગ્રેજી લશ્કર કરતાં

પોતાનાંજ લશ્કરની વધારે ધારતી હતી. સ્પૅનિશ લશ્કર જ્યાં જાય ત્યાં લૂટફાટ કરતું હતું, પણ અંગ્રેજી લશ્કરને તેમ કરવાની મના હતી. તેપણુ અંગ્રેજી લશ્કરને દ્રવ્ય અને સ્થાન ફેરફાર કરવાનાં સાધનની તંગીથી અતિશય અડચણ પડતી હતી. વેલિંગ્ટનનું લશ્કર મેસીનાની પાછળ પડ્યું ત્યારે સિપાઇઓએ ક્રાઉન્ટ કોસ્ટેલો મેલ્હોરની જમીનમાંથી દટલાંક લાકડાં બળતણ માટે લેવાં. સેનાપતિઓમાં કવચિતજ જોવામાં આવે એવી ઉદારતાથી ડયૂકે પોતાના ગરીબ સિપાઇઓએ લીધેલાં લાકડાંની કિંમત પોતાની પાસેથી આપી તેણે કહ્યું, “લશ્કરના સ્વાર્થની સંભાળ તેમજ તેની સાથે કમનસીબ રહેવાસીઓ માટે દયાની લાગણીથી ચારા અને ખીચ દરેક વસ્તુનો અમર્યાદ નાશ થતો અટકવો જોઇએ.”

સ્પૅનિશ યોદ્ધાઓએ અંગ્રેજી લશ્કર તરફ લિલ્લિલ પ્રકારે, મુખ્યત્વે કરીને ટેલાવીરાના યુદ્ધ પછી, ચતુભાવ દર્શાવ્યો ત્યારે ડયૂકે એવો હુકમ કર્યો કે “શાંત પ્રજા તરફ જેમ જને તેમ અતિશય દયાથી વર્તવું જોઇએ.” સ્પૅનિશ લશ્કર ક્રાન્સમાં દાખલ થયું ત્યારે તેણે તરત લોકોને લંડી લેવા અને મારી નાંખવા માંડ્યા. આ વાત માત્રમ પડી કે ડયૂકે તેમને સ્પૅન પાછા જવાનો હુકમ કીધો અને તેમના વગર એર્થ'સ્ટ્રું યુદ્ધ લડ્યો. તેણે ડાન ક્રીઅરને કહ્યું, “હું એટલો બધો નીચ નથી કે લડની રમ આપું. તમારા સિપાઇઓ લૂટફાટ કરે એવી તમારી ઇચ્છા હોય તો તમારે ખીજે ઠાઈ સેનાપતિ નીમવો જોઇએ.”

વેલિંગ્ટનને સ્વદેશમાં બરોબર પુષ્ટિ મળતી નહોતી. હાય નીચેનાં માણસોને પરાક્રમનાં કામ માટે જિંચી પદવીએ ચઢાવી માન આપવાની સત્તા નહોતી. ક્રેન્ચ અમલદારોને પોતાનાં માણસોને જિંચી જગ્યાઓ આપી ઉત્તેજન આપવાની સત્તા હતી, પણ વેલિંગ્ટન કોઇ પણ અમલદારને બહાદુરી માટે વધારી શકતો નહોતો. તમામ જિંચી પદવી આપવાનું કામ ઇંગ્લેન્ડમાં હોર્સ ગાડર્સ કરતા હતા, અને જે કદી પણ ઓટન છોડી પરદેશ ગયા નહોતા તેમને આર્ટબીરીઅન હીપકલ્પના યુદ્ધના ચરવીરાઓ જિંચી પદવીએ ચઢાવામાં આવ્યા હતા. લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ કલેચરે ટોરિસ વીડાસના લશ્કરી બાંધકામની આસપાસ ખાડી ખોદી હતી, અને સિઉડડ રોડ્રિગો, બેંડોએઝ, બર્ગોસ, અને સેલામાન્કાને ધેન પાલવામાં આગેવાની કરી હતી. તે ત્રણ વરસ પછી સેન સેબેશીઅનની ખાડીમાં ઊરાનો ગોળો વાગવાથી ત્રણ પાંચો ત્યારે પણ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલનીજ પદવી પર

હતો. વળી બહાદુર અને કદી પણ થાકે નહિ એવા લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ વૉટર્સે ડુથૂરાના સાંકય પ્રદેશમાં ૧૮૮૯ માં જે પદવી મેળવી હતી તેજ પદવી ૧૮૧૫ માં વૉટર્સૂના યુદ્ધમાં તે ધરાવતો હતો. તોપણ જે સરકારી લખાણ વેલિંગ્ટન કરતો તેમાં તે હમેશ તેમની કિમતી નોકરી વર્ણવતો.

સિપાઈઓની સ્થિતિ સુધારવા તે અવિરત પ્રયાસ કરતો હતો. તેની તેઓ ખૂબ જાણુતા હતા અને જીંદગી બચાવવાની તેની અતિશય કાળજીથી તેમનાં મન પર અસર થઈ હતી. તેઓ તેનાં નિબ્ધક્ષપાત, સત્ય, ન્યાય, અને નિઃસ્વાર્થતાની સ્તુતિ કરતા હતા. તેણે અમલદારોમાં તેમજ સિપાઈઓમાં ખેલદ વિશ્વાસ પ્રેર્યો. તેણે શિક્ષા ક્ષેત્રે તેના કરતાં ઘણાંજ વધારે મનુષ્યોને ક્ષમા કીધી. લશ્કરની કવાયત જારી રાખવી એ આવશ્યક હતું પણ જેઓ ભૂમ કરતા તેમને વિષે હમેશ જની શકે તેટલો તેમના લાભમાં તે વિચાર બાંધતો. કોઈ અમલદાર શત્રુ સમક્ષ ખરાબ રીતે વર્તતો ત્યારે તેના પર કામ ચલાવવા લશ્કરી ન્યાયસભાને સોંપી દેવાને બદલે તે એવી વિનંતિ કરતો કે એ કમનસીબ માણસનું રાજીનામું કબૂલ કરવું. તે કહેતો કે "એની દુનીયામાં નિન્દા થાય તેના કરતાં એ નોકરી દે તે હું વધારે પસંદ કરું છું." એક પ્રસંગે એક કવાયત સિખવનાર હવાલદાર પોતાની ટુકડીનો પગાર લાઇ નાસી ગયો. આ દુષ્ટતાનું મૂળ એક સ્ત્રી હતી. તેણે તેને છેતરી એ અપરાધ કરાવ્યો હતો. આ વાત જની તે પહેલાં તે માણસનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ હતું. ડયૂકે તેને ક્ષમા કીધી. તે ફરીથી અખત્યાર વગરના અમલદાર થયો. તેને અખત્યાર આપવાની ડયૂકે ભલામણ કીધી, અને પાછળથી તે દ્વીપકલ્પની સેનામાં કામદાર વર્તીને ઉત્તમ અમલદાર થયો.

વેલિંગ્ટન હાથ નાચેનાં માણસો જોડે અતિશય સંબંધતાથી વર્તતો. શાંતતા, સંબંધતા, અને મોહ ઉત્પન્ન કરે એવી રીતભાત જિંઆ કુળમાં જન્મ્યાથી કે સ્વાભાવિક ઉન્નત ચારિત્ર્યથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગુણો ડયૂકમાં હીએ દરજ્જે પહોંચ્યા હતા. તેના હુકમમાં તે કદી હુકમની ભાયા વાપરતો નહોતો, પણ માત્ર વિનંતિ અને પ્રાર્થનાની ભાષાને ઉપયોગ કરતો હતો. અમલદારોની સાથે વાતચિતમાં તે તેમને વિનંતિ કરતો હતો કે તમારે તમારા હાથ નાચેના માણસો સાથે કઠોર વચન વાપરવાં નહિ. તે કહેતો કે "એવી જાતના વચનોની જરૂર નથી, તે કદાચ મનુષ્યને કારી ઘા જેવા લાગે પણ તે કદી તેને ખાતરી કરી આપતાં નથી."

યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત હોય ત્યારે પણ તેને પોતાનાં માણસો માટે અતિશય

અચાબ્યા. ટૅલાવેરના યુદ્ધ પછી કવેસ્તાના સિપાઈઓને ધાયલ થયતા ફ્રેન્ચ લોકોને મારી નાંખતા અને તેમના જાંગ કાપી નાંખતા અટકાવવાને અંગ્રેજ લોકોને તેમની સાથે જપાઈપી થઈ. શૅલ્ડિયા-૩ કહ્યું છે કે “ અમને પરાક્રમને માટે એટલું બધું માન છે કે અમે લૅન્ડવેલિંગ્ટનને વખાણવા વિના રહેતા નથી. ખરેખર પૅલ્ડંગલમાં અમારા લશ્કરે પાછી પાની કરી, ત્યારે એને પાસે જવતો લાવવામાં આવે, તેવા દરેક ફ્રેન્ચ કેટી માટે બે ગિનિ આપવાનું વચન આપતા એ મહાન અને માન પામેલા પુરુષને જોઈને અમારા મન પર એટલી બધી અસર થઈ કે અમારી આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં.”

એ ડયુકની બધી કારકીર્દી એ જાતની વર્તણૂકથી ભરપૂર છે. હિંદુસ્તાનમાં એણે ધાયલોમાં માલમ પડેલા હુન્ડયાના પુત્રને સાન્ને કરાવ્યો અને ઉછેર્યો. સેનાપતિ ફ્રેન્સેશિને રૅપેનિયડ લેકોએ રૅગીજ બંદીખાનામાં સડીને મરી જવા નાંખ્યો હતો, તેને ઊડવવામાં એણે હાથ ધાર્યો. એણે જીવાન મેન્કરહૅનસનો, અને રૅપેનના રાજ્યની નિર્હયતાને જોગ થઈ પડેલા ધયા પુરુષોને ઉદ્ધાર કીધો. ધાયલ થયલા ફ્રેન્ચ સિપાઈઓ અને જે શત્રુના સિપાઈઓ એપીટો ખાલી કર્યા પછી યુદ્ધના દૈવચોગથી એના હાથમાં આબ્યા તેમનું પૅલ્ડંગીજ સિપાઈની કૂરતાથી એણે ધણી કાળજીથી રક્ષણ કર્યું. એણે કહ્યું, “ યુદ્ધના નિયમ પ્રમાણે તેમને મારી તરફથી રક્ષણ મેળવવાનો હક્ક છે, અને મેં તેમનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.” એણે ફ્રેન્ચ શસ્ત્રવૈદને સુલ્હના લશ્કરના માંદા માણસો પાસે જવાની અને રખવાળ સાથે સહકારીઓની ઊવણીમાં જવાં આવવાની રજા આપી.

એવીજ માનવંતી રીતે તે શત્રુઓ સાથે પણ વર્તી જાણતો હતો. જ્યારે હુન્ડયા વાઘને દટારના ઝંટકાથી ઠાર કરી તેની સાથેના યુદ્ધને અન્ત આણવો એવી સૂચના તેને કરવામાં આવી, ત્યારે તેણે તે સૂચના નિરદારપૂર્વક ના કબૂલ કરી. વળી રૅપેનમાં સુલ્હના મૈન્યમાં બંડ થવાનો સંભવ જણાયો, અને એ બંડને પુષ્ટિ આપવા દયુકને વિનંતિ કરવામાં આવી, ત્યારે તેણે એ વાતની તેનીજ દલતાથી ના કહી. તેણે વિચાર્યું કે શક્તિ અને પરાક્રમથીજ લાભ મળવો એમજ તે લાભ લશ્કરી બંડની મારફતે ગ્રામ કરવો એ મને પોતાને તેમજ જે પક્ષનો હું હિમાયતી છું તે પક્ષને પણ અચોગ્ય છે.

એસ્લિંગનો શાહજાદો ટૅરીસ વીડુસમાં હતો ત્યારે તે અંગ્રેજ લશ્કરી બંધકામ તપાસવાને ઇલેજર થયો. તે એક અંગ્રેજ તોપખાનાની

અંદર યજ્ઞને ગયો, અને એક નીચી બાગની દિવાલ ઉપર ડાલા રહી દુર્ગન વડે તે તપાયું. આગ્રે અમલદારોએ તેને દાઠો અને તેઓએ તે સેનાધિપતિના હાથ નીચેના કામદાર વર્ગને સામટી તોષો છોડી ગભરાવી નાંખ્યો હોત, તોપણ તેમ કરવાને બદલે તેને પોતાની લખલરેલી સ્થિતિથી વધિક્ક કરવા તેમણે માત્ર એકજ ગોળી મારી. તે ગોળી એવી તો એકલાકથી મારી કે જે દિવાલ પર તે ચાહબદાનું દુર્ગન ગોઠવ્યું હતું તે દિવાલ તૂટી પડી. આ સભ્ય રીતે ખબર આપનારાં આવી તે ઝંસીના સમજ્યો તેણે તોષોના અવાજથી તે તોષખાનાનો સત્કાર કર્યો અને ફરીથી ઘોડા પર ચઢી ખેસી દોડી ગયો.

વૉટ્સુમાં વેલિંગ્ટન પણ એવીજ રીતે વર્ચો. તે ડયૂક ડ્રેચ લોકોની સૈન્યવ્યવસ્થા તપાસતો હતો, સારે એક તોષખાનાનો અમલદાર તેની પાસે ઘોડો દોડાવતો આવ્યો અને જે સ્થાને નેપોલિયન તેના હાથ નીચેના કામદાર વર્ગ સરિત ઊભો હતો તે બતાવવાને તેણે કહ્યું કે “ હું ગોળી મારું તો સહેલથી મારી ગોળી તેમને પહોંચી શકે અને મને ખાતરી છે કે એમાંના કેટલાકને હું ઠાર કરી ચકીશ. ” તે ડયૂકે જવાબ દીધો, “ ના, ના, મોટા યુદ્ધમાં લશ્કરના અધિપતિઓને, પરસ્પર ગોળી મારવા સિવાય ખીજું કંઈક કરવાનું છે. ”

નેપોલિયનના રાજ્યની પડતી આવ્યા પછી તેને મારી નાંખી તેવું કાંસક્ષ ઠાઠવાની સૂચનાને વેલિંગ્ટને નિરસ્કારપૂર્વક ના કબૂલ કરી. તેણે કહ્યું, “ એવા કૃત્યથી પછીની પ્રજામાં આપણી અપકીર્તિ થાય. આપણે મરિ એવું કહેવાય કે એ લોકો નેપોલિયનના જીતનાર થવાને યોગ્ય ન હતા. ” સર આલ્ફ્રેડ સ્ટુઅર્ટને તેણે લખ્યું કે “ જૂનૂર એને મારી નાંખવા ઇચ્છે છે; પણ મેં તેને કહ્યું છે કે હું દક્ષિણ દાખલાએ આપી એમ કરતાં વારીશ અને સામાન્ય એકમતથી એને જે સિક્ષા કરવી હોય તે કરવી, એમ આગ્રહ કરીશ. મેં વળી એને કહ્યું છે કે ખાનગી મિત્ર તરીકે હું તમને સલાહ આપું છું કે એવું નીચ કર્મ કદિ પણ કરવું નહિ; અને આપણે બંનેએ આ યુદ્ધવહારમાં એવો તો કીર્તિમંત બાગ લીધો છે કે હવે ફ્રાંસિયાર્નું કામ કરીશું નહિ, અને મેં એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે રાજ્યઓનો ઇન્જા એને મારી નાંખવાની યાય તો તેમણે એક ફ્રાંસી દેનાર નિમવો, પણ તે ફ્રાંસી દેનાર હું કદી પણ યજ્ઞ નહિ. ”

નેપોલિયનની જીંદગી બચાવવાની ડયૂક ઓફ વેલિંગ્ટને કાળજી

રાખી તેના બદલામાં જે દુષ્ટ પુરુષ એ ડચૂકને મારી નાંખવાનો પ્રયાસ કરે તેને ૧૦,૦૦૦ ફ્રેન્કનો વારસો આપવા કહેવું એ કેવું વિચિત્ર !

ડચૂક સત્યશીલ હતો અને હાથ નીચેનાં માણુઓ પણ તેવાંજ દેખાય એમ તે ઇચ્છતો હતો. ૧૮૦૯ માં તેણે સરદાર ક્રિસ્ટીઅરમૅનને લખ્યું કે “ જ્યારે અંગ્રેજ અમલદારો નારી જવાનો પ્રયાસ નહિ કરીશું એવી પ્રતિજ્ઞા કરશે, ત્યારે તમારે ખાતરી રાખવી કે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળશે. હું તમને ખાતરી કરી આપું છું કે ટાઇપણુ વિરુદ્ધ વર્તશે તો તેને પાંડી તમારી પાસે તરતજ પાછો મોકલતાં હું આંચકા ખાઇશ નહિ. ”

તે ડચૂક મોટા મનનો હતો. લાંચથી તે વચ કરી શકાતો નહિ કે ધમકાથી ત્રાસ પામતો નહિ. તેને હલકી જગ્યા આપવા માંડી, ત્યારે તેણે કહ્યું, “ મને તમે કુકમ કરો, અને હું તમારો કુકમ માથે ચઢાવીશ. ” તેનામાં આઠાધીનતા, પ્રમાણિકપણું, અને ઇમાનદારી સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત્યાં હતાં. તે સ્વાર્થનો દ્રોહ પણ વિચાર કરતો ન હતો, પણ પરકલ્યાણુનોજ વિચાર કરતો હતો. તેનામાં ઇર્ષ્યાનો અંશ પણ ન હતો. પોતાની કીર્તિ વધારવાને માટે તે ખીજાઓને વખોડી તેમની કીર્તિ ઓછી કરતો ન હતો. જેટલો તે પોતાની આબરૂ માટે સાવચેત રહેતો હતો તેટલોજ અમલદારોની આબરૂને માટે પણ રહેતો હતો. જેમ બર્જોસમાં યજ્ઞ તેમ જો કંઈપણ જૂથ યાય તો તેનો બધો ઘોષ તે પોતાનેજ માથે લેતો. ઈંગ્લંડમાં ગ્રેહામ, હિલ, અને ડૉઈડની ઉપર જે બટ્ટા મૂકવામાં આવ્યા તેની વિરુદ્ધ તેણે તેમને પુષ્ટિ આપી. પરંતુ અન્યાય અને નિન્દાને ધિક્કારી કાઢવાને સમર્થ યજ્ઞ એવો તેનામાં દૃઢ નિશ્ચય અને પ્રૌઢ મન હતાં. જ્યારે મેડિડના સુધરાઇ ખાતાએ (મ્યુનિસિપલિટીએ) તેને શાઆશી આપી, ત્યારે નોકરી જળવી હતી તેને માટે પોતે કંઈ શાઆશી લીધી નહિ, પણ કહ્યું કે “ પુદ્ગનાં પરિણામ ઇશ્વરના હાથમાં છે. ”

પણ વેલિંગ્ટનના સર્વ સુલક્ષણોમાં મોટામાં મોટું એ હતું કે તે પોતાનું કર્તવ્ય હમેશ સમજતો. તેના ચારિત્ર્યનો એ મુખ્ય ભાગ હતો. એજ પ્રાધાન્ય ચલાવનાર અને આજ્ઞાકારી અંશ હતો અને એને ખીજું સર્વ આધીન રહેતું. જે કંઈ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો તે પ્રામાણિકપણે કરવું અને કર્તવ્ય છે માટેજ તેમ કરવું એ તેનો દૃઢ નિશ્ચય હતો, અને એમ કરવા તે હમેશ ઇચ્છતો. તેના જીવનનો એકજ હિદેશ હતો, તે એ કે પોદ્ગ તરોફે પોતાનું કર્તવ્ય કરવું, અને સર્વ જળથી, સર્વ જોખમ વેડીને, અતી શકે

એવી ઉત્તમ રીતે, સર્વ શક્તિ વાપરીને, સર્વ સાધનો યોજીને; અને અન્તે વિજય થાય એવી રીતે કરવું. એકજ વર્તન ધોરણને સ્પષ્ટ રીતે સમજવાથી અને સમાનતાથી સર્વ પ્રસંગે તેનેજ અનુસરવાથી ચારિત્ર્યમાં કેવું ઐક્ય, સાદાઈ, અને બળ આવે છે તે જોવું એ બોધદાયક છે. એના જીવનવૃત્તાન્તને અન્તે પ્રાયશ્ચેત્ કહે છે કે “અર્વાચીન કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષોમાં તે મોટામાં મોટા હતો; કારણ કે તે સર્વથી વધારે પ્રામાણિક હતો. બ્રિટિશ રાજ્યની નોકરી કરનારાઓ અને પુષ્ટિ કરનારાઓમાં તે ડાહ્યામાં ડાહ્યો અને સર્વથી વધારે વફાદાર પુરુષ હતો.

શક્તિવાન પ્રજા શી રીતે અને છે તેનો આ એક દાખલો છે. પ્રશિયા નેપોલિયનના કબજામાં હતું, તેમાં રાજ્યતંત્ર કંઈ નહોતું, અને એ દેશ ક્રૈંચ રાજ્યનો માત્ર ખંડીઓ હતો, ત્યારે વોન સ્ટ્રીન સ્વદેશનું રક્ષણ કરવા બહાર પડ્યો. ૧૮૦૭ના ઓક્ટોબરમાં સ્ટ્રીનના મનમાં પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય આપી દેશને સ્વતંત્ર બનાવવાનો વિચાર આવ્યો. એની યુક્તિને સાર આ બંધુ જીન શબ્દમાં સમાયેલો હતો કે “કે રાજ્યને વિસ્તારથી મહત્વમાં નુકલાન થાય તેના બદલે તેણે વૃદ્ધિ થાય એવી શક્તિથી વાળવો જોઈએ.” તેણે કહ્યું કે “રાજપત્નું ખર્ચ બળ તેના અખીર વર્ગમાં રહેલું નથી, પણ સમગ્ર પ્રજામાં રહેલું છે. કોઈ પણ પ્રજાને ઉન્નતિમાં લાવવી હોય, તો જે વર્ગના લોભ જીવનથી સપડાયેલા હોય તેમને પરાધીનતામાંથી મુક્ત કરી સ્વતંત્રતા અને સ્વામિત્વનો અધિકાર આપવા અને કાયદાનું રક્ષણ સર્વ વર્ગને સરખું મળે એમ કરવું. ખેડુતને ગુલામગીરીના બંધનમાંથી મુક્ત કરો; કેમકે સ્વતંત્ર મહેનતુ વર્ગજ પ્રજાને સફળ પુષ્ટિ આપે છે. જે જમીન ખેડુત ખેડતો હોય તેનું સ્વામિત્વ તેની પાસેથી છીનવી લીધું છે તે તેને પાછું આપો; કેમકે સ્વતંત્ર જમીનદારજ ધરતું ને દેશનું રક્ષણ કરવામાં હિંમતવાન છે. અનિયંત્રિત અધિકારીઓ અમુક પદાર્થ વેચવાનો ખાસ હક્ક અમુક પુરુષોનેજ આપવાનો અને લોકોને બાધ્યાવસ્થામાં રાખવાનો પ્રજા પર જીવન ગુનારે તેમાંથી પ્રજાને મુક્ત કરો; કેમકે દુકાન અને જાહેર મંડળીમાં સ્વતંત્રતાથીજ જર્મનના પ્રાચીન પૌરજનો, તેઓએ ધારણ કરીથી પ્રૌઢ સ્થિતિ પામ્યા હતા. જમીનદાર અખીરોને સિખવો કે પરગણામાં અને રાજ્યમાં સ્વાર્થરહિત નોકરી બજાવવાથી અખીર વર્ગની યોગ્ય પદવી જાળવી રાખો, પણ કરમાંથી મુક્ત રહેવાથી અને ખીજા જેવાજખી વિશેષ હક્ક જોગવવાથી એ પદવીનો ગ્રહ

તે નાચ યશે. અનિયન્ત્રિત અધિકારીએ માત્ર મિથ્યા પાંડિત્ય દર્શાવનારૂં ગ્રન્થજ્ઞાન મેળવવાને બદલે અને ખીજી બધી ચીજો કરતાં પોતાના અધિકારને આચાર બચાવર પાળવાને અને પગારને વધારે કિમતી ગણવાને બદલે, લોકોના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, મીઠાનસાર યત્ન જોઈએ, અને સમયના અરેખરા વાસ્તવિકપણાને અનુકૂળ યાચ એવા ધારા કરવા જોઈએ. ”

આવી યુક્તિને અનુસરીને સ્ટીન વચ્ચે. અમીરને નુકસાન ભરી આપી શુભામ રાખવાની પદ્ધતિ રદ કરવામાં આવી. કાયદાની દૃષ્ટિએ જુદા જુદા વર્ગના લોકો વચ્ચે જે બેદરબાવ ગણ્યો હતો તે કાઠી નાંખવામાં આવ્યો. ચહેરે મુઠરાઈને લગતી પદ્ધતિ દાખલ કરી. પ્રશિયાના તરફ પુરૂષોને ધીમે ધીમે તોપણ સર્વત્ર શસ્ત્રવિદ્યાની કેળવણી આપવામાં આવી. એ દર્મિયાનમાં નેપોલિયનને ખબર થઈ કે ‘એક સ્ટીન’ પ્રશિયાને પાછી ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આણવાના પ્રયાસમાં રોકાયેલો છે, કે તરતજ ૧૮૦૮ માં સ્ટીનને પોતાની પદવીનું રાજીનામું આપી ઓસ્ટ્રિયામાં આશ્રય લેવાની જરૂર પડી. પછી તેની યુક્તિઓ તેની પછીના અધિકારી કાઉન્ટ વોન હાઉડેનબર્ગે ખંતથી અમલમાં આણી. ત્યાર પછી થોડો વખત રહીને હીલ્ફિસકનું યુદ્ધ થયું, અને તેમાં નેપોલિયનના લશ્કરને ક્રાન્સ તરફ હાંકી કાઢ્યું. સ્ટીનની ઇટલીક યુક્તિઓ પાર ઉતારવામાં આવી નહોતી, અને રાષ્ટ્રીય સભામાં પ્રભુને પ્રતિનિધિ આપવાની ઈચ્છા એણે મચવી હતી, તેને આચળ પર મલતવી રાખવામાં આવી; તોપણ શુભામગીરી રદ કરવામાં આવી, અને પ્રશિયાના ભવિષ્યના ઉદ્ધવનો પાયો રચાયો. અતિ દલ પ્રકૃતિવાળો અને મોટામાં મોટો રાજદારી પુરૂષ, એના જેવો પ્રશિયામાં કવચિતજ ઉત્પન્ન થયો હશે, એવી ખ્યાલિ પોતાની પાછળ મૂકીને સ્ટીન ૧૮૩૧ માં મરણ પામ્યો.

આસરે ત્રણ વર્ષ ઉપર, બર્લિનમાં સ્ટીનના સમરણાર્થે ‘જીલ્ડે’ કોમિટી પૂરતું પુસ્તક કરવામાં આવ્યું, ત્યારે ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસકેન્દ્રની સ્ટે એ વીર પુરૂષે પ્રશિયા માટે જે જે મોટાં કૃત્યો કર્યાં હતાં તે યાદ દેવાવાં. તેણે કહ્યું, “એ મહાપુરૂષે સિદ્ધ કર્યું છે કે ધર્મજ માત્ર નીતિવર્તનનું ખરૂં મૂળ છે, વિપયવિકાસ, આજ્ઞા, અને લાભ અને દ્રવ્યની પ્રીતિની વિરુદ્ધ થવામાં સ્વદેશલક્ષિત અને પડોશી પર પ્રેમભાવ સિવાય ખીન કોઈ પણ શુભ સૂક્ષ્ણ મધ્ય શકે નહિ, અને ન્યાં સુધી-સ્વતંત્રતા જળવાય ત્યાંસુધી તેને મુદાબલે રાજ્યધારાને લગતી શૈલિઓ અને આચારો ધ્યાનમાં

લેવા લાયક વિષય નથી. આવા ઉપદેશને માટે આપણે જે પુરુષોનો આભાર માનવાનો છે તે પુરુષ માત્ર બોધ આપી બાંધી શકે છે તે જ એટલું જ નહિ, પણ પોતે તે પ્રમાણે કરી બતાવે છે. તેનાં કૃત્યોનો આધાર સ્વદેશભક્તિ, ઉદ્યોગ, સત્ય, અને શ્રદ્ધાથી સંપૂર્ણ એવું ચારિત્ર્ય હતું. ઇશ્વરનો ભય તેનામાં પરિપૂર્ણ હતો અને તેજ કારણથી સર્વ પ્રકારના મનુષ્યભયથી તે મુક્ત હતો. મોટાં કાર્ય કરવાની ધારણા બાંધતો હતો અને ગમે તે સંકટ આવે તોપણ તેને દૂર કરી તે ધારણા પાર પાડવામાં કદી પણ આચક્રો ખાતો નહોતો, એવો એ મહાપુરુષ વારંવાર વર્તનધારણુ રચીને સંતોષ પામતો હતો અને તેને અમલમાં આણવાનું કામ તેમજ ઉપાયો અને સાધનોને સાવચેતીથી પસંદ કરવાનું કામ ખીજાઓને માટે રહેવા દેતો હતો. ભય, અવિશ્વાસ, સ્વાર્થીપણું, અને ખોટા દેખાવ-એ બધાની વિરુદ્ધ ઉચ્ચ પ્રકારના ક્રોધથી પરિપૂર્ણ, જરૂર હોય ત્યાં ગર્વિષ્ટ, તોછડો, અને આઝાપક એવો એ પુરુષ લોકોના બલબરેલા વિચારો અને વ્યવહારમાંથી નીકળી ગયેલા રિવાજોની સામા બહાદુરીથી લડ્યો હતો. આ એક ઇશ્વરની દયાળુ યોજના હતી કે આપણામાં એકમ આણનાર જવાહીર અને રતનરૂપ આ મહાન સ્ટીન એક મજબુત અને સખત હીરા જેવો હતો, અને સુધારકમાં આવશ્યક ગુણો, સખતાઈ, અને શક્તિ, એ બંને તેના લક્ષણમાં હતાં. વળી આ દેવલોક પામેલા રાજદારી પુરુષનું સ્મરણ આણવાને આપણે આ પૂતળું બાંધી કાઢીએ છે તેથી આપણે કંઈ ખુશી થવાની જરૂર નથી; કેમકે અર્વાચીન જર્મનિની સર્વ પ્રકારની સ્થાપિત મંડળાઓ એના મનોગુણની છાપ ધારણુ કરે છે. તેમજ આ સ્મરણચિહ્ન કીર્તિ-સૂચક છે એવી પણ મગફળી કરવા આપણે ઇચ્છતા નથી. કીર્તિના વિચારને પણ એનો શુદ્ધ આત્મા, એનાં સર્વ લખાણુ, અને એનાં સર્વ કૃત્યો તદ્દન ધિક્કારતાં હતાં. નહિ, નહિ, એનો કબરલેખ જેમ સાદી ડાળ વિનાની બાપામાં જણાવે છે તેમ, આ સ્મરણચિહ્ન કંઈ કીર્તિસૂચક નથી, પણ ઉપકારસૂચક છે; કંઈ જયસૂચક નથી, પણ કૃતચતા સૂચક છે.”

આપણે આ જમાનાના પુરુષોએ, આપણી નજર તમે પ્રગળે સતેજ યતી નોંધ છે. ચાળીસ વર્ષ ઉપર ઈટલિના ખરામાં ખરા સ્તુતિકારોને પણ તેનું ભવિષ્ય ઘણું દુઃખદાયક બાસતું હતું, જે સ્વરાજ્યશક્તિ થોડા વખત ઈટલિના પ્રજાતંત્ર રાજ્યોનું કીર્તિસ્થાન હતું તે ક્ષીણ થઈ ગયેલી બાસતી હતી. એવું ધારવામાં આવતું હતું કે લોકોએ જૂના રાજકીય ગુણો ખોવા હતા. નેપોલિયનની સત્તા લાંગી પડી, ત્યારે ઈટલિના નાના નાના આપ-

અખત્યારી રાજકર્તાઓની સત્તા નીચે ધણા વિશાગો થયા, અને એ સત્તા-ધારીઓએ લોકોના પર ધણા જુલમથી રાજ્ય કર્યું. ઉકે ૧૮૪૮ નું વર્ષ થયું ત્યારે માર્કિનિયાનો રાજા ચાર્લ્સ ઍલ્મર્ટ બહાદુરીથી આગળ પડ્યો, અને તેણે કાયદાના બંધારણને અનુસરીને રાજ્યતંત્ર ચલાવવાના વિચારો દબતાઈ પ્રતિપાદન કીધા. તેજ વર્ષમાં આખા યૂરોપમાં ભારે ઉથલપાથલ કરનારું મોટું યુદ્ધ પ્રસરી રહ્યું. પેરિસના મહોલામાં શત્રુને આવતા અટકાવવાને મોટા કોટ રચવામાં આવ્યો, અને લુઈ ફિલિપ ઈંગ્લંડ નાસી ગયો. બર્લિનમાં લોકો અને સૈન્ય વચ્ચે મહોલામાં લડાઈ થઈ અને તે શહેર પર ઘેરા ધાલ્યો હોય એવી સ્થિતિમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું. પોલંડમાં બંડ થયું અને તે ભયંકર કતલ થયા પછી શમ્યું. પ્રેગ શહેરના લોકોએ ઑસ્ટ્રીઅન લોકોની સામા બંડ કીધું. મેસિના ઉપર નેપલસના રાજાએ હરાના ગોળાનો માર ચલાવ્યો. ખ્રિસ્તિ ધર્મનો આચાર્યવર્ધ (પોપ) ગેએટામાં નાસી ગયો, અને રોમન પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થયું. મિલનની પ્રજા ઑસ્ટ્રીઅન લોકોનો સામા થઈ અને તેમને હાંકી કાઢયા. વેનિસે પણ અનુકરણ કીધું, અને ડેનિયલ મેનિના હાથ નીચે કામચલાઉ રાજ્યતંત્ર સ્થાપવામાં આવ્યું.

ચાર્લ્સ ઍલ્મર્ટ મિલનના લોકોની મદદે ગયો. ઑસ્ટ્રીઅન લોકોએ એને અતિશય જુરસાઈથી ટ્યુરિન તરફ હાંકી કાઢ્યો. નાવેરા આગળ હરાવ્યો, અને બજવો કીધેલા પ્રાન્તોનો પાછો કબજો કીધો. રાજાએ પોતાના પુત્ર વિક્ટર ઈર્મ-યુઅલના લાભમાં રાજ્યગાદીનો લાગ કીધો. તરુણ રાજાએ રાજ્યાસન ગ્રહણ કીધું, ત્યારે તેણે પોતાની તરવાર ઑસ્ટ્રીઅન હાવણી તરફ દર્શાવીને કહ્યું, “ ઈશ્વર સમક્ષ કહું છું કે ઈલ્લિ રહેશે. ” તે વખતે તે મિથનામિમાનસ્યક બગાઈ લાગી. તોપણ એનું ભવિષ્ય સાચું પડ્યું. સેનાપતિ રેટ્ટઝ્કિએ એને સૂચવ્યું કે તમારા પિતાએ પ્રજાને જે ધારાબંધારણમાં વિશેષ દક્ષ આપતી સનદ બક્ષી છે તે તમે રદ કરો, અને પ્રજાને અંકુશમાં ને અપ્રસિદ્ધિમાં રાખવાની ઑસ્ટ્રીઅન રાજ્યનીતિને અનુસરો. તે તરુણ રાજાએ એ સૂચનાને નાકબૂલ કીધી, અને કહ્યું કે “ આવી શરતને અનુમતિ આપવા પહેલાં માત્ર એક રાજ્ય નહિ, પણ હજાર રાજ્યો તજ દેવા હું તૈયાર છું. સેવોયનું કુટુંબ દેશનિકાલનો માર્ગ જાણે છે, પણ અપ-કીર્તિનો માર્ગ જાણતું નથી. ” રેટ્ટઝ્કિ વિજેતા હતો, તોપણ તેણે આ તરુણ રાજાનું મહત્ત્વ કબૂલ કીધું. તેણે કહ્યું, ‘આ માણસ મોટા મનનો છે, એ આપણને પુબ્જળ ઉઘોગી અને જાગ્રત રાખશે.’

એ રાજને સમર્થ રાજકારભારીઓની સહાયતા અને પુષ્ટિ હતી. નેવારાના યુદ્ધ પછી દુઃખના દિવસો આવ્યા તેમાં કેવરે કહ્યું કે “ દરરોજ જીવ્યા તે લાભ સમજવો.” રશિયા સાથે યુદ્ધ થયું, સારે સાઈડનિયાનો રાજ ૧૫,૦૦૦ પાળા કિમીઆમાં મોકલે એ બહાદુરોનું કામ લાગ્યું. સાઈડનિયાનું પાયદળ ખાડીમાં કાદવમાં અથડાય છે એવી ખબર કેવરને કરવામાં આવી, સારે તેણે કહ્યું, “શીકર નહિ, એ કાદવમાંથીજ ઇટલિની ઉત્પત્તિ આવવાની છે.” આ રાજની સત્તા વધતી જોઈને ઓસ્ટ્રિયાના રાજને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને તેણે તમારી પ્રજાએ હથિયાર છોડી દેવાં, નહિ તો તમારી સાથે તરત યુદ્ધ કરીશું એમ સાઈડનિયાના રાજને ઠુકમ કર્યો. વિક્ટર ઈર્મિન્યુઅલે જાહેરનામું કાઢ્યું. તેણે કહ્યું, ઓસ્ટ્રિયાનું રાજ્ય આપણી સરહદ પર હરકર વધારે છે, અને આપણા મુલક પર હુમલો કરવાની ધમકી આપે છે; કેમકે અહિં વ્યવસ્થાસહિત સ્વતંત્રતા સર્વત્ર પ્રસારેલી છે, અહિં શક્તિથી પ્રજા પર રાજ ચલાવાતું નથી, પણ રાજ અને પ્રજા વચ્ચે એકમત અને પ્રેમબંધથી રાજ્ય ચાલે છે, અને ઇટાલિયન લોકોના શોકધ્વનિના અહિં પ્રતિધ્વનિ થાય છે. વળી આપણે માત્ર સ્વરક્ષણ માટેજ શસ્ત્ર ધારણ કર્યો છે, તોપણ ઓસ્ટ્રિયાના અધિકારીઓ આપણને એમ ક્રમભાવવાની હિંમત કરે છે કે તમે તમારાં હથિયાર મૂકી દો અને અમને વશ થઈ શરણે યાઓ. આ અપમાનકારક માગણીને જોવો યોગ્ય ઉત્તર મળવો જોઈએ તેવોજ મળ્યો છે. મેં તેને ધિક્કારી કાઢી નાકબૂલ કીધી છે.....ચોક્કાઓ શસ્ત્ર સજ્જ દો.”

અધિરાજ નેપોલિયને સહાયકારી સાઈડનિયાના રાજને પક્ષ લીધો અને ઓસ્ટ્રિયાની સામા યુદ્ધ કરવાનું જાહેર કીધું. યુદ્ધ શરૂ થયું, અને ઓસ્ટ્રિયાને લોકો મોન્ટેએલ્સો, પ્રિલેસ્કો, એંગેન્ટા, મેલિએનો, અને મોન્ટેરિનો આગળ હાર્યા ગયા. વિદલાઈન્કાના તહનામાંથી લડાઈની મુદતનો અંત આવ્યો, અને લોમ્બાર્ડિ, ટસ્કની, પાર્મા, અને ઘોલોનાનાં રાજ્યો ઉત્તર ઇટલિ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યાં. પછી ગેરિબાલ્ડિએ પહેલ કાઢી અને સિસિલિ પર હુમલો દીધો. તે એક પછી એક સંગ્રામમાં જીત્યો, અને દક્ષિણથી જતી આગઘાડીમાં પહેલા વર્ષના ઉતાર તરીકે માત્ર એકલોજ નેપોલિસમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. આવી રીતે અગાઉ કદી પણ કોઈ રાજ્ય જીતવામાં આવ્યું નહોતું. પણ સમય પરિપક્વ થયો હતો, અને લોકો

ઇટલિના ઐક્યના પક્ષમાં હતા. વેનેરિયા અને રોમ આ પ્રગ્નના કરારમાં સર્વથી છેલ્લાં દાખલ થયાં.

જુદાં જુદાં રાજ્યો ભેગાં થઇ ઇટલિ એક રાજ્ય થયું. ઐક્ય પામેલી પ્રગ્ન નવીજ પ્રગ્ન થઇ. હાલ તે યૂરોપમાં મોટાં રાજ્યોમાંનું એક છે. થોડાં વર્ષ થયાં ઇટલિનું રાજ્ય દુનિયાની રંગભૂમિ પર ભવિષ્યના મહાત્વની આશા ઉત્પન્ન કરતું બહાર પડી આવ્યું છે. આ વાતને અમે ૧૯ મા સૈકાનો એક મોટામાં મોટા નીતિવિજય સમજીએ છીએ. પ્રગ્નઓ કંઈ એક દિવસમાં જન્મ પામતી નથી; પણ એક ચયેલી પ્રગ્ન તરીકે શ્રેષ્ઠ હક્ક જાહેર કરવાની અને ધણી પેઢી થયાં યુદ્ધ અને રાજ્યની ઉચ્ચપાયાલમાં પણ એજ સર્વોત્તમ વશેવાધિકારનો દાવો કરવાના તૈયારી કરતી પ્રગ્નનો આ એક દષ્ટાન્ત છે.

યોદ્ધાઓના અને સ્વદેશભક્તના જીવન દષ્ટાન્તસહિત બતાવવામાં અમારે યુદ્ધની કૂરતા બૂલી જવી ન જોઇએ. યૂરોપમાં સર્વ દેશમાં જન્યુ સૈન્યો છે. થોડાં વર્ષ થયાં મનુષ્યધાતક યન્ત્રો, જેવાં કે, પોલાદની ખોબણવાળી તોપો, 'મિની,' 'મટ્લિંગ' અને માર્ટિની હેલિપ્રિની તોપો, નાવનાશક યન્ત્ર, અને બીજાં યુદ્ધને લગતાં યન્ત્રો યોગ્યવામાં અને બનાવવામાં શસ્ત્રશોધકો મંડયા છે. દરેક પ્રગ્ન એકબીજાની તપાસ રાખતી રહે છે, અને કંઈ પણ સહેજ ચીઠાવવાનું કારણ મળે કે વૈરભાવ તૃપ્ત કરવાને માટે, કે શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવા, કે વિજય મેળવવા, યુદ્ધ કરવા તૈયાર હોય છે. ફ્રાન્સ, જર્મની, અને રશીઆમાં આવીજ સ્થિતિ છે.

છેલ્લું યૂરોપી યુદ્ધ પૂર્વ દિશામાં થયું. રશિયનો તુર્ક લોકો પર ધસી આવ્યા અને ઘણાં વિકરાળ સંગ્રામ થયા પછી તેમણે તુર્ક લોકોને છેક કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલના કિલ્લામાં નસાડી મૂક્યા. સૈન્યવ્યવસ્થા, લશ્કરનો ધસારો, યોદ્ધાના મનમાં અતિશય આવેશ, પરાક્રમનાં કામો, અને વિજય પછીની કીર્તિ, આ સઘળો યુદ્ધનો આડંબર થઇ રહ્યા પછી રણક્ષેત્ર ડેવું ભાસે છે તે વિષે આપણે વિચાર કરીએ. ૧૮૭૬ નાં મે મહિનામાં શિષ્કાનો સાંકડો રસ્તો જોવા સરદાર સ્કોબેલોફની જોડે રોજ ગયાં. રોજ કહે છે કે શિષ્કાનાં ગામડાં પાસે સરદાર સ્કોબેલોફ તંત્રમાંથી બહાર આવ્યો, અને

+ વિ. કિનેડ રોજકૃત "સેનેવા અને શિષ્કાની ફરી મુલાકાત." જુઓ 'નૅટ્સમેન્સ મેગેઝીન.'

એની સાથે એની હાથ નીચેના બધા અમલદારો ભેગા થયા એટલે એની આગ પ્રમાણે એના સ્થાનકોની સવિસ્તર તપાસ અમે શરૂ કરીધી. અમે થોડાં પગલાં ચાલ્યા એટલે ચાર વિશાળ શાખાવાળાં ‘બીચ’ નામના ઝાડની છાયામાં ઉભું કીધેલું લાકડાનું એક કૂચ(+ આવો આકાર) અમે ભેટું. સેનાપતિએ તરત પોતાની ટોપી ઉતારી, અને અમે બધાએ પણ એનો દાખલો લીધો. તે થોડી મિનિટ મુઠી ચૂપ ઉભો રહ્યો. સાંધી ફરીને તે સેનાપતિએ મને કહ્યું, “ તે એક વીર પુરુષની કબર છે, અને યુદ્ધને દિવસે મેં તે કૂચને તેની કબર ઉપર દાટવાનો ખાસ હુકમ કરીધો કે એથી એનું છેલ્લું વિશ્રાન્તિ-સ્થાન જાણાઇ આવે. તે માત્ર પંદર અને સોળ વર્ષની વચ્ચેની વયનો છોકરો હતો અને રશિયામાં સારા કુળમાં જન્મ્યો હતો. લડાઇ ચાલતી હતી તે દરમિયાનમાં લશ્કરી જુસ્સાથી અને પવિત્ર રશિયાનું સૈન્ય, જે ધર્મપક્ષને માટે લડતું હતું તેથી ઉશ્કેરાઇને તે નિશાળ અને ઘેરથી નાસી ગયો, અને યુદ્ધને સ્થાને આવ્યો. પ્લીન્ના આગળ મને મળ્યો એટલે મેં તેને એક સૈનિક તરીકે કબૂલ કરીધો, અને ઓસ્મનપાશાના કિલા પર મોટો હુમલો કરી પાછળથી તેને છૂટી લીધો. તે પ્રસંગે તે બહાદુરીથી અને સારી રીતે લડ્યો. સેનાવામાં તેણે ૩૨ મી દુકડીની સરદારી કરી, અને તેમની ફરજ મધ્યમાં આવેલા, છેલ્લો આશ્રય લેવાય એવા કિલા પર હુમલો કરવાની હતી. યુદ્ધની અનુભવી અને લયની સંપૂર્ણ બેદરકારીના આવેશથી તે ચલા છોકરાએ પોતાનાં માથુસોને તરત ઘણાંજ પાછળ મૂક્યાં અને ગોળાના બારમાંથી બચતો બચતો આગળ ધસ્યો અને કિલામાં પેટો તેવો માત્ર બાચનેટ* મોકાવાથીજ મરણ પામ્યો. એનું અવન દેહ* પણ પરાક્રમી હતું.”

પરાક્રમ તો આવું હતું; હવે પરિણામ જુઓ. સૌએ કહ્યું, તે ઝરો ઝાળંગીને અમે નાના દ્વીપકંથ પર આવેલા મધ્ય આશ્રયદુર્ગમાં પેલા, અને કેવો બચકર દેખાવ ભેગો! તે દુર્ગદારની આસપાસ સર્વત્ર જાણે યુદ્ધ થોડાજ દિવસ પર ચયું હોય તેમ, વીખરાયલા, લાંબેલા ગોળાના ડબ્બાઓ, છરાના ગોળાના કકડા, અને સૈન્યના સમાનવસ્ત્રનાં ચીથરાં ભેંયાં. પણ અંદરનો ઘેર દેખાવ ભેગાની મેં જાણ્યેજ ધારણા રાખી હતી. હજારો માથુસોને સાં જત્તદી દારી દીધા હતા; પણ પરસાદ અને બરફથી ટીકી માટી તબ્લાઇ મઘ હતી, વરસો અને કુતરાઓએ બાકીનું કામ પૂરું કર્યું હતું, અને તે આશ્રયદુર્ગની ફરસાઈથી પર માથુસનાં હાડકાંનો મોટો, એકઠો થયેલો, ઢગ

વીખરાયલો હતો. ગરબનાં હાડકાં, હાથ અને પગનાં હાડકાં, તડકા અને વર-
સાદથી સંકેદ થઈ ગયલી ખોપરીઓ સાથે વિચિત્ર રીતે એકદાં યથ ગવાં હતાં.
જુઓ, આ જીવ વગરનાં મોં આસ વિના કેવાં દાંતીઆ કરે છે ! તમે બધા
જે સ્થિતિમાં છો તેને હસી કાઢી તિરસ્કાર ન કરતાં હોય એવાં એ લાગે
છે, તોપણ તમે જે સ્થિતિમાં છો તેવીજ સ્થિતિમાં તેઓ પણ હતાં. ' યુદ્ધ
થઈ રહ્યા પછી તરતજ ત્યારે પૃથ્વી પર ખીજી તરેહની માટી ઢંકાયલી
હોય છે, ' ઘોડેસ્વાર, અને ઘોડો સત્તુ અને મિત્ર, સર્વ ગોંધાઇ ગયલા અને
ઢગલાખંધ જોવામાં આવે છે, ' ત્યારે રણક્ષેત્ર પર સ્વારી કરવાથી મનને
કમકમાટ ઉત્પન્ન થાય છે તે મેં અનુભવ્યો છે, પણ તે દર્શન લડાઈનાં તોફાન
અને ભય જતાં રહ્યા પછી સોજે મદિને આ દેખાવ જેવો ભયંકર અને
ધોર દીઠો તેથી અર્ધું પણ ભયભીત કે વિકરાળ નહોતું. આ માંસ અને મુડદાનાં
ધર તરફ અમે જોતા હતા ત્યારે સરદાર રોકેજેલોડ્રે મને કહ્યું, કે " આજ
કીર્તિ કે ! " મેં જવાબ દીધો, 'સરદારજી, બધું વિચારતાં,

“રધિરના સમુદ્ર કાઢવા કરતાં એક આંસુને સુકવી નાંખવામાં (એક પણ
પુરુષને દુઃખથી મુક્ત કરવામાં) વધારે પ્રામાણિક કીર્તિ સમાયલી છે. ”

તેણે જવાબ દીધો કે ' તમે કહો છો તે ખરૂં છે, તોપણ હું તો યોદ્ધા
સિવાય ખીજો કોઈ નથી. ”

પ્રકરણ ૯.

મુકૂત્યરૂપી શૌર્ય.

સીહસ્ત પાલ લોહમય હસ્ત.

ક્રૈવ્ય કહેવત.

જે દુઃખ વેઠતો નથી તે વ્યથ પ્રાપ્ત કરતો નથી.

ઇરાલિયન કહેવત.

જે ઉદ્ધમ કરે છે તે વિન વસા કરે છે.

સ્કોચ નીતિસૂત્ર.

આ દુનીઆમાં કર્તવ્યનો ભાગ તે પર દુનીઆમાં મોક્ષનો ભાગ છે.

ચાહુદી પંડિત.

કેમકે, આપણામાના ડાહનું છવન સ્વાર્થને માટે નથી, તેમજ ડાહનું મરણ પણ સ્વાર્થને માટે નથી.

સેંટ પૉલ.

પ્રાચીન કાળમાં શૌર્ય અને સદ્ગુણ પર્યાયશબ્દ હતા. શૌર્યને માટે લૅટિન ભાષામાં જે શબ્દ હતો તેનો અર્થ યોગ્યતા, અને કિમત થતો હતો, અર્થાત્ ડાહ્યા પ્રકારના કામમાં ઉપયોગી મધ પડે એવી શક્તિ કે બળ. જે ભતિભાઇઓની સારામાં સારી સેવા બળવે છે, જે તેમને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આણે છે, અને જે તેમનું રક્ષણ કરે છે તે સર્વથી વધારે શરો છે.

વળી એક માનસિક શૌર્ય છે, અને તે ચિત્કૃતિનું, પ્રામાણિકપણાનું, આત્મદમનનું, સ્વાર્થપરિત્યાગનું, અને દુનિયાની નિંદા લેખવ્યા વિના જે ખર્ચ લાગે તેજ કરવાની હિંમત ધરવાનું છે. એ શૌર્યનું મુખ્ય ચિહ્ન ઉદાર હૃદય છે, અર્થાત્, એવું શૌર્ય ઉદાર હૃદયવાળા પુરુષોમાં હોય છે. સહનશીલતા અને ઉદ્યોગ, અને ખર્ચ શૌર્ય જે યોગ્યતા તેના આત્મરૂપ છે.

રણક્ષેત્રરૂપી રંગભૂમિમાં જે શૌર્ય દર્શાવવામાં આવે છે તે ડાહ્યામાં ડાહ્યા પ્રકારનું છે. બંદુક પરના ભાલા સામક્ષામાં અથડાતા હોય અને તોપોનો બાર ગાજી રહ્યો હોય તે પ્રસંગે સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યને શૌર્યનાં કૃત્ય કરવાની પ્રેરણા થાય છે, અને સ્વદેશના કલ્યાણને અર્થે પોતાનો પ્રાણ તજવા તેઓ તત્પર થાય છે. શાખાશ છે તેમને !

સ્ત્રીઓનો અધિકાર સહન કરવાનો અને ક્ષમા કરવાનો છે તેથી તેઓ પુરુષના નેટલીજ સહનશીલતા માટે સમર્થ છે. યુદ્ધની લે.હીનોહાથની વાર્તાઓમાં, એક સ્ત્રીએ પોતાના પ્રિયની સાથે યુદ્ધમાં જવાને પુરુષનો પોરાક પહેર્યો, તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પાસે તે ઉભી રહી, અને પછી તેના શબથી જુદા પડવા કરતાં મરણ પામવું તેણે વધારે પસંદ કર્યું. તે સ્ત્રીની વાર્તા કરતાં આપણા હૃદયમાં વધારે દયા ઉત્પન્ન કરે એવી કદાચ બીજી કોઈ નથી. દુનીઆદારીના આવા કેટલા બધા ચોક્કાઓ જીવનરૂપી દુર્ગમ યુદ્ધમાં હમેશ પ્રવૃત્ત થાય છે, હમેશ અમુક સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે અને તે કદી મેળવવા પામતા નથી. દિવિત્રતારૂપી તોપથી કપાઈ મરે છે, જે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા જાય છે ત્યાંથી તેમને દેવ હડસેલી કાઢે છે અને હરાવી પાડે છે, અને નિરાશ અને નાઉમેદ જેવા થાય છે તોપણ તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા ફરી ધસારો કરે છે !

જેવાં હિંમતનાં કામથી રણવીર પ્રેરાય છે. તેવાં કોઈ પણ પ્રકારનાં કાર્યથી ખ્રિસ્તિ ધર્મવાર પ્રેરાતો નથી. જે રંગભૂમિ પર એને પોતાનાં પરાક્રમ દર્શાવવાનાં છે તે પ્રથમ હુમલો કરવાનું કે લડાઈ કરવાનું સ્થાન નથી, પણ દુઃખ સહન કરવાનું અને સ્વાર્થપરિત્યાગનું છે. એની છાતી પર કોઈ પણ તારા અગ્રકતા નથી કે એના ઉપર કોઈ પણ વાવટા જીડતા નથી. વળી ધણી વાર બને છે તેમ એ પોતાનું કર્તવ્ય કરતાં મરણ પામે છે; ત્યારે એનો પ્રાણ તરફથી ધન્યવાદ થતો નથી કે ભલકાથી એની પાછળ શોક દર્શાવાતો નથી, માત્ર એની કબર પર લોકો મુંગા અશ્રુપાત કરે છે, એજ એને દયાનાં કૃતનો બદલો મળે છે.

મનુષ્યને આબરૂ, કીર્તિ કે વિજયને માટે ઇશ્વરે સરભ્યો નથી, પણ દુનિયા આપી શકે તેના કરતાં કંઈ પણ વધારે જીયું અને મોહું ઇનામ મેળવવાને માટે સરભ્યો છે. જેરિમિ ટેલર કહે છે કે "ઇશ્વરે મનુષ્યને અંદિ પૃથ્વી પર અલ્પકાળ આપ્યો છે, તેમ છતાં પણ એ અલ્પકાળ ઉપર અનંત રિચતિને આધાર છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણે ધણા શત્રુઓ જીતવાના છે, ધણાં સંકટો ખાળવાનાં છે, ધણું જોખમ વેડવાનું છે, ધણાં વિધન વત્ત કરવાનાં છે, ધણાં આવશ્યનાં કામો કરવાનાં છે, અને ધણું કલ્યાણ કરવાનું છે."

આત્માર્પણ, ખ્રિસ્તિ ધર્મનો આધારજૂત અંશ છે. જિતમ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ કદી પણ સ્વાર્થ શોધનારાં નહોતાં. તેઓએ કીર્તિ કે પ્રસિદ્ધિની

અપેક્ષા રાખ્યા વિના આત્મા ખીળને અર્પણ કીધો છે. મેં માફ કર્તવ્ય કીધું એવું ગાન થાય તેજ તેઓ ઉત્તમ ધનામ સમજ્યાં છે. તોપણ જેમની તેઓએ સેવા બંધરી છે તેમની તરફથી 'ધન્ય છે' એવું સાંભળ્યા વિના ધણા માહ્યા ભય છે. "ખીળ તમારા જેવી સરાહત કરે એમ તમે ઈચ્છતા હો તેવીજ સરાહત તમે તેમની કરો" એ આજી અનન્ત પ્રસંગે લાગુ પડે છે, તોપણ વિશેષે કરીને તેઓ સમર્પકમાં હોય છે કે બેદરકાર હોય છે તેઓને તો એ ધર્મ બંધવવો સહેલો લાગતો નથી.

આપણે સમજી શકીએ તો જીવનમાં એક પણ જરૂર વગરની ચીજ નથી; આપણે જોઈ શકીએ તો જીવંતીનો આપણો એક પણ અનુભવ પ્રયોજન વિનાનો નથી. વિપત્તિ પણ ધણીખરી વાર મનુષ્યજાતના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોની સર્વથી વધારે નિશ્ચિત કસોટી છે. જર્મનિના પ્રસિદ્ધમાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યે કહ્યું છે કે "જેણે પોતાનું ભોજન અશુદ્ધિહિત કીધું નથી, જેણે પથારીમાં રૂઢન કરતાં ધણી દુઃખદાયક રાત્રિ ગાળી નથી, તેને હજી ઇશ્વરી શક્તિનું જ્ઞાન નથી." દુઃખદાયક બનાવો બને છે સારે આપણી પરીણા કરવાને અને કસોટી પર ચઢાવવાનેજ કદાચ ઇશ્વર તેમને આપણી પાસે મોકલે છે. પરીણાને સમયે આપણે દૃઢ રહીએ તો જે મન કર્તવ્યને અનુસરીને વર્તવાથી હમેશ સંતોષ પામે છે તે મનમાં એ એ દઢતાથી ચાંતિ આવે છે.

જે કામ કરે છે અને જે કામ કરવાનો સંદેશ રાખે છે તે સર્વને સુક્રમ કરવાની જોગવાઈ મળી આવે છે. કસ્યાણુ કરવાને આતુર આત્મા ખીળના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. ધૈર્ય અને આગ્રહ સર્વ વિધો દૂર કરી શકે છે. કેટલા બધા પુરુષો; અને કેટલી બધી સ્ત્રીઓ પણ મનુષ્યના વિના મરણ પામવા સ્વેચ્છાથી તત્પર થાય છે! તેઓ હૃદય લોકોની મુલાકાત લેવામાં અડધા રહે છે, તેઓ માંદા માણસોની માવજત રાખે છે, તેમને માટે કષ્ટ વેડે છે, ચેપી રોગ ગ્રહણ કરે છે અને ઉપટે તેથી મરણ પામે છે. આ પ્રમાણે ધણા લોકોએ પોતાના પ્રાણુ કર્તવ્ય અને દયાની ખાતર-જોયાં છે. તેમને પોતાના કાર્ય માટે પ્રીતિ સિવાય કંઈ બદલો મળ્યો નથી. પોતાને માટે નહિ પણ પારદાને માટે દુઃખ સહન કરવું એ હમેશ પવિત્ર છે.

કીટના તત્વજ્ઞાની અને કવિ એપિમીનાઇડીસને* મરડી અટકાવવા

* એવું ધરાય છે કે એને સેટ પાલે ટાઇટસ-પ્રત્યે પોતાના પત્રમાં (૧૩:૧૨) સૂચવ્યો છે.

અંથન્સ ખોલાવ્યો હતો. તે ત્યાં ગયો અને મરકીનો ઉપદ્રવ અટકાવવામાં સફળ થયો, પણ પોતાના નિવાસસ્થાન નોસ્સસના રહેવાસી પ્રત્યે અંધીનિયન લોકોની મહેરમાની ઉપરાંત ખીજું કંઈ પણ ધનામ લેવાની ના પાડી.

અસહના વખતમાં મરકી એ ભયંકર રોગ હતો. લોકો તેનાથી નાસી જતા હતા. તેઓ એક ખીજથી આધા નાસી જતા હતા. મરકીના ઉપદ્રવથી પીડાતાને વારંવાર લોકો છોડીને ચાલ્યા જતા અને તેઓ એકલા મરી જતા તોપણ, ધણા ઉદાર મનના અને દયાળુ પુરુષ અને સ્ત્રીઓ એ રોગ અટકાવવાને માટે પ્રાણત્યાગ કરવા તૈયાર ચતા. આસરે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર મિલન શહેરમાં મરકી ઉભરી નીકળી, મુખ્ય ધર્માખ્યક્ષ કાર્ડિનલ ચાલ્સર્સ ધોરો-મોએ તે વખતે (૧૫૭૬ માં) લોહીમાં રહેતો હતો. ઉપદ્રવથી સપડાયેલી જગ્યાએ જવાને તેણે તરતજ દંઝા જણાવી. તેના હાથ નીચેના પાદરીઓએ તેને સલાહ આપી કે તમારે રાહ જોવી. તેણે જવાજ દીધી, “ નહિ, ધર્માખ્યક્ષને ધર્મ ભક્તજન માટે પ્રાણત્યાગ કરવાનો છે તે તેમને જોખમનાં સમયમાં તજી શકે નહિ. ” તેઓએ જવાજ દીધી, “ હા, તેમના પક્ષમાં રહેવું એ વધારે ઉચ્ચ પદ્ધતિ છે. ” તેણે કહ્યું, “ યું, ભગ્ની રીત પકડવી એ ધર્માખ્યક્ષનું કર્તવ્ય નથી ? ” એ પ્રમાણે તે મિલન ગયો.

મરકી આશરે ચાર મહિના ચાલી. એ દર્મિયાનમાં તે કાર્ડિનલે જાતે માંદા માણસની, તેમને ઘેર, ઇસ્પિટાલમાં, અને ખીજે દરેક સ્થળે, મુલાકાત લીધી. તેણે તેમની તપાસ રાખી, તેમને અન્ન અને ઔષધ આપ્યાં, અને મરતી વખતે છેલ્લો ક્રિયા પણ પોતેજ કરી. જે દાખલો તેણે કરીને બતાવ્યો તેનું અનુકરણ તેના હાથ નીચેના પાદરી વર્ગે કર્યું, અને તેમણે તેના જેટલી આત્માર્પણ વૃત્તિથી લોકોની યરદાસ કરી. આ પ્રમાણે જર્માસુધી છેલ્લો માણસ મરી ગયો અને છેલ્લો માણસ સારો થયો ત્યાંસુધી તે બલો મુખ્ય ધર્માખ્યક્ષ પોતાની ધર્માખ્યક્ષ તરીકેની ખાસ ફરજ જાળવવા પાછો ગયો નહિ.

એ કાર્ડિનલ ખીજ વખતમાં પણ માનપાત્ર છે. દરિદ્રનાં હોકરાની ફજવણી માટે રવિચારશાળા જેઓએ પ્રથમ સ્થાપી તેમાંનો એ એક હતા. તેણે કહ્યું, “ વિશ્વાન્તિદિવસ મનુષ્યને માટે બનાવ્યો છે, અને મનુષ્યને કંઈ વિશ્વાન્તિદિવસને માટે સરજ્યો નથી. ” જેમ ખીજે કોઈ દિવસે કરી શકાય તેમજ તે દિવસે પણ દરેક સુકૃત્ય કરી શકાય. તે કાર્ડિનલ મહોલામાંથી

છોકરાને રવિવારે પાછલે પહોરે મિલનના દેવલમાં પોતાની પ્રાસે બોલાવતો અને લખતાં વાંચતાં શીખવતો. તેઓ કિતાબી ચોપડીઓ અને પથ્થરપાટીઓ લખ જતાં અને એ જો બોધ કરતો તે તેના પર ઉતારી લેતાં. એના પાદરીઓએ એને મદદ કાઢી, અને એ સ્થાપિતશાળા લોકપ્રિય થઈ. ૩૦ વર્ષ યજ ગયાં છે તોપણ કાર્ડિનલ બોરોમીઓની રવિવારશાળા હજી પણ ચાલતી છે. ૧૮૭૬ ની વસંતઋતુમાં આ ગ્રન્થકારે છોકરાને પથ્થરપાટી અને પુસ્તક સહિત રવિવારશાળામાં બોધ લેવા દેવળમાં એકઠાં થતાં જોયાં.

એ કાર્ડિનલે પોતાની જમી આવક શાળાઓ અને વિદ્યામંદિરો બાંધવામાં અને દયા અને પ્રેમનાં કામો કરવામાં વાપરી. એના જમાનામાં નિર્દયતા ખૂબ જોમમાં હતી અને તેનું જોર નરમ પાડવા એનાથી અને તેટલા ઉપાય એણે ચોલ્યા. એણે પોતાના વર્ગમાંજ સુધારો કરાવતો આરંભ કીધો. એણે પાદરી વર્ગમાં અને મુખ્યત્વે કરીને મઠવાસી પંથોમાં સુધારો અમલમાં આણવાનો પ્રયાસ કર્યો. ઉમ્બિલિટ્ટિ પંથના લોકો પોતાના વિષયી આચરણને કીધે લોકોને નિન્દા કરવાનું ધણું કારણ આપતા હતા તેમનામાં વધારે સારી જીવનવૃત્તિ દાખલ કરવા મહેનત કીધી. તે કાર્ડિનલ મોટા દેવલમાં ગરીબ છોકરાને વાંચતા શીખવતો હતો તેથી તેને તેમણે સરખો નિન્દાપાત્ર ગણ્યો. તેને વિશ્રાન્તિદિવસ, પવિત્ર દેવલ, અને હિપદેશકવર્ગને અપવિત્ર કરનાર ગણવામાં આવ્યો. + તેની રવિવારશાળાને એક “લપંકર નૂતન પદ્ધતિ” ગણવામાં આવી. ઉમ્બિલિટ્ટિ પંથીઓએ પ્રજુબોજનના મેજ આગળ કાર્ડિનલ ઉપત્યારે તેને જાળાથી ઠાર કરવા એક માણસને પૈસા આપ્યા. “તમારાં હૃદયને

! + એક અમેરિકન ગ્રન્થકાર કહે છે કે “આજ પણ જો કોઈ પુરૂષ રવિવારશાળાં કામ એવા વિરતાસ્થી અને મોટા પાયા પર કરવા પ્રયાસ કરે તે છોકરાના બધા જીવનને ઘાગુ પડે—અને કાઈસ્ટે કીધું ‘પ્રમાણે કામ કરવાની માત્ર એ એકજ આવહારિક અને ફેલેક્ટમંદ સીલ છે—તો તેની સર્વ નિન્દા થાય. દાખલા તરીકે તે પોતાના પુસ્તકાલયમાંથી સારા નીતિ સુધારે એવા બ્યવહારિક ગ્રન્થો પૂરા પાડી અનીતિના ગ્રન્થો તરફ લોકોની પ્રીતિ અટકાવવા પ્રયાસ કરે, કે પોતાની શાળામાં કામ સોંપનાર મંડળી નીમી આગમુ, બટકવાની ટેવ દૂર કરવા પ્રયાસ કરે તો વરતજ વિશ્રાન્તિદિનના રક્ષણ કરનારાઓ અને ધર્મપુસ્તકના અભ્યાસરક્ષકો નમત્ ધ્યાં છે: કારણ કે ધર્મનું ડોળ કરનાર માણસોને ઉધર સમક્ષ લગા રહેનાર માણસની કોઈ પણ જમાનામાં કદી પણ ખોટ પડી નથી. અરે પવિત્ર પંથના બાહ્યો ! તમારો અગ્ન્યજ્ઞકારક જીવનો કદી પણ સમૂળ નાશ નહિ થાય !”

પીડાવાદેશો માં, તેમજ તમે ભવ રાખશો માં” એવી મતલબની કવિતા ગાયકમંડળ ગાતું હતું તેજ ક્ષણે મારાએ ઉઘાડેઠોક તે કાડિનવને બંદુકથી ગોળી મારી. તેને તે ગોળી પીઠ પર વાગી, પણ તેણે રેશમો અને ભરત ભરેલા ખૂતો જામો પહેર્યા હતા, તેણે તે ગોળીથી તેનું રક્ષણ દીધું અને તે ગોળી જમીન પર પડી. તે કાડિનલ બહાદુર અને દૃઢ નિશ્ચયવાળો હતો. તેની આપપાસના બધા ગભરાયા, સારે તે પોતે મુંગા પ્રાર્થના કરતો જારી રહ્યો.

મરકીનો વિષય પાછો પકડીએ. ન્યારે લોકોને ખરાબ ખાવાતું મળતું અને તંદુરસ્તીના આવશ્યક નિયમોને તદ્દન ગણુકારવામાં નહોતા આવતા, ત્યારે આ દેશમાં એ ઉપદ્રવ વારંવાર આવતો. લંડનમાં શેરીઓ સાંકડી અને ગંદી હતી, પવનની બરોબર છૂટ નહોતી, અને પાણી બરોબર પૂરું પાડવામાં આવતું નહોતું, ત્યાં મરકી ધણી નાશકારક નીવડતી. એ છેલ્લી ૧૬૬૫ માં દેખાઈ, અને લંડનની વસ્તી હાલ છે તેના કરતાં છઠ્ઠે દિવસે પણ નહોતી, સારે એ ઉપદ્રવથી ૧,૦૦,૦૦૦ માણસો નાશ પામ્યાં. લંડનમાંથી તે ગામડામાં ફેલાઈ. ધણી લોકો એ રોગ ન્યાં ચાલતો હતો ત્યાંથી નાસી ગયા, તેપણુ ઉત્તમ પ્રકારનું સ્વાર્પણ કરનારા દષ્ટાન્તબૂત ધણા પુરૂષો મળી આવ્યા. ડૉક્ટરો અધ્યક્ષ મેડર્સ એમાંનો એક હતો. તેણે સ્વાર્થનો કંઈ પણ વિચાર કીધો નહિ, પણ પોતાના ભક્તમંડળનેજ માટે વિચાર કીધો. મરીબ લોકોને રહેવાને માટે એક મહામારીરક્ષકાલય* અથવા ઇસ્પિતાલ ઉભી કરવા માં આવી; તેમને કંગાલ ધરોમાંથી ત્યાં લાવ્યા અને સંભાળથી તેમની બરદાસ લીધી. સંભાળ રાખનારાઓ મેળવવા મુશ્કેલ પડતા, તેપણુ તે અધ્યક્ષ હમેશ ત્યાં રહેતો. યોદ્ધાની પેઠે તે પોતાને કર્તવ્ય રથળે હમેશ રહેતો. અન્નની જરૂર હોય ત્યારે તે પોતે સવાર થઈ ગામડામાં પોતાને ખેતરે જતો, અને અનાજના કાષળાઓ ઘોડા પર મૂકી તેમને માટે લાવતો. જે જોખમમાં પોતે જતો જતો તે જોખમમાં પોતાના નોકરોને જવા દેતો નહિ, અને ઘોડા પર પોતે જતેજ જન બાંધતો અને ઊડતો; એટલુંજ નહિ, પણ એક છુપું બારણું કરાવ્યું હતું તેમાંથી ખેતરના લોકો સાથે બેગો થયા વિના જ આવ કરી શકતો. આ પ્રમાણે રોગ ચોક્કમાંજ રહી. તે અધ્યક્ષ આત્મદમન કરનાર, ઉદાર વૃત્તિવાળો, અને સંપૂર્ણ રીતે સાધુ પુરૂષ હતો. તેની આવક વધી સારે તેણે તે સધળી ધર્માદા કામમાં, પરોણાગત કરવામાં અને દરેક

સત્કાર્યની વૃદ્ધિ કરવામાં વાપરી. ખરેખરી ભક્તિ અને ખ્રિસ્તિઓમાં જોઈએ એવી પરાપકાર. છુદ્ધિનું એક સંપૂર્ણ કાર્યરૂપ તેનું જીવન હતું.

લંડનમાં સિડનહામ અને ઘણા ખરા દાકતરો નાસી ગયા, પણ દેટલાક આત્મસંયમી પુરૂષો રહ્યા એમાંનો એક દાકતર હોશસ હતો. તે પોતાને કર્તવ્યસ્થળે વળગી રહ્યો હતો. તેણે માંદા માણસોની પાસે સતત જવાનું જારી રાખ્યું. અતઃકરણ કામ પસંદ કરે તે સિવાય આત્મસંયમી ઉદ્યોગથી તેને ખીજે કંઈ લાભ મળ્યો નહિ. દ્રવ્ય જતું રહેવાથી તે દુર્દશામાં આવી પડ્યો. કરજને લીધે તેને લડ્ગેટના કેદખાનામાં કેદ કીધો, અને લાં તે ૧૬૮૮ માં મરણ પામ્યો. મરકીના ઉદ્ધવા ઉપદ્રવ વિષે તે ઉત્તમ વર્ણન મૂકી ગયો છે. x

અમે કહી ગયા તે પ્રમાણે લંડનથી મરકી ગામડાંમાં પ્રસરી. ઘણા દૂરનાં ગામડાંનાં સ્થાનોમાં એવી જગ્યાઓ બતાવાય છે કે લાં એમ કહે છે કે, “તેઓએ મરકી દાટી દીધી.” દાખલા તરીકે ડુબિં પરગણામાં પ્રવેશના દૂરના ભાગમાં એક દરજીને લંડનમાંથી મોકલેલી લુગડાંની પેટી મળી. દેવતા આગળ તેને મુકવતો હતો ત્યારે તે મદિા પડ્યો અને ચોથે દહાડે મરકાના ઉપદ્રવથી મરી ગયો. રોગ ફેલાયો. તે ગામના રહેવાસીઓ માત્ર ૩૫૦ જ હતા, તેમણે સર્વેએ ગામકું ઊડી ખીજે સ્થળે જવાનો વિચાર કીધો, પણ ધર્મોપદેશક વિલિયમ મોમ્પેસ્સનની બહાદુરીથી તેઓ પોતાનો વિચાર અમલમાં આણ્યતા અટક્યા. તેણે લોકોને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે તમે જશો તો રોગને સર્વત્ર ફેલાવશો, તેથી તેઓ રહ્યા. તેણે પોતાનાં ઊંઢરને મોકલી દીધાં, અને નાણુક. અને પણ મોકલી દેવા ઈચ્છ્યું, પણ તે ઘણીની પાસે રહી.

મોમ્પેસ્સને આસપાસના ભાગોમાં મરકી ફેલાય નહિ માટે તે ગામને નિરાણું કરવાનો નિશ્ચય કીધો. અર્લ્ ઝૉન્ડ ઉવનશાયરે સર્વ આવશ્યક મીલો, ખોરાક, ઔષધ, અને ખીજ જરૂરની નીજો, પૂરી પાડી. લોકો દેવ-લમાં એકા ન યાય માટે તેણે ખુદશી જગ્યામાં ઉપદેસ આપવા માંડ્યો.

x એ મરકી વિષેનાં વર્ણનોમા ઉત્તમ જાતિનું વર્ણન કીડાનું લખેલું છે. તે ૧૭૨૨ માં પ્રતિષ્ઠ થયું; અને જણાય છે તે પ્રમાણે, સત્તાવાર વર્તમાનપત્રો અને ખાનગી અને જહેર લેખ પરથી તે ગેળવેલું છે; પણ સર્વથી ઉત્તમ વર્ણન ૧૬૭૨માં જે દાકતર દોશસે પ્રતિષ્ઠ કીધું અને જે અંગ્રેજીમાં લાપાત્વર ૧૭૨૨ માં દાકતર જૉન કિવન્સએ કીધું તે છે.

ખીલુમાં એક ખડકને તેણે વાંચવાની મેળ તરીકે પસંદ કીધી, અને લોકો તેની સામા લીલા ઢોળાવ પર ગોઠવાતા, તેથી તેને સ્પષ્ટ સાંભળી શકતા.

સાત મહિના સુધી મરડીથી ચતો વિનાશ જારી રહ્યો દરેક પ્રસંગે ધર્મસમાજ એકઠી થતી ત્યારે નાની નાની થતી. ધર્મોપદેશક અને તેની સ્ત્રી હમેશાં માંદા માણસોમાં રહેતાં હતાં અને તેમની સલાહ લેતાં, માવજત રાખતાં, અને તેમને ખોરાક પૂરો પાડતા. આખરે તે સ્ત્રી એ ઉપદ્રવથી સપડાઇ અને તેની નખળી સ્થિતિમાં તરતજ ભોગ યજ્ઞ પડી. તેને દાદી અને ધર્મોપદેશકે, જાણી રીતે પોતાના લતામાં રહેનારાં આટલાં બધાં માણસોની કબર પર કહ્યું હતું, તેમજ તેની કબર પર કહ્યું કે “જેઓ ધર્મ પર વિશ્વાસ રાખી મરણ પામે છે તેમનું કલ્યાણ થાય છે, એજ પ્રમાણે પરમાત્મા પણ કહે છે; કેમકે તેઓ કષ્ટમાંથી વિશ્રાન્ત પામે છે.” તે ધર્મોપદેશક મરવાને તત્પર હતો, પણ તે આશામાં ને આશામાં જીવતો રહ્યો. રહેવાસીમાંના ચાર પંચમાંથી જાગ મરણ પામ્યો, અને તે સર્વને ગામની ઉદાર નીકાળી ટેકરીમાં દાઢવામાં આવ્યા. તેણે એક પત્રમાં કહ્યું, “હું ખરેખર એમ કહી શકું. કે અમારૂં શહેર ગાંઠગોથા જેવું, ખોપરીનું સ્થાન થયું છે..... મારા લતામાં ૭૬ કુટુંબ એ ઉપદ્રવથી સપડાયાં હતાં અને તેમથી ૨૬૫ માણસો મરી ગયાં.” મોખેરસન જાતે ધણે ધરડો યથો ત્યાંસુધી જીવ્યો. તેને લિંકનની ઉપાધ્યક્ષની જગ્યા આપવામાં આવી, પણ તે લેવા તેણે ના કહી. તેણે પોતાના લતાનાં માણસોમાં અને પોતાની વહાલી સ્ત્રીની કબર પાસે રહેવાનું વધારે પસંદ કીધું. તે ૧૭૦૮ માં મરી ગયો.

અજાયબ જાણી વાત એ છે કે આશરે પચાસ વર્ષ રહીને કેટલાક મજુરો “જ્યાં મરડી દટાઇ હતી” તે જગ્યા પાસે ખોદતા હતા, ત્યારે કંઈ સજીવુ ધુગધુ તેમને જડી આવ્યું. તે ખેશક મરી મથલાઓની કબરમાંનું હતું. તે મજુરોને તરતજ ઝેરી તાવ વળગ્યો. તેમાંના ત્રણ માણસો મરી ગયાં પણ એ એક આખા ગામમાં પ્રસર્યો અને ૭૦ માણસો માર્યા ગયાં. મરડી ગઇ તોપણ ઝેરી તાવ રહ્યો જણાય છે. અને ઇંગ્લેન્ડનાં ધણાં શહેરોમાં દર વર્ષે હજારો માણસો એ બાકર રોગથી માર્યા જાય છે. ૯

૩૩ વર્ષ પહેલાં લીડ્સમાં અન્યકાર રહેતો હતો ત્યારે તેને ઝેરી તાવ એકદમ નીકળેલો યાદ છે. તે શહેરના મરીખમાં મરીખ લોકો રહેતા હતા તે જાગમાં તે મૂળ પ્રગટ થયો અને પછી રૈસાદર લોકોના લતામાં પ્રસર્યો. એક વાડામાં સાત ધરમાં ૨૮ માણસો એ તાવથી સપડાયાં હતાં અને

તેમાંનાં ત્રણ ધર્મમાં સુવાને પથારીઓ પણ નહોતી. ખીજા વાડાઓ અને ધરોમાં પણ એવીજ દશા હતી. એક ઘેર બાર જણને તાવ આવ્યો હતો અને તેમને એક પણ પથારી સુવાને નહોતી. રોગમુક્તિગૃહ* અને જવરો-પદ્માય* તદ્દન બરાબ ગયાં. ઈસ્પતાલને બદલે એક કામચલાઉ ક્ષાત્રાની છાપરી ઊભી કીધી, અને તાવથી પીડાતા રોગીઓને રહેવાને માટે એક કારખાનું અલાપદું રાખ્યું.

લીડસનો ધર્મોપાધ્યાય, ડૉક્ટર હુક, અને માનવતો જે. હિલ્સ (જે પાછળથી કે.સંખિયાનો ધર્માધ્યક્ષ થયો) એ જગ્યાનાં દરરોજ મુક્ષા-કાત લેતા. તેઓ બની શકે એટલો દિવાસો અને મદદ આપતા. કુથોલક પાદરીઓ સર્વથી વધારે પરમાર્થ કરનારા હતા. આ સંનિપાતજ્વર ઊભળ્યો ત્યારે તેઓ લાગલાજ ગરીબ લોકોને મદદ કરવા આવ્યા. ખીચાખીચ વસ્તીવાર્ગી મરદીનાં સ્થાનો, જ્યાં ઝેરી હવાનો શ્વાસ લેવાથી પંથુ મોતની પ-જાતું, ત્યાં તેઓ નિર્ભયથી અને પવિત્ર ઈર્ષ્યાથી ગયા. તેઓ મરનારાઓ અને તરતજ મરી ગયલાઓની પથારી આગળ ઊભા રહેતા માલમ પડ્યા. તેમનાં દહ અંતઃકરણ કોષ પણ પ્રદારના ભયથી કમ્પાં નહિ. તેઓએ સાક્ષાત્ નગર આગળ મૃત્યુ જોયું, તોપણ તેઓ ખીધા નહિ. આખરે તેઓને ચેપ વળગ્યો અને એક પછી એક માંદા પડ્યા અને મરણ પામ્યા. માનવતો હેલ્થ વાગ્નેડી, નોકરીમાં જૂનો કુદાલક પાદરી, પ્રથમ મરણ પામ્યો. ખીજે દિવસે તેની પછી નોકરીમાં દાખલ થયેલો પાદરી મરી ગયો. તે લીડસમાં માત્ર ત્રણજ અઠવાડીયાં થયાં આવ્યો હતો. જણ્યે કોષ સહે-ને ઘેરો ધાવ્યો હોય ને તે છતવા કોષમાં પાડેલા બાકારા આગળ જવાને યોદ્ધાઓની પડાપડી થાય તેવીજ રીતે અત્રે પરોપકારનું કામ કરવામાં પણ દયાળુ હૃદયના પુરુષોની પડાપડી થઈ. તે સર્વેએ આજીજી કીધી કે ભયને સ્થાને જવાની અમને રજા આપો. વાગ્નેડીની પછીનો ધર્માધ્યક્ષ પણ રોગનો ભોગ થઈ પડ્યો. વળી ખીજા જે મરી ગયા. એ પ્રમાણે પાંચ ઉપદેશકો મરી ગયા. તેમના સ્મરણને માટે જે સાદી કબર ઊભી કીધી તેમના પર એમ લખ્યું કે " ૧૮૪૭ માં પવિત્ર ધર્મ બળવતાં તેઓ જ્વરનો ભોગ થઈ પડ્યા."

આ લોકો ઉપરાંત તે ગામડાના દેવલનો મદદનીશ પાદરી પણ એજ કારણથી મરણ પામ્યો. મિતાહારીપણાના પક્ષમાં પોતાના પ્રવાસને માટે

* રોગમાંથી મુક્ત કરવા રોગીઓને રહેવા બાંધેલું ઘર.

+ તાવથી પીડાતા લોકોની ઈસ્પતાલ.

પ્રસિદ્ધ એવો એક ગૃહસ્થ પણ ચાલ્યો ગયો. તે શહેરના એ શત્રુવૈદ્યો પણ એ તાવથી સપડાયા અને તેમાંનો એક મરી ગયો. બધાં મળીને ૪૦૦ માણસો એ ઉપદ્રવથી માર્યા ગયાં. શત્રુવૈદ્યો અને દાકતરો ગમે તેવો એવી રોગ હોય તોપણ હમેશ તે રોગથી પીડાતા દરદીઓના સંબંધમાં હોય છે. એ માણસો, ઘણીવાર ઇનામની સહેજ પણ આરા રાખ્યા વિના, દરેક રૂપમાં મોતની સામા છાતી ચલાવે છે. તેમને બોલાવે છે ત્યાં તેઓ જાય છે, પાછા હાથ વગર કર્તવ્ય કર્યાં જાય છે, અને કોઇ કોઇ વખત તો તેની તેમને કોઇ શાખાથી પણ આપતું નથી. જ્યાંસુધી તેમની શક્તિ નરમ પડી જાય છે અને હિંમત ભાગી પડે છે ત્યાંસુધી તેઓ પોતાનું જોર વાપરે છે. તેમનું ચરીર ખાલી થઇ જાય છે, અને તેઓ મહેનત અને કષ્ટ સહન કરે છે. પછી જ્વર તેમના પર ચઢી એસે છે અને તેઓ તેને શરણુ થાય છે. આવા વીરો શાંત રીતે જ્વન પૂરું કરે છે અને કીર્તિ તેમને ઠદી પહોંચવા પામતી નથી. સર્વથી મોટા વીર પુરુષો એવા હોય છે કે તેમને ડુનીયા ઝોળખતી પણ નથી.

શત્રુવૈદ્યોએ રણક્ષેત્રમાં તેમજ ગરીબ લોકોના ઘરમાં કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. તેઓ છાવણીમાંથી ગોળાના પ્રહાર ચતા હતા ત્યારે ત્યાં ગયા છે, અને ધાયલ સિપાઈઓને પાટા બાંધવા અને માવજત કરવા લાઈ આવ્યા છે. ક્રૈંચ શત્રુવૈદ્ય લૈરિ એ બાબતમાં ખરેખરો શરવીર હતો. મૅરકૅથી લસકર પાહું ફર્યું ત્યારે શત્રુની ગોળાઓ વાગતી હતી તેજ સ્થળે એ બરોબર શત્રુક્રિયા કરતો જોવામાં આવ્યો હતો. દરદીનું રક્ષણ કરવાને તેની પાસે માત્ર છાવણીમાં પહેરવાનો ઝબ્બો હતો. બરફ પડતો હતો તેમાંથી રક્ષણ કરવાને દરદી ઉપર તે ઝબ્બો છત્રની પેઠે ધરવામાં આવ્યો. ખીજે એક દાખલો ઠણસની બળતી રેતીમાં બન્યો. તેમાં પણ આ બહાદુર નાના શત્રુવૈદ્ય એવોજ ઉત્સાહ બતાવ્યો. અંગ્રીજ લેકોની સાથે યુદ્ધ તરતજ થઇ રહ્યું હતું, અને ધાયલ ચમલાઓમાં એક સરદાર સિદ્ધિ હતો, તેનું ધુંટણુ ગોળાથી ભાંગ્યું હતું. લૈરિને માલમ પડ્યું કે ધુંટણુને એકદમ કાપી નહિ નાખીએ તો કદાચ નાશકારક પરિણામ નીપજશે, તેથી તેણે તે કાપી નાખવા પોતાની ઇચ્છા જણાવી. સરદારે એ સંભોષવાર કરવાની હા કહી, અને તેથી માત્ર તથુ મિનિટમાં જ શત્રુની ગોળાઓ આવતી હતી તેવે સ્થળે તે શત્રુક્રિયા કરવામાં આવી. પણ અરે! ઝેટલામાં તો અંગ્રીજ પાસગા આવી પહોંચતા હતા. હવે ક્રૈંચ શત્રુવૈદ્ય અને તેના પ્રિય દરદીની શી વલે? લૈરિએ કહ્યું છે

કે “ તે ધાયલ અમલદારને મારા ખલા પર જેસાડી અમારું લશ્કર પૂર જેસથી પાછું ફરતું હતું ત્યાં તેને જલદી લઈ જવાનો મને ભાગ્યેજ વખત મળ્યો. મેં હારખંધ નીકો જોઈ, તેમાંની કેટલીકમાં એક જાતનાં ઝાડવાં વાળ્યાં હતાં, તેમાં થઈને હું આડકતરાતો ચાલ્યો અને તે ઝાડવાંથી છવાયલા પ્રદેશમાં પાપગાએને ચકરાવો ફરીને વધારે લાંબે રસ્તે જવું પડ્યું. તેથી આ પાપગાની ડુકડી આવી તે પહેલાં અમારા સૈન્યની પછવાડેની ડુકડી સાથે હું મારે સારે ભાગ્યે મળી ગયો. આપરે હું આળસબેર એક ધાયલ થયલા અમલદાર સાથે એલેક્ઝાન્ડ્રિયા આવ્યો અને લાં મેં એને બરાબર સારું કીધું ”

આ વળી એક ખીજ વીરનો વૃતાન્ત છે. વાક્રામના મુદ્દની શરૂઆતમાં શાહનવાહ ક્રિશ્ચિયનના સંક્રાન્ત શસ્ત્રવૈદ્ય દાકતર સેલ્સડોર્ફને પગ છરાના ગોળાથી લાંગ્યો. ભોંયપર સુતો હતો, સારે તેણે સેનાપતિના મદદગાર એમ ક્રિ ક્રુઈગને ગોળી વાગવાથી આસરે પંદર પગલાંને છોટ પડેલો અને લોહી વમન કરતો જોયો. શસ્ત્રવૈદ્યને માલમ પડ્યું કે આ અમલદારને ત્વરાથી મદદ કરવામાં નહિ આવે તો તે તરતજ મરી જશે. તેણે સર્વ શક્તિ એકઠી કરી, ન્યાંમુધી તે અમલદારની પાસે પહોંચ્યો. લાંમુધી ભોંય પર ધસડાતો ધસડાતો ગયો. તેની ફસ ખોલી રુધિર ઠાઠી નાંખ્યું, અને તેની છાંદગી બચાવી: ફી ક્રુઈગ પેતાના કલ્યાણકર્તાને આભિંગન કરી શક્યો નહિ. તે ધાયલ દાકતરને વીએના લઈ ગયા, પણ તે એટલો બધો થાકી ગયો હતો કે તેના પગને કાપી નાંખ્યા. પછી માત્ર ચાર દિવસ જીવ્યો.

... લશ્કર ધસારો કરે, સારે સામાન્ય રીતે ધાયલ થયલાએને જેસવા મટિ સૈન્યના પાછલા ભાગમાં માડાં લઈ જવામાં આવે છે. થોદાઓ પડી જાય છે, સારે તેમને દવા કરવા સારું શસ્ત્રવૈદ્યની પાસે લઈ જાય છે. લશ્કરને માંહું હલ્લું પડે છે, તો શસ્ત્રવૈદ્યોને અને ધાયલ થયલાએને નાસી જવું પડે છે; નહિ તો તેઓ કેદ પડાય છે. આલમાના મુદ્દ પ્રસંગે રુશિયન લોકો નાહા અને અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો તેમની પાછળ દોડયા. ધણી ધાયલ થયલા થોદાઓ પડયા રહ્યા. હજારો રુશિયનોને રજુક્ષેત્રના પૂર્વ ભાગમાં આપ્યા અને લાં તેમને તે નદીની પાસે જમીનના રક્ષિત પ્રદેશ પર હારખંધ મૂકયા.

સુભાએ મુખ્ય અધિકારીની ઠાવણીમાં એક શસ્ત્રવૈદ્ય હતો, તેનામાં કીર્તિ અને કર્તવ્યની સમજ હતી. તે સમજ દૃઢ સંકલ્પશક્તિ, અનિવાર્ય

ઉદ્યોગ, અને ધંધુી ચપળતા સાથે ભાંગળ સંયુક્ત ચગલી પરિપક્વ વિવેક-
શુદ્ધિ અને સ્વભાવને વશ રાખવાની શક્તિથી પુષ્ટ થઈ હતી. એ ૪૪ મી પલ-
ટણુનો દાકતર ચૈમ્પ્સન હતો. રશિયન લોકો દેશ છોડીને જતા રહ્યા
હતા, તેાપણુ ૪૦૦ રતલ બિસ્કૂટ અને પોતાના કામમાં મદદ કરવાને
લેખેએ તેટલાં માણુસો મેળવવામાં તે કૃતેહ પામ્યો. તેણે તરતજ ધાયલ
ચપલાએને ખવડાવ્યું; કમકે ચોવીસ કલાક થયાં તેમને કંઈ ખોરાક મળ્યો
નહોતો. પછી તેણે તેમના ધાને પાટા બાંધ્યા. આ કરવામાં તે સર્જનના
સાત વાગ્યાથી રાતના સાડા અગીઆર વાગ્યા સુધી રોકાયો.

એટલામાં સિપાઇઓ ધાયલ અંગ્રેજને યુપેટોરિયામાં વહાણોમાં
લઈ જવા નીકળ્યા હતા. પછી ચૈમ્પ્સન અને તેનો તોકર, જૉન એમ
આધ, ધાયલ રશિયનોમાં રહ્યા. તેઓ લાં એકલા ત્રણ દિવસ અને ત્રણ
રાત, દિવસે બાળી મૂકે એવો સૂર્યતાપ અને રાત્રે તારાના ઝળકાટમાં અતિશય
ટાક સહન કરી રહ્યા. આખરે રશિયનોને વહાણમાં બેસાડી સલાહના
વાવટા નીચે રશિયન બંદરમાં મોકલવાનો પ્રસંગ આવ્યો. કિંગ્લેક કહે છે
કે “આખરે બચારે ૨૬ મીની સવારે ‘આલિયન’નો ટંડેલ લૂશિંગ્ટન
કિનારેથી આવ્યો અને બે દેશી ભાઇબંધોને લયકર રીતે કર્તવ્ય કરતા
તેણે જોયા, સારે તેમની દહતાથી તેને ધણો આનંદ અને આશ્ચર્ય લાગ્યાં,
અને જે જે દુઃખો તેમણે સહન કર્યા હતાં તેને માટે તેના હૃદયમાં સમાન-
ભાવ ઉત્પન્ન થયો.*

એજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના બળવામાં બનારસની ધરિપતાલનો
શસ્ત્રવૈદ્ય ડાક્ટર કે જીંદગીને જોખમે કર્તવ્ય સ્થળે ટકી રહ્યો; કમકે શત્રુઓ
તેનો તેમજ તેના પીડાતા દરદીઓનો નાશ કરવા આવતા હતા. કાનપુરના
બંધકર બનાવે, જેમાં એકએક મરદ, સ્ત્રી, અને છોકરું સર્વે નાશ પામ્યાં,
તે દરેક જણુને યાદ છે. તેાપણુ અંગ્રેજો બળવાખોર સિપાઇઓની ક્ષય
કરતી ગોળીઓ સહન કરીને પણ આખર સુધી ટકી રહ્યા. ન્યૂ યૉર્કનો
કોલિયર કહે છે કે “જેને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ તેવા ધર્મથી શૂન્ય
સાધારણ સિપાઇ કરતાં કોઇપણુ અન્ય પુરુષ સામાન્ય રીતે વધારે હોષ
શકે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. તે બાપડાની આખી જીંદગી એવી હોય છે કે
તેથી તેને ધર્મ સંબંધી કંઈ પણ વિચાર આવવો ધણો મુશ્કેલ છે, અને
તેને એ પ્રમાણે ધર્મ વિષે કંઈ પણ વિચાર લાગ્યેજ આવે છે. પણ હિંદુ-

સ્તાનના મોટા સિંપાઈના બળવા પછી એમ માલુમ પડ્યું છે કે અંગ્રેજી સરકારમાંના વહીવટી માણસોને ખ્રિસ્તિય ધર્મ છોડી દઈ બળવાખોરોનો ધર્મ ગ્રહણ કરવાનો પક્ષ અથવા તે પાખંડીઓ વિકાર અને કોષથી જે કંઈ કમકમાટી ઉપજાવે એવી રીતે શોધી કાઢે તેનાથી મરણ પામવાનો પક્ષ, એમાંથી ખુશીમાં આવે તે પક્ષ સ્વીકારવાનું કહેવામાં આવ્યું. એમ ધરાય છે કે તેઓ એકેએક મરી ગયા, અને કોઈપણ સાધારણ સિંપાઈ વશ થવાનો એકે દાખલો હજી હમણા જાણવામાં આવ્યો નથી.....એ મનુષ્ય ખ્રિસ્તિય ધર્મના પક્ષમાં હતો, અને ચીપીયા વડે પછુ તેના હૃદયમાંથી એ શુદ્ધ શૌચ એવી બહાર કાઢી શકાયું નહિ કે અગ્નિ વડે બાળી નાંખી શકાયું નહિ.....અને એ પ્રમાણે કોઈપણ મનુષ્યમાં લાભ્યેજ ચારતા હોય અથવા તમે ચારતાનો અર્થ શુદ્ધ અને પવિત્ર જીવન અને ધર્મજ્ઞાનરૂપી સુંદરતા કરતા હો તો તે ન હોય, તોપણ તેનામાં શૌચ હોઈ શકે.”

વળી મુલતાનમાં થોડાં વર્ષ ઉપર અધોકનો રોગ આપ્યો હતો ત્યારે ૭૦ મી પલટણના જે બીનઅધિકારી અમલદારોની આત્માપંજુવૃત્તિ અમારે અત્રે વર્ણવવી જોઈએ. સીઓની ગેરહાજરીમાં તેમણે માંદા અને મરતા દરદીઓની માવજત કીધી, અને અધોકથી પીડાતા દરદીઓની ઇસ્પતાલમાં રાત દહાડે કામ કીધું. આખરે કોર્પોરલ ડબ્લિયુ શાયરનું શરીર માત્ર પરિશ્રમથીજ તૂટી મર્યું અને તે મરણ પામ્યો; પણ તેની જગ્યા બીનઅધિકારી પાડી. બીન બીનઅધિકારી અમલદાર કોર્પોરલ હૅપ્પરે ટોપાની ઇસ્પતાલમાં કામ કરવા ખુશી જણાવી, અને ત્યાં દાકતરી અને લશ્કરી, અને અમલદારોએ તેનો ઉપકાર માન્યો. અને સ્થળે શસ્ત્રવૈજ્ઞાને હમેશા કર્તવ્ય બજાવ્યું, અને દરેક ક્ષણે મોતની સામા ટક્કર લીધી.. થોડાં વખત પછી સેનાધિપતિ મુલતાન ગયો, ત્યારે તેણે ડબ્લિયુ શાયર અને હૅપ્પરનો સ્મૃતિ કરનાર મિત્ર સમક્ષ જાહેર રીતે ઉપકાર માન્યો.

૧. પણ એજ ગુણુ કોઈ કોઈ વખતે ગોળી અને છરાના ગોળાનો પ્રહાર ચાલતો હોય ત્યાં પણ દર્શાવવામાં આવે છે. ૧૮૧૨ માં ફ્રેન્ચ લોકોએ કેડીઝને ઘેરો ધાલ્યો ત્યારે મરદ અને ઓગોને મહોલામાં, બારીઓમાં, અને ધરને એકાંત સ્થળે પણ મારી નાંખ્યાં. સત્રુઓ છરાના ગોળા મારતા ત્યારે લોકોને રક્ષણ કરવાની સૂચના તરીકે એક મોટો ઘંટ એક વાર વગાડવામાં આવતો. એક દિવસ ગોળી આવવાના ચિહ્ન તરીકે ગંભીર ઘંટનાદ સંભળાયો. તે ગોળાજ ઘંટ પર જોરથી અકળાઈ તેના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા. જે સાધુની

કરજ એ ઘંટ વગાડવાની હતી તેણે શાંત રીતે આ દુનીઆનો ત્યાગ કરીને અને પરદુનીઆનો પ્રવેશસૂચક ઘંટ વગાડ્યો. એ સંતુરૂપે મોતના ભયને પત કર્યું નહિ.

પશુ એજ ધરમાં એક સ્ત્રીએ અલૌકિક શૌચ દર્શાવ્યું. મૃદંગોડાઈ એક સીમાડા પર આવેલો કિલ્લો હતો, તેની આસપાસ ખાડી કે છરાના ગોળાથી રક્ષણ કરનાર કંઈ સાધન નહોતું. એ કિલ્લામાં ક્રૈચ લોકોના બાંધકામ પૂરા થતાં અટકાવવાને ૧૪૦ અંગ્રેજી સ્વારો રાખ્યા હતા. સ્પેનિશ્મન ડોકોની ૭૪ માણસની ટુકડી અને હથિયારબંધ નાતું નૌ-સાધન રક્ષણ કરવામાં મદદ કરતાં હતાં. પશુ અભાર સુધી છૂપા રહેલા તોપખાનાનો માર વહાણો પર પડ્યો અને ઊની ગોળાઓનો ખૂબ વરસાદ વરસવાથી તેમને કેડીછના બંદરમાં રક્ષણને અર્થે નાસી જવું પડ્યું. મોટામાં મોટી ૪૮ તોપો અને ગરનાબોના ગોળાનો માર એ નાના કિલ્લા પર એકઠો પડવા માંડ્યો. ગોળાઓ અને છરાના ગોળાના મગડાવી પાડે એવા પ્રહારથી નખળો ધારો તરતજ ગૂમ થઇ ગયો અને પલટણના રક્ષણને માટે માત્ર એક દિવાલ અને ચર્ચ હદય સિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નહિ. આ તોફાન ૩૦ કલાક સુધી પહોંચ્યું, અને હવે મૃદંગોડાઈની સ્ત્રીની વાર્તાનો પ્રસંગ આવે છે.

એક ક્વામત સિખવનાર અધિકારીની સ્ત્રીનું નામ રેડ્સન હતું, તે ગોળાઓ ભેદી ન શકે એવા ઓરડામાં એક ધાયલ થયલા માણસની માવજત કરતી હતી. દરદીને તરસ લાગી અને પીવા માટે કંઈ પશુ મીજ માગી. તેણે એક પડખમ વગાડનાર ઊકરાને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું કે વાવે જઇ પાણીની પવાલી ભરી લાવ. તે ઊકરાએ જવાની આનાકાની કરી; કેમકે તે બહુતો હતો કે ત્યાં શત્રુઓના તોપના ગોળા ખૂબ નેરથી આવતા હતા. તેણે તેના હાથમાંથી ડાલ જેવી લીધી અને પોતે જતે વાવે ગઇ. તેણે તે ભયંકર તોપના મારની સામા છાતી ચલાવી, વાવમાં ઊતરી, ડોલને પાણીથી ભરી; અને એક ગોળા વાગવાથી તેના હાથમાંથી દોરડું કપાઈ ગયું, તોપણ તે પાછું લીધું, દરદી માટે પાણી લઇ પાછી ફરી, અને કર્તવ્ય જરોબર જાળવ્યું.

આ કિલ્લાનું હવે આવી બન્યું હતું. તેના પર ગોળાનો માર ખૂબ નેરથી અને વારંવાર પડવા માંડ્યો. સ્પેનિશ ધ્વજ વાસ સાથે બાંધી હતી તે કલાકમાં ૭ વાર કપાઇ ગઇ. આખરે સર થોમસ ગ્રેહામે (જે પાછળથી લૉડ લિનેડાક થયો) રક્ષણ કરવું અશક્ય છે એમ જાહેરવતા

રહ્યા હતો તેમને લઈ જવાને છૂટા રાખેલા મહવાઓ મોકલ્યા. મેનર લેફ્ટીની સરદારી નીચે એક શુરજને તોપને ગોળે ઉડાવી દીધો; પણ એ પણ મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે લાંગી પડેલો કિલ્લો તેમને છોડવો પડ્યો, તેમાં જેમના સ્થિરનો પ્રવાહ ચાલ્યો હતો તેઓમાં એ છોડવો હતો. પછી મહવાઓ ભરાયા, અને તે માણસો કેડીઝ પાછા ફર્યા. તેમની સાથે મેનરગોડાની બહાદુર સ્ત્રી પણ હતી.

યુદ્ધના સમયમાં સ્ત્રીઓ યોદ્ધાઓની માવજત કરવાનું કામ માથે લઈ શકે એવું કાષ્ટપણ માની શકો ? તોપણ એ કામ સ્ત્રીઓ દ્વિંમતથી અને ઉદાર વૃત્તિથી કરે છે. સાધારણ ધરકામ કરનાર નોકરો જે વર્ગના લોકો- માંથી સેવામાં આવતા તેજ વર્ગના લોકોમાંથી ખીમાર માણસોની સેવા કરવાને નોકરો રાખતા. મિસ નાઈટિંગેલે માંદા અને ધાયલ થયેલાઓની પરદાસ કરવામાં ઉદાર વૃત્તિથી ચિત્ત અર્પણ કરીને ઇતિહાસમાં કીર્તિસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું, ત્યારેજ લોકો સમજવા લાગ્યા કે માંદાની માવજત કરવાનું કામ પણ શિખવા લાયક છે અને તેમાં સુદ્ધિ, મન અને ચોગ્યતા તેમજ ધર્મવૃત્તિ રહેલાવ, અને પ્રીતિની જરૂર પડે છે. મિસ નાઈટિંગેલે કહે છે કે “દરેક સ્ત્રી માંદા માણસની સેવા કરનારી થઈ શકે છે એમ ધણી વાર કહેવામાં તથા લખવામાં આવ્યું છે. પણ હું તો એમ ધારું છું કે માંદા માણસોની માવજત કરવાના શુભો જરોખર જાણવામાં આવ્યા નથી.”

પણ એમ કેમ જાણું કે તે માંદાની સેવા કરવાના ધંધામાં મચી રહી તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે તેનામાં પ્રેમ અને કર્તવ્યની લાગણી હતી. આવા કસોટી કાઢનાર અને અપ્રિય ધંધામાં મંડવા રહેવાની તેને દૃષ્ટી જરૂર નહોતી. તે એક કળાવતી જુવાન સ્ત્રી હતી અને તેની પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું. તે કુંડળની સુખી, સર્વની માનીતી, અને એક સ્તુતિદારક મંડળના મધ્યબિંદુરૂપ હતી. જેથી તેનું અંસારવર્તન અને ગૃહવર્તન સુખકારક થઈ શક્યું હોત તે દરેક વસ્તુની ઇશરની તેના પર દૃષ્ટા હતી. પણ એ બધા સુખના વિચારો તેણે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક તજ દીધા, અને જે એક માર્ગમાં દુઃખ અને શોક વેકવાં પડે છે તેજ માર્ગ વધારે પસંદ કરીધો. તેને દમેશ પોતાની જાતિ વિશે અતિથય પ્રેમભાવ હતો. તે સાગાઓમાં ઉપદેશ કરતી, દરિદ્રોને ધેર જતી, અને તેઓ માંદા પડે ત્યારે તેમનું પોષણ અને પરદાસ કરતી. હંમપશાયરમાં એમ્બ્રેલી નામના ઈંગ્લેન્ડના અપ્રસિદ્ધ સ્થાનમાં તે

રહેતી હતી અને ઉદ્યમ કરતી હતી; પણ કોઈ મનુષ્ય પ્રસિદ્ધ સ્થળના જેટલુંજ અપ્રસિદ્ધ સ્થળમાં પણ સત્કર્મ કરી શકે.

દુનીઆના રંગભોગ તેની દંષ્ટિ સમીપ હતા. તેની ઇચ્છામાં આવ્યું હોત તો જેવી રીતે ખીજી યુવાન સ્ત્રીઓ શહેરમાં વર્તે છે તેમજ તે પણ વર્તી હોત. પણ તેને તેના હૃદયે તેને ખીજી તરફ ટ્રેરી. કષ્ટ પામતા, દુઃખમાં ગરક થયલા, અને પીડાથી અતિચય સપડાયલા પુરુષોના દુઃખમાં તેણે ભાગ લીધો. તેણે ઇસ્પિતાલો, બંદીખાનાં, અને શોષકાલયોની + મુલાકાત લીધી. બંધારે અન્ય પુરુષો સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં, સ્કૉટલૅન્ડમાં, કે દરિયા કિનારે આનંદ-કારક ઉત્સવોમાં કાળક્ષેપ કરતા હતા, ત્યારે તે એક જર્મન રૂઝ્ઝાપચાર-શાલામાં † કે જર્મન ઇસ્પિતાલમાં રોકાઈ હતી. તેણે રોગીઓની માવજત કરવા બાબતનો મૂળથીજ અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. પ્રથમ તો તે મેલ ઘોષ નાંખવાનાં તે કચરો સાફ કરવાનાં જુદાં જુદાં સાધનોનો ઉપયોગ શીખી,

* એસ્નેસ્કિટ્ટમાં ઉપદેશ કરનાર મૅન્ચેસ્ટરના અધ્યયે એક તરણ સ્ત્રીનો કાગળ વાંચ્યો. તેમાં તેણે પોતે દિવસ કેવી રીતે ગાળતી હતી તેનું નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું હતું, અને વળી તેને પૂછ્યું હતું કે તુઓ હવે દિવસમાં પ્રિસ્તિ ધર્મ સંબંધી કંઈ પણ કામ કરવાનો વખત છે?—“અમે દસ વાગે નારતો કરીએ છીએ. નારતામાં એક કલાકનો ધણો ભાગ બચ છે, અને એ દર્મિયાનમાં અમે અમારા કાગળો વાંચીએ છીએ અને વર્તમાનપત્રોમાં મંડળીને લગતી ખબર જોઈ લઈએ છીએ. ત્યાર પછી અમારે કાંઠાનો જાવળ લખવાના હોય છે, અને મારી મા આશા રાખે † કે તેની આમન્ત્રણપત્રિકા મારે લખવી કે તેવી પત્રિકાનો ઉત્તર મારે પ્રમથો. પછી મારે રક્ષણવાદિકામાં જવાનું હોય છે. ત્યાં ‘કેનેરી’ નામનાં પક્ષી અને પોપટોને ખવડાવવાનું હોય છે ને છોડ ઉપરથી મરી ખચલાં પાંદડાં અને કરમાયલાં ફુલો કાપી નાંખવાનાં હોય છે. પછી બપોરનું ખાણું ખાવા સાથે પોશાક ગહેરવાનો હોય છે, અને એ વાગે અમે બપોરનું ખાણું ખાઈએ છીએ. ત્રણ વાગે મારી માન્જ્યાં મળવા બચ છે ત્યાં હું તેની સાથે બંધ એમ તે ઇચ્છે છે. પછી અમે પાંચ વાગ્યાની આઠા ખીવા ઘેર આવીએ છીએ અને સમય કેટલાક મિત્રો અમારે ત્યાં આવી એટે છે. પછી અમે ગાડીમાં બેસી બાગમાં ફરવા જવાની તૈયારી કરીએ છીએ, અને ફરી રહી ઘેર ભોળન સાર પાછા આવીએ છીએ. ત્યારબાદ અમે નાટકરાગામાં કે સંગીતરાગામાં જઈએ છીએ, અને ત્યાંથી ઘેર આવીએ છીએ, ત્યારે હું એટલી જાણી થાકી બહાં મું કે મું કરતું તે મને સૂણું તથી.”

+ બાળક કેલ્વેને મુખારવાનાં સ્થાન.

x રોગીઓની ખરદાસ કરવાનું સ્થાન.

કમે કમે તેણે રોગીઓની સેવા કરવાની કળા શીખવા માંડી. તથુ મહિના સુધી લાગલગત તેણે દહાડો ને રાત માંદની પાસે બેસી તેની બરદાસ કરવી જારી રાખી, અને એ પ્રમાણે ઇસ્પતાલમાં રોગીઓનાં સ્થાનને લગતી ફરજો અને મહેનત વિષે પુષ્કળ અનુભવ એકઠો કીધો.

મિસ નાઇટિંગેલે ઇંગ્લંડ પાછી ફર્યા પછી પણ પોતાનો ઉદ્દમ જારી રાખ્યો. માંદી અધ્યપક સ્ત્રીઓની ઇસ્પતાલનું કામ યોગ્ય વ્યવસ્થા ન હોવાને લીધે નિષ્ફળ થવાની તૈયારીમાં હતું, એટલામાં તેણે તેની સંભાળ લેવાનું માથે લીધું. કુટુંબપ્રેમનું સુખ અને મામડાની તાજી હવાને લાભ તજી દષ્ટ તે હાલી શેરીમાં ઉદાસી ઉત્પન્ન કરે એવી ઇસ્પતાલમાં કામે વળગી. સાં તેણે માંદી બેનોની બરદાસ કરવામાં સહાયતા, કાળ, અને સાધન સર્વ અર્પણ કર્યો. એ ઇસ્પતાલનો ઉદ્ધાર થયો, તોપણ અતિ પરિશ્રમના બોજથી તેનું શરીર અટકવા માંડ્યું, તેથી તેણે થોડો વખત હુમ્પશાયરની આરોગ્ય આજીનાર પવનની લહેરનો ઉપભોગ કરવા લાં આશ્રય લીધો.

પણ મદદને માટે વળી પાછી નવી ખૂસ ઉઠી. ક્રિમિયન યુદ્ધ ચાલતું હતું. રોગીની સેવા કરનારી કેળવાયેલી સ્ત્રીઓની ઘણી જરૂર હતી. ધાયલ થયલા યોદ્ધાઓ બોરફોર્સમાં ઇસ્પતાલમાં પડ્યા હતા અને સાં તેમની માવજત બરોબર થતી નહોતી. તે સ્ત્રી ઉદાર પ્રેરણાને વશ થઈ અને તરતજ તેમની મદદને માટે ગઇ. નેક્રોટરર્ષ જતા વહાણમાં તે ચડી બેઠી. આ કામ તેણે ઘણા બેખમથી, જાંદગીના, સંકટના, ભયના, સર્વ પ્રકારના બેખમથી, કીધું પણ યરા આત્માને કર્તાવ્ય પ્રેરે છે, ત્યારે વૈદ્યમતનો કોણ વિચાર કરે છે ? મિસ નાઇટિંગેલેને જે કંઈ કરવા કહ્યું તે સર્વ કરવાનું તેણે માથે લીધું. તેણે મનુષ્યજાતના હુમ્પમાં બરોબર ભાગ લીધો, ધાયલ યોદ્ધાઓ અને નાવિકાની સેવા બજાવી, રોગીઓને ઉપચાર કરવાની પદ્ધતિની યોજના કીધી, અને તમામ વ્યવસ્થા કરવાનું કામ માથે લીધું.

આ અંગ્રેજ સ્ત્રીની ધીરજવાળી બરદાસ અને સંભાળથી ધાયલ થયલાઓને એટલો બધો આરામ મળ્યો કે તેઓ તેનું વર્ણન કરી શક્યા નહિ. રાત્રે પોતાના સવનસ્થાન પર તેની જાણ પડેલી દેખતા કે તરતજ યોદ્ધાઓ તેનું કંસ્યાણુ ઇચ્છતા. તેઓ તેનું નામ બંધુતા નહોતા, તેઓ તેને માત્ર 'દીપકુમારિકા' કહેતા હતા.

" તે જાણે છે, તેની ચાંત નિદામાં તેની પાસે આસન-વાસના કરવા

કાણુ બેસે છે ? તેના યત્નુઓ મરી ગયા છે અને અહિં તેને કાષ્ટ મિત્ર નથી. યું તારે તેની દવા બાણુવાં ધધરે તેની પાસે કોંઈ ફિરસ્તો મોકલ્યો છે ? ના, એ તો દિવ્ય આકૃતિનું પૃથ્વી પરનું મનુષ્ય છે.”

યોદ્ધાઓ એ કુમારિકાને પૂજતા હતા. વેદના યાય એવું કંઈ પણ કઠોર વચન તેઓ તેને કહેતા નહોતાં. શસ્ત્રોપચાર કરવાની જરૂર હોય તારે તેઓ તેની વેદના સહન કરવામાં હઠી જતા નહોતા. તેની સિપામણુ પ્રમાણે વર્તવામાં અને તેનો દાખલો લેવામાં તેઓથી બન્યું એટલું તેઓએ કીધું. તે પશુ સાધારણુ સિપાઇઓ માટે ખરેખરો સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે માત્ર તેમના શારીરિક સુખ વરદ નજર રાખતી નહોતી, પણ ઈંગ્લંડ, આયર્લેન્ડ, અને સ્કોટલેન્ડની દરની વિશાળ ખીણોમાં તેમના મિત્રો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતી. તેમનું દ્રવ્ય તે બચાવી રાખતી. તેણે દરેક અડવાડીઆમાં એક દિવસનો પાછલો પહોર સ્વદેશમાં તેમના મિત્રોને તેમણે બચાવેલા પૈસા લઈ મોકલવાનું કામ કરવા રાખ્યો હતો. આ યોદ્ધા તેઓને કટલો બધો ઉપકાર માનતા હતા ! વળી તે પશુ તેમની કટલી બધી સંભાળ અને ચિન્તા રાખતી !

તે કહે છે, કે “શુદ્ધ હિંમત, સહનશીલતા, ધૈર્ય, સદ્બુદ્ધિ, ચાંત રીતે દુઃખ વેડવાની શક્તિ, આ ગુણો આ દેશના સાધારણુમાં સાધારણુ યોદ્ધાઓમાં પણ યુદ્ધમાં જેટલા બેવામાં આવે છે તેના કરતાં કષ્ટ પ્રજામાં વધારે દેખાય છે ? ખીજા બાણુસો મરણમાં આવે તેમ કહે, પણ મારો તો અભિપ્રાય એવો છે કે સઘળા પ્રકારના તપ, ઉપવાસ, નમસ્કાર, અને અપરાધનો સ્વીકાર કરવામાં જેટલો ખંદો ધર્મ રહ્યો છે તેના કરતાં જે મનુષ્ય પોતાનો મંબત, શક્તિ, અને જરૂર પડે તો જીંદગી પણ કંઈ પણ પરકલ્યાણુને માટે, રાજદિતને અર્થે, સ્વદેશદિતને અર્થે કે સ્વસૈન્યના દિતને અર્થે અર્પણુ કરે છે તે પુરુષ વધારે ખરેખરું ધર્મકૃત્ય કરે છે; અને અમે સ્વાર્થ તજી નુકસાન વેડીએ છિયે એમ કહ્યા વગર આવી રીતે આત્માર્પણુ કરવાની વૃત્તિ જેવી સાચી ઈંગ્લંડમાં બેવામાં આવે છે તેવી ખીજે કાંઈ ઠેકાણે દેખાતી નથી.” આ પ્રમાણે સાધારણુમાં સાધારણુ યોદ્ધાના જીવન અને દાખલા ઉપરથી આપણે ધણો ઓધ મેળવવાનો છે.

મિત્ર નાઈટિંગેલની પછી મિત્ર સ્ટેન્લી કિંમિયામાં ગંધ. બીજી પચાસ દરદીઓને ઉપચાર કરનારી સ્ત્રીઓ અને પરિચારિકાઓ તેના હાથ નીચે સોંપવામાં આવી. તે તેમને કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલ લઈ ગઈ. તે તુર્કિસ્તાનમાં

ચાર માસ રહી તે દર્મિયાન થી રૂંધીઆમાં નાવિકા માટે ઈસ્પિતાલ બાંધવામાં મદદ કરી, અને કૂલ્લીમાં ચોદાઓ સાથે ઈસ્પિતાલ સ્થાપી. ઇન્કર્મેનથી આજેલા ધાયલ સિપાઈઓ તેણે જોયા, ત્યારે તેણે સ્વદેશમાં એક મિત્રને નીચે પ્રમાણે લખ્યું:—“કયો દેખાવ સર્વથી વધારે હૃદયવેધક છે, સુંદર બળવાન પુરુષોને પરિશ્રમથી ધસાઈ ગયલા અને નાશ પામતા જોવા તે, કે બીજાઓ લખકર રીતે ધાયલ ચયલા આવ્યા જાય છે તેમને જોવા તે, તે હું જાણતી નથી. ગોદાઓ સીવવામાં, ૫૩ વગેરે ધોષ નાખવામાં, શસ્ત્રવૈદ્યને તેમના ધાતો ઉપચાર કરવામાં મદદ કરવામાં, અને પાંચ દિવસ સુધી ધા પર કથા મહામપટ્ટા ચયા વગર વહાણમાં ગોંધાઈ રહ્યા પછી એ આપડાને અમારાથી બની શકે તેટલું સુખ આપવામાં કાલને આખો દિવસ ગયો. રોગીઓના ૧૧ ખંડ મને સોંપ્યા છે. તેમાંથી ૧૨ માણસો રાત્રે માન પરિશ્રમથીજ મરણ પામ્યા. મનુષ્યસત્તાનો વિચાર કરી બોલીએ તો જે પોતાક ખોરાક તેમને મળવોજ જોઈએ એમ હું જાણતી હતી તે જો મને મળી આવ્યો હોત તો આ પરિશ્રમથી નિપજેલાં મોત અટકાવી શકાત.”

ઇન્કર્મેન પાછી રૂંધા પછી, મિસ રૅન્ડલી ચોદાઓની સ્ત્રીઓ અને વિધવાઓને મદદ આપવામાં મચી. તેણે વેસ્પરમિન્સ્ટરમાં યૌક શેરીમાં એક ઘર અને બાગ ખરીદ કીધાં, અને ત્યાં એક મોટું ઉદ્યોગી પુરુષો માટે લુગડાં ધોવાનું કારખાનું સ્થાપ્યું. લશ્કરને લુગડાં પૂરાં પાડવાનો સરકાર તરફથી તેણે ઇંજનેરો મેળવ્યો, અને એ પ્રમાણે આ અનાથ, પરિત્યક્ત સ્ત્રીઓને કામે લગાડવાનું મોટું સાધન પ્રાપ્ત કર્યું. લંડનના ગરીબ લોકોની સ્ત્રીઓને દુઃખમાંથી ઉડાવવામાં અને તેમની બરદાસ કરવામાં મિસ રૅન્ડલી અતિશય ઉદ્યોગથી મંડી. જ્યાં દશ હજાર સ્ત્રીઓની જરૂર હતી ત્યાં તે માત્ર એકઠીજ હતી; તોપણ એ સ્ત્રી નશ્કમાં નશ્ક કરવા જેવું કામ શોધી કાઢતી અને કરતી. તે દરરોજ પોતાનું જીવન પારકાઓની સેવા બળવંવામાં અર્પણ કરતી. તે મુક્તિરૂપ આત્માપણે ઇતિજ હતી. પોતાનું કામ બીજાઓને પસંદ પડ્યું કે નહિ તેની તેને દરકાર નહોતી. કેટલાંક તેનું અનુકરણ કરવા ઇચ્છતાં હતાં. તેમને તે કહેતી, કે “ ડૉક્ટર આનોલ્ડે કહ્યું છે તે કદી ભૂલશે માં. એની દિનપત્રિકામાં એણે ઉછી નોંધ કીધી છે તે હું દરરોજ જે વાર વાંચી જાઉં છું. તે એ છે કે ‘ધશ્વરની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા ઉદ્યોગ કરવો, તોપણ ધશ્વરની મરજમાં આવે કે એ કામ મારે બદલે બીજાઓ કરવું તો તેને માટે મારે આપુરતા રાખતી નહિ.’ ”

સારો દાખલો હમેશ સારાં ફળ ઉત્પન્ન કરે છે. બીજી સ્ત્રીઓ એનેજ પગલે પ્રામાણિકપણે ચાલી તેઓમાં એક મિસ ફ્લૉરન્સ લિસનનું નામ વર્ણવવું જોઈએ. એણે માત્ર રજીસ્ટ્રેશનમાં દરદીઓની સેવા બજાવી છે એટલુંજ નહિ, પણ રોગીઓને શાસ્ત્રીય રીતે ઉપચાર કરવાનો ધર્મ બીજીઓને શીખવ્યો છે. સત્કર્મ કરવાની પ્રથમ પ્રેરણા હૃદયમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે વિસ્મયકારક છે. સ્ત્રીનમાં એક પ્રિય ભાષના મરણથી તેને આ પ્રયત્ન કરવાનો ઉત્સાહ થયો. તે રૉગહાઇમાં નાવિકોની ઇસ્પિતાલમાં મરણ પામ્યો હતો, અને અગ્નિપયાં સ્ત્રી પુરુષોએ તેની કેવી માવજત કીધી હશે તે વિષે તેને વિચાર આવ્યો ત્યારે બીજાઓએ જે કાર્ય તેને અર્થે કીધું હતું તેજ કાર્ય બીજાઓ માટે પોતે કરવું એવી તેને બળવાન ઇચ્છા થઈ.

આ બનાવ જ્યારે તે બાળક ઊકરી હતી ત્યારે જ-યો. તેણે લિન્ચે-સ્કેરના માણ અધ્યક્ષની સલાહ લીધી. તેણે કહ્યું કે આવા કામમાં ઉલ્લોગ કરવાને હજી તમે ધણાં બાળક છો. “જ્યાંસુધી તમારી દિલગીરી જતી રહે અને જ્યાંસુધી તમારી શુદ્ધિ પરિપક્વ થાય ત્યાંસુધી વાટ લુઓ.” પણ તેના મનમાં નિશ્ચય અને આશાની વૃત્તિ પ્રબળ હતી. મિસ નાઇટિંગેલ પ્રત્યે તે પૂજ્યભાવ ધરાવતી હતી. તેણે તેની સલાહ પૂછી અને તેની તરફથી કેવી રીતે કેળવણી લેવી તેની ઉત્તમ શિખામણ અને મદદ મળી. આખરે ત્રણ વર્ષ રાહ જોયા પછી તે સેન્ટ ધોમસની ઇસ્પિતાલમાં દાખલ થઈ અને ત્યાં તેણે રોગીઓની વ્યવસ્થા કરવાની કેળવણી લેવાનું કામ શરૂ કીધું. પછી તેણે કિંગ્સ કોલેજને લગતી ઇસ્પિતાલમાં જઈ ત્યાં કિમતી અનુભવતાન મેળવ્યું. એ વિષયનું જ્ઞાન પરિપૂર્ણ કરવા તેણે હોલંડ, ડેન્માર્ક, જર્મની, અને ફ્રાન્સમાં કેટલાંક વર્ષ ગાળ્યાં. જર્મનીમાં કેસર્થમાં એક રોગીઓની ઉપચાર કરનારી સાખી જેવું અનુભવતાન હમેશ મેળવે છે તેવું જ્ઞાન તેણે સંપાદન કર્યું, અને હોંલીઆરી માટે પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું. ફ્રાન્સમાં મુલકી ઇસ્પિતાલોના અધિનિયન્તા એમ હુંસનની મહેરબાનીથી રોમન ઇથોલોજીક સ્ત્રીઓની દેખરેખ નીચેની પેરિસની મુખ્ય ઇસ્પિતાલોમાં કામ કરવાની તેને રજા મળી. ત્યાંની મુખ્ય સ્ત્રીઓ સાથે તેને સોખત કરાવી. તેઓ લુદા લુદા ધર્મ અને વિચારની હતી તેપણે તેમની સાથે વણી મળીને ચાલી તે જોઈને તેની બેનપણીઓને અતિશય સંતાપ થયો અને તે જાતે વણી સુખી થઈ.

બેનપણીઓના તેનો પ્રત્યે પ્રીતિ અવસ્થા હતી, તેઓએ તેને ધર્મ,

દેશ, અને સાંસારિક જીવનમાં જીવી હતી તોપણ તેવી ગણી નહી, પણ જેન અને સહિયર જેવી ધારી. આ પ્રમાણે તેણે વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવ્યું. તે ઉપરાંત મંકટોમાં શાંત, આનંદી સ્વભાવ રાખવાનો, બધી બાબતનું વિરુદ્ધ પરિણામ આવતું હોય સારે પણ સર્વનિયંતા પ્રજાના પર વિશ્વાસ અને આશા રાખવાનો, દૃઢ આત્મસંયમ રાખવાનો, અને જે ધર્મશ્રે તેમને સંભળી છે અને જેની તેઓ સેવા બળવતા હતા તે ધર્મશ્રે આત્મા અને સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનો બહો બોધ તેઓ તરફથી તેને મળ્યો. વળી અહિંજ શાંતીની સેવા અને બરદાસ કરવા ધર્મજ્ઞતા હોય તે સર્વને માટે આનંદી સ્વભાવ એ કેવો ઉત્તમ સદગુણ છે તે પણ શીખી.

મીસ લીસને ઉછી અને સર્વથી કિમતી કેળવણી તે વખતના ફ્રેંચ લશ્કરી ખાતાના પ્રધાન, સેનાપતિ લેખ્યૂંફની મહેરબાની ભરેલી રળથી મળી. તેની વગથી તેને ફ્રેંચ લશ્કરી ઇસ્પતાલમાં કામ કરવાની રળ મળી, અને અધિનિયંતા માણ મિકાયલ લેવીએ તેને મુધારવામાં મન ધાલ્યું તેથી ત્યાંની કેળવણી બમણી કિમતી થઈ. તે કહેતો તે પ્રમાણે તે કિમિયામાં મિસ નાઇટિંગેલને 'સોળતી' હતો, અને તેની ખાતર ઠાણપણ ફ્રેંચ સ્ત્રી કે ધણી અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ સાધારણ રીતે જેટલી કેળવણી મેળવી શકે તેના કરતાં વધારે સખત કેળવણી અને નિયમો તેણે તેને લેવડાવ્યાં. તોપણ યાલુ ડિ ગ્રેસમાં એમ મિકાયલ લેવીની જાતની મહેરબાનીથી તેને જે અતુલવસિદ્ધ જ્ઞાન મળ્યું તે એવું તો કિમતી હતું કે તેની પાછલી જાંઘીમાં કદી પણ તે વીસરી નહિ.

આ ઉપચારવિદ્યામાં લાંબો વખત કેળવણી મેળવીને તે ઇંગ્લંડ પાછી મઈ ત્યાર પછી તરતજ ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે યુદ્ધ જાહેર થયું. પ્રથમના લોહી લોહીઆણવાળા સંગ્રામોનાં પરિણામો વર્તમાનપત્રોમાં પુષ્કળ આવવા લાગ્યાં. વિક્રમી સૈન્ય આગળ વધ્યું અને ધાયલ થયલાઓને એમના એમ મરવા દઈ યાવતું થયું. તેમાંના હજારો ઉઘાડા મેદાનમાં કાઠની પણ સંભાળ કે બરદાસ વિનાના પડવા હતા. આ પરિપાલિતાનું હૃદય દયા અને સન્માનભાવથી પ્રેરાયું. તે લાગલી ત્રણ જર્મન સ્ત્રીસહિત યૂરોપખંડ જવા નાકળી, પણ તેમને તરતજ જીવી જીવી દિશાએ મોકલવામાં આવી. તે બેદરજીબીમાં યદને કોલોન મઈ, અને ત્યાં તેણે આગગાડીના વિશ્રામ-સ્થાન (સ્ટેશન) પર ઉતાર્યોને. બિલા રહેવાની જગ્યા જગ્યાએ (પેટરોઈમ પર) ધાયલ થયલા મોકાઓની હારની હાર પડેલી જોઈ. ત્યાંથી કોપ્લેન્ડ

અને દ્રીઞ્ઞ ગધ અને ત્યાંથી પોતાને મુકામે મેટ્ઞ ગધ. તેણે આગમોટ છાડી સાર પછી તેની મુસાફરી દુઃખદાયક હતી. ગરબડાટમાં તેણે પોતાને સરસામાન ખોયો, પણ તેમ છતાં પણ તે એકલી લાં ગધ.

સેનાપતિ ખેત્રેને ધણા ક્રૈંચ પાયગા સાથે મેટ્ઞમાં આશ્રય લીધો હતો અને શાહનદો ક્રૈંચિક જર્મન અને ખવેરિયન સૈન્યથી સહેર પર ઘેરો ધાલતો હતો. આ ઘેરો ધાલનાર લરકરની પાછલી ટુકડી જે સ્થળે હતી લાં, મેરેન્ગમાં, ઇસ્પતાલમાં મિસ લીસને નીમવામાં આવી. તે તે સ્થાને ગધ. એ સ્થળ એક જૂની ખેતરની જગ્યા હતી. દાણા ભરવાના ઝુંપડાને ઠેકાણે ઇસ્પતાલ હતી. એ ધણીજ સગવડ વિનાની જગ્યા હતી. માંહે મોકળાશ પણ ધણીજ થોડી હતી. ઉપચારિકાને તરખણાથી ભરેલા કાચળાના કડકા પર સુવું પડતું. ઔષધિ પણ થોડી હતી, અને ખોરાક તેથી પણ ઓછો હતો. જે મુખ્ય રોગ સારો કરવાનો હતો તે ખાઇઓની ભીનાશથી ઉત્પન્ન થતો ઝેરી તાવ હતો. ઇસ્પતાલમાં માત્ર ૨૨ પચારીઓ માત્રી અને તે સર્વે ભરેલી હતી.

રણક્ષેત્રની ઇસ્પતાલની ઉપચારિકાને કંઈ સહેલું કામ કરવાનું હોતું નથી. તાવથી પીડાયલા લોકો આવતા, સારે પ્રથમ તો તેમને સ્વચ્છ કરવા પડતા. તેઓ ખાડીઓમાંથી આવતા, સારે તેમના પગ પર કાદવના ઓવા થર ખાડી જતા કે સ્વચ્છ કરતાં પહેલાં એ કાદવ ધસી નાંખવો પડતો. સ્વચ્છ કરવાનું કામ પૂરું થતું, સારે પચારીમાં સુવાડી ઔષધ આપવામાં આવતું. પછી એ માણસોના કાળા પડી ગયલા ચહેરાને ઘોષ સ્વચ્છ કરતા, શરીરને સ્વચ્છ કરવા તરફ ધ્યાન રાખતા, સનેપાલ થતો અટકાવવાને રાત્રે મગજ થંડા રાખતા, હાથ અને મોંને પાણીથી ઘોષ નાંખતા, અને એકની એક પચારીમાં એકની એક સ્થિતિમાં મુઠ્ઠ રહેવાથી ફેલ્સા ધાય તે અટકાવવાને કામ બદલતા. વળી આ સર્વ અતિસય નિરાશાજનક સ્થિતિમાં કરવું પડતું.

કોષક કોષક પ્રસંગે દરદીઓ ભયંકર લવારા પર ચડતા. મેટ્ઞ આગળ તાવથી પીડાતા રોગીઓની ઇસ્પતાલમાં પોતાનું જીવનશ્તાનત પોતે જાતેજ મિસ લીસે કહ્યું છે. + એક દિવસ રાતે તે એકલી હતી. તેણે ઉપલે માળે એક ઓરડામાંથી આવતો અવાજ સાંભળ્યો. ઉપર ગધ તો એક સિપાઈને જોરથી બારણું ઉપાડવાનો પ્રયાસ કરતો તેણે જોયો. તે

બાપડો સ્વદેશ જવા ઇચ્છતો હતો. તે સ્ત્રીએ એક ખીજા દરદીને મદદે બોલાવ્યો અને કાલે તમને ઘેર મોકલીશું એમ કહીને તેને પાછો પથારીમાં મુલા સમજાવ્યો. ખીજે એક ગિત્તબ્રમથી પીડાતો ચોદો, જે નીચે સુતો હતો તે સોખતીના આસીકાં તણે ચપ્પુ શોધતો હતો. મિસ લીસે તે શોધતો હતો. ત્યાંજ તે ચપ્પુ હતો તે લીધો અને કંપક અળણી જગ્યાએ સંતાડ્યો. પશુ શસ્ત્રવૈદ્ય ફરતો ફરતો આવ્યો, ત્યારે તેણે તેને વિનંતિ કરી કે તારે મારે ફરીથી એકલા ઇસ્પતાલમાં રહેવું ન પડે એમ કહ્યો.

એ ઉપચારિકાએ સાં વણાં અઠવાડીયાં ટામ કીધું. ઘણા મરી ગયા, ફેટલાક સાગ થયા તેમને માંદગીની રજા પર સ્વદેશ મોકલ્યા, અને થોડાક ફરજ બજાવવા પાછા ફર્યા. આખરે બેએન શરણુ થયો, તેના ફેટીએને જર્મનિ મોકલ્યા, અને રેડ મિન્સ અને તેના પાયગા પરિસને ઘેરા ધાલવા આપ્યા. મિસ લીસે મેટ્રુમાં પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો હતો, પશુ તેણે જાતે માથે વહોરી લીધેલું કામ પૂરું થયું નહોતું. તેને થોડેક રસ્તે આગગાડીમાં બેસાડી હોસ્પિટાલ લઈ ગયા, અને સાં તેને પ્રશિયાના પાટવી કુંવરની સ્ત્રીની દેખરેખ નીચેની ધાયલ ચોદાઓની ઇસ્પતાલનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. સાં તેને દરદીઓને પવનની બરોબર છૂટ મળે એવા ઉપાય ચોજવામાં મુખ્ય અડચણુ નડી. જર્મન દાકતરો પવનને ધિક્કારે છે. જેવી તે પરિપાલિકા બારી ઉઘાડે કે તેવીજ દાકતરો તેની ગેરહાજરીમાં તેને બંધ કરવાનો હુકમ કરતા. પછી તેણે પાટવી કુંવરની સ્ત્રીને અરજ કરી અને આખરે દરદીઓને માટે પવનની છૂટ બરોબર મેળવવામાં તે ફતેહ પામી.

મિસ લીસનેા વૃત્તાન્ત આગળ કહેવાની જરૂર નથી. જર્મનિમાંથી પાછી આવ્યા પછી તેણે ફ્રેન્ડા અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની ઇસ્પતાલો તપાસવા સાં જવાની તૈયારી કીધી. ૧૮૭૩ ના શિયાળામાં તેણે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડી અને હૅલિફૅક્સ, ક્વેબેક, મૅન્ડ્રિયલ, ટોરોન્ટો, ક્લોન્ડાંડ, ન્યૂયૉર્ક, બોસ્ટન, ફિલાડેલ્ફિયા, વૉશિંગ્ટન, અને ઍને-પોલિસમાં જે દરેક સ્ત્રીજે જેવા લાયક હતી તે જોઇ. થોડાં વર્ષ થયાં મિસ લીસ વેસ્ટ મન્સ્ટરના રોગીની પરિપાલક મંડળીના મુખ્ય ઉપરી યર્ષ છે, અને હજી પોતાના સતકાર્યમાં વળગી રહી છે.

પછી તરણુ અને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ આવા સતકાર્યમાં ઉદાર વૃત્તિથી મગ્ન રહે છે. તેઓ આપણા કર્યા અને સહેરાનાં ચોક્કાં અને ગલીઓમાં જાય છે, અને જે પુરુષો તેમની બરદાસ વગર ત્યાંના ત્યાં સડ્યા કરી મરી જાત

તેમની સેવા કરે છે. પીડાતા જાતિબાઈઓને માટે નીચામાં નીચાં કે 'અતિ-શય કંટાળો આપનાર કામ કરવાથી તેમના હાથ કે 'મનને કલંક લાગતું નથી. મિસિસ વાંકરે પોપ્પલરમાં ગરીબ છોકરીઓ પ્રત્યે, મિસ ઝેક્ટે-વિયા હિલે વેસ્ટ એન્ડ કોર્ટમાં, મિસિસ વિકાર્સે બ્રાઇટનમાં દુઃખી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે, અને મિસ રોબિન્સને પોટરસીમાઉથમાં ચોદાઓ પ્રત્યે જે ફરજ બાળથી તે વર્ણવવાની જરૂર છે? એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ લોકો અલૌકિક પરાયકારી છે. એવા કવચિતજ મળી આવે છે, અને આધારહીન, દુઃખી, ગરીબ, અને સાધનરહિત લોકોથી હજી પણ દુનીયા બરપૂર છે અને એવા લોકોને કાઈની મદદ નથી.

સાધારણ જીંદગીમાં ઘણું ચરત્વ રહ્યું છે, તે કદી પ્રસિદ્ધિમાં આવતું નથી. દ્રવ્યવાન કરતાં દ્રવ્યહીન પુરુષોમાં કદાચ વધારે ચરતત્વ હોય છે. દ્રવ્યહીન લોકો પડોરીઓની વધારે દાઝ જાણે છે. એક શરીરમાં ફરી માગનારે કહ્યું કે મને હમેશાં જીજ લોકો કરતાં ગરીબ શરીરોની છોકરી પાસેથી વધારે પૈસા મળે છે. બીખારનો પહેરવેશ પહેર્યો હોય તેમાં પણ સદૃશ્ય હોય તો તેને અવશ્ય માન આપવુંજ પડે છે.

બેન્ની કહે છે કે "માણસો શરાઓ અને શૌર્ય વિશે ઘણી વાતો કરે છે, પણ શહેરમાં અપ્રસિદ્ધ રીતે જીવન ગાળવાની ઘણી સ્થિતિમાં ચરત્વ દર્શાવવાના ઘણા પ્રસંગ મળે છે. એવા ઘણા લોકોએ ખ્યાતિ પામ્યા વગર ઉદાર વૃત્તિથી જીવન ગાળ્યું છે અને ઉલ્લોગ કર્યો છે. ઉમદામાં ઉમદા જીવનજીતાનો હમેશાં લખાવા પામ્યાં નથી. એવા પણ મદાનવીર પુરુષો યદ્ય ગયા છે કે જેમણે પોતાનું નિત્યકાર્ય કદ વેડી કર્યાંજ કીધું છે, દુઃખ સહન કર્યો છે, સ્વાર્થત્યાગ કીધો છે, પ્રામાણિકપણું જાળવ્યું છે, ધન્યર સેવ્યો છે, સંબંધીઓને મદદ કરી છે, પોતે સમૃદ્ધિમાં આવ્યા છે, અને આ સધળાં કૃત્યમાં, કાષ્ટપણુ અખ્યક્ષ, સેનાપતિ, કે ન્યાયાધીશને શાખાવે એવા સદ્ગર્વનના, દ્વિમતના, અને સદાચારના ગુણો દર્શાવ્યા છે."

ખરી પરાયકારવૃત્તિવાળા જેનપણી ગેરિ કાર્પેન્ટરને ચોડાંજ વર્ષ થયાં ધન્યર આપણી પાસેથી લઈ લીધી છે. તેના ઉલોગી જીવનના દર્શિયાનમાં કાષ્ટએ પણ દરકાર રાખ્યા વગર તજ દીધેલા ગરીબ લોકોની સ્થિતિ સુધારવામાં તે મચી રહી. તેણે ધ્રિસ્તરૂપમાં એક શોષકાલય સ્થાપ્યું અને તેની દેખરેખ રાખી. તે એટલું બધું રહિ પામ્યું કે લોકો તે જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા. જે ચોદાં અને ગલીઓમાં પોલીસનો સિપાઈ પણ બાગેજ

જઈ શકે તે સર્વ રચણે તે શુદ્ધ પરોપકારના પ્રભાવથી જતી. દુરાચારી વિભાગોની કમકમાટ ઉપજાવે એવી અનીતિ તેની દષ્ટિએ પડી. તે કશાથી હિંમત હારી ગઈ કે કટાણી નહિ. આ દુષ્ટ વિભાગોમાંથી તે પોતાની દરિદ્રશાળાઓ માટે છોકરાં મેળવતી. તે પોતાનું કર્તવ્ય જોન હાવડના જેટલીજ હિંમતથી કરતી. તેનું કષ્ટાણુ હમેશ ચાલુ હતું અને તેથી લોકોની નજર આગળ હમેશ એ વિષય રહેતો. આખરે તેણે મોટો જવ મેળવ્યો; કેમકે સરકારે તેની યોજના પસંદ કીધી, અને શોધકાલય અને ઉદ્યોગશાળાઓ સ્થાપી. આથી દુરાચારી વર્ગના લોકોને ધણો ફાયદો થયો છે. આપણા લશ્કરમાં, નૌકાસૈન્યમાં, અને ઉદ્યોગશાળામાં હજારો માણસો છે, તેમને મેરિ કોર્પોરેશનના નામને આશીર્વાદ દેવાનું કારણ છે. જહાજસ્થાથી તે પોતાનાં પરોપકારી કામ કરતી બંધ પડી નહિ. ૬૦ મે વર્ષે પૂર્વ દુનિયામાં પોતાની કેળવણીની પદ્ધતિનાં ખીજ વાવવા તે હિંદુસ્તાન ગઈ. બધી મળીને તેણે હિંદુસ્તાનની ચાર મુલાકાત લીધી તે તેમાંની છેલ્લી ૧૮૭૬ માં. ત્યારે તેની ઉંમર ૭૦ વર્ષની હતી. તેણે પોતાના ઉદ્યોગનાં ફળ સર્વ દિશાએ, નવા જમાનાનાં સ્ત્રીપુરુષો, જેઓ એના વગર આસપાસ સર્વત્ર પ્રસરેલા દુર્ગુણ અને અપરાધમાં પડી રહ્યાં હોત તેઓમાં, જગેલાં પોતાની અંદગીમાં જોયાં. આવી સ્ત્રીઓ અને આવા આત્મસંયમના ઉદ્યોગમાં તેમની ઉદારવૃત્તિવાળી જોનપણી મનુષ્યજાતિનાં બુદ્ધિ અને આચાર્ય છે તે સિવાય તેમને વિષે જીભું શું કહી શકીએ ?

મહાં મ મિસિસ ક્રિશોલ્મે નવી તરેહનો ઉદ્યોગ પકડ્યો. તે તરુણ સ્ત્રીઓને દેશ છોડી પરદેશમાં વસવામાં મદદ કરવામાં અને તેમની બરોબર બરદાસ લેવાય સાંસુધી પોતે તેમની દેખરેખ રાખવામાં મંડી. ત્યારે પરદેશમાં વસવા તત્પર થયલાઓની મોટી સંખ્યાસહિત તે સાહિયોમ્પ્ટનથી નીકળવાની તૈયારીમાં હતી, ત્યારે તેને અને તેના સ્વામીને ખાણું આપવામાં આવ્યું અને ત્યાં પોતાની ઉદ્યોગ માથે લેવા શી રીતે પ્રેરાઈ તેનું તેણે વર્ણન કીધું. તેણે કહ્યું, “જે કૃત્ય સારી રીતે કરવાથી સ્વર્ગનું અવરુચ્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એવા કૃત્યરૂપ અંદગી છે એવો અંદગી વિષે વિચાર હું એક બાળક હતી ત્યારે લેંગ રિન્મન્ડના ખોળામાં થીખી. ત્યારપછી અખોડના છોડાની ઢોડીઓ બનાવી દરિયાની પેલી તરફ જુદાં પડેલાં કુટુંબોઓને પરદેશમાં એકઠાં કરવાની હું બાલ્યવસ્થાનાં વર્ષમાં કેવી રમત રમતી તે મને મારી મેળે યાદ આવે છે. વળી રમતમાં એજ છોડામાં એક વેસ્લીઅન ઉપદેશક અને એક રોમન કૃષ્ણાલિક પાદરીને પણ હું કેવી રીતે મૂકતી તે મને બરોબર

યાદ છે. ન્યારે પડોશીઓ અમારે સાં મળવા આવતા—જેમાંના ફટલાક મુસાફરો અને પુખ્ત વિચારવાળા હતા અને જેઓ ધર્મપ્રચાર વિષે વાત કરતા હતા; કેમકે ધર્મપ્રચારકો તે સમયે વાર્તાવિષય થવા માંગ્યા હતા— સારે મારી મા હમેશ મને તે આરડામાં રહેવા દેતી તેથી એ બાબત વિષેના મારા વિચારો ઉત્પન્ન થયા હશે. એ વિચારો જેમ જેમ હું મોટી થઈ તેમ તેમ જ્યુ મારા મનમાં આવવા લાગ્યા. વળી મને મારી માની ફળવણીને લાભ મળ્યો હતો, અને મારાં લક્ષણમાં જે કંઈ ઉદ્યોગવૃત્તિ છે તે તેની તરફથી મળી હતી; કેમકે તે મને હમેશ આ નીતિસૂત્ર કહેતી કે કદી અશ્રુપાત કરવો નહિ, કે બચને લીધે મારો જે ઉદ્દેશ હોય તે ઊડવો નહિ.”

તે મોટી થઈ સારે હિંદુસ્તાનના લશ્કરના એક અમલદાર સાથે પ્યારમાં પડી. પણ લમના કોલકરાર થયા તે પહેલાં તેણે તેને કહ્યું કે તમારી ફરજ બજાવવા તમારે ન્યારે ન્યારે પરદેશ જવું પડે સારે મનુષ્યનાંતિને દુઃખમાંથી ઊગાવવા સર્વ પ્રકારનો ઉદ્યોગ કરવાનું કામ ધર્મરૂ મને સોંપ્યું હોય એમ મને લાગે છે. તેણે કુમારિકા અવસ્થામાં આ પ્રમાણે કષ્ટસત આપી તેથી તે અમલદારની તેના પર વધારે પ્રીતિ થઈ; તે સ્ત્રીએ જે કંઈ કહ્યું તે સર્વ તેણે કબૂલ કર્યું, અને સારપછી તરતજ આ સુંદર જોડાનાં લક્ષ થયાં. પતિ લમની શરતોને પ્રામાણિકપણે વળગી રહ્યો એટલુંજ નહિ, પણ તેણે પોતાની સ્ત્રીને તેના કાર્યમાં મદદ કરી. ૧૮૫૦ માં જેમને સ્વદેશ ઊડી પરદેશ મોકલવામાં આવ્યા હતા તેમના લાભને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર પડી એવો સમય આવ્યો, અને ટંડેલ કિસોમ પોતાને ખરચે તરતજ આસ્ટ્રેલિયાની સફરે નીકળ્યો. જતા પહેલાં જાને જણે પોતાની પાસે જે કંઈ થોડી આવક હતી તેના સરખા વિભાગ કર્યા અને જાને જણે છૂટા પડ્યા.

નિરિસ કિસોમ પછી હિંદુસ્તાન ગઈ, અને ત્યાં તેણે યૂરોપિયન ચોદાઓની ઊડરીઓ માટે એક સાળા સ્થાપી. એ સાળાનું નામ કન્યાકલા-ભવન પાડ્યું. એ ભવન હજી હયાત છે. ૧૮૩૮ માં તે અને તેનો ધણી હવાફેર માટે આસ્ટ્રેલિયા ગયા. તે કહે છે કે “ત્યાં મને હબરો કુંવારી સ્ત્રીઓ નિરાધાર અને ધંધા વગરની માલમ પડી. વળી જીજી વધારે સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં વહાણમાં આવતાં જારી હતાં, અને એ સર્વે સ્ત્રીઓ જેવું અવસ્થ પરિણામ થવું જોઈએ તે પ્રમાણે અનીતિના માર્ગમાં પડી હતી. આ જરીજ પ્રાણીઓને નિર્લય સ્થિતિમાં મૂકવાનું અને તેમને માટે આજરૂ સચવાય એવી નોકરીની જગ્યા મેળવવાનું કામ કરવામાં હું મચ્છી. સર્વ તરફથી મને

નાહિંમત યવાનું કારણ મળ્યું; પણ હું મારા કાર્યને વળગી રહી અને હેવટે મારો હેતુ પાર જિત્યો. આખરે ત્યાંના સુબાએ પરદેશવાસીઓના આશ્રય-સ્થાનમાં છોકરીઓ સાથે એક નાના ઝોરડામાં મને સુવાની રજા આપી. એ ખરી વાત છે કે મેં ત્યાં પ્રવેશ કીધો તે પહેલીજ રાત્રે મને તેમાં ધણા કાળો માલમ પડ્યા; પણ એ સધળાને મેં ઝેર દીધું ને હું મારે કર્તવ્યરથને વળગી રહી. આ પ્રમાણે હું છોકરીઓ ઉપર મારી જાતની અસર કરવામાં અને અધિકાર મેળવવામાં સક્તિમાન થઈ. ખૂરામાં તેમને કામધંધે લગાડવા મેં એક વિદ્યામન્દિર સ્થાપ્યું, અને હજારો કન્યાઓને સારી જગ્યાઓએ ગોઠવી. એ મતલબ હાંસલ કરવામાં આ નિરાધાર છોકરીઓનાં મોટાં ટોળાને જગ્યા મેળવવા સારૂ ખૂરામાં લઈ જવાં જરૂરનાં છે અને મારે જાતે તેમની સાથે જવું આવશ્યક છે એમ મને માલમ પડ્યું. એ કામ મેં કેટલાંક વર્ષ સુધી કીધું. એ દરેક ટોળાની સંખ્યા ૧૦૦ થી ૧૫૦ સુધી હતી. આ પ્રમાણે ઑસ્ટ્રેલિયામાં ધણાં વર્ષ સુધી મેં ઉદ્યોગ કર્યો. દેશાન્તરનિવાસીઓને એક રચળથી ખીજે રચળ લઈ જવામાં મેં ઘણું દ્રવ્ય ધીરું; પણ એ ધીરેલી રકમને મને એટલો બધો પ્રામાણિક બદલો મળ્યો કે આ દમિયાનમાં મને જે ગેરનફા થયો તે ૨૦ પાઉંડ પણ નહોતો. ઇશ્વરકૃપાથી મેં એ જગ્યા છોડી તે પહેલાં ઝાંઝામાં ઝાંઝા બધાં મળાને; ૧,૦૦૦ મનુષ્યોને ધંધે લગાડવામાં અને ઠેકાણે નાંખવામાં હું સાધનશૂન્ય થઈ. એમાંની મોટી સંખ્યા, તરુણ સ્ત્રીઓ હોવાથી, અનીતિ અને દુરાચારના માર્ગે જતાં અટકી. આજે મને જે ખરાબાવથી માન આપવામાં આવ્યું તે હું કદી બૂલનાર નથી, અને મારાં છોકરાંને મેં પિંડપર વિશ્વાસ રાખી જાતમહેનત કરવી અને માના દેવલોક પામ્યા પછી તેને માટે કંઈ પણ માન ધરાવતાં હોય તે સરકારને આશ્રય કદી પણ શોધવો નહિ કે સરકારને પગાર કદી પણ લેવો નહિ એવા નાતિસૂત્રની કેળવણી આપી છે. તે છોકરાંની તેમજ મારા સ્વામીની સુસ્થિતિ પણ હું કદી વીસરનાર નથી.”

કેટલાંક એમ ધારશે કે આ કંઈ ચરતવના ખરા દાખલા નથી. જે પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ દરીયામાં નૌકાલંગ થવાથી નાવિકોની જીંદગી બચાવવામાં અતિશય ઉદ્યોગ કીધો છે તેમનાં વધારે અસરકારક દેશાન્તર આપી શકાય. પશ્ચિમ ઑસ્ટ્રેલિયામાંથી અમને એક વાર્તા મળી છે. તેથી એક તરુણ સ્ત્રી એસ વેનોન બુસેલનાં પરાક્રમ માલમ પડે છે. ‘ફોર્ગોટ્ટે’ નામની આગ્રોટ પર્થ આગળ કિનારા ઉપર લાંગી રઈ.

મહિનાં સ્ત્રીઓને અને છોકરાંને તેમાંથી બહાર કાઢી મજવામાં મોકલ્યાં; પણ મોળાં ધણાં જિયાં ચડતાં હતાં તેથી તેમાં પાણી બરાઈ ગયું. મજવામાંના નિરાધાર પ્રાણીઓ મજવાને વળગી રહી પાણીમાં તરફડીયાં મારતાં હતાં, અને તેમની જીંદગી જોખમમાં આવવાની તૈયારી હતી, એટલામાં એક જિબી ટેકરીના શિખર ઉપર ઘોડા ઉપર ખેઠેલી તરણુ સ્ત્રી આવી પહોંચી.

તેનો પહેલો વિચાર આ હતો સ્ત્રીઓને અને છોકરાંને શી રીતે બચાવવાં તે હતો. તેણે ટેકરીની નીચે ઘોડા ખૂબ જોરથી શી રીતે કુદાવી મૂક્યો તે કહી શકાયું નથી. દરીઆમાં ધસી મોળાંઓ જોરથી આવતાં હતાં સાં ઘોડા ઠોડાથી શીણવાળાં મોટાં મોળાંની બીજી હારની પેલી તરફ મજવા હતો ત્યાં તે પહોંચી. સ્ત્રીઓને ને છોકરાંને કિનારેલાવવામાં તે કૃતોહ પામી. હજી એક મરદ રહ્યો હતો. તેણે દરીઆમાં ફરી ફૂલકી મારી અને તેને બચાવ્યો. મોળાં એવાં વિકરાળ હતાં કે પચાસ માણુસોને કિનારે લઈ જતાં ચાર કલાક લાગ્યા. જેવા તેઓ કિનારે પહોંચ્યા કે તે બહાદુર સ્ત્રી, દરીઆનાં શીણથી નાહી ગઈ હતી અને પરિશ્રમથી અર્ધાં મૂર્છાગત થઈ હતી. તે કિનારા પરનાં બચેલાં માણુસોને મદદ અને આરામનાં સાધનો મોકલવા ત્યાંથી બાર માઇલ દૂર પોતાને ઘેર ઘોડા ઠોડાવતી ગઈ. હવે બાકી રહેલું કામ તેની બેને કીધું. પોતાની સાથે આઠ, દૂધ, ખાંડ, અને લોટ, એટલો ખોરાક લઈને જંગલમાં થઈને તે તે કિનારે ગઈ. બીજે દિવસે ઉગારેલાં માણુસોને પોતાને ઘેર લઈ આવી, અને તેઓ એકલાં રસ્તે પડે એટલાં સારાં થયાં ત્યાંસુધી તેમની બરદાસ કરવામાં આવી. આ ચરી સ્ત્રીની જેન. મિસિસ લૂકમૅનને પરિશ્રમ કરવામાં સજોખમ થયો અને તાવ આવ્યો, ને મગજ પર ગરમી ચઢી જવાથી તે મરણુ પામી એ વર્ણવવું પડે છે તેથી દિલગીરી થાય છે.

જ્યારે કેટલાક માણીઓને બચાવવા કોઈ પણ દરીઆમાં જવા તૈયાર થયું નહિ, ત્યારે એક શેરૂલાંકની તરણુ સ્ત્રી તેમને ઉગારવા દરીઆમાં પડી તેની વર્તણુક પણ આથી ઓછી ચરી નહોતી. અન્ડેના દૂરના ટાપુના લોકાનો મુખ્ય આધાર માછલાં પકડવા પર હોય છે. તેમનાં વહાણુ દરીઆમાં હતાં, ત્યારે તે ટાપુમાં બારે તોફાન થયું. એક પછી એક મજવાઓ સહી-સલામત ખુલા બંદરમાં પહોંચ્યા, પણ હજી છેલ્લો મજવો બંદરબહાર હતો અને જેઓ કિનારે હતા તેમણે જોયું કે તે મહાસંકટમાં છે. તે જાંધો વળ્યો અને ખલાસીઓ પાણીમાં તરફડીયાં મારતા દેખાયા. આ પ્રસંગે હિલેન પેટ્રી નામની એક નાણુક છોકરી બહાર નીકળી આવી, અને તેણે આમલ-

પૂર્વક કહ્યું કે ગમે તેટલું જોખમ વેડવું પડે તોપણ તેમને ઉગારવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તે માણસોએ કહ્યું કે જ્યો આવા તોફાનમાં કિનારો છોડી બર દરીઆમાં હંકારવા ઇચ્છે તેનું નિશ્ચિત મોત સમજવું.

તેમ છતાં પણ હુલેન પેટ્રી મોતની સામા ટકર લેવા ખુશી હતી. તે તરતજ એક નાના મછવામાં બેડી. તેની સાળી તેની સાથે સામેલ થઈ, અને તેના બાપનો એક હાથ ઠુઠો હતો; તે સુકાન ફેરવવાનું કામ કરવા અંદર બેઠો. તે માછલાં પકડનારા મછવાના બે ખલાસીઓ ક્યારનાએ ગૂમ થયા હતા, પણ બીજા બે મછવા જીંધા વળેલાં તળીયાને વળગી રહ્યા હતા. આ લોકોનેજ બચાવવા તે સ્ત્રીઓ ગઈ. ઘણો પરિશ્રમ કર્યા પછી તેઓ તે ભાંગેલા મછવા આગળ પહોંચ્યાં. જેવાં તેઓ ત્યાં પહોંચ્યાં કે એક માણસ માઠે તણાયો અને હુલેને તેના વાળ પકડી મછવામાં ખેંચી ન લીધો હોત તો તે નક્કી દૂધો ગયો હોત. બીજા માણસને પણ બચાવ્યો. અને સર્વે સહીસલામત બંદરમાં પાછાં ફર્યાં. હુલેન પેટ્રીએ પાછગથી ચાકરડીવું કામ કરી અપ્રસિદ્ધ રીતે આશ્ચર્ય પ્રાપ્ત કરી, અને થોડા દિવસ ઉપર તે મરી ગઈ ત્યારે જ જે લોકો તેની વાર્તા જાણતા હતા તેમને તેના જીવન વિષે યાદ આવ્યું.* જે દેશમાં આવો બનાવ બની શકે તે દેશમાં શ્રી સ્ત્રીઓ પુષ્કળ હોવી જોઈએ એમ કોઈ પણ માણસ ધારી શકે.

વળી એસં ડાલિંગ કેવી શેરો! લોસ્ટોન દીવાદાંડીની એ શ્રી સ્ત્રીને કોણુ ભૂલી જઈ શકે? નોર્થમ્પટોલના ઇશાન કોણુમાં દૂર ઉજડ ફર્ન ડાપુઓ આવેલા છે. તેઓ એક જાતની મજબુત કાળી અને ઉધાડી ખડકોના સમૂહના બનેલા છે તે તેમની આસપાસ બચંકર દરીઓ ગર્જના કરે છે. તોફાની હવામાં ઘણા દિવસ અને અડવાડીઆં સુધી ત્યાં જઈ શકાતું નથી. એ ખડકો ઉપર નાદ કરતાં જુદી જુદી જાતનાં દરીઆઈ પક્ષીઓ સિવાય ત્યાં કોઈ બીજું પ્રાણી વાસ કરતું નથી. પણ તેની દૂરમાં દૂર આવેલી અણી લોસ્ટોન ખડક પર ઈંગ્લિંડ અને સ્કોટ્, વચ્ચે જતાં વહાણોને બમની ચેતવણી આપવા એક દીવાદાંડી ઉભી કાઠેલી છે. ૧૮૩૮ના સપ્ટેમ્બર માસની એક દિવસ તોફાની રાતે બે વૃદ્ધ માણસો એક પુરુષ અને તેની સ્ત્રી, અને એક તરુણ સ્ત્રી, જે તેમની દીકરી હતી, તે એ દીવાદાંડીનાં રક્ષક હતાં.

‘ફોર્થર્થપર’ નામની આગબોટ હુલથી ડંડી સફર કરતી હતી. તે

* ‘રૅન્ડર્સ’ ૧૮૫૬, ૨૮ મી વૅન.

આગબોટ ખરાબ સ્થિતિમાં હતી. બાકના ડબ્બા (બોંધલરો) એવા તો ખામી-વાળા હતા કે આગબોટે હલ મુક્યું કે તરતજ દેવતા હોલખી નાંખવો પ્રડયો. એમ છતાં પણ જ્યાંસુધી તે સેંટ ઝેંબસ હેડ પહોંચી ત્યાંસુધી તે મહાકબે ધીમે ધીમે ચાલ્યા કામી, એટલામાં એક ભયંકર તોફાને તેને પાછી હડસેલી. આખી રાત પવન ઘસડી લઈ ગયો તેમ તે ઘસડાઈ, અને બીજે દિવસે સવારમાં વહેલી ભયંકર જોરથી હૂંકર્સ ખડક જોડે અથડાઈ. તે આગબોટના ભાંગીને બે કડકા થયા. ખલાસીઓમાંના નવ જથ્થુ એક મહવામાં બિતરી પડયા, અને જે એકજ માગે આગબોટ ગઈ હોત તો બચત તે રસ્તે ઘસડાતા ચાલ્યા; બર દરીઆમાં તેમને બીજા વહાણના ખલાસીઓએ લઈ લીધા અને રીફર્સ લઈ ગયા. ઘણાખરા ઉતારઓ અને નાવિકો દરીઆમાં ગિંધા વળ્યા અને ડૂબી ગયા. આગબોટનો આગલો ભાગ ખડકને વળગેલો રહ્યો. તેમાં નવ માણસો હતી, તેઓ મદદને માટે ખૂમ પાડતા હતા.

લાંથી અર્ધે માર્ગ છેટે દીવાદાંડીમાં ટ્રેસ ડાર્લિંગે તેમની ખૂમો સાંભળી. સર્વોદય વખતે દીવો ઘેર કરતાં પહેલાં એ છેલ્લો પહેરો ખરવાનો. સમય હતો. અને એ પહેરો ટ્રેસ ભરતી હતી. હજી ધુમસ ભરી હતી અને સમુદ્ર તોફાની હતો, તોપણ તેણે ભાંગેલી આગબોટના મુસાફરોને તે બોટના આગલા ભાગમાં વળન ઉચકવાના વચ્ચે વળગી રહેલા જોયા. તેણે પોતાના બાપને મહવો બિતારી આ ડૂબતાં માણસોને ઉગારવા દરીઆમાં હંકારવા વિનંતિ કરી. વિલિયમ ડાર્લિંગે કહ્યું કે એમ કરવું એ તો નિશ્ચિત મોતના માંમાં જાતેજ ઘસવા જેવું છે. તેમ છતાં પણ તેણે મહવો બિતાયો અને ટ્રેસ ડાર્લિંગ તેમાં સર્વથી પહેલી બેડી. વૃદ્ધ પુરુષ તેની સાથે થયો. ભય વિષે કહેવાતું પ્રયોજન યું ? બચાવવાનો કે પોતાને બચવાનો સંભવ અતિશય થોડો, રે, નહિજ જેવો હતો. પણ ઈશ્વર તે સ્ત્રીના હૃદયમાં બિતર્યો હતો તેથી તેણે તેના હાથમાં જોર મૂક્યું, અને બંને જથ્થુ ભયમાં અને ધારતીમાં આગળ ચાલ્યાં.

અતિશય સંભાગ અને જાગૃતિના જોમથી તે વૃદ્ધ પિતા ખડક પર બિતરવામાં અને ભાંગેલી બોટ પાસે જવામાં ફતેહ પામ્યો, અને ટ્રેસે મહવાના કકડેકકડા ચતા અટકાવવા તોફાની મોજાંમાં આમતેમ હલેકાં માર્યાં. એક પછી એક નવ નાવિકો, જેઓ નૌકાલંગ થયા પછી જીવતા રહ્યા હતા, તેમને તે મહવામાં બેસાડી તે દીવાદાંડીમાં લઈ ગયા. લાં ગયા એટલે ટ્રેસની માતા તેમને આવકાર દેવા, સેવા કરવા, ખવડાવવા, અને અગાઉના જેવી

તન્દુરસ્તી અને શક્તિ તેમનામાં પાછી આણુવા તૈયાર હતી. પછી જ્યાંસુધી તોફાન ઝોપું થયું અને તેમને શુદ્ધ ખંડ પર લઇ જઇ શક્યા ત્યાંસુધી ત્રણ દિવસ તેઓ ત્યાં રહ્યા.

આ પરાક્રમથી પ્રબળની વૃત્તિ ઉસ્કેરાઇ. ઈસ ડાર્લિંગને અસંખ્ય ભેટ માકલવામાં આવી. દૂર દેશથી તેની છત્રી લેવા ચિત્રકારે આવ્યા. વર્ડ્સવર્થે તેને વિષે કાવ્ય રચ્યું. 'એડેલ્ફ' નાટકશાળામાં નૌકાભંગના અંકમાં એક મજબૂમાં બેસવાના એક રાતના તેને ૨૦ પાઉંડ આપવા માંડ્યા. પણ તે સમુદ્રથી ઘેરાયલી પોતાની ખડક ઊડતી નહોતી. તે દીવાદાંડી શા માટે ઊડે ? આ દેવીના વાસ માટે એના જેવી જીજી થોડા જગ્યા કષ્ટ હતી ? એક પુરૂષે એની મુલાકાત લીધી હતી, તે એની ખરેખરી સાદાઈ, શાંત રીતભાત, અને ખરેખરો સદાચાર વર્ણવે છે.

આ બચાવ કર્યા પછી ત્રણ વર્ષે ક્ષયરોગના ચિન્હ દેખાયાં. થોડે મહિને તે શાંતતાથી, સુખમાં, અને ધર્મવૃત્તિમાં મરણ પામી. ફિલિપ્સ કહે છે કે તેના મોત પહેલાં થોડા વખત ઉપર તેની જાતિમાંનીજ એકે તેની ઉછી મુલાકાત લીધી. તે સાદો પોશાક પહેરી આ તેના કુનીખાના ઉભા પ્રવાસમાં કલ્યાણ મજબૂત આવી હતી. આ બધી બેનપણી ડચેસ આર્ચ બૌર્બોર્ગનાં હતી. આવી રનેહવૃત્તિથી અને સ્ત્રીની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તેની રળ લીધી તે કારણથી તેના અગ્રીરી તાજ હમેશ વધારે દેદીપ્યમાન રહેશે. જોન આર્ચ આર્કનું સ્મરણચિન્હ રાખવામાં આવ્યું છે. નૌર્થમિથ્યાનું બલે કંઈ પણ સ્મારકચિન્હ ન હો.

“એનું કૃત્ય સ્વર્ગનાં પુસ્તકોમાં તોધાયલું છે, અને મહાત્માના જે સદગુણો બુલકણી પૃથ્વીએ બોયા છે તે સદગુણોની સ્તુતિ દેવદૂતો કરશે, ત્યારે એ સ્તુતિના વિષય તરીકે હમેશ સ્વર્ગમાં રહેશે.”

ફર્ન ટાપુની લગભગ સામાં નૌર્થમિથ્યાનાં નામની મધ્યભૂમિ ઉપર એક જિંદી ત્રિકાણાકાર ખડકપર ઈંચ્ચરોનો કિલ્લો આવ્યો છે. જૂના વખતમાં સ્કૉટ્લેન્ડના કુમલા સામા એ એક મજબૂત રક્ષણનું સાધન હતું, તેમજ ઈંગ્લેન્ડનાં દૈશિક પક્ષયુદ્ધોના સમયમાં એ એક અગત્યનો કિલ્લો હતો. વિશેષે કરીને ડહ્લિમના અધ્યક્ષ લૉડ ક અને ઉપધર્માધિકારી શાર્પની સહાયતાથી થોડાં વર્ષે થયાં એ કિલ્લો નૌકાભંગથી સપડાયલા નાવિકોના આશ્રયસ્થાન તરીકે વપરાય છે. આ દેશમાં કોઈ પણ ખાનગી ઉપકારથી જેટલું કલ્યાણ થાય તેના કરતાં આ કિલ્લાને આવાં સારાં કામમાં વાપરવાની લૉડ

કૂએ યોજના કરી તેથી દેશનું વધારે કલ્યાણ થયું છે. કિનારા પર નૌકાસંગ વારંવાર થાય છે, અને એથી સપડાયલા લોકોને દરેક પ્રકારની બની શકે એવી મદદ કરાય છે. ૩૦ નાવિકો રહી શકે એવા ઝોરડાઓ તૈયાર થયા છે. આઠ માઇલ કિનારા સુધી દરરોજ તોફાનની રાતે રાત ફરવામાં આવે છે. અને કોઇ વહાણુ જોખમમાં દેખાય કે જીવનનોકા ઊતારવામાં આવે છે. ધુમસને વખતે વહાણુને દૂર રાખવા ધંટો વગાડે છે. વહાણુ ભયમાં દેખાય છે ત્યારે તોપ છોડે છે, અને વહાણુ ખડક પર ચોંટી જાય કે ભાંગી જાય તો બીજી વાર તોપ છોડે છે. તેમજ સપડાયલા લોકોના ભયની કિનારા પરના લોકોને ખબર પડી છે એમ તેમને સૂચના આપવાને એક મોટો વાવટો ઊભો કરે છે. વળી કોઇ કોઇ પ્રસંગે એ શુદ્ધ ખંડમાંથી કોઇ પણ મજબૂત તોફાની મોર્ગની અંદર જઈ શકે નહિ, ત્યારે પવિત્ર ટાપુના માછીઓ તે ટાપુઓમાંથી મજબૂત હંકારી શકે તેટલા માટે તેમને સૂચના આપનાર નિદાન હોય છે. ખડકો ઉપરના આ રક્ષક કિલ્લાથી જમીનપરના તેમજ દરીઆ પરના સર્વ સપડાયલા મનુષ્યોને દરેક પ્રકારની મદદ મળે છે.

ચિલિયમ હોપિટ કહે છે કે “ તોફાની અને ભયંકર સમુદ્રની ચોકી કરનાર આત્મા જેવો આ ભવ્ય કિલ્લો એક બળવાન રક્ષક દેવદૂત સમાન જાઓ ઊભો છે, અને આ ડુનીઆનો ત્યાગ કર્યા પછી હજારો વર્ષ સુધી કોઇ પણ મનુષ્ય પૃથ્વી પર સત્કર્મ કરતો કેવી રીતે જરૂરી રહે તેના કાર્ત્તિમંત દર્શાવત તરીકે આ દૈવ પરોપકાર કૃત્ય જીવે છે. કોઈ પણ પ્રુરૂપ આ ખરેખર પવિત્ર મકાન, જેનો આકાર ભવ્ય છે, જેમાંથી બનતાં કૃત્ય ઇશ્વરી છે, અને જેમાંથી જમીન તેમજ દરીઆ પર દરરોજ કલ્યાણુ કૃત્ય થાય તે મકાનમાં જોમાં શિખરો દૂરથી જુએ છે, ત્યારેજેવી રીતે હજારો અતિશય દરિદ્રાવસ્થામાં આવેલા અને મધ્યરાતના અંધારાના ભયંકર દુઃખમાં સપડાયલા પુરુષોને લૉર્ડ કૂર્નું રમરણુ કરી આશીર્વાદ દેવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે અને જેવી રીતે લૉર્ડ કૂર્નની પેઠે આપણે કબરમાં દીર્ઘ નિદ્રા પામીશું ત્યાર પછી પણ તેઓને કરવુંજ પડશે તેવી રીતે પણ લૉર્ડ કૂર્નું રમરણુ કરી તેને આશીર્વાદ દો.

પ્રકરણ ૧૦.

સમાનભાવ.

મનુષ્યદેહમાં અતઃકરણને અતઃકરણ સાથે અને આત્મામાં ભુક્ષિને ભુક્ષિ સાથે સાંધનાર રૂપેરી શૃંગલા જેવી અને રેશમી ગન્ધિ જેવી, શુદ્ધ સમાનવૃત્તિ છે.

સર વૉલ્ટર સ્ટૉટ.

હું તારી (ઈશ્વરની) પાસે હમેશા ડાહી તખાચ રાખી વિચારવંત પ્રીતિ અને દુઃખીઓને દિલારો આપવાને અને તેમનાં દુઃખની દાઝ બાલુવાને સ્વાર્થવૃત્તિથી મુક્ત અતઃકરણ માણું છું.

મિસ વૉરિંગ.

મનુષ્ય મનુષ્યને પ્રિય છે. ગરીબમાં ગરીબ પણ પરિશ્રમયુક્ત જીવનમાં એવો કેટલીક ફાલ ઈચ્છે છે કે જ્યારે તેઓ બહુ અને તેમને એવી લાગણી યાજ કે અમે પણ કેટલાંક નાનાં કલ્યાણનાં ઉત્પન્ન કરનાર અને ફેલાવો કરનાર છીએ, અને સર્વને એકજ મનુષ્યભવિતિનું અતઃકરણ છે તેજ કારણને બીધે એમને દયાભાવથી જરૂર હોય તેમને અમે દયાભાવ દર્શાવ્યા છે.

વૉલ્ટર સ્ટૉટ.

સમાનભાવ જીવનનું એક મોટું રહસ્ય છે. તે દુઃખને દૂર કરે છે અને સુખને દદ કરે છે. તે વિરોધને બલહીન કરે છે, કંઠ્યમાં કંઠ્ય હૃદયને પિગાળે છે, અને મનુષ્યપ્રકૃતિના સુંદર અંશને પોષે છે. જે મોટા સાય સિદ્ધાંતો ખ્રિસ્ત ધર્મનું નજ છે તેમનાં એ એક છે. “પરસ્પર પ્રેમભાવ રાખો” એ વાક્યમાં દુનીઆનો ઉદ્ધાર કરવાને જોઈએ એટલો ખ્રિસ્ત ધર્મનો સિદ્ધાન્ત સમાવલો છે.

સ્ટૉટ જોને વિષે એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે તે જ્યારે ધણો વૃદ્ધ હતો—એટલો જધો વૃદ્ધ હતો કે તેનાથી યાદી સહાય નહિ અને તે લાગ્યેજ બોલી શકતો—ત્યારે તેને તેના મિત્રો દ્વારા પર ટેકવીને ખ્રિસ્ત ઓકરાંની સભામાં લઈ ગયા. તેણે જંયા થઈને કહ્યું કે “નાનાં ઓકરાંઓ, પરસ્પર સ્નેહભાવ રાખો.” વળી તેણે કહ્યું, “પરસ્પર સ્નેહભાવ રાખો.” તેને પૂછ્યું કે “તમારી પાસે અમને કહેવાનું બીજું કંઈ નથી?” ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે “હું વારંવાર આનું આજ તમને કહું છું તેનું કારણ એ કે જો તમે એ કરશે તો બીજા કયાની જરૂર નહિ રહે.”

આજ સત્ય સર્વત્ર લાગુ પડે છે. સમાનભાવનો આધાર પ્રેમ છે. એ માત્ર સ્વાર્થનિરપેક્ષવૃત્તિ અને સ્નેહવૃત્તિનો પર્યાય શબ્દ છે. આપણે ખીબા પુરુષના મનની રિચિતિ ધારણ કરીએ છીએ, આપણે આપણા પંડની બહાર જઈ ખીબાના પંડમાં વાસ કરીએ છીએ, આપણે તેની સાથે સમાનભાવ રાખીએ છિયે, તેને મદદ કરીએ છિએ, અને દુઃખમાંથી હોડવીએ છિયે સમાનભાવ સિવાય કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રેમભાવ હોઈ શકે નહિ. સમાનભાવ સિવાય કંઈ પણ શ્રેણી બંધાઈ શકે નહિ. દયાભાવની પેઠે સમાનભાવ અને ઉપકારવૃત્તિ બેવડું કલ્યાણ કરે છે, એ ભાવ દર્શાવનારનું, તેમજ જે પ્રત્યે દર્શાવ્યો હોય તેનું, દર્શાવનારના હૃદયમાં ભ્યારે એ વૃત્તિઓ સુખરૂપી પુષ્કળ ફળ ઉત્પન્ન કરે છે, ભ્યારે ગ્રહણ કરનારના હૃદયમાં દયાભાવ અને ઉપકારવૃત્તિના રૂપમાં ઉદય પામી વૃદ્ધિ પામે છે,

કેવલ ફેરર કહે છે કે “આપણે ઘણીવાર ઉદ્યોગ કરતાં સમાનભાવથી વધારે હિત કરીએ છિયે, અને આપણી પોતાની કીર્તિની ઇચ્છા માટે અતિશય પ્રયાસ કરવાથી દુનીઆનું નેટલું ભણું કરી શકીએ છિયે તેના કરતાં ઇર્ષ્યાભાવથી મુક્ત રહેવાથી અને ખીબાઓની યોગ્યતા કબૂલ કરવાથી વધારે વખત સુખી પહેલિએ એવું દુનીઆનું કલ્યાણ કરીએ છિયે. માણસ પદવી, અધિકાર, દ્રવ્ય, અને ધરીરસુખ પણ ખુબે તોપણ સંતોષથી સુખમાં જલ્યા કરે; પણ એક વસ્તુ એવી છે કે તે વિના જીવંતી ભારરૂપ થઈ પડે છે, તે સમાનભાવ છે.”

એ તો ખરી વાત છે કે દયાનાં કૃત્યો હમેશાં ઉપકારથી સ્વીકારાતાં નથી; પણ આથી દયાભાવવાળા મદદ કરનારે કદી પણ પાછા હાંકવું ન જોઈએ. જીવનયુદ્ધમાં જે અડચણો દૂર કરવાની છે તેમાંની આ એક છે. પરસ્પર સહાયતા મનુષ્યોએ એક ખીબાને દરવી જોઈએ તેને માટે સર્વથી વધારે અધમ પુરુષ પણ યોગ્ય છે. યે-થાને નેટલી પ્રૌઢતાથી તેટલાજ સત્યથી કહું છે તે પ્રમાણે એ માદ રાખવું જોઈએ કે એક અને ઉદારમાં ઉદાર માણસનું સુખ નેટલો આખી મનુષ્યજાતિના સુખનો અખંડ વિભાગ છે તેટલાજ વિભાગ નિર્દય મનુષ્યનું સુખ પણ છે. વળી માણસ પોતાનું ભણું કે જીવંત ક્યાં સિવાય ખીબાનું ભણું કે જીવંત કરી શકે નહિ.

ઘણું ડરીને મનુષ્યહૃદયની પ્રેમવૃત્તિઓને જગત્ત કરવામાં સમાનભાવ નેટલી બળવાન અસર ખીજી કંઈ નથી. અતિશય દૂર સ્વભાવવાળા પણ યોગ્ય પુરુષો પર સમાનભાવ વધારે અસર કરતો નથી. બલાતકાર જે કંઈ

કરાવી શકે છે તેથી એ વધારે ફરજ પાડે છે. જેમના પર "લાઠકાર અજમાવ્યો વ્યર્થ ગયો છે તેમના પર એક સ્તિગ્ધ શબ્દ કે સ્તિગ્ધ દાષ્ટ્યેપ અસર કરશે. સમાનભાવ અન્ય હૃદયમાં પ્રીતિ અને આત્માધીનતા પ્રેરે છે. પણ કઠોરતા, ધિક્કાર અને વિરોધને ઉશ્કેરે છે. "શક્તિમાં પણ કામળતાનું અર્જુ બળ નથી" એમ જે કવિ કહે છે તે સત્ય વદે છે.

સમાનભાવ વધારે મનુષ્યો પર દર્શાવી તેના વિષયને વધારે વિસ્તાર પામવા દષ્ટિએ જિયે સારે તે સાર્વજનિક દયાભાવ યાચ એવું મોટું રૂપ ધારણ કરે છે. જાતિભાઈઓને દરિદ્રતા અને દુઃખની સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરી ઉન્નતિમાં આણવાના, સાધારણ લોકોની સ્થિતિ સુધારવાના, વિદ્યાવૃદ્ધિનાં પરિણામો મનુષ્યજાતિમાં સર્વત્ર ફેલાવવાના, અને મનુષ્યજાતિના છુટાં પડેલાં કુટુંબોને શાન્તિ અને ભ્રાતૃભાવરૂપી ગ્રન્થિથી એકત્ર કરવાના પ્રયાસમાં સમાનભાવ મનુષ્યને પ્રેરે છે. વળી જે દરેક માણસને ખીજને મુશળલે ઇશ્વરે વધારે સારી સ્થિતિમાં મૂક્યો છે, અને જે માણસ દ્રવ્યના, જ્ઞાનના કે જનમંડળમાં બીજાઓ પાસે હતા નથી, એવા સત્તાના લાભ ભોગવે છે, તે દરેક પુરુષનો ધર્મ છે કે તેણે વખત અને સંપત્તિનો થોડો ભાગ લોકોનું હિત વધારવામાં વાપરવો જોઈએ.

સમાનભાવ દર્શાવવામાં બહુ દ્રવ્યબળ કે બહુ સુદ્ધિબળની કંઈ જરૂર નથી. દ્રવ્યની સત્તા છે તે કરતાં લોકો અતિશય વધારે સમજે છે. પૌલ અને તેના શિષ્યોએ ચાલુ માદના પોશાક વગેરે જ્યાં વેચાતા હોય એવા બજારમાંથી જેટલું દ્રવ્ય મેળવાય તે કરતાં લાગેજ કંઈ પણ વધારે દ્રવ્યથી અર્ધા રોમન રાજ્ય પર ધ્રિસ્તિ ધર્મ ફેલાવ્યો. ધ્રિસ્તિ ધર્મનાં જનમંડળને લગતા મોટા મતોનો મૂળ આધાર ભ્રાતૃભાવનો વિચાર છે. "બીજાઓ તમારી જેવી સરાહગત કરે એમ તમે ઇચ્છતા હો તેવી સરાહગત તમે તેમની કરો." દરેક પુરુષે ખીજને મદદ કરવી, બળવાને નિર્બળને, ધનાઢ્યે ધનહીનને, અને વિદ્વાને અવિદ્વાનને, અને એથી વિપરીત ક્રમમાં, જેમની પાસે સર્વથી ઓછાં સાધન હોય તેમણે પણ જેમની પાસે સર્વથી વધારે સાધન હોય તેને કંઈ ઓછી મદદ કરવાની નથી. સર્વ સહાયતા વિશેષ શક્તિ પર આધાર રાખે છે; કેમકે શિષ્યથી શિક્ષકનું ધામ યતું નથી, કે અભણ અને નિરાધારથી વિદ્વાનનું કે મદદ આપનારનું ધામ યતું નથી.

મનુષ્ય જીવન જેવું ઇચ્છે તેવું કરી શકે. ઇશ્વરે તેને શક્તિ આપી છે તેના પ્રમાણમાં સ્વાર્થ અને પરાર્થ માટે તે પોતાનું જીવન કિમતી કરી શકે.

આસપાસની સ્થિતિ પ્રતિકુળ ન હોય, સારે તે નીતિગુણ અને ધાર્મિક વૃત્તિને સંપૂર્ણ કબજામાં રાખી શકે છે. તે પોતાને માટે ધણું કરી શકે, અને ઇશ્વરે જે સર્વ આપ્યું છે તે મનુષ્યના ઉદ્ધોગને લીધે બહુ મનુષ્યનું કીધેલું ખાસ ફૂલ ન હોય તેમ દેખાવું જોઈએ.

આપણે વિનોદને માટે શુદ્ધિબળની અપેક્ષા રાખવી જોઈએ, તોપણ મુખને માટે સ્નેહભાવ ઉપરજ આધાર રાખવાનો છે. સ્નેહભાવ રાખવો એટલે આત્માર્ષશુભ્રિ રાખવી. સદ્ગુણો, ઊંડરાંની પેઠે, જેમ જેમ આપણે તેમને માટે નુકસાન વેડીએ છિયે તેમ તેમ, વધારે વહાલા થાય છે. મિસિસ ફ્લેચર પોતાના જીવનવૃત્તાન્તમાં કહે છે કે “મારી માની સત્તાનું રહસ્ય તેના અસહના મિત્ર ડૉક્ટર કેલિવંગ્ટન ઓપ રિપને સારી રીતે કહી બતાવ્યું હતું અને એજ તેના જીવનનો મર્મ કહી શકાય. સત્તર વર્ષની ઉંમરે તેણે તેને એક પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તે કહે છે કે ‘તમને જેટલા સ્નેહથી, ખરાભાવથી, અને પ્રીતિથી સર્વત્ર લોકો ચાહે છે તેવી પ્રીતિ કોઈ તરફ દર્શાવાતી હું બહુતો નથી; હું ધારું છું કે એનું કારણ તમારી સર્વ પર પ્રેમ રાખવાની શક્તિ છે.’”

જે પુરુષો વૃત્તિઓને નિયમમાં રાખી શકતા નથી, જેમનામાં બીજાં પ્રાયે ધર્મ બળવવાની લાગણી નથી, જેઓ આખી જીંદગીથી મુસાફરીમાં પોતાનાજ ભોગવિલાસ શોધે છે, અને જેઓ સરકાર કરે છે તે પણ મનને સંતોષ પમાડવાના હેતુથી કે ચિદ્વૃત્તિની નિન્દાના બચથી, એવા હસકા ઉદ્દેશથી કરે છે, તે પુરુષો સર્વથી વધારે શોચનીય છે. એમાંના કેટલાક પોતાની સદ્વૃત્તિઓ માટે ગર્વ ધરાવે છે, તેઓ પોતાના પંડને અતિશય ચાહે છે, પણ આસપાસના પુરુષો માટે તેમને બાળ્યેજ કંઈ પણ પ્રીતિ છે. તેઓ ધર બહારનાં મંડળ સાથે ધણા સંબંધ હોય છે, પણ તેમનાં ધરનાં આચરણ જુઓ અને કુટુંબ પ્રત્યે તેઓ કેવી રીતે વર્તે છે તે તરફ નજર કરો. મહાં મ ધર્માધિકારી રામસેએ એક નાના ઊંડરા વિષે જે વાત કહી છે તે ધણી શોકજનક છે. એ ઊંડરાને સ્વર્ગ વિષે તેમજ ત્યાં જેઓ દેવલોક પામ્યા છે તેમને મળવા વિષે કહ્યું. તેણે પૂછ્યું, “અને મારો બાપ ત્યાં દશે?” “અલગત તે ત્યાં દશેજ” એમ તેને કહ્યું કે તરતજ તેણે જવાબ દીધો કે “સારે મારે ત્યાં જવું નથી.”

‘જોટા સમાનભાવ ધણા સાધારણ જોવામાં આવે છે. શાપ દહે છે કે કલ્પિત વાર્તાના કલ્પાત્મક મન્યોની સામા સર્વથી વધારે મોટા વાંધા એ છે કે તે વાંચવાથી ખરેખર કોઈનું દુઃખ ઊડાડવા વગર કે જુલમની સામા યયા

વગર દયા અને ક્રોધ લાવવાની ટેવ પડે છે. એજ પ્રમાણે સ્ટર્નને મરી ગયલા ગધેડા માટે દયા આવી શકે છે, પણ તે પોતાની જીને ભૂખે મરતી છોડી દે છે. મોન્ટેન એક માણસ વિષે એમ કહે છે કે તે વિચિત્ર છે. “તેના અભિપ્રાયો અસૌકિક છે, પણ આચરણુ પશુસમાન છે.” અટલરના પ્રૌઢ સંભાષણમાં શુદ્ધ પરોપકારવૃત્તિના આ કૃત્રિમ નકલ કરનારાઓને સારી રીતે પકડી કાઢી હિયાડા કીધા છે.

વિદ્યાચર (પ્રૌફેસર) એન કહે છે કે “ગાએથ દુઃખીઓના માર્ગ-માર્થી દ્વર રહેતો હતો; કેમકે તેમને જોઈને તેને વેદના યતી અને તેનું ચિત્ત ઠેકાણે રહેતું નહિ. એ પરથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે તેનામાં ભતભાષઓનાં દુઃખો લઇ લેવાની હોઈ શકે તેટલી શક્તિ હતી, પણ એ કામ કરવાની જરૂર પડી શકે એવા પ્રસંગમાં આવવાની તે ખુદીના કહેતો હતો.”*

સેન્ટ ઓગસ્ટાઇન, ઝેક્ટર, જોનાથાન એડ્વર્ડ્સ, અને એલેક્ઝેન્ડર નોક્સના ગ્રન્થોમાં વાંચનારને માલમ પડશે કે ઇશ્વરસંબંધી સિદ્ધાન્તો પર તેમજ મનુષ્યના કર્તવ્ય વિષે તેમના વિચારો પર ધર્મવૃત્તિથી કેટલી બધી અસર થઇ છે. નોક્સ કહે છે કે “સમાનભાવથી લાગણી સહુથી વધારે પ્રેરાશે. ખરું જોઈએ તો બીજા કશાથી તે પ્રેરાઇ શકેજ નહિ. એક હૃદયની બીજા હૃદય પર અસર થયા વિના રહેજ નહિ, અને હૃદયના સર્વ પ્રકારના સમાગમમાં એ પણ જીવતો પુરૂષ છે એવો વિચાર આવશ્યક છે.” ન્યારે કલ્યાણનીજ ખાતર, શુદ્ધ કર્તવ્યના સ્વીકૃત નિયમ તરીકે કે સદ્ગુણની ખુબી, જેથી સત્કાર્ય કરવાની જરૂર પડે છે, તેની લાગણીથી કોઇ પુરુષ કલ્યાણ કરવા પ્રયાસ કરે છે, ભારેજ તેનામાં ખરું યત્ન હોઇ શકે છે. આવા કાર્યથીજ મનુષ્યનાં લક્ષણ પર એવી અસર થાય છે કે તેથી તેને પણ તેવું કાર્ય સામું કરવાનું મન થાય છે.

સત્કાર્ય અને સમાનભાવથી જે ઇશ્વરી પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જેટલો મનુષ્યનો ઉદ્ધાર થાય છે જેટલો માત્ર સિદ્ધાન્તના નિરાળા વિચારથી યતો નથી. એજ ઇશ્વરદત્ત ભાવથી “સમસ્ત દુનીયા બાંધવરૂપ થાય છે.” જે મનુષ્ય બીજાના જીવનને પોતાનુંજ જીવન સમજે છે, અને જનમંડળમાં, નીતિમાર્ગમાં, અને ધર્મસંબંધમાં, સર્વ પ્રકારે તેને મદદ કરવાને જેટલો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરે છે તે દૈવી અસર ઉત્પન્ન કરે છે. તે બળવાનમાં બળવાન રક્ષણસાધનથી ચોતરફ ઘેરાયલો છે. સ્વાયંવૃત્તિને તે પત કરતો નથી.

*એનકૃત “લક્ષણનાં અભ્યાસ વિશે.”

જીવનરૂપી કસોટીમાંથી બહાર નીકળી તે નત્ર પણ ઉદારવૃત્તિનો દેખાય છે. દુનન મોઝલીએ અતિશય ચતુરાઈથી દર્શાવ્યું છે કે દુઃખ અને પીડાની શાન્તિ જનમંડળને અગવ્ય લાભકારક છે. તેને આનંદરૂપ કરનાર દયાભાવ અને પરસ્પર સહાયતા એક નવા શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તની શોધના જેવી, મોટી ખિરિત ધર્મની શોધ છે.

ઉત્તમ અને ઉદાર પ્રકૃતિના પુરુષોમાં સર્વથી વધારે સમાનભાવ હોય છે. અધ્યક્ષ વિલ્હર્મ્સેર્સ સમાનભાવના બળ માટે પ્રસિદ્ધ હતો. એક મિત્રને પૂછ્યું કે “વિલ્હર્મ્સેર્સની કૃતેહનો મર્મ શો ?” “તેનું સમાન ભાવનું બળ” એવો તરતજ જવાબ દેવામાં આવ્યો. તે મોટા મનનો, ઉદાર પ્રકૃતિનો, અને ઊંચી નજરનો હતો. તે પાધરો આગેવ.નીનું કામ પકડતો, અને જે દરેક યોજનાનો હેતુ કલ્યાણકારક હોય તે પાર ઊતારવામાં સર્વ શક્તિ વાપરતો. જે દરેક પ્રયોગ તેને અજભાવી જેવા લાયક લાગે તેમાં તે અગ્રેસર થતો, અને પરિણામે તેને કૃતેહ મળતી.

ખીજાઓનાં દુઃખ, સંકટ, અને નાઉમેદી માટે મનને લાગણી થવાની શક્તિ તે સમાનભાવ. નોર્મન ઍક્લીઅડને માટે એમ કહેવાતું હતું કે સમાનભાવ તેનાં લક્ષણનો પહેલો તેમજ છેલ્લો ગુણ હતો. તેને મનુષ્ય માત્રમાં અતિશય મન ધાલવા લાયક માલમ પડ્યું. સાધારણ્યમાં સાધારણ્ય પુરુષ કે સ્ત્રી પણ મનુષ્યજાતિનો કંઈપણ ભાગ છે એમ તે સમજતો હતો. એક લુહારે કહ્યું કે “તે મને મળવા આવ્યો, ત્યારે તે જાતે લુહારજ ન હોય એમ બોલ્યો; પણ મારા હૃદયમાં ઇચ્છુ ખિસ્તને મૂક્યા વગર તે કદી પાછો ફર્યો નહિ.” મનુષ્યકૃલનું મધ્યગિંદુ મુખ્યત્વે કરીને મનુષ્ય છે; તેથી કોઈ પણ મનુષ્યમાં શા ગુણો હતા અને તેમાંથી શાં કૃત્યો ઉત્પન્ન થયાં તેજ માત્ર અગત્યનું છે. ઐહિક જીવનમાં મનુષ્ય સમાનભાવ રાખીને અને ઉદ્યોગ કરીને પોતાની લાગણીથી ખીજાઓ સાથે હમેશા સંબંધમાં આવે છે; તોપણ જે વધારે અગત્યનો માર્ગ ઐહિક સ્થિતિની અવધિ પર લઈ જાય છે તે માર્ગે આપણે એકલાજ જઈએ છીએ.

જ્યારે નોર્મન ઍક્લીઅડ ગ્લાસ્ગોમાં પોતાની અધિકારભૂમિમાં પોતાનું કામ માથે લેવાની તૈયારીમાં હતો, ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ આપણે મનુષ્યત્વ જેમાં હોય એવાં પ્રાણીની જરૂર છે, માત્ર તેમના ગ્રંથોની કે દ્રવ્યનીજ નહિ પણ પ્રત્યક્ષ તેમનીજ જરૂર છે.... જે પ્રીતિ તે (ઉપકાર કરનારની) દૃષ્ટિમાં શાંત રીતે પ્રકાશે છે, જે તેનામાં જ્ઞાન અને શાંતિ છે

એમ મૂલ્ય છે, અને જે પરિશ્રાન્ત હૃદયને કેવું વિશ્રાન્તિસ્થાન મળ્યું છે અને તેનો તે હૃદય કેવો ઉપભોગ કરે છે તે દર્શાવે છે, તે પ્રીતિ ગરીબ અને તંગીમાં આવેલા, નબળ અને જાતિબ્રષ્ટ, ઉડાકે અને નિરાશ પુરુષો, અગાઉ કદી પણ કોઈ બીજી યીજ આ દુનીઆમાં જોઈ કે ભોગવી નહિ હોય એવી રીતે, જોષ અને અનુભવી થકે. કેવળ સ્વાર્થનિરપેક્ષવૃત્તિ-જેને અત્યાર સુધી તે દુઃખી પુરુષોએ સ્વપ્નામાં પણ અનુભવી નહોતી, જેણે સુખ અને સ્વચ્છતાવાળા ધરમાંથી રોગ અને ગંદકીવાળા અજાણ્યા ધરની મુલાકાત લેવાને તેમને પ્રેર્યા, અને જે મદદ કરતી વખતે માયાળુ શબ્દો અને કામળ મુપારકઆદીનાં વચનો તેઓ જોલે છે તેથી જણાઇ આવે છે- તે સ્વાર્થનિરપેક્ષવૃત્તિ તેઓ સમજી શકે અને તેની કિમત કરી શકે. ”

ગ્લાસ્ગોની પોતાની અધિકારભૂમિમાં તેનાં કામની યોજનાનો મર્મ આ શબ્દોમાં રહેલો છે.

વળી તેણે કહ્યું કે “આપણા પ્રત્યેક જણનાં કર્તવ્ય, જેવાં કે સ્થિર ઉદ્યોગ, આરોગ્યનું સંરક્ષણ, ગંભીરતા, માયાળુપણ, હડાપણ, અને શુદ્ધ આચાર, માયાપતરીકે ગૃહકર્તવ્યો, જનમંડળના પુરુષ તરીકે કર્તવ્ય-જેથી વ્યવહારમાં સભ્યતા અને સાચ રાખવાં જોઈએ, પ્રતિષ્ઠા પાળવી જોઈએ, અને કારીગર તરીકે આઠાધીન તેમજ સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ-રાજ્યકર્તાના સંબંધમાં કે કાયદાને અમલમાં લાવનારા અધિકારીઓના સંબંધમાં રાજ્ય તરફનાં કર્તવ્યો, તેમજ દેશના ઇતિહાસને અને રાજ્યતંત્રને લગતી ખબર રાખવી, આ સંબંધો કર્તવ્યો જે લક્ષ્યપૂર્વક યોજેલી કેળવણીથી આપણા લોકો બરાબર કરવા શક્તિમાન થાય એવી સર્વ વિષયને લગતી કેળવણી વિષે અતિશય બેદરકારી બતાવવામાં આવે છે. એથી કરીને કેળવણીમાં પુષ્કળ સુધારાની જરૂર છે અને તેને શિશ્નિત ધર્મના વિચારોને આધારે ચલાવવાની અને એ વિચારોથી સર્વત્ર મિશ્રિત કરવાની જરૂર છે.”

ડોક્ટર ઍક્લીઅડના શબ્દો દુનીઆમાં ધનાઢયમાં ધનાઢય, તેમજ દરિદ્રમાં દરિદ્ર થહેર, જે લંડન, તેને પણ સમાન રીતે વાચી પડી શકે. તંગી, કૂરતા, અને દરિદ્રતાથી અતિશય સેકાતા લોકસમૂહથી પૂર્વલંડન કેવું છે તે યોગ્ય લોકો જાણે છે. કેટલાક લોકો બીજાઓને ઉન્નતિમાં આણવા પોતાનું દ્રવ્ય વાપરે છે, પણ યોગ્ય તે કામ સારૂ વખત કે વિચારશક્તિ મામે લગાડે છે. દેવલોક પામેલો એડ્વર્ડ ડેનિસન અપવાદરૂપ હતો. તેણે પૂર્વલંડનના દરિદ્ર લોકોની સ્થિતિ સુધારવામાં પૂરેપૂરું મન ધાલ્યું. તેણે તેમને સારૂ અપદબંધાદક પેઢીઓ (પેન ઍક)સ્થાપી, કારણ કે તે જણોને

હતો કે મનુષ્યની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રથમ ઉપાય એજ છે કે ગરીબ માણસ પોતાની ચરખાની કમાઈમાંથી જે કાંઈ અલ્પ દ્રવ્ય બચાવે તે તેની પાસેથી લઈ લેઈ તેનો પેઢીમાં સંગ્રહ કરવો કે તેમાંથી તેના કુટુંબનું તેમજ તેનું પોતાનું ભવિષ્યમાં પોષણ થાય. તેણે નિશ્ચયો, પુસ્તકચાગા અને સખત નિયમ પળાવનારા પાદરીઓનું દેવલ સ્થાપવા આરંભ કર્યો. કેટલેક દરજ્જે તેણે એ લોકોને દુઃખમાંથી સારી સ્થિતિમાં આણ્યા. પણ આટલા બધા લોકોમાં તે એકલો શું કરે? તેણે કહ્યું કે “કુનીઆમાં ધનાઢપમાં ધનાઢય દેશમાં વસ્તીમાંના ઘણા લોકોને દરેક વર્ષે ક્ષૂધાથી પીડાવા દઈ મરણપાત્ર ટેરવવામાં આવે એ કેવી ભયંકર વાત!..... ખરું કારણ એ છે કે ગયાં વીસ વર્ષમાં ઇશ્વરે આપણી જે અદ્ભુત ચડતી કરી છે તેનો આપણે સ્વીકાર કર્યો છે, પણ તેની સાથે જોડાયેલી ચરતોનો વિચાર કીધો નથી, અને એ ચરત પરિપૂર્ણ કરવાને જે ઉદ્દમ અને આત્માર્પણ કરવાની જરૂર છે તે કરવામાં આપણું જોર વાપર્યું નથી.” ડેનિસન માત્ર આરંભજ કરી શક્યો. તેનાં કૃત્યનાં પરિણામો એકઠાં થઈ શક્યાં તે પહેલાં તે મરણ પામ્યો. પણ જે કાંઈ પણ પુરુષની તેને પગલે ચાલવાની મરજી હોય તેા જે કર્તવ્યમાર્ગ તેણે શોધી કાઢ્યો છે તે ઉઘાડો છે.

અતિશય આમલી અને ખેદકારક મહેનતની છાંડીને અન્તે જોસેફ ડિ મેન્ડિએ જે પોકાર કીધો છે તે સાંભળો. “શકનું જીવન કેવું હોય તે હું જાણતો નથી, કેમકે હું કદી શક થયો નથી, પણ પ્રામાણિક પુરુષનું જીવન ઘણું કંટાળવાજોગ છે. આ મૂર્ખે અહ (પૃથ્વી) ઉપર જેમનો માર્ગ ખરેખરાં શુભ અને ઉપયોગી કૃત્યથી અંકિત થયો છે એવા કેટલા થોડા પુરુષો છે! જે પુરુષને વિષે એમ કહી શકાય કે તે હમેશ સત્કાર્યજ કર્યા કરે છે, જેણે જાતિભાષાઓને બોધ આપવામાં, દિલાસો આપવામાં, અને દુઃખથી મુક્ત કરવામાં કૃતેહ મેળવી છે, જેણે સત્કાર્ય કરવા ખાતર ખરેખરું નુકશાન વેઠ્યું છે, જે શુભકાર્ય કરનારા પોતે સંતર્ક જાય છે અને આ દુનિયામાં કાંઈ પણ પ્રકારના ઈનામની આશા રાખતાં નથી એવા સત્પુરુષોને હું સાણંગ પ્રણામ કરું છું. પણ સાધારણ મનુષ્યવર્ગ કેવો હોય છે! “આ કુનીઆમાં મેં શું કાર્ય કીધું છે? સામાન્ય કલ્યાણની મેં કંઈ બાબતમાં વૃદ્ધિ કીધી છે? અને સાઈ કે નકાઈ મારું કીધેલું શું રહ્યું છે?” એવા પ્રશ્નો કાંઈ પણ ભય પામ્યા વિના આત્માને પૂછી શકે એવા હૃદયમાં કેટલા મનુષ્યો છે?

ન્યાયાધીશ ટૅલેકોર્ડે ઉઠા શબ્દો બોલ્યો તે આ પ્રમાણે છે:—“અંગ્રેજ

લોકોની મંડળોમાં એક વર્ગના લોકો ખીન્ન વર્ગના લોકો સાથે મીલનસાર થતા નથી એવી મોટી ખામી છે, તેનું કારણ શું એમ જો મને પૂછે તો હું ટુંકમાં તેનો જવાબ દઈ કે એ ખામીનું કારણ સમાનભાવનો અભાવ છે ” એ આપણા જમાનાનું મુખ્ય પાપ છે. મંડળોના વિવિધ વર્ગને એક ખીન્નથી જુદા પાડે એવો જે ભેદકારક હેતુ તે વિસ્તાર પામતો જાય છે. દ્રવ્યવાન લોકો દરિદ્રીથી પાછા હઠી જાય છે, અને દરિદ્રીઓ ધનાઢ્યથી આધા જાય છે. ધનાઢ્ય લોકો ગરીબ વર્ગના લોકો પ્રત્યે સમાનભાવ દર્શાવતા નથી ને તેમને દોરતા નથી, અને ગરીબ લોકો દ્રવ્યવાન લોકોને આગ્રાધીન રહેતા નથી અને માન આપતા નથી.

દુનીઆનું રાજ્ય દયાળુ અને ઉત્કંઠિત પાલકવર્ગે કરવું જોઈએ અને તેમાં સંપત્તિના અનિયમિતપણાનો બદલો જેમને ઇશ્વરે વધારે સારી સ્થિતિમાં જન્મ આપ્યો છે તેમની પોતાના ઉમળકાથીજ કાઢેલી ઉદારતા અને પ્રીતિથી કેટલેક અંશે વળવો જોઈએ, એવું જે અગાઉનું વર્તન ધોરણુ તે મૂકે ઈ હાલ નિયમ એવો થયો છે કે જેવી રીતે પૃથ્વી ધ્રુવના તારાની આસપાસ પરિવર્તન કરે છે તેમ પૃથ્વી પરનાં આપણાં સર્વ કાર્યો ખીન્ન કોઈની દરકાર સખ્યા વિના કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિની આસપાસ પરિભ્રમણુ કરે છે, અને જે કંઈ માર્ગમાં આવે છે તેને સ્વાર્થસ્થાને પહોંચવાને અત્યુત્સુક પગ તણે આપણે કચરી નાંખીએ છીએ.

પ્રવર્તક અને કારીગર વચ્ચે સમાનભાવ જતો રહેતો બાસે છે. મોટાં કારખાનાવાળાં શહેરોમાં શેક અને કારીગરો એકખીન્નથી જુદા રહે છે. તેઓ એકખીન્નને ઝાળખતા નથી. તેમનામાં એક ખીન્ન પ્રત્યે સમાનભાવ નથી. કારીગરોને વધારે મુસારો જોઈએ છે તેઓ કામ કરવાની બંધી કરે છે; શેઠોને ઝાણા મુસારો આપવો હોય છે તે તેઓ કારખાનાં બંધ કરે છે. અને પક્ષના લોકો એક એકની વિરુદ્ધ એકો કરે છે. પછી બંને પક્ષના લોકોની સમાજ એકઠી કરવાની ચૂચના થાય છે, અને તેનું કોઈ વખતે સાફ પરિણામ થાય છે અને કોઈ વખતે નહાં પરિણામ થાય છે. બંને તરફના લોકો ઉશ્કેરાવધા રહે છે, અને પરસ્પર કોર વચન વડે છે. કોઈક પ્રસંગે પ્રવર્તકનું ઘર બાળી મૂકે છે અને તેની ગાડીઓ સગગાવી મૂકે છે, બંદુકથી લગનાર સવારો અને પાવટળને બોલાવવા પડે છે, અને પછી યોરો વખત શાન્તિ થાય છે; પણ એથી બંને પક્ષના લોકોના વિચાર અને વૃત્તિઓની-કેટલી બંધી ખરામી થાય છે !

વળી ધરની ચાકરી વિષે શું કહીશું? કંઈ નહિ તો મોટાં શહેરોમાં તો સમાનભાવની આવશ્યકતાનો વિચાર જતો રહ્યો છે. ચાકરોમાં હમેશા ફેરફાર થયાં કરે છે; એક વર્ગના નોકરોને કાઢી મૂકી બીજા વર્ગના નોકરોને રાખવામાં આવે છે. પણ ખરું જોઈએ તો અમુક રકમને તેને પહેલે અમુક નોકરી, એવા લેવડદેવડના નિયમ પ્રમાણે કંઈ કુટુંબનું જીવન ચાલે નહિ. નોકરો આપણે ઘેર દાખલ થાય, લાંબે તેમને એક રીતે કુટુંબનાં માણસ જેવા ગણવા જોઈએ. હાલ તો એથી ઉત્તરોજ સિવાજ છે. ચાકરડીની મદદ આપણા દરરોજના સુખને માટે અવશ્યની છે, તોપણ રાજ્યના ચાલુ સિક્કાની અમુક રકમને માટે કામ કરવાની મેલી મજુરણુ તરીકે તેને ગણવામાં આવે છે. તે રસોડામાં રહે છે, અને કાતરીઆમાં સૂઈ રહે છે. એ બે રથાનની વચ્ચેની જગ્યા માટે લાંબાં કંઈ કામ કરવાનું હોય તો તે સિવાય, તેને દરકાર નથી. પ્રવર્તક અને કામ કરનારાઓ વચ્ચે તેઓ જુદા દેશના વાસીઓ હોય અને જુદી ભાષા બોલતાં હોય ને જેટલો સમાનભાવ હોય, તેથી વિશેષ સમાનભાવ હોતો નથી.

અંની મેંકે; પોતાના શેઠ ફામ્પર્ટ ડિક સાથે પગાર કે ધનામ વગર રહેતી હતી, અને તે શેઠના મરણ પછી ગરીબ લોકોને જે આશ્રય આપે છે તે લેવાની તેણે નાપુશી બતાવી. તેને વિષે લખતાં એક સ્ત્રી અમને કહે છે કે " તેનો સ્વતંત્ર સ્વભાવ ખરેખરો યોગ્ય છે, અને આપણા ખેડુતવર્ગમાં પિરલ થતો જાય છે. જ્યાં અવશિષ્ટ રહ્યો હોય ત્યાં તેને પોપલો એ વિશેષ હક્ક મેળવવા જેવું આનન્દનું કારણ છે; કેમકે હાલના રામયમાં વરતુઓમાં એવો નિરંતર અને ઉતાવળો ફેરફાર થયો જાય છે કે જૂના વિચારોમાં ઉદ્ધણપાયલ થાય છે. આ ચાકરડીને શેઠને માટે પ્રીતિ હતી તે તેની અને તેના જમાનાની સાથે જતી રહી; અને મને લાગે છે કે હવે જે જમાનો આવે છે તેમાં એ પ્રીતિ એક અભણી વૃત્તિ થઈ પડશે. શેઠા ચાકરો પ્રત્યે સમાનભાવનો અભાવ દર્શાવે છે તે વિષે નિન્દાનાં વચન વાંચીને અને સાંભળીને હું ધણી વાર ગુસ્સે થાઉં છું—જણે આગગાડીઓ, આગબોટા, અને સહેજસાજ વિદ્યાર્થી જે ફેરફાર આપણા સંબંધમાં ચાકરોની વૃત્તિમાં થયો છે તે ફેરફાર આપણે અટકાવી શકીએ. તેઓ ફેરફારની ધ્વજા રાખે છે અને ફેરફાર સિવાય સંતોષ પામી શકે નહિ. "

સમાનભાવનો અભાવ જનમંડળમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. આપણી ફરજ પ્રમાણે આપણે એક બીજાને ઓળખતા નથી કે એક બીજાની દરકાર

રાખતા નથી. સ્વાર્થપણું પોતાનું મૂળ ધણું જિંદું ધારે છે. મોજશોખ કે દ્રવ્યની શોધમાં આપણે કઠોર અને બેદરકાર થઈએ છીએ. દરેક મનુષ્ય બીજાની વૃત્તિઓની દરકાર રાખ્યા વિના પોતાનો જીવનમાર્ગ પકડવાને આતુર હોય છે. આપણા કરતાં જેમને વધારે દુઃખનો ખોળો સહન કરવાનો હોય છે તેમને આમળ ચાલવામાં મદદ કરવાનો આપણે વિચાર કરતા નથી. ન્યાયાધીશ ટ્રેલેફોર્ડનાં છેલ્લાં વચને આવી સ્થિતિનો અનર્થ દર્શાવી આપ્યો છે. એથી મનુષ્ય કપટ અને અપરાધ વિષે બેદરકાર થાય છે. મનુષ્યજાતના પ્રાતૃભાવને તેઓ સ્વીકારતા નથી, અને બીજાઓના દેહ, આત્મા, અંદગી, અને મિસ્કતને નુકસાન પહોંચે તો તે પર ધ્યાન આપ્યા વિના કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિથી અને અતિ તૃષ્ણાથી પોતાનું હિત સાધવામાં જ મગ્યા રહ્યા છે.

આજસુ અને સ્વાર્થ મનુષ્ય દુનીઆના આરામ માટે ભાગ્યે જ કંઈ પણ દરકાર રાખે છે. તબલલા કે તંગીવાળાઓને મદદ કરવા તે કંઈ કરતો નથી. તે કહે છે, “મારે તેમની શી નીસબત છે? તેમને તેમનું લાગ્યું ભોગવવા દો. મારે તેમને શા માટે મદદ કરવી જોઈએ? તેમણે મારું કંઈ હિત કર્યું નથી. શું તેઓ દુઃખ પામે છે? દુનીઆમાં હમેશ દુઃખ રહેશે. જે મટાડી ન શકાય તે સહન કરવું જ જોઈએ. આજ સો વર્ષ રહીને એવી ને એવીજ સ્થિતિ રહેશે.”

“મારે કંઈ દરકાર નથી” એવા વિચારવાળો પુરુષ મરણ પામેલાઓનાં વચનથી ભાગ્યે જ જામત્ થઈ શકે. તે પોતાના મોજશોખમાં, પોતાના કામકાજમાં, કે પોતાના આજસમાં એટલો બધો ગુંથાયો છે કે બીજાઓના અતિશય જરૂરના હક તરફ પણ તે ધ્યાન આપશે નહિ. દરિદ્રતા, અઘાન, કે દુઃખ વિષેની તકરારથી તેના મનને સંતાપ થાય છે. તે કહે છે કે “તેમને ઉદ્ધોગ કરવા દો. મારે તેમનું પોપણુ શા માટે કરવું જોઈએ? તેમણે જાતમ હેનત કરવી જોઈએ.” “બિનદરકારી” માણસ સાથે સરખાવતાં આજસુ ઉદ્ધોગી પ્રાણી છે.

પણ “બિનદરકારી” પુરુષ ધારે છે તેટલી સહેલાઈથી બચી જતો નથી. જે મનુષ્ય બીજાઓ માટે દરકાર રાખતો નથી, જે બીજાઓ માટે સમાનભાવ ધરાવતો નથી કે તેમને મદદ કરતો નથી, તેને ઘણી વાર પોતાનાં કાર્યના જેવો જ યોગ્ય બદલો મળે છે. થોડા મહોલ્લાને છેટે આવેલાં ધરોના રહેવાસીઓ દુર્ગંધી અને મરકી ઉત્પન્ન કરે એવી દવાનો આસ લે છે તેને માટે તે દરકાર રાખતો નથી; પણ જે જવર સાં ઉત્પન્ન

યાય છે તે મુસાફરી કરતો કરતો તેને ઘેર આવે છે, અને તેનાં વહાલામાં વહાલાંને પણ ધસડી જાય છે. સાં એકઠા થયલા અપરાધી, અઝાની, અને દરિદ્ર લોકો માટે તે દરકાર રાખતો નથી, પણ ખાતર પાડનારાઓ અને ચોરો તેના એકાંતવાસમાં તેને શોધી કાઢે છે. તે દરિદ્રી માટે દરકાર રાખતો નથી, પણ તેને વર્ષમાં બે વાર ખરીબ લોકોના આગ્રય માટે ભારે ક્ષર આપવો પડે છે. તે રાજનીતિ માટે દરકાર રાખતો નથી, પણ તેને આવક પર ક્ષર આપવો પડે છે; તે યુદ્ધને માટે ક્ષર આપવાનો છે; અને છેવટે તેને માલમ પડે છે કે બહું વિચારી જોતાં 'બેદરકારી' એ કંઈ સહેલાઈથી નીકળી જવાની રીતિ નથી.

'મારે કંઈ દરકાર નથી' એમ કહેતા પુરુષને નીચેના પ્રસિદ્ધ કુદ્ધ પરિણામ માટે કંપકો દેવાનો હતો:—“એક ખીલો ન હોવાને લીધે નાળ ખોવાઈ ગઈ, નાળ ન હોવાને લીધે ઘોડો ખોવાઈ ગયો, અને ઘોડો ખોવાઈ જવાને લીધે તે ખોવાઈ ગયો.” ઝંલીયા એક 'બેદરકારી' પુરુષ હતો, અને તેને વિષે આપણને એવી ખબર મળે છે કે “તેને આગાંતી કાઢપણ ચીજ માટે દરકાર નહોતી.” ઝંલીયાના જેવા 'ખિનદરકારી'થી માણસોનું ખરાબ પરિણામ થાય છે.

અર્થશાસ્ત્રીઓ 'ટહે છે કે શેઠ અને ચાકર વચ્ચેનો સંબંધ માત્ર દ્રવ્યનું સાકું છે, અમુક નોકરી અને તેને બદલે અમુક મુસારો બેલક એ પણ એક પ્રકારની લેવડદેવડ છે, અને તે અર્થશાસ્ત્રીઓએ પોતાની ગણતરીમાં અવસ્ય સ્વીકારવી જોઈએ. પણ નીતિવેત્તા, તત્ત્વજ્ઞાની, રાજકરભારી, અને ખીજા માણસોએ કબૂલ કરવું જોઈએ કે ચાકર અને શેઠની સ્થિતિમાં એક સામાજિક અગ્નિ છે, તેથી મનુષ્ય તરીકે તેમના સાધારણ સમાનભાવમાંથી અને જે સ્થિતિમાં તેઓ છે તે સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થતાં અમુક કર્તવ્ય કરવાને અને પ્રીતિ દર્શાવવાને બંને પદ્ધતિ લોકો અનુક્રમે બંધાયલા છે. બંને તરફ દયાભાવ હોવો જોઈએ અને અમર પ્રાણીઓને ઘટે એવું માન દર્શાવવું જોઈએ. જ્યાં એક અમર આત્મા તરીકે મનુષ્યના ખરા ગૌરવના જ્ઞાન વિષે માત્ર ખાતરી થઈ છે એટલું જ નહિ પણ તેની અસર છેક મનોવૃત્તિ લગણુ ગઈ છે સાંજ આ પ્રકારનું માન હોઈ શકે; અને એવા માન વિના જનમંડળની સ્થિતિમાં કાઠપણુ પ્રકારના મુધારાની આશા રાખી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્તિ સ્મિથે કહ્યું કે “હા, એ તો ઉપયોગીપણાનેજ નીતિ માનનારના મતનો છે. એ માણસ એવો કહણુ છે કે તમે એના ઉપર પહોળા

પેગતું ગાડું હાંકી લઈ જાઓ, તોપણ તેથી એના પર કંઈ અસર થશે નહિ. તેને સાહારડીવડે એનામાં કાણું પાડે તોપણ મને ખાતરી છે કે તેમાંથી વહેર નીકળશે. એ મતના લોકો મનુષ્ય પ્રત્યે માન યંત્ર ન હોય તેવી રીતે વર્તે છે; હૃદયની વૃત્તિ તેમના વિચારમાં કદી પ્રવેશ કરતી નથી.”

આપણું વિશ્વાસીપણું, વફાદારી, અને નિઃસ્વાર્થીપણું ક્યાં ગયાં ? વિશ્વાસ એક નષ્ટ ચલણી કળા જેવો લાસે છે. હવે તે દ્રવ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. પરસ્પરનું માન જતું રહ્યું છે. હુબંદી કહે છે કે “જે બીજાને માન આપશે નહિ તેને કોઈ માન આપશે નહિ.” સન્માર્ગે ચેરનાર નીતિસ્ત્ર મટે જૂના વખતમાં જતું પડે છે. ધારીગર શેઠને માન આપતો નથી, અને શેઠ ધારીગરને માન આપતો નથી. યૂરોપના ધણા ભાગમાં મળતો તેના કરતાં ધણાં વર્ષ મુખી આ દેશમાં ધારીગરને વધારે મુસારો મળતો. હવે એ સમય ગયો છે. આગગાડી અને આગબોટથી સર્વ દેશમાં મુસારો લગલગ સરખો થવાનું વલણ છે. સર્વ વર્ગના લોકોને નવેજ ધંધે વળગતું પડશે એવો સમય આવ્યો છે.

જેટલી મનન અને વિચાર કરવાની ટેવની અને આચરણની ખામી છે તેટલી વિદ્યાથી સંપાદન કીધેલી કેળવણીની ખામી નથી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારના આનંદ દ્રવ્ય ખરીદી શકતું નથી. અંતઃકરણ, રસગતા, અને વિવેકબુદ્ધિ મનુષ્યનું સુખ નક્કી કરે છે અને તેને ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રવૃત્તિના પ્રાણીમાં પાછો આણે છે. ધન્સુ કહે છે કે:—

“મનની શાંતિ અને આરામ ખરીદ કરવાની શક્તિ, ખિતાબમાં કે પદવીમાં કે હાંકનની પેઠીના જેટલા દ્રવ્યમાં રહેલી નથી. આપણને ખરેખરા સુખી કરવાની શક્તિ ધણું દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં, મનમાં કે ઉપદેશમાં રહેલી નથી. સુખનું રચાણ અને મધ્યગિંદુ આપણા હૃદયમાં ન હોય તો આપણે ઠાંભા, તવંગર, અને મહાન યથ શક્તિએ, પણ કદી સુખી યથ શક્તિએ નહિ.”

એક ધણી અવલોકન કરવાની શક્તિવાળા મનુષ્યે કહ્યું કે દ્રવ્યના અભાવમાં જેટલાં દુઃખ છે તેટલાંજ દ્રવ્યની સ્થિતિમાં પણ છે. તવંગર માણસે જે દ્રવ્ય સંપાદન કર્યું છે તે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં સંકટની સામા થવાનું સત્વ ખોયું છે. પણ તેણે જે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે તેને શા કામનું છે? દ્રવ્ય સંપદ કરવાના સાધન સિવાય તેની પાસે બીજાં કશું સાધન ન હોય તો તે દુઃખી છે. પેલા પ્રસિદ્ધ તવંગર ચરણીની મીણગતી જનાવનારની પંઠે તેનો આનંદ ‘ગાળવાના દિવસે’ માત્ર જૂની દુકાને જવામાંજ રહેલો છે. તેને અંચમાં આનંદ માનવાની, વિદ્યાની શક્તિમાં મન પાલવાની, અને દુઃખને છુટકારો

જે ઘણે માર્ગે ચામ છે તે માર્ગે જવાની કેળવણી આપવામાં આવી નથી. તોપણ તેના હાથમાં એક જાદુખળવાળી લાકડી છે. તેની પાસે દુઃખમાંથી મુક્તિ કરવા માટે અને જૂએ મરતાને જરૂરીઆતની ચીજ પૂરી પાડવા માટે દ્રવ્ય છે. તે ભુખનો પોઢાર જમ કરી શકે, તે વિધવા અને નમાયાં કે નખાપાનાં અંતઃકરણને દિલાસો આપી શકે. પણ નિરાધાર અને દુઃખીઓને સુખી કરવા કરતાં જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને માટે તે વધારે દરકાર રાખે છે.

જેમ જેમ આપણે સ્વાર્થે ઝાંઝો શોધીએ છિયે, તેમ તેમ આપણી રહેણી વધારે નિયમસર ચાય છે, અને આપણે વધારે સુખી થઈએ છિયે; કારણ કે નિઃસ્વાર્થી જીવન દુર્ગંભોનો નાશ કરે છે, ઇચ્છાઓ નાશુદ કરે છે, આત્માને દૃઢ કરે છે, અને મનને ઉત્તરિમાં આણી તેમાં વધારે ઉચ્ચ વિચારો મૂકે છે. સંકેટીસે કહ્યું છે કે “જેમ મનુષ્યની અપેક્ષા ઝાંઝી ઝાંઝી ચાય છે, તેમ તે ઇશ્વરની વધારે વધારે સમીપ જાય છે.” મિક્સાયલ એન્જેલોનો નોકર, ઉર્ધ્ધિનો મરણશય્યા પર સૂતો હતો, સારે તે વૃદ્ધ કેતરણી કરનાર, પોતે અશક્ત હતો તોપણ, દહાડા ને રાત તેની બરદાસ કરતો હતો. તેને વિષે તે વેસ્પરિને આ પ્રમાણે લખે છે:—“ મારા મિત્ર મારાથી ખરોબર લખાશે નહિ, તોપણ મારે તમારા પત્રનો ઉત્તર લખવોજ જોઈએ. તમે જાણો છો કે ઉર્ધ્ધિનો દેવલોક પાગથો છે. એ મને ઇશ્વર તરફથી એક મોટી કૃપા થઈ છે, તેમજ એ અતિશય ખેદનો વિષય પણ છે. એને હું ઇશ્વરની કૃપા સમજું છું; કારણ કે જેણે પોતાની જાંઘીમાં મારી સંભાળ લીધી છે તેણે મરતી વખતે, કેવળ શોક વગર મૃત્યુને મળવું એટલુંજ નહિ, પણ મૃત્યુને ઇચ્છવું, એમ મને શિખવ્યું છે. તે મારી સાથે જીવિસ વર્ષ રહ્યો અને તે દર્મિયાનમાં હમેશ સદાચારી, શુદ્ધિમાન, અને પ્રામાણિક હતો. મેં તેને દ્રવ્યવાન બનાવ્યો હતો, અને જે ક્ષણે મેં ધાર્યું કે મારી વૃદ્ધાવસ્થામાં તે મને એક આધારરૂપ યર્થ પડશે તેજ ક્ષણે તેને પાછો સ્વર્ગમાં મળવાની આજ્ઞાજ મારે માટે મૂકીને તે ચાલતો થયો છે.”

કાર્થુસિયન કાયોનિસિયસે પરણેલા પુરુષોને આ પ્રમાણે કહ્યું:—
“ તમે જાતે ચાકર હો અને ખીજાઓ તમારી સાથે જેવી રીતે બોલે અને વર્તે એમ ઇચ્છો, તેવીજ રીતે તમે તમારા નોકરો સાથે બોલો અને વર્તો. શૂદ્ર અને શેકાણીએ પોતે સર્વ ચાકરો પ્રત્યે સ્નેહી, સમાધાન, નમ્ર, શાન્ત-પ્રકૃતિના, તેમજ ન્યાયાી છે એમ દર્શાવવું જોઈએ. તેમની સાથે કદી પણ મગજખીથી કે સખતાધથી તેઓએ બોલવું જોઈએ નહિ; પણ કુટુંબમાં કંઈ

પણ અપરાધ થાય તો આપણે ધન્યરના સેવકો કેટલા બધા અપરાધ કરીએ છીએ તોપણ ધન્યર આપણા પર કેવી કૃપા દર્શાવે છે તે યાદ લાવીને ધર્મ-શુદ્ધિ અને ક્ષમાવૃત્તિથી તેમણે તે અપરાધ સહન કરવો જોઈએ, અથવા તો ઉદારવૃત્તિથી સુધારવો જોઈએ.”

આપણે માત્ર પોતાને માટેજ ઉદ્યોગ અને પ્રયાસ કરતા નથી. પોતાને માટે કરીએ છીએ તેમ પારકાને માટે પણ કરીએ છીએ. નીતિનિયમો, કુલ-સંબંધ, કુટુંબપ્રીતિ, ગૃહસત્તા, અને ગૃહનીતિ, એ સર્વે સ્વાર્થ તૃપ્ત કરનાર ભોગવિલાસ કે ક્ષમ્યદાન કરતાં વધારે જાંચી પદ્ધતિ પર આવેલા છે અને વધારે ઉદાર વિચારને ધોરણે ચાલે છે. આપણા વિચાર આપણા સ્વાર્થમાજ લીન ન થવા દેવા માટે આપણે સાવધ રહેવું જોઈએ. એપિક્રિટિક્સે કહ્યું છે કે “ ક્ષમ્યનો, ભોગવિલાસનો, કે કીર્તિનો ચાહનાર કોઈપણ પુરુષ મનુષ્યનો પણ ચાહનાર હોઈ શકે નહિ.” સેંટ ઓગસ્ટાઈને કહ્યું છે કે “ મનુષ્યના ચાહનાર થવું એજ ખરૂં જીવન છે.” આ પ્રમાણે પ્રેમ સતકામ્યું સર્વત્ર મૂળ છે. મનુષ્યશુદ્ધિ પણ કીર્તિપદ પામેલો પ્રેમજ છે. મનુષ્યજાતિનાં દુઃખનો એજ કેવળ ઉપાય છે. વિઘ્નાર્મા, તર્પણાર્મા, રીતભાતાર્મા, કાયદા રચવાર્મા, એ સર્વમાં અને રાજ્યતંત્રમાં મધુર કૃત્યરૂપ પ્રેમજ છે.

જે સર્વ પદાર્થો નીચ અને અપરાધયુક્ત છે તેને માટે કોઈપણ શરતથી લડે નહિ એવી ચિત્કારની વૃત્તિ સાથે ઉત્કૃષ્ટતા પ્રત્યે પ્રેમવૃત્તિ નિલ સંબંધથી જોડાયલી છે. ઝાસ્ટન ડિ ક્રોઈકસ વિષે ક્રોઈસાઈએવું વર્ણન કરે છે કે “ તે દરેક વિષયમાં એવો તો સંપૂર્ણ હતો કે તેની જેટલી શક્તિ કરીએ તેટલી આછી છે; જે પદાર્થ પર પ્રીતિ રાખવી જોઈએ તેજ પદાર્થ તે ચાહતો હતો અને જેનો તિરસ્કાર કરવો જોઈએ તેનો તિરસ્કાર કરતો હતો.” સેંટ ઓગસ્ટાઈને લગભગ એજ વાત કહે છે. “ સદૃશ્ય માત્ર સુનિયમિત પ્રીતિ છે; જે પદાર્થ પર આપણે પ્રેમ દર્શાવવો જોઈએ તે પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવવા, અને જે તિરસ્કારપાત્ર છે તેનો તિરસ્કાર કરવા તે આપણને લલચાવે છે.”

એક ખીન્ન ધર્મોપદેશકે કહ્યું છે કે “ નિયમિતપણે, કોઈ પણ ભોગ-વિલાસથી કુમારે ચડે નહિ એવો પ્રેમભાવજ છે, ખીન્નું કંઈ નથી. દર-દશિતા, કોઈ પણ ભૂલથી લલચાય નહિ એવા પ્રેમભાવ સિવાય ખીન્નું શું છે ? યેશુ દુર્દેવને દિમતથી સહન કરનાર પ્રેમભાવજ છે, તે સિવાય ખીન્નું શું છે ? ન્યાય. પણ આ જાંચીની અસમાનતાને અમુક પ્રકારની ખુબીથી

વ્યવસ્થિત કરનાર પ્રેમભાવ નહિ તો બીજું શું છે ?” સ્ટોર્મક્રી નામના ત્રીક તત્ત્વવેતાઓએ પ્રેમભાવની આ અદ્ભુત શક્તિ કબૂલ કરી છે. સૌકેટીસે કહ્યું છે કે “ પ્રેમભાવના જન્મ પહેલાં આવશ્યકતાના અધિકારમાં ઘણા ભયંકર બનાવો બનતા, પણ જ્યારે એ ઇશ્વરી ભાવ જન્મ પામ્યો ત્યારે મનુષ્યને સર્વ પ્રાપ્ત થયું.”

બીજાઓને માટે વિચાર, દયાભાવ, અને કાળજી રાખવાનો હમેશા બદલો મળશે; જે પુરુષો પ્રત્યે એ ભાવ દર્શાવ્યા હશે તેઓ તેનો ઉપકારથી બદલો વાળશે; અને કેવળ દ્રવ્યથી કદી પણ ઉત્પન્ન કરી ન શકાય એવી ખુશીથી અને હોંસથી તેઓ સેવા બજાવશે. સમાનભાવ ધરના ખરા ઉત્સાહ અને પ્રકાશનું કારણ છે; તે શેઠાણીઓ અને નોકરો, પતિ અને પત્ની, મા, બાપ, અને છોકરાં વચ્ચે ઐક્ય ઉત્પન્ન કરે છે, અને જે ધરમાં સમાનભાવ હોતો નથી તે ખરાબર સુખી હોઈ શકે નહિ; કેમકે સમાનભાવ, પ્રીતિ અને એકમતની અન્ધથી આખા કુટુંબને જોડે છે.

મહૂંમ સર આર્થર હેલ્પ્સ એક વિચારયુક્ત નિબંધમાં કહે છે કે “તમે ઠાંઈપણ મનુષ્યને દિવસે દિવસે વધારે વધારે દ્રવ્યવાન થતો કે પદ્મીમાં વૃદ્ધિ પામતો કે ધંધા સંબંધી ખ્યાતિમાં વધતો જુઓ છો એટલે તેને જીંદગીમાં ફત્તેહમંદ મનુષ્ય તરીકે ગણો છો; પણ તેના ધરની વ્યવસ્થા ખરાબ હોય, તેની પ્રીતિરૂપી અન્ધિ સમસ્ત કુટુંબને જોડતી ન હોય, તેના અગાઉના નોકરો (અને તેને ખરાબર યાદ હોઈ શકે તેના કરતાં પણ તેને વધારે નોકર ઘણા ગયા છે) એને ધેર રહ્યા ત્યારે દયાળુ વચન કે કૃત્સરૂપી કંઈપણ સુખ અમને મળ્યું નથી એવો વિચાર કરતા હોય તો હું એવો વિવાદ કરું છું કે તે મનુષ્ય ફત્તેહમંદ થયો નથી. તેને દુનિયામાં ગમે તેવી બાબતસંપત્તિ મળે, તોપણ એટલું તો યાદ રાખવું કે હમેશા તેને પોતાની પાછળ એક અગત્યનો ડુર્ગ વશ કરવાનો રહ્યો છે. ઠાંઈપણ પુરુષ કે સ્ત્રીના હૃદયમાં પરાપકારભૂતિ સર્વ કાર્યનું મધ્યબિંદુ ન હોય, તો તેનું જીવન બેચક સાફ લાગતું નથી. તેના જીવનમાંથી બિન બિન દિશાઓમાં ફિરજો ગયાં હશે, પણ તેમાં જે પ્રીતિ સત્યરુપના હૃદયમાં સ્વાભાવિક નિવાસ કરે છે તે પ્રીતિરૂપી ઉત્સાહજનક મધ્યબિંદુની આમી હતી.

એક ચૌદમા સૈકાનો અન્યકાર, જેણે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કીધું નથી, તેણે પાડેલા ગૃહશાન્તિના રમણીય ચિત્રમાં, આપણને માલમ પડે છે કે ઉમરાવમાં ઉમરાવ કુળના તરણ પુરુષો, જ્યારે તેમના પિતા પોતાના મિત્રને આણું આપતા, ત્યારે તેમના દામ પિરસવાનું કામ કરતા.

વેનિસના ઉમરાવ લોકોનાં વખાણ કરતી વખતે, કાડેન વિશેષે કરીને સેવકો પ્રત્યે તેમની દયાળુ અને ઉદાર રીતભાર પર ખ્યાન આપે છે. તે સેવકો પ્રત્યે અતિશય નરમાસ અને દયાલાવની ગલામણુ કરે છે. ઉમરાવ યોદ્ધા વેક્ટરિયસ વિષે એમ કહેવાતું હતું કે “ જે સર્વે તેના તાબામાં છે તેના પર તે શુદ્ધિબળ કરતાં અધિકારથી ઝાણું રાજ્ય ચલાવે છે. કોઈ એમ કહી શકે કે તે કુટુંબના શેઠ કરતાં ધારભારી જેવો વધારે બાસે છે.”

ગૃહસમાનભાવ વિષે બોલતું ભાગ્યેજ જરૂરનું છે. સિરારોએ કહ્યું છે કે “ પ્રથમ સમાજ લક્ષમાં યાય છે, પછી કુટુંબમાં, અને પછી રાજ્યમાં.” કુટુંબ પર રાજ્ય કરનાર પિતા એક સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. પછુ જેમના પર તે રાજ્ય ચલાવે છે તેમની સાથે સમાનભાવ રાખવામાં તેની સત્તા રહેવી જોઈએ. સર્વ પ્રકારનો સુધારો ધેર ચરૂ યાય છે, અને પવિત્ર હોય કે દૂષિત હોય તોપણ તેજ મૂળથી જે વર્તનધારણુ અને નીતિસૂચી સમાજ પર અધિકાર ચલાવે છે તે પ્રસાર પામે છે. માગાપતે કર્તવ્યમાં પ્રવર્તાવનારી શક્તિ સમાનભાવ અને પ્રીતિ છે. જન પૌલ રિકટરે કહે છે કે “ પછીના જમાનાના લાભને માટે જે ઉદારમાં ઉદાર અને અતિસુંદર ગુણુ કુદરતથી સ્ત્રીમાં આવી શકે અને આવશેજ જોઈએ તે, અતિશય બળવાન વીપણુ બદલા વિનાનો, અને અસમ વિવય તરફ દર્શાવેલો પ્રેમ છે. બાળકને મા પ્રેમ દર્શાવે છે; યુવન કરે છે, અને તેને માટે રાતે જાગરણુ કરે છે; પછુ પ્રથમ તો બાળક તેનો બદલો વિરોધથીજ વાળે છે. આ પ્રમાણે જે નબળા પ્રાણીને અતિશય આશ્રયની જરૂર છે તે તેના સવેથી ઝોઢો બદલો વાળે છે. પછુ મા ખીકકુદ્ધ અટક્યા વિના ઉપકાર કરીજ નય છે, રે, જેમ જેમ તે પ્રેમ મદ્દણુ કરનાર બાળકને તેની જરૂર વધતી જાય છે અને તે વધારે કૃતપ્ત થતું જાય છે, તેમ તેમ માનો પ્રેમ માત્ર શકિ પામતો જાય છે; અને જેમ પિતાને સર્વથી બળવાન અપત્યને માટે અતિશય પ્રેમ ઉત્પન્ન યાય છે, તેમ માતાને સર્વથી નબળા અપત્યને માટે ધણામાં ધણો સ્નેહ લાગે છે.”

પિતાએ ધરનો અધિકાર ચાલાવવાનો છે, અને માતાએ તેની જવરદા કરવાની છે, પિતા ધરનો અધિકાર દયાલાવ અને આત્મગ્રંપમથી ચલાવતાં સીખ્યો છે; માતા જે કળાઓથી ધર સુખી થઈ શકે તેમાંની એક કળા સીખી છે; અને એ પ્રમાણે જને સીખ્યાં નહિ હોય તો લક્ષ્યો સુખ મળવાને બદલે બોલાબોલી અને એકએકનાં વિરૂદ્ધ કૃત્યો યાય છે. સર આર્યરે હેલેચ કહે છે કે “ ખરેખર, ગૃહપતિ અન્યાયી પણ હોય તેના કરતાં

સમાનભાવશન્ય હોય તો તે વધારે નુકસાન કરે છે કે નહિ તે વિષે મને શક નેવું છે." એક સ્ત્રી જેને તેના ધણીએ કાઠી મૂકવા ઇચ્છી તેના એક સુંદર વિચાર હતો. તેણે કહ્યું, "જે હું તમારી પાસે લાવી હતી તે સર્વ મને પાછું આપો." તેના ધણીએ જવાબ દીધો, "હા તારો પૈસો તને પાછો મળશે." તે સ્ત્રીએ કહ્યું, "મારા મનમાં પૈસાનો વિચાર નથી; મને માફ ખરું દ્રવ્ય પાછું આપો-મને માફ સૌન્દર્ય અને યૌવન પાછું આપો-મને મારા આત્માની પવિત્રતા પાછી આપો-મને આનંદી મન અને જે હૃદય કઠો પણ નાઉમેદ ચયુંજ નથી તે હૃદય પાછું આપો."

મનુષ્યે સુખી થવું હોય તો કામકાજમાં મદદગાર તેમજ વિચાર અને મનોવૃત્તિમાં ભાગ લેનાર અર્થાત્ યોગ્ય સ્ત્રીને જરૂરજ છે. અને એ સત્ય-શીલ, પવિત્ર અને દયાળુ થવું જોઈએ. અપત્ય પ્રત્યે તેમણે પ્રેમાળ થવું જોઈએ. કુટુંબજીવનમાં ધણી કસોટીઓ આવે છે, પણ આત્મમંડપ અને આત્માર્પણથી તે તરી શકાય. ટર્ટુલિયન કહે છે કે "ધૈર્ય" સ્ત્રીનું આભૂષણ અને પુરુષની કસોટી છે. બાળકમાં તે ચહવાય છે, અને તરુણ પુરુષમાં વખણાય છે. દરેક અવસ્થામાં તે સુંદર દેખાય છે "વૈલેન્શીઆના ગૃહસ્થને ડાન ઓ-ટોનિયો ડિ ગ્વેવારા પતિકર્તવ્ય વિષે બોધ આપતો હતો, ત્યારે તેણે તેને કહ્યું છે કે તમારી ઇચ્છા કોપી પુરુષના કોષ્ટ પણ વચનનો ઉત્તર દેવાની યાવ તો તમારામાં સંભ્રમનના જેટલી શક્તિ હશે અને સોસોમનના જેટલું કહાપણ હશે તોપણ તે બસ યશે નહિ. તેટલા માટે તમારે ધૈર્ય અને ક્ષમાભાવ રાખવાં. અતિશય ઉદ્વેગ કર્યા કરતાં આનંદનો અંશ પણ હોય તો તે લાભકારક છે.

સ્ત્રીનું જીવન કઠો પણ તેના બાલ રૂપમાં જોઈ શકાય. નહિ, તો તેના આભ્યંતર રૂપમાં તો તેથી પણ જોણું દેખાય. પણ એ જન્મેને માટે ઉત્તમ સાધન એ છે કે જન્મથી વારસામાં મળેલા સૌંદર્યને તેણે સાવચેતીથી પરિપૂર્ણ કરવું. સ્ત્રીત્વ એ શબ્દનું લક્ષણ આપી શકાય એમ નથી. દૌર્જન્યમાં, આધાર રાખવાની, ભરોસો રાખવાની, વિશ્વાસ રાખવાની, પૂજ્યભાવ દર્શાવવાની અને સેવા કરવાની જરૂરમાં, તેમજ જે શક્તિ તેને સહનશીલતા રાખવામાં, રક્ષણ કરવામાં, બચાવ કરવામાં, અને ટકી રહેવામાં શક્તિમાનુ કરે છે તે શક્તિમાં સ્ત્રીત્વ દેખાય છે. જે બિન બિન રૂપ મહત્ત્વ કરવાની શક્તિથી તેનામાં સમયને અનુસરીને વર્તવાની આવી વિચિત્ર શક્તિ આવે છે તેમાં, જે દલતા માત્ર કર્તવ્યનેજ વશ થાય છે તેમાં, જે નરમાલ જંબ મેળવે

છે તેમાં, અને જે આત્માર્પણ સર્વને વશ કરે છે તેમાં, આપણને સ્ત્રીત્વ માધ્યમ પડે છે. ખરી સ્ત્રીસ્વામીના કામકાજમાં સમાનભાવ દર્શાવે છે. તે તેના કામમાં તેને હિંમત, ઉત્તેજન અને મદદ આપે છે. તેની કૃતેહ અને આનંદમાં ભાગ લે છે. અને તેના સંતાપ જેમ અને તેમ ઝોછા કરે છે. ૭૨ વર્ષની ઉમ્મરે, ફેરેડેએ, સુખદાયક લક્ષને ઘણા વખત યથા પછી, પોતાની સ્ત્રીને આ પ્રમાણે લખ્યું:—પ્રિયતમા, હું તમને મળવા, વિવિધ વિષયો ઉપર તમારી સાથે સંભાષણ કરવા અને જે સર્વ પ્રીતિ મેં તમારી તરફથી મેળવી છે તે વિષે સ્મરણ કરાવવા ઇચ્છું છું. મારું મગજ વિચારથી ભરપૂર છે, મારું હૃદય મનોભાવથી પૂર્ણ છે, પણ મારી સ્મરણશક્તિ, જે મિત્રો એકજ ખંડમાં મારી સાથે હોય તેમના સંગઘર્ષમાં પણ, જલદીથી ફીચું થાય છે. તમારે મારા મનના આધારમૂલ અને વિરામસ્થાન થવું પડશે, એટલે સુખકારક પત્ની તરીકે તમે જેવું કર્તવ્ય અગાઉ બ્રહ્મચ્યું છે તે તમારે ફરીથી ઉપાડી લેવું પડશે. ”

ચાલ્સી લેંગ્વના કરતાં કોઈ પણ પુરુષ વધારે દયાળુ નહોતો. તેની જીંદગીમાં એકજ ભયંકર બનાવ બન્યો છે તે વિષે નહિ સાંભળ્યું હોય એવા થોડાજ છે. માત્ર એકવીસ વર્ષનો હતો ત્યારે તેની બેન, મેરિએ ગાંડપણના આવેશમાં, માંસ દાપવાની છરી માના હૃદયમાં બોલી તેને મારી નાંખી. તેજ ક્ષણથી તેના ભાઈએ પોતાનું જીવન “ પોતાની ગરીબ, વહાલી, અતિશય વહાલી બેનને ” અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ખુશીથી તેના સાથી થયો. તેણે પ્યાર અને લક્ષના સર્વ વિચાર તજ દીધા. જે એકજ સ્ત્રી સાથે પ્રેમબંધન તેને કદી પણ થયું હતું તે તેણે કર્તવ્યની બળવાન સત્તાથી છોડી દીધું. ભાગ્યેજ ૧૦૦ પાઉંડની પણ વાર્ષિક આવકથી, બેન પ્રત્યેની પ્રીતિથી દહ વધ, સંસારમાર્ગમાં તે એકલોજ ચાલ્યો. બોગવિવાસ કે કંઈ કદી પણ પોતાના કાર્યમાંથી તેને ફેરવી શક્યું નહિ.

તે વાગુલાલયમાંથી* છુટી, ત્યારે “ શેકરપીઅરનાં નાટકોમાંથી રચેલી વાર્તાઓ ” અને બીજા ગ્રન્થો રચવામાં તેણે થોડો વખત ગાળ્યો. હું ઝાંઝટ તેને વિષે કહે છે કે તેને વારંવાર ગાંડપણનો આવેશ આવતો હતો અને સારી હોય ત્યારે પણ હમેશ ગાંડાઈની છાયામાંજ હતી, તેપણ તે ધણીજ ડહી સ્ત્રી હતી. એની મેં કવચિતજ જોષ્ટ છે. તેને ગાંડપણનો લુપ્તો આવતો માધ્યમ પડે કે તેને ચાલ્સી પોતાની જગલમાં ધાવી હુંકરેટન વાગુલાલ-

* વાપર ચડેલા, ગાંડાઓની, ઇન્ડિપતાલ.

યમાં લઇ જતો. નાના બાઈને અને મોટી બેનને આ દુઃખદાયક કામને માટે સાથે ચાલતાં અને સાથે રૂદ્ધ કરતાં જોઈને મેન પર ધણી અસર થતી. તે તેનું સાંકડું બદન હાથમાં લેતો અને વાતુલીલમના અધિકારીઓની સંભાળ નીચે ચૂંકતો. તેનું ચિત્ત ઠેંકણે આવતું ત્યારે તે પોતાનાં બાઈ પાસે પાછી ઘેર જતી; અને તે તેને ખુશીથી આંવકાર દેતો અને તેના પર અતિશય હેંત બતાવતો. તે કહે છે કે “ઈશ્વરની તેના પર પ્રીતિ છે. ઈશ્વર કરે તે અમારી પરસ્પર પ્રીતિ ઝોછી ન થાય.” તેની તનદુરસ્તીના ફેરફારથી જે કંઈ વિદ્ય આવી પડે તે સિવાય બીજાં કંઈ પણ વિદ્ય વગર તેમની પ્રીતિ ચાળીસ વર્ષ સુધી પહોંચી. લેંચે કર્તવ્ય ઉદારતાથી અને બહાદુરીથી બળવું, અને તેના યોગ્ય બદલો મળ્યો.

જેમની જીંદગી જોખમમાં હોય છે તેમને ઉગારવાની ઇચ્છામાં સમાન-ભાવ ધણી વાર જણાઇ આવે છે. આવી તરેહનાં ધણાં પ્રધાન્ત અમે વર્ણવી ગયા; પણ એક બીજું વર્ણવવા લાયક રહ્યું છે. એક દિવસ વૈાટ્સન નામની સ્ત્રી પોતાના સંમદસ્થાનને માટે છીપો એકઠી કરતી ફરીઆ કોનારે ફરતી હતી. તેણે જાણે નજર કીધી તો પાણીથી ઘેરાયલી ખડકની કરેલી ઉપર એક એકલા પુરુષને જોયો. તે કાણ હતો તે જાણતી નહોતી; પણ તેની જીંદગી જોખમમાં હતી, તેથી તેણે તેને બચાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભરતી જોરથી ચલતી હતી, અને મોજાં જમીન પર ભુરસાથી ધસતાં હતાં. આ નિઃકષાર પુરુષને બચબરેલી સ્થિતિમાંથી છોડાવવાનું કામ અશક્ય જેવું લાગ્યું. તેમ છતાં પણ તેણે ખલાસીઓને વિનંતિ કરી, અને જેઓ મછવો ફરીઆમાં બિતારી તે માણસને ઉગારે તેને બારે ધનામ આપવાનું કહ્યું. પ્રથમ તો તેઓએ આનાકાની કીધી, પણ આખરે એક મછવો નીકળ્યો અને જેની તે મનુષ્યની શક્તિ ફીજી થઇ ગઇ કે તરતજ તે ખડક પર પહોંચ્યો. તેઓએ તે મૂઝવામાં બેસાડ્યો અને તેને સહીસજામત જમીન ઉપર લઇ ગયા. એ ઉગારેલો પુરુષ પોતાનોજ ધણો, સર વિલિયમ વૈાટ્સન છે એમ તે સ્ત્રીને માત્રમ પડ્યું ત્યારે તેને કટલું મધું આશર્વ લાગ્યું !

યોગ્ય સમયે બોલેલો એક શબ્દ પણ યાદ રહે છે. પ્રસિદ્ધ ડૉક્ટર સિડે-હામે કહ્યું છે કે દરેક પુરુષ કોઇ સારા કે નહારા પુરુષની સાથે માન બોલવાથી જ કોઇ પણ પ્રસંગે વધારે સારો કે વધારે ખરાબ થશે. કૂપરનો માન ઝોલનીનો મદદનાથ ધર્મગુરૂ એક એવો પુરુષ હતો કે તેના સાથે બોલવાથી લાગ્યેજ કોઇ પણ પુરુષને લાભ થવા વિના રહે. તેણે પોતાને વિષે કહ્યું છે કે “મારાથી ત્રેમવૃત્તિ વિના કશું પણ જીવાવ નહિ.”

એક જગલી દેશમાં જેણે દુરાચારીથી છાંદગી ગાળી હતી તેણે કહ્યું કે “એક સ્ત્રીના સ્મરણથી હું ઘણી લાલચોને વશ થતાં અટક્યો છું. મારા પોતાના લોકોમાંથી એક પણ કદી તેને ઝાળખતો નહોતો; મેં સ્વદેશ છોડ્યો તે પહેલાં તે મરણ પામી હતી. પણ કેટલીક એવી સ્ત્રીઓ હતી કે તેમાંથી તેને હું ચાહતો હતો. તેથીજ હું સહીસલામત રહ્યો. નહિ તર તેને યરણ થતું માફ મન અટકાવવાને મારામાં જોષએ તેટલી શક્તિ નહોતી. મેં તેની પ્રીતિ કાંઈ પણ પ્રકારે જોષ છે એમ મને કદી લાગતું નહોતું, અને જે દુષિત સ્થળે હું તેને કદી પણ તેડી લઈ જઈ ચકું નહિ તે સ્થળે મારા હૃદયમાં તેની પ્રીતિ રહેવા દષ્ટને હું જઈ ચક્યો નહિ. જેઓ મારા સાથી હતા તેમની સાથે હું સામીલ થઈ ચક્યો નહિ તે મરણથી હું સહેજ એકાકી છું એમ મને લાગે કે “તેની ખાતર (હું આમ વર્તું છું)” એવા વિચારથી હું મારા હૃદયને પુષ્ટ કરતો હતો.”*

આ એક વાર્તા સમાનભાવનો સંપૂર્ણ અભાવ દર્શાવે છે. ચિદાગોના એકપણનક દેવલના, અને દાલ ન્યૂચોક્તિના ઉપદેશક, રાખડી કોલિયરે એ વાર્તા પોતાના ઉપદેશમાં કહી હતી. કોલિયર યાંક પરગણામાં કેસીમાં જન્મ્યો હતો. ઇકલી હાલમાં મોટા લોકોનું જલસ્થાન છે ત્યાં તેણે ખાલ્યાવસ્થાનો ધણો ભાગ ગાળ્યો. તેને એક લુહાર જેડી બચ્ચને ઘેર ધણી શીખવા શુભારો રાખ્યો હતો. એરણ પર કામ કરતો હતો ત્યારે તે પરણ્યો હતો. ઉપદેશક વર્ષનો નહોતો તોપણ તે ત્રેથોડિરટ પંચના લોકોમાં ઉપદેશક થયો. પછી તે અમેરિકા ગયો અને ત્યાં હર્મોપદેશક થયો. તેના ઉપદેશો સત્ત્વ, કવિતા અને છટાથી ભરપૂર છે અને મનુષ્યગતિનાં લક્ષણના બહોળા અનુભવને આધારે રચેલા છે.

તે કહે છે કે “૩૦ કે તેથી વધારે વર્ષ ઉપર ઇંગ્લંડમાં ત્રેથોડિરટ દેશમાં એક ત્રેમોત્સવમાં મને માદ છે કે એક પુરુષ બેસો થયો અને અમને કહ્યું કે મારી સ્ત્રી જ્વરથી મરણ પામી છે, અને ત્યાર પછી એક પંજી એક સર્વે ઓકરાં દેવલોક પામ્યાં છે; તેમ છતાં પણ જાણે કંઈ પણ બન્યું ન હોય એવી રીતે માફ મન શાંત અને પ્રસન્ન લાગે છે, મને કંઈ પણ પીડા થતી નથી, કે દુઃખનો સહેજ પણે ઝાટકો લાગતો નથી, અને હું ધારું છું તે પ્રમાણે એનું કારણ એટલુંજ છે કે માફ મન ઇશ્વરીકૃપાથી રક્ષિત છે અને તેમાં કાંઈ પણ ઉદ્દેગ પ્રવેશ કરી શકતો નથી, અને હાલમાં તમારી સાથે વાત કરું છું ત્યારે મારા મનમાં કંઈ પણ શોક નથી.”

જેવો તે બોલી રહ્યો કે તરતજ તે મંડળીનો પ્રમુખ, ગણો અને હિંમતવાન વૃદ્ધ ઉપદેશક બિમ્બો થયો અને બોલ્યો, “હવે ભાઈ, ઘેર જાઓ, તમારી એકાંત કેટલીમાં ઇશ્વરને ધુંટણીએ પડી નમન કરો; અને જને તો જ્યાંસુધી બદલાઈ જઈ નવાજ માથુસ યાઓ ત્યાંસુધી નમન કરતા બિડરો મા. તમે જે અમને વાર્તા કહી તે કંઈ ઇશ્વરની કૃપાનું ચિહ્ન નથી. એ તો કંઈ પણ અસ્તિત્વમાં મેં કદી પણ નહિ જોયું હોય, એવા કઠણમાં કઠણ હૃદયનું લક્ષણ છે. તમે એક સાધુ પુરુષ હોવાને જદલે સાચું જોઈ ચકાવ એવા પાપી જેટલા પણ ભાગ્યેજ સારા છો. ધર્મ કદી પણ મનુષ્યમાંથી દયાભાવ લઈ લેતો નથી, એ તો તેને વધારે દયાળુ બનાવે છે; અને તમારામાં મનુષ્યત્વનો કંઈ પણ અંશ હોત તો જેવાં દુઃખો તમારા પર પડ્યાં તેવાં દુઃખથી તમારું ક્લેણું કૂટી જવું જોઈતું હતું. હું જાણું છું કે એવાં દુઃખથી તમારું હૃદય વિદીર્ઘ થાય, હું કંઈ અન્ય પ્રાંપ કરતાં એ બાબતમાં વધારે સાધુપણાનો ઢોંગ કરતો નથી, તેથી હું તમને ચેતવું છું કે હવે પછી આવી વાર્તા પ્રેમોત્સવમાં કદી પણ કહેશો મા.”

વળી જુદી અને વધારે સાચી બાબતમાં સમાનભાવની સત્તા દર્શાવનારી એક ખીજી હૃદયવેધક વાર્તા કેલિયરના ‘ઉપદેશો’ માંથી અમે લઈએ છીએ. “એક દૂર રથને, હું ધારું છું કે એકિન્બરોમાં, એક ધણીજ થંડીને દિવસે એક વીસીને ખારણે બે ગૃહસ્થો બિમા હતા, એટલામાં એક ઊંકરો આવ્યો. તેનો ચહેરો ગરીબ, પાતળો, અને આસમાની હતો; તેના પગ ઉધાગ હતા અને ટાંકને લીધે લાલ થયા હતા, અને તેણે ચીંધરાં સિવાય ખીજું કશું પહેર્યું નહોતું. તે આવ્યો અને તેણે એક ગૃહસ્થને કહ્યું, “સાહેબ, મહેરબાની કરી મારી પાસે થોડી દાવાસળીની પેટીઓ વેચાતી હો.” તે ગૃહસ્થે જવાબ દીધો, ‘ના, મારે એકે પેટી જોઈતી નથી.’ તે ઊંકરાએ આગ્રહ કરીને કહ્યું, “પણ, હું એકે પેટી માત્ર એક પેનિએજ આપું છું.” “ઠીક, પણ તમે જુઓ છો કે મારે કંઈ પેટીનું કામ નથી.” આખરે તે ઊંકરાએ કહ્યું, ‘ભારે હું તમને એક પેનિની બે વેચીશ.’ તે ગૃહસ્થે એક અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રમાં એ વાર્તા વર્ણવી છે; તે કહે છે કે ‘અને તેથી તેને રસ્તો પકડાવવા મેં એક પેટી ખરીદ કરી, પણ મને માલમ પડ્યું કે મારી પાસે ખુરદો નથી, તેથી મેં કહ્યું, “હું કાલે પેટી ખરીદ કરીશ.” વળી તે ઊંકરાએ આગ્રહ કરી કહ્યું કે “અરે, આજેજ ખરીદ કરો, હું દોડતો દોડતો ખુરદો લઈ આવીશ; કેમકે હું ધણો બૂખ્યો થયો છું.” તેથી મેં તેને એક શિલિંગ આપ્યો અને તે દોડતો ગયો. મેં તેની

વાટ જોઈ, પણ કાઈ ઊકરો આવ્યો નહિ. સારે મેં ધાર્યું કે મેં મારો શિક્ષિંગ ખોલ્યો; પણ તે ઊકરાના ચહેરામાં કંઈક એવું લક્ષણ હતું કે તેના પર મેં વિશ્વાસ રાખ્યો હતો, અને તેને વિષે ખોટો વિચાર લાવવો મને ગમ્યો નહિ.

‘હવે, છેક સાંજે મોડા એક ચાકર આવ્યો અને મને કહ્યું કે એક નાનો ઊકરો તમને ચળવા માગે છે તેને અંદર લાગ્યા સારે મને માલમ પડ્યું કે જે ઊકરો મારો શિક્ષિંગ લઈ ગયો તેનો એ નાનો ભાઈ છે. પણ તેનાથી પણ વધારે ચીયરીઆળ, ખરીબ, અને પાતળો છે. જાણે કંઈ શોધતો ન હોય તેવી રીતે થોડા વખત પોતાના ચીયરીઆળ કપડામાં મોં કાઢવા લાગ્યો તે જોમો રહ્યો, અને પછી બોલ્યો, “જે ગૃહસ્થે સંડિ પાસેથી દીવાસળીની પેટીઓ ખરીદી તે તમેજ કે ?” મેં કહ્યું, “હા.” તેણે કહ્યું, “ઠીક સારે, તમારા શિક્ષિંગમાંની આ ચાર પેની રહી. તે સંડિથી આવી શકાયું નથી. તે સાંજે નથી. એક ગાડી તેના પર ફરી વળી અને તેને પાડી નાંખ્યો. તેણે તેની ટોપી, દીવાસળીની પેટીઓ, અને તમારા અગીઆર પેની ખોનાં, તેના બંને પગ લાગ્યા, તે તેથી મદિા થયો છે, અને દાકતર કહે છે કે તે મરી જશે. તમને જેટલું આપી શકાય તેટલું તેણે મોકલ્યું છે.” એમ કહીને તેણે મેજ ઉપર ચાર પેની મૂકી. પછી તે બાપડો ઊકરો કુસકે કુસકા બરીને રોવા લાગ્યો. તે ગૃહસ્થે વાત ખરી રાખી કહ્યું, કે “તેથી મેં તે ઊકરાને ખવડાવ્યું અને પછી તેની સાથે સંડિની તખાવત જોવા ગયો.

મને માલમ પડ્યું કે આ જે ઊકરાઓ એક કંગાલ કપિલ સાવકા મા સાથે રહેતા હતા; કેમકે તેમનાં માખાપ મરી ગયાં હતાં. મેં બાપડા સંડિને વાળના દગલા પર સતો દીઠો. જેવો હું અંદર ગયો કે તેણે મને ઓળખ્યો, અને કહ્યું, “સાહેબ, મેં ખુરદો મેળવ્યો, અને તમારી પાસે આવતો હતો, પછી મને થોડાએ પાડી નાંખ્યો, અને મારા બંને પગ લાગી ગયા. અને રૂખી ! નાના રૂખી ! મને ખાતરી છે કે હું મરી જાઉં છું, અને રૂખી ! મારા ગયા પછી તારો કોણ સંભાળ લેશે ?” પછી મેં બાપડા દુઃખી મરણ પામતા ઊકરાનો હાથ પકડ્યો અને કહ્યું કે હું હમેશ રૂખીની સંભાળ લઈશ. તે મારું કહેવું સમજ્યો, અને જાણે મારો આભાર ન માનતો હોય તેમ મારી તરફ જોઈ શકે એટલીજ તેનામાં શક્તિ હતી. પછી તેની ખૂરી આખમાંથી તેજ જવું રહ્યું, અને એક ઘણાં “એક ધાવતા

છોકરાના જેવો તે ઇશ્વરના પ્રકાશમાં, જ્યાં કુર પુરુષો પીડા કરતા બંધ થાય છે, અને પરિશ્રાન્ત થયેલા વિરામ પામે છે, ત્યાં સૂતો. ”*

સમાનભાવ મનુષ્યસ્ત્રવને પ્રતિષ્ઠા આપે છે. પ્રેમ. તેનો પર્યાય છે. સમાનભાવથી મનુષ્ય, શોકાસ્ત અને પીડિત પુરુષોની જરૂરીઆત અને અપેક્ષાઓ પૂરી પાડે છે. જ્યાં જ્યાં નિર્દયતા, અજ્ઞાન, કે દુઃખ હોય ત્યાં ત્યાં સમાનભાવવાળા મનુષ્યો, દિવાસો આપવામાં અને દુઃખમાંથી છોડવવામાં મદદ કરે છે. શોકના દેખાવથી અને નિધાસના સ્વરથી સમાનભાવવાળા હૃદય પર અસર થાય છે અને તે જતી રહેતી નથી. સમાનભાવ અને ન્યાયમાંથી અર્ચાચીન કાળના કેટલાક મોટામાં મોટા બનાવો ઉદ્ભવ પામ્યા છે. ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા અને ફ્રાન્સમાં કાયદાથી દારૂવૃત્તિનું ખંડન કરવામાં આપ્યું છે તે, અશિક્ષિતનું શિક્ષણ, સ્ત્રીવિવારજ્ઞાનો પ્રસાર, નિયમિતપણાને ફેલાવવાના પ્રયાસો, જીવનમાં અધમ સ્થિતિમાં સપડાવેલા વર્ગને ઉન્નતિમાં આણવા, કે જે કાયદામાં ઉત્તમ વર્ગના સ્ત્રીપુરુષો આટલું બધું મન ધામે છે, આ સર્વ બાબતો ગણવાની જરૂર છે ?

સર્વની સમાનભાવજન્ય સહાયતાને માટે અવકાશ છે. જે પુરુષ ઇશ્વરને ચાહે છે તે ગરીબ કે તવંગર પડોશીને ચાહે છે, અને ન્યાયી, સહાયી, અને દયાળુ થયા વિના રહેતો નથી. મેન્ડિસલને કહ્યું છે કે “ન્યાયી મનુષ્ય દુનીઆને માથે છે અને સર્વ વૃત્તાન્તોની ઉપર છે. સર્વ પ્રાણીઓ તેને વશ છે અને તે માત્ર ઇશ્વરનેજ વશ છે. ” શ્રાંદાની માવજત કરવી, વિધવાની અને નમાપાની, સંકટોમાં મુશ્કાકાત લેવી, પરીપક્ષરની અને દરિદ્રની ઉન્નતિની યોજનાઓને આરંભવી કે તેની વૃદ્ધિ કરવી, આ સઘળાં કામમાં ઉલ્લેખ, દયા, અને પ્રેમની જરૂર છે.

ડૉક્ટર માર્ટિન્યૂ કહે છે કે “ ખ્રિસ્તિઓનાં ઉત્સાહની જૂલ અને નિષ્ફળતા વિષે તમને ક્યેં તે કહો, પણ તમે જેને વધારે ડાહ્યો ઉત્સાહ ધારતા હો તેવા કોઈ પણ ઉત્સાહથી ખ્રિસ્તિધર્મ જે કંઈ દુઃખ પામતાં મનુષ્યો માટે કાંઈ છે તેથી અર્ધું પણ યદ્ય સકશે નહિ. ખ્રિસ્તિધર્મ જેટલોજ ઉદ્દેશ સફળ કરવામાં નિષ્ફળ થયો છે; પણ જે ઉદ્દેશ એના કરતાં મન્દ ઉત્સાહથી કદી પણ સિદ્ધ થયા ન હોત તેવા બીજા ઉદ્દેશ તેણે સફળ કીધા છે. ખ્રિસ્તિધર્મના ઉત્સાહ વગર ખ્રિસ્તિશાસ્ત્રમાં શાળા ક્યાંથી રાત ?

* “ સાંપ્રત્યરતઃ અને જુદસ્ત અને જીવન. ” વિદ્યાગોના ઐક્યજનક દેવધના ઉપદેશક, સૈબર્ટ કોલિયરકૃત ઉપદેશ.

ખ્રિસ્તિય ધર્મ પ્રચારક સૈન્ય ધણી વાર પરાજય પામ્યું છે અને નિષ્ફળ થયું છે, તો પછી તે ન હોત તો જે સુધારાકામી મોખરાની પક્ષટણો દુનીઆમાં સર્વત્ર જંગલીપણાને વચ્ચ કરે છે તે પક્ષટણો ક્યાં બિની હોત ? આત્માને માટે આપણે પૂજ્યભાવ ન ધરાવતા હોત તો દેહકુઃખ માટે, બિન બિન પ્રકારના દવાભાવ માટે અને નિવારણના ઉપાયને માટે આપણે ક્યાં સુધી વાટ જોવી પડત ? ખ્રિસ્તિયોએ ક્યાં મૂખ કાર્યો વિષે પ્રયાસ કીધા હશે, પણ એથી વધારે કાલાં કાર્યો કાણે સફળ કીધાં છે ? દુનીઆને તિરસ્કારવા વિષે તેમણે કદાચ જોઈએ તેથી વિશેષ કશું દશે, પણ તેને વસવા યોગ્ય બનાવવા કાણે વધારે કીધું છે ? ” વળી તેણે કહ્યું છે કે “ દરિદ્રમાં દરિદ્ર લોકોમાં પણ એક વાર ધર્મની કારકૃતિઓ પ્રેરાય અને કુડુંબ ઇશ્વરથી ભય પામતું થાય, તો તરતજ તેનું સ્વરૂપ બદલાવા માંડે છે. ચીથરીઆળ લુગડાં દેખાતાં બંધ થાય છે, રાયરચીકું પાછું આવે છે, માંદગી ઓછી થાય છે, ઓકરાં આનંદી દેખાવ ધારણ કરે છે, કલહ બંધ થાય છે, સંકટના સમયે અગાઉ કરતાં વધારે સારી રીતે તરી જવાય છે, અને શોક એક વખત માંદ્ર અને ઉદાસી ઉત્પન્ન કરનાર હતો, તે હવે આશાકામ અને વિશ્વાસજનક થાય છે. ”

વર્ણવર્થ કહે છે કે “ ગરીબમાં ગરીબ પણ જાતે કંઈક નાનાં કલ્યાણોના ઉત્પન્ન કરનારા અને પ્રચાર કરનારા થયા છે. ” એક જોડા સાધનારે પાર્ટિસમાઉથમાં ચીથરીઆળ ઓકરાં માટે ઘાળા સ્થાપી. તેને વિષે ડોક્ટર ડુધાએ કહ્યું છે કે “ જૉન પાર્ટિસ મનુષ્યજાતિનું ભૂપત્ય છે, અને ખ્રિસ્તના કિનારામાં કદી પણ બિલું નહિ કીધું હોય એવા અતિથય જીવ્યા સ્મારકવિહીને યોગ્ય છે. ” ઝ્સુટરના એક ચિત્રકારે અંગ્રેજી રવિવારઘાળાએ સ્થાપી અને તેને માટે તે જૉન પાર્ટિસ કરતાં પણ વધારે જીવ્યા સ્મારક વિહીને યોગ્ય છે. ન્યૂ ડેસલેના એક મોખીએ હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તિય ધર્મ પ્રચાર કરવાનું કામ આરંભ્યું. એક કારખાનાની ઓકરોએ ઝ્લાસ્ગોમાં કૃપ્યાઘાળાના (‘ક્રાઉન્ડિંગ’) ઓકરાઓ માટે ધર્મમંડળ સ્થાપ્યું.

ગરીબ લોકોને શેની શેની જરૂર છે તે દ્રવ્યવાન કરતાં ગરીબ લોકો વધારે સારી રીતે જાણે છે. મોટા શહેરોમાં વિચારવંત, ચિતાનુર ચહેરા અને સખત શીકરની છાપવાળાં ચઢી ગયલાં બંવાંવાળાં વૃદ્ધ વાસીઓને જોવાથી જેટલી દિલગીરી પેદા થાય છે તેટલી લાંબીજી કશું જોવાથી ચતી નથી. ગરીબ લોકોનું ધર ધણીવાર ધરજ નથી. દ્રવ્યવાન અને ગરીબો જુદા જુદા

અને છેટે છેટે રહે છે. તેમનો સામાજિક વ્યવહાર અટકાવવાને ઘણી અડચણો વચમાં નહે છે. ગરીબ લોકોને પોતાના વર્ગ સિવાય બીજું કંઈ સમાગમસ્થાન નથી. અસભ્ય અને અસિક્ષિત લોકો સાથે વ્યવહારમાંથી બચવાને તેમની પાસે કંઈ ઉપાય નથી. અતિદરિદ્ર લોકોનાં છોકરાં માત્ર ખોરાક માટે માખાપનાં પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે જીવે છે, અને જાંદગીની મુશ્કેલાઈનાં ખર્ચ સ્વરૂપમાં તેમને કાચી વયે ઉતાવળથી દાખલ કરી દેવામાં આવે છે. ઉપલી સ્થિતિના લોકોને ગરીબ લોકો જાણે અગવડા દેવાના વાસ્તે ન હોય એવા ધાગે છે.

માત્ર ગરીબ લોકોને જ ગરીબ લોકો સાથે ખરેખરી અને સાચી લાગણી થાય છે. તેઓજ પરસ્પરનાં દુઃખો જાણે છે, તેઓજ એક ખીજના સમાનભાવ અને પ્રીતિની જરૂર જાણે છે. પૈસાદાર લોકોની ઉદારતા વિષે લોકોને ક્યે તેમ વાત કરે, પણ ગરીબ લોકોની ઉદારતાને મુકાબલે તે કંઈ નથી. તંગી, માંદગી, સખતાઈ, અને દુઃખના સમયમાં ગરીબ લોકો એટલે જ્યે દરજ્જે એક ખીજને દિવાસો અને પુષ્ટિ આપે છે કે તેને જીયા વર્ગના લોકોને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ આવતો નથી. દિવસે દિવસે અને વરસે વરસે જૂન પેટભર અનાજ માટે મહેનત કરવાને તેઓ સંતુષ્ટ છે; તોપણ જાતિભાઈને તંગીમાં કે દુઃખમાં જીએ છે, સારે તેને માટે પોતાના અત્યંત દ્રવ્યમાંથી પણ બચાવી શકે છે. તેમજ ઓરડીકું સુવાળું કરવું અને એવાં ખીજનાં નાનાં દયાનાં કાર્યા કરવાથી માંદગી અને દુઃખ સજા યાય છે, તેને માટે પણ કોઈ મિત્રની કદી ખામી પડતી નથી. આ બાબતમાં ગરીબ લોકોની સ્ત્રીઓ વિશેષ તત્પર અને ઉદોગી હોય છે. તેઓ એટલે જ્યે દરજ્જે તુકસાન વેઠે છે, જોખમમાં પડે છે, તંગી સહન કરે છે, અને ધૈર્ય અને દયાળુપણું બતાવે છે કે દુનીઆ તે કદી પણ જાણતી નથી. અને જાણે તોપણ ભાગ્યેજ માની શકે.

૨૦. રૂબરૂ રૈકસ વિષે થોડો વખત ચર્ચા ધણું લખવામાં આવ્યું છે, તેથી અમે એને વિષે થોડો વખત ટુંકમાં પતાવીશું. રવિવારશાળાઓ એના સમય પહેલાં હયાતીમાં હતી. ચારસે કરતાં વધારે વર્ષ ચર્ચા ચાલતી આવતી કાલેજના ઓરેમીઓની શાળા વિષે અમે સૂચના કરી ગયા છીએ. ઇંગ્લેન્ડમાં સાર પછી ધણાં વર્ષ ઉપર પણ રવિવારશાળાઓ હતી. રૈકસના મનમાં પ્રથમ વિચાર આજનાર જિનની પિંજોટી કરનાર વિલિયમ કિંગ હતો. તેણે ડરહામમાં એક રવિવારશાળા સ્થાપી હતી, તે લોકોની સહાયતા ન હોવાને લીધે નિષ્ફળ ગઈ હતી; તોપણ તેણે પોતાની યોજના વિષે વિશ્વાસ છોડ્યો

નહોતો. એક દિવસ રવિવારે તે ગ્લુસ્ટર ગયો હતો, સારે તેણે રેકસની મુલાકાત લીધી અને જને જણાવ્યું સહેરના એક નીચામાં નીચા ભાગ, 'ટાપુ' ઉપર સાથે ફરતા હતા. સાં ચીથર-આળાં છોકરાં લિત્ર લિત્ર રમતોમાં ગુંચાયલાં હતાં. કિંગે કહ્યું, "વિશ્રાન્તિદિવસ આવી રીતે અપવિત્ર કરાય છે એ કેવું શોકજનક છે!" રેકસે કહ્યું, "પણ એ રીતમાં ફેરફાર કેવી રીતે કરાય?" "સાહેબ, મેં ડરલ્ડોમાં ઉધાડી છે તે પ્રમાણે એક પ્રામાણિક રોજિંદારની મદદથી એક રવિવારશાળા ઉધાડો; પણ અતિશય કામ હોવાને લીધે જેટલો ઇચ્છું છું તેટલો વખત શાળા પાછળ હું રોકી શકતો નથી; કેમકે મને એમ લાગે છે કે મારે આરામની જરૂર છે."

રેકસે ગ્લુસ્ટરના બંદીખાનાની મુલાકાત લીધી. ખાતર પાડવાના ગુના માટે મોતની શિક્ષા થયલા એક માણસને તેણે સાં જોયે. રેકસ કહે છે કે "તેને લગાર પણ કેળવણી મળી નથી. તેણે પોતાના સર્જનારની કદી પણ પ્રાર્થના કીધી નથી. ઇશ્વરને તે સમ ખાવાના નામ તરીકે જ ઓળખતો. મરણ પછીની સ્થિતિ વિષે તેને ખીલકુલ જ્ઞાન નહોતું. આ સમાગમથી રેકસના મન પર ધણી અસર થઈ. તે સહેરની આસપાસના ભાગ્યેજ કોઈ પણ છોકરાને કંઈ પણ કેળવણી મળતી. જેવા તેઓ કંઈ પણ કરવાને શક્તિમાન થાય કે તરતજ તેમને કામે મોકલવામાં આવતાં, અને અવકાશના વખતમાં મુખ્યત્વે રવિવારે તે છોકરાંને કોઈ પણ પ્રકારના દાખ વગર છૂટાં મૂકવામાં આવતાં."

પછી તેણે એક રવિવારશાળા સ્થાપી. તેના મર્નમાં બાળપણ માટે દયાભાવ હતો, અને છોકરાંને તે પ્રીતિથી નાનાં અધમ મનુષ્ય કહેતો હતો, તેમની પ્રીતિ સંપાદન કીધી. દેવલમાં વપરાતી પ્રશોતરમાલા વાંચતાં અને સમજતાં શિખવવાની અને એ નાના નારિતકોને નિવમમાં રાખવાની તેણે સૂચના કીધી. ૧૭૮૩ માં તે ચાર શાળાઓ ભાડે રાખવા તૈયાર થયો અને અભાર સુધી કોઈએ દરકાર ન રાખેલી એવાં છોકરાંના દરેક શિક્ષકને એક શિલિંગ આપવા કબૂલ થયો. રવિવારે પાછલે પહેરે, એ શાળાઓની મુલાકાત લેવા અને છોકરાંના જ્ઞાનમાં શો વધારો થયો તે તપાસવા તેણે તાલુકાના મદદનીશ પાદરીને વિનંતિ કરી. રેકસની શાળાઓમાં શિક્ષકોની છોકરાં તરફ ખરી પ્રીતિથી શિક્ષણું ધણુંજ કિમતી મૂલતરવ જેવામાં આવતું. શિક્ષકોની પ્રીતિથી બાળકોનાં હૃદય પ્રેરાતાં હતાં.

રેકસની પ્રથમ શાળાઓ રચાયાને લગભગ ત્રીશ વર્ષ થયા પછી એક જોસેફ લેન્કેસ્ટર નામના જુવાન કવેકરના ઉદ્યોગી પ્રયાસથી રવિવાર

સિવાયને કોઈ પણ દિવસે ગરીબનાં ઊંકરાંને કેળવણી આપવા; પાછળથી 'થ્રિટનની અને પરદેશની શાળામંડળી' નામથી પ્રસિદ્ધ ચલણી સભા સ્થાપવામાં આવી હતી. તે રેકસને એકાંતવાસમાં મળવા આવ્યો. તે સમયે રવિવારશાળાને સ્થાપક ૭૨ વર્ષનો હતો અને ઉઘોગનું કામ કરી શકાય એવી તેનામાંથી શક્તિ જતી રહી હતી, તોપણ તેની અતિપ્રિય સ્થાપિત શાળા માટે તેને ધણી કાળજી હતી. રવિવારશાળાનાં મૂળ વિષે લૅન્કેસ્ટરે ધણી પૂછપરછ કરી, અને રેકસના એક જવાબનું રસિક વર્ણન સાચવી રાખ્યું છે.

પરોણાના હાથ પર ટોંકા દબાવે તે વૃદ્ધ પુરુષ તેને ગ્લૂસ્ટરને ધોરી રસ્તેથી પાછલી શેરીમાં જે સ્થળે પ્રથમ શાળા ઉઘાડી હતી ત્યાં તેડી ગયો. તે વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું, "અહિં થોમો." પછી ટોપી ઊતારીને, અને આંખ બંધ કરીને, તે ખોલ્યા આંખા વગર એક ક્ષણપર્યન્ત પ્રભુપ્રાર્થના કરતો ઊભો. પછી મિત્ર તરફ ફરીને, ગાલ પર અશ્રુધારા વહેતાં તેણે કહ્યું, "મેં ઊંકરાંની હાથાર અવસ્થા જોઈ અને શહેરના લોકોને વિશ્રાન્તિદિવસ અપવિત્ર કરતા જોયા, ભારે હું આ સ્થળે ઊભો હતો. મેં પૂછ્યું કે "આ દુરાવસ્થા દૂર કરવા કંઈ પણ કરી શકાય નહિ ?" ભારે 'પ્રયાસ કરો' એવો એક ધ્વનિ મેં પ્રત્યુત્તરમાં સાંભળ્યો. મેં પણ પ્રયાસ કરીને અને જુઓ, ઇશ્વરે કેવું પરિણામ આપ્યું છે ? જે સ્થળે 'પ્રયાસ કરો' એવા વચને મારા મનમાં આટલી બધી અસર કરી તે સ્થળે, ઇશ્વરે મારા મનમાં એવો વિચાર આપ્યો તેને માટે તેના આભાર માનવા મારા હાથ અને હૃદય ઇશ્વર તરફ ઊંચા કરી તેની પ્રાર્થના કર્યા વિના, હું કદી ઊંકરાંની શકીશ નહિ."

ધણી વર્ષ સુધી રેકસ શહેરનાં અને ગામડાંનાં બંદીખાનાં હમેશ જોવા જતો, અને ૩,૦૦૦ ઊંકરાંની કેળવણી પર તેણે દેખરેખ રાખી હતી; તેમાંનાં કોઈ પણ બંદીખાનામાં આવ્યાં છે કે નહિ તે જાણવાની તેને પુષ્કળ જોગવાઈ હતી, તેથી લૅન્કેસ્ટરે તેને ખુલ્લું પૂછ્યું કે એમાંનાં કોઈ પણ ઊંકરાં કેદખાનામાં ગયાં છે ? જે સ્મરણશક્તિ આટલી મોટી ઉમ્મરે પણ તિવ્ર અને વિકારરહિત હતી તે સ્મરણશક્તિની મદદથી રેકસે ખાતરીથી જવાબ દીધો કે "એકે નહિ." *

મેરિ એન કલૂ, સ્લાસ્ગોની કારખાનાની ઊંકરાં, રૅબર્ટ રેકસના કરતાં સંસારી રિચતમાં ધણી નીચી પદવીની હતી. તે વર્તમાનપત્રનો

* આ આલેક્ટ્રેડ એગરિકલ્ટ, "રૅબર્ટ રેકસ" વર્તમાનપત્ર સ્મરણ અને વિશ્વ-મિત્ર, ૧૮૭૭.

નહોતો. એક દિવસ રવિવારે તે ગ્લુસ્ટર ગયો હતો, સારે તેણે રેકસની મુલાકાત લીધી અને બંને જણા શહેરના એક નીચામાં નીચા ભાગ, 'ટાપુ' ઉપર સાથે ફરતા હતા. સાંચીચરીઆળાં છોકરાં બિન બિન રમતોમાં ગુંથાયલાં હતાં. કિંગે કહ્યું, "વિશ્રાન્તિદિવસ આવી રીતે અર્પવિત્ર કરાય છે એ કેવું શોકજનક છે!" રેકસે કહ્યું, "પણ એ રીતમાં ફેરફાર કેવી રીતે કરાય?" "સાહેબ, મેં ડરલીમાં ઉઘાડી છે તે પ્રમાણે એક પ્રામાણિક રોજિંદારની મદદથી એક રવિવારશાળા ઉઘાડો; પણ અતિશય કામ હોવાને લીધે જેટલો ઇચ્છું છું તેટલો વખત શાળા પાછળ હું રોકી શકતો નથી; કેમકે મને એમ લાગે છે કે મારે આરામની જરૂર છે."

રેકસે ગ્લુસ્ટરના બંદીખાનાની મુલાકાત લીધી. ખાતર પાડવાના ગુના માટે મોતની શિક્ષા થયલા એક માણસને તેણે સાં જોયો. રેકસ કહે છે કે "તેને સગાર પણ કેળવણી મળી નથી. તેણે પોતાના સર્જનારની કહી પણ પ્રાર્થના કીધી નથી. ઇશ્વરને તે સમ ખાવાના નામ તરીકે જ ઓળખતો. મરણ પછીની સ્થિતિ વિષે તેને ખીલકુલ જ્ઞાન નહોતું. આ સમાગમથી રેકસના મન પર ઘણી અસર થઈ. તે શહેરની આસપાસના બાગ્યે જ કાંઈ પણ છોકરાંને કંઈ પણ કેળવણી મળતી. જેવા તેઓ કંઈ પણ કરવાને યાંત્રમાન થાય કે તરતજ તેમને કામે મોકલવામાં આવતાં, અને અવકાશના વખતમાં મુખ્યત્વે રવિવારે તે છોકરાંને કાંઈ પણ પ્રકારના દાખ વગર છૂટાં મૂકવામાં આવતાં."

પછી તેણે એક રવિવારશાળા સ્થાપી. તેના મનમાં બાળપણ માટે દયાલાવ હતો, અને છોકરાંને તે પ્રીતિથી નાનાં અથમ મનુષ્ય કહેતો હતો, તેમની પ્રીતિ સંપાદન કીધી. દેવલમાં વપરાતી પ્રશોત્તરમાલા વાંચતાં અને સમજતાં શિખવવાની અને એ નાના નારિકેને નિયમમાં રાખવાની તેણે સૂચના કીધી. ૧૭૮૪ માં તે ચાર શાળાઓ લાડે રાખવા તૈયાર થયો અને અસાર સુધી કાંઈએ દરકાર ન રાખેલી એવાં છોકરાંના દરેક શિક્ષકને એક શિલિંગ આપવા કબૂલ થયો. રવિવારે પાછલે પહોરે, એ શાળાઓની મુલાકાત લેવા અને છોકરાંના જ્ઞાનમાં શો વધારો થયો તે તપાસવા તેણે તાલુકાના મદદનીશ પાદરીને વિનિત કરી. રેકસની શાળાઓમાં શિક્ષકોની છોકરાં તરફ ખરી પ્રીતિથી શિક્ષણું ધણું કિમતી મૂલતત્ત્વ જેવામાં આવતું. શિક્ષકોની પ્રીતિથી બાળકોનાં હૃદય પ્રેરાતાં હતાં.

રેકસની પ્રથમ શાળાઓ સ્થાપ્યાને લગભગ ત્રીસ વર્ષ થયા પછી એક જેસેફ લેન્કેસ્ટર નામના જુવાન કવેકરના ઉઘોગી પ્રયાસથી રવિવાર

અશ્લીલ ભાષાથી મુક્ત રહેતા તેથી, એવા તો જુદા પડી આવતા કે સર્વ કૃષ્ણગૃહોમાં 'મેરિ ઍનના છોકરાઓ' એક પ્રસિદ્ધ જનપ્રવાહ થયો.

ડૉક્ટર ગુપ્તો કહે છે કે "આ છોકરીએ જે કલ્યાણ કીધું છે તેનો અંશ પણ એના કરતાં દશ ગણો વખત, દ્રવ્ય, કેળવણી, અને અધિકાર જેમને હોય છે એવા કેટલા બધા ધ્વિરિતઓએ કીધા નથી તે વિચારવાથી કોઈ પણ પુરુષને દિલગીરી ઉત્પન્ન થાય. કોઈ પણ મનુષ્ય 'શું હું મારા જાતિબાધનો પાલક છું' એવું બહાનું ન્યાયની રીતે દલીલમાં મૂકી શક્યો હોત તો તે એજ સી હતી; કેમકે એને પોતાનો નિર્વાહ કરવો અધરો માલમ પડતો હતો. એ દરરોજ સવારે કારખાનાના ઘંટનાદથી જાગત થતી, અને અધારા અને શાન્ત મહોલ્લામાં યમને અર્ધી દુતીઆ જાગત થઈ હોય તે પહેલાં કેટલાએ કલાકે કામ કરી ચૂકી હતી.....વળી ધણી રાત તે દયાનાં કામ કરવા, વંઠી બપલાએને શોધી કાઢવા, અધમ સ્થિતિના લોકોને ઉન્નતિમાં આણવા, અને મનુષ્ય જાતિનાં દુઃખ પોતાનેજ કામળ હાથે નિવારણ કરવા નીકળી પડતી."

આસરે ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત મેરિ ઍન કલૂએ ઉદાર ઉદ્યોગ જરી રાખ્યો; પણ પછી આખરે તનદુરસ્તી સારી ન રહેવાને લીધે તે કામ તેને ખીજને સોંપવું પડ્યું. પણ તેણે જે ખીજ વાળ્યું હતું તેણે મૂળ ધાણું અને પરિપક્વ થઈ તેનાં સારાં ફળ નીપજ્યાં. ૧૮૬૫ માં ગ્લાસ્ગોના કૃષ્ણ-ગૃહબાલકોની ધર્મસમાજ રચાઈ. છ વર્ષમાં તેમાં ૧૪,૦૦૦ છોકરા, અને છોકરીઓ દાખલ થયાં, અને તેના પર ૧૫,૦૦ ઉપસાસકે (મૉર્નિંગર) અને ૨૦૦ થી વધારે ગૃહસ્થોએ દેખરેખ રાખી. ૩૦૦ થી વધારે ગૃહસ્થોએ શહેરના જુદા જુદા ભાગમાં છોકરાંને ભાષણો આપ્યાં. તેમની સંસારી સ્થિતિ સુધારવા દરેક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. એ સમાજ સ્વિચારશાળા અને ધ્વિરિત દેવલને જોડનાર સાધનજૂત થઈ. એમાં ધર્મસંબંધી અને સંસારસંબંધી કેળવણી મહત્ત આપવામાં આવતી હતી. નિગમિતપણું એ સ્થાપિત થવાને મમ્મ હતો. અલ્પદ્રવ્યસંગ્રાહક પેઢી (પૉન ડૅક) અને સક્ષિતદ્રવ્યસંગ્રાહક પેઢી (સૉર્વિંગ ડૅક) સ્થાપવામાં આવી. વાઘ અને સંગીત મંડળીઓ ખીજું બળવાન સાધન થઈ પડ્યું. દરેક સાંવારની સાંજે સંગીતોત્સવ કરવામાં આવતો. શહેરના જીવનમાં જે બેફીકરાઈ, અજ્ઞાન, અને નિર્દયતા જોવામાં આવે તેમાંથી બાળકોને દૂર કરવા દરેક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. ઉપસા દરજ્જાના અશિક્ષિત શિક્ષકો સિવાય જે સર્વ એ સ્થાપિતાલયમાં

અધિપતિ હતો, પણ એ તો સંચારમાં કામ કરનારી હતી. પણ તેને મનુષ્ય-
જાતિનાં દુઃખ નિવારણ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો, અને એવો પ્રસંગ દરેક જણને
મળી શકે. એ કંઈ 'કેળવણી'થી પ્રેરાઈ નહોતી, પણ કામળ સ્ત્રીત્વોચ્ચ
સમાનભાવથી પ્રેરાઈ હતી. દરરોજ આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવા તે હાથમહેનત
કરતી હતી, પણ પ્રેમભાવરૂપી મહાન્ શિક્ષકે તેને જિંચા પ્રકારના ઉદ્યોગના
વિષયમાં ચઢાવી. તેવું દિવસનું કામ પૂરું થતું, સારેજ તેનો પ્રેમભાવનો
ઉદ્યોગ શરૂ થતો. તેણે કુપ્યગૃહમાં ધણી ગરીબ છોકરાઓ કામે લાગેલા
નોયા. તેમની સંભાળ લેવાને કાંઈ પણ હોય નહિ એમ ભાસતું હતું. તેમની
સંપૂર્ણ ખેદરકારી રાખવામાં આવતી અને તેથી તેઓ બાળપણથીજ
દુર્ગુણના બોધમાં દાખલ થતા. તે છોકરીને તેમની દયા આવી. તેણે કહ્યું,
"જે મારાથી તેમને ધમ્મરભક્તિમાં અને સત્કાર્ય કરવામાં આણી શકાશે તો
હું પ્રયત્ન કરીશ."

જેવો તેણે નિશ્ચય કીધો કે તરતજ તેને અમલમાં આણવાનો પ્રયત્ન
કીધો. તેણે કારખાનાની નીચે એક ખંડ વાપરવા માગ્યો અને તે મેળવી
લાં પોતાને ઉદ્યોગ ચલાવ્યો. એ ખંડ ૧૮૬૨ ના જૂનમાં તેણે ખોલ્યો.
પાછલા યોગાનમાં બીટી પીવામાં અને અસભ્ય ગમતમાં વખત ગાળવાને
ટેવાયા હતા તેમાંથી ચીથરીઆળ કપડાં અને ગંદા ચહેરાવાળા ધણી કુપ્યગૃહના
છોકરાઓને તેણે પોતાની પાસે આવવા આકર્ષ્યાં. તેણે તેમને જોડણી
કરતાં, વાંચતાં, સ્વચ્છ રહેતાં, સદાચારી અને ધાર્મિક થતાં શીખવ્યું. એ
ગરીબ, ભટકતા, કાંઈએ પણ દરકાર રાખ્યા વિનાના છોકરાઓને તે ચાહતી
હતી. સંકટને સમયે તે તેમને ખરી મદદ કરતી હતી.

આ છોકરાઓને દુરાચારમાંથી બચાવવાનો અને સુખી કરવાનો તેનો
પ્રયાસ માત્ર રવિવારેજ થયો હતો એમ નહિ. આખા અડવાડીઆમાં પોતાને
બધો અવકાશનો વખત તેમનામાં રોકાતો હતો. જેવું દિવસનું કામ પૂરું
યાય કે તે ઉદાર સ્ત્રી તે છોકરાઓનાં ઘર (જે એવાં નિવાસરચાનને
ઘર કહી શકાય તો) શોધી કાઢતી. તે સઘળાને ઝાળખતી હતી અને તેમની
દિલગીરી ભરેલી હકીકત, તેમનાં જોખમ, અને તેમનાં સંકટો જાણતી
હતી; અને અસ્થિરિત્વમને અનુસરતાં વર્તનધારણ, ચિત્તાકર્ષક રીતભાત,
અને ઉભરાઈ જતા દયાભાવથી તેણે તેમના પર એવી તો સત્તા મેળવી કે
તેમાંથી ધણીજ સુખકારક પરિણામ નીવડ્યાં. એ છોકરાઓ પોતાનાજ વર્ગના
અને ધંધાના બીજાં છોકરાઓથી, જિંવી જાતનો ઉદ્યોગ, સદાચાર, અને

પ્રકરણ ૧૨.

વિશ્વપ્રીતિ.

વિશ્વાસ, આશા, અને કૃત્યમાં ઈશ્વરનો મિત્ર થા.

મિકાયલ સ્કૉટ.

કોમલ દયાભાવ અમીરાઈનું ખરું લક્ષણ છે.

રોકસપીઅર.

અરે માર્ગમાં પરિશ્રમને લીધે મૂર્ચ્છાગત થતા લાઇ, અરે ગરીબ બેન, જેનાથી ખાર્મિક પુરુષો દૂર રહે છે, આયુષ્ય અને શક્તિ જતાં રહે તે પહેલાં તમારો બોલો સહન કરવા એક પુરુષ આવે છે.

શુવનવિષે ગીત.

મરનાર માણસો તરફથી ધણા રીધનિશ્વાસ નીકળે છે, તે આપણે સામજીક નથી. વિધવાઓ અને નબળાં છોકરાં ધણા વિલાપ કરે છે, તે આપણે કાને પહોંચી શકતા નથી ધણા ગાલ આંસુથી ભીના થાય છે, અને વદન અવવર્ષ રોકથી ખિન્ન થાય છે, તેને આપણે જોઈ શકતા નથી. નિર્દય જ્ઞેરુલ્લભને ઉત્તેજન મળે છે, ચોરોને પુષ્ટિ મળે છે, અને હુલારો લોકોએ આપણને કદી ધન કરી નથી, તેમને નિરાધાર દાસત્વમાં ગ્રામવામાં આવે છે.

બોન વૂલ્મૅન (કવેકર) ૧૭૭૫.

ખીનઓને દોરવામાં, સુધારવામાં, અને નિયમમાં રાખવામાં અંગબળ આવશ્યક છે એવો તે પરનો વિશ્વાસ છોડી દેવામાં મનુષ્યો ધણી દીલ કરે છે. અંગબળ ધણી ઉધારી, દેખાઈ આવે એવી ચીજ છે, અને તે કાચકારણની સર્વ તપાસ કોરે મૂકે છે. સુક્રિતપ્રયુક્તિની કંઈ પણ તુલના કર્યા વિના વિધયોનો નિર્ણય કરવાની એ ટુંકી રીત છે. સર્વથી મોટો પ્રહાર કરે કે સર્વથી વધારે ચોક્કસ નિશાન મારે તેજ ઉત્તમ પુરુષ એમ જે જંગલી પ્રજાઓમાં ગણાય છે તેમનું સંક્ષિપ્ત તર્કશાસ્ત્ર અંગબળ છે.

સુધરેલી પ્રજાઓએ પણ અંગબળ પરનો વિશ્વાસ મૂકી દેવામાં ધણો વિલંબ કીધો છે. ધણા પાસેના વખત સુધી, જે આખરદાર પુરુષો વચ્ચે દૈવયોગે કલ્પો થતો તેઓ પોતાનો કલ્પો દ્-દ્યુલ્લથી નક્કી કરતા, રાજ્યો પણ, લગભગ એકે એક, મુલકની કે પરસ્પરવ્યવહારની વ્યવસ્થા વિષે પોતાની તકરાર પતાવવા લરકરી બળનો આશ્રય લે છે. ખરેખર, અંગબળની સફળતા ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની આપણને એટલી બધી કેળવણી અને યોષ મળ્યાં

ઉદ્યોગ કરે છે તે સ્વેચ્છાથી કામ કરે છે. તેમનો ઉદ્યોગ પ્રેમથી સ્વીકારેલો છે.

ઉનાળામાં ઊકરાઓ અને ઊકરીઓ, પર્વવેક્ષક અધિકારીઓ (સુપરિન્ટેન્ડન્ટ) સહિત ગામડામાં ગમત કરવા જાય છે. તેઓ ધણુંખરું ધન્યેશરેમાં ડયૂક ઓફ આર્ગાઈલિના બાગમાં જાય છે; કેમકે એ ઉમરાવ એ મંડળીનો માન્ય અધ્યક્ષ છે. એવે એક પ્રસંગેજ અમે ઉમરાવ કામ કરતી આ સંસ્થાથી વાકેફ થયા. હજી તેનું 'કુખ્યગૃહના બાલકોની મંડળી' એવું નામ જારી રહ્યું છે; તોપણ તેનો ઉપયોગ ફેલાવવામાં આવ્યો છે, અને સર્વ વર્ગનાં મહેનત કરનાર ઊકરાઓ અને ઊકરીઓ માટેની તે મંડળી થઈ છે. એ મંડળી કલ્યાણ કર્મ કરી ચૂકી છે તે અવર્ણનીય છે. દરેક શહેરમાં એના જેવી એક સંસ્થા હોય તો કેવું સારું! પણ એનું અનુકરણ માત્ર સ્કૉટલેન્ડમાંજ, શ્રીનાઈ, એડિનબરો, ડન્ડી અને એબર્ડીનમાં થયું છે. મેન્ચેસ્ટર, લીડ્સ, બ્રૅડફોર્ડ, અને ઇંગ્લેન્ડનાં ઉત્તર દિશામાં આવેલાં ધીય વસ્તીવાળાં ઠુન્નરનાં કારખાનાવાળાં શહેરોમાં એવી સલાહ હોય તો કેવું સારું! એ સયલે એવી મંડળીઓ અતિશય ઉપયોગી થઈ પડશે.

પ્રકરણ ૧૨.

વિશ્વપ્રીતિ.

વિશ્વાસ, આશા, અને કૃત્યમાં ઈશ્વરનો મિત્ર થા.

મિકાયલ સ્કૉટ.

કોમલ દયાલાવ અમીરાઈનું ખરું લક્ષણ છે.

શિક્ષણપીઅર.

અરે માર્ગમાં પરિશ્રમને લીધે મૂઝઈગત યતા લાઇ, અરે ગરીબ યેન, જેનાથી ધાર્મિક પુરુષો દૂર રહે છે, આયુષ્ય અને શક્તિ જતાં રહે તે પહેલાં તમારો બોલો સહન કરવા એક પુરુષ આવે છે.

શુવનવિરે ગીત.

મરનાર માણસો તરફથી ધણા દીર્ઘનિશ્વાસ નીકળે છે, તે આપણે સામળતા નથી. વિધવાઓ અને નબળાં છોકરાં ધણા વિલાપ કરે છે, તે આપણે શને પહોંચી શકતા નથી ધણા ગાલ આંસુથી ભીના થાય છે, અને વહન અવસ્થાં શોકથી ખિન્ન થાય છે, તેને આપણે જોઈ શકતા નથી. નિર્દય જ્વેરભૂલમને ઉત્તેજન મળે છે, ચારોને પુછી મળે છે, અને હજારો લોકોએ આપણને કહી ઇન કરી નથી, તેમને નિરાધાર દાસત્વમાં રાખવામાં આવે છે.

બોન વૂડમૅન (કવેકર) ૧૭૭૫.

ખીજબોને દોરવામાં, સુધારવામાં, અને નિગમમાં રાખવામાં અંગળજી આવશ્યક છે એવો તે પરનેઃ વિશ્વાસ છોડી દેવામાં મનુષ્યો ધણી દીત કરે છે. અંગળજી ધણી ઉધાડી, દેખાઈ આવે એવી ચીજ છે, અને તે કાર્યકારણની સર્વ તપાસ કોરે મૂકે છે. સુક્રિતપ્રયુક્તિની કંઈ પણ તુલના કર્યા વિના વિષયોનો નિર્ણય કરવાની એ કુંકી રીત છે. સર્વથી મોટો પ્રહાર કરે કે સર્વથી વધારે ચોક્કસ નિશાન મારે તેજ ઉત્તમ પુરુષ એમ જે જગલી પ્રજાઓમાં મશુરુય છે તેમનું સંક્ષિપ્ત તર્કજ્ઞાન અંગળજી છે.

સુધરેલી પ્રજાઓએ પણ અંગળજી પરનો વિશ્વાસ મૂકી દેવામાં ધણી વિલંબ કરી છે. ધણા પાસેના વખત સુધી, જે આગરદાર પુરુષો વચ્ચે દેવયોગે કજીએ યતો તેઓ પોતાનો કજીએ દ-દયુદ્ધથી નક્કી કરતા, રાજ્યો પણ, લગભગ એકે એક, સુલકની કે પરસ્પરવ્યવહારની વ્યવસ્થા વિષે પોતાની તકરાર પતાવવા લશ્કરી જળનો આશ્રય લે છે. ખરેખર, અંગળજીની સફળતા ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની આપણને એટલી બધી કેળવણી અને બોધ મળ્યાં

છે—ઇતિહાસમાં, માન, કીર્તિ, અને સર્વ પ્રકારના મોટા આડંબરવાળાં નામ સાથે યુદ્ધ એટલું બધું એકરૂપ થયું છે—કે જે અંગબળ વાપરવાનો રિવાજ કાઢી નાંખીએ અને તેને સ્થાને પ્રેમભાવ, પરાપકારશુદ્ધિ, અને ન્યાયવૃત્તિનો ઉપયોગ કરીએ તો જનમંડળનું બંધારણ ટકી રહી શકશે એ આપણે લાગ્યેજ સંભવિત ધારી શકીએ.

તોપણ અંગબળ વાપરવાની રીતિની સફળતા વિષે ધણે ઠેકાણે મંથવ રાખવામાં આવે છે. એવું ધરાય છે કે અંગબળ વાપરવાથી યોગ્ય કરતાં વિશેષ વિરોધભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જોરજૂલમની રીતે મનુષ્યને નરમ પાડવામાં આવે તો તેથી સામા થવાની વૃત્તિ પેદા થાય છે, અને તે વખતે વખતે બલાત્કારનાં કૃત્યો, તિરસ્કાર, દુરાચાર, અને અપરાધના રૂપમાં બહાર નીકળી આવે છે. ખરેખર, સર્વ દેશમાં અને સર્વ પ્રસંગે બલાત્કારની રીતિમાંથી એવાંજ પરિણામ થયાં છે. દુનીયાનો ઇતિહાસ ધણે દરજ્જે બલાત્કારની રીતિની નિષ્ફળતાનો ઇતિહાસ છે.

શું આપણે વધારે ડાહ્યા થઈએ છિયે ? જે આપણે મનુષ્યને વધારે સારા અને સુખી કરવા હોય, તો સામબળ, જે અંગબળ કરતાં વધારે સારું અને કલ્યાણકારક છે, તેનો આશ્રય લેવો જોઈએ એવું આપણને જ્ઞાન થવા માંડ્યું છે ? મનુષ્ય સાથે એવી નરમાશથી વર્તવાની રીત વાપરવામાં આવી છે સારે તેઓએ કોઈ પણ પ્રસંગે વિરોધ દર્શાવ્યો નથી કે બંડ કીધું નથી, તેઓ કદી પણ બગડ્યા નથી, પણ દરેક પ્રસંગે તેઓમાં સુધારો થયો છે. પ્રેમભાવ એક નિયામક શક્તિ છે. જે સર્વે તેની સત્તા તળે આવે છે તેમને તે ઉન્નતિમાં આણે છે, અને સુધારે છે. પ્રેમભાવ મનુષ્યને વિષે એક પ્રકારનો વિશ્વાસ દાખવે છે, અને વધારે જાંચા શુભ પર વિશ્વાસ રાખ્યા વિના, તેને સુધારવા જે કોઈ રીત વાપરીશું તે સફળ થશે નહિ. દયાભાવ દરેક પુરુષપ્રકૃતિના વધારે સારા અંશને બહાર કાઢે છે, વિરોધને નિર્જળ બનાવે છે, ક્રોધવિકારને દૂર કરે છે, અને કઠણમાં કઠણ હૃદયને પણ નરમ બનાવે છે. દયાભાવ દુરાચારને હઠાવે છે અને સદાચારને પુષ્ટ કરે છે. એજ વર્તનધોરણ પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રત્યે ચલાવો તેજ પ્રમાણે પ્રજા પ્રત્યે પણ ફેલાવો તો ત્યાં પણ તે સફળ થશે. એથી ટોળીઓ અને પ્રાન્તો વચ્ચે કળા કચારના ઝોળા થઈ ગયા છે; એજ વર્તનને જ્ઞેટ આપી સર્વત્ર પ્રસરવા દેશો તો પ્રજાઓ વચ્ચે યુધ્ધ પણ એથી બંધ થશે. આનો વિચાર હાલ રોખમણી જેવો લાગશે, તોપણ આવતા જમાનાના લોકો યુધ્ધ કરવું એ ન કરાય એવો અતિધોર અપરાધ ગણતા થશે.

એમસાંગ કહે છે કે “ આ પરિશ્રાન્ત, શુભ દુનીઆ, જેમાં આપણે ધણો વખત નાસ્તિક અને શત્રુ તરીકે રહીએ છીએ, તેનું સ્વરૂપ પ્રેમથી નવીન થશે; અને રાજકારભારીઓનું નિષ્ફળ એકચીપણું, નિર્બળ તરી અને ખુશ્કીનાં લક્ષર, અને અસમર્થ રક્ષણબાધકામ, એ સર્વ જતું રહી તેને બદલે શસ્ત્રરહિત પણ સખળ પ્રેમબાળ જેર ચલાવશે. જ્યાં પ્રેમબાળથી ચાલી શકાશે નહિ, ત્યાં તે પેટ ધસડીને જશે, અર્થાત્ જે કાર્ય પ્રેમથી પ્રત્યક્ષ રીતે સિદ્ધ નહિ થાય તે કાર્ય તે મનુષ્યનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરી તેને સમજાવી પરોક્ષ રીતે સાર્થક કરશે. જે કાર્ય બલાત્કાર કદી પણ સિદ્ધ કરી શક્યો નથી તે અહસ્ય રીતે પ્રેમબાવ સફળ કરશે; કેમકે આ અહસ્ય રીતે કાર્ય સફળ કરવામાંજ તેનો આધાર, ગતિ, અને બળ રહેલાં છે. પાનખર ઋતુમાં સવારે હઠાડો ચઢી ગયો હોય ત્યારે તમે જંગલમાં કુતરાની ટોપી જેના પર થાય તે છાડવો જોયો નથી? એ ધણોજ નાનો, અતિશય પોચો છાડવો હોય છે અને ફળના પાક કે પાણીમાં સેકેલા લોટ જેવો નરમ દેખાય છે, પણ હમેશા, બહાદુરીથી, ધીમે ધીમે કળી ન શકાય એવી રીતે આગળ વધીને જેર ચલાવી બીનાશવાળી જમીનમાંથી જાયો ભગવાની યુક્તિ કરે છે અને માયા પર કંઠણ પોપડો ધાલે છે. પ્રેમબાવના બળનું એજ ચિહ્ન છે. મનુષ્યમંડળમાં મોટાં મોટાં કાર્યના સંબંધમાં એ વર્તનધારણની સત્તા ધણો કાળ યતાં જતી રહી છે અને તે લોકો બલી ગયા છે. ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે પ્રસિદ્ધ સ્થળે એક બે વખત એ સત્તા અજમાવી છે અને તેનો સંપૂર્ણ વિજય થયો છે. આ મોટું, અતિશય વૃદ્ધિ પામેલું, મૃતપ્રાપ્ત પ્રિરિતરાજ્ય હજી પણ ‘મનુષ્ય જાત પર પ્રેમ રાખનાર’ એવું નામ પણ જીવતું રાખે છે. પણ એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે સર્વ મનુષ્ય પ્રીતિ રાખનાર થશે, અને સર્વત્ર પ્રસરેલા પ્રેમના પ્રકાશમાં દરેક વિપત્તિ જતી રહેશે. ”

પૂર્વ કાળમાં ગાંડા, કાહોડીઆ, વહાણુ પરના ગુલામો, અને ગુન્હેગારો પ્રત્યે વર્તવામાં બલાત્કારનું ધોરણુ ધણું લાયકર રીતે કામે લગાડતા હતા. ગાંડાએને સાંકળે બાધતા અને વન્ય પશુની પેઠે પાંજરામાં પૂરતા. કાહોડીઆએને શહેરમાંથી દેશનિકાલ કરતા, અને તેઓ જાતે મનુષ્ય હતા તોપણ તેમને મનુષ્યજાતિથી છેડે કોઇ દૂર પ્રદેશમાં રહેવાની જરૂર પાડતા*.

* નીચેનું અસરકારક વચન મહાંમ કવિ હીને લખ્યું છે, અને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે લખેલું એનું એ છેલ્લું લખાણુ હવું:—લિમ્મનર્વનો ઇતિહાસ કહે છે કે ૧૪૮૦ ના વર્ષમાં દરેક જણુ જર્મનિના પ્રદેશોમાં કદી સાંસજ્યાં હોય તેના કરવાં વધારે.

વહાણુ પરના યુક્તિઓ પાસે ખૂબ જોરથી હલેસાં મરાવતા, તે એટલે મુઠ્ઠી કે તે બાપડા દુઃખથી મરણ પામતા. ગુન્હેગારોને ઉમ્મર કે જાતિનો વિચાર કર્યા વગર, બંદીખાનામાં ખીચીખીચ ગોંધતા, એટલે મુઠ્ઠી કે યૂરોપનાં કેદખાનાં અન્યાયના ખાણ જેવાં થયાં. આસરે ચારસોં વર્ષ ઉપર ગુન્હેગારોને જીવતા કાપી નાંખવા ફ્રેન્સ અને પાઈસના ચક્ષુવૈદ્યોને સ્વાધીન કાઢા હતા. હવે તેમને ઠેકાણે યુર્ગાં પરજીવોને કાપનામાં આવે છે.

સેંટ વિન્સન્ટ ડી પૉલ ઉત્તમ પંક્તિનો વિશ્વદિતકર્તા હતો, તે લૅંગ્વિડોંકમાં એક ખેડૂતનો પુત્ર હતો. તેના પિતાએ પ્રધાનમંડળમાં દાખલ થવાને લાખક થાય જેવી તેને કેળવણી આપી અને તેના વિદ્યાલયનો ખરચ પૂરો પાડવા ખેતરના બળદો વેચી નાંખ્યા. માર્સેલસના એક મિત્રે તેને માટે થોડો વારસો મૂક્યો, અને તે લેવા તે સમુદ્રમાર્ગે લાં ગયો. તે ફરીઆને રસ્તે સ્વદેશ પાછો ફર્યો, અને જે વહાણમાં તે આવતો હતો તેને એક સખત સહાઇ થયા પછી ત્રણ આફ્રિકાના ચોરવહાણે કબજે કાઢ્યું. એ સંગ્રામમાં

મધુર અને મનોહર ગીતો ગાતો હતો અને વાદ્યમાં જવારતો હતો, અને સર્વ લોકો તરુણ, તેમજ જુદાં, અને મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીઓ, ગીત ગાવાના હર્ષમાં છેક બાંધ બની ગયા હતા, તેથી તેમના મધુર સ્વર સવારથી સાંજ સુધી સંભળાતા હતા. ઇતિહાસ વિશેષ વર્ણવે છે કે માત્ર એ ગીતનો રચનાર, જે એક કોહોડથી પીડાતો જીવાન કારકુન હતો, તેજ આખી દુનીઆથી ગુસ્સ, એક ઉજડ જગ્યાએ એકલો રહેતો હતો. પ્રિય વાંચનાર ! મુખકાળમાં કોહોડ કેવો લયકર વ્યાધિ બણાતો હતો અને જે બાપડા અભાગિયાઓ આ અસહ્ય રોગના સપાટામાં આવતા તેમને જનમંડળમાંથી કેવી રીતે દેશનિકાલ કરતા અને કોઇ પણ મનુષ્ય પાસે આવવા દેતા નહોતા તે તમે બેશક જાણો છો. જીવતા રાખતી માફક માયાથી પગ સુધી લગાડાં લપેટીને અને માયાનો ટોપ યુખ ઉપર ખેંચીને તેઓ હાથમાં એક ધુપરો વગાડી સર્વને પાસે આબ્યાની ખબર કરતા કે ફરેક જણ તેમના માર્ગમાંથી વખતસર આધા ખસી જાય. આ બાપડો કારકુન, જેની કવિ અને ગૈરયા તરીકે કીર્તિ વિખર્જનો ઇતિહાસ વખાણે છે, આવેજ એક કોહોડીઓ હતો, અને આખા જર્મનિના લોકો આનંદમાં અને સુસ્વરથી એનાં રચેલાં ગીતો ગાતા હતા અને વાંસળીમાં જવારતા હતા ત્યારે તે લયકર નાસકારક દુઃખમાં એકલો બેસતો હતો.....પણીખરી વખત આરા રાતનાં લયલીલ સ્વપ્નદર્શનમાં હું ધારું છું કે હું મારા મોં આગળ વિખર્જના ઇતિહાસમાં વર્ણવેલો, જે બાપડો કારકુન, જે એપોલોમાં મારો બાંધવ હતો, તેને જોઈ છું; અને તેની રોગાહર, પીડાતી આખ ટોપની અંદરથી મારા વરફ વિચિત્ર રીતે તાકીને જીવે છે, પણ તેજ સમયે તે હાસ થતો પાસે છે, અને કોહોડીઆના ધુપરાનો ખેસુર વણવણવ, સ્વપ્નના પ્રતિબ્ધિ પેદા, દૂર લય પામતો હું સાંભળું છું.

વિન્સન્ટ બાણુથી સખત ધાવલ થયો. ખલાસીઓ અને ઊતારોએને બેડી ધાલી અને તેમાં વિન્સન્ટને પણ ધાલી. તેને ટ્યૂનિસ લઈ મયા અને વહાણુને ગુલામ બનાવ્યો. દરીઆના કામને માટે નાલાગક હોવાથી અને હમેશ માદિ રહેતો હતો તેથી તેને એક મૂર વૈલને વેચ્યો. એક વર્ષને અંતે તેનો શેક ભરી ગયો, અને તેને પાછો એક ખેડુત, નીસનો રહીશ હતો તેને ત્યાં વેચ્યો. વિન્સન્ટ પોતાના શેકને પાછો ખ્રિસ્તિધર્મમાં આપ્યો અને તે ખૂંતે જણે સાથે નાસી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ એક નાના હોડકામાં બેસી દરીઆમાં નીકળ્યા, અને ક્રાન્સના દક્ષિણમાં એન્વીસ મેટી-સમાં ઊતર્યા.

પછી તરતજ સેન્ટ વિન્સન્ટ ડી ચૉલ એક રામન મંડળીમાં દાખલ થયો. તેનો ધર્મ ઇસ્પિતાલમાં માદા માણુસોની માવજત રાખવાનો હતો. ત્યાર બાદ તે પેરિસ ગયો, ત્યાં તેણે એજ કામ કીધું. પછી તે કાઉન્ટ ડી લોકગિન દેહખાનાં તરીકે વપરાતાં વહાણુનો તપાસનાર હતો, તેના કુટુંબમાં શિક્ષક રહ્યો. ત્યાં એ લુવાન ઉપદેશકે મનુષ્યોને બેડીઓ પહેરી દેશ્વેસાં ભારતા અને આફ્રિકાના ગુલામોની પેઠે મહેનત કરતા, એવા બયબીત દેખાવો જોયા. તેમને મદદ કરવામાં તે એવી તો સફળ રીતે મંડ્યો રહ્યો કે ૧૩ માં લુઈએ, તેનાં કૃત્ય વિષે ખબર થઈ એટલે, તેને વહાણુનો સર્વોપરી દાનાધિકારી બનાવ્યો. એક પ્રસંગે તેણે એક દુઃખી પતિત પુરુષ સાથે ધંધો પણ ફેરબદલ કીધો. તે છૂટો થયો, અને વિન્સન્ટ તેની બેડી પહેરી અને તે અપરાધીને અપાતો ખોરાક ખાધને રહ્યો, અને અપરાધીઓની મંડળીમાં રહ્યો. તેને તરતજ શેધી કાઢ્યો અને છૂટો કીધો, પણ અપરાધીઓની બેડી પહેરવાથી એને જે ઇલા થઈ હતી તે આખી છાંદગી, મુધી પહોંચી. તેની પદવી તેને પાછી આપવામાં આવી, અને પવિત્ર ઉત્સાહથી તેણે પોતાનો ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો. તેણે ધણા અપરાધીઓને ઉપદેશજળથી દુષ્ટ કરને માટે પશ્ચાતાપ કરતાં શીખવ્યું, અને દેહખાનાં અને ગુલામથી ચાલતાં વહાણુની ખરી સ્થિતિનું સ્વરૂપ બહાદુરીથી દર્શાવને તે બંનેમાં સુધારો કીધો.

તેનું બાકીનું જીવનશતાન્ત સુપ્રસિદ્ધ છે. તે પાંચે પેરિસ ગયો અને સ્ત્રીઓનાં દયાભાવ અને પરોપકારચત્તિને ઉદાર પ્રમંથ ગણે માટે ત્યાં દયા-ભગિની એવી એક મંડળી સ્થાપી. આ દયાભગિની ક્રાન્સમાં તેમજ ખાંને રચણે દરેક પરોપકારી કામમાં અગ્રેસર રહી ઉદ્યોગ કરે છે, માંદાની

માવજત કરે છે, બાળકોને શિક્ષણ આપે છે, અને પરિત્યક્ત અનાથ છોકરાંની સંભાળ લે છે; આ પ્રમાણે તેઓ દરેક સતકાર્યમાં આગેવાની લે છે. પોતાની બંદીખાનાની સ્થિતિ સ્મરણ કરીને તે આફ્રિકન કેદીઓને દ્રવ્ય આપી મુક્ત કરવા પૈસા એકઠા કરવામાં મગ્ન્યો. આ પ્રમાણે તે ઝોલામાં ઝોલા બારસેં ગુલામોને દ્રવ્ય આપી મુક્ત કરવાનું સાધન યથો. ૧૮૧૬ માં, જ્યારે ઍલ્જીઅરસીમાં ચાંચીઆઓનું બૂનું સ્થળ જમીનદોસ્ત કીધું, ત્યારે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડનાં એકઠાં નૌસાધનથી ચાંચીઆઓનાં કૃત્યોનો હમ્મેશને માટે નાશ કરવામાં આવ્યો.

આપણે મધ્યકાળના શસ્ત્રધારી ચરતીરોના (નાઇટના) સમયના કિલ્લાઓમાંના બંદીખાનાં અને બેડીઓ વિષે સાંત્રણાયે છિયે, પણ અર્વાચીન કાળની ન્યાયસભાઓ આગળ દુઃખ અને નિર્દયતાની કેવી વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે। આપણાં મોટાં શહેરોમાં ગરીબોનો ઇતિહાસ શોધો અને કેટલી બધી વાર તમારે જેરેમિ ટેલરે કહ્યું છે તે પ્રમાણે કહેવું પડશે કે: આ “અપ્રેમી-પથ” માત્ર જંગલી લોકોની ફૂરતાથીજ ઊતરતી પાંક્તનું છે, અને જીસસનાં ઇવાનાં કૃત્યથી અપાર દૂર છે.”

જૉન હાવર્ડનો પરોપકારી સ્વભાવ દેખીતા આકસ્મિક પોતાને બનેલા બનાવથી બંદીખાનાનો સુધારો કરવા તરફ પ્રથમ વળ્યો. જ્યારે પ્રસિદ્ધ ધરતી-કંપની અસરથી લિસ્બનમાં બંદીઓ રાઈ તેમાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા અને એ પ્રમાણે તે શહેર દુઃખદાયક લાગણી ઉત્પન્ન કરતું હતું, ત્યારે તે પૉટુગલ જવા સફર કરતો હતો. તે દૂર ગયો નહિ એટલામાં જે ડાગવહાણમાં તે બેઠો હતો તે વહાણને દુશ્મનનાં વહાણ પકડવાની જેને છૂટ મળી હતી એવા એક ફ્રેંચ વહાણે પકડ્યું. તેની સાથે બહુ નિર્દયતાથી વર્ત્યાં. ૪૮ કલાક સુધી તેને ખોરાક ખાવા કે પાણી પીવા દીધું નહિ; અને શ્વેરક ઊતર્યા પછી ખીજ કેદીઓ સાથે તેને કિલ્લામાં પૂરવામાં આવ્યો. તેમને એક ગંદા કેદખાનામાં નાંખ્યા, અને હજી પણ ધણો વખત સુધી ખોરાક લેવા દીધા નહિં. આખરે તે સાંકડી દુર્ગન્ધ જગ્યામાં ગોસનો એક કકડો નાંખ્યો અને તે દુઃખી માણસોને જંગલી પશુઓની માફક તેને ફાડી ખચકે ખચકે ખાઈ જવાની જરૂર પડી. કેદીઓએ એક અઠવાડીયા આવીજ દૂર વર્તણૂક અનુભવી, અને તે કમંકમાટ ઊપજાવે એવા બંદીખાનામાં જ્યાં ઇંગ્લંડનાં મરકી ઉત્પન્ન કરે એવી બિનાસથી રક્ષણ કરનાર તરખણાં સિવાય ખીજું કશું નહોતું, એવા બંદીખાનાંની ભૌત્ય ઉપર સખ રહેવાની તેમને જરૂર પડી.

આખરે હાવડને મુક્ત કીધો અને તે ઇંગ્લંડ પાછો ફર્યો; પણ જ્યાંસુધી તે ધણા કેદી બાંધબંધાને મુક્ત કરવામાં ફતેહ પામ્યો ત્યાંસુધી તે નિરાંતે બેઠો નહિ. પછી યૂરોપખંડમાં ખીજાં કેદખાનાંમાંના અને કિલ્લામાંના અંગ્રેજી કેદીઓ સાથે તેણે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો, અને તેને માલમ પડ્યું કે પોતાનાંજ જેવાં અથવા તેથી પણ વધારે બારે દુઃખો કેદીઓને સામાન્ય રીતે ખમવાં પડે છે.

પછી તરતજ બેડફર્ડ પરમણાના મોટા નાજરની ફરજ બજાવતાં ઇંગ્લંડના કેદખાનાંની સ્થિતિ વિષે તેણે ધ્યાન ખેંચ્યું. સાધારણ રીતે એ પદવી કર્તવ્ય બજાવ્યા વિના માન ભોગવવાની, માત્ર સહેજ લલકો અને ગર્વિષ્ટ દમદમો આપનારી ગણાય છે. પણ હાવડની આખતમાં એથી જુદુજ હતું. તેના વિચાર પ્રમાણે કાંઈ પદવીએ તેની નિમજ્યુંક થાય એટલે તે તેને લગતી ફરજ બજાવવાને જાંધાયલો હતો. ન્યાયસભામાં બેસતો અને ત્યાં ચાલતાં કામો ધ્યાન દર્ષ સંભળતો, કામ પૂરું થતું સારે જે કેદખાનામાં કેદીઓને ગોંધ્યા હતા તે કેદખાનાંની મુલાકાત લેતો. ત્યાં અપરાધી પ્રત્યે શરમભરેલી અને પરુસમાન વર્તણૂક દર્શાવવામાં આવતી હતી તેથી તે વાકેફ થતો. કેદખાનામાં જે દેખાવ એની નજરે પડ્યો તેથી ભવિષ્યમાં શું કર્તવ્ય કરવા એને ઇશ્વરે સન્ધ્યો છે તે તેને માલમ પડ્યું.

ઇંગ્લંડનાં તેમજ ખીજા દેશનાં કેદખાનાં તે વખતે ભયંકર સ્થિતિમાં હતાં. કેદીઓને જુદા રાખવામાં આવતા નહોતા કે તેમની વર્ગણી કરવામાં આવતી નહોતી. ખીજાને મુકાબલે નિરપરાધીઓ અને તિરસ્કારપાત્ર અપરાધીઓને એકઠા ગોંધવામાં આવતા હતા, તેથી સાધારણ જાંદીખાનાં અપરાધની સત્વર વૃદ્ધિ કરનારાં સ્થાન થઇ પડ્યાં હતાં. જે ભૂખે મરતા પુરુષે ક્ષુધા તૃપ્ત કરવા રોટલીનો કકરો ચોર્યો હોય તેને રાતના ખાતર પાડનાર અને ખૂની સાથે પોતે સમાગમમાં આવ્યો છે એમ માલમ પડતું. દેવાદાર અને ખોટી બનાવટ કરનાર, હલકો ચોર અને ગળું કાપનાર, અપ્રામાણિક છેાકરી અને વ્યંજનચારિણી સર્વને એકઠાં રાખવામાં આવતાં. જાંદીખાનાંમાં સમ ખાવા, શાપ દેવો, અને ઇશ્વરનિન્દા કરવી, એ અવગુણો સર્વત્ર પ્રસર્પા હતા. ઇશ્વરપ્રાર્થનામાં તો કોઇ સમજતું નહોતું. એ સ્થાન ખીલ્ડીબબ રેતાનની સત્તા નીચે મૂક્યું હતું. ત્યાં પિશાચતું રાજ્ય હતું.

કેદીઓની વર્તણૂકથી હાવડના મન પર અસર થઈ તેણે તે આલું સાદું વર્ણન કરે છે:—“કેટલાક, જેમને પ્રમાણપુસ્તકોની (‘જુરી’=પંચની)

તેમની પીઠ સાંકળોથી ભોંય સાથે બાંધતા હતા. તેમના પર ફેટલાક લોઢાના સળીઆ મૂકતા અને એક લોઢાના ખીલાથી ઢંકાયેલો, ગળપટો તેમની ગરદનની આસપાસ બાંધતા. નાંવિંચ્યામાં ભોંયરામાં ઠાટડીઓ બાંધતા અને કેદીઓને ધણુંજ નજીવું ખાવાનું આપતા. તેને વાર્ષિક ખરચ એક ગિનિ (૨૧ શિલિંગ) થતો. દારોગાને પગાર મળતો નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તેને વરસ દહાડે પોતાની પદવી માટે ડિપુટી નાજરને ૪૦ પાઉંડ આપવા પડતા, તે પોતાની આવક જોરભુલમથી મેળવતો.

છાંદગીના આ ઉદાર કર્તાવ્યથી ટ્રેરાઇ હાવર્ડ્સ એક રથાનેથી બીજો રથાને ગયો. કેદીઓની સ્થિતિ સુધારવાની કલ્પના તેના સર્વ વિચારમાં રહેલી હતી અને મનમાં એક ઉત્કંઠાની પેઠે રમ્યા કરતી હતી. ઠાઇ પણ પ્રકારનું કષ્ટ, ભય, કે શારીરિક દુઃખ તેને જીવનના આ મહાન ઉદ્દેશ પાર પાડવામાંથી ફેરવી શક્યું નહિ. ઇંગ્લંડનાં કેદખાનાંની કંટાળાભરેલી ગૂઢ વાતોને પકડી પ્રસિદ્ધ કરવા તે એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી આખા ઇંગ્લંડમાં ભટક્યો. જેઓને જુજ દેવા માટે કેદ કરવામાં આવ્યા હતા અને બીજા ધણાઓ જેઓ ખીલકુલ નિરપરાધી હતા, તેમાંના ધણાખરાને તેણે મુક્ત કરાવ્યા. તેની તપાસ પૂરી થઇ સારે એ બાબતની વારતવિક સ્થિતિ નક્કી કરવા આમની સભામાં એક કાર્યમંડળી નીમાઇ. તે કાર્યમંડળી આગળ હાવર્ડ્સ પોતાના ટિપ્પણસહિત હાજર થયો. એ તપાસ ચાલતી હતી તે દર્મિયાનમાં તેણે ધણી બારીકીથી અને બહોળી ખબર એકઠી કરી હતી તેથી આશ્ચર્ય પામી એક સભાસદે તેને પૂછ્યું કે તમે કેને ખરચે આટલી બંદી ખબર ભેગી કરવા મુસાફરી કરી છે? જવાબ દઇ ચક્યો તે પહેલાં હાવર્ડ્સનું ઉદ્દય બરાઇ આવ્યા જેવું થયું.

પુરાવો પૂરો થયો ત્યારે તે ધારાસભાએ તેને શાબાશી આપી. તેણે જે માર્ગ દર્શાવ્યો હતો તે જ માર્ગે તે સભા ચાલી. જે વર્ષમાં તેણે ઉદ્ભવ આરંભ્યો હતો તેને બીજે વર્ષે એટલે ૧૭૭૪ માં કાયદાઓ પસાર થયા અને તેથી સર્વ પ્રકારની હક્કસાઇ રદ થઇ, દારોગાઓને પગાર બાંધવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી, અને સર્વ કેદીઓને નિર્દોષ ઠરે કે તરતજ બંદીખાનાંમાંથી છોડી મૂકવાને લુકમ થયો. વળી એવો પણ લુકમ કરવામાં આવ્યો કે સઘળા બંદીખાનાને સાદુ રાખવા, ઘોળાવવા અને તેમાં હવાને જવા આવવાના માર્ગ કરવા, કેદીઓને ઓપધ કરવાને અને માવજત કરવાને રાજિશાળાઓ રચાવવી અને ચોગ્ય તુરંતિ બાંધવા. ત્યારે એ કાયદા પસાર

થયા, સારે હાવડે રોજને લીધે પમારીવશ હતો, પણ આ માથે વહોરેલા ઉઘમથી જે ખીમારી અને પરિશ્રમ તેને ખમવા પડ્યા તેમાંથી તે સાગ્ને થયો કે તરતજ તેણે પાછો ઉલોગ ચડ કર્યો, અને કાયદાએ ખરોખર અમલમાં આવે છે કે નહિ તે નક્કી કરવા તુરગોની ફરી મુલાકાત લીધી.

ઇંગ્લંડમાં બધે ફરી રહ્યા પછી હાવડે રફોટલંડ અને આયર્લેન્ડમાં જઇ તે દેશના તુરગોની તપાસ કીધી. તે પણ તેને એવાજ ભયંકર માલમ પડયા, અને તેની તપાસનું પરિણામ પણ તેને તેટલીજ કુત્તેહથી પ્રસિદ્ધ કીધું. પછી તે યૂરોપખંડનાં બંદીખાનાંની સગવડ વિષે તપાસ કરવા લાં ગયો. ખૈરિસમાં ઍસ્ટાઇલ કિલ્લામાં તેને પ્રવેશ કરવા દીધો નહિ; પણ ખીજાં ક્ષેત્ર કેદખાનાં પુબ્લિખ ખરાબ હતાં તોપણ ઇંગ્લંડનાં કેદખાનાં કરતાં તે ધણાજ ચઢીઆતાં હતાં. હાવડે ઍસ્ટાઇલ વિષે તપાસ કરે છે એમ માલમ પડ્યું સારે તેને કેદ કરવા હુકમ ટાંકવામાં આવ્યો, પણ તે વખતસર નાસી ગયો. અતિશય મુશીબત અને મહેનતથી કેદખાનાં વિષે ક્ષેત્રમાં તરતજ પ્રસિદ્ધ થયલા ગ્રન્થનું ભાષાન્તર કરી તેણે એનું વેર વાળ્યું.

હાવડે આમળ, ઍલ્જીઅમ, હૅલાંડ, અને જર્મનીમાં મુસાફરી કરી. તેણે સર્વે રથણે ટિપ્પણ કીધું, અને અતિશય ઉલોગ કરી પુબ્લિખ ખબર મેળવી. બંદીખાનાંના સુધારાનું મૂળ ખરોખર જામ્યું છે કે નહિ તે જોવા તે ઇંગ્લંડ પાછો વળ્યો અને સારઆદ તે એ જ પ્રેમકર્તવ્ય બલ્લવવા સ્વિડ્ઝર્લેન્ડ ગયો. સાંકેદખાનાંના નિયમોનું સાત્ત તેની દષ્ટિગોચર થયું. માત્ર કેદીઓનાજ કલ્યાણ માટે નહિ, પણ કેદખાનાંને ખરચ પૂરો પાડવા જે કર લેવામાં આવતા હતા તે ઝોછા કરવાના હેતુથી પણ, તેમને કામ કરવાની જરૂર પાડતા.

હાવડે ત્રણ વર્ષ યાકયા વિના પરિશ્રમ કીધો અને તે દર્શિયાનમાં ૧૩,૦૦૦ માઈલથી પણ વધારે મુસાફરી કર્યા પછી “બંદિગૃહની સ્થિતિ” વિષે તેણે મોટા ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કીધો. તે વાંચીને લોકોના મનમાં ધણી લાગણી પ્રેરાઈ. કેદીઓના સુધારા માટે હવે ખીજા કયા ઉપાયો યોજવાની જરૂર છે તેના સંબંધમાં આમની સભાએ તેને ફરી પ્રશ્ન પૂછયા, તેણે હલકા કેદીઓ માટે સુધારકૃત્તો બાંધવાની ભલામણ કીધી. તેણે એવું એક ગૃહ આમ્સ્ટર્ડામમાં જોયું હતું, અને તેના વિચાર પ્રમાણે તેને નમુના તરીકે લઈ ચકાવ.

૩વી રીતે વ્યવસ્થા રખાય છે તે જોવા તે પાગ લાં ગયો. હુંડાંડથી તે પ્રશિયા ગયો; અને ઍસ્ટિયા અને પ્રશિયાનાં સૈન્યની વિરુદ્ધ પાંક્તઓની વચ્ચે થઈને તેણે સિલેશિયા ઝોળંચ્યું. તેણે કેટલોક વખત વિએનામાં

ગાળ્યો અને પછી તે ઘટલિ ગયો. રોમમાં ધર્મવિચારણુમલાના (ધન્કિવ-
જિશન'ના) બંદીખાનાંમાં દાખલ થવાની તેણે રમ્મ માગી. પણ જેમ
ફ્રાન્સમાં તેને ઍસ્તાંઇલના કિલામાં દાખલ થવા દીધો નહિ, તે જ પ્રમાણે
અહિં પણ ધર્મવિચારણુસભાનાં બંદિયુદ્ધમાં એને પ્રવેશ કરવા દીધો નહિ.
બીજાં બંધાં બંદીખાનાંમાં જવાની તેને છૂટ મળી. ફ્રાન્સમાં થઇને તે પાછો
સ્વદેશ ગયો અને આ મુસાફરીમાં ૪,૬૦૦ માઇલ કર્યો. જ્યાં ગયો ત્યાં
લોકોએ તેને આનંદથી વધાવી લીધો. કેદીઓના આશીર્વાદ તેની પાછળ આપ્યા.
તેણે સર્વત્ર બહોળે હાથે ધર્મદાન કીધું. પણ એથી પણ વિશેષ કીધું. સત્રજા
દેશના વિચારવંત અને દયાળુ પુરુષોને તેણે બંદીખાનાં સુધારવાની અગત્યતા
સમજાવી.

તેણે કેદી આરામ લીધો નહિ. વળી એટલિટનનાં કેદખાનાંની મુલાકાત
લીધી અને આસરે ૭,૦૦૦ માઇલ મુસાફરી કીધી. તેને માલમ પડ્યું કે
પૂર્વના પ્રવાસથી કંઇક ફાયદો થયો છે. અગાઉ તેણે જે ધેર અગ્નવસ્થા જોઇ
હતી તે હવે જતી રહી હતી, અને કેદખાનાં અગાઉ કરતાં વધારે સ્વચ્છ,
આરોગ્યવાળા; અને નિયમસર હતાં. જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવા તેણે એક બીજીવાર
પ્રદેશપર્વટન કીધું. યુરોપના દક્ષિણ દેશોમાં કર્યો હતો. હવે તેણે રશિયાનાં
કેદખાનાં જોવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે એકસો ચાલતો પોટર્નર્બર્ગમાં પેઠો.
સીપાઇઓએ તેને ઝાળખ્યો અને દરબારમાં મહારાણી કુંધરાઇનને
મળવાનું તેને આમંત્રણ આપ્યું. તેણે મહારાણીને માનપૂર્વક લખી જણાવ્યું
કે હું કેદીઓના તુરંગો અને દુઃખીઓનાં ધરો જોવા રશિયા આવ્યો છું
અને રાજ, રાણીઓના મહેલ અને દરબાર જોવા આવ્યો નથી.

રશિયામાં એક પ્રકારનો ચાળખો ચાપ છે તે કેવી રીતે મારે છે તે
સત્તાસહિત તે જોવા ગયો. એક પુરુષને અને એક સ્ત્રીને બહાર કાઢ્યાં.
પુરુષને ૬૦ ચાળખા માર્યા અને સ્ત્રીને પચીસ હાવડ કહે છે કે "કેટલાક
દિવસ પછી મને ને સ્ત્રી ઘણી નબળી સ્થિતિમાં આવમ પડી, પણ તે પુરુષને
તો પછી હું જોઇ શક્યોજ નહિ." તેનું શું થયું તે જણવાનો નિશ્ચય કરી
હાવડ કાંસી દેનારને મળવા ગયો. તેણે કહ્યું, "વજ્રા યોગ વખતમાં મોત
નિપજે એવી રીતે તમે ચાળખો મારી શકો છો ?" કાંસી દેનારે કહ્યું, "હા."
"કેટલા યોગ વખતમાં ?" "એ દિવસમાં." "એવી રીતે તમે કોઇ દિવસ
ચાળખો માર્યો છો ?" "હા, જે છેલ્લા પુરુષને મેં મારે હાથે ચાળખાની
શિક્ષા કરી તે તે શિક્ષાથી મરણ પામ્યો છે." "તમારો ચાળખો આમ

નાશકારક શી રીતે કરો છો ? “પાસાંમાં એક બે ચાળખા મારવાથી, તેથી પુષ્કળ માંસ નીકળી આવે છે.” “આવી રીતે શિક્ષા કરવાથી તમને કંઈ ઈનામ મળે છે ?” “હા, મને મળે છે.” આ પ્રમાણે મોતની શિક્ષા આખા રાજ્યમાંથી રદ કરી છે એવી જે રશિયા દ્વિશિયારી હાંકે છે તે દેવી ખોટી છે તે તેણે સફળ રીતે ઉઘાડું કીધું.

તેણે આસ્કેથી લખ્યું કે “એકજ વર્ષમાં રશિયાની ધરિપતાલોમાં એાજામાં એાજા ૭૦ પુસ્કીના લશ્કરના નવા સિપાઇઓ અને તરીના લશ્કરનાં નવાં માણસો મરી ગયાં છે.” હાવડે એકસ કામ કરનાર હતો અને સલ સિવાય ખીન્નું કંઈ મોલી શકતોજ નહિ; અને તેથી આ ભયંકર સલ વાત મુદ્દ અને જીલમ અને વિષે આપણો તિરસ્કાર વધાર્યા વિના રહી શકતી નથી. રશિયામાંથી તે પોલાંડ, પ્રશિયા, હુંનોવર, અને ઓસ્ટ્રીઆના તાખાના નેધર્લેંડને રસ્તે સ્વદેશ ગયો. ૧૭૮૩માં રૂબેન અને પોલ્ટુગાલમાં તેણે એજ મતલબથી મુસાફરી કરી. મુસાફરીનાં પરિણામ તેણે મોઠા મન્યના ખીજ પરિશિષ્ટમાં પ્રસિદ્ધ કીધાં.

હાવડને જાંદગીના આ ઉલ્લોમમાં તક્ષીન થઇ મન્યા રહેતાં હવે બાર વર્ષ થયાં હતાં. યૂરોપનાં મુખ્ય શહેર અને કરખાનાં બંદીખાનાંની મુલાકાત લેવામાં તેણે ૪૨,૦૦૦થી વધારે માર્ષલ મુસાફરી કરી હતી; અને ઠેઠીઓ, રોગીઓ, અને નિરાધાર લોકોને દુઃખમાંથી છોડાવવામાં તેણે ૩૦,૦૦૦થી વધારે પાઉંડ ખરમ્યા હતા. તોપણ હજી તેણે પોતાનું કામ પૂરું કર્યું નહોતું. જે દેશોમાં મરકી ચાલતી હતી ત્યાં બની શકે તો એ ભયંકર રોમ માટે ઉપાય શોધી કાઢવા તેણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેનો ધરાદો પ્રથમ ક્રાન્સમાં યઇને માર્સેલ્સ જવાનો હતો.

૧૭૮૫ નાં નવેમ્બરમાં તે પેરિસ જવા નીકળ્યો. ક્રેંચ લોકોએ ઐસ્ટાઇલ વિષે તેણે ચોપાનીઉ લખ્યું હતું તે યાદ કરી તેને ક્રાન્સની જમીન પર પત્ર મૂકતાં અટકાવ્યો. તે વેશ બદલી પેરિસમાં પેઠો. ત્યાં આવ્યો તે પહેલીજ રાતે ચોકોદાર સીપાઇએ તેને પથારીમાંથી જગાડ્યો. સુભાગ્યે તેને એવો વિચાર સુઝ્યો કે તેથી તે ચોરાવખત સુધી એ સિપાઇઓમાંથી છૂટ્યો, કેમ કે તેણે તરતજ ઊઠી કપડાં પહેર્યાં, ધરમાંથી નાઠો, અને એકદમ માર્સેલ્સને રસ્તે પડ્યો. ત્યાં તેણે પીતીઆની ધરિપતાલમાં દાખલ થવાની રજા મેળવી, અને એને જે ખબરની જરૂર હતી તે મેળવી.

તેણે રમળાંની સફર કીધી. એ ઠેકાણે તે વખતે મરકી ચાલતી હતી.

લાંથી તે દૃઢ વિશ્વહિતકર્તાએ એથી રોગવાળાઓ વહાણમાં બેઠા હતા તેમાં બેસી એમિડ્રિઆટિક સમુદ્ર તરફ સફર કરી તે એવા ધરાદાથી કે એવાં વહાણોને કિનારા સાથે વ્યવહાર ચલાવવાની ૪૦ દિવસ સુધી મના થાય છે તે દુઃખને પોતે પણ વશ થઈ જુએ. તેને તાવ વળગ્યો, અને ૪૦ દિવસ સુધી કિનારા બેઠે કોઈ પણ પ્રકારના સંવ્યવહાર વિના, અતિશય દુઃખ પામતો, એકલો, કોઈ પણ જાતની મદદ વગર, તે રહ્યો. આખરે તે સારો થયો અને પાછો ઇંગ્લંડ ગયો. તેણે ગામડાની પોતાની જાગીરની મુલાકાત લીધી, પડોશના ગરીબ લોકોના પોષણ માટે વ્યવસ્થા કરી, અને જેમ પિતા, ઉાકરાથી જુદો પડે તેમ નમ્ર મિત્રોથી જુદો પડ્યો.

હજી તેને એક બીજી મુસાફરી કરવાની હતી. તે તેની છેલ્લી મુસાફરી હતી. મરહુમા વિષયમાં વધારો કરવાનો તેનો ધ્વરણો હતો. ૧૭૮૯ માં તે ટુર્કસ્તાન, ઇજિપ્ત, અને આર્મરિનાં સંસ્થાનમાં જવાના ધરાદાથી હૈલાંડ, જર્મની, અને રશિયામાં થઈને ગયો. પણ માત્ર રશિયન તાતારમાં ખુસ્ન સુધીજ તે મુસાફરી કરી શક્યો. લાં હમેશની માફક તેણે કેદીઓની મુલાકાત લીધી અને તુરંગમાંથી તાવ તેની પાછળ પડ્યો. પરદેશીઓમાં, તે મંદવાડથી સપડાયો અને ૧૪ વર્ષની તેની ઉંમરે મરણ પામ્યો. એકલો, એક પુરુષ મરતી વેળા તેની પધારી પાસે હતો, તેને ડોક્ટરિના કબરસ્તાનમાં જે ઠેકાણે પોતાનું મડદું દાટે એવી તેની ઇચ્છા હતી તે સ્થળ મુકરર દર્શાવ્યું. “ મને શાંત રીતે જમીનમાં દાટજો, મારી કબર પર એક જાપાયંત્ર મૂકજો, અને મને લોકો ભૂલી જાય એમ કરજો. ”

પણ જ્યાંસુધી મનુષ્યજાતિનું સ્મરણચિહ્ન રહેશે ત્યાંસુધી એ ઉદાર હૃદયડું ભૂલી જવાશે નહિ. ધણીજ દુઃખી લોકોને તે કલ્યાણકર્તા હતો. તે કંઈ પણ સ્વાર્થનો વિચાર કરતો નહિ, પણ જેઓ એના વિના નિરાધાર અને મદદ વિનાના થઈ પડતા તેનો જ માત્ર વિચાર કરતો. તેના પોતાના જમાનામાં તેણે અસાધારણ ફત્તેહ મેળવી. પણ તેના કામની સત્તા તેની સાથે નાશ પામી નહિ; કેમકે તેનાં કૃત્વની અસર માત્ર ઇંગ્લંડનાજ કાયદા પર અસારસુધી આલતી આવતી નથી, પણ સુધરેલી પ્રજાઓના કાયદાઓ પર પણ તેની સત્તા હજી સુધી ચાલુ છે.

બુકે આ પ્રમાણે તેનું વર્ણન કર્યું છે:—“ કેદખાનાંના બંડામાં બંડા બાગમાં પ્રવેશ કરવા, ઇસ્પતાલોના એથી રોગમાં કંપલાવવા, શોક અને દુઃખનાં નિવાસસ્થાન તપાસવા, પીડા, નાકિબેદી, અને તિરસ્કાર કેટલાં ફેલાયાં

છે તેનું બરોબર માપ લેવા અને વિસ્તાર તપાસવા, વિસારી મૂકેલાઓને માદ કરવા, સંભાળ વગરના પડી રહેલાઓની સંભાળ લેવા, પરિલક્ષ્ય પુરુષોની મુશ્કાકાત લેવા, સર્વ દેશમાં સર્વ મનુષ્યોનાં દુઃખો સરખાવવા અને એટલાં કરવા તે આખું યુરોપ ફરી વળ્યો. તેની યોજના સ્વનિર્મિત છે, અને તે જોટલી દયાભાવથી પૂર્ણ છે તેટલીજ શુદ્ધિપ્રભાવથી પણ પૂર્ણ છે. શોષ કરવા સારૂ સફર કરવાની અને પરોપકારનાં કામ સારૂ દુનીઆમાં સમુદ્રમાર્ગે પયંટન કરવાની એ યોજના છે, અને એના ઉદ્ભવનો લાજ દરેક દેશમાં થોડો કે ઘણો અનુભવમાં આવવા માંડી ચૂક્યો છે. ”

હાવડના સમય પછી કેદીઓ પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં ઘણો સુધારો થયો છે. પ્રથમ સંસાર માર્ટિન, મિસિસ ક્રાઈ, અને બીજા એમને મળતા સ્વભાવના પુરુષો, એવા પરોપકારી માણસો જ કેદીઓની સ્થિતિ સુધારવાનો ઈરાદો રાખતા. સિડની સ્મિથ વર્ણવે છે કે મેં મિસિસ ક્રાઈ સાથે યુગેટ જવા રાજ માગી. સાંના દેખાવથી મારા મન પર એટલી બધી અસર થઈ કે હું એક બાળકની પેઠે ગયો. એ વિષયને લગતું પાછળથી ધર્મોપદેશમાં તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું:—“ આ શહેરમાં હમણાં જે દેખાવ નજરે પડે છે તે એવો છે કે હું તેને કદી પણ ડોષ મનુષ્યે જોયો નહિ હોય એવો, સૌથી વધારે ગંબીર, સર્વથી વધારે ખ્રિસ્તિધર્મને શોભાવે એવો, અને સર્વથી વધારે ચિત્તાકર્ષક છે એમ કહેવાની હિંમત ધરીશ. તે પવિત્ર સ્ત્રીને દુઃખી કેદીઓમાં ઉદ્ભવ કરતી જોવી, તેનાં વચનથી શાંત થઈ, અને તેની દૃષ્ટિથી ઉત્તેજન પામી, સર્વે કેદીઓને આતુરતાથી ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતા, તે સ્ત્રીના હુમકાની કારને વળગતા, અને જે ડોષએ પણ તેમના પર પ્રીતિ રાખી છે, ઉપદેશ કર્યો છે, સંભાળ લીધી છે કે ઇશ્વર વિષે તેમને કહ્યું છે તે એ જ સ્ત્રી છે એમ વિચારી તેની પૂજા કરતા એવા એ કેવો ચિત્તવેધક દેખાવ ! એ દેખાવ દુનીઆના દગદગા વિષેની મનુષ્યોની પ્રીતિને લાંગી નાંખે છે. તેમને એમ કહે છે કે આયુષ્યની ડુંગ્રી મર્યાદા આવી ગય છે અને તેથી આપણે સત્કૃત્યો કરી ઇશ્વરને મળવાની તૈયારી કરવી જોઈએ, અને દાન કરવાનો, પ્રાર્થના કરવાનો, દુઃખીઓને દિલાસો આપવાનો, આ કલ્યાણ કરનારી સ્ત્રીની પેઠે જઈને, અપરાધીઓમાં, નિરાશ થઈ ગયલાઓમાં અને માંદા પુરુષોમાં આપણા દિવ્ય તારક કાર્મચે જેવું કામ કરીશું તેવું કામ કરવાનો આ વખત છે. ”

“ મિસિસ ક્રાઈ આગ્રહયુક્ત પ્રયાસથી કેદીઓનાંની સ્થિતિમાં અને સ્ત્રી

બંદીવાનો પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં સંપૂર્ણ સુધારો કરવામાં ફત્તેહ પામી, તે એટલે બધે દરજ્જે સુધી કે દૂષિત પુરુષો વિરુદ્ધ કામ ચલાવવા લાયક પુરાવો છે કે નહિ તે નિર્ણય કરનાર પ્રમાણપુરુષોએ ૧૮૧૮ માં ન્યુગેટ જઈ આવ્યા પછી ઓહાઇયોની જે લખાણ કર્યું તેમાં તેઓ કહે છે કે " જે ધોરણ પ્રમાણે તેણે પ્રીતાના ધારા ખાંધ્યા છે તે જ ધોરણ પુરુષ તેમજ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે લાયક પાડવામાં આવે તો તે બંદીખાનાને સુધારકથાગા બનાવવાનું સાધન થઈ પડે, અને દુર્ગુણ અને દુરાચારમાં રીઠા થઈને હાલ જેમ કેદખાનામાંથી કેદીઓ છૂટી ફુનીઓમાં પાછા જાય છે તેને બદલે તેઓ પશ્ચાતાપ કરતા યાપ અને ધણું કરીને જનમંડળમાં ઉપયોગી મનુષ્યો નિવડે."

મિસિસ ક્રાઈના કરતાં ઓછી પ્રસિધ્ધ મિસિસ ટૅન્નાલે પણ ઔરિકનું બંદીખાનું, જ્યાં તેનો સ્વામી અધિપતિ હતો, તેના કેદીઓની સ્થિતિ અતેનીતિ સુધારવાના કામમાં અતિશય આગ્રહથી ઉદ્યમ કર્યો. તેણે ધણા અપરાધીઓને દુર્ગુણના માર્ગમાંથી સફ્તુણુ અને ઉદ્યોગના માર્ગમાં આપવા જે ઠોકરાઓ અને ઠોકરીઓ ખીજાઓને મુકાવલે નવાસવા ગુ-હેમાર હના તેમને સુધારવા પર તેણે ખાસ ધ્યાન આપ્યું. જનમંડળમાં તેમને નીતિના માર્ગમાં પાછા લાવવામાં તે લગભગ દરેક પ્રસંગે ફત્તેહ પામી.

પણ કેદીઓના સમૂહને સુધારવામાં કે નીતિમાર્ગમાં પાછા લાવવામાં પ્રત્યેક પુરુષની મદદથી થોડુંજ થઈ શકે. આવા મોટા વિષયનો નિર્ણય કામદા રચનારની મદદથી થઈ શકે. કામદાને એક મુખ્ય હેતુ એ છે કે અપરાધ કરવાની લાલચો દૂર કરી લોકોને અપરાધ કરતા અટકાવવા, અને કેદખાનાના સારા નિયમોનો મૂળ હેતુ અપરાધીઓની નીનિતિ સ્થિત સુધારવાનો અને જે જનમંડળની વિરુદ્ધ તેમણે અપરાધ કર્યા છે તે જનમંડળમાં તેમને પાછા નીતિમાર્ગમાં લાવવાનો છે. ન્યાયની રીતે કેદીઓ પ્રત્યે આ આપણા ધર્મજ છે; કેમકે જે સ્થિતિમાં તેઓ ઉછેરાયા છે તેથી, તેમને કેળવણી આપવામાં આવી નથી તેથી, અને જનમંડળે જે અસમાન નિયમો રચ્યા છે તેથી ધણી ખરી વાર તેઓ અપરાધ કરતાં શીખ્યા છે.

પૂર્વ કાળમાં જનમંડળ અપરાધીઓ પર વેર વાળતું અને વન્ય પશુઓ પ્રત્યે જેમ વર્તે તેમ તેમની સાથે વર્તતું; હવે સુધારવાના વિચારથી તેઓ તરફ વધારે નજર વર્તણૂક દર્શાવવાની રીત તેણે પ્રદર્શ કરી છે. ન્યૂ યૉર્કના રાજ્યમાં સિંગસિંગ પેનિટેન્સિયરીના રાજ્યકર્તા અપરાધીઓ પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં સુધારો કરવામાં અગ્રેસર થયા. એડ્મન્ડ્સનાં

લખાણ પરથી એ વિષય પર તેમનું ધ્યાન પ્રથમ ખેંચાયું. તેણે કહ્યું કે “ દુનીયામાં આટલા બધા વખત સુધી જે બળાત્કારની પદ્ધતિ, ગુન્હેગારોને રીખાવોને સારા નિયમ કે વ્યવસ્થા કહે છે તે પ્રમાણે રહેતા શીખવવાની પદ્ધતિ, અને લખની નીચી લાગણી સિવાય ખીબા કોષ્ટ પણ ઉત્તમ મનોભાવથી ઠદી પણ અપરાધીઓના મન પર અસર ન કરવાની પદ્ધતિ સર્વેત્ર પ્રસરી છે તેની સફળતા પર મને ખીલકુલ વિશ્વાસ નથી. મેં અનુભવમાં પુબ્ડળ જોયું છે ને તેથી મને ખાતરી થઇ છે કે તેમનાં આચરણ ગમે તેવાં અધમ થયાં છે, તોપણ હજી તેમનામાં દયાભાવથી અસર થઇ શકે એવાં હૃદય રહ્યાં છે, વિચારશક્તિ અજમાવવાની અરજ કરવાથી જમત થઇ શકે એવી વિદ્વૃત્તિઓ છે, અને વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન નિર્ગમન કરવાની ઉમેદ છે; અને તેને દબ કરી હમેશનો સુધારો કરવામાં સમાનભાવ અને આશાના કિતેજક વચનની જ માત્ર જરૂર છે.” આ પ્રમાણે એડ્મન્ડ્સની લલામણને અનુસરીને સિંગ્સિંગ કેદખાનામાં બંદીવાનો પ્રત્યે જુદી રીતે વર્તવાની પદ્ધતિ શરૂ થઇ અને તરતજ તેનાં અતિ સુખદાયક પરિણામ નિવડ્યાં. હવે એવો નિયમ થયો કે જેમ અને તેમ ઝાઢી શિક્ષા કરવી, અને જે માણસમાં સુધરવાની કંઇ પણ ઇચ્છા હોય તેની ઇચ્છાને ઉત્તેજન આપવું. ધણી ગુન્હેગારો અમાઉ સુધરી ન શકે એવા ગણાતા હતા, તેઓને આ પ્રમાણે જનમંડળમાં ઉપયોગી અને લાભકારક મનુષ્ય તરીકે પાછા દાખલ કરવામાં આવ્યા અને તેમનાં ધણેજ થોડો ભાગ અગાઉની દુરાચારની ટેવમાં પાછો જતો માલમ પડ્યો.

સ્ત્રીઓની બાબતમાં આ પદ્ધતિ ખાસ રીતે ફતેહમંદ માલમ પડી. એક પ્રૌઢ સ્ત્રીએ તેમને આત્મદમનરૂપી કર્ત્વ્ય વિષે અને આ ભોકમાં અને પર ભોકમાં દુઃખમાંથી બચવાની તેમની ઇચ્છા હોય તો લક્ષણ સુધારવાની આવશ્યકતા વિષે બક્તિગૃહમાં ઉપદેશ કીધો. સાર પછીના ભાષણમાં તે પ્રૌઢ સ્ત્રી કહે છે કે “આ નાના પ્રયોગની અસર કેદીઓની વધારે શાંત અને નમ્ર હીલચાલમાં, કોમળ ચપલી અને નરમ પડી ગયલો બોલવાની ઢબમાં; અને તાર્કાલિક અને આનંદથી આગ્રા પાળવાની રીતમાં જણાઈ આવી છે. એથી મારો વિશ્વાસ દબ થયો છે કે લોકો પાપથી ગમે તેવા અધમ થયા હોય કે જોર જીલમ કે ઇજ્જતી ગમે તેવા નહોતર થયા હોય, તોપણ જ્યાંસુધી વિચાર-શક્તિ મન પર કુલ અખસાર ચલાવ્યા કરે છે, સાંસુધી કોષ્ટપણ પુરુષનું હૃદય એવું બેહેર મારી ગયલું કે કંઈજ હોતું નથી કે સમાનભાવ અને દયાના ઘણેા તેમાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ, અથવા તો એવું નીચ થયલું નથી કે તે

પર પ્રિસ્તિઓમાં જેવો પ્રેમ હોવો જોઈએ તેવા પ્રેમથી બોલવાની રીતથી કંઈ પણ અસર થાય નહિ.

કપતાન પિલ્લસખરિ કેનેકિટકટમાં વેસ્ટપરીનાં કેદખાનાનો અધિપતિ હતો. તે પણ ગુન્હેગારો પ્રત્યે દયાળુ રીતથી વર્તવામાં અને તેમને સુધારી સન્માર્ગમાં લાવવામાં પ્રસિદ્ધ રીતે ફત્તેહ પામ્યો. જે ખરૂં લાગે તે કહેવાની અને કરવાની તેનામાં એવી તો હિંમત હતી કે તે લગલગ જાયામાં જાયે રથાને પહેંચતી. તેની નિમણુંક પહેલાં હમેશની કૂર વર્તણૂકની રીતિ અમલમાં આવતી, અને તેનું પરિણામ હમેશ કેદીઓને કઠોર અને અધમ બનાવવાનું અને તેમનામાં “જાડા અને નિશ્ચિત દ્વેષભાવ” ઉત્પન્ન કરવાનું થતું. અપરાધનું ધોરપણું વધતું જતું હતું અને કેદખાનાં દરેક વર્ષે રાજ્યને વધારે વધારે ભારે ખરચમાં નાંખતાં. કપતાન પિલ્લસખરિએ કેદીઓ પ્રત્યે વર્તવાની રીત બીલકુલ બદલી નાંખી; તેણે પોતાના પ્રયત્ન દયાળુ વર્તણૂકથી કેદીઓને સુધારવા તરફ ચલાવ્યા. તેણે સદાચારનો માર્ગ પકડવામાં તેમને ઉત્તેજન આપ્યું; સદગુણનો રસ્તો પાછો લેવામાં તેમને હિંમત આપી. તેણે મોટામાં મોટા ગુન્હેગારોને એકદમ બેડીની નામોશીથી મુક્ત કર્યા અને કહ્યું કે “હું તમારો ભરોસો રાખીશ.” આ રીતિ પ્રમાણે વર્તવામાં પરિણામ અમતકારિક થયાં. તે ગુન્હેગારોએ પણ એના પર વિશ્વાસ રાખ્યો. તેમણે એની સત્તા માટે અતિશય માન દર્શાવ્યું, કેદખાનાંમાં વ્યવસ્થા અને નિયમ સર્વત્ર પ્રસાર્યાં અને બંદીખાનાનો ખરચ કેદીઓના ઉલ્લોગથી ચાલવા માંડ્યો.

એક કેદી પ્રત્યે તેની વર્તણૂક તાલુજ જેવી હતી. તે માણસ રાક્ષસી ગાત્રનો, બંદીખાનાંમાંથી નાસી જનાર, દેશનો ત્રાસહેતુ હતો; અને સત્તર વર્ષ થયાં વધારે વધારે ધોર અપરાધ કર્યા કરતો હતો. તે બંદીખાનામાં આવ્યો ત્યારે કપતાન પિલ્લસખરિએ તેને કહ્યું કે “હું આશા રાખું છું કે તમે જેમ બીજાં ઠેકાણે કાપું છે તેમ અહિં નાસી જવાનો પ્રયાસ નહિ કરો. હું તમને મારાથી બની શકશે તેટલું સુખ આપીશ અને તમારો મિત્ર થવા આતુર રહીશ. મને આશા છે કે તમારે માટે મને કંઈ પણ મુશીબતમાં તમે નાંખશો નહિ. એકાંત ગોધવાના ઈરાદાથી બાંધેલી એક સાંકડી ઝારડી છે, પણ અમે તે કદી વાપરતા નથી; અને કદી પણ કાઢને પણ માંહે પૂરી તાળું દેવું પડે તો મને ધણેજ ખેદ થાય. જેવી રીતે તમારા પર હું ભરોસો રાખીશ તેવી રીતે તમે મારા પર ભરોસો રાખશો તો મારી પેઠે છૂટથી આ જગ્યામાં તમે હરી ફરી શકશો.” તે માણસ ગીડીઓ અને આડો હતો અને

ધણાં અઠવાડીઆં સુધી કપતાન પિલસખરિની સત્તાથી નરમ થવાનાં તેણે ધણાંજ ધીમાં ચિન્નો દર્શાવ્યાં. આખરે પિલસખરિને એવી ખબર મળી કે તે કેદખાનામાંથી નાસી જવાનો ધરાદો રાખે છે. કપતાને તેને બોલાવ્યો અને તેના પર નાસી જવાનો આરોપ મૂક્યો; તે માણસ ચીડાયલો, બોલ્યા ત્યાંયા વિના હમેશની માફક ઉભો રહ્યો. તેને કહ્યું કે હવે તમને એકાંત સાંકડી ઝોરડીમાં ગોધી તાણું દેવાની જરૂર છે. કપતાન નાનો, ઠીંગણો માણસ હતો, તે આગળ ત્યાંયો અને તે રાક્ષસી બંદીવાન તેની પાછળ હિંડ્યો. જ્યારે તેઓ તે માર્ગના સાંકડામાં સાંકડા ભાગમાં પહોંચ્યા, ત્યારે તે કપતાન ઠીવા સાથે પાછો ફર્યો અને તે ગુન્હેગારના મુખ તરફ જોયું. તેણે કહ્યું “હવે હું તમને પૂરું છું કે તમારે મારી સાથે જેવી રીતે વર્તવું યોગ્ય છે તેવી રીતે તમે વર્ત્યા હો! મારાથી તમને સુખી કરવા જે કંઈ કરી શકાય તે સર્વ મેં કાઢ્યું છે. મેં તમારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો છે, અને તેના બદલામાં તમે મારા પર કંઈ પણ વિશ્વાસ રાખ્યો નથી. આ તે ઠીક કહેવાય ! તોપણ મારાથી તમને તાળામાં પૂરવાનો વિચાર સહન કરાતો નથી. તમે મારી વાત ધ્યાનમાં લો છો એવું સહેજ પણ ચિહ્ન જો હું જોઉં—” તે માણસ એકદમ રાષ્ટ પડ્યો. તેણે કહ્યું, “સાહેબ, હું તો સત્તર વર્ષ થયાં ખરેખરો સેતાન થયો છું, પણ તમે મારી સાથે હું માણસ હોઉં તેમ વર્તો છો.” તે કપતાને કહ્યું, “ચાલો, આપણે પાછા ફરો ” તે અપરાધીને અગાઉની માફક કેદખાનામાં છૂટથી ફરવા દીધા. આ વખતથી તેણે કપતાનને હૃદય ખોલવા માંડ્યું, આનંદથી કેદની બધી મુદત પાળી, અને જેમ જેમ પોતાના પરનો વિશ્વાસ બાંધ કરવાના આવેશ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતા હતા, અને તેના ધારવા પ્રમાણે વિશ્વાસ તોડવા સારું જે સર્વ સુગમતા તે કેખતો હતો તે સર્વ તેણે પોતાના મિત્ર કપતાન પર વિશ્વાસ રાખી તેને કહ્યું.

એક મરણીઆ કેદીએ તમારું ખૂન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી છે એવી ખબર મળવાથી જે ગૃહસ્થે તરતજ પોતાની હજમત કરવા તેને બોલાવ્યો અને ત્યાં ઠાકને હાજર રહેવા દીધા નહિ તે ગૃહસ્થ કપતાન પિલસખરિજ હતો. તેણે કેદીને નિહાળ્યો, તેને અસ્તો જતાવ્યો અને હજમત કરવા ફરમાવ્યું. કેદીને હાથ કપ્યો, પણ તેણે તે કામ ધણું સારી રીતે દીધું. તે હજમત કરી રહ્યો, ત્યારે કપતાને કહ્યું, “મને એવી ખબર મળી હતી કે તમે મારું ખૂન કરવા ઇચ્છતા હતા, પણ મેં મારું કે હું તમારા પર બરોસો રાખી શકીશ.” તે પુરુષનું મન એકદમ સુધરો ઈશ્વર તરફ વળ્યું અને તેણે જવાબ

દીધો, “ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે, સાહેબ.” મનુષ્ય પર વિશ્વાસ રાખવાની આવી સત્તા છે. +

ન્યુ યૉર્કમાં ઍમ્બનમાં રાજ્યબંદિગૃહનો અધિપતિ મેજર ગડેલ, અને ખીન્ને કેદખાનાંની દેખરેખ રાખનાર આઈઝૅક ટિ હુપર ગુન્હેગાર તરફ દયાળુ વર્તણુક બતાવવામાં અને તેમની નીતિ મુધારવામાં એવી જ રીતે કૃતેદ પામ્યા. આ છેલ્લો વર્લુવેલો સ્તુલ્ય પુઠ્ઠવ પચાસ માણુસોને મુધારી નીતિમાર્ગમાં લાવવામાં કૃતેદ પામ્યો, તેમાંથી માત્ર બેજ જણે દુરાચારની ટેવ પાછી પકડી—એજ વાત દવાબાવની સત્તાના લાભમાં પુષ્કળ પુરાવો આપે છે. *

+ મિસ માર્કિન્સકૃત “પશ્ચિમની મુસાફરી.”

* યુનિયનના કેટલાંક રાજ્યબંદિગૃહોમાં કેદીઓ પ્રત્યે દયાળુ વર્તણુક કરાવવામાં આવે છે તેમ છતાં પણ વિલિયમ ટ્લૉક ૧૮૮૦ ની ૩૭ ફેબ્રુઆરીના ‘ટાઇમ્સ’માં કેટલાંક સંસ્થાનમાં નવાસવા કેદીઓ પ્રત્યેની વર્તણુક વિષે ક્રિયાદ કરે છે. તે કહે છે કે “ દાખલા તરીકે એક ધોડા વખત ઉપર નીકળેલી વિલાટે-લિફ્યાના વર્તમાનપત્રમાં ન્યોર્થ્માં સંસ્થાનના બંદિગૃહની મુલાકાતનું વર્ણન છે, અને તે સંસ્થાનમાં સંખ્યાબધ અપરાધીઓને કાયદાની ખાલમાં એકઠા, એક ખીમની નીતિમાં બંધાં કરવાની ધાંધાલરેલી રિથિતિમાં, કામ કરતા વર્ણુઓ છે. તેમને રહેવાનાં ઠેકાણાં ધણાં કમાલ છે, શિકારી કુતરા તેમની ચોડી કરવા રાખેલા છે અને તેમને સાડાળેથી બાંધી રાખે છે. તેમનામાં તે મુલાકાત લેનાર શુદ્ધરૂપે એક પંદર વરસની ઉમ્મરનો છોકરો એવો. તેને દસ વરસની નાનુક વયે ન્યાયાધીરો રાત્રે ખાતર પાડવા માટે ૪૦ વર્ષ કેદમાં રહેવાની શિક્ષા કરી હતી, અને તેણે આવી રીતે ગુલામગીરીનાં ધાંચ વર્ષ કાઢ્યાં હતા. જે વર્તમાનપત્રમાં આ હકીકત વર્ણવી છે તે પરથી અને તે લખનારની દેખીતી આધાર ઉપરથી એમ વિચારવાનું કારણ મળે છે કે એ વાત ખરેખરી છે; કેમકે અમેરિકામાં આના જેટલાજ ખરાજ કેદખાનાંને લગતા અસંખ્ય દુરાચાર છે, અને તેનું સત્ય સરકારી લખાણથી જરોબર સિદ્ધ થાય છે. જે ન્યાયાધીરા આવી નાની વયના છોકરાને આવી શિક્ષા કરી શકે તેને ભલેજ કેદખાનાની શિક્ષ થાય એમ પણ ઇચ્છે, પણ તે શિક્ષા એ એક અમેરિકાના ન્યાયાધીરાને પેન્સિલ્વેનિયાના રાજ્યબંદિગૃહમાં એક વખત ખમતો એવો હતો તેવી સંદેશની રિથિતિમાં ન દોષી લેઈએ. તેને લાંચ લેવા માટે જે વર્ષ કેદની શિક્ષા થઈ, પણ તેના રહેવાના ઓરડાઓમાં દરેક પ્રકારની ઓજારોખની ચીજ પૂરી પાડવામાં આવી, અને એ લગરેક અબલણ જેનું હવું કે જે અપરાધને તે સ્થાનના લોકો વખાણવા લાયક, ‘અપબલતાઈસ’ક’ ગણવા હતા તેને આ પ્રસંગે પણ કાપરો પદોંચી શક્યા.”

એક મોટામાં મોટી મુશ્કેલીને જે ગુન્હેગારને વેકવી પડે છે તે કેદખાનાની મુદત પાળ્યા પછી નોકરી મેળવવા હરકત પડે છે તે છે. તે કામ કરવાને ખુશી હોય છે, અને તેણે પ્રામાણિક રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય છે. પણ પોલીસના સિપાઈ તેનાં રહેઠાણ જાણે છે અને તેની વિરુદ્ધ ખબર આપે છે. તરતજ તેનું મન સદાચારથી ફેટાઈ જાય છે, અને તેને પોતાની જૂની દુરાચારની રીત પ્રહણ કરવાની જરૂર પડે છે. આ પ્રમાણે અગાઉના કેદીને પ્રામાણિક માર્ગમાં પાછું આવવું લગભગ અશક્ય થઈ પડે છે. વિશ્વહિતકર્તા થોમસ રાઇટ મેન્-ચેસ્ટરનો રહીશ હતો; તેણે પરિસક્ત કેદીઓના ખરા મિત્ર તરીકે ખ્યાતિ મેળવી. તેને જનમંડળમાં કંઈ મોટી પદવી નહોતી. તેની પાસે ઉદાર અને સ્નેહી હૃદય સિવાય બીજું કંઈ દ્રવ્ય નહોતું.

તેને સંપૂર્ણ કેળવણી મળી હતી, તોપણ મા તરફથી આભ્યાવરણમાં તેણે ધર્મ સંબંધી જળવાન સંસ્કાર મેળવ્યા હતા. આખરે એવો વખત આવ્યો કે તે તેના ગણજુમાંથી છૂટા થયો અને સંકટ, મોજશોખ, અને દુરાચારથી પૂર્ણ દુનીઆદારીમાં તેને પડવું પડ્યું. તરતજ તે મેન્-ચેસ્ટરના અતિ નિર્દય માણસો અને છોકરાઓની સોબતમાં પડ્યો. થોડો વખત સુધી આ પ્રમાણે આહ્યું, પણ આખરે તેનું મન અને ચિદ્વૃત્તિ સોબતીઓની ધન્ય નિન્દાથી કંટાળો ખાઈ પાછાં થયાં. માના મુખથી સાંભળેલા ઉપદેશો તેની મદદે આવ્યા. તેણે એક ધાર્મિક તરુણ પુરુષ જોડે ઓળખાણ કર્યું અને એક પ્રાર્થનાલક્ષમાં નિયમસર જવા માંડ્યું.

૧૫ વર્ષની ઉંમરે તે મેન્-ચેસ્ટરમાં એક લોહાના ભરતકામ કરનારને સાં અમુક ચરતે શુભાર્થો રહ્યો. પ્રથમ તેને અઠવાડીએ પાંચ શિલિંગ રોજ મળવા માંડ્યા. નિયમસીલ, હરેલ અને ઉલોગી હોવાથી તે ધીમે ધીમે ઉદ્ય પામ્યો, અને આખરે ૨૩ વર્ષની ઉંમરે ૩ પાઉંડ અને ૧૦ શિલિંગના અઠવાડીઆના રોજથી તે કારીગરોનો મુકદ્દમ થયો. આ તેની વંધારેમાં વધારે આવક હતી, પણ જે કલ્યાણ તેણે પાછળથી કીધું તેને દ્રવ્યમાં મળતા મુસારા સાથે બીલકુલ સંબંધ નહોતો.

પ્રથમથી તેનું ધ્યાન અપરાધી વર્ગ, જે અતિશય નિરાશારથાન છે, તે તરફ ઉત્કેરાયું. અપરાધીને બંદીખાનામાંથી છૂટા મુકે છે ત્યારે તેને મૂળ નોકરી પર લાગ્યેજ ફરીથી રાખવામાં આવે છે. નવા શેઠા તેને સારી વર્તણૂકના પ્રમાણપત્ર વગર નોકરીએ રાખશે નહિ, અને એ પ્રમાણ

પત્ર તેનાથી મેળવી શકશે નહિ. કેદથી ધણું કરીને તે વધારે દુરાચારી થયો હોય છે. બંદીખાનામાં તે પોતાના કરતાં વધારે દુગુણી પુરુષો સાથે સંબંધમાં આવ્યો હોય છે. આ પ્રમાણે તેને અગાઉના સોબતીઓ સાથે પાછો સમાગમ કરવો પડે છે, અને અગાઉની પેઠે તે દુરાચારની કારકીર્દી કરી શકે કરે છે.

એક દિવસ એક માણસ કુપ્પશાળામાં ગયો અને ત્યાં તેણે મનુરની નોકરી મેળવી. તે નિમગ્નીય, ચોક્કસ, અને ઉદ્યોગી, કામ કરનાર હતો. પણ તે મુક્ત થયેલો કેદી હતો એ ગુપ્ત વાત બહાર નીકળી આવી. થોડા સમય રાહતને પૂછ્યું કે તમે એ વાત જાણો છો કે તેને તે વાતની ખબર નહોતી, પણ તેણે નક્કી ખબર મેળવવાનું વચન આપ્યું. તે દિવસના દર્મિયાનમાં રાહતે તે માણસને પ્રમંગ પરત્વે પૂછ્યું કે “તમે ઉલ્લી નોકરી ક્યાં કીધી છે ?” તે માણસે જવાબ દીધો કે “હું પરદેશ ગયો હતો.” આખરે પીછાકેટલાંક આગ્રહપૂર્વક પુછપરછથી તે બાપડા માણસે, આંખમાંથી દડ-દડ આંસુ પાડી, કબૂલ કીધું કે હું એક કેદખાનામાંથી છૂટેલો કેદી છું, પૂર્વની દુરાચારની રીતમાં પાછા ન જવાની મારી ઈચ્છા છે, અને હું આશા રાખું છું કે ખંતથી મારી ખરાબ સાખ દૂર કરીશ.

રાહતે તે માણસ પર વિશ્વાસ રાખ્યો. તેને ખાતરી થઈ કે એણે ખરા અંતઃકરણથી સુધરવાનો વિચાર કીધો છે. તેણે એના શેઠાને એનો વૃત્તાન્ત કહ્યો, અને તેની ભવિષ્યની સારી ચાલ માટે બાંહેધરી તરીકે તેના હાથમાં ૨૦ પાઉંડ મૂકવાનું કહ્યું, ત્યારે એવું વચન આપવામાં આવ્યું કે એ ગુન્હેગારને નોકરીમાં રહેવા દઈશું; પણ બીજા દિવસે સવારે તે માણસ નહિ આવેલો માલમ પડ્યો, કેમકે તેને કાઠી મૂકવાનો કુકમ મહલતથી પાછો ખેંચી લેવાયો નહોતો. તે માણસને ઘેર તરતજ તેને નોકરી પર પાછો ભાવવા દાંત મોકલ્યો. પણ તે માણસે પોતાની સધળી પુંજ એક પાકીટમાં સાથે લઈ ક્યારનું એ પોતાનું ઘર છોડ્યું હતું.

બરિની દિશામાં તે મનુષ્ય ગયો હતો એવી ખાતરી કરી રાહતે તરતજ તેની પાછળ ચાલતો ગયો. તેણે તે નાસી ગયલા માણસને મેન્ચેસ્ટરથી થોડા માઈલ દૂર રસ્તાની બાજુએ, શોધાતુર, દુઃખી, અને નિરાશ યતો બેઠેલો જોયો. રાહતે તેને ઉભો કીધો, તેની સાથે ખુશીથી હાથ મેળવ્યા, તેને કહ્યું કે તમને નોકરીમાં કામ રાખ્યા છે, અને માનવતાં કારીગર તરીકે કામ જાળવવા માટે દરેક વાતનો તમારા પર આધાર છે. તેઓ મેન્ચેસ્ટર સાથે પાછા ફર્યા, કારખાનામાં સાથે પેડા, અને તે માણસની

હવે પછીની વર્તણૂક પરથી તે મુકદ્દમે જે બાહેધરી કરી હતી તે સારી પેઠે અને ઉત્તમ રીતે વાજબી છે એમ દર્શાવી આપ્યું.

આ બીનાથી રાઇટના મન પર ઘણી અસર થઇ. આ બાપડા મુન્હેગારો દુઃખના દરીયામાં પડ્યા હતા, તેમાંથી તેમને ઉગારવામાં મમાન-ભાવ અને મનુષ્યપ્રીતિથી ટટલું અધું કરી શકાય તે તેણે જોયું. તેને ક્ષામ્યું કે તેમને સુનીતિમાં લાવવાની સર્વ આચાર તજજ્ઞ દેવી ન જોઇએ, અને દરીયા ઉલ્લોગની કારકીર્દીમાં પ્રવેશ કરવામાં મદદ કરવી એ દરેક ખ્રિસ્તિતને યોગ્ય છે. આ વિષય તેના મનને મોટો વિચાર થઇ પડ્યો. આ જ પોતાનું કર્તાવ્ય છે એમ તે સમજ્યો અને તે બળવવા તેણે પ્રયાસ કર્યો. હજી સુધી તેને કાંઇ મદદગાર નહોતો; પણ તેને કામ પાર પાડવામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને જ્યાંસુધી તેણે જય મેળવ્યો ત્યાંસુધી ઉદ્ધમમાં ખાંતથી જાગી રહ્યો.

રાઇટ રૅલ્ફર્ડ કેદખાનાની પાસે રહ્યો અને કેદીઓને મળવાની છૂટ મેળવવા તેણે ઇચ્છ્યું. ધણી વખત સુધી તેની અરજ નિષ્ફળ ગઇ. આખરે કુપ્પશાલામાં એક જુવાન માણસનો પિતા બંદીખાનાનો કાલીદાર હતો, તેણે તેને અધિપતિ સાથે જોળખાણ કરાવ્યું. પછી તેને રવિવારની પાછલા પહોરની પ્રાર્થનામાં દાજર થવા દીધો. પણ તેજ પ્રત્યેક કેદીને મળવાની તેને છૂટ મળી નહિ. પણ રાહ જોઇ શકે એટલું તેનામાં ધૈર્ય હતું.

આખરે એક દિવસ રવિવારે પાછલે પહોરે તે ભકિતગૃહના ઉપદેશકે કેદખાનાના ભકિતગૃહમાંથી તેને નીકળતો અટકાવ્યો અને પૂછ્યું કે એક કેદીની કેદની મુદત લગભગ પૂરી થઇ છે અને પોતાનાં લક્ષણ સુધાર્યાં છે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન મેળવવા હચ્છે છે, તેને માટે તમે કંઈ નોંઠરી મેળવી શકશો? રાઇટે કહ્યું, “હા, હું મારાથી જેટલું જાનશે તેટલું કરીશ, હું નોંઠરી મેળવી આપવા પ્રયાસ કરીશ.” તે ફત્તેહ પામ્યો અને તેણે મુક્ત થયલા કેદી માટે કામ શોધી કાઢ્યું.

અધિપતિએ હવે તેને કેદખાનામાં ફરવાની અગાઉ કરતાં વધારે છૂટ આપી. તેણે તેને કેદીઓ જોડે જાતોજાત મળવા દીધો. રાઇટે તેમને શિખામણ દીધી અને પોતાના વિચાર કહી જતાવ્યા. તેણે તેમનો સુધારવાનો નિશ્ચય દબ કાઢ્યો. તેણે તેમના મંદેશા ઘેર તેમની સ્ત્રીઓને પહોંચાડ્યા અને ઘણી રીતે તેમનો મિત્ર અને કલ્યાણકર્તા બન્યો. કેદીઓને છૂટે સારે

મળવાનો તેણે વિવાજ રાખ્યો. તે તેમને ઘેર લઇ જતો, અને પોતાની થોડી સંપત્તિમાંથી પણ તેમને ગુજરાન ચલાવવામાં મદદ કરતો અને પછી તેમને સારું નોકરી શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કરતો.

ધણીખરાના સંબંધમાં તે ફતેહ પામ્યો. કારીખરાના પ્રવર્તકાએ થોમસ રાઇટ પર વિશ્વાસ રાખવા માંડ્યો. તેમણે બપુનું કે તે બલો અને શુભેચ્છક છે અને આપણને ખોટી સલાહ આપશે નહિ. તેણે પ્રવર્તકાને વિશ્વાસ ખેસાડ્યો અને તેઓએ ધણું કરીને મુક્ત થયલા ગુન્હેગારોને કામે લગાડ્યા. જ્યાં જ્યાં તેમને સંશય લાગ્યો ત્યાં અઠવાડીએ ૭૦ શિલિંગે મુકદ્દમ તરીકે પોતાને પગાર મળતો તેમાંથી એકઠા કરેલા પૈસા મૂકી તેમના પર વિશ્વાસ રાખવા માટે પોતાની બાંહેધરી આપી.

આ પ્રમાણે શાન્ત રીતે અને બાલ આડંબર વિના તેણે ઉઘમ ચલાવ્યા કીધો. જે કલ્યાણ તે કરતો હતો તેમાં વિધનકર્તા ન થાય માટે પોતાના નામની કંઈ પણ પ્રસિદ્ધિ ન કરવી એમ તેણે વધારે પસંદ કર્યું. આખરે તે આસરે ૩૦૦ મુક્ત કરેલા કેદીઓ માટે ધંધો મળવવામાં થોડાં વર્ષમાં ફતેહ પામ્યો. સ્ત્રીઓને મલપાન કરતી અટકાવી નીતિમાં આણવાના સર્વથી મુશ્કેલ કામમાં પણ તેણે ફતેહ મેળવી. જે સ્ત્રીઓએ મલપાન કરવાની ટેવ છોડી દીધી હતી અને જેઓ પરતાવો કરતી અને ઘેર જવાનું કમ્બોતી થઇ હતી તેમને તેમના ધણીઓ સ્વીકારે માટે પગ પડીને તેમની સાથે દલીલ કરવા તે કેટલીક વાર તે દેશમાં ધણાં માઈલ ચુધી જતો.

તેના એક મિત્રે * એક અદ્ભુત દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. પોર્ટલાંડમાં એક માધ્યમ શિક્ષા તરીકે ગુલામી કરતો હતો તેમાંથી મુક્ત થયો. રજા મળ્યાની ચિટ્ટી અને ભક્તિગૃહના ઉપદેશક તરફથી થોમસ રાઇટ પર કામજા લઈને તે મૉન્ચેસ્ટર ગયો. ત્યાં તેને માટે ઝાકુ કાઠનારની નોકરી શોધી કાઢવામાં આવી. રાઈટે તેને વધારી રસ્તા સુધારનારની જગ્યાએ મુકવાની ગોઠવણ કીધી, અને એ જગ્યાએ પણ તેની વર્તણૂકનાં વખાણ થયાં. માણ્ડ કેનન + સ્ટોવેલની રવિવારશાલા અને રવિવાર સિવાયના કાંઈ પણ દિવસે રાતની શાલામાં તેણે તેને દાખલ કરાવ્યો; અને એ અને શાલામાં તે શિક્ષક થયો. તેણે સીખવાની એટલી બધી સક્તિ

* 'મુચ્છવન રત્નાન્ત' નો કર્તા.

+ ખ્રિસ્તધર્મચરની અણક પદવી.

ખતાવી કે ઈનન સ્ટોવેલે તેના હિત પર ધણું ધ્યાન આપ્યું. તે ઈનનને તેના પૂર્વના મર્વ વૃત્તાન્તની ખબર ચાહ. તેમ છતાં પણ તેણે તેની સાથે 'વાંચવાની' ગોઠવણ કરી, અને યોગ્ય વખતે પોર્ટુગાલના મુદ્દેગારને પાદરીની દીક્ષા મળી.

ખીજું દષ્ટાન્ત એવું છે કે એક તરુણ પુરુષ એક વખારમાં વિશ્વાસ અને જુઝમાવાળી જગ્યા પર હતો, તે ખરાબ સોખતમાં પડ્યો હતો અને શેઠના પૈસા ઉચાપત કરી જતો હતો. એ ચોરી પટકાઈ ગઈ અને તેના પર ફ્રાન્સદારી કામ ચલાવવાની તૈયારી હતી. તે તરુણ પુરુષના પિતાએ થોમસ રાઈટ વચ્ચે પડે એવી અરજ કરી. તે તરતજ તે શેઠની પાસે ગયો, અને તેના ઉપર કામ નહિ ચલાવવું; પણ એની એક વાર ફરીથી પરીક્ષા કરીશ એવું વચન તેની પાસેથી લેવામાં ફત્તેહ પામ્યો. થોમસ રાઈટની વારંવાર આગ્રહપૂર્વક શિખામણુ એજ હતી કે “તેને ફરી એક વાર અજમાવી જુઓ.” તે તરુણ પુરુષને ફરી નોકરીએ રાખ્યો. તેની વર્તણુક અતિશય સંતોષકારક નીવડી. અગાઉના કરતાં તેણે ધંધાના કામમાં વધારે મન ધાડ્યું. આગળ જતાં તેને બાગીદાર તરીકે દાખલ કરી અને આખરે તે એ વખારનો અધિપતિ થયો. થોમસ રાઈટના નામને આશીર્વાદ દેવા તે કદી ચૂકતો નહિ.

આ પ્રમાણે ધણાં વર્ષ સુધી કામ કર્યું કરતો હતો ત્યાર પછી તેનો ઐત્તિહિક ઉદ્યોગ સરકાર તરફથી માન્ય થયો; કપતાન વિલિયમ્સે જાંદીખાનાંની રિયલિટિ વિષે વાર્ષિક લખાણુમાં તેનું નામ વર્ણવ્યું. તે કહે છે કે “આ નમ્ર અને ખીજગોષ્ઠની સહાયતા વગર કામ કરનાર સત્પુરુષ પોતાની પરોપકારવૃત્તિ કેટલે બધે દરજ્જે લાઇ ગયો છે અને તેનો કેવો વિજય થયો છે તે દર્શાવવા માટે એ કહેવું જરૂરનું છે કે તેણે જે લઈ અપરાધીઓને મદદ કરી અને દુનીઆમાં પાછા ઠેકાણે પાડવા તેમાંથી માત્ર આરજ કેદખાનામાં આપ્યા છે. અપરાધીઓ અને કંગાલ પુરુષો કેવો પૂર્ણ વિશ્વાસ અને બરોસો રાખે છે તે જોવાથી આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ વિશ્વાસ તેની સાદી, દૃઢવ્યા વગરની, અને ખરેખરી પિતાની પેઠે હિત કરવાની રીતથીજ બધા પ્રેરાયલો બાસે છે.”

મુક્ત થયલા કેદીઓ માટે રાહટ નોકરી જેવવી શક્યો નહિ એવા પણ ધણા દાખલા હતા એવી બાબતમાં તે પોતાના પૈસા ધીરતો અથવા તો તેમને પરદેશ જઈ વસવા શક્તિમાન કરવા સાફ, મિત્રોમાં ઉધરાણું કરતો.

આ પ્રમાણે તેણે ૯૪૧ બિનગુન્હેગાર ડરેલા કેદીઓને અને ગુન્હેગારોને પરદેશ જવામાં અને નવી સ્થિતિમાં અને જૂના સોજાતીઓથી છૂટા પડીને નવેસરથી ધધે વળજવામાં મદદ કરી. ધણી દાખલાઓમાં નિર્દોષી ડરેલા કેદીઓએ જાતેજ તેના વિશ્વહિતકાર્યમાં મદદ કરી. તેઓએ પોતાના સોજાતીઓ માટે નોકરી મેળવી, અથવા તેમને પરદેશ જઈ વસવા શક્તિમાન કરવા ઉધરાણું કરવામાં મદદ કરી. આ પ્રમાણે એક ધર્મકૃત્યથી બીજાં ધર્મકૃત્યો ઉત્પન્ન થયાં.

આ પરિણત પરદેશવાસીમાંનો એક, જેને ઉત્તર અમેરિકામાં મોકલ્યો હતો, તેણે ૧૮૬૪ માં રાઇટના પર કાગળ લખ્યો તેમાં તેને 'મારા પ્રિય, સ્વીકૃત પિતા' તરીકે લખ્યું. લાંડનમાં પુરુષવર્ગ માટે બાધિલા શોધનાલયને મદદ કરવા તેણે ૨ પાઉંડની નોટ કાગળમાં બીડી. તે પરદેશવાસી હવે સમૃદ્ધિમાં આવ્યો હતો. તેણે રાઇટને પત્રમાં લખ્યું કે "તમારી કદી વિસરાય નહિ એવી પિતા જેવી મદદને લીધે હું મારી દાક્તરી ફતેહ પાગ્યો છું. આ દુનીઆમાં તમે ખરેખર મારા ઉત્તમ અતિ દયાળુ અને એકલાજ બોધ આપનાર મિત્ર હતા. તમારી પોતાનીજ, કોઈની સહાયતા વિનાની, મદદથી તમે મને દુર્ગુણી જીવનમાંથી બચાવ્યો, બીજા સર્વેએ મને નારિતક અને રખડેલ ગણી મારી સામું જોવું બંધ કર્યું હતું, ત્યારે પૂર્વકાળના ઉડાઉ છોકરાના પિતાની માફક તમે મને સદગુણ અને પ્રામાણિકપણના માર્ગમાં પાછો વધાવી લીધો. હજી પણ તમને વધારે સુખી દિવસ આવશે એવી આશાથી મારા તરણુ હૃદયને દિલાસો આપ્યો અને પિતાના જેવા શુભેચ્છક બોધની સાથે પરલોકની વધારે શુદ્ધ આશા આપી. પ્રિય પિતા ! ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે. ઇશ્વર તમારી સર્વ દયા માટે તમારું બહું કરે તમારા અનાથ જાતિબાઈઓ માટેના ઉદાર પ્રયત્નો વિષે વિચાર કરે છું ત્યારે તમારાં દયાનાં કૃત્યો યાદ આવવાથી આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ પડે છે."

એ દર્મિયાનમાં રાઇટ દરરોજ કુપ્યશાલામાં સવારના પાંચ વાગ્યાથી સાંજના ૭ વાગ્યા સુધી અને કોઈક વખત એથી પણ મોડે સુધી ઉઘમ કરતો હતો. તેનો સાંજનો સપ્તભોગ અવકાશનો વખત અને ધણીખરા રવિવાર બંદીખાનાંમાં, સાસનગૃહમાં, અતિ દરિદ્ર લોકો માટે સ્થાપેલી રવિવાર-શાલામાં કે હતલાગ્ય અને અપરાધીઓને ધેર પોતાના માથે વહોરી લીધેલા કામમાં જતા. હવે તેની ઉંમર ૬૩ વર્ષની હતી અને તેનું શરીર

અટકવા માંડ્યું હતું. તેણે કંઈ પણ દ્રવ્ય બચાવ્યું નહોતું. પોપણ કરતાં જે કંઈ વધારે કમાયો હતો તે સર્વ મુક્ત થયલા કેદીઓને મદદ કરવામાં અને પરદેશ વસવા મોકલવામાં વાપર્યું હતું. તે ઘણીખરી વાર હલકામાં હલકી રીતે પોપણ કરતો હતો; કેમકે તે વિચારતો હતો કે ત્યાંસુધી મારી પાસે સાધન હોય ત્યાંસુધી દુઃખમાં હોય તેમને માટે તે ન વાપરું એ ન્યાયી ન કહેવાય.

તે સમયના રાજ્યત્રીઓએ તેની નોકરીની કિંમત કબૂલ કરીને ૮૦૦ પાઉંડના વાર્ષિક પગારની કેદખાનાના કરતા તપાસનારની જગ્યા તેને આપવા માંડી. એમ બાસે કે થોડુંક દ્રવ્ય બચાવવાનો અને તેની સાથે પરોપકારનો વિસ્તાર વધારવાનો આ સારો પ્રસંગ હતો. પણ તેણે કશી પણ આંચકા ખાધા વગર તે લેવાની ના પાડી. તેણે કહ્યું કે આવી સત્કાર્ય કરવાની મારી સજા ઝાઢી યાય; કેમકે મને ખાતરી છે કે હું એક વાર સરકારી અમલદાર થાઉં તો હું કેદીઓનો ચિત્ર જણાવો તરતજ બંધ થાઉં.

આ ઉપરથી મેન્ચેસ્ટરના લોકોએ તેની અઠવાડીયાની કમાણની રકમ, જે તેણે ઉદ્યોગથી રાજ્યને જેટલો લાભ કીધો હતો તેનો માત્ર દશાંશ હતી, તેની બરોબર વર્ષાસન બાંધી આપવા સારું એક મોટી રકમ ભેગી કરવા પ્રયાસ કીધો. એ ઉધરાણામાં મદદ કરવા ૧૦૦ પાઉંડની રકમ 'રાયલ બાઉન્ડિ દ્વન્ડ'માંથી આપી. બાકીની રકમ મેન્ચેસ્ટરના લોકોએ એકઠી કરી. આ બધું મળીને એક એવી રકમ એકઠી થઈ કે તેમાંથી જેટલી રકમ પોતે દરરોજ મહેનત કરી અગાઉ મેળવી હતી તેટલીજ બરોબર રકમ, એટલે ૧૮૨ પાઉંડનું વર્ષાસન તેને મળ્યું.

આ પ્રેમપ્રમાણના સંબંધમાં આ 'બલા પરગણુ' નું એક વખાણુવા લાયક ચિત્ર જ. ફ્રેન્ચ વૉલ્ટ્સ ૨. અ. નામના ચિત્રકારે " આ ઉદાર વિશ્વહિતકર્તા થોમસ રાઈટનાં પોતે વખાણુ કરતો હતો અને તેને માટે સન્માન ધરાવતો હતો તેના ચિત્ર તરીકે " મેન્ચેસ્ટરની નગરસમાજને બક્ષીસ કીધું. મેન્ચેસ્ટરના સાર્વજનિક સભાલયમાં ('ટાઉન હૉલ'માં) બધાની નજર વડે એવે સ્થાને એ ચિત્ર મૂક્યું. તે ચિત્રકારની પ્રીતિ અને ઔદાર્ય તેમજ ચિત્ર જે પુરુષનું દર્શન આપતું હતું તેના ઉદાર સદર્શનનું આ પ્રમાણુ હતું.

રાઈટ હજી પણ દયાનાં કામમાં પ્રવૃત્ત રહ્યો. હાવડની માફક તે

એક શહેરથી બીજે શહેર દેશનાં બંદીખાનાંની મુલાકાત લેતો ચાલ્યો. ફીલ્ડલેનમાંનો રાત્રિવિશ્રામ, રેડહિલ પરની ઉઘોગશાળા, અને મિલ્કર્મન્ડ, પેન્ટોન્વિલ, પોર્ટ્લાંડ, પોર્ટ્સ માઉથ, અને પાર્કહુર્સ્ટમાંનાં કેદખાનાં તરીકે વપરાતાં જૂનાં વહાણો અને અપરાધીઓનાં કારખાનાં તેણે તપાસ્યાં. તેણે અતિ દરિદ્રીઓની શાળામાં પુષ્કળ મહેનત કરી. ગરીબ છોકરાઓ પ્રામાણિકપણેથી આજીવિકા પ્રાપ્ત કરે અને તેને લીધે ગુફેગાર થતા અટકે એવું તે ઇચ્છતો હતો. અજ્ઞાન અને અનીતિના દાખલા સર્વ પ્રકારનાં દુષ્ટ પરિણામ અતિશય ઉત્પન્ન કરે છે એમ તે સમજતો; અને વ્યવહાર સંબંધી અને ધર્મ સંબંધી શિક્ષણથી તેનું મગ્ન કાઢવા અને એટલે તેણે પ્રયાસ કર્યા. કૉલ્ડન તે સમયે સમસ્ત પ્રજાને કેળવણી આપવાની પદ્ધતિનો પક્ષ ખેંચવામાં ગુધા-યક્ષો હતો, તેને રાઈટ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે એ કેળવણી ફરજિયાત કરવી જોઈએ; કેમકે તેથી અપરાધ અને દારિદ્ર્ય ઓછાં કરવાનું તે મુખ્ય સાધન થઈ પડે. અનાથશાલા ઉપરાંત તેણે શોધનશાલા, અસ્પૃશ્યસંપ્રાહક પેટીઓ, અને જોડા સાફ કરનારની ટુકડીઓ સ્થાપી. જ્યાં જ્યાં કંઈ ઉપકારનું કામ કરવાનું હોય ત્યાં ત્યાં તેનો ઉદ્યોગ અને મદદ કદી પણ ન હોય એમ નહિ. દરેક પગે કામમાં શેરાવું તેને અતિશય ગમતું હતું. “ આજનો દિવસ કહેવાય ત્યાંસુધી, ઉદમ કરો, અવસ્ય ઉદમ કરો; કેમકે રાત્રી સમીપ આવે છે,” એ તેનું નીતિસૂત્ર હતું.

આ પ્રમાણે તે મરણપર્યન્ત વસ્યો. તે ૮૫ વર્ષની વયે પહોંચ્યો, ત્યારે તેનું શરીર જલદી ધસાઈ જઈ ચાલતું બંધ થયું. તોપણ જોએ તેને મળવા ઇચ્છે તેમને, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ગરીબ લોકો, મુક્ત થયેલા કેદીઓ. અથવા સુનીતિમાં પાછા ફરેલા દુષ્ટ પુરુષોને આવકાર દેવાને તે હમેશ તૈયાર હતો. ધામે ધામે તેની જીભી ક્ષીણ થઈ ગઈ. ૨૩ મું જન્મ તેના ઓક પર હમેશ હતું, અને દરરોજની માંદગીને અન્તે તેને એમ લાગતું કે “ એક દિવસની મજલે સ્વગૃહની વધારે પાસે ” આગ્યા છિયે. તે સત્કાર્યના પક્ષમાં ધુમ્બો હતો, અને હવે પોતાની કારકાર્દિ પૂરી કરવાની તૈયારીમાં હતો. ૧૮૭૫ના એપ્રિલની ૧૪ મી તારીખે તે અદેન અને શાંતિથી પરલોકવિશ્રાન્તિ પામ્યો. બેશક આ “ જીવનગોચ્ર હંદગી હતી.”

રાઈટ કેદી પર બરોગો રાખી કામ સોંપી તેમને સુધાર્યાં. કામ સોંપતું એટલે વિશ્વાસ રાખવા. માણસોને કામ સોંપવાથી તેમનામાં જે કંઈ સદૃષ્ટિ હોય છે તેને બહાર નીકળવાનો તમે પ્રસંગ આપો છો; તેમના હૃદયમાં પણ

તેઓ જ મનોભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તરણ પુરુષોને બેશીકરથી અને અપ્રામા-
લિકપણે કેળવણી આપી હોય છે, તેવા છેક ખરાબ દાખલા બાતલ કરતાં
એ વિશ્વાસ અસ્પર્શ થશે. હમેશ કોઈ પણ મનુષ્ય વિશે સારો વિચાર
બાંધો. લોક બેલિંગ્સોફે કહ્યું છે કે “કોઈ પણ માલુસ વિશે નહારામાં
નહારો વિચાર બાંધવો એ નીચ આત્મા અને હલકા મનનું નિશ્ચિત લક્ષણ
છે.” એ ખરી વાત છે કે કદાચ તમે છેતરાઓ, પણ અન્યાયી થવા કરતાં
છેતરાવું વધારે સારું.

થોડા વખત ઉપર જ અંગ્રેજ લોકોમાંના ઘણાને કોઈ પણ જાહેર
સ્થળે જવાની છૂટ નહોતી. જેઓ “લુકમ” મેળાની શકે અથવા તો જી-
દારને અને નવાઈની ચીજો દર્શાવનારને દાખલ થવા માટે પૈસા આપવા ખુશી
હોય તે સિવાય બીજા બધા લોકોને માટે મુખ્ય જાહેર મકાનો રવિવાર સિવા-
યને દિવસે બંધ હતાં. શ્રિદિશ સંગ્રહસ્થાન બંધ રાખવામાં આવતું, સાર્વ-
જનિક ચિત્રાલયો બંધ હતાં, સેંટે પૉસ્ટનું દેવલ, અને વેસ્ટ મિનિસ્ટરનો
મઠ બંધ હતાં, વિન્ડસરનો કિલ્લો, લંડનનું મોટું બંદીખાનું, રાષ્ટ્રીય
પરિવહન મકાનો, બીજાં સર્વ જાહેર મકાનો અને નવાઈની ચીજો, અને
ક્રાઇસ્ટીયનતાં કોલેજોનો સમૂહ, એ સર્વ માત્ર થોડાજ લોકો સિવાય બીજા
સર્વને માટે બંધ હતાં. સાધારણ લોકોને આ જગ્યાએ દાખલ કરીશું, તો
તેઓ તરતજ લાકડાને અપુના ડાપા પાડશે, પથ્થરને છોલશે, આ પૂર્વ
મકાનોના ચૂરેચૂરા કરશે અને નાશ કરશે એવું માનવામાં આવતું હોય
એમ લાગે છે.

આ શોચનીય વસ્તુચિતિમાં ફેરફાર કરવા જે પ્રથમ સાર્વજનિક પુસ્તક
મંચા તે અમારા ધારવા પ્રમાણે મદૂમ લેસેફે લુમ હતો; અને જે
પહેલો જાહેર સંગ્રહ લોકોને ખુલ્લો મુક્તવવામાં એ ફોલ પામ્યો તે શ્રિદિશ
સંગ્રહસ્થાન હતું. આટલે દરજ્જે તેણે પોતાની મતલબ દાંસલ કીધી તેમાં
તેને ધણો વિરોધ નહા વિના રહ્યા નહિ. એ સંગ્રહને ઈબન થશે, નુકસાન
થશે, ડાપા પાડશે, અને એટલો બધો બગાડી મૂકશે કે પાછો હતો તેણે
સુંદર ઘઈ ચકશે નહિ, અને કદાચ કેટલીક કિંમતી ચીજો ચોરાઈ જશે એવી
ભૂની ફરિયાદ કરવામાં આવી. વળી એ કેવી નવી રીતિ ! એમ છતાં પણ, ધન્ય
છે હુમના અતિદુરાગ્રહને, શ્રિદિશ સંગ્રહસ્થાન લોકોને માટે ખુલ્લું મુક્તવો
લુકમ થયો, અને સ્વાભાવિક પરિણામ તરીકે એવું લલિચ્યું કહેવામાં આવ્યું
કે સંગ્રહસ્થાનનો ‘નાશ’ થશે એ સંગ્રહસ્થાનમાં સર્વને જવાની છૂટ મળી

ને પહેલાં એકી વખતે માત્ર પાંચ કે છ જલ્દને જ દાખલ કરતા અને તેમને એક અમલદાર સવગું બનાવતો. એ અમલદાર સાદાં જુગડાં, પહેરીને ઉભેલો એક વતનો પોલીસનો સિપાઈ હતો, અને આ ખંડન કરનારાઓથી મદાનનું રક્ષણ કરવાની અને કાર્ક જંગલી પુરુષ દ્વાય પહેંગી શકે એવી રીતે ગોડવેલી કિંમતી સ્ત્રીને નાશ કરવાના લાગની સ્વાભાવિક રીતે માત્ર વાટ જોતો હોય તેના પર દુમલો કરવાને તૈયાર રહેવાની તેની ફરજ હતી.

હવે તો રાષ્ટ્રીય પરિષદનું એવું શાસન નીકળ્યું કે કસાઈઓ, ભડિયા-રાઓ, સાધારણ સિપાઈઓ, દરજ્જો, સ્ત્રીઓના માથાના પોસાક બનાવનારી સ્ત્રીઓ, અને સાધારણમાં સાધારણ નોકરો, સર્વને બ્રિટિશ સંબંધસ્થાનમાં આવવાની છટ છે. વળી લૉર્ડ સ્ટૉન્લી (માજી અર્લ ઓફ ડર્બી) એ જંગલી ગાય લોકોનો દુમલો થયા પછી શું કહ્યું છે ? એ દુમલા પછીને ખીજેજ દિવસે તે આમની સલામાં (જેનો તે તે વખતે સલાસદ હતો તેમજ બ્રિટિશ સંબંધસ્થાનનો વિશ્વસ્ત અધિકારી હતો,) પોતાને રથાને ઢાંભો થયો અને દહ સ્વરથી બોલ્યો, “ મને અતિશય લય ઉત્પન્ન થયો અને હું ખીધા, પણ હવે હું કહી શકું છું કે ૩૧,૫૦૦ માણસો કાલે (મે માસની પહેલી તારીખે) બ્રિટિશ સંબંધસ્થાનમાં આવી ગયાં, અને છ પેન્સની કિંમત જેટલું પણ નુકશાન થયું નથી.” આ પ્રમાણે ધારવામાં આવેલો ‘ નાશ ’ થયો નહિ; અને સર્વ લોકોને પ્રાચીન વસ્તુઓનો અને કળાકૌશલ્યનાં કામોનો સાર્વજનિક સમૂહ જોવા દેવા કંઈ પણ દરકત વગર દાખલ કરી શકાય અને તેમ કરવાથી તેનો સામાન્ય નાશ થશે નહિ એમ માલુમ પડ્યું. આનો મર્મ શોધી કાઢવો સહેલો હતો; તે એજ કે લોકોના પર ભરોસો રાખ્યો હતો.

દ્યુમ સતકાર્યમાં આગ્રહથી મન્યો રહ્યો. તેણે સાર્વજનિક લોકોના ધાનમાં લખેલાં મોટેથી છલાં કીધું કે તમારે લોકોનો વધારે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, જે જાહેર સંબંધોમાં તેમને ગમત, મુધારો, અને કેળવણી મળી શકે, એવા સંબંધો તેમને માટે ખુલા કરવા જોઈએ; અને વરસોવરસ દમેસ ફરી ફરીને કહેવાના બળથી લંડનનું કેંબાનું (ટાવર), હુંમ્બેનનો દરવાર, વેસ્ટ મિન્સ્ટરનો મદ, અને સેંટ પૉલનું દેવલ લોકોને માટે ખુલાં કરવામાં તે ફતેદ પામ્યો. આ રીતે ધીમે ધીમે પ્રસરી અને હવે માત્ર લંડનમાં જ નહિ, પણ ધણાં-ખરાં મોટાં કારખાનાંવાળા શહેરો અને કસાઈઓમાં પણ લોકોના મુખ અને આનંદને માટે બાગ અલાયદા રાખવામાં આવે છે.

૧૮૫૧ ના મોટા પ્રદર્શનને વખતે પણ લોકોને શાન્ત રાખવા લંડનની આસપાસ લસકર મૂકવું કે નહિ તે લાંબા વાદવિવાદનો વિષય થઈ પડ્યો. એવી રીતે લસકર મૂકવાની સલાહ નામજુર થઈ અને સ્ટ્રિક્લવનની આસપાસ લસકર મૂકવું નહિ. એવું શું પરિણામ થયું? એ સંગ્રહમાંથી એક પેનિની કિંમત જેટલું પણ લાગ્યેજ ચોરાયું, અને એક વસ્તુને પણ રમતને લીધે ધ્વંસ થઈ નહિ. એ રાજધાનીના પોલીસખાતાના એક ઉપરી ફોર્સ રોયલને આમની સલાહી કાર્યમણી આગળ એ વિષય ઉપર એક પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેણે જવાબ દીધા કે એવું કારણ “લોકોની સારી વર્તણૂક.” તેણે વળી વધારામાં ક્યું કે થોડાં વર્ષ ચયાં જાહેર જગ્યાઓએ લોકોને દાખલ કરવામાં જે સુગમતા થઈ છે તેથી, એટલે હુંકામાં કહીએ તો તેમના પર વિશ્વાસ રાખવાથી, હાલનો ઘણો સુધારો ઉત્પન્ન થયો છે.

“નાશ” ને દૂર કરવાની આજ ખરી રીત. જે કળાદૌશલ્યની કૃતિ મનુષ્ય તરફ હૃદયની ઉદારતા પ્રસિદ્ધ રીતે દર્શાવે છે તે ધ્યાનથી જોવા લોકોને કંઈ પણ પ્રતિબંધ વગર દાખલ કરે. સૌન્દર્યની કૃતિઓ કોઈ ખરેખર મનોભાવ, કોઈ પ્રૌઢ વિચાર, અથવા તો ઇતિહાસના કંઈ ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમને સ્મરણ કરાવે છે, અને લાવણ્ય, લક્ષિત, અને સદૃશ્યુથી ભરપૂર છે તે વિષે મનન કરવા દો અને એમ કરવાથી પ્રેક્ષક, પોતાને ખબર પડ્યા વિના, ઉત્તમ, દલાળુ, શુદ્ધ, અને સુધરેલો થશે. રસિકત્વને ઉત્તમ અને શુદ્ધ કરીને, તેમજ મનને જાનથી પૂર્ણ કરીને, ઉત્તમ પ્રકારની પ્રબલકેળવણીની વૃદ્ધિ કરવામાં આ પ્રમાણે આપણાં ચિત્રાલયો સાધનભૂત થઈ શકે. માત્ર લોકોનો વિશ્વાસ રાખવો અને એવે સ્થાને તેમને પ્રતિબંધ વિના જ્યાં દેવા એજ એક પ્રકારની નીતિની કેળવણી છે. માણસ પર ભરોસો રાખો, માણસ તરીકે તેના પર વિશ્વાસ રાખવા તમે તૈયાર છો એમ દર્શાવો, તેની તરફ તમારી વર્તણૂકથી વસ્તુતઃ આગર પર, તમને વિશ્વાસ છે એમ દર્શાવો; અને એમ કરવાથી કાયદા અને અધિકાર સર્વ પ્રકારે અજભાવવાથી થઈ શકે તેના કરતાં તે માણસનું હૃદય વશ કરવા અને તેના મનની ઉત્તમ ગતિઓ જાદાર કાદવા વધારે શક્તિમાન થશે. તમારાં કૃત્ય અને વર્તણૂકથી મનુષ્યના ઉત્તમ મનોભાવ પર તમને વિશ્વાસ છે એમ જ્યારે તમે સિદ્ધ કરો છો, ત્યારે તમે તેની કૃષ્ટ ગતિઓને નિર્ભય બનાવી દો છો. આજ પ્રમાણે સદ્ગતિથી દુર્ગતિ વધ કરી શકાય.

ખરેખર, મનુષ્યમાં જે સદ્ગતિ છે તેને જાદાર કાદવા આપણે તેના પર

પ્રકરણ ૧૨.

ધર્મપ્રચારસંબંધી સૂત્રવ.

ધર્મ સાધુ પુત્રવની પરીક્ષા અને સહનશીલતાની કસોટી છે. તે દરેકને પોતાનો તારક અને જે સકટ જીવમી પુત્રો અને દૈવ તેના પર નાંખી શકે તે સર્વ પર વિનયી બનાવે છે.

મિલ્ટન.

કારણ કે આપણે હમેશા આશા રાખીએ છીએ કે જે આ લોકમાં પ્રામાણિક-પણે આરંભ્યું છે તે વધારે મોટા અવકાશ મળી શકે એવા પરલોકમાં પૂર્ણ ધર્મ, નાશ પામશે નહિ.

અ. હ. કલિંઘ.

પણ બ્રહ્મીમાં સર્વદા હું એવાં વિન જોઉં છું કે જ્યાં પવિત્ર પુત્રો હાંસી નય છે. હાનિ થયા વિના કંઈ પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી, મરણ પામ્યા વિના કંઈ પણ ઉત્કૃષ્ટ ઇપન થઈ નથી, શ્રદ્ધા રાખ્યા વિના કંઈ પણ ઈશ્વરપ્રેરિત વિચાર આવતો નથી, લગ્ન સહન કર્યા વિના કંઈ પણ કીર્તિ મળતી નથી, નિન્દા ખમ્યા વિના ન્યાય મળતો નથી; અને ઇસુ ખ્રિસ્તે વેઠેલાં અનન્ત દુઃખ આપણને સૂચવે છે કે કીર્તિ, ઉચ્ચ, અને નામથી રાજ્ય રહો.

એલિંગ ટ્રેન્ગ.

હમુકે આંધુ વેલિંગ્ટન વિશે એવું વર્ણવેલું છે કે અમુક ઉપદેશકે તેને પૂછ્યું કે હિંદુ લોકોને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ કરવાથી તમારા વિચાર પ્રમાણે લાભ થશે કે નહિ? ત્યારે તે નિયમશીલ પુત્રે તેને પૂછ્યું કે “તમને ધર્મપ્રચાર માટે પર્યટન કરવાની શી આજ્ઞા મળી છે?” તે ઉપદેશકે જવાબ દીધો, “તમે આખી દુનિયામાં જાઓ અને દરેક મનુષ્યને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ કરો.” તે હમુકે કહ્યું, “ત્યારે તમને જે આજ્ઞા મળી છે તે પ્રમાણ વર્તો, તમારો ધર્મ માત્ર આજ્ઞાથી જ ચલાવો છે.”

પોતાના તારક (ઇસુ ખ્રિસ્ત)ની આજ્ઞા પાળવાની ફરજ આજુગમની, લોકોમાં અપ્રિય, અને જોખમબરેલી હોય, તોપણ સધળા જમાનામાં એ આજ્ઞાને અનુસર્યા છે એવાં મનુષ્યો માત્રમ પડ્યાં છે. ઇસુખ્રિસ્તે યાહુદી અને લેન્ટાઈલ લોકોને ધર્મોપદેશ કર્યો. સેંટ પૉલ પહેલો જ ધર્મપ્રચારક દેવદત્ત હતો, તેણે પૂર્વમાં કોરિંથ, ઈફેસસ, થેસ્સાલોનિકા, અને ગ્રીસે રચે દેવલો રચાયાં, અને રોમમાં તે ખ્રિસ્તિધર્મનો આધ કરવા ગયો હતો, ત્યાં પોતાના હાથમાં મર્યા.

ધર્મપ્રચારકની કારકારિસર્વથી વધારે ફરજ બજવનારી અને શૌર્યવાળી છે. તે હાથગી હાથમાં લઇને ફરે છે, તે ભય અને ગોતની સામા ટકર લે છે. તે જંગલી લોકોમાં, અને કોઈ કોઈ વખતે મનુષ્યાદારી પ્રજાઓમાં પણ રહે છે. જે ભક્તિથી તે જોખમ અને દુઃખોની સામે ધાય છે તે ભક્તિ દ્રવ્યથી વશ કરી શકતી નથી. જે વ્યાજુ દૃઢત્વ સ્વીકારવાની તેને આજ્ઞા મળી છે તેથી જ તે ટકી રહે છે. દેશમાં તેમજ પરદેશમાં ધર્મ-પ્રચારકોએ જે કાર્યને જાતે અંગીકાર કરેલો છે તેની બરોબરી કરી શકે એવું કંઈ પણ “મુષરેલા ચિંતક” કહેવાય છે તેઓ આપણને બતાવી શકતા નથી. કેવળ નિષેધથી કંઈ શિક્ષણ મળતું નથી, તે જૂની સરણિનો નાશ કરી શકે, પણ તેનાથી નવી સરણિ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. તે આપણી શ્રદ્ધાના સ્તમ્ભભૂત વિચારોને ધ્રુવની નાંખે, પણ આપણે પ્રહણ કરીએ એવું, અથવા જેથી આપણે પવિત્ર બનીએ, ક્રિયા આપણી પ્રકૃતિમાં ઉત્પત્તિ કે દૃઢતા આપે એવું તે આપણને કંઈ પણ આપી શકશે નહિ.

પણ જંગલી પ્રજાની પ્રકૃતિ ‘અધમ’ હોય છે. ધર્માધ્યક્ષ સેદિવને કહ્યું છે કે “કોઈ પણ મનુષ્યને હલકો કે અસ્વચ્છ કહેવો નહિ એવો આપણને ઈશ્વરે યોગ્ય કર્યો છે તેથી તેઓ આપણા વિચારમાં શી રીતે અધમ થઈ શકે ? “ગરીબ, બાપડા નાસ્તિક” અને “નાશ પામતી જંગલી પ્રજા,” આ લોકોમાં વપરાતાં વચનો વિષે હું ફરિયાદ કરતો નથી. ખ્રિસ્તિ દેશોના પુરુષોએ આટલો બધો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેઓ આટલાં બધાં ઝોઝાં કામો માટે હિસાબ આપી શકે છે, તે લોકો એથી પણ વધારે શોચનીય અને નાશ પામવા યોગ્ય હોઈ શકે. વળી સર્વથી વધારે શોચનીય આપણે હોઈ શકીએ; કેમકે આપણે ઈશ્વરની કૃપાના ઉપદેશક અને કારભારી તરીકે, કારભાર કરવામાં આટલા બધા અપ્રામાણિક માલમ પડીએ છિયે. બીજા માણસોના જેવા આપણે અધમ નથી તેથી ઈશ્વરનો આભાર માનવા જેવી એક પ્રકારની પ્રપચી આત્મપવિત્રતા, જે ધર્મપ્રચારના કામમાં છૂપી રહેલી જણાય છે, તે આત્મપવિત્રતા જોખમમાં નાંખીએ છિયે એમ સમજવા કરતાં, નાસ્તિક લોકોમાં તેમના બરોબરીઆ અને બંધિલાઈ તરીકે જવું એ ઘણું વધારે લાભકારક છે.”

આપણી સ્વતંત્રતા, પ્રામાણિકપણું, વિદ્વતા, અને ધર્મપ્રચાર કરવાના સાહસ માટે, પહેલો પ્રચારક, સેન્ટ ઝેંગારસ્ટ્રાઈન, ઇંગ્લંડમાં આવ્યો તેના આપણે કેટલા બધા આભારી છિયે ! જૂના સંકોને અન્તે ઝેંગારસ્ટ્રાઈન

અથવા ઓસ્ટ્રિનને આચાર્યવર્ચ ટ્રેગરિએ ધર્મસંસ્કાર કીધો અને ઇંગ્લેંડના ધર્માધ્યક્ષની પદવીનો અગાઉથી જ હક્ક આપી મોકલ્યો. તે ધર્મપ્રચારને અર્થે નીકળ્યો, અને ફ્રાન્સમાં થઈને, ઘણા સાધુસહિત, થેનેટમાં આવ્યો. તેનું કેન્ટના રાજા એથેલ્બર્ટ કેન્ટર્બરીમાં સન્માન કીધું. તે રાજા એક ખ્રિસ્તિ સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો, અને કંઈક તેની સત્તાથી તેને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સંસ્કાર મળ્યો અને પાછળથી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ થયો. ઓગસ્ટાઈને ધર્મપ્રચાર આખા દેશમાં ફેલાવવાને ઉદ્દેશ્ય કર્યો, તે એટલે બધે દરજ્જે સુધી કે સને ૬૦૫ માં તે મરણ પામ્યો ત્યારે ઇંગ્લેંડના ઘણા ભાગે રોમના આચાર્યવર્ચની તાબેદારી કબૂલ કીધી હતી.

પણ ઇંગ્લેંડના ઉત્તરભાગના લોડા મૂર્તિપૂજક રહ્યા. હુંબરની ઉત્તરમાં આવેલા દેશનો ઉપરી એડ્વિન કેન્ટના રાજા એડ્વિનાઈડની બેન, એક ખ્રિસ્તિ શાહબાદી હતી, તેની સાથે પ્રેમબંધનમાં પડ્યો. તે કુમારિકા પોલિનસ નામના રોમમાં જન્મેલા પાદરી સાથે ઉત્તર તરફ ગઈ. કેટલાંક વર્ષ પછી એડ્વિને ખ્રિસ્તિ ધર્મ મહલ કર્યો, પણ 'એડ્વર્થેન' અને 'થેન' મૂર્તિપૂજક રહ્યા. આ નવા મત વિષે વિચાર કરવા પ્રથમબળ (વિટનાગીઆટ) એકઠું થયું. એડ્વિને ધર્મ બદલ્યો તેનાં કારણ સલા આગળ રજુ કર્યા અને એક પછી એક સર્વ સભાસદો પ્રત્યે ભાષણ કરીને એ બાબત વિષે તેમનો વિચાર પૂછ્યો. એ વાર્તાનું વર્ણન ધીડ ઇતિહાસમાં આપ્યું છે અને તે અતિશય અસરકારક છે.

પ્રથમ જોણે જવાબ કીધો તે પાદરીઓમાં મુખ્ય હતો. તેણે ગાહેર કીધું કે પ્રાચીન દેવતાઓ, ધોર, એઈડિન, અને ક્રીઆ, સત્યરહિત છે અને હું તેમને હવે પછી પૂજવા ઇચ્છતો નથી. પછી મોહાઓમાંનો મુખ્ય કોનો થયો અને આ પ્રમાણે બોલ્યો:—

“ અરે રાજા, સ્ત્રિયાળાના દિવસમાં ત્યારે તમે તમારા 'એડ્વર્થેન' અને 'થેન'ની સાથે બેઠા હો છો, ત્યારે ગોરડામાં સારો અગ્નિ પ્રજ્વલિત હોય છે, ત્યારે તમારા મંડપમાં ગરમી હોય છે પણ બહાર વરસાદ, બરફ અને તોફાન હોય છે, ત્યારે જે બનાવ કાઠક વખત અને છે તે તમને યાદ દશે. ત્યારે એક નાનું પછી આવે છે અને તે એક બારબેથી અંદર ગણ્યું અને બીજે બારબેથી બહાર જતું અતિવેગે સભામંડપમાં થઈને દોડ્યાં કરે છે,

આ મંકમણસમય તેને પ્રિય લાગે છે; કેમકે એ સમયમાં તેને વરસાદ કે વાવાઝોડાનું તોફાન સહન કરવું પડતું નથી. પણ એ સમય ઘણોજ અસ્વ છે. પક્ષી આંખના પલકારામાં જતું રહે છે, અને શિયાળામાંથી આવ્યું હોય છે ને પાછું શિયાળામાં જાય છે. આ દુનિયામાં મનુષ્યનું જીવન મને એવુંજ લાગે છે; જે દીર્ઘકાળ એના જીવનની પૂર્વે અને પછી આવ્યો હોય છે તેની સાથે સરખાવતાં એનું ક્ષણિક આયુષ્ય મને તે પક્ષીના મંકમણસમય જેવુંજ લાગે છે. તે અન્તકાળ આપણને અગમ્ય અને સુખરહિત છે, અને તેને કળી શકતા નથી તેથી તે આપણને અતિશય પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારે જ આ નવા મતથી એ વિગે આપણે કઈ પણ શાંખી શકીએ તો તે પ્રમાણે વર્તવું એ આપણને યોગ્ય છે.”

તે વૃદ્ધ યોદ્ધાના ભાવણથી તે વિષયનો નિર્ણય થયો. તે વિગે મતલેવાયા અને પ્રાચીન દેવોની પૂજને ગંભીરતાથી તજી દીધી. પણ ધર્મપ્રચારક પૉલિનરે એવી સૂચના કીધી કે તમારે દેવોની મૂર્તિનો નાશ કરવો, ત્યારે આ નવા મત પર એટલો બધો દૃઢ વિશ્વાસ બેસે હોય કે તેથી મૂર્તિપૂજન જેવા અપવિત્ર કામના જોખમની સામા દામભીંટ એવો એક પણ પુરુષ તેમનામાં માલમ પડ્યો નહિ. પણ તે મોટા ઉપદેશક થોડા પર ચડ્યો અને તરવાર આંધીને અને ભાલો આમતેમ ફેરવતો તે દેવાલય તરફ દોડ્યો, અને સઘળા યોદ્ધાના દેખતાં તેણે ભાલા વને દેહરાંની દિવાલો અને માંહેની મૂર્તિઓ તોડી પાડી અને આખરે તેનો નાશ કીધો. પછી એક લાકડાનું મકાન ઉભું કીધું, અને તેમાં એડ્વિન અને તેના અંખ્યાગ્રંથ અનુયાયીઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મંત્રકાર કીધો. પછી પૉલિનરે ડીરા અને બર્નિરિયા દેશમાં ફરી વળ્યો, અને જે સર્વે પ્રજામંજનના નિર્ણયને આધીન થવા ખુશી હતો તે સર્વને સ્વેલ અને યુરિના પાણી વડે તેણે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મંત્રકાર કીધો.

સાતમા સંઘમાં, ગૉલમાં એન્ડોમર, એમન્ડ, અને કોલંબ્રા નામના ધર્મપ્રચારકોની મદાયતાથી ઈંગ્લેન્ડમાં, પૉલિસ, ચિલ્કેન્ડ અને કથબર્ટની મદદથી, અને જર્મનીમાં, કિલ્કેન્ડ, રૂપર્ટ અને પાબ્બાથી યોનિકેરાની મદદથી, એ પ્રમાણે યુરોપના સર્વ અજ્ઞાનતિમિરથી ઘેરાયલા પ્રદેશોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મરૂપી પ્રકાશ ફેલાયો. યોનિકેરેસ ખ્રિસ્તિમાં આવ્યા ત્યારે તે એક દાયમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મના સ્વીકૃત મત અને ખીન દાયમાં સુધારાનું માધ્યમ બની આવ્યો. તેનામાં પ્રમ કરવાની બંધ સ્વભાવ હતો. ને પાબ્બાથી જર્મનિ ગયા, ત્યારે તે સ્થપતિની કળામાં કુશળ યજ્ઞને ગયા.

એન્ડરસન માત્ર એક સોબતી સાથે ૮૨૬ માં ડૉનિશ રાજ્યની સરહદમાં ગયો, અને ત્યાં પોતાના કામમાં જ્ય મળવાથી પ્રેરાઈ, તેણે ત્યાર પછીના ધર્મપ્રચારકોને માટે વિદ્યાલયો સ્થાપ્યાં. ઇસુ ખ્રિસ્તની સુવાર્તા પ્રગટ કરનાર ૧૦મા સૈકામાં હુંગરિ અને પોલાંડ ગયા અને ત્યાં કેકેમાં ધર્માધિકારની અધિકારભૂમિમાં તેઓ સ્થાયી રહ્યા. તેમને અતિશય અગવડા વેડવી પડી, પણ સંકટરૂપી વિષ વશ કરવાં એ તેમનો ધર્મ હતો. મોતનો કંઈ પણ ભય રાખ્યા વિના તેઓ મરણીથી સપડ્યા હતા તેમને મદદ કરવાના કામમાં તેઓ ઉદ્યોગથી મગ્ન રહ્યા. ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ કરવા ઉપરાંત તેમણે આંદોલન રાજ્યમાંથી કેદીઓને વેચાતા લેવા માટે પૈસા એકઠા કર્યાં. આવા પ્રેમી ધર્મપ્રચારકના સાહસની સામા કોણ ચર્ચ શકે ?

હસમા અને અગીઆરમા સૈકામાં કારિગરો અને સ્થપતિઓનાં ફૂલતવને ખ્રિસ્તિ ધર્મ સાથે સંગ્રંથ હતો. એજ લોકોએ આ દેશમાં તેમજ પરદેશોમાં ભગ્ય દેવલો બાંધ્યાં. તેમણે મન નુકીને અને ધર્મવૃત્તિથી કામ કીધું. તેમની કારિગરીમાં સત્વ, સભ્ય, પ્રીતિ, અને આનંદ રહેલાં હતાં. એ કારિગરી દરશીએ કીધેલુ ગાયન હતું, અર્થાત્ ગાયનથી નેટલો આનંદ ઉત્પન્ન થાય તેટલોજ આ દરશીની કારિગરીથી થતો હતો. આધુનિક સમયના નિર્માણ્ય મકાનોથી એ કેવાં જૂઠાં છે ? ત્યારે જૂનાં દેવલો લલકારાં જિભાં રહ્યાં છે અને પ્રેક્ષકોને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે હાલનાં મકાનો ગગડી પડી તેના ચૂરેચૂરા ચર્ચ જાય છે.

એવું કહેવાય છે કે ચીનમાં છેક સાતમા સૈકામાં નેસ્ટોરિયસના મતના ધર્મપ્રચારકો ગયા હતા, અને છેક બારમા સૈકામાં ક્રેસ્ટ પ્રચારકો ગયા હતા. પ્રેટરેસ્ટન્ટ પંથના પ્રચારકોને તો છેક ૧૮૦૭ માં ચીન મોકલ્યા હતા. એશિયા અને આફ્રિકામાં માત્ર થોડાજ ધર્મપ્રચારક ગયા હતા. આફ્રિકામાં ધર્મપ્રચારના પરાક્રમી કાળનો હમણાંજ ઉદય થવા માંડ્યો છે, પણ હજી કેટલોગધો પ્રદેશ વશ કરવાનો રહ્યો છે !

ઈંડીઝના ટાપુમાં ગયલો ધર્મોપદેશક, સેંટ ફ્રાન્સિસ એવિયર, સર્વને શિક્ષામૂત હતો. તે ૧૫૪૨ માં અચાનકિમિરથી આવૃત ચયલાઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ કરવા એક ફિરંગી વહાણમાં ગોવા ગયો. તે અમીરી કુળનો હતો અને બીજાઓની માફક આનંદ અને ભોગવિલાસમાં શુવન ગાળી શક્યો હોત. પણ તે સર્વનો તેણે ત્યાજ કીધો અને આત્માપણુ, ભક્તિ, અને પરકથ્યાણુમાં શુદ્ધી ગુન્નરવાનુ પમંદ કીધું. જાવામાં હસ્તચક્ર વગાડી તેણે

લોકોને વિનંતિ કરી કે તમારાં છોકરાંને બોધ પામવા મોકલો. ત્યાંથી તે કોમોરિન બૃશિર, ત્રાવણકોર, મલાક્કા, અને જાપાન ગયો. તેણે ચીન જવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો. આખરે તે તાવથી સાન્નીચનના ટાપુમાં મરણ પામ્યો, અને ત્યાં તેણે ધર્મધર્મ પ્રાણત્યાગરૂપી ઉત્કૃષ્ટ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી.

એજ પ્રમાણે લાસ કેસારસ પશ્ચિમ ઈંડીયના ટાપુઓમાં ધર્મોપદેશક હતો, તેને પણ આપણે વીસરી જઈ શકીશું નહિ. સર આર્થર હેલ્થસ કહે છે કે “ જે જમાનામાં સર્વત્ર સર્વ આગતમાં અને મુખ્યત્વે દરીને ધર્મ-સંબંધી આગતમાં પશુસમાન અંગળાની મદદ લેવામાં આવતી હતી, તે જમાનામાં તેણે સ્પેનિશ મિત્રમંડળો અને રાજસભા આગળ દલીલ કરી કે ધર્મપ્રચારનું સાહસ એવું છે કે તે લશ્કરી મદદથી સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ, અને ધર્મપ્રચારકે ધર્મ રક્ષણ કરવાની કૃપા કરે તે પરજ માત્ર ભરોસો રાખી, અને મુશ્કેલી કે લશ્કરી મદદ પર બીલકુલ આધાર રાખ્યા વિના, હૃદયી હાથમાં લઈને તીકળી પડવું જોઈએ. ” વાસ્તવિક રીતે એના ગ્રન્થો આજ પણ ધર્મપ્રચારકોને માટે વિઘ્નમાન ગ્રન્થોમાં ઉત્તમ સંક્ષિપ્ત ગ્રન્થ છે.

૧૪૯૮ માં કોલમ્બસે પશ્ચિમ ઈંડીયના ટાપુ તરફ યાત્રા કરી તેમાં પોતાના પિતા સાથે લાસ કેસારસ ગયો. તે વખતે તેણે અમેરિકા પ્રથમ જ જોયું. તે સ્પેન પાછો ફર્યો અને હિસ્પેનિઓલા તરફ તેણે બીજી સફર કરી. ત્યાં તેને ઉપદેશકની દીક્ષા મળી. નવી ફરજ અભવવામાં તે સારી વક્તૃત્વશક્તિવાળો, તીવ્ર બુદ્ધિનો, સત્યશીલ, દ્વિંમતવાળ, આત્માર્પણ કરનાર, અને ધાર્મિક માલમ પડ્યો. તે સ્પેનિયર્ડ લોકો સાથે એક મથળેથી બીજા મથળે ગયો અને તેણે ઈંડિયન લોકોનો વિશ્વાસ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. તેણે ઘણી અવ્યવસ્થા અને ક્રૂરતા અટકાવી, કેમકે ઈંડિયનો કરતાં સ્પેનિયર્ડ લોકો ઘણા વધારે જંગલી હતા. જાતે કેટલીક કતલો જોયા પછી લાસ કેસારસે સ્પેન પાછો ફરવાનો અને તે આપડા લોકોનો પણ ખંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને ફર્ડિનાન્ડ રાજા સાથે મમાગમ થયો, તેને તેણે ઈંડિયનોના પર શુભરતા ભુલમ, તેમનાં દુઃખો, અને તેઓ કેવા ખ્રિસ્તિ ધર્મના જ્ઞાન વિના મરણ પામે છે તે સર્વ વિદિત કર્યું. પણ દેવે ફર્ડિનાન્ડ રાજા અને અશક્ત થયો હતો, તેનું મોત સમીપ આવ્યું હતું, અને તેથી આ કહેવાનું કંઈ પરિણામ થયું નહિ.

પછી થોડાક વખતમાં ફર્ડિનાન્ડ મરણ પામ્યો. લાસ કેસારસે રાજા

પ્રતિનિધિ કાર્ડિનલ ગ્રિમેનીસ ઈંડિયન લોકોનાં સહોદા અને દુઃખો પર ધ્યાન આપે એવા પ્રયત્ન કર્યાં. કાર્ડિનલે વચન આપ્યું કે અન્યાય ઝોઝો થશે. તેણે લાસ કેસાસ એટ પશ્ચિમ ઈંડોઝમાં જ્યાં ત્રણ જેરોનિમાહંટ પાદરી મોકલ્યા. સાન ડામિંગો પહાંચ્યા એટલે પાદરીઓ રાજકર્તા અને ન્યાયાધીશોના પક્ષમાં કિતરી પડ્યા, તે પરથી નેમની વિરુદ્ધ અરજ કરવા લાસ કેસાસ પાછો સ્પેન આવ્યો. પણ તે આવ્યો ત્યારે તેને કાર્ડિનલ મરવાની તૈયારીમાં માલમ પડ્યો. રાજ (૫ મો આલ્સ) માત્ર ૧૬ વર્ષની ઉંમરનો હતો અને સ્પેનનો રાજ્યકારભાર તેનો પ્રધાન ચલાવતો હતો. ત્યારે લાસ કેસાસે પ્રધાન સાથે એ વિષય વિશે વાત આરંભી તેના મન પર સારી અસર થીથી, ત્યારે કાર્ડિનલની પેઠે એ પણ મરણુ પામ્યો; અને આ પ્રમાણે તે ધર્મપ્રચારક અને તેની યોજનાની સફળતા વચ્ચે મોત હમેશ વિમરૂપ આવતું ભાસ્તું. આર્ગોસના ધર્માધ્યક્ષે પાછું પ્રાધાન્ય મેળવ્યું અને લાસ કેસાસ પોતે વર્ણવે છે તે પ્રમાણે તે “જાડયાં પડ્યો.” તેપણ જેરોનિમાહંટ પાદરીઓને પાછા બોલાવ્યા. પણ તે ધર્મપ્રચારક કંઈ વધારે મદદ મેળવી શક્યો નહિ, અને અગાડિની પેઠે તે ઈંડોઝ પાછો ગયો. તેણે ક્યુબાનામાં એક સંસ્થાન સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યાં તેણે ઈંડિયન લોકો સાથે મૈત્રી કરી અને સ્પેનિયર્ડ લોકોથી તેમનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેના પ્રયત્ન હમેશ નિષ્ફળ ગયા અને સંસ્થાન સ્થાપવાનો તેનો પ્રયાસ બંધ રહ્યો. તેને કોઈ પણ મદદ કરનાર નીકળ્યું નહિ, અને જે કામ તેણે કરવા ધાર્યું હતું તે એકલા કરી શકાય નહિ.

૫મી લાસ કેસાસે મહાધિકારીની શ્રુતિ પ્રદણ કરી. તે હિસ્પેનિઓલામાં ડામિનિકન મઠમાં આઠ વર્ષ મુકી રહ્યો, અને તે વખતે તેણે છેક એશાન્તમાં હાજી કરી. ૫મી તે ધર્મપ્રચારકાંધી ઉદ્યોગમાં મંડળા. જે અતિબાદઓ માથે તે ધર્મપ્રચાર સાડ પીડ ગયો. તેમનું મેડિસકો પાછા ફરી ઈંડિયન લોકોને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો બોધ આપ્યો. લાસ કેસાસ નિકારાગ્યુઆમાં હતો ત્યારે તેણે તે રાજ્યકર્તાની વિરુદ્ધ એક ભરંડ વિરોધની યોજના કરી. આથી તેણે તેને દેશીઓને હમેગ આટલી બધી નુકમાનકારક થતી એવી મધ્ય ભાગમાં એક ચારી કરતાં અટકાવ્યો. એ પ્રસંગે અતિનિષ્ફુર કરનાના દાખલા ગળ્યા. એવું જાનુવામાં આવ્યું છે કે એક પ્રસંગે ત્યારે ૪,૦૦૦ ઈંડિયનનો ભાર ઉચકવા એક ચારીમાં સાથે ગળ દતા ત્યારે માત્ર ૭ જ હાના પાછા આવ્યા. ત્યારે કોઈ ઈંડિયન પરિશ્રમ

અને બૂખને લીધે માદો પડે અને આગળ ચાલવાને અસક્ત થાય, ત્યારે તે ઇંડિયનને સાંકળથી જુદો કરવાના ઉતાવળા સાધન તરીકે કેવી રીતે તેનું માયુ કાપી નાંખવામાં આવતું અને એ પ્રમાણે જે ટાળી સાથે તે મુસાફરી કરતો હતો તેનાથી તે કેવી રીતે જુદા પડ્યો તે લાસ કેસાસ અને જ વર્ણવે છે. તે કહે છે કે “ ખીજાઓને કેવી લાગણી થઈ હશે તેના લમે ખ્યાલ કરો.”

લાસ કેસાસ અને તેના સાથીઓએ હવે દુકુલુકનના રહેવાસીઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં આણવાના ઇરાદાથી ત્યાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ છઠ્ઠો સ્પેનિયર્ડ લોકોને લખતો હેતુ હતો. તેઓ એને “ યુદ્ધના પ્રદેશ ” કહેતા હતા, તેમને દેશીઓએ હાંકી કાઢ્યા હતા. પણ ધર્મપ્રચારકોને ધર્મની શક્તિથી હિંમત આવી અને છઠ્ઠી જોખમમાં આવે તોપણ તે પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પહેલું કામ તેમણે એ કર્યું કે ખ્રિસ્તિ ધર્મના મુખ્ય મતોનું કિયથિ લાપામાં કવિતાના રૂપમાં લાપાન્તર કાઢ્યું. પછી કવિતા પર ઇંડિયનોનું ધ્યાન શી રીતે ખેંચવું તેના તેમણે વિચાર કાઢ્યો. એ પ્રદેશમાં વર્ષમાં કેટલીક વાર આપારની જાણસો વર્ષ ચાર ઇંડિયન વેપારીઓ હમેશ જતા હતા તેમની તેણે મદદ માગી. એ ચાર માણસને એ કવિતા જરોજર મેંએ ખોસતા શીખવ્યું. વળી એ કવિતા ઇંડિયન વાઘ સાથે ગાઈ શકાય માટે તેને ગાયનશાસ્ત્રને અનુસરતી કરી. વળી તે જૂના રહેવાસીઓને સંતુષ્ટ કરવા, નાની નાની જાણસો, જેવી કે. કાતરો, ચપ્પુઓ, દર્પણ, અને ઘંટો લાસ કેસાસે એ વેપારીઓને પૂરી પાડી.

વેપારીઓને કુસીકે સન્માન આપુ. સાંજે સરદારો એકઠા થયા. ત્યારે વેપારીઓએ એક વાગ મગાવ્યું અને તે વાઘમાં ગિતારી પેલી કવિતાઓ ગાવા માંડી. આથી જે અસર થઈ તે ચાલી ભારે થઈ. ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ મુઠ્ઠી આ કવિતાકૃષ્ટી જ ઉપદેશો ગવાયા કાઢ્યા. કુસીકે પૂછ્યું કે આ કવિતાઓ ક્યાંથી લાવ્યા, અને એનું મૂળ તથા અર્થ જાણવા ઇચ્છ્યું. વેપારીઓએ જવાબ કાઢ્યો કે એ પાદરીઓ પાસેથી મળી છે. “ અને પાદરીઓ કોણ છે ? ” પછી વેપારીઓએ તેમને પાદરીઓ કોણ છે તે સમજાવ્યું; અને કુસીકે આ ત્રિવિધ માણસોને પોતાના દેશમાં ખોસાવવા ગયો. આ પ્રમાણે “ યુદ્ધના પ્રદેશ ” માં લાસ કેસાસ અને તેના સાથીઓએ પ્રવેશ મેળવ્યો.

એ વિષય વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. કુસીકે ખ્રિસ્તિ ધર્મ અદાજ

ક્રીધા. તેણે મૂર્તિઓ નોડી પાડીને જાળી મુકી. તેણે પ્રગ્નને ઉપદેશ કર્યો અને તે પ્રગ્નએ કુંસીકનું અનુકરણ કીધું. લાસ કેસાસ અને પીડા ડિ અંચુલોએ રૅગ્નિનસમાં એક દેવલ આપ્યું. ત્યાં તેમણે લેકિને ઉપદેશ ક્રીધા અને કેળવણી આપી. તેમને માત્ર ધર્મ સંબંધી જાણતોજ શીખવી નહિ, પણ હસ્તકળાઓ પણ શીખવી અને લુગડાં ધોવાની અને પહેરવાની રીતનાં મૂળતત્ત્વો શિખવ્યાં. પાસેના મુલક કોળનમાં આ દાખલો પ્રસર્યો; અને આ પ્રમાણે આ બહાદુર મહાધિકારીઓએ જે દરેક વિગ્ન્ય મેળવ્યો તે સતત ઉદ્યોગનું એક કારણ થયું.

લાસ કેસાસ ૧૫૩૯ માં પાછો સ્પેન ગયો. ઇંડિયન જાણતોના જ્ઞાનને માટે તેને ત્યાં રોક્યો. તેણે 'ઇંડીઝનો નાશ' નામનો ગ્રન્થ લખવાનો આરંભ કર્યો. એ ગ્રન્થ ઘણા દેશોમાં વંચાય છે. તેને કુસ્કો (ન્યૂ ટાલિ-ડોમાં) ના ધર્માધ્યક્ષની જગ્યા આપવા માંડી, પણ તેણે તે લેવા ના પાડી. વળી તેને મેક્સિકોમાં ચિઆપાના ધર્માધ્યક્ષની જગ્યા આપવા માંડી, અને તેના ઉપરીઓએ એ જગ્યા સ્વીકારવી એ તમારે ધર્મ છે એમ કહી તેને લેવાનો આગ્રહ ક્રીધા. આખરે તે ઉપરીઓની ઇચ્છાને આધીન થયો. તેણે નવી દુનિયા તરફ સફર ક્રીધી અને તે પ્રાન્તની રાજધાની સિઉડાડ રીઅલમાં તેને ધર્માધ્યક્ષની પદવી ઉપર વિધિપૂર્વક સ્થાપ્યો. આ ધર્માધ્યક્ષની પદવીથી તેની રીતિમાં કે આચારમાં કંઈ ફેરફાર થયો નહિ. તેના પહેરવેશ એક સાધારણ મહાધિકારી જેવા ઘણીખરી વખત ફાટેલો અને ઠીંગડાં દીધેલો હતો. તેના કુટુંબમાં દરેક વસ્તુ સાદામાં સાદી જાતની હતી. નવા નિયમોની શરતની વિરુદ્ધ જેઓ શુભામો ખરીદ કરતા અને રાખતા તેમને મોક્ષ આપવાની તેણે ના પાડી. શુભામગીરી નાશુદ કરવાના પ્રયત્નમાં તેને ઘણી મુશીબતો નડી. તેનો જીવ લેવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. તેને "શેતાન-રૂપ ધર્માધ્યક્ષ," અને " ધર્માધ્યક્ષને બદલે ધ્રુસુચિસ્તાનો વિરાધી " કહેવામાં આવ્યો. તેણે તે પર લક્ષ આપ્યું નહિ, પણ પોતાનું કામ કર્યા ક્રીધું; અને જ્યારે કંઈ પણ અનર્થનો નાશ કરતો ત્યારે આનંદ પામતો. આખરે તે ૧૫૪૭ માં સ્પેન પાછો ગયો અને તેણે ધર્માધ્યક્ષની પદવીનું રાજનામું આપ્યું.

લાસ કેસાસ અજગ્ય હિંમતવાળો હતો. તેણે યુરોપ અને અમેરિકા વચ્ચેનો સમુદ્ર પાર વાર ઝોળાવ્યો. તેણે જર્મનિમાં અધિરાજને મળવા વાર વાર પ્રવેશ ક્રીધો. તેણે જીવન ઘણું જ ઉદ્યોગી હતું અને તેનું શરીર પણ

અળવાનું હોયું બ્લેકએ, કેમકે તે ૯૨ વર્ષની વયે પહોંચ્યો ત્યાં સુધી મરણ પામ્યો નહિ. ૧૫૬૬ ના જુલાઈમાં ટુંકી માંદગી બોગવી તે મૅડ્રિડમાં મરણ પામ્યો.

જેને માટે લાસ કેસાએ ત્રણ સૈદ્ધ અગાઉ શોક યતાવ્યા તેને માટે આપણે હાલ શોક યતાવવાનો છે. તે એ છે કે ધર્મપ્રચારક આગળ કે પાછળ યોરસ્વારો, પાયદલ, અને તોળો લઈ જાય છે, અને મુસિબૂજ્જાને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં લાવી રાકાય તે પહેલાં તેમને મારી નાખવામાં આવે છે. આ સમયના અનર્થનું મૂળ કારણ પરદેશ છૂતવાની ઇચ્છા છે. ૧૮૦૦ થી ૧૮૫૦ સુધી ઓહામાં ઓહા ૧,૮૫,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ અંગ્રેજ લેંદાએ ધર્મપ્રચારના કામમાં વાપર્યા હતા, અને એ અરેબર ઇંગ્લાંડમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની શ્રદ્ધા, ઉદ્યોગ, અને લક્ષિતું ઉત્તમ સ્મરણચિહ્ન હતું. પણ તે જ સમયે આપણે યુદ્ધ અને યુદ્ધનાં સાહિત્ય પાછળ ૧,૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પાઉંડથી ઓહા વાપર્યા નહોતા. આ યુદ્ધ અને યુદ્ધક્રિયાનાં સાહિત્યમાં આપણી શ્રદ્ધાનું તેથી પણ મોટું સ્મરણચિહ્ન છે.

ધર્મપ્રચારક અગ્રંપ્ય મંડલો પેઠી દરિયા આફ્રિકામાં પેદા અને ત્યાંથી ઉત્તર તરફ ગયા. તેઓ ત્યાંના દેશીઓમાં રહ્યા, તેમના આગળ પોતાનાં મન, આત્મા અને અંતઃકરણો ખુલ્લાં કાઢ્યાં, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રેમયુક્ત મત પર તેમની શ્રદ્ધા બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રૂઝવાવલા લેંદા, જેમને મુધરેલી શહીનાં સુખ અને સગવડ બોગવવાની ટેવ પડી હતી, તેમણે ધણીજ સખત તરેહની તળીઓ સહન કરી અને તે તેમની સ્ત્રીઓ અને છોકરાંને લાગી તેથી તેમને સહન કરવી વધારે કઠણ થઈ પડી. આવી સ્થિતિમાં કાલનો કોઈ પણ વિચાર તેમને પુષ્ટિ આપી શકે નહિ. જ્યારે ડૉક્ટર મોરેટે બેકુઆનાના રાજના ધર્મપ્રચારક તરીકે ૧૮૨૦માં ઓરેજ નદી ઓગાંગી, ત્યારે તેનો પગાર પોતાને માટે ૧૮ પાઉંડ અને ૭ શિલિંગ હતો, અને સ્ત્રી અને કુટુંબ માટે ૫ પાઉંડ અને ૫ શિલિંગ હતો.

મોરેટ આ ટાળીઓમાં ગયો ત્યારે તે તેમની લાપા મળ્યોતો નહોતો અને તેને કોઈ સિખવનાર પણ નહોતું. તિરસ્કાર પર ધ્યાન આપ્યા વિના અને કૂરતાથી ખીધા વિના તે કેવળ એ દેશીઓના મંબંધમાં રહ્યો. જ્યાં સુધી તે તેમની લાપા અરેબર શીખો ત્યાં સુધી તે તેમની સાથે ચાલ્યો, ઉભ્યો, બટક્યો, શિશરમાં રાક્યો, તેણે વિશ્રામ લીધો, ખાધું, અને પીધું: અને આપા શીખવા પડી તેણે તેમને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. વિચલ્ય મેળવવાનાં

કંઈ પણ દેખીતાં ચિત્ર વિના અને કોઈ કોઈ પ્રસંગે ખૂનની ધમકી તેને મળતી તો પણ તે સર્વ પ્રકારનાં સંકટો અને દુઃખો સહન કરી ઉદ્યોગમાં મચ્યો રહ્યો. આખરે તેઓને તેના પર અને આનન્દદાયક સુખોનો તેણે બોધ કીધો. તેના પર શ્રદ્ધા બેઠી. અગાઉ નબ અને ગદા એવા ગંગાકી લોકો સવસ્ત્ર અને સ્વચ્છ થયા. આગસ છોડી તેમણે ઉદ્યોગ ગ્રહણ કર્યો, ઘરો બાંધ્યાં અને વાડીઓ કેળવી શરીરની તંગીની સાથે મનની તંગીને સાફ પણ ઉપાયો શોધ્યા. નેમણે બાળકો માટે શાળાઓ અને મોટાઓ માટે ભક્તિશૃંગારો ગાનાં કીધાં; અને આ પ્રમાણે કેળવણી અને ધર્મનું કામ જલદીથી શુદ્ધિ પામ્યું.

માઈટની પછી તેનો જમાઈ સિર્વિન્સ્ટન ગયા અને તેણે પણ એજ કામમાં શ્રવણ અપાવ્યું હતું. સિર્વિન્સ્ટને આફ્રિકાનો મધ્ય પ્રદેશ ખુલ્લો કીધો, અને જગલી લોકોના જે પ્રદેશોમાં અગાઉ ગોરા લોકોએ કદી પણ પ્રવેશ કીધો ન હતો ત્યાં પ્રવેશ કીધો. ગંગાકી પશુઓમાં અને તેથી પણ વધારે ગંગાકી મનુષ્યોમાં ધર્મને તેણે હગ્નરો માધ્યમ મુસાફરી કીધી અને ઘણીખરી વખત લયમાંથી મદ્દામુશીગતે બચ્યો, પણ તેણે અધમ લોકમાં પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મોપદેશના વિજય વિગે શ્રદ્ધા આપ્યો નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એકાએક યુદ્ધ પ્રવૃત્ત થયું તે જોવા અને તેમના મુલકો રાજ્યની સાથે જોડી દેવાના પ્રયત્નની સામા થવામાં જે હગ્નરો માણસ નાશ પામ્યાં તે સાંભળવા તે શ્રવ્યો નહિ.

માણસો, ગંગાકી માણસો પણ, એક એકના શબ્દ ઉપરથી નહિ પણ કૃત્ય ઉપરથી એક બીજાને માટે વિચાર બાધે છે. જોટા સિક્કા વેચનારાની પેઠે માત્ર બદારનો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો યોગ કરનાર વારવાર ખરા ધર્મ પર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. ડૉક્ટર ગ્રામીએ કહ્યું છે કે “ અંતઃકરણના ખરા દયાલાવમાં, પ્રિયસ્વભાવમાં, બહોળે હાથે સખાવત કરવામાં, હૃદયગીના સાધારણ પ્રેમલાવમાં, ધર્મગ્રંથની જ્ઞાન વિનાના કેવળ સાંસારિક વિષયમાંજ મગ્ન થયલા ઘણા માણસો આવા ધર્મનો યોગ કરનારની સાથે મુકાબલો કરતાં ઉતરતા માલમ પડતા નથી; અને ‘તમારો આ ધર્મોપદેશક બીજાઓ કરતાં કંઈ વધારે સાચો નથી, જે કોઈ વખતે તેમનાથી વધારે દૃષ્ટ છે,’ એવી રીતે દુનીઆને કહેતાં તમે ગીરીને અટકાવશો ? એક ઈંડિયન સરદારે જે ધર્મપ્રચારક તેને ખ્રિસ્તિ થવાનો આગ્રહ કીધો તેને કદી ખૂલાય નહિ એવા જવાબ આપ્યો. વળી આ વાત કેવી ભયંકર રીતે બદાર પડી આવી છે !

પીઠાંઓ ધાલેલાં ત્મને અંગ ચીતરેલું એવો તેજંગથી સરદાર તે ધર્મપ્રચારકના કરતાં પોતાનામાં વધારે પ્રામાણિકપણું છે એવા જ્ઞાનથી જિભેા થયો, અને ક્રોધથી ઝોઙ્ઙ ક્રૂરપીને અને આંખ લાલચોળ કરીને તેણે જ્ઞવાળ દીધો, “ ખ્રિસ્તિઓ લુદા છે ! ખ્રિસ્તિઓ ડગારા છે ! ખ્રિસ્તિઓ ચોરી કરે છે, દારૂ પીએ છે, અને ખૂન કરે છે ! ખ્રિસ્તિઓએ મારો દેશ મારી પાસેથી છીનવી લીધો છે અને મારી ટોળીને મારી નાંખી છે ! ” અને ગર્વિષ્ટપણાથી પાછા ફરતી વેળાએ તેણે કહ્યું, “ સેતાન ખ્રિસ્તિઓ ! હું કદી ખ્રિસ્તિ થનાર નથી. ” આવી નિન્દા ધર્મસંઘથી વાક્ય કાઢતાં પહેલાં આપણને સાવધ રહેતાં શીખવે તો કેવું સારું ! વળી ધર્મસંઘથી વચન કહ્યા પછી ગમે તે નુકસાન ખમવું પડે તોપણ ઇશ્વરના કૃપાથી આપણે તે પ્રમાણે વર્તવું અને તેને સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં આણવી.

હવે આપણે દુનીઆના ખીજા પ્રદેશ તરફ નજર કરીએ, એટલે પોલિનિશિયાના ટાપુમાં ઘણા ધર્મપ્રચારકાએ પરાક્રમનાં કામ કીધાં છે તે તરફ નજર કરીએ. દાખલા તરીકે “ ઇસ્પેરેમન્ગાનો ધર્માર્થપ્રાણુસાગી ” એ વિખ્યાતિ જોન વિલિયમ્સે મેળવી હતી તેનો વૃત્તાન્ત જુઓ. તેનું જીવન એક કલ્પિત વાર્તારૂપ છે. તેના બાળપણુ વિષે કંઈ વિશેષ નથી. તેને એક લંડનના લોદાના વેપારીને ત્યાં અમુક કરારે કામ શીખવા મૂક્યો અને હિસાબ ગણવાના કામ પરથી તે કારખાનાના કામમાં દાખલ થયો. તેનામાં યંત્રસંઘથી સ્વાભાવિક જીદ્દિ હતી અને જે લોદાના કામમાં વિશેષ કામલતા અને ચતુરાઈની જરૂર હોય તે કરતો. જુવાનીમાં તે અધાર્મિક સોજતીઓના સંઘમાં આવ્યો, અને તેઓ તેનાં લક્ષણુ પર નારાકારક અસર કરશે એવી ધાસ્તી રહી. તેઓ ઉધાડા નાસ્તિક અને ટોમખેનર હતા. પશુવધારે સારી સત્તાનું જેર ચાલ્યાથી આખરે વિલિયમ્સ એક પરસ્પર સુધારક મંડળીમાં સાનીલ થયો અને પછી એક ઉદ્યોગી રવિવારશાલાશિક્ષક થયો.

મૂર્તિપૂજક દેશોમાં ધર્મપ્રચારકના કામ પર તે સમયે લોકોનું ઘણું ધ્યાન જતું હતું, અને ઘણો વિચાર કર્યા પછી તેણે લંડનની ધર્મપ્રચારક મંડળીની સેવા બંધવવા ખુશી જણાવી. તે મંડળીએ તેની સેવા કબૂલ કરી અને ૧૮૧૦ માં તેણે કરારની મુદત પૂરી થયા પહેલાં શેડની નોકરી છોડી. તે માત્ર વીસ વર્ષનો હતો. જે અદ્ય અવકાશ તેને વિદ્યા અને ધર્મ સંઘથી અભ્યાસ કરવાને મળતો હતો તેમાં પોતાનું યાન્ત્રિક જ્ઞાન સુધારવા અને જે લોકોમાં તેને પોતાનો ઉદ્યોગ ચલાવવાનો હતો તેઓમાં સલાહશાંતિના

હુનરો તેમજ ધર્મગ્રંથોથી કેળવણી દાખલ કરવા તેણે કરખાનાં અને વખારોની મુલાકાત લેવાની યુક્તિ કરી.

ટંડેલ કુકે પાર્સિસ્ત્રિક મહાસાગરમાં ઘણા ટાપુઓ શોધી કાઢ્યા. એમાં જંગલી લેકો વસતા હતા અને એ લેકોમાંના કેટલાક બીજાને મુકાબલે નિરંપરાઈ હતા અને બીજાઓ અતિશય નિર્દય હતા, પણ સઘળા મૂર્તિપૂજક હતા. લંડનની ધર્મપ્રચારક મડળીએ, ધર્મપ્રચારના આરંભ કરનારા ડૉક્ટર હુવીસના કહેવા પરથી, પ્રથમ ઉદ્યોગસ્થળ તરીકે સાઉથ સી ટાપુને પસંદ કીધો. ઘણાં વર્ષ સુધી ધર્મપ્રચારના અગ્રેસરોએ ઉદ્યોગ કીધો તેમાં તેમને ઘણો જ થોડા જય મળ્યો, પણ કાળક્રમે દેશીઓએ ધીમે ધીમે ખ્રિસ્તિધર્મ મહણુ કીધો અને કેટલાક દીપોમાં મૂર્તિપૂજની ક્રિયાઓ તદન તજ દેવાઈ.

ધર્મપ્રચારકો હમેશ વધારે મદદગાર માટે જૂમ પાડતા હતા. લંડનની ધર્મપ્રચારક મંડળીએ આ મદદ જરૂર કયૂસ કરીને, મુકાબલે જોન વિલિયમ્સને અગાઉનો અભ્યાસ ઘણો થોડો હતો તેપણુ તેને મોકલ્યો. અભ્યાસ થોડો હતો તેપણુ તે જીવાન, ઉત્સાહી, અને ખરા દીક્ષથી કામ કરનાર હતો. સફર પર નીકળતાં પહેલાં વિલિયમ્સ મિસ મેરી ચાનર જેડે પરણ્યો, અને એ સ્ત્રી તેના ભવિષ્યના ઉદ્યોગમાં ઘણીજ કિમતી ભાગ લેનારી થઈ પડી. ગુમાસ્તી છોડ્યા પછી છ મહિનામાં બીજા કેટલાક ધર્મપ્રચારક જેડે તે સિડનિ જ્યાં વહાણમાં બેઠો. ત્યાંથી તે સોસાઈટી ટાપુમાંના એક ઇમીઓમાં ગયો. વિલિયમ્સે ધર્મપ્રચારકોને મદદ કરવા ઉપરાંત ટાહિટિયન ભાયાનું ગંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાનો ઉદ્યોગ કીધો. આ વખતે, ટાહિટિના રાજા પોમરને માટે ધર્મપ્રચારકા જે નાનું વહાણ બાંધતા હતા તેને સાંર લોહાનું કામ વિલિયમ્સે તૈયાર કીધું.

વિલિયમ્સને ત્યાર પછી તરતજ કૂએહુઇન મોકલ્યો અને પાછળથી રાએટીઆ મોકલ્યો. આ છેલ્લો દ્વીપ સોસાઈટી દ્વીપમંડળમાં મોટામાં મોટો અને મધ્ય ભાગમાં આવેલો છે. અહિં એના ઉદ્યોગને ઘણી ફતોહ મળી. કર્તવ્યનો જૂળ હેતુ-જૂલ્યા વગર તેણે લોકોની નીતિગ્રંથો અને સંસારગ્રંથો સ્થિતિ સુધારવાને ચલન કર્યો. દેશીઓ ઘણા અધમ હતા અને તેમને અતિશય આગસુ થવાની ઘણી વખત થયાં ટેવ પડી હતી. બ્વલિયાર સાધારણ હતા. વિલિયમ્સે તેમના પર કંઈક સત્તા મેળવી, ત્યારે તેણે તેમને કાયદા પ્રમાણે લગ્ન કરવા મમજાવ્યા.

પછી તેણે ઘર બાંધવા લલવાવ્યા. દેશીઓને અનુકરણ કરવાને નમુના

તરીકે, પોતે જાતે અંગ્રેજી દબાવું સગવડવાળું મકાન બાંધવા તૈયારી કરી. તેના કેટલાક ખંડ પાયા. અને તેમાં લાકડાની જગીન અને પરવાળાનો ચુનો દીધેલી ચોકાંવાળી દિવાલો બાંધી. ઝોરડાઓમાં મેજ, ખુરશી, કોચ, ખાટલા, શેતરંજ, અને પડદાઓ પૂરાં પાયાં. લગભગ દરેક ગીજ પોતાને હાથે બનાવી.

દેશીઓ નકલ કરી સડે એવા હોવાથી તરત જ તેમણે તેના દાખલાનું અનુકરણ કીધું. તે ધર્મપ્રચારકની સહાયતાથી તેમણે પોતાને માટે ઘરો બાંધ્યાં અને એ પ્રમાણે સુધરેલી જીંદગીની યોગ્યતા અને સગવડ તેને સિખવવામાં આવ્યાં. વળી તેણે તેમને મજબો બાંધતાં સિખવ્યું અને તે દ્વીપમાં ભવિષ્યમાં વેપાર ખિલવવાના હેતુથી તેણે તેમને તંબાકુ અને શેરડી રોપવા લક્ષ્યાવ્યા કે તેથી એ એ પદાર્થો વેચવા માટે તૈયાર કરી શકાય. ખાંડના મંચા માટે જોઈતાં વર્તનયંત્ર (રાક્ષર) વિલિયમ્સે હાથે બનાવેલા સંઘાડામાં બનાવ્યાં.

આ પ્રમાણે ઉઘોળનાં કામમાં દેશીઓને સારી પેઠે દાખલ કર્યા પછી તેણે તેઓની પેદાશ માટે પૂરતો જગર શોધી કાઢવા ઇચ્છ્યું. એ મહાન બીજા દ્વીપોમાં પણ તેણે પોતાનો શાન્ત વિજ્ય ફેલાવવા ઇચ્છ્યું. તેણે ધાર્યું કે દ્વીપવાસીઓમાં વેપારનો વ્યવહાર દાખલ કરવા કરતાં બીજા કોઈ રીતે તેમની સાંસારિક અને ધાર્મિક સ્થિતિ સુધારવાનો વધારે સંભવ નથી. આ હેતુ સાધવા એક વહાણની જરૂર હતી, કેમકે નાના મજબાથી કામ સરી શકે નહિ.

આ વિચાર મનમાં રમ્યા કરવાથી અને તેને અમલમાં આણવાને આતુર હોવાથી તે ૧૮૯૨ માં સિડનિ ગયો અને 'એન્ડેવર' નામનું ૮૦ ટન માપ એવું સાંકડું એ ડોલવાળું વહાણ તેણે ખરીદ્યું. ન્યૂ સાઉથ વેલ્સના અધિપતિ સર થોમસ હિન્ડિને તેને ટાપુઓમાં વૃદ્ધિ કરવા સારું કેટલીક ગાય, વાછરડા, અને ઘેટાં ગણીસ કીધાં. આ સાદસ કરવામાં વિલિયમ્સે બધો જુમ્મો પોતાના માથે લીધો. તેનો ધર્મ ઉપદેશ કરવાનો છે અને વેપાર કરવાનો નથી એમ ધારવામાં આવતું, પણ તેનો વિચાર એવો હતો કે મારાં કામની અગત્યતા વિશે વિચાર કરશે તારે લાંડનની મંડળી મદદ કરવામાં જરૂરી રહેશે.

તે રાષ્ટ્રી સેદીસલામત પાછો ફર્યો, અને ૧૮૨૩ માં રૂરોંગાનો ટાપુ શોધી કાઢવા તેણે હારવી ટાપુઓ તરફ સફર કીધી. આ મુદ્દર દ્વીપ ટોલ કુદની અપરિશ્રાન્ત શોધ છતાં પણ તેને વડગો નહિ. દ્વીપવાસીઓમાં આસની કેટલીક દન્તકથા અને કહાણીઓથી વિલિયમ્સને એ ટાપુ છે

એમ ખબર પડી. આ નહિ જડતા ટાપુને માટે ઘણા વખત સુધી શોધ કર્યા પછી વિલિયમ્સ રાયેટી પાછા ફર્યો. પ્રતિકૂળ પવન સાથે યુદ્ધ કરી ઘણા દિવસ સફર કર્યા પછી, અને ખોરાક લગલગ ખૂટ્યા પછી ટંડેલ તેની પાસે આવ્યો અને તેને કહ્યું, સાહેબ, આપણે આ ટાપુ શોધવાનું કામ છોડી દેવું જોઈએ, નહિ તો આપણે બધા ભૂખે મરીશું. વળી એક દેશીને દૂર નજર કરવા ઊંચા ઢોલ ઉપર મોકલ્યો. આ તે પાંચમી વખત ચઢ્યો. તે ખોલી ઉઠ્યો કે ફરેટાન્ગ્રો નજરે પડે છે.

વિલિયમ્સ કહે છે કે અમે જે દ્વીપ શોધવાની કળ્યા હતા તેની શોધ અર્ધા કલાકમાં છોડી દેવાની તૈયારીમાં હતા, ત્યારે ઊંચે ચઢતા સૂર્યની ગરમીથી તેની અતિસય ઊંચાઈને ઢાંકી દેતાં વાદળાં વીખેરાઈ ગયાં એટલે તેણે અરે ! આ મેલો દેશ આપણે શોધીએ છિયે તે એમ મોટેથી ખૂમ પાડી અમારી ચિંતા દૂર કરી. અમારી મનોવૃત્તિમાં ફેરફાર એવો તો તાત્કાલિક અને મોટો થયો કે હાલ એવાતને ઘણાં વર્ષ થયાં છે; તોપણ તે ખૂમથી જે લાગણી ઉત્પન્ન થઈ તે હું કદી ભૂલી ગયો નથી. જે સર્વે વહાણ પર હતા તેમનાં ઉલાસિત મુખો, ખુશીનાં વચનો અને આનંદી અભિનંદનથી જણાઈ આવ્યું કે તેઓના મનમાં પણ મારા જેવી જ લાગણી થઈ છે. તેમજ જે ઈશ્વરે કૃપા કરી 'અમને ખરે માગે દોરવ્યાં' તે ઈશ્વરનો આભાર માનવા અમે પ્રાર્થના કર્યા વિના રહ્યા નહિ.

તે ધર્મપ્રચારક અને તેના સોબનીઓ (પાસેના ટાપુના રહેવાસીઓ) ને તે દ્વીપમાં જિતયાં એટલે સાફ માન મળ્યું. શિક્ષકોએ તરત જ દૂતવનો હેતુ કહ્યો. ખરા ઈશ્વરનું તેમને જ્ઞાન આપવું એ અમારો હેતુ છે એમ તેમણે કહ્યું. રાગ અને તેની પ્રગ્ન ઉપદેશ અદાલત કરવા ખુશી હતા. તે દ્વીપમાં થોડો વખત રહ્યા પછી તેણે એક દેશી શિક્ષકને સાં મૂક્યો અને 'એન્ડેવર' પાહું રાયેટી ગયું. આખો નૅવિગેટર દ્વીપ અને બીજાં બેટાને પોતાની સંભાળ તજે લેવા તે તત્પર હતા. તે બીજાં યાત્રા કરવા તૈયાર થયો એટલામાં સંડનથી તેને ખબર મળી કે તેના દૂતવ સાથે કંઈપણ સાંસારિક બાબત મિત્ર થઈ ગય એવી ઈર્ષ્યાથી તે પ્રચારક મળીએ તેનાં કામ નાપસંદ પ્રીધાં. તેમજ ન્યૂ સાઉથ વેલ્સનાં વેપારીઓએ રાજ્યકર્તા તરફથી મહેસુલની વ્યવસ્થાને લગતો કાયદો મેળવ્યો તેથી સાઉથ સી દ્વીપોમાં વેપારની વૃદ્ધિ અતિસય અટકાવવાની અસર થઈ. વિલિયમ્સને આ પ્રમાણે 'એન્ડેવર' છોડી દેવાની જરૂર પડી. વેચી કસાય એવી સર્વ પેદાશ તેણે તે વહાણમાં ભરી અને સિડનિ

મોકલી એવો દુકમ કર્યો કે વદાણ અને તેમના માલ અને વેચી નાંખ્યાં.

વિલિયમ્સની સ્થિતિ રાયેટીમાંજ બરી રહી, પણ તેણે વખતે વખતે ફેરેટાન્ગાની મુલાકાત લીધી. ૧૮૨૭ માં પિયૂમન અને તેની સ્ત્રી, સાં ધર્મ-પ્રચારક તરીકે વસવાનાં હતાં, તેમની સાથે તે ગયો. તેમને માલમ પડ્યું કે જૂની મૂર્તિઓ ઘણીખરી નાશ કરવામાં આવી છે અને લોકોની નીતિ અને ધર્મસંબંધી વૃત્તિઓમાં ઘણો મુદારો થયો છે. હવે વિલિયમ્સની ફરજ એ હતી કે ખ્રિસ્તિધર્મપુસ્તકના ભાગોનું ભાષાન્તર લોકપ્રિય ભાષામાં કરવું, કેમકે ધર્મપ્રચારકોને હજી જે ગ્રન્થો જાણીતા હતા તે ટાહિદિયન ભાષામાં લખ્યા હતા. એ રીતે તેણે ફેરેટાન્ગાન ભાષાને સિખિતરૂપ અને વ્યાકરણની પદ્ધતિમાં આણી. તેના કહેવાથી એક દેવલ બંધાયું. તેના નકશો અને ગોઠવણ પોતાની યોજના પ્રમાણે કીધાં અને સરદારો અને દેશીઓએ તેને એવા આનંદથી અને ખુશીથી મદદ કીધી કે એ માસમાં મકાન પૂરું થયું. એક પણ ખીસો કે લોદાના કામ સિવાય તે પૂરું થયું. આ ભક્તિગૃહમાં આશરે ૩,૦૦૦ માણસો માય એટલી જગ્યા હતી.

એ કામ થઈ હતું ત્યારે એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો. એક દિવસ સવારે વિલિયમ્સ કાટખુણા વગર આવ્યો. તેણે એક લાકડાનો કંકડો લીધો અને કાપવાના કંકડા વડે પોતાની સ્ત્રીને તે પર સંદેશો લખ્યો અને તેને કહ્યું કે આ સ્ત્રીપ લાવનાર સાથે કાટખુણો મોકલવો. તેણે એક સરદારને બોલાવ્યો અને તે સ્ત્રીપ પોતાની સ્ત્રી અને લઈ જવા તેને કહ્યું. તેણે તે લઈ પૂછ્યું કે “મારે સાં જઈ શું કહેવું ?” “તમારે કંઈ કહેવાનું નથી, જે મારે કહેવું છે તે સર્વ એ સ્ત્રીપ કહેશે.” તે સરદાર ચાલતો થયો અને પોતે મૂર્ખ છે એમ ધાર્યું. તેણે તે સ્ત્રીપ તે સ્ત્રીને આપી એટલે તેણે તે વાંચી ફેંટા દીધી. પછી તે કાટખુણો લાવી અને તે તે સરદારને આપ્યો. તેણે તે લીધો, દોડતો ગયો, અને બોલ્યો, “આ અંગ્રેજ લોકોનું શ્દ્ધાપણુ જુઓ. તેઓ સ્ત્રીપોને પણ વાત કરતાં શિખવી શકે.” તેણે તે સ્ત્રીપને દોરી બાંધી અને પોતાની કાટિ લટકાવી. કેટલાક દિવસ મુખી તેની આસપાસ એક ટોણુ ચીટગાઇ વગેરે જેવામાં આવ્યું, અને તેઓ આ સ્ત્રીપે જે ચમત્કાર કીધો હતો તે અતિશય રસથી સાંભળતા.

પોતાને મુકામ રાયેટીએ વિલિયમ્સ પાછો જઈ શકે તેને માટે દ્વીપ આગળ કોઈ પણ વદાણ નજરે પડ્યું નહિ તેથી તેણે પોતાના વખતનો લાલ લેવા નિશ્ચય કર્યો. તેણે યાગાઓ બાંધી અને સાં લોકોને વાંચતાં

શિષ્યનું. પણ સૌસાકષ્ટિ હીપમાંના તેમના ગવ્યજા બાદમાં આગે સરખાવતાં તેઓ પણ મન્દ શિષ્યનારા હતા. પ્રથમ તેમને ટાણીટીઆન બાપા શિષ્યવયામાં આવી પણ તેમને તો એ પરજાણ જેવી હતી. ત્યારે તેજુ સેંટ જીને વખતેજુ કમ્યુનિસ્તના યજ્ઞાન્તનું અને ગેલેરિયનના પવનું ફેરફારનમાં બાપાન્તર ક્રીષ્ટ, ત્યારે જ કૌકા પોતાની બાપામાં તે શિષ્યવા પ્રાન્ત, અને ત્યારે પછી તેઓ જસદી શિષ્યવા.

વિલિયમ્સનું અને તેના સદસર્ગ ત્યારે ફેરફારનાથી પાસેના ટેલુના હીપમાં ત્યજ ત્યારે તેમનું ખૂન કરી યજ્ઞ દરીઆમાં નાંખી દેવાનું તરકક દેટલાક અનીતિવાગા, વ્યભિચારી પુરુષોએ કમ્યું. સુખાગે એ તરકક જાનુઆર ગયુ. સરદારોએ સુખા જરી અને ગાર આગેવાનોને મોતની શિક્ષા કરવાનો ફરાવ ક્રીષ્ટા. વિલિયમ્સ વચ્ચે પડ્યો અને સરદારોને તેમની છંદની બચાવવાની વિનંતિ કરી. તમાજાજાના દર્મિયાનમાં સરદારે પૂછ્યું કે આવી શિષ્યિમાં અંગ્રેજ લોકો શું કરે ? તેમને કમ્યું કે છંદલાંકમાં સ્થાપિત પારાઓ અને ન્યાયાધીશો છે અને તેઓ દરેક માવના યુન્દેગાર પર કામ ચલાવે છે અને તેમને શિક્ષા કરે છે. સરદારોએ પૂછ્યું કે “ આપણે એમ શા માટે ન કરીએ ? ”

આ પ્રમાણે જાહેર ન્યાયના મુજ તરફ એક મુમંસાજનું પુરતક રચવાનો ફરાવ થયો. વિલિયમ્સે અને ક્રેકેકેકે સાદી અને સ્પષ્ટ બાપામાં તે તંવાર ક્રીષ્ટું. તેમ જ તેઓએ પ્રમાણપુસ્તકની (સુરીની) સદાવતારી ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ જુલમની મોટામાં મોટી અટકાવ કરનારી છે, તે પણ તેમાં દાખલ ક્રીષ્ટી. એ દર્મિયાનમાં એક કામચલાકી ન્યાયાધીશ નીઓ અને તેની આગળ તે યુન્દેગાર પર કામ ચલાવ્યું. તેમને વરની વિનાના ટાપુમાં ચાર વરસ દેશનિકાશની શિક્ષા થઇ.

ફેરફારનામાં પણ મદિના સુખી વાટ બેસા તેમજ કૌક પણ વદાણ નજરે ન પડવાથી, વિલિયમ્સે પોતાને દાથે વદાણ આંધવાની ઘણી જ વિચિત્ર રીત સ્વીકારવાનો ફરાવ ક્રીષ્ટા. તેને દથિવારની ઘણી જોટ પડી. વદાણ આંધવામાં વપરાતું એક પણ દથીઆર તેની પાસે નહોતું. જુદારની ધમણ બનાવવી એ તેની પહેલી તજનીજ હતી. તે ટાપુમાં ચાર બકરા હતા, અને તેમાંનો એક દૂધ દેતો હતો. આછીના વજુને મારી નાંખ્યા, અને તજ ચાર દિવસ ઉઘોચ કર્યા પછી તેના આમણની ધમણ બનાવવામાં તે કષ્ટોદ પામ્યો. પણ અગિને બેથ વધારવાને બદલે તે તેને મહિ ખેંચી લેતી હતી.

તરત જ તે ધમણની દુદેશા થઇ. રાત્રે તેના પર ઉદર પોતાને કામે વળગ્યા અને બકરાની ચામડીનો દરેક ભાગ કરડી ખાધો. તેથી સવારે જુએ છે તો ઉઘાડાં પાટીઆં સિવાય કંઈ રહ્યું નહોતું. તોપણ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં દૃઢ વિલિપ્તરસને સુઝ્યું કે જેમ જંબો પાણી કાઢી નાંખે છે તેમજ એજ ધોરણ પર બરોબર બનાવીએ તો તેથી અવસ્ય પવન બીડવો જ જોઈએ. ઘણી મુશીબત પડી આખરે તેણે એક યન્ત્ર બનાવ્યું અને તેથી કામ સર્વું.

આ પવનધમનીથી તેણે સઘળું લોહનું કામ કીધું. ઊંચ પાડેલા પથ્થરને ફેવતા કાઢવાના લોહા તરીકે, મોટા પથ્થરને એરણ તરીકે, અને મુતારની સાંકડીને ચીપીઆ તરીકે વાપર્યા. કાલસાને બદલે તેણે નાળીએરી અને ખીજાં ઝાડોનાં લાકડાંના કાષલા વાપર્યા. તેની પાસે આરી નહોતી તેથી તેણે ઝાડોને ફાયર વડે કાઢ્યાં અને નાની પથ્થરની કુદાડીથી દેશીએએ વાંસલાથી કકડા કરે તેમ કકડા કીધા. વળેલા પાટીઆનું કામ હોય ભારે વાંસના કકડાને જોઈએ તેવા ધાટમાં તે વાળતો, અથવા તો જંગલમાંથી એક વાંકુ ઝાડ મંગાવતો અને તેને ફાટી જોઈએ તેવાં બે પાટીઆં મેળવતો. તેની પાસે ભાગ્યેજ કંઈ પણ લોહુ હતું તેથી વહાણ બાંધવાના લાકડામાં તે વહાણની બહારનાં અને અંદરનાં પાટીઆંમાં મોટાં સારડી વડે પાડ્યાં હોય તેવાં ઠાણાં પાડ્યાં અને પાટીઆંઓને વહાણનાં લાકડાં સાથે ખીલાને બદલે લાકડાના ખુંટાથી જોડ્યાં અને એ પ્રમાણે આણુ બાંધકામ મજબુત થયું.

નાળીએરનાં છાંડાં જૂનાં ધોરડાના ટૂચા તરીકે વાપર્યા. 'દિગ્ગિરકસ' ઝાડની ઝાકને ધોરડાં અને સૈંચણ તરીકે વાપરી. જે સાઢી પર દેશીએ સૂતા હતા તેને સૂડ તરીકે વાપરી અને પવનની સામા ટકી રહેવાને ગોઠાંતી માફક રીતી લીધી. એક સઘાટો બનાવ્યો અને ઢીમસાના જથાને બદલે ઝાડનાં સખત લાકડાં વાપર્યા. લગર લાકડાનું બનાવ્યું અને પથ્થરથી બરેકું પીપ પણ વાપરવામાં આવ્યું. તે વહાણમાં ૭૦ થી ૮૦ ટન સુધી ભાર ઉચકવાની શક્તિ હતી. આસરે પંદર દિવસ કામ કર્યા પછી આ મુલેદના ફૂતને દરીઆમાં ઉતાર્યો. પછી મુકાન તેની સાથે લાણુ કર્યું. આ અગલના કામમાં ઘણી મુશીબત પડી. મુકાન આગળ લટકતી સાંકડો બનાવવાને જોઈએ તેટલું લોહું ન હોવાથી, તે સાંકડો, તીકમ, પીપ બનાવનારનો વાંસલો અને એક પાવડાના કકડામાંથી બનાવી. આ લોહાના મિશ્રિત કકડાથી મુકાન બંધું કીધું અને આ અજબુત વહાણ દરીઆમાં સફર કરવા તૈયાર થયું.

દહીડીઅન ટાણુમાં રાયેટી આસરે ૮૦૦ માઇલ દૂર હતો, ત્યાં સુધી

સફર કરવી જોખમભરેલી ધારીને ઐટૂટેક માત્ર આસરે ૧૭૦ માઇલ દૂર હતો, ત્યાં જવાનો પહેલાં નિશ્ચય કર્યો. ફેરેટોન્ગાનો રાજા મેકીઆ એ યાત્રામાં સાથે થયો. તે વહાણુ દરીઆને લાયક માલમ પડ્યું. દેશી ખલાસીઓને અનુભવ ન હોવાને લીધે આગલો ડોલ લાંગી ગયો તે સિવાય ખીજો કાંઈ ભારે અકસ્માત બનાવ ઐટૂટેક સફરમાં બન્યો નહિ; તોપણુ તે વહાણુને બળવાન પવન અને તોફાની દરીઓ નડ્યો. સુલાએ વિલિયમ્સ પાસે હોદાયંત્ર અને મહોની ઊંચાઈ માપવાનું યત્ર હતાં તેથી બહુ મુશીબત વગર સફર કરવામાં તે શક્તિમાન થયો. ઈ દિશાએ જમીન પ્રથમ દેખાશે એ કહેવાથી જેટલું આશ્ચર્ય રાજાને લાગતું તેટલું ખીજા કશાથી લાગતું નહિ. જે આપણે જોઈ શકીએ નહિ તે વિષે આટલી બધી ચોકસાઈથી આપણે શી રીતે જોલી શકતા તે વિષે તે સતત પૂછપરછ કરતો. તેનું એક વચન એવું હતું કે “જેઓ કિનારા પર યુદ્ધ કરે છે તેમને હવે પછી હું કદી ચોક્કા નહિ કરું. માત્ર અંગ્રેજ, જેઓ સમુદ્રનાં મોર્જ અને પવન સાથે યુદ્ધ કરે છે, તેઓ જ એ ચોક્કાના નામને યોગ્ય છે.”

“સુલેહનો દૂત” નામનું વહાણુ આઠ દશ દિવસ સુધી ઐટૂટેકમાં રહ્યું અને પાછા ફરતી વખતે તેમાં માલ ભરવામાં આવ્યો. એ માલમાં મુખ્ય કુકરનાં બન્યાં, નાળીએર અને બિલાડી હતી. ફેરેટોન્ગામાંનાં કુકરનાં બન્યાં ઘણાં નાનાં હતાં અને તે મોટાં થવાં અધરાં હતાં. વધારે જિંદી જતનનાં ૭૦ બન્યાંને હવે ત્યાં આવ્યાં. માલમાં બિલાડીને શા માટે મૂકી તેનું કારણ સમજાવવું સહેલું છે. ફેરેટોન્ગામાં ઉંદર પુષ્કળ હતા. તેઓ ઇજીપ્તની દશ મરકીમાંની એકના જેવા હતા. તેઓ મેજ ઉપર ખાવાનામાં હોડતા. તેઓ માંસ અને શેટલાના કંડાં ગુટવી લઈ જતા. તેઓ ખુરસી પર બેસતા. તેઓ પયારીમાં ચૂતા. વિલિયમ્સ કહે છે કે “ન્યારે કુકુબમાં પ્રાર્થના કરતાં ઘુટણીએ પડીએ, ત્યારે તેઓ અમારા ઉપર સર્વ દિશાએ દોડે.”

“ મોટા ઉંદર, નાના ઉંદર, પાતળા ઉંદર, જાડા ઉંદર, તપખીરીઆ ઉંદર, કાળા ઉંદર, ભૂરા ઉંદર, બદામી ઉંદર, ધીમા ઘરડા મહેનતુઓ, આનંદી ભુવાન કુદંકા મારનારાઓ, બાપ, મા, કાકા, પીતરાઈઓ, ભાઈઓ બેનો ઘણી, ઘણીઆણીઓ, દસ દસ અને બાર બારનાં કુટુંબો, પૂજી અને થોલાઓ જિયાં ચઢાવતા હતા.”

ખરેખર, ઉંદરો ફેરેટોન્ગાનો અર્ધો ખોરાક ખાઈ ગયા. તેઓએ વિલિયમ્સની ધમલુ કરડી ખાધી. તેઓએ મિસિસ પિટર્સનના જોડા કરડી ખાધા,

વળી ખીન્ને ખોરાક તેમને મળતો નહિ, સારે તેઓ પ્રાણીનો આહાર કરતા; અને પોતાનાં બચ્ચાંને ખાંઈ જતા. તેટલા માટે રૈરૈટોન્ગાના લોકોને ગિલાડીનો વધારો થયો પ્રિય થઈ પડ્યો. ગિલાડીઓએ તરતજ ઉદરે સાક્ર કીધા, અને તેમ કરવામાં એ સ્થળમાં નવાં આણેલાં ફુક્કરનાં બચ્ચાં, ઘણાં ખાવડાં ચપાં હતાં, તેમણે તેમને મદદ કરી. આ પ્રમાણે ગિલાડીઓએ તે દ્વીપને અસલ્ય પીડામાંથી મુક્ત કરવામાં મદદ કરી.

વિલિયમ્સ રાયેટીમાં ધર્મપ્રચારના કામમાં સ્થાવી રહેવામાં સંતુષ્ટ નહોતો. ત્યાં જ્યાં દીક આકતું હતું, પણ હજી વધારે ટાપુઓ વધા કરવાના હતા, તેથી તેણે તેઓને વધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેનામાં સંપૂર્ણ અપગતા, સંપૂર્ણ ઉદ્યોગ કરવાની શક્તિ અને સંપૂર્ણ દિમન હતી. પશ્ચિમ તરફના કેટલાક દ્વીપો કે દ્વીપમંડળો એવાં હતાં કે તેમાં ધર્મપ્રચારકો કદી પણ ગયા નહોતા, જેવા કે હુંપાઇ, સેમોન કે નૅવિગેટરના સમૂહ. તેણે 'સુલેહના દ્વત' માં ખેરી તેમની પ્રદક્ષિણા કરી, અને ખીન્ને સ્થળે જેવી મતસળ સાધી હતી તેવી જ સિદ્ધ કરી. તેણે મનિપૂગનો નાશ કર્યો અને સાચા પરમેશ્વરની પૂજા સ્થાપી.

વિલિયમ્સ કહે છે કે પ્રિરિતધર્મનો વિવિધ ધર્મો તે મનુષ્યની સત્તાથી નહિ, પણ તે ધર્મના નીતિબળથી, જે પ્રકાર તે સર્વત્ર પ્રસારતો હતો તેથી, અને જે પરોપકારની યુતિ તેણે ફેલાવી હતી તેથી; કેમકે જંગલી કે સુધરેલા, સર્વ મનુષ્યના હૃદયની કુચી દ્યાભાવ છે, દ્યાભાવથી લોક પ્રત્યે વર્તવામાં આવ્યું, સારે તરત જ તેમણે તે સલ સ્વીકાર્યું; કારણ કે અગાઉ જે પણા ફૂર સરદારો હતા તેમનું આતું જગવાન રૂપાન્તર તેમના મન પર કમિયુપ્રિસ્તની સુવાર્તાની હિતકારક અસરથી જ થયું છે એમ ધર્મપ્રચારકો સ્વાભાવિક રીતે ધારતા. આપણી ભાષામાં બે તાના શબ્દો છે, તેને હું હમેશ પ્રખાણું છું. તે યત્ન અને વિશ્વાસ છે. તમે જ્યાં સુધી યત્ન કરતા નથી, ત્યાં સુધી તમે શું કરી શકશો અને શું નહિ કરી શકશો તે તમે નહોતા નથી; અને હજી પર ભરોસો રાખી તમે તમારા પ્રયત્ન કરશો તો કસ્પિત સંકેતોનાં ટોચ તમે તેની પાસે જશો તેમ તેમ હુમ થશે અને કદી પણ ધારી નહિ હોય એવી મુજમતા પ્રાપ્ત થશે. ”

આખરે વિલિયમ્સે ઈંગ્લેન્ડ કરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. 'સુલેહના દ્વત'ને જેવી નાખવા ટાહીટી મોકલોને તેણે એક લંડન જતા માણસ પકડવાના વહાલુમાં બેસવાની ટીકાટ લીધી અને ૧૮૩૪ ના જૂનમાં તે

લંડન પહોંચ્યો. અંગ્રેજ અને પરદેશની ધર્મપુસ્તકમંડળી આગળ ફેરેટો-
ન્ગનના નવા કરારનું પોતાનું હસ્તલિખિત પુસ્તક તેણે રજુ કર્યું. તેને ઇષા-
વવાનો હુકમ થયો. વળી તેણે પોતાની વિચિત્ર ધર્મપ્રચારક દારદીર્ઘિને લગતી
ઘણીજ અગત્યની બાબતનું વર્ણન પણ લખ્યું. એ વાર્તા પ્રગટ થવાથી
લોકોનું એ પર ધણુંજ ધ્યાન ગેંચાયું. દેશના સર્વ ભાગમાં સંખ્યાબંધ
સભાઓમાં તેણે ભાષણ કર્યું. સ્થાપિત દેવલના ઘણા ધર્માધિકારીઓ,
પદાર્થતત્ત્વવિદ્યાના જ્ઞાન માટે પ્રસિદ્ધ પુરૂષો, અને ઘણા ઉમરાવોની તેણે મૈત્રી
બાંધી. ધર્મપ્રચારના સામાન્ય ઉદ્દેશની પુષ્ટિને અર્થે તેને નાણાંની મદદ
મોકલવામાં આવી. લંડનની નગરમંડળીએ તેની સહાયતામાં ૫૦૦ પાઉંડની
રકમ એકમને મળુર કરી. બધું મળીને ૪,૦૦૦ પાઉંડનું ઉધરાણું થયું.
એ રકમવટ્ટે ધર્મપ્રચારને સારૂ તેને 'કેમ્ડન' નામનું વહાણ ખરીદ્યું, અને
૧૮૩૮ ના એપ્રિલની ૧૧ મી તારીખે, વિલિયમ્સ, તેની પત્ની, અને ૧૧
બીજા ધર્મપ્રચારકો અને તેમની સ્ત્રીઓ, જેમને બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળે મૂકવાનાં
હતાં, તે સર્વ સહિત તે વહાણ ચેવેસેન્ડથી નીકળ્યું.

'કેમ્ડન' સહીસલામત સાઉથ સી દ્વીપો પહોંચ્યું. સોસાઇટી અને
બીજા દ્વીપો, ત્યાં ધર્મપ્રચારકો પોતાનો મુકામ કરી ચૂક્યા હતા, ત્યાં ફરી વધ્યા
પછી વિલિયમ્સ દૂર પશ્ચિમ તરફના ટાપુ, ત્યાં જંગલી લોકોને યોષ
આપ્યા હજી સુધી કંઈ ઉપાય લેવામાં આવ્યા નહોતા, ત્યાં જવા નીકળ્યો.
યાત્રા સંતોષ ઉત્પન્ન કરે એવી રીતે ચાલતી હતી એટલામાં 'કેમ્ડન' આખરે
ન્યૂ હોલ્લિડેસ દ્વીપમંડળમાં ઈરોમંબા પહોંચ્યું. વહાણમાંથી એક ટોળી
ડિલ્હન ઉપસાગરને કિનારે ઊતરી. એમ જણાય છે કે એ ટાપુમાં એક
વહાણના ખત્રાસીઓ અગાઉ આવ્યા હતા તેઓ ત્યાંના લોકો પ્રત્યે જંગલી
રીતે વર્ત્યા હતા તેથી લોકો ધણા ગુસ્સે થયા હતા. વેર લેવા માટે જે
ધર્મપ્રચારકો હમણાં ત્યાં આવ્યા તેમના પર તેઓએ હલ્લો કર્યો. વિલિયમ્સ
અને તેના મિત્ર હૅરિસને મારી નાંખી ખાઈ ગયા.

આ પ્રમાણે, ૪૪ વર્ષની વયે, એક ધણોજ ઉદારપ્રકૃતિનો અને
આત્માર્પણકૃતિનો મનુષ્ય નાશ પામ્યો. સત્કાર્ય કરવું એ તે કર્તાવ્ય સમજતો.
ખ્રિસ્તિધર્મનાં બીજા અને સુધારા તેણે સર્વત્ર ફેલાવ્યાં. એ કદી ચલિત

* લંડનની ધર્મપ્રચારક મંડળીના પૂજ્ય જ્ઞેન વિલિયમ્સકૃત " સાઉથ સી
દ્વીપમાં ધર્મપ્રચારસાહસની વાર્તા " તેમજ તે ટાપુના પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન વિષે તથા
ત્યાંના રહેવાસીઓનું મૂળ, ભાષા, દંતકથા, અને રિવાજો વિષે વિચાર.

ધાય નહિ એવો આગ્રહી પુરુષ હતો. દયાનું કામ કરતાં તેને કશું અટકાવતું નહિ; તોપણ તે પરિણામ માટે ધૈર્યથી રાહ જોઈ શકતો. તે જાણતો હતો કે એવો વખત આવશે કે તેણે રોપેલાં ખીજ બગી નીવળશે અને વૃદ્ધિ પામશે. તેનાં કૃત્યો તેના મરણ પછી પલુરલાં. ઈરોમંગાના મનુષ્યાદારીએ આખરે મૂર્તિપૂજા રદ કરી, અને ખુશીથી ખ્રિસ્તીધર્મના સ્વ મિદાનનો સ્વીકાર્યો.

ખીજ ઉદાર, ઉલોગી પુરુષોએ વિલિધમ્સનો કાખલો લીધો. ૧૮૪૧માં પુત્ય જ્યોર્જ એ. સેલ્વિનને ન્યૂ ઝીલંડના પ્રથમ ધર્માધ્યક્ષને મંરકાર થયો, ધર્મપ્રચારનું કર્તવ્ય કરવા તે તરત જ નીકળ્યો. અધિકારભૂમિના શુદ્ધ ખંડ ઉપર સાત વર્ષ નિરંતર ઉલોગ કર્યા પછી તે ધર્માધ્યક્ષે વિચાર્યું કે ઈલંડના ધર્માધ્યક્ષે જે કામ તેને સોંપ્યું છે તે પાર પાડવા, ન્યૂ ઝીલંડ અને ભૂમધરેખાની વચ્ચેના પાંચ દ્વીપમંડળો, જેને મિલેનિશિયાનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું, તેના લોકોને ખ્રિસ્તીધર્મનો ઉપદેશ કરવાનો વખત આવ્યો છે, અને ત્યાર પછી આર વર્ષ સુધી તેનો ધણો વખત આ ધર્મપ્રચારના કામમાં રોકાયો. પ્રથમ આ સાહસના કહાવણ અને ઉપયોગીપણા વિષે મતભેદ હતા; કેમકે ઈરેલ લોકો એ સાહસને એટલું બધું કલ્પનારૂપ ગણતા હતા કે તે લાગ્યે જ અનુભવમાં મૂકી શકાય. તેને માટે તેમનો દોષ કદાચ નહિ.

જે મિત્રોએ તેને દલીલથી સમજાવ્યો કે એમાં તમારા જાનને જે ખમ રહેલું છે તેમને એણે આ પ્રલક્ષપ્રમાણથી જવાબ દીધો કે “ ત્યાં વેપારી લાભને અર્થે જ્યાં ત્યાં ધર્મપ્રચારકે આત્મવૃત્તિનો વેપાર કરવા જવું

* સિડની રિમથે મરકરી કરવાની પાતાની રીત પ્રમાણે એક પવમાં કહ્યું, “ ન્યૂ ઝીલંડના ધર્માધ્યક્ષે ત્યાં મનુષ્યાદારી સરકારોને માન આપવાની તૈયારી કરી, ત્યારે મેં તેને શીખામણ મોકલી તે એ હતી કે તેમને આ પ્રમાણે કહેવું. “ સહેજે, મારા મેજ પર આપના રવાદને રૂથે એકું કઈ નથી તેથી હું ધણો દિલગીર છું, પણ આપને માલમ પડશે કે કયાઈ પર પુષ્કળ શીતલ ધર્માધ્યક્ષના સહાયકારીઓ અને ઉણ્ણ પાદરીઓ છે. ” અને આ યાદી ગોઠવણ છતાં પણ તેના પરોણાઓ ભોજનને અન્તે તેને (ધર્માધ્યક્ષને) પણ આઈ જાય તો, મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે “ ખરા દીલથી મેં આશા રાખી હતી કે તે તેઓથી ભિન્ન મતનો થશે. ” આ ઉદ્દેશ વિચારમાં તે મારી સાથે ખરા દીલથી મળતો આવ્યો હતો જ, અને સર્વ જાગૃતનો વિચાર કરતાં તેણે આ એક ઉપયોગી સૂચના વિચારી હતી અને તે સારા લાવથી મનમાં રાખશે. ” પુસ્તક સિડની રિમથનું જીવનવૃત્તાન્ત, પુ. ૧ પૃ. ૩૮૬.

વેત્તએ. ” પોતાના પિતાને તેણે લખ્યું કે ‘ ધર્મપ્રચારકની ફરજ છે કે તેણે વ્યક્તિતા અને નિશ્ચિત લયમાં પડવાથી જ માત્ર ઓછું, છેવટમાં છેવટનું સાહસ કરવું. આ ટાપુમાં કદ પહોં કતેલ મેળવવી હોય તો થોડુંક જોખમ માથે લેવું જ જોઈએ. ”

બેશક જોખમ તો ધારું જ હતું, તેનું મુખ્ય કારણ એ કે નાના વદાણ પર કાંઈ પણ જનનું દર્શીઆર સખવાની તે રજા આપતો નહોતો; અને એક પ્રમંચે ન્યૂ હેલિગ્રીસમાં મેલિકોલોમાં એમ જણાવ્યું કે “ થોડાં વર્ષ રહીને જે હુદૂશા ઇ રોમંગામાં વિલિયમ્સની યજ્ઞ હતી, અને થોડાં વર્ષ રહીને જે હુદૂશા પૂકાપમાં પેરેસનની યજ્ઞ તે હુદૂશામાંથી એ અને એના મહાપત્ર પુરુગો (ટેડેલ અસ્કિનના સખદો વાપરીએ તો) સંપૂર્ણ શાંતચિત અને માનનીય વૃત્તિ સિવાય ખીજા કશાથી અચ્છા નહિ. ”

તમે તમારી પોતાની અધિકારબૃત્તિ વિગે બેદરકાર રહો છો અને ઘણી બાબતમાં માથું મારો છો, એવી ખીજી જનની હરકતની સામા દલીલ તરીકે તેણે એવી ધારણા દર્શાવી કે આખા મિલેનીશિયા ઉપર હું અને દેખરેખ અને તપાસ સખવાનું કામ કરી શકું એટલું જ નહિ, પણ તેમ કરવાથી ન્યૂ ઝીલંડના મારા પોતાના કામમાં મને ઘણા જ લાભ થાય. માંડે ઉદય એ દર દીપમાં ત્યાંના કાળા રહેવાસી વિગે જાનુલાવથી ઉતકંઠિત છે અને બાળે ધમ્મિરે પોતાની દીર્ઘદષ્ટિમાં મને આવેા સંપૂર્ણ નાવિક ખનારીને મારા માર્ગ પર્યંત જેવાં ઊંચાં મોઝાં પર અને માંડે ઘર સમુદ્ર પર નક્કી કર્યું ન હોય એમ મને લાગે છે.

પૂજ્ય જોન કોલરિજ પેરેસન, ધર્માપ્ત સોલિવનની મદદે ગયો. આ ખીજો ઉદારવૃત્તિનો અને આત્માર્પનવૃત્તિવાળો પ્રણ હતો. સ્વદેશમાં તે માનવંત ડાંની પદ્ધતિએ વખો લેાન, પણ તેણે ધર્મપ્રચારનું કામ કરવું વધારે પડેલ કાપું. તે ૧૮૫૫ માં ન્યૂ ઝીલંડ જવા નીકળ્યો. ટેડેલ કુકે શોધી કાઢવા પછી સ્વચિત જ કોઈ ત્યાં અયું હોયએવાં દીપમંડળોના રહેવાસીઓને ધર્મોપદેશ કરવા તેને નીચ્છા. એ લોકો મનુષ્યાતારી છે એવી એમની ખ્યાતિ હતી. ઓસ્ટ્રેલિયાના ઈશાન વાંકની આસપાસ એ ત્રીજું મંડળ હતું અને તેમાં ન્યૂ હેલિગ્રીઝ, બુકૂસ ટાપુઓ, સોલોમન, અને સેન્ટા ક્રૂઝના દીપો આવ્યા હતા. રહેવાસીઓ મિલેનીશીઆન અથવા તો તેમની ઉત્પત્તિ અને રહેવામાં દરસીઓનો ઘણો અંશ હોવાથી શ્યામ દીપવાસીઓ, કહેવાના.

કેટલોક વખત ન્યૂ ઝીલંડ રહ્યા પછી, ત્યાંની ભાષાઓ શીખ્યા પછી, અને ધર્મપ્રચારકમંડળીનું બંધનનું સાંકડું ' દક્ષિણ ક્રૂમ ' નામનું વહાણ ચલાવવાના હેતુથી વહાણવટીનો ધંધો શીખ્યા પછી ધર્માધ્યક્ષસહિત પેટ્રેસન મોર્ફો ક્ષીપ જન્મ નીકળ્યો. પછી તે સ્કૉટલેન્ડ પ્રેસિમીટીરીઅન ધર્મપ્રચારક મંડળીના કામમાં શેકાઈ આવ્યેટ્યૂમ ગયો. પછી જ્યાં વિલિયમ્સને મારી નાંખ્યો હતો, એવા એક અવર્લુનીય સૌંદર્યયુક્ત વનસ્પતિવાળા ટાપુ એરોમંગામાં તેઓ ગયા. ત્યાર પછી સેમોઅન શિશુકોને મારી નાંખ્યા હતા તે ફેટે ગયા. તે વહાણ ૪,૦૦૦ ફૂટ ઊંચી, પર્વત જેવી સાંકળ સાથે એસ્પિરિટુ સેન્ટો નામના રમણીય ટાપુ આગળ ગયું. પછી તે વહાણ રેમાયલ ટાપુ આગળ થોડું, એટલે તે ધર્માધ્યક્ષ અને તેનો ભાઈઅંધ ઉપદેશક કિનારા પર તગતા ગયા અને દેશીઓ, મેરેરીસ હતા, તેમની સાથે તેમણે મૈત્રી આંધી. એ ટાપુમાંથી કેટલાક છોકરાને ન્યૂ ઝીલંડમાં સેન્ટ જોનના વિદ્યાલયમાં શિક્ષક તરીકે ફળવણી આપવા લઈ ગયા.

પછી વહાણે સોલોમન ટાપુમાં મેરા આગળ બંદર કીધું. ત્યાં માલમ પાણું કે લોકો મેઓરિ ભાષા બોલતા હતા, તોપણ ખસારીઓએ તેમને અશ્રેણ ભાષાના ખરાબમાં ખરાબ અને તિરસ્કારપાત્ર ગ્રન્થો વિશે જ્ઞાન આપ્યું હતું. ત્યાર પછી જે દ્વીપસમૂહ તેમણે જોયો તે મોટા દ્વીપ સેન્ટા ક્રૂઝ હતો. દેશીઓ રનાળુ અને કમળનાં જ્યાં પાંદડાંવાળો ' ટેરો ' નામનો છોડ લઈને નાના હોડકામાં આવ્યા; પણ તેમની સંખ્યા એટલી ઘટી હતી કે કંઈ પણ શાંત કામ થઈ શક્યું નહિ. તેઓ તે દ્વીપની ગરેબર આસપાસ વહાણ મૂકી ગયાં અને તે મોટા જવાહરમુખી પર્વતનો અળનો દેખાવ તેમણે જોયો. ધર્માધ્યક્ષ પેટ્રેસન મરણ પામ્યો તેથી તેનું શૌક્યુક્ત સ્મરણ કરતા. તેઓ મુકાપૂર્માં ગયા. દેશીઓ હાડીમાં બેસીને આવ્યા અને રાટલીના જેવા સ્વાદવાળાં ફળ અને નાળીએર લાવ્યા. ટેલુઆ, વેનિકોરા, અને અન્ક દ્વીપસમૂહ તરફ ધણું લાંબુ પર્યટન કર્યા પછી ' દક્ષિણ ક્રૂમ ' વહાણ ન્યૂ ઝીલંડ પાછું ફર્યું.

આ સ્થાને પેટ્રેસનનો ધર્મપ્રચારનું કામ કરવાનું હતું. તેણે ઘેર પત્ર લખ્યો તેમાં કહ્યું કે " દ્વીપવાસીઓ ફર છે એમ માનશે ના, તેમની મનોવૃત્તિઓ પ્રેરણ છે ત્યારે તેઓ બેશક લયંકર કૃત્ય કરે છે, અને લગભગ સર્વ પ્રમંચે મનુષ્યાહારી થાય છે, અર્થાત, યુદ્ધ થયા પછી હુમેશ તેઓ મનુષ્યાહારનો ઉત્સવ કરશે, બીજે પ્રમંચે નહિ. પલુતમે તેઓ સાથે સારી પેટે

અને હાપલુથી વર્તેશો તો હું ઘાઈ છું કે તેમની મુલાકાત લેવામાં એટલે, પ્રથમ પ્રસંગે, માત્ર કિનારા પર ગતરવામાં, બીજો પ્રસંગે, હદાય દેશીઓના મામડામાં જવામાં, ત્રીજો પ્રસંગે કિનારા પર મુલાકાત, ચોથો પ્રસંગે દશ દિવસ માળવામાં, અને એ પ્રમાણે વતેવામાં લાગેજી કંઈ પણ કામ છે.”

દેશીઓને શિખવવાની પોતાની મૂળની રીતિ તેણે વર્ણવી. મનુષ્ય ઇશ્વરાકૃતિમાં સર્જાયો છે એ ખરી વાતને તે દર રીતે વળગી રહ્યો. સિડનિમાં ઉપદેશ કરતો હતો ત્યારે તેણે કહ્યું, “ આ પ્રેમભાવ એકવાર મનુષ્યના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય, તો અવશ્ય તેના ગતિલાઠાઓમાં ફેલાવવો જ લેખકે.....

પ્રેમ સર્વનું જીવનતત્ત્વ છે. આકાશના દરેક તારામાં, સમુદ્રના અકથ્યકથિત, પ્રકાશ-માન મોઝાંમાં, ક્ષેત્રના દરેક પુષ્પમાં, ઇશ્વરે સર્જેલા દરેક પ્રાણીમાં, અને સર્વથી વિશેષ, મનુષ્યના દરેક આત્મામાં રહેલી, પ્રેમવૃત્તિ સર્વના મોટા સર્જનાર અને રક્ષણ કરનારની ખુબી અને પ્રીતિને પૂજે છે અને તેનું સ્તવન કરે છે.”

તે કહે છે કે “ મારા પ્રિય પિતા ડેનિસન યુવાનત્વ વિશે ધણી ચિન્તાથી કાળે છે. અરે પ્રભુ ! વાદવિવાદની કાન ફેરી નાંખે એવી જૂમની બહાર રહેવું, અને એ ક્રોધયુક્ત તકરારમાં જે દ્રવ્યની વગરવિચારે ખુવારી થાય છે તે દ્રવ્યની અતિનૃબ્ધ્યા રાખતા હજારો મનુષ્યોને જોવા એ ઇશ્વરનો આભાર માનવાનું કેવું મોટું કારણ છે ! આ મર્તિપૂજક લોકોને જોવાથી હાઈ ચર્ચ કે લો ચર્ચ કે ઝાડ ચર્ચ કે એવા કાઈ બીજા વિશેષ નામના ભેદભાવ ઉત્પન્ન થતા નથી, પણ સર્વ ભેદ ભૂલી જવાની તીવ્ર હચ્છા અને વધારે સાદી પદ્ધતિમાં પાછા કરવામાં વિચાર સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવ પામે છે.”

દરેક મુસળી આશા રાખતો, અને કાઈ પણ પ્રકારના ભયરહિત, પરિસન મુલાકાત કરતો કરતો મિલેનીશિયન ટાપુઓમાં ગયો. તેને પુરુગોએ અને સ્ત્રીઓએ ઘણું માન આપ્યું. સ્ત્રીઓ હાજર હોય, ત્યારે પોતે સફીસલામત છે એમ તે જાણતો. લોકો પર વિશ્વાસ રાખી તેણે દરેક કાર્ય કીધું. તે હુંટરપૂર કાલ્વ ફેરીને કુટ્ટામાં કિનારે ગયો. પછી તે ક્વેરેએંગા ગયો. ત્યાર બાદ તે ફેરીના ટાપુમાં ગયો. અર્ધિ લોકો એ દરિયાના ભાગમાં જંગલીમાં જંગલી કહેવાતા હતા. તેઓ મનુષ્યાદારી હતા, અને ‘સાવત્ર સોવદીન’ નામનું વહાણ એ ટાપુ પર ભાંગ્યું હતું, ત્યારે તેના બધા અધારીઓનો તેમણે આહાર કીધો હતો. તેઓ નવ જણને એકદમ ખાઈ ગયા હતા અને બાકીના નવને પોતાના મિત્રોને જાણીત તરીકે મોકલ્યા હતા.

૧૮૬૧ માં જોન કોલરિજ પરિસન મિલેનીશિયન કીપના

ધર્મપ્રચારક અધ્યક્ષની પદવીનો અંરકાર થયો. પૂર્વની પેઢે તેણે પોતાનું કામ કર્યા કર્યું. તે ઘણીવાર મોતના બેખમમાં હતો. તે દેશાંતરમાં એકઠો અને સસ્તરહિત કરતો. તેઓએ એરી તીરથી તરત જ તેનો અન્ત આણ્યો હોત. પણ તે હમેશા આનંદી અને ઉત્સાહી હતો. તે કહે છે કે “હું ધર્મરતો પાડ માનું છું કે હું સુખની ઘણી દહ ગાળનો ઉપર આધાર રાખી શકું છું; અને તે સર્વમાં સુખ્ય એ છે કે ધર્મર સર્વ જુએ છે અને અંપૂર્ણ રીતે ગળે છે. તે દ્વીપવાસીઓને જુએ છે, અને મારાથી કેટલે બધા અપાર વધારે દરમતે તેમને આહે છે! મને વિશ્વાસ છે કે તે મને તેમની પાસે મોકલે છે. તેમના પ્રત્યે એની હજી અમલમાં આજુવાના મારા પ્રામાણિક પ્રવત્નોને તે આશીર્વાદ દહ સકળ કરશે. મેસેનેરિયામાં જાનપ્રકાશ નીકળવા માંડ્યો છે અને એ વિચારથી હું ઉત્તજન પામું છું; અને એ પૂર્ણપ્રકાશ મારા વખતમાં નહિ થાય તેની શીકર નહિ એમ સ્મરણ કરું છું. મારે માત્ર ઉલ્લેખ જરી રાખવો જોઈએ.”

વળી તેને મદદ કરવા જે માણસો મોકલવાનાં હતાં તેને વિષે જોણની વખતે તે કહે છે કે “જે મનુષ્ય પરવાળાવાળા દ્વીપો અને નાળાંએર વિષે કાલ્પનિક વિચાર બાંધે છે તે ખીલકુલ નિરુપયોગી છે; જે પુરુષ આત્માર્પણ કરે છું એવો વિચાર કરે છે તે પણ કદી સાધશે નહિ; જે માણસ કોઈ પણ પ્રકારના કામ વિષે તે ‘ગૃહસ્થને લાજ લગાડનાર’ છે એમ ધારે છે તે માત્ર વિદ્વંસ થશે અને પોતે જે કામ અધમ ગણે છે તે કામ ધર્માધ્યક્ષને કરતો જોઈ તેને એવેની ઉત્પન્ન થશે. ધર્મરકૃપાથી ખરો માણસ જહાર નીકળી આવશે તો આપણે તેનું કેવું સન્માન કરીશું અને જે કામનાં પુષ્કળ કાવાણુ દિવે આપણે જાણીએ છિયે તેવું ખીજું કોઈ જાણી શકે નહિ તે કામમાં તે તરત જ કેવા સુખી થશે!”

આ દીક્ષિત ઉપદેશકો ઇંગ્લેંડ હોડતા તે કંઈ દ્રવ્યોપાર્જનને અર્થે નહિ. દ્રવ્યમાં તો તેમને વરસે માત્ર ૧૦૦ પાઉંડ આરંભમાં મળતા અને પાછળથી વધારીને ૧૫૦ પાઉંડ કરતા હતા. ખજ તેઓ દેશાંતરને દરેક ગાળત—મિત્રવ્યય રાખવાની, ધ્યાન દહ વર્તવાની, વખતસર કામ કરવાની, દ્વંદ્વ રહેવાની—અને એવી એવી ટેવો, પાડતાં શીખવતા. આ સાધારણ સદ્ગુણમાંથી કેવું ચારિત્ર્ય નીકળી આવે છે! ત્યાં ત્યાં ધર્માધ્યક્ષ ગયો, ત્યાં ત્યાં તેણે શાળાઓ અને વિદ્યાલયો સ્થાપ્યાં. દ્વીપના હાકરાઓને તે પોતાની સહાયમાં સાથે રહેવા સમજવતો કે તે તેઓની લાખા સમજે અને

તેઓ તેની ભાવા સમજે. ૧૮૬૪ માં સૈન્ટા ક્રુઝમાં ધર્માધ્યક્ષ અને તેનાં પક્ષનાં માણસોને ગોળીઓ મારી. એક પીઅર્સ નામના માણસને છાતીમાં તીરતું લાંબુ રાહું વાગ્યું; અને એડવિન નૉખ્સને ડાબી આંખમાં તીર વાગ્યું. એક હલેસાં મારનાર યંગને ડાબી કાણીની આરપાર તીર વાગ્યું. ધર્માધ્યક્ષે તીર કાઢી નાંખ્યાં અને છાતીમાંનું તીર તે લાંબો વખત શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી કાઢી શક્યા. ફિરાર યંગને ધનુવા થયાથી મરણ પામ્યો. મરતી વંજાએ તેણે ધર્માધ્યક્ષને કહ્યું, “ મને નુબન કરો: હું માફ કર્તવ્ય કરતો હતો તેથી ધણો ખુશ થયો છું.” નૉખ્સ પણ એજ વ્યાધિથી મરણ પામ્યો. પીઅર્સનો ધા ધણો તીવ્ર હતો, તોપણ તે સારો થયો.

તેણે પછી નૉર્ફોલ્ક, પિટકેર્ને, ન્યૂ હેથ્રીડીસ, ફીજી, રૉસલોમન, અને ઠાહીટિઅન દ્વીપોની મુલાકાત લીધી; અને દરેક સ્થળે સત્કાર્ય કીધાં અને નવાં નવાં માણસોને ખ્રિસ્તીધર્મમાં દાખલ કીધાં. તેણે તેમને સારું નવાં ક્ષર અને જૂના ક્ષરના સારાંશ તેમની પોતાની ભાષામાં જણાવ્યા. તે નૉર્ફોલ્કમાં હતો, ત્યારે એક નાનાકને દિવસે આકસ્મિક અધ્યક્ષપણા નીચે વીસ મિલેનીશિયનોની ટાળીએ તેના શયનગૃહનાં ગારણાં આગળ નાતાકના દિવસોમાં સ્તોત્ર ગાઢને તેને જગાજો. તે કહું છે કે “આ કેવું આનંદકારક! મારી પાસે સ્તોત્રનું પુસ્તક લાકને અને મારા મનમાં કેમલનું ભક્તિસ્તોત્ર રાખીને હું સર્જી ગયો હતો; અને હવે દેવદૂતોનાં ગીતો, અને ‘જેન્ડાઈસિ લોકાને જ્ઞાનપ્રકાશ આપવા માટે પ્રકાશ’ ના આપણને જે પરિચિત છે જે તે મોહનાં ભાષાંતરે, અને તે વળી આપણા એક મર્તિપૂજક વિદ્વાને ગાયાં તેથી જાણે દીર્ઘચર જરૂરી રહ્યો. તેમના સ્વર, સાંત મધ્યરાત્રીએ, ખીલકુલ અત્રરદિન આકાશમાં પ્રસન્ન ચદ્રપ્રકાશમાં, અને ઉપલુપ, આનંદવર્ધક હવામાં કેવા નીન અને સ્પષ્ટ લાગે છે! પછી તેમના મન પર જે મુખકારક ફરકાર થયો હતો તે વિષે વિચાર કરતો, મારા અતિસુભાગ્ય વિષે મનન કરતો કે તેને માટે હું કેવા અયોગ્ય હતો અને છું, અને કેમ્પરનાં અદ્ભુત સફલાવ, દયાલાવ, અને પ્રીતિ વિષે વિચારમાં તક્ષીન થતો હું ધણો વખત સુધી જગતો રહ્યો.”

નૂકાપામાંથી પાંચ માણસો લીધાં હતાં. જેવું અધ્યક્ષનું વહાણું તે દ્વીપ પાસે આવ્યું કે તેમણે પરવાળાના ખરાબા આગળ ચાર હોડીઓ ફરતી જોઇ. તે ધર્માધ્યક્ષને આ ગરીબ લોકો માટે દયા આવવાથી, તેને તે મજવાને નીચે ઉતારવાનો હુકમ કીધો. ચાર ખીજ માણસો સાથે તે તેમાં પેડા. હોડી પાસે ગયા પછી તે ધર્માધ્યક્ષ તેમાંની એક, જેમાં બે સરદારો અગાઉ તેની સાથે મિતલાવ રાખતા હતા તે હતા, તેમાં પેડા. તે હોડી કિનારા તરફ ગઈ અને તે વહાણના મજવાળાં માણસોએ તે અધ્યક્ષને જમીન પર ઊતરેલો જોયો અને પછી તેને જોતા ગંધ થયા.

તે મજબો ખીજ હોડીઓ સાથે રહ્યો. એક હોડીમાંથી એકદમ એક દેશી ઉભો થયો અને તેણે તે મજવાનાં માણસો તરફ એક વાર કાંઈ ગાણું કીધું. ખીજઓએ પણ તે જ પ્રમાણે કીધું. તે મજબો તેમનાં ગાણની મર્યાદાથી દૂર જાય ત્યાં સુધી તેને પાછો હસેલ્યો, પણ તેમ કરનાં પહેલાં ચારમાંથી ત્રણ માણસોને ગાણ વાગ્યાં. પણ તે ધર્માધ્યક્ષનું શું થયું હતું? તેને કિનારા પર મારી નાંખ્યો હતો. બે હોડીઓ આવતી નજરે પડી હતી, તેમાંની એક દેશીઓથી ભરેલી હતી, અને બીજી દેખીતી ખાલી હતી. દેશીઓ પોતાની હોડીમાં પાછા ગયા; અને બીજીના વચકા ભાગમાં ભાર હતો, તે આગળ ચાલી. વહાણમનિા મજબો તેને મળ્યો, અને ખજારીએ તે હોડી તરફ જોઈને કહ્યું, “આ ધર્માધ્યક્ષનાં ખગરખાં છે.” તે હોડીને પાસે લાગ્યો અને તે કાખને એક દેશી સાદડીમાં વીંટાળી લઇ લીધું. તે સાદડી લઇ લીધી, ત્યારે સૌમ્ય દાસ્યયુક્ત મુખવાળો ધર્માધ્યક્ષ નજરે પડ્યો. તેની છાતી પર એક તાણું પ્રાતરું પાંખું હતું, અને સાદડી ઉઘાડી, ત્યારે માત્ર પાંચ ધા માલમ પણ અને તેથી વધારે નહિ.

મિત્ર ધંબ કહે છે કે “આ દુષ્ટાન્તોની અફલુત, ગૃહ પુખીથી ગણે આ મુક્તદેવલના ધર્મધિપ્રાણુત્યાગીની રસયુક્ત વાર્તા ન હોય એવો વિચાર કાઠિ. પણ પુરાણના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના પર પ્રીતિ અને પૂજ્યભાવ રાખનારાઓના સર્વના મનમાં આવે જ વિચાર આવ્યો હતો કે આ જ પ્રકારનું મોત તે હમેશાં ઈન્દ્રો અને કર્તવ્ય કરવા ખાતર ઈંદ્રગી અર્પણ કરવા તે હમેશા તત્પર હતા. એ તો નક્કી છે કે એને વેરને કીધે મારી નાંખ્યો. કનીન્સલાંડના દુષ્ટ સુદારાઓએ નૂકાપામાંથી પાંચ માણસો ચારાં દતાં અને તેનું આ પરિણામ થયું !

ધર્માધ્યક્ષના મુખનું મધુર, શાંત દાસ્ય, શોક કરનારાઓને એના દોરનાર

આત્માની જોડ પડવાથી શાંતિ રાખવાનો ઉપદેશ તેમને કરવું ભાર્યું, પણ તેઓ તેની તરફ ધબ્બો વખત નંદા ઇચ્છા નહિ. બીજે દલાડે સવારે બેન કોલરિજ પેરેસનના ઇમને પારિશિક્ક મદાસાગરના પાણીને સ્વાધીન કીધું. જેમ ઇચ્છાનાં તેમ પોતાના ગુરની સેવા ઇચ્છવી હતી તેવી જ રીતે સેવા કરેતા તે ગુનન વિશ્રાન્તિ પામ્યા. મોન તેને શાંનિરૂપ હતું.

સાર પછી થલાં વર્ષ થયાં પહેલાં, ૧૮૭૫ માં રાણીનાં વદાણુ 'વર્ષ'ના આધિપતિ ગુડનો એ સેન્ટા ક્રૂઝના ટાપુની મુક્તાકાત કીધી. તે ધર્મીપક્ષના મરણનું સ્થાન ગંધા તે આગુર દનો, પણ તેને દેશીઓના ઇમારા સ્વભાવને લીધે તેમ ન કરવાની ચંનવળી મળી. તેમ છતાં પાણુ તે તે દ્વીપ પર ગિતર્યા. લોકો પ્રથમ મિત્રભાવ દસાંવતા દેખાયા. તે ફરીથી લાં મયો, પણ તેમની વર્તણુંક એવી તો વહેમલરેલી માલમ પડી કે તેણે પોતાનાં માણુસોને મહવા તરફ જવા તરત ડુકમ કર્યાં.

એક પત તેણે છેલ્લો જ લખ્યો છે, તેમાં તે એ બનાવ વર્ણવે છે. "મેં ડાખી પાણુ તરફ મૌર્વી પર ગાણુ ચલાવતો ગેયો, અને એક ક્ષણમાં જ, જેવો હું વિચારતો હતો કે એ તો દેખાડવાની ધમકી દશે, તેવામાં જ તે ગાણુ મારા ડાખા પાસામાં બોકાયું. 'ચલો મહવા તરફ' એમ જૂમ પાડી મેં તે ગાણુ ખેંચી કાઢ્યું, અને મારી પાછળ સુસવાટ કરતા પુષ્કળ તીરો આવતાં સાંલળી કિનારા પર ટૂંકી પડ્યો. મહવામાં પહોંચ્યા કે તરત જ સરવૈદ્ય આવ્યો, અને તે ધાને લાલક ઔષધિ (કાર્સિક) થી ગાળા નાંખી તેના પર મલમપદા કર્યાં. સાર પછી પાંચ દિવસ રહીને તેણે કહ્યું છે કે "હું સારી પેડે છું, મને માત્ર પીડમાં દુઃખ થાય છે ને તેથી હું નિદ્રા લઇ શકતો નથી. મને કાગળું નથી"—અહિં તેનું વચન બંધ થાય છે. તે કાગળ પૂરો કરી શક્યો નહિ.

તેને ધનુર્વાનો શેમ થયો અને તેના મિત્રોએ તેના ઇચ્છવાની સધળી આશા છોડી દીધી. તેને પોતાની લયંકર સ્થિતિની ખબર ચઇ, સારે જે માણુસનું આપું ઇચ્છન મોતની લાંબી તૈયારી જેવું હોય તે માણુસના જેવી સંપૂર્ણ શાંતિ તેણે રાખી. તેણે ઇતવક પર પોતાને લઇ જવાનો ડુકમ કીધો, અને તેનાં માણુસો તેની આસપાસ બોલી ચકે નહિ એવા ખેદમાં શિલાં રલાં હતાં, ત્યારે તેણે તેમની સાથે પ્રીતિથી અને નરમાશથી વાત કીધી અને પોતાનું અનુકરણ કરવા તેમને વિનંતિ કરી. સલાહશાંતિથી અને આરામથી તે સતતવિશ્રામ પામ્યા અને તેનું શય સમુદ્રને આધીન કીધું. આ પ્રમાણે

ને માણસની ઇંગ્લેન્ડને ધણી જ જોડ હતી તે મરણ પામ્યા. ખરાનાવિક અને ખ્રિસ્તિ સદ્ગુહરથનો તે ઉદાર નમુનો હતો.

ખીજા ખ્રિસ્તિ ધર્મપ્રચારકો, જેવા કે, જાપાન, ચીન, ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં જેસુઈસ્ટો, ઝીનલાંડ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, અને આફ્રિકામાં મોરેવિઅનો, અમેરિકાના ઇન્ડિયનોમાં પ્રથમ ધર્મપ્રચારક જોન કલિયટ, ડેવિડ ઐન્ડ, અને તેની પછી થનાર જોનાથન એડવર્સ+ હિંદુસ્તાનમાં માર્ટિન, હીબર, કેરે, અને માર્શર્મેન, બ્રહ્મદેશમાં જર્ડસનનું કુટુંબ, એમ્પીઝીનો પ્રાણત્યાગી ધર્મપ્રચારક આર્થર્સ ક્રેડરિક મેકેન્ઝી, આસ્ટ્રેલિયામાં ખ્રિસ્તિધર્મનો મુખ્ય ઉપદેશક સેમ્યુઅલ માર્શર્ડન. એ સર્વનાં પરાક્રમે વર્ણવાની અમારી પાસે જગ્યા નથી.

અરે તમે જાણીતા તેમજ અજાણ્યા ખ્રિસ્તિ ધર્મવીરો ! તમે સર્વ માનને પાત્ર છો. જે સર્વ પુરુષો મનુષ્યને ઉત્તતિમાં આણે છે, દિલાસો આપે છે, અને તેનો ઉદાર કરે એવા વિગયનું જ્ઞાન સર્વેય ફેલાવવામાં જેઓ પોતાનો વખત ગાળે છે અને ઉદ્ધમ કરે છે, જેઓ ધર્મ માટે પ્રાણ અર્પણ કરે છે, અને આ ક્ષણભંચર મંસારનાં મુખ કરતાં વધારે ઊંચા પ્રકારનાં મુખ મેળવવા જેઓ અનાથને, કાંકાં મારનાઓને, વગર મુખરેશને મદદ કરે છે, તે સર્વ માનપાત્ર છે.

* આ ધર્મપ્રચારકોનું સુંદર વર્ણન મિસ વંચકૃત 'અથેસરો, અને રથાગદોમા ગાલમ પડશે.

+ જ્યારે અધ્યક્ષ એડ્વર્સને પોતાની ધર્મસમાજની નીતિ સુધારવાના પ્રયાસ માટે કોનેક્ટિકટમાં નોનપરનમાંના દેવલમાંથી કાઢી મૂક્યો, ત્યારે તે સ્ટોન-ખિજમાં દરિયોને ખ્રિસ્તિધર્મનો ઉપદેશ કરવા નીકળ્યો. ત્યાં તે ૭ વર્ષ રહ્યો અને તેની સીએ તેને તેના કામમાં મદદ કરી. એ દર્મિયાનમાં તેણે ધણા જ વિચારચક્ષુ અને કિમતી ગ્રન્થો રચ્યા. તેને કાઢી મૂકવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે:- તેની સમાજના કેટલાક તરણ પુત્રોએ કેટલાક અનીતિના અપેક્ષીય ગ્રન્થો મેળવ્યા હતા અને ખીજને તેનો ચેપ લગાડવા ફેલાવ્યા. એડ્વર્સે પોતાની આજ્ઞા તથેનાં મુખ્ય માણસોને બોલાવ્યાં અને તેમને આ દૃત્યો વિષે કહ્યું. તેણે જે માણસો સામેલ હતાં તેમનાં નામ દીધાં. એમ જણાવું કે સહેરમાં લગભગ સઘળાં કુટુંબોને એ બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હતો. સમાજના ઉપરીઓએ તે ધર્મોપદેશકની અતિશય ગર્વ અને તિરસ્કારથી અવગણના કરી; અને આપરે તેને ૨૦૦ વિકરૂદ મતે (જેના પક્ષમાં માત્ર ૨૦ જ માલ હતા) કાઢી મૂક્યો. દરિયોમાં તેના ધર્મપ્રચારકલ્પનનું આણું કારણ હતું.

મકરણ ૧૩. પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાલાવ.

કોઈ પણ પ્રાણી માટે જેને તિવરકાર આવે તેનામાં એવી શક્તિ છે, કે તે તેણે કરી વાપરી નથી.

પ્રતિસ્પર્ધ.

શ્મતીચાળ ઘોડેસ્વારોએ પાસેથી ઘોડો દોડાવતાં મારા હારણનાં યચ્ચાને ગોળી મારી છે તેથી તે મરી જશે. દયારહિત પુસ્તકોએ તને મારી નાંખ્યું છે, તે શિક્ષિ પામી શકશે નહિ. જીવતાં તે કદી એમને કરી હતલ કીધી નથી. અરે! તારું મોત એમને કરશે કાયદોક્તો પણ નથી.

માર્ષેલ.

દરેક પ્રાણીની દૃષ્ટિમાં દયાલાવતું અંધું સ્વરૂપ અને એક અદ્ભુત પ્રકારનો ચળકાટ જ તેમાંથી તેમને આપણી આજ્ઞામાં શાખવાના વિચિત્ર શક્ત્યપર્યન્ત તેમની અંદાજી જણાવ આવે છે, તેથી તેઓ મનોવૃત્તિની જાખતમાં નહિ, તોપણ પ્રાણી તરીકે આપણા નતિલાઈઓ છે એમ દાવો કરે છે.

રત્નિન્ન.

મુંગાં પ્રાણી, પક્ષી, પશુ, ઘોડા, અને જે સર્વમાં જીવ છે તે સર્વે પ્રત્યે કેટલી બધી કૂરતા થાય છે! રોમન અસિકીડોકો જતા રજા છે, પણ સ્પેનની જ્વલમંદોલક કેલિંગ રહી છે. જેવી રીતે રોમન સ્ત્રીઓ અસિકીડોકોને જાહેર રંગબૃમિમાં લોહીચૂતા અને મરણ પામતા જોઈને આનંદ પામતી; તેવીજ રીતે જે તમાસાથી અંગ્રેજી યોદ્ધાઓને ગીતરી ગટે છે અને કંટાળી જાય છે તે જોઈને અતિદર્પ પામી સ્પેનિશ સ્ત્રીઓ તાળી પાડે છે. કૃષ્ણેલેરોએ કહ્યું છે કે “એ આપણે કમૂલ કરવુંજ પડે છે અને તે ખેદ સાથે કમૂલ કરીએ છીએ કે સ્પેનમાં પુરુષ તેમજ સ્ત્રીઓ જનાવર પ્રત્યે બાપ્યે જ કંઈ પણ દયા દર્શાવે છે, અને નીચલા વર્ગના લોકોમાં દયાલાવ છે જ નહિ.”

પણ આપણે પવિત્ર થયા નથી. ઘોડા જ વખત ઉપર જ્વલમંદોલક કેલિ આપણી એક જાહેર ગમત હતી, કુકુટપુદ્ધ અને બેન્ગર ને ઉશ્કે-

* (કુતરા વડે) આખલાને ખિજવવાની જાંબલી ગમત.

+ ગરોળ, હુંકા, જ્વલ પગવાળું એક નતવું જનાવર. એ કોલા જેવડું દોય જ અને એનો શિકાર કુતરા આતુરવાથી કરે છે. એને ઉશ્કેરી કુતરા વડે શિકાર કાવવાની જાંબલી ગમત.

રવાની રમત આપણા વખત સુધી સાધારણ હતી. એ રમતોને તંબર તેમજ ગરીબ ઉત્તેજન આપતા. ૧૮૨૨ માં પ્રાણીઓના મિત્ર. ઝેલ્ચેના રિચર્ડ માર્ટિને એક કાવદા સ્વાયવામાં ફતેહ મેળવી, તેથી એક સામાજિક ગંધનથી પ્રાણીઓને હક્ક પ્રાપ્ત થયા, નેમ્પણ બે ન્યાયાધીશોએ પોનાની આગળ એક કામ ચલાવ્યું તેમાં એમ જાહેર કીધું કે એ પ્રાણીરક્ષક કાવદાના કાલનો વૃષ્ટને હક્ક નથી.

. . . ૧૮૨૬ માં વૃષ્ટસંશોભક કેલિ ગંધ કરવાના કાવદાને ખરડે આમની સભાએ. ૨૮ વિરુદ્ધ ૭૩ વધુમને રદ કીધો. પણ લોકમતનું બળ વધતું ગયું તે એટલે સુધી કે વૃષ્ટસંશોભક કેલિ માત્ર ગરીબ લોકોની જ ગમત રાંકી, છેક ૧૮૩૫ ના વર્ષમાં એક કાયદે પસાર થયો તેથી એ કેલિનો અન્ત આવ્યો. માર્ટિનના કાવદાને પરિણામે વધારે પ્રાણી પ્રત્યે ક્રૂરતા બંધ કરવાની મંડળી સ્થપાઈ. પ્રાણીઓને કાવદાના રક્ષણ તથા મુક્તિ, પણ ફેટલાક દુર્ભાગી તેમથી ખાતલ કરવામાં આવ્યાં. હજી ક્રૂરતા ધણી અવશિષ્ટ છે.

દાખલા તરીકે પક્ષીઓને ખાતલ કીધાં હતાં. કુશુલર તરફ કેવી ક્રૂરતાથી વર્તે છે તે જોવા એક કુમારિકા દિવસે મ કાર્થ પણ પુરુષો માત્ર હર્લિંગ્હામ જ્યાની જ જરૂર છે. તે આપણ પક્ષીઓને ગંધનમાંથી છૂટા કરે છે, તેને ગોળાથી મારી નાંખવાની સરત થાય છે, ને તેથી સ્ત્રીઓનાં કપડાં સ્પર્શથી ફગાય છે. સ્પેનમાં વૃષ્ટસંશોભક કેલિમાં જેવી તાળી પડે છે તેવી જ આ રમતમાં પણ ખુશીની તાળી પડે છે. તે વીધેકું પક્ષી, તે લાંગેલા પગવાયું પક્ષી, મુદ્દભૂમિની બહાર જાડી જ્યા તદ્દનીર કરે છે, કોઈક છુપી જગ્યાએ જીતરી પડે છે, અને લાં લાંબો વખત કષ્ટ પામી મરણ પામે છે. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પુત્ર પુત્રીઓને દયાલાવનો આવો જ બોધ આપવા ખુશી છે !

સ્ત્રીઓના પોશાકમાં પક્ષીની પાંખો ધાસવાના આવથી પક્ષીઓના બેાગ ફરી વળે છે. “ હિયા કુમતી સ્ત્રી ” નો શોખ મૂકે પાડવા પક્ષીની પાંખ માટે સઘળા દેશોમાં પક્ષીઓને ગોળાથી મારવામાં આવ્યાં છે. ‘રોફ્ટેટર’ નામનું પત્ર એક લમ વર્ણવે છે, તેમાં કન્યા તરફની અગીઆર સ્ત્રીઓએ હંસનાં ફાં અને રાનીહાતીવાળી ચરલીનાં પીંજાંની કોરવાળા પોશાક પહેવાં હતાં. આ એક લમ માટે કેવી પક્ષીની ફતેહ ! ચલીઓ લોડીચલી

* ૨૫ મી માર્ચ, ને દિવસે કુમારિકા મેરિને દેવદૂતોએ અભિનંદન આપીને તેનો વાર્ષિક રસવ.

હરી. પણ સ્ત્રીઓ ધારા પ્રમાણે કપડાં ન પહેરવા કરતાં કતલ કરવા દેવી વધારે પમદ કરશે.

પણ વેપારને અર્થે પક્ષીનો નાશ કરવાનું કામ હાલ એટલું બધું વધી ગયું છે કે તેથી ઈશિરે સર્વેલાં ફેટલાંક સર્વથી વધારે સુંદર પ્રાણીઓનો ખીલકુલ નાશ થઈ જવાની ધારતી રહે છે. ગણગણ કરતાં પક્ષી, જલગ્રામી પક્ષી, લાવરી, છુસ્ખુલ, સર્વેને ગોળી વડે મારી નાંખે છે. લંડનના એક પક્ષીના વેપારીને ૩૨,૦૦૦ મુઝેલાં ગણગણ કરતાં પક્ષી, ૮૦,૦૦૦ જલચર પક્ષી, અને ૮,૦૦,૦૦૦ પાંખની બેડ, એટલો માલ, આડતીઆએ એકી વખતે મોકલેલો મળ્યો.

ફેટલાંક વર્ષ ઉપર “ પ્રસવના સમયમાં વન્ય પક્ષીના રક્ષણને માટે ” રાષ્ટ્રીય પરિષદે એક કાયદો પસાર કર્યો, અને ત્યાર પછી “વન્ય મરધાના રક્ષણને અર્થે” એક કાયદો પસાર થયો. પણ એ કાયદાથી લાગ્યેજ કંઈ પણ અસર થઈ. હજી પણ વન્ય મરધાને સ્ત્રીઓના શોખ માટે મારી નાંખે છે, છેલ્લા માસે જે પ્રસર્થાં છે તેમના એક “પ્રદર્શિત વન્ય પતંગોની પાંખની દારણવાળી” સ્ત્રીઓની દરેશજની ટોપી છે. સ્ત્રીઓને જૂપણનાં સાધન સ્વદેશમાં ન મળે તો તેમને માટે પૃથ્વીને છેડેથી તે શોધી લવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જલગ્રામી પક્ષીની પાંખનો રંગ અતિ સુંદર હોય છે. તે પક્ષી પુષ્કળ માત્રમ પડે છે, તેમને ઈંગ્લેન્ડમાં વેચવા સારૂ મારી નાંખે છે.”

* એક “સુષિલોદર્શને ચાહનાર” જેરપુરથી લાહોરના એક વર્તમાન-પત્રમાં લખે છે કે “જે દિવસ પહેલાં સાંજે હું એક મોઠા સરોવરને કિનારે ફરતો હતો એટલામાં વિચિત્ર આકૃતિની ટોપલી પાસે હતી એવાં જે માણસો મને જોતાએક મળ્યાં. મેં તેમને પૂછ્યું કે તમે કોણ છો અને શો ધર્મો કરો છો ? તેના જવાબમાં તેમણે કહ્યું કે ‘અમે મદ્રાસથી આગ્યા છિયે અને પક્ષી પકડનારા છિયે.’ ‘કહ નતના પક્ષી ?’ ‘જલગ્રામી.’ ટોપલીમાં તેમણે ૨૦૦ જલગ્રામી પક્ષીનાં પીંજાં જતાગ્યાં અને કહ્યું કે અમે મદ્રાસ જઈશું ત્યારે આના બદલામાં અમને ૮૦ પાઉંડ મળતે. તેમણે કહ્યું કે આ અમારો વરસોવરસનો ધર્મો છે. આપું વરસ આખા દેશમાં અમારી ટોળીઓ ફેલાયલી હોય છે, અને પીંજાં ઘસંડ મોકલાય છે. તેઓ દક્ષિણ વરકને રરતે જતા હતા તેથી મેં પૂછ્યું કે તમે ગુજરાત જવાના છો ? તેઓએ કહ્યું, ‘ના, અમને ત્યાં ધર્મો કરતાં અટકાવે છે.’ ભલા ગુજરાતીઓ ! હું આસા સપ્તું છું કે તેમનો દાખલો બિદિથ હિંદુ-સ્તાનના ખીલ લાગેના લોકો લે, અથવા ન લેતા હોય તો તરત લેરો; કેમકે ને આ સુંદર પક્ષીનો જાણીણુને કાપેલો નાશ લાગેા વખત સુધી ચાલ્યા કરશે, તો વન્ય પક્ષીઓમાં એક સુંદર પક્ષી વહન સૃષ્ટિમાંથી જન્મ રહેશે તેને માટે આપણે અવરથ શોક કરવાને કારણ મળશે.”

નીચલા વર્ગના અંગ્રેજી મુસાફરો પક્ષી અને શિકારનો તદ્દન નાશ કરે છે તેને માટે અંગ્રેજ લોકો નોર્વેના લોકોના તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે. ક્રિશ્ચિયાનીઆનું ' પંચ ' આપણા દેશીઓ વિષે કહે છે કે " ઇંગ્લંડ રાજનીતિમાં લાભ લેવા હિંમત ધરતું તે સમય ગયાને ઘણો વખત થયો છે. સાર પ્રજા તે બરાબર ઉધે છે. (કદાચ રૂન્માર્કના મુંબઈમાં ક્સાઈ બેન રસસૂત્રી રાજનીતિને આ કટાક્ષ લાયક પડે છે.) આખો દેવ હિનાળો દરેક અંગ્રેજ જડને અમને કનડવાને અત્રે આવે છે, અને માજલાં પકડે છે, ગોળીબાર કરે છે, નાશ કરે છે, તેથી અમારા બધા શિકાર તરત જ ખીલકુલ જતો રહેશે."

અંગ્રેજ મુસાફરોનાં ટોળેટોળાં ગાય છે તેથી સ્ટેશિંગ (નોર્વેની રાષ્ટ્રીય પરિપદે) એક કાયદો પસાર કરીધો છે, તેની રૂઠ્ઠાં કાંઈ પણ પરદેશીને બંદુક કે માજલાં પકડવાની લાકડી, પરવાના સિવાય, લઈ જવાની મના થઈ છે. વન્ય મરઘાં અને શિકારનો નાશ કર્યા વિના નોર્વેના રાષ્ટ્રીય સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરવો જ બસ છે. કાયદો અતિસખ નાશ થનો તો બેસાક અટકાવશે જ.

આ દેશમાં લાવરી ઘણી પકડવામાં આવે છે. સરકમાં, લંકનાહીધમાં ત્રણ દિવસમાં ૨૪,૦૦૦ લાવરી પકડી અને તેનાં લક્યાં, જે અકરાંતીઆનું સ્વાદિષ્ટ ભોજન છે, તે ગનાવવા લાંડન મોકલી. પરંબર લાવરીનાં લક્યાં ઘણાં લોકપ્રિય થયાં છે, અને દેશમાં તેમજ પરદેશમાં એ પક્ષીઓને જ્યાં-યાં પકડવાને દરેક સાધન ચોળવામાં આવે છે.

એક સત્યુરુમે લાવરીને ગમાવવાનું અને અકરાંતીઆને નાહિંમદ કરવાનું કામ શી રીતે માથે લીધું તે અમે વર્ણવીએ. માત્ર થોડાં જ વર્ષ ઉપર એવર્ડીનની પાસે એ બનાવ ગળ્યો. માર્ચના મધ્યભાગને શુભારે એક લારે બરફનું તોફાન થયું. દેશના મધ્યભાગમાં વસનારાં પક્ષીઓને અસહ્ય હવા, ધરદી, અને કુધાને લીધે દરીઆ કિનારે નાસી જતું પડ્યું. જેવી રીતે લાવરીને જનીન પર ગતરતાં પહેલાં વિશેષ તરેહથી પાંખો હલાવવાની ટેવ છે તેમ તેઓ પાંખો ફૂડાવતી નગરે પડી. સમુદ્રકિનારાનાં ક્ષેત્રે લાવરીથી સ્થામ જેવાં દેખાવાં.

ઘણા લોકો તેને ભુદી ભુદી રીતે પકડ્યા અને ગોળી મારવા ગયા. પકડાવતી લાવરીની મુખ્યા ઘણી મોટી હતી. શિયાળાની રૂઠ ઘણી મઠ હતી તેથી પક્ષીઓનાં બેઝાં બધામાં હતાં. તે સર્વે નર અને માદા હતાં. ગરીબ

આપણાં પક્ષી ! દુઃખના દિવસથી તેઓએ પોતાનું નસીબ સાથે અજમાવવું પડ્યું હતું. જે સત્પુરુષ વિષે અમે વર્ણન કરીએ છીએ તેને એક જંગલી મનુષ્ય એક લાવરી વેચતો માલમ પડ્યો અને તેના પગ આગળ તેણે આપું પાંજરું ભરેલું લાવરી જોઈ. એ તો બરોબર કલકતાના બેકેક હોલક જેવું હતું. નારી જવાના ગાંડા પ્રયાસમાં તેઓ અતિશય મથન કરતી હતી અને એક ધીમને હસેલો ભારતી હતી. આ જોઈને તે સત્પુરુષની મનોવૃત્તિ અતિશય પ્રેરાઈ. તેણે તમામ લાવરી ખરીદી લીધી અને તેમને વધારે મોકળા-શથી રાખવા વધારે મોકલી. પછી તે આ અપમાનકારક વેપાર અટકાવવાને હંધ પહુ ધઈ શકે કે નહિ તે જોવાને પ્રાણીઓ પ્રત્યે દૂરતા અટકાવનાર મહાત્મા મંત્રીને મળ્યો પહુ તેને માલમ પડ્યું—અને તેથી તે ધણો ખિન્ન થયો—કે ૧૮૭૬ ના વન્ય મરવાના સંરક્ષક કાયદાથી આપણાં ધણાં પ્રિય પક્ષીઓનું રક્ષણ થયું છે. તોપણ નવાઈ જેવું છે કે લાવરી એ રક્ષણમાં રહી ગઈ છે.

આ ઉપરથી તેણે જાતે લાવરીનું સંરક્ષણ કરવાનું કામ માથે લીધું. જે પુરુષોને તેનો નાશ કરવા તોડરીએ રાખ્યા હતા તેને તેણે કહ્યું કે એને છવડિ આણુશો તો જે કિંમત તમને શહેરમાં શિકારી પક્ષીને વેપાર કરનારા આપે છે તે જ કિંમતથી હું એ પક્ષી ખરીદ કરીશ. એ વાત તેમણે કબૂલ કરી; કેમકે તેઓ જાણતા હતા કે શહેરમાં વેપારીને વેચીશું તો પક્ષીને મારી નાંખીને ખાઈ જશે અને આને આપીશું તો મંલાળ લેશે અને ફટાં મૂકશે. તેની પાસે જે લાવરીઓ આણી તેની સંખ્યા એટલી યધી મોટી ૧૦૦૦ ઉપરાંત—હતી કે વખારમાં પાંજરામાં લાવરીઓ હતી તે ઉપરાંત તેમને રાખવાને ગામમાં તેણે એક મોટો ઝોરડો વાપરવા રાખ્યો. પ્રાતઃકાળે તેમને સ્વર કાન ફેડે એવાં મોટા થતો અને આ ગાંધન કરનાર પક્ષીસમૂહને સાંભળવા પક્ષીનાં ટોળેટોળાં છાંપરાં પર બેસતાં.

તે મોટું જોશન જતું રહ્યું, બરફ જતો રહ્યો, અને ફરી પાછી લીલોનરી અને સ્થામ પૃથ્વી નજવે પડી. હવે આ કેદીઓને છોડવાનો સંમથ આણ્યો. તે ઝોરડાની આરીઓ ઉઘાડી મૂકી એટલે તરત જ તેઓ લવારો કરતી, ગીત ગાતી, અને દોડતી સર્વ દિશાએ દોડી ગઈ. પછી વખારમાંથી લાવરીનાં પાંજરાં શહેરની બહાર એક રમણીય સ્થળે આણ્યાં. બારણાં ઉઘાડ્યાં અને આ કેશ્યાલુકર્તા પોતાના મિત્રપક્ષીને નાસી જતાં જોવા એક બાલુએ બેઠો રહ્યો.

* મુરાજીદદીલાએ અમેજ લોકોને જે સાંકડી ઝોરડામાં કેદ કર્યા હતા તે.

તેમને જોવાથી વિસ્મય પેદા થતો. ફેટલીક એકદમ બહાર નીકળી, ઉચ્ચે બોલી અને ગીત ગાવા લાગી, અને તેમણે “અગ્નિનિત ત ગાપનકયાના પુષ્કળ ઉચ્ચા સ્વરમાં પોતાનું હૃદય ખોલ્યું.” ફેટલીકે જમીનની સપાટી ઉપર પાંખ ફેલાવી, અને પાસેના જંગલોમાં ગૂમ થઈ. આ નાના કચ્છાણકૃત્યમાં આપણા ઉત્તર તરફના મિત્રના હૃદયમાં ફેટલો બધો આનંદ થયો તેની કોઈ પણ કલ્પના કરી શકે, પણ તે બાંધે જ વર્ણવી શકે. લાવરીઓ પાસેના જંગલોમાં વસી અને ત્યાં તેમણે માળા ખાંધ્યા. તેમણે ત્યાં પોતાનાં બન્ધ્યાં પાંખ્યાં, અને તે સમયથી શહેરની આસપાસ અમુક તરેહની લાવરીનું મધુર ગાપન ધયાં કરે છે.

“તું પૃથ્વી પરથી ઉચ્ચે ઉચ્ચે અગ્નિના વાટગાની માફક બીડે છે. તું ભુરા આકાશમાં બીડે છે, અને હમેશ ગાતી ગાતી બીડે છે અને બીડતી બીડતી ગાય છે.”

મહાન સિઓનાર્ડો ડિ વિન્સ,—પક્ષી અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાભાવ માટે પ્રખ્યાત હતો, અને સ્વપતિ તરીકે, લશ્કરી ઇજનેર તરીકે, તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે, અને કળા જાણનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો, તેને પક્ષીઓ છૂટાં મૂકવા માટે ખરીદ કરવાની ટેવ પડી હતી. એક ચિત્ર પાડ્યું છે તેમાં આ ઉદાર કળા જાણનારને દ્યાનું કામ કરતો, છોડી મૂકેલાં પક્ષીઓને તેમનાં સુરક્ષાની આસપાસ પાંખ ફેલાવતાં, અને તેના પગ આગળ ખાલી પાંજરું, એ પ્રમાણે ચિત્તું છે. એ ચિત્ર પેરિસમાં લુવરનાં ચિત્રાલયમાં માલમ પડે છે.

પ્રાચીન સાધુઓને પ્રાણીઓ પ્રત્યે ધણો ગ્રેમભાવ હતો. તેઓ તેમના એકાકી મિત્ર હતા. પક્ષીઓ તેમની આસપાસ પાંખ ફેલાવતા, અને વન્ય પશુઓ પણ તેમના આશ્રય નીચે રહેતા. તેઓને કંઈ પણ ઈર્ષા નહિ થાય એમ ધારતા તેઓ દેખાતા હતા. અંધુક લઈકોઈ માણસ પક્ષીઓના વાસમાં આવે છે, ત્યારે તેઓ પણ ભય જાણે છે અને અતુભવે છે. કાગડાઓ દળ ખેડનારની આસ આગળથી ખાડામાંથી દાણા વીણી લઈ બીડે છે, અને તરતજ ગૂમ થાય છે, પણ તેઓ દાણા ખાઈને આવતા વર્ષની પેદાશમાં શુદ્ધિ કરે છે.

સર ફ્રાન્સિસના મનમાં એવો વિચાર હતો કે સર્વ પ્રાણીઓ મારા બાઈ બેન છે અને તે પોતાનો વિચાર માત્ર કલ્પનારૂપમાં જ રહેવા દેતા નહિ. પણ તેને ખરેખરી સત્ય વસ્તુના રૂપમાં મૂકતો. તે પક્ષીને પણ ઉપદેશ કરતો. સર્વ પ્રાણીઓની સાથે જાણે તેમનામાં શુદ્ધિ હોય તેમ ને ખોવતો, અને તેમનાં લિલ લિલ લશ્વજોમાં ઇશ્વરી સંપૂર્ણતાનું કંઈક ચિહ્ન કચ્છ કરવામાં

તે પ્રીતિ માનતો. એક બીજા પ્રાચીન ગાનીએ કહ્યું છે કે “ તમારું હૃદય સાચું હશે તો દરેક પ્રાણી, જીવનું દર્શણ અને પવિત્ર સિદ્ધાન્તનો ગ્રન્થ છે.”

દ્વાર્યના અખાતમાં ખાસ ખડક આગળ જુદી જ તરેહની લાગણી નેવામાં આવે છે. જળકુકડીએ તેને પાર્શ્વીનું ત્રિય વાસરથાન બનાવ્યું છે. એ ખડકની આસપાસ હોડી અને આગપોટો ફરે છે, અને ઘણા કક્ષાક સુધી નિરતર અને નાશકારક ગાળીના બાર થયાં કરે છે. જીવાન અને ધરડાં પક્ષી સંખ્યાબંધ પડી જાય છે અને ધાયલ થાય છે કે મરી જાય છે, તોપણ તેમને એમનાએમ દુર્ભાગ્ય બોગવવા નાંખી મૂકે છે. ધાયલ થયલાં, ભાંગેલા પગ કે લોહી ચૂતી પાંખવાળાં, અપંગ, નિરાધાર પક્ષીઓ સમુદ્રની આસપાસ આમતેમ ફર્યા કરે છે, અને અતિશય અવર્ણનીય વેદનાથી પીડાતાં મરણ પામે છે. તોપણ મનુષ્યત્વરહિત પુરુષો આને રમત કહે છે.

પક્ષીઓ કેટલાંક મનુષ્ય કરતાં વધારે દયાળુ હોય છે. સંકટમાં આવે છે, ત્યારે તેઓ એક બીજાને મદદ કરે છે. ઈંગ્લેન્ડ એડ્વર્ડે દીર્ઘપક્ષ જળકુકડાને ગાળી મારી, ત્યારે બે નહિ ધાયલ થયલા જળકુકડાને પોતાના ભાઈ-બંધને લેતા, પોતાની પાંખઉપર ઊંચે લઇ જતા, અને દરીએ લઇ જતા જોઇને તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. એડ્વર્ડે ઘણા જળકુકડાને ગાળીથી કાર કર્યા હોત, પણ “ તેણે તેમને ખુશીથી દયાનું કામ કરવા દીધું અને જે પ્રીતિનું અનુકરણ કરવા માલુમને પણ શરમાવાની જરૂર નથી તે પ્રીતિ દર્શાવવા દીધી.”

જંગલમાં ફરી વળી શિકારીઓની સગવડ માટે શિકારને એક ટેકાણે એકઠો કરવાની રીત ઘણે ભાગે જર્મનિમાંથી આ દેશમાં દાખલ થઈ છે. તીતર, વુર્કી, મરધાં, સસલાં, અને એવાં બીજાં પ્રાણીનાં ટાળાંને રક્ષકો આસપાસના ઘણા માછળોથી હાંકી કાઢે છે. કોઇ ઢોકેલી જગ્યાએ લાવે છે અને ત્યાં સંકોને એકી વખતે ગાળીથી મારી નાંખે છે. આને પણ ‘રમત’ કહે છે. ઈંગ્લેન્ડના મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષે કહ્યું છે કે “ નિશ્ચત મોતને માટે એક જંગલમાં હાંકી એકઠાં કરીધેલાં ૨,૦૦૦ શિકારી પ્રાણીને બે દિવસમાં અંધજ લોકો અને તેમના મિત્રોએ મારી નાંખ્યા, એમ તેઓ પોતે. એક વખત પ્રતોષપૂર્વક સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ કરતા, એવો ઇતિહાસ જે સમગ્રમાં નવાઇ જેવો થઇ પડશે તે સમય દૂર નથી એમ આશા રાખવાની હું હિંમત ધરું છું. વળી આ બંધનમાં રાખેલાં પક્ષીને, ખચવાનો સંભવ ન હોય એવી સ્થિતિમાં છૂટાં મુક્તવાં, વારંવાર ધાયલ કરવાં, અને પાંખો ફેલાવતાં અને કષ્ટ પામતાં ઊંચકી લેવાં એ બગવાન પુરુષોને એક રમત થાય છે; અને સ્ત્રીઓ

આવી રમતમાં ઉત્સવ માને છે ત્યારે એમ જણાય છે કે તેમનામાં પ્રેમ કે દયા નથી. આ તેમના મનોભાવનો આભાસ આપે છે, અને ખરેખર એ વિગે મનન કરવાથી મનને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. ”

શું ઈંગ્લેન્ડનું આજ શૈય રહ્યું છે ? નિર્દયતા અને ક્રૂરતા માટે આવી રીતે ઉલ્લેખ રાખવી એ શું મનુષ્યત્વ વિગે હિંચામાં હિંચા વિચાર છે. ! સર આર્લ્સને પીઅર સુગાં પ્રાણીઓને ધમ્મ યની ખમી રાકતો ન હોતો તેથી તેણે શિકાર કરવો છોડી દીધો, તોપણ તે મીઝાનીનું પુદ્ગ છૂટ્યો. તે પહાડુર હતો, પણ ક્રૂર નહોતો. નિરપહારી પ્રાણીઓના નિશ્વાસ અને મરતી વખતની ચીસોથી જે રમતને પુષ્ટિ મળે છે તે રમત તે નોર્થ રાકતો નહોતો. સેનાપતિ આર્લિંગ્ટોન-જે હિંદુસ્તાનમાં ખેડેડ જેવો હતો. પોતાની સ્ત્રી સાથે ઇશ્વરમાં તનદુરસ્તી સુધારવા મગો હતો, ત્યારે તેના એક મિત્રને ખખર હતી કે બોગ્લન માટે તેમની પાસે કંઈ માંસ નથી તેથી તેણે એક પક્ષીને જોળાથી માર્યું. આર્લિંગ્ટોન શિકારી હતો તોપણ તેણે ખેડથી કહ્યું, “કદી પણ પક્ષીને જોળાથી મારવું નહિ એમ મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે.” તે પક્ષીને રાંધ્યું ત્યારે તેણે તે ખાધું નહિ અને તેના મિત્રે એક મામડીઅણને તે આપ્યું, અને તે વર્ણવે છે કે “અમે જેમ બોગ્લન ધર્મ શકે તેમ કાપું.”

જૂની નાના આકારની જીંજોમાં સીનાના એલ્ફમૂસને એક સસલાને લાક લગાવતો ચીત્રેલો છે; કેમકે સસલાની પાછળ શિકારીઓ લાગતા ત્યારે તે હમેશ તેમનું રક્ષણ કરતો. નીસાસો નાંખતાં દુરજીને નોંધ વિત્રાપ કરતા અને ટીકા કરતા શોક્યુક્ત જૈંકૂવીસની માદક આ દેખાવ પર નીતિ-યુક્ત ભાવણ કરતો તેને દર્શાવેલો છે. સેન્ટ ક્રિસ્ટોમ કહે છે કે “કાંઈ માણસ પણ પદ્ધતિને કુતરા પાળે છે, અને પોનેજ પશુની અધમ સ્થિતિમાં આવે છે. કાંઈક માલ દૂર દેશ મોદકવા ખગદ અને ગધેડાં પાળે છે, પણ કુધાથી ફીલ્ડ યતા મનુષ્યોનો અનાદર કરે છે. વગી આરસપદાણના મનુષ્યનાં પુત્રોનાં ખનાવવામાં પુષ્ટજ સુવર્ણ વાપરે છે, પણ જે ખરાં મનુષ્યો ખરાજ સ્થિતિને લીધે પથ્થર જેવા થાય છે તેની દરકાર કરતા નથી.”

એક ટ્રેન્ય કલ્પિત વાર્તા લખનાર કોર્કે સ્વજે અંગ્રેજ લોકો વિગે લખે છે કે “આવો આપણે ખદાર જાહેર અને કાંઈ પણ પ્રાણીનો નાશ કરીએ.” અંગ્રેજ શેકાનાં આચરણ વિગે તેનો આવો વિચાર છે, પણ તે પોતાના દેશીઓની વાત જણી જાય છે. યનાં પક્ષીઓ આ પાછલા સિવાળામાં

ટાક અને ભૂખથી નાશ પામ્યા છે અને તેથી વધારે ગોળાથી મારી નાંખવાથી અને જર્મન લોકોની અગાઉ વર્ણવેલી શિક્ષકને અમુક સ્થળે એકઠો કરી મારવાની રીત પ્રમાણે નાશ પામ્યાં છે, તોપણ હજી આપણે આપણાં પક્ષીઓનું રક્ષણ કીધું છે. હજી આપણા પક્ષી દેશની શોભા છે, ઈશ્વરની અતિશય સ્તુતિનું કારણ છે. પણ ફ્રાન્સમાં તો ખેત-દેશમાં પક્ષીઓના અવાજ સંભળાતા નથી. આકાશમાંથી કંઈ પક્ષીનું ગીત કાને પડતું નથી. લાવરીને જળમાં પકડે છે ને ખાય છે. હુંદર પીંછાવાળા પક્ષીઓને મારી નાંખે છે; અને તેમની પાંખ સ્ત્રીઓની ટોપીમાં દાખલ કરે છે. આખા દેશમાં ચકલીઓ, 'ફિચ' નામના મધુર કંકવાળાં પક્ષીઓ, રાતી છાતીવાળાં ચકલીઓ, અને શુક્રલો દેખાતાં બંધ થયાં છે. તે સમજાવે મારી નાંખી ખાઈ જાય છે. *

પણ હવે ફ્રેન્ચ લોકોને કુદરતે માટે જે શિક્ષા થઈ છે તે વર્ણવીએ છીએ. વૃક્ષોનાં પાંદડાં ખવાઈ ગયાં છે અને તે પર્યુરહિત થયાં છે, દ્રાક્ષના વેલા એક જાતના છવડાં ખાઈ ગયાં છે. છોડવાનાં પાંદડાં કીડાઓ ખાઈ ગયાં છે. ઝાડ પરથી તેમનાં જુમખે જુમખાં લટકતાં દેખાય છે. વિન વિન પ્રકારનાં છવડાંને પક્ષીઓ નાશ કરતાં તે પક્ષીઓને મારી નાંખ્યાં છે, તેથી ફ્રાન્સમાં સર્વત્ર ઝાડનો નાશ થાય છે. પાક મૂળ આગળથી ખવાઈ ગયો છે અને કેટલાક છોડામાં દ્રાક્ષના વેલાને ફળ આવ્યા નથી. આ પ્રમાણે

* પક્ષીની જાખમમાં ફ્રાન્સ એક અપ્રસિદ્ધ અને શાંત દેશ છે. ત્યાં દહિ ફેરવીએ છીએ, પણ કંઈ નરરે પડતું નથી, અને કાન ધરીએ છીએ પણ કંઈ સંભળાઈ નથી; કેમકે ત્યાં પેદાશ થતી નથી, તેને માટે કુદરત રોક કરતી બેસે છે. પ્રત્યક્ષ રાજ્યવંત્ર અને સ્વામિત્વનો હક ધરાવનારા એકુતોની પદ્ધતિની ગમે તેટલી સ્તુતિ થાય, તોપણ તેઓ કંઈ સુદૃષ્ટાન્તર્થ સાથે ભાગીદારને દાવે કરતાં નથી; એ દાવે તો તેના જ્ઞાન મિત્ર, જ્ઞાનના ધારાની અમુક પ્રકારની પદ્ધતિ (ફ્યુડલ સિસ્ટમ) અને શિક્ષણસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આપણી રાજધાનીથી થોડા માઈલને છેટે ગમે ત્યાં સુંદર પીંછાવાળાં અને આનંદ ઉપજાવે એવાં બીજાં જાતનાં નેટલાં પક્ષી માલમ પડે છે તેટલાં બધાં પક્ષી ફ્રાન્સમાં કોઈ પણ સ્થળે છે એમ ખબર પડે તો બંધુક અને મોટી કાયળાઈ લઈને વિવિધ તરેહના પહેરવેરા પહેરીને પાછળ મુશ્કેલાઈથી વર્ણવાય એવા કુત-રાઓ સાથે લોકો બહાર નીકળે; અને જોખ થનાર પક્ષી સહેલાઈથી પકડાઈ જાય એટલું પારો આવવાના સંભવ માટે પણા દિવસ સુધી વાટ જોતા તૈયાર રહે.

શાપની પેઠે નિર્દયતા પણ આશ્રય લેવા પોતાને ઘેર પાછી આવે છે. યોર્કને એવી ગણતરી કરી છે કે જેટલાં જીવડાં એક અડવાડીઆમાં અર્ધાં એકરનો તાળે દાણો ખાઈ જાય તેટલાં બધાં જીવડાંનો એક દિવસમાં માત્ર એક ચક્રાની જેડ નાશ કરે છે.

ફ્રાન્સમાં જાહેર કેળવણીના પ્રવર્તકની પુષ્ટિકારક સહાયતાથી પક્ષી અને પ્રાણીઓના રક્ષણને માટે કંઈક ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા છે તે જોઈને અમે ખુશ થયા છીએ, હાકરાઓને મુંગાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેમજ જે દરેક વસ્તુ મનુષ્યજાતિની સંભાળને આધારે છે તે પ્રત્યે દયા અને સ્નેહ રાખતાં શિખવે છે; કારણ કે હમેશ જાગક જ કૂરતાનું અનુકરણ કરે છે, આ ફ્રાન્સમાં નવા પ્રકારનું ઔદાર્ય દાખલ થયું છે અને તે ખેસક ધણું ઉપયોગી થઈ પડશે. પ્રાણીઓની સંભાળ અને રક્ષણ માટે ૫૦૦ તરુણ મંડળીઓ જાબી થઈ ચૂકી છે. અમેરિકામાં પણ એવી જ હીલચાલ થઈ છે, અને ફિલાડેલ્ફિયામાં પ્રાણીઓના રક્ષણ માટે જાબી કીધેલી મંડળીની તરુણ પુરુષોની શાખામાં ૨,૦૦૦ છોકરાં દાખલ થઈ ચૂક્યાં છે. મુંગાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાનો ઉપદેશ સર્વત્ર થાય છે, અને પૂજ્યભાવ અને દયાલાવ રાખવાનો ખે પ્રકારનો ધર્મ જાળવવો એવો દૃઢ આદેશ કરવામાં આવે છે.

છોકરાંના મનમાં નદમું જ્ઞાન દાખી દાખીને ભરવામાં કેટલો બધો વખત જાય છે અને ઉપયોગી દયાલાવ શિખવવા પાછળ કેટલો થોડો વખત માળવામાં આવે છે? અન્ધોમાંથી તેમને લાપાઝાન શિખવવામાં આવે છે, તે તેઓને વધારે સારા કે વધારે દયાળુ કરવામાં કંઈ મદદ કરેતું નથી. તેમને નરમાશ, દયાલાવ, કે સખ્યતા શિખવાતાં નથી. તેમના મગજને કેળવણી આપે છે, પણ તેમના હૃદયને કેળવણી અપાતી નથી. પણ આંતરપ્રકૃતિની વધારે ઉચ્ચ વૃત્તિઓ બહાર આણી શકે એવા શિક્ષકો મેળવવા કદાચ મુશ્કેલ માલમ પડે. અંગતજ પાસે જ હોય છે અને વધારે સામાન્ય રીતે તેનો જ આશ્રય લેવાય છે, એ સીધી અને જલ્દી આવે એવી વાત છે. એનો અનુભવ મળી શકે છે. એનાં તાત્કાલિક પરિણામ કોઈક વખતે દેખીતાં જ હોય છે, પણ એનાં છેવટનાં પરિણામ હૃદયમાં છૂપાં હોય છે.

•એટલે જેમ આપણે ખીન્ને શાપ દઈએ તેનું ફળ આપણને મળે છે, તેમ આપણે ખીન્ન તરફ નિર્દયતા દર્શાવીએ તો તેનું ફળ આપણે જ લોનવીએ છીએ.

એ અપ્રસિદ્ધ અને દુરનાં હોય છે તેથી સાધારણ રીતે એની યોગ્યતા કરતાં ઝાઝી કિંમત થાય છે.

કોસોનના યુદ્ધકાર્યો એક નિરાળ પાસેથી જતો હતો ત્યાંથી મોટી ખૂમ નીકળતી સાંભળી, ત્યારે તેણે નિરાળનું દાર ઉઘાડ્યું, તેમાં પેઠા, સિંહની પેઠે ધસ્યો, શિક્ષક અને તેના મદદગારની સામા પોતાનો દંડ ઉભો કાઢી અને તેમના હાથમાંથી તે છોકરાને છોડાવ્યો. તેણે કહ્યું, “લુલમગાર! શું કરે છે! તેને શિખવવાને અર્દિ બેસાડ્યો છે, શિષ્યોને મારી નાંખવાને નહિ.”

છોકરાં પ્રત્યે કેટલાંક માખાપ તેમજ શિક્ષક જે કૂરતા આવરે છે તે અવર્ણનીય છે. છોકરાંમાં માખાપ અને શિક્ષકોના જેવી જ માનસિક પ્રકૃતિ છે, તેમના જેવો જ સ્વભાવ છે, અને તેમના જેટલી જ શિખવાની શક્તિ છે, એમ ધારવામાં આવે છે. તોપણ જે છોકરો ખીબના જેટલી ઉતાવળથી પોતાના પાઠ શિખી શકતો નથી તેને સખત શિક્ષા કરવામાં આવે છે; અથવા તો ખીછ કાઢી રીતે અથમ પદવી પર આવે છે. આ પ્રમાણે જે અતિશય વેદના છોકરાંને ખમથી પડે છે તે પુત્ર ઉમરનાં માણસો બૂલી ગય છે. છોકરાંની ગ્વાનમયાંદા એવી ટુંકી હોય છે કે તેને પોતાના દુઃખ માટે કંઈ ઉપાય જડતો નથી અને તેનો શોક તેની આખી નાની છંદગીમાં લીન થાય છે.

“પિતાઓ! તમારાં છોકરાંને યુરસે થતાં શિખવો મા, નહિ તો તેઓ નાઉમેદ થશે.” જે ખાળક દુઃખી થાય તો તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તે પણ ધરમાળ બને છે અને તેને અંદરથી છંદગી માટે કંટાળો આવે છે. ખાળકને ધન થયાની લાગણી થાય છે, અને હંદ્યમાં સત્તુવટનું ગ્વાન દંડ શેપાય છે. પિતાએ કાર્તિ મેળવે એવો પુત્ર મોનથી જોયો અને આખી છંદગીમાં પિતા તરીકે ગોતે તેના પર સખ્તાઈ કરી હતી તેના વિચાર દમ્બેશ આવ્યા કરતા, તે પિતા વિષે આપણે મનન કરીએ છિયે ત્યારે દયા આત્મા પિના રહેતી નથી. તેણે એક મિત્રને કહ્યું, “મારો પુત્ર હું પાતકી છું એમ હમેશ ધારતો, અને એમ વિચારવાને તેને ઘણું કારણ હતું, પણ હું તેને મારા અંતઃકરણથી કેટલો બધો ચહાતો તે તેને ખબર નહોતી, અને હવે તો ઘણ વીતી ગયો છે!”

માખાપોને છોકરાંને મારતાં સાંભળીએ છિયે, ત્યારે આપણે વારંવાર ધારીએ છિયે કે ખડું જોઈએ તો એ શિક્ષા તેઓ પોતાના પર જ કરતાં હોવાં જોઈએ. પોતાના જ મનોચુલ્કના વારસને સ્વપ્નમાં ઉપમ કરવાનું તેઓ

પોતે જ સાધનરૂપ હતાં. આજક કંઈ પોતાનો સ્વભાવ જનાવી શકતું નથી: તેમજ સ્વભાવ દોરવાને, તે આજક હોય છે ત્યારે, તેની પાસે કંઈ સત્તા નથી. માળાપે છોકરાંને ચીડીયો સ્વભાવ વારસામાં આપ્યો હોય તો તેમની ફરજ છે કે તેમણે આત્મદમન, ક્ષમા, અને ધૈર્ય વાપરવાં, કે તેથી દરદોષના ઇવનની અસરથી, ઠાજકને જન્મકાળની અપૂર્ણતા સુધરે અને રૂપાન્તર પામે.

પણ “છોકરાંની સંકલ્પશક્તિને તોડી જ નાંખવી એટલે,” આ વિચાર કરતાં કોઈ વધારે બૂલભરેલો તર્ક નથી. સંકલ્પશક્તિ ચારિત્ર્યનો આધાર છે. સંકલ્પશક્તિ દૃઢ ન હોય તો વિચારમાં દૃઢતા આવી શકે નહિ. જરૂરની વાત તો એ છે કે છોકરાંની સંકલ્પશક્તિ તોડવી નહિ, પણ તેને યોગ્ય માર્ગે વળતાં શિખવવું, અને આ બહાતકાર કે ભયદાગ કરવાતું નથી. આ વચનના પ્રમાણમાં હજારો દેશાન્ત આપી શકાય.

મિહત્તને લખ્યું છે કે “જે કૃષ્ણવણી સર્વ જાહેર તેમજ ખાનગી પક્ષીનાં, લડાઈનાં તેમજ સલાહનાં, સર્વ કર્તવ્ય, ન્યાયથી, ચતુરાઈથી, અને ઉદારશક્તિથી કરવાને મનુષ્યને લાયક કરે તેને જ હું સંપૂર્ણ અને ઉદાર કૃષ્ણવણી કહું છું.” પણ ગમે તેટલી સોડી, ચાખખા, કે નેતર મારવાથી પણ એ મતલબ હાંસલ થઈ શકે નહિ. કૃષ્ણવણી આપવી એ વગલ અને માનમરતબાનું કામ છે. જોરબુલમથી વિશિષ્ટત્વ કાઢી નાંખવાથી કે સ્વાભિમાન નાશ કરવાથી તેની શક્તિ યઈ શકતી નથી. રૂઝિમના મર્દમ ડોક્ટર આર્નોલ્ડના કરતાં કોઈ પણ માણસને શિષ્યો મારે વધારે કળકળ હોઈ શકે નહિ. શિક્ષક તરીકે પોતાનો જુઓ તે ઉત્તમ રીતે સમજતો હતો. તરણ પુસ્તોની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કૃષ્ણવણી એ રીતે થઈ શકે; નીતિધોરણથી અને બહાતકારથી. વધારે ઊંચું જે નીતિધોરણ તેની મદદ તેણે માગી. તેણે શિષ્યોમાં કૃષ્ણવણી અને છંદગીના ઉદાર વિચારો પ્રેર્યાં. તેણે તેમના આત્મમાન યાનની સહાયતા માગી. તેણે તેમનું કૃત્ય માન્યું, અને તેમના પર વિશ્વાસ રાખ્યો. તેથી શિષ્યોમાં એવી સાધારણ લાગણી ઉત્પન્ન થઈ કે “આર્નોલ્ડની આગળ અસલ્ય ભાવણ કરવું એ શરમભરેલું છે: કેમકે તે હમેશ કોઈ પણ માણસના કલા પર ભરોસો રાખે છે.” કૃષ્ણ મનોભાવ કે અન્યવચાનાં કોઈ પણ દૃસો તેને કાને પડતાં, ત્યારે તે શિષ્યોને એટલા કરી તેમની આગળ ઊભો રહી તેમને પૂછતો, “તું આ ખ્રિસ્તિયાના કહેવાય ? બહું દાગ અને બહાતકારથી કરવાતું હોય તો હું અહિં રહી શકીશ નહિ: મારે અહિં દોરોમા જેવા થવાનું હોય તો હું તરત જ મારી પક્ષીનું રાજ્યામું આપીશ.” વળી બીજો

પ્રસંગે કેટલાક છોકરાને કાઢી મૂક્યા, ત્યારે તેણે કહ્યું, “ આ શાળામાં ૩૦૦ છોકરા, કે ૧૦૦ છોકરા કે ૫૦ છોકરા હોવા જોઈએ એ જરૂરનું નથી, પણ જરૂરનું એટલું જ છે કે એ શાળામાં ખ્રિસ્તિ ગૃહસ્થો હોવા જોઈએ. ” બેશક ડૉક્ટર આનોલ્ડ એક ઉદારમાં ઉદાર ચિંતક હતો.

માળાપ કે શિક્ષક છોકરાંની સંકલ્પવૃત્તિ દાગમાં રાખવા માટે તેને દુઃખ દેવા ઉપર મુખ્ય આધાર રાખે છે, ત્યારે છોકરાં કર્તાવ્ય અને આત્માધીનતાના વિચારને ખીક અને ભય સાથે, માલમ પડ્યા વગર, સંબંધ કરે છે. તમે આ પ્રમાણે ખીજાઓની સંકલ્પવૃત્તિ પર નિયમ રાખવાના વિચારને દુઃખ સાથે સંબંધ કરો છો, ત્યારે તમે દુષ્ટ ચારિત્ર્યનો પાયો રચવામાં, દુષ્ટ પુત્ર, દુષ્ટ પતિ, દુષ્ટ પિતા, દુષ્ટ પડોશી, અને દુષ્ટ નાગરિક બનવાનો પાયો રચવામાં, તમારાથી જેટલું બની શકે તેટલું કરો છો. ત્યારે માળાપ પોતાનાં છોકરાંના મનમાં પોતાના દોષ દસાવે છે, ત્યારે આ બાબતનો તેઓ કદાચ વિચાર કરતા નહિ હોય; પણ એમ છતાં પણ એ વાત ખરી છે. બચાતકારથી ખીજાઓની સંકલ્પવૃત્તિ પર દાગ રાખવાથી ધીમે ધીમે ક્રોધ, અન્યાય, નિર્દયતા, સખ્તાર્થ અને જોરજુલમની સર્વ લિજ્જા લિજ્જા સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી એક વધારે દરના પરિણામની વાત વર્ણવવાની છે. શિષ્ય પ્રત્યે શિક્ષકોના જુલમથી શિષ્યોના મનમાં ખીજા પ્રત્યે જુલમ કરવાનો વિચાર દસે છે. શિક્ષાથી જે પુણ્યો તેમની સત્તામાં આવે તે પ્રત્યે ક્રૂરતા બતાવતાં તેઓ શિષ્યે છે. જેમ તેમની દુઃખની લાગણીની શિક્ષકો દરકાર રાખતાં નથી, તેમ ખીજાનાં દુઃખને માટે તેઓ બેદરકાર રહે છે. પરિણામે તેઓ પોતાની વય કરતાં નાની વયના નિશાળના સોબતોને અને મુંગાં સચેતન પ્રાણીઓને દુઃખ દેવામાં ખુશી માનતા થાય છે.

અમારા ધારવા પ્રમાણે પ્રાણીઓ પ્રત્યે જે અતિશય ક્રૂરતા આચરવામાં આવે છે તેનું મૂળ કુટુંબમાં કે શાળામાં જે શારીરિક શિક્ષા છોકરાંને મળી હોય છે તે છે. સંખ્યાબંધ છોકરાઓ મેદાનમાં સાધારણ ગધેડાંને મારે છે તેમાં, અથવા તો બિલાડીને કુબાવે છે તેમાં, અથવા તો કુતરાની પૂછડીને તાંસણું બાંધે છે તેમાં, અથવા તો એક બાતનાં કાળાં છવડાંને ચકર ચકર ફેરવવામાં, અથવા તો બીજી કેટલીક છોકરાઓની રમતોમાં, એ વાત તમને પ્રત્યક્ષ માલમ પડશે. દરેક સચેતન પદાર્થ માટે દયાયુક્ત આદરભાવ ધરાવતાં અને સર્વ પ્રકારનું વગર કારણનું દુઃખ દેવાથી દૂર રહેતાં માળાપ અને શિક્ષકોએ છોકરાંને સંબાળથી શિખવવું જોઈએ. તેમના પર બધું નકામું

હોત તો તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું હોત:—મારી ઉત્તમ સ્નેહી જે મને ખવડાવતી અને દરેક તરેહનો પ્રેમ દર્શાવતી તેને હું કહ્યો, હું કેવો નિર્દય! કુતરો પોતાની કૃતજ્ઞતાથી સંપૂર્ણ સરમાઈ ગયો. તે પોતાના ખડામાંથી ત્રણ દિવસ સુધી ખોરાકને માટે પણ બહાર નીકળ્યો નહિ. આખરે તે ડોશીએ કુતરા વાંટ સલાહ કરી, અને તેને પ્રીતિ અને ઉપકારનાં યેશુમાર ગિન્હ દર્શાવ્યાં.

વળી કુતરા કેવા પ્રેમાળ હોય છે! દરેક જણને નિમકદલાસ કુતરા ઓંચિની વાતની ખબર છે. ઓડિનખરોમાં ઐક્રાધરના કચરસ્તાનમાં તેના શેડના રાખની સાથે જોડા ગયા તેમની સાથે તે કુતરા ગયો. તેને દાટવાની જગ્યાનું નિશાન રાખવાને એકે પથર નહોતો, પણ ચાર વર્ષ સુધી ઓંચિએ તે નાની ટેકરી પર ચોકી કાઢી. જે જગ્યાએ તેના શેડને દાટયો હતો તે જગ્યા તે કદા બૂલી ગયો નહિ. ઉનાળામાં કે શિયાળામાં, વરસાદમાં કે ખરફમાં, ઓંચિ ત્યાંજ હતો. આજખા મારી તેને કચરમાંથી હાંકી કાઢતા, તોપણ તે ત્યાંજ પાછો જતો. તે પોતાના પંડ કરતાં પોતાના શેડને વધારે આહતો. તેણે હાડકાં ને આમડાં કાઢ્યાં, અને એક ઘણાજ કંગાસ દેખાવતો અને બૂબથી પીડાતો કુતરો થયો.

આખરે મહંબુલ વસુલ કરનાર અમલદારે એ કુતરા પર કર મૂક્યા હચ્છતા હતા, તેઓએ એ બધી વાત પ્રસિદ્ધિમાં આપી. પણ તેના સ્વામિ-ત્યનો દક્ષ ધરાવનાર એક પણ માલમ પડ્યો નહિ. તેનો શેડ તો જમીનની તળે હતો. કેટલાકે તેને ખોરાક આપ્યો, કેટલાકે તે પોતાનો છે એમ દક્ષ કરવાનું ઈચ્છ્યું, પણ તે તો કચર છાંટેજ નહિ. તેનો ખ્યાલ તો બીલકુલ સ્વાર્થરહિત હતો. ચાર વર્ષ સુધી ચોકી ક્યાં પછી અને રાહ જોયા પછી તે પ્રેમાળ કુતરો મરણ પામ્યો; અને પછી એ ક્રાધરના કચરસ્તાનના દરવાજા બહાર શેરીમાં આ નિમકદલાસ અને આત્માપણ કરનાર ઓંચિની યાદગીરી હમેશા કાયમ રાખવા એક રમારક પ્રત્યું કિલું કાઢ્યું. મનુષ્યવત્તિને ઉપકાર અને પ્રેમનો આથી કેવા બોધ મળે છે!

સર જોઈતરે સ્કાટના ગાળપણનો એકં ગનાવ ટંડલ હાલ વર્ણવે છે. તેથી એની પછીની કંઠી પર ગળવાનું અચરં થઈ. એક દિવસ એક કુતરો તેની તરફ આવતો હતો તેથી તેણે એક પથરો લઈ ફેંક્યો. આથી તેણે તે કુતરાનો પગ લાંબા. કુતરામાં જે કંઈ સકિત રહી હતી તે વડે તે તેની પાસે ધીમે ધીમે આવતો ગયો અને તેના પગ ચાટ્યા, ને વર્ણવે છે

કે આ બનાવથી મને ઘણાજ ભારે પસ્તાવો થયો. તે એ વાત હતી બહુ શરૂમાં નહિ, કેમ કે તેનું હૃદય સંપૂર્ણ ઘાણુ હતું. તે દમય પોતાની પાસે પોતાનાં માનીતાં પ્રાણીઓને રાખતો. દરેક સજીવ પ્રાણી પ્રત્યે તે અતિદય દયા દર્શાવતો. તેણે પોતાની કલ્પિત વાર્તાઓ પોતાની આસપાસ મેડા, નિંદ્રાડ અને ઈન નામના કુતરાઓ રાખી લખી હતી. મેડા તેનો માનીતો હતો. તે તેના છવતાં મરી ગયો. તેણે ખારણુ આગળ તેનું કોનરેક્ટુ સમારક પૂતળું મૂકાવ્યું. પોતાની 'લુડ્સ્ટોડ' નામની કલ્પિતવાર્તામાં વૃદ્ધ મેડાનું સંભારણું કાયમ રાખવા તેણે ઊવિસના નામથી તેનું શ્રમસિદ્ધ અને પ્રેમાળ ચિત્ર આપ્યું છે.

કુતરાની નિમકલ્પલાલી અને ભક્તિભાવનો દાખલો વિસ્મયકારક છે. વેલ્સના પ્રસિદ્ધ ઐડગેલર્ડ, સેંટ બર્નાર્ડ્સ, જેણે આદર્શના અરકમાંથી આટલા બધાના જન બચાવ્યા છે, ડોક્ટર જોન ટ્રાઉને ઘણી અદ્ભુત રીતે વર્ણવેલા પ્રસિદ્ધ કુતરા દેખ અને નિંધર. મોન્ટાગિસનો કુતરો, જેણે પોતાના શેડ ઓફિસ ડિ મોન્ટાગિસીર પર તેના કદા દુશ્મન મેકેરે દુશ્મનો કીધો ત્યારે તેને બચાવવાનો કોગટ પ્રયાગ કર્યો અને પાછળથી તેના પૂતીની શોધ કાઢી તે, અને ડયૂક ઓફ રિમ્બન્ડનો કુતરો, જેની પાછળીરી ઈન્ડાઈ કે કાયમ રાખી છે, અને જેણે રહાપણુ અને દિમનથી શેડનું પૂન થવું અટકાવ્યું તે, આ બધા કુતરા શું આપણા દેશમાં થયા નથી ?

સર ડોક્ટર સ્કોટ પોતાના ચોપાનિયામાં એક કુતરાએ પોતાના શેડને છવતો બળી મરનો અટકાવ્યો, તેની વાત વર્ણવે છે. તે કહે છે કે "હાઈ ર. ફરે અમને કહ્યું કે મને હાઈ ફ્રાન્સ (આયલેન્ડના અર્લે ટ્રેનાઈનો છોકરો) તરફથી એક કાગળ મળ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે હું ફ્રાન્સના કિલ્લા આગળ મારા ઘરમાં જતો હતો. એટલામાં ઝુંબળાટની સાગ-ણીથી હું જાગી ઉઠ્યો. એથી એક પણ અવધવ દલાવવાની મારી શકિત જતી રહી, તોપણ તે ઘર સગવળું છે એવી ચેનના મારગમાંથી જતી રહી. નહિ. આં ફણે અને ત્યારે મારો ઝોરડો મળ્યો હતો ત્યારે મારો મોટો કુતરો મારી પધારી પર ફૂલો, પહેરણુ પકડી મને દાદર આગળ ખેંચી લઈ ગયો અને ત્યાં તાજી દવાથી અટકાવ કરવાની અને જવવાની મારી શકિત મારામાં પડી આવી." પાણીમાં, ત્યાં કુતરાનું જોર અને ચતુરાઈ ચાલે છે ત્યાં ઘણીબરી વખતે દૂદા પડી કુતરાની જાને મનુષ્યનું રક્ષણ કીધું છે તેના ઘણાખરા દાખલા કરનાં આ ઘણા જુદા છે. મનુષ્યજાનિનું જોરનું પાસિમાં જોર ચાલવું નથી તેટલુંજ એનું પણ જોર ચાલવું નથી.

વળી છેલ્લા પંચમીઆઈ અને હર્ષ્યુલેનીઅમ કુતરાઓ વર્ણવવાના રહ્યા છે. પરેલાની આદૃતિ એક લાડલાની જખોલમાં તે માલમ પડ્યો ત્યાંથી લીધેલી છે. શુભળાટ અને વેદનાથી તે મરણ પામ્યો. પણ ચોપીદારની પેરે તેનું પોતાનું કર્તવ્યઅથગ કદી છોડ્યું નહિ. ઉદ્દેશ નામના હર્ષ્યુલેનીઅમ જ્વતના કુતરાએ પોતાની પાછળ પરાક્રમનો અદ્ભુત હેવાલ મૂક્યો છે. તે દ્વાર્ક ગયલા શહેરની દટાવણી ચીંગે કાઢતી વખતે ઘણું કરીને એક ધાર વર્ષના શુભળાટા કે જળના છોકરાને ખચાવવા માટે તેણે પડ્યો હતો એવી રીતે તેનું દાર્પિવર તે છોકરાના દાર્પિવર ઉપર પથરાયલું માલમ પડ્યું. તે છોકરો નેમજ તે નિમજ્જલાલ ઉદ્દેશ મરી ગયા, પણ તે કુતરાની ઊંચી દિમત દર્શાવવાને એક ગળપટો રજ્યો છે. તે એમ જતાવે છે કે તેણે ત્રણ વખત પોતાના શેકની છદ્મી ખચાવી હતી; સમુદ્રમાંથી, ચોરોથી, અને વશ્મી.

આ પ્રમાણે માલમ પડ્યો કે મનુષ્યની નીતિ અને વિચારની પ્રતિઓનો આભાસ વિચિત્ર રીતે જનાવરોના મનની પ્રતિઓ પરથી જાણાઈ આવે છે; અને પ્રેમ, વિશ્વામુખાનું, ઉપદાર, કર્તવ્યની સમજ, એકનિષ્ઠાથી કામ કરવાની ટેવ, મૈત્રી, અને ઉંચામાં ઊંચી આત્માર્પણની પ્રતિ, એ સર્વ લક્ષણો તેમનામાં હોઈ શકે એમ છે. હાર્દસિ 'મનુષ્યનું અવલોકન' એ નામના પોતાના ગ્રન્થમાં કહે છે કે આખા જનાવરો પ્રત્યે ધર્મરની રિથિતિમાં હોઈએ, ધર્મરના પ્રતિનિધિ હોઈએ, અને તેને નામે તેઓ તરફથી અધિરાજ તરફ અભિવન્દન મેળવવાનો આજ્ઞાને હક્ક આપ્યો હોય એમ ભાસે છે; અને વળી તે કહે છે કે એજ રિથિતિથી આખા જનાવરો રક્ષક અને ભક્ત કરનાર થવા અંધારા છિં.

હાર્દિન કહે છે કે "શેક માટે કુતરાના જગવાનું પ્રેમભાવમાં અને તેની સાથે રહેલી આજ્ઞાથીનતા, કેટલોક ભય, અને કદાચ બીજી લાગણીઓમાં મનની આ રિથિતિનું કંઈકે કરનું મળતાપાનું આખા જનાવરોને છે. ગરદાજરી પછી શેકની પાસે કુતરા પાછો આવે ત્યારે તેની વર્ણવક અને વળી કું કું પું કે વાંદરાની પોતાના પ્રિય રક્ષક પ્રત્યે વર્ણવક પોતાના જ્વતભાઈઓ તરફની વર્ણવક કરનાં અનિશ્ચય ભુદી છે. જ્વતભાઈઓ પ્રત્યે વર્ણવકમાં આનંદનો ઉભરો કંઈકે જોહો ભાસે છે અને દરેક દૃત્યમાં સમાનતાનું જાન જાણાઈ આવે છે." એ જ પ્રમાણે નિકલ્સન કહે છે કે "વળી પ્રાણીઓ, વળી માનુષો અને કેટલાક સંપાનું મનુષ્યવર્મ કરનાં ઠાવ્યા અને ગેવ્યા મુજવામાં હોય છે.

દાખલા તરીકે નીચેની વાર્તામાં માણસના કરતાં જનાવરની વૃત્તિ ઘણી ક્રિયા છે. કુમ્બરલાંડમાં એક ખેડૂતને એક કુતરો હતો. તે માણસે એવી ચરત બધી કે મારો કુતરો કુમ્બરલાંડથી સિવરપૂડા સુધી, એટલે ૧૦૦ કરતાં વધારે માઈલના અંતર સુધી, મદદ કે દેખરેખ રાખ્યા સિવાય, એક ઘેરાંના રોળાને દોરવશે. રસ્તો વાંકાયુકે હતો, તે રસ્તામાં ગાડીની ઝંપ્યા અને જનાવરોનાં રોળેરોળાં મળે. તે બાબતનો વિચાર કરતાં કુતરાને ફરોદ પામવાની આશા ન હોય એવો લાગતો હતો, તોપણ ઘોડા દિવસમાં તે કુતરો સુધળા ઘેરાંના રોળા સાથે સિવરપૂડા પહોંચ્યો. કુતરાએ પોતાનો ધર્મ બાળ્યો, પણ તે જામે મુઓ. પોતાનું કર્તવ્ય કરી રહ્યા પછી તે સિવરપૂડાની શેરીમાં મરણ પામ્યો, અને એ પ્રમાણે રોડની રતાનો ભોગ થઈ પડ્યો.

એન્ડ્રોક્લીસ અને સિદ્ધ વિગેની વાર્તા દરેક જલ્દને યાદ હશે. એન્ડ્રોક્લીસ એક સુકામાં સંતાઈ ગયા હતા, એટલામાં તેને એમ માલમ પડ્યું કે સુકા તરફ એક સિદ્ધ આવે છે. ખાઈ જશે એવી તેને ળીક લાગી; પણ તે સિદ્ધ સંગઠાનો હતો અને તેને ઘણું દુઃખ થતું હોય એમ લાગ્યું. એન્ડ્રોક્લીસ દિંમતથી તેની પાસે ગયો, તે સિદ્ધનો પંજો લીધો, અને લાકડાની એક મોટી કાંમથી માંસ સજીને પણ નીકળતું હતું તે ખેંચી કાઢી. તે સિદ્ધે ઘણાજ આભાર માન્યો અને તેની સાથે ગેલ કીધું. પછી ત્યારે એન્ડ્રોક્લીસને કેદ પડ્યો અને વન્ય પશુને સ્વાધીન કરવા તેને રોમ મોકલ્યો, ત્યારે તેને ખાઈ જવા એક સિદ્ધ છોડે મુક્યો. જે સિદ્ધને એન્ડ્રોક્લીસે વેદનાથી મુક્ત કીધો હતો તે જ એ સિદ્ધ હતો. તે પ્રાણીએ પોતાના રક્ષકને ઉપકાર-સાક્ષિ યાદ કીધો, અને તેને કાઠી ખાવાને બદલે તેની પાસે ગયો અને તેની સાથે ગેલ કીધું. એ પીચ્ચન કહે છે કે રોમન કીડવચકમાં એન્ડ્રોક્લીસ અને સિદ્ધ વચ્ચેનો બનાવ મેં મારી નજરે જોયો.

જનાવરને કંઈ દક્ષ છે ? ખરેખર કાવદાએ જે આખા દોષ તે સિવાય કાવદાના તો બીજા દક્ષ નથી. પણ તેને પણ છવવાનો અને સુખ ભોગવવાનો દક્ષ છે. જોન લોરન્સ કહે છે કે “ન્યાય, જેમાં દયા અને દાઓનો અમાવેશ થાય છે, તેને દેખીતો, લાગણી અને છુદ્ધિ સાથે મંબંધ છે અને કોઈપણ રૂપમાં ન્યાય લાયક પાડી શકાય.” જેરેમિ બેન્થામ કહે છે કે “વિચાર કરવાની બાબત એ નથી કે ‘તેઓનામાં વિચાર કરવાની શક્તિ છે ?’ કે તેઓ બોલી શકે ?’ પણ ‘તેઓ દુઃખ પાની શકે છે ?’ એ છે. સમસ્ત વિષયનો ચાર એ છે. ઘણી સુધરેલી પ્રજાની ચિદ્વૃત્તિ તેમને બોધ

કરે છે કે તમારે પ્રાણી પ્રત્યે દયાથી વર્તવું, અને તેમના મુખ ઉપર તેમજ તેમની મંચના લોકોના મુખ ઉપર નજર રાખવી. ”

સર આર્થર હેલ્થ વોલ્ટરમાંથી એક ફક્કરા જિતારે છે, તેમાં પ્રાણીઓના દુકાના અચાવમાં બોલતો આપણને તે માલમ પડે છે.

“ પશુઓ યત્ર છે, જ્ઞાન અને બુદ્ધિરહિત છે, તેઓ સર્વ કામમાં સમાનતા દર્શાવે છે, અને કઈ પણ શીખી શકતા નથી કે સપૂર્ણ કરી શકતા નથી એમ કોઈ કહી શકશે કે લખાણમાં મૂકી શકશે ? એમ કેમ અને ? આ પક્ષી માળાને દિવાલ પર બાંધે છે ત્યારે એક અર્ધજોળાકાર બાંધે છે. વળી કાણાકારમાં હોય ત્યારે તેને વર્ણવના ચતુર્થ ભાગ જેવો આકાર આપે છે, અને તે કાકમાં માળો બાંધે છે ત્યારે તે જોળ કહે છે. શું આ પક્ષી પોતાના કામમાં એકજ પ્રકાર દર્શાવે છે ? આ શિકારી કુતરાને તમે બ્યારે, તમારા હાથમાં લીધા તે વખતના કરતાં ત્રણ માસ કેવળ પક્ષી તે કઈ વધારે બાળતો નથી ? શું આ ગાયક પક્ષી પ્રથમ સાંભળે છે કે તરતજ સુસ્વર કહે છે ? શું એવો સ્વર કાઠતાં શિખરતાં તમને થોડા વખત ધાગતો નથી ? શું તેની બહુ ઘણી વાર માલમ પડતી નથી ? અને શું તે માવરાથી મુઠરતું નથી ?

શું મારા બોલવા ઉપરથી મારામાં બુદ્ધિ, સ્મરણશક્તિ, કે વિચાર છે એમ તમે કહો છો ? વાર, ત્યારે હું ચુપ રહું છું. પણ તમે મને ઘણા ઉદામ ઘેર આવતો, ધૂણી નીચ આપુરતાથી એક કામળ શોધનો, કપડાં વગેરેની પેટીમાં તે મૂક્યો છે. એમ મને યાદ છે તે ઉઘાડતો, તે લેતો, અને દેખાતી ખુશીથી વાંચતો બુઝો છે, તે પરથી તમે અનુમાન કરો છો કે મં દુઃખ અને મુખ અનુભવું છે, અને તમે વિચાર બાંધો છો કે મારામાં સ્મરણશક્તિ અને જ્ઞાન છે.

આ કુતરા પોતાનો શ્રેઃ બોવાવાથી, શોકની ખૂમ પાડતો, સર્વ શરીરમાં તેને શોધતો કરે છે, અને મંચુબ્ધ અને એવેન ઘેર આવે છે, માળે ચરે છે ને નીચે ત્રિતરે છે, એક જોરડામાં ગળ્ય છે, આખરે પોતાના પ્રિય કોને ખાનગી જોરડામાં બુઝે છે, અને કામળ ધીમા શબ્દથી, આગાથી, અને ગેલથી પોતાની ખુશી દર્શાવે છે, તેને વિષે પણ એવાજ વિચાર બાંધો.

આ કુતરા માબૂસો કરતાં પ્રેમલાવમાં આટલો અધો ચરીઆનો છે, તેને કેટલાક વંચલી ગસિક ક્યાવેતાઓ પકડે છે, મેજ પર ખીસે વતી ક્રેકે છે, અને તમને પાંચળીઓ ગતાવરા જીવનો કાપે છે. સર્વે શારીરવૈદ્ય, તમે શું કહો છો ? મને જવાબ દો. શું કુદરતે આ પ્રાણીમાં મનોચરિતનાં બીજ, અને લાગણી ન થાય માટે ઉપવ્ય કાપ્યાં છે ? તેને મુખ કે દુઃખ ન લાગવા

માટે જ્ઞાનતંતુઓ આપી છે ? મિત્ર તમને ! કુદરતના પર આવી નળગાદી કે પરસ્પર વિરક્ત કાર્ય કરવાનું તદ્દોભત મુકુશા મા.

અતિશય પાંડિત્યનો ડાંગ કરનારા દાકતરો પૂછે છે કે પશુનો આત્મા શું છે ! પ્રશ્નનો અર્થ હું સમજતો નથી.....આ સર્વે શુભો કાલે બનાવ્યા ! આ સર્વે વૃત્તિઓ એના મનમાં કાલે સ્થાપી ? જે ઈશ્વર પૃથ્વી પર ધારા ઉગાવે છે અને પૃથ્વીને સૂર્ય તરફ આકર્ષે છે તે ઈશ્વર. ”

મુંબું પ્રાણી મનુષ્યના હૃદયમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે તે નવાઈ જેવું છે. અનાજના કાચદા વિંચે નહીં કવિતા ગ્યનાર, કળ્પનેઝર ઇસિયટ કથું છે કે “ મારા કુતરો અને ગિલાડી ન હોત તો હું ભાગ્યેજ છવી શક્યો હોત. ” ગિલાડી પણ માણસને ઘર ઉપર પ્રીતિ કરાવે છે. એક વાર એક નાના છોકરાએ નિશાળ છોડી અને શું કરવું તે તેને મુઝવુ તલિ. તે એવેન થયો. તેને નારી જવાની દૃષ્ટા થઈ. તેને ફનીઆ અને તેમાં જે કઈ હોય તે જવાનું મન થયું. પણ તેને ઘરડી ટેંચિ પર ઘણા પ્રેમ હતો. તેણે ધાર્યું કે તેને ફ્યાપી દેશે કે આપી દેશે તેથી તે ઘેર રહ્યો. તેણે એમ કીધું એ સાઈ કીધું, કેમકે આખરે યહું ફીક થયું.

મરસાચુસેરૂસમાં કોન્કોર્ડનો થોરો પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રીતિ ગમવામાં પ્રાચીન સાધુ જેવા હતો. ૧૮૪૫ માં ચૌકડન સરોવર આગળ તે ગંગાકમાં ગયા. તેણે એક ઘર ગાંધવા માંડયું, તેથી રેફુન^૧ અને ખીસકોલીને આશ્ચર્ય લાડયું. પણ પ્રાણીઓને તરતજ માલમ પડયું કે તેનો ઇરિહો તેમને કશી દગ્ન કરવાનો નથી. તે પડી ગયલાં ઝાડ પર કે ખડકની કાર પર નતો અને ખીસકુલ દાડયાઆધ્યા વિના સ્થિર રહ્યો. ખીસકોલી, ‘રેફુન’ કે ‘પૂરચક’ર એની પાસે વધારે નહક આવતાં, અને એને અડકતાં પણ ખરાં. ગંગાકમાં એવી ખગર ફેલાઈ કે આપણામાં એક મનુષ્ય આવ્યા છે તે આપણને મારનાર નથી. તે માણસ, જનાવરો, અને પક્ષીઓ વચ્ચે એક સુંદર સમાન ભાવ ઉત્પન્ન થયો. તે તેમને બોલાવતો, ત્યારે તેઓ તેની પાસે આવતાં; સર્પ પણ તેના પગની આસપાસ વીટળાતા. ઝાડ પરથી તે ખીસકોલી લે એટલે તે નાનું પ્રાણી તેને છોડવાની નાખુશી ગતાવે, અને થોરોના બદનમાં મંતાઈ જાય. નદીમાંનાં માછલાં પણ તેને ઝોળખતાં. આપણને એ કાંઈ પણ ઈજન કરનાર નથી એવા મૂંપૂર્ણ વિશ્વાસથી તેઓ તેને પાણીમાંથી ઉચકવા

૧. ઉત્તર અમેરિકાનું માંસાહારી પ્રાણી, તેનાં રવાંઝાં કિંમતી ધાય છે.

૨. એક ભતતું શંક જેવું જનાવર.

દેતાં. તેણે પોતાનું ઘર એક બંગલી ઉદરના માળા પર આંધ્યું હતું. આખરે તે ઉદર પ્રથમ બીતો હતો, તે આવતો અને તેના પગ આગળથી રેટલીના ટકડા ઉપાડી લેતો. પછી તે તેના પગરખાં અને હુગડાં પર દોડતો. અન્તે તે ઉદર એટલો બધો હળી ગયો કે તે પાટલી પર બેસતો ત્યારે તે તેનાં હુગડાં પર, તેની આંદેમાં, અને જે કાગળમાં તેનું બોજન પીરસ્યું હોય તે કાગળની આસપાસ ફરતો. તે પનીરનો કકડો લેતો, ત્યારે તે ઉદર આવતો અને તેના હાથમાં તે ફરડતો, અને ખાઈ રહેતો ત્યારે માખી પેંદે પોતાનું મોં અને પગ સાફ કરતો અને આંધ્યો જતો. કેનેમ ડિગ્મિએ ' મોરીસ ડેથોલિસિ ' માં પુષ્કળ સાધુઓના દાખલા વર્ણવ્યા છે. તે લોકોમાં જોવામાં આવે છે તે સિવાય માણસ અને જનાવર વચ્ચે આવા અવહાર ખીજે કોઈ કોકણે કદી સાંભળ્યો નથી.

ધીઆડર પાર્કરે એક તજાવમાં એક કાચળા ઉપર નાંખવા એક પથ્થર લીધો, ત્યારે તેના મનમાં કંઈકે તેને અટકાવ કરતું લાગ્યું. તે ઘેર ગયો અને માને પૃછ્યું કે એ શું છે ! તેણે કહ્યું કે એ કંઈક જે તારા મનમાં આન્યું તેને સામાન્ય રીતે ચિદૃષ્ટિ કહે છે. પણ હું તેને દેવતા કહેવાનું વધારે પસંદ કરું છું. પાર્કરે કહ્યું, " આ મારી કદગીનું સ્વરૂપ કેરવી નાંખનાર બનાવ હતો. " પરમાત્મા આપણા આત્મા સાથે જોલે છે, તે પરમાત્માના ઐશ્વર્યનું શત્ય કમૂલ કરવાની આ તેની રીત હતી.

પૂવ્ય જ. સ. વૂક કહે છે કે " મનુષ્યની મંકરપશકિતમાં એવું કંઈ નથી કે તે જનાવરોને કેળવવામાં વિચારવન્ત-દયાલાવથી અર્ધું પણ બળવાન હોય. દક નિશ્ચ અને તેની સાથે નરમાશ અને સમાનલાવ એ મનુષ્યના સ્વાધીનમાં અનિવાર્ય શાસ્ત્રો છે; અને યોગ્ય પુરુષ પ્રાણીઓને વશ કરવાનું કામ માથે લે તો કોઈપણ પ્રાણી વશ થયા વિના રહે જોગ હું ધારતો નથી.

" દટતા અને દ્યાના સંચાગથી. ' ક્રુર ' નામનો ગાંડા, અમર્યાદ ધોડા પણ કલાકમાં નરમ અને આત્મીન થયા, વશ કરનારની સદેજ દુસારને પણ તાથે થયા, અને કંઈ પણ કોઈ દશાન્યા વિના છૂટથી પોતાની સાથે વર્તવા દીધું.

" એક વખત મેં ફરીને એક સુંદર નાના કાળા આરમ્પ ધોડા પર સંસ્ક્રિયા કરતો જોયા; તે ધોડા તેના પર વાઘની પેઠે હલ્લય મારતો હતો, એટલી વખતે, કાન મારતો, ફરડતો અને ગીસ પાડતો, અને કોઈ વખતે ઠાંનવની અંત કોઈ વખતે પગની એટલી વતી તેનાં પરંદુગચ્છો કરતો...અર્ધા

હસાઈની અંદર ફેરી અને તે ઘોડો અને જમીન પર પડેલા, ફેરીનું માથું તેની એક પાછલી ખરી પર આરામ લેતું, અને બીજી ખરી તેના લમણા પર મૂકેલી, એવી સ્થિતિમાં અને પડ્યા.....તેણે તે પ્રાણીની સ્મરણશક્તિ પર એવું દસાવ્યું હતું કે કાઈ પણ પ્રકારની ઈજા કરવાનો તેનો ધરાદો નથી, તેથી તે ઘોડાને પીક અને ક્રોધ લાગવાને બદલે, જે મનુષ્યે તેને કંઈ દરદ ધીકું નહિ તોપણ જેણે એમ દર્શાવ્યું કે તેનો હુકમ માનવો જોઈએ, તેને માટે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ. *

દરેક સ્થળે દેટલેક અંશે વિચારશૂન્યતાને લીધે પક્ષી અને જાનવરો પ્રત્યે ધણી ક્રૂરતા દર્શાવાય છે. ઇટલિમાં તો એ ક્રૂરતા જોઈને દરકોઈને પણ કમકમાટ ઊપજે છે. પક્ષીઓને ઊડારાંની ગમત માટે વાપરે છે. પક્ષીને પગે એક દોરી બાંધે છે, પક્ષી જીડવાનો પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે તેને દોરી વતે ખેંચે છે. તેની જીડવાની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, ત્યારે તેને ધણીખરી વખત છવતાં તેનાં પીંછાં વગેરે ટૂંપી કાઢે છે અને તેના અવયવો જુદા પાડે છે. પશુ કે પક્ષી જાતિભાઈ ધઈ શકે એમ ઊડારાં સમજતાં નથી. તેમને દલીલથી પોતાનું હુકમ સમજાવે છે, ત્યારે તેઓ જવાબ દે છે કે “ એ કંઈ વિચારિત નથી. ”

નેપલ્સમાં તમે નાના ઉઘોગી ઘોડાને માણસોનો તમામ બોલો પાછળ લઈ દૂદતા જુઓ છો. જ્યાં સુખી તેમની પીક લાલ થાય છે ત્યાં સુધી સાજીથી તેમની પીક કપાયા કરે છે. તમે રસ્તે જતાં નકામા પડી રહેલા ઘોડા જુઓ છો. તેઓ પોતાના ધા રૂમય તેની વાટ જુએ છે, અને પછી તેમને પાછા કામે જોડવાના છે. એક દિવસ સવારે ખૂબ ભાર ભરેલી એક ઉઘાડી ગાડી એક રોમન શેરી આગળ આવતી જોઈ. તેમાં શાક લઈ મરદ અને ઝૈરાં બમર આવતાં હતાં તે બેડેલાં હતાં. તેમની વચ્ચે એક ધર્મચુરુ હતો. ઘોડો હમેશની માફક દૂદતો હતો. શેરી બીની હતી તેથી ઘોડો પગ ચૂકવે અને પડી ગયો. એક મોટી ગાય પડી, એટલે ઘોડાની પીક પર ઝૈરાં, કોબી, મરદ, નારંગી, અને ધર્મચુરુ, સર્વે ગાડીમાં હતાં તે. પથરાઈ ગયાં. એક ક્ષણ જ આ આશ્ચર્ય રહ્યું. ઘોડાને ખેંચી ઉભો કીધો, ગાડી ટોપલીથી ભરી, સ્ત્રીઓ, મરદો, અને ધર્મચુરુ માંહે ચઢી બેઠા. ઘોડાને ચાગખો માર્યો, અને તે શેરીમાં દૂદતો દૂદતો આવતો ગયો.

ઈંગ્લાંડમાં ગુલામગીરી નથી! પણ ઝોન્નિગસ, બગી, અને ગાડાના ઘોડા જુઓ, અને તે ઉપરથી તમને તરતજ માલમ પડશે કે ઘોડાને માટે

શુભામગીરી હયાત છે. છેક ૧૬૪૨ માં મનિસલાના કારકુન જેમ્સ હોવેલે કહ્યું કે ઇંગ્લેન્ડને “ ઘોડાનું નરકસ્થાન કહે છે, અને તેને માટે કારણ નથી એમ નહિ.” ખગીઓ ક્ષીણ થયલાં પ્રાણીઓ ખેંચે છે અને તેમના એક કે વધારે પગ દરદથી ભરેલા હોય છે. તેમાંનો એક કેવી રીતે ધીમેથી પોતાનો આગલો પગ ઉઠાવે છે અને કેવી રીતે ધીમેથી પાછો મૂકે છે તે તમે જુઓ છો. કદાચ જે માર્ગે તેને હાંકે છે તે મોટા પથ્થરથી ભરપૂર છે અને તેને પથ્થર ઉપર ધીમે ધીમે ચાલવું પડે છે. ગાડાના ઘોડા પ્રત્યે કેવી રીતે વત્તવામાં આવે છે તે તેને પૂછો. લાંબી મહેનતની ઇંદગીમાં લાત ખાવા, આખખા ખાવા, બોળને લીધે કરાંજવા અને લયડીઆં ખાવા, અને ગરમી, શરદી, અને ભૂખ, સામા થયા વિના; સહન કરવાજ તેને સરજ્યો છે. આખરે તેને જૂના ઘોડા વેચનારના વાડામાં મૂકવામાં આવે છે.

લંડનપૂલની પાસે થેમ્સને કિનારેથી જતી ઉભી શેરી ઉપર ચઢતા અને ધણીખરી વાર લપસી પડતા અતિશય ભાર લાદેલા ઘોડાની અંગવેદના ઝાંધી કરવા, એક દયાળુ સ્ત્રી હમેશ નોકર સાથે આવતી, અને રેતી અને ડાંકરા તે રસ્તા પર પાથરતી. અમે ધણી વાર રસ્તા પરના વેપારની વચ્ચે, ઘોડાઓના છેક મોં આગળ, રસ્તા પર ડાંકરા નાંખતી તેને જોઈ છે. આ કામ તેણે ધણાં વર્ષ સુધી જરૂરી રાખ્યું. તે મરી ગઈ, ત્યારે તે બાપડા ઘોડાઓને ભૂલી ગઈ નહિં. દોળાવવાળા અને લપસી જવાય એવા લંડનના રસ્તાઓ ઉપર ‘હમેશ’ ડાંકરા નાંખવાના કામમાં વાપરવા તેણે પોતાની મિલકતના વહીવટ કરનારના હાથમાં પુષ્કળ રકમ મૂકી. તેનું નામ ભૂલી જવું ન જોઈએ. એ સ્ત્રી મિસ સિસેટ્ટા રેસ્ટ હતી. ૪૩ વર્ષ સુધી ઠાવરે મોહોલામાં ખાર્કિંગમાં અદલાહલોજના દેવલમાં તેણે વાગ્યું વગાડનારનું કામ કર્યું હતું.

ધિકારવા લાયક વજનદાર લગામથી, હોલાવક્ષા રેઠ ઉપર મગરૂખ પ્રુખ-સુરત સ્ત્રીને ખેંચતા, શીલુથી અને કોઇ વખત લોહીથી છવાવક્ષા મુખવાળા, ગાડીના ઘોડાને પૂછશો તો તે શું કહેશે ? એમ કહેશે કે મરદ અને સ્ત્રી બંને મારા સરખા નિર્દય જુલમગાર છે. તોપણ એવી સ્ત્રીઓ પ્રાણીઓ પ્રત્યે નિર્દયતાની સામા થવા જે જીવતાં પ્રાણીને કાપવાની વિરદ સલાઓ મળે છે તેમાં જન્ય છે.†

†નીચકો પત્ર ૧૮૮૦ ના એપ્રિલની ૨૮. મીના ‘દાદમ્સ’માંથી છે—“સાહેબ, દારોન ગાડીના ઘોડાઓ પ્રત્યે, તેમાં ઘણું કરીને ઘણા જ ક્રીમતી ઘોડા પ્રત્યે, જે નિર્દયતા આચરવામાં આવે છે તેની વિરદ ફરિયાદ કરવા તમે મને નિરાશ્રય

માણસે ઘોડાને, ગધેડાને, ઉંટને, હરણને અને ણીનાં પ્રાણીને મુલામ ખનાવ્યાં છે. તેઓ એની આજ્ઞા પાળે છે. તેઓ એનો ભાર ઉચકે છે, તેઓ સ્વતંત્રતાનું જીવન ખોઈ દુઃખ અને મહેનતનું જીવન ગાળે છે. ચાખખા, લગામ, અને સાંકળની પીડાથી તેઓ ખૂમ પાડે છે અને તરફડીઆં મારે છે. લિયરપૂલમાં એક અતિ કષ્ટવાળી શરતમાં, શરત પૂરી થયા પછી ઓછામાં ઓછા પાંચ ઘોડાને મારી નાંખવા પડ્યા. ત્રણની પીક લાંગી ગઈ હતી અને બેના પગ લાંગ્યા હતા.

સર આર્થર હુલ્સે ક્યું કે “ હું કાષ્ટક વખત એવું. ધાકું ધું કે ઘોડાને વશ કીધો એ દુનીઆનું દુર્દૈવ સમજવું. ઘોડા પ્રત્યે મનુષ્ય સર્વથી વધારે ખરાબ રીતે વર્તે છે, અને તેને વશ કરવાથી મનુષ્યજાતિને કેવળ લાભજ થયો નથી. જે જીલમ કરવામાં તેણે મદદ કરી છે તે છેક પ્રાચીન કાળથી ઘણા ભારે જીલમ છે. ‘અજ્ઞાન યુગ’ની ઘણી લૂટનો કારણરૂપ આપણે એનેજ ગણવાનો છે, અને મારા મનમાં તો એવો વિચાર છે કે ભારેમાં ભારે પુનરેજવાળી લડાઈનું એ મુખ્ય સાધન છે. મુર્ચ્છાપતથી તોપો ખેંચવા

દુઃખી પ્રાણીની ખાતર તમારા પત્રની ઘોડી જગ્યા રોકવા રત્ન આપશે એવી દુઃ તમને વિનંતિ કરું છું. સખત ભાવવાળી લગામ વપરાંત એવાં લગામનાં ચોકડાં ઢાઢ વપરાય છે કે જેથી ખરેખરે પરાકાષ્ટાનું દુઃખ થાય છે. એક સારા સાજવાળી ‘હૅન્ટો’ (એક પ્રકારની માડી), જેને સુંદર ભુરા ઘોડાની જેક ખેંચતી હતી, તે બેડ રોરીમાં કાચે મારી પાસે યદને ગઈ. તે વળનદાર લગામને અતિશય સખત રાખી હતી, અને ‘દૂર’ ના ઘોડાના માંમાંથી ‘લોહીનાં શીણ નીકળવા’ હતાં. મેં ‘ધાર્ડું કે શું આ જીવાન જેકું’ જે આ માડીમાં એકું છે તે આ સખતુ દુઃખ તક્ષી રાકે છે ? જેઓ મારી પેટે ઘોડા પર અતિશય પ્રીતિ રાખે છે અને તેમના મુખને હાંમેરા આસ્વાસ કરે છે તેમને આવા દેખાવ ચિત્તવેષક છે. અમે ઘોડાના બારીક નેતાના કિયે, અને એકજ દષ્ટિએપથી તેઓ ચેનમાં છે કે નહિ તે જોઈ શકીએ છિયે. અરેરે ! અમારી નજર કરા પર પડ્યા ત્વિના રહેતી નથી, અને જેવા દેખાવ મેં વર્ણવ્યા તેવા દેખાવથી, એટલે કાં તો મોં લોહીથી બરેહું, કે લગામનાં ચોકડાંના તોરથી ઇલ સૂજી અચલી કે લગલગ કાળી પરેલી, માથું સ્વાભાવિકથી વિરૂદ્ધ સિથિમાં સખત ખાંધી લીધેહું, અને ણીનાં દુઃખનાં ચિન્હથી, પાછલે પહોરે માડીમાં બેસી ફરવા નહએ છિયે ત્યારે, દરરોજ મનને અતિશય વેદના થાય છે. દુઃ પુખું ધું કે આ બધું અતિશય દુઃખ અજ્ઞાનથી, કે બેદરકારીથી, કે નિર્દય ક્રૂતાથી દેવામાં આવે છે ? જેઓ ઘોડાના માલીક છે તેમણે તેના પર દયા રાખવી એમ મને વિનંતિ કરવા દો. ઘોડા પૂણું ઈશ્વરનો એક સૃષ્ટિ છે, અને માણસના ધણુ સિયર અક્રિયાગા અને પ્રામાણિક નોકરો છે.”

માણસોજ હોત તો કેવું સાઈં! આવી સ્થિતિમાં તેઓ સામા થાય કે નહિ તેનો મને શક છે. વળી સરદારને આખી સવારીમાં પણ ચાલવું પડે તો તે તરતજ લડાઈથી કંટાળી જાય.

જોખનો અન્ધ, જે આસરે ૩,૪૦૦ વર્ષ પર લખાયો છે, તેમાં યુદ્ધના અશ્વનું વર્ણન કરેલું છે. “ તે અશ્વને જળ આપ્યું છે ? તે એની ગરદન પર તોપ મૂકી છે ?.....એના નસકોરાંની ખુબી લખાનક છે. તે ખીણમાં બોંધ ખણે છે અને પોતાના જળમાં આનંદ માને છે. તે શસ્ત્રધારી મનુષ્યોને મળયા જાય છે, તે લયની મશકરી કરે છે, ને કદી ખીતો નથી, તેમજ તરવારથી પણ કદી પાછે હકતો નથી; તે દૂરથી.....સેનાપતિની ગર્જના અને મોટા પોઠારથી યુદ્ધ જાણી જાય છે.”

ધણા સૈંકા પહેલાં લખેલી ત્રીજી જર્મોલોજીમાં વર્ણવેલ યુદ્ધાશ્વ વિશે ત્રીજે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

ત્યારે પાણીદાર જલદ ઘોડો દૂરથી આનંદી રણસિંગડાં અને યુદ્ધના દુર્પનાદ સાંભળે છે, ત્યારે તે કાન ઉભા કરે છે, અને દુર્પથી કંપતો જળ્યા બદલે છે, બોંધ ખણે છે, અને પ્રતિજ્ઞા કરેલા યુદ્ધની આશા રાખે છે.”

અંધજનમાં પાર્શ્વજોગના યાબલા વચ્ચે મૂકેલા યુદ્ધાશ્વો, જેને ઇટિસા અમદસ્થાનમાં એલિજનના આરસપહાણ તરીકે મૂકેલા છે, તે યુનાની લોકો આ ઉત્તમ માણી માટે કેટલો ગર્વ ધરાવતા તે દર્શાવે છે. તેઓ વિજય મળ્યો હોય તે પ્રમાણે, જાણે લડવાની તૈયારી કરતા હોય તેમ, બોંધ ખણે છે અને દૂધકા મારે છે. ત્યાર પછીના સમયમાં આપણે જાણીએ છીએ કે મેક્સિકો અને પીરુ સુખ્યત્વે અશ્વની સહાયતાથી જીતાયા. દેશીઓ ઘોડા પર બેઠેલા યોદ્ધાને ધ્રુવર જેવો ગણતા. એના હુમલાથી તેઓ નારી ગયા અને તેમનામાંના હજારોનો નાશ થયો. તોપણ એ દેશો ઘોડાના ઉપયોગ વિના ઊંચા દરજ્જાનો સુધારો કરી શક્યા હતા. સ્પેનિયર્ડ લોકોએ દેશ ભૂટી લીધો, ત્યારે તેમને હજારો ધરો સારી પેડે બાધેલાં માલમ પડ્યાં અને તેમને લગતી વાડીઓ રાખેલી જોઈ. સર આર્થર હેલ્પ્સ કહે છે કે “ આપણા લાખો ગરીબ દેશીઓ જેવાં ખરાબ ધરમાં રહે છે તેવાં ખરાબ ધરમાં એક પણ મેક્સિકન રહેતો હતો એ વાતનો મને શક છે.” આ પ્રમાણે આ સવાલ ધણીવાર પાછો મનમાં આવે છે કે “ શું આપણે સુધારામાં કંઈ પણ વધારો કરીએ છીએ ? શ્રીક લોકો, રોમનો, અથવા મેક્સિકન લોકો, પોતાની ધણામાં ધણી વિદ્યાવૃદ્ધિના સમયમાં હતા તેના કરતાં આપણે વધારે સારા છીએ ?”

પ્રકરણ ૧૪.

અર્થ પ્રત્યે દયાભાવ—એસ્વર્ડ ફોર્મ ફલાવર.

તે સામન્યનો સારરૂપ હોતો, અને એક મૂળમાંથી કાઢેલા પ્રવાહ હવેશ વૃદ્ધિ પામી પૂર્ણ થાય છે, તોપણ મૂળનો અંશ રહ્યો હોય તે પણ મોટામાં મોટો રહે છે એવા પ્રવાહ જેવી આપણે એની રતુતિ કરીએ તે છે.

સેકસપીઅર.

જે પુરુષ માણસ, પક્ષી, અને પશુને સારી પેઠે ચાહે છે તે સારી પેઠે પ્રાર્થના કરે છે, જે પુરુષ મોટા તેમજ નાના, સર્વ પદાર્થો, જનમ રીતે ચાહે છે, તે જનમ રીતે પ્રાર્થના કરે છે; કેમકે પ્રિય ઈશ્વર આપણને ચાહે છે તેણે સર્વ બનાવ્યું છે અને તે સર્વ પદાર્થને ચાહે છે.

કોલ્ડરિજ.

શૌર્યની ખરી, યોગ્ય કોમલતા તો આપણાથી હલકા વર્ગનાં અને વધારે પ્રૌઢ પ્રાણીનાં જીવનમાં બ્યવરથા અને આદરપુરક લય છે એમ કબૂલ કરવા પર આધાર રાખે છે.....ઇલિયડમાં દિવ્ય પેટ્રોક્લસના મરણને માટે દિવ્ય અશ્વે કરેલા શોક અને તેને મોટામાં મોટા દેવાએ જે દિવાસો આપ્યો તે વાત જે કવિતા વધુવિ છે તેના કરતાં આખા ગ્રન્થમાં કદાચ અર્થમાં કંઈ વધારે બંધીર નથી, કે હલકા વર્ગના જીવનની ગૂંટતા માટે મનુષ્યના દયાભાવ અને માનમાં બધા સામાન્યોમાં કંઈ વધારે સંપૂર્ણ નથી.

રન્ડિકન.

આપણે ઘોડાના કેટલાબધા આભારી છીએ ! તે ઘણાના આનંદ અને વિલાસનું મૂળ છે. લુવાની અને ખુબમુરતી હોય ત્યારે તે શેકનો માનીતો છે. પુરુષ, સ્ત્રી, અને છોકરાં ઘોડા પર પ્રેમ રાખે છે. તેની હારતક, ઠેકડા અને ખુદકુક ખુદકુક ચાલ ઉત્તમ સ્વરૂપમાં તેને દર્શાવે છે. ઘોડા આપણને લાંબો વખત સુધી અને પ્રામાણિકપણે લઇ જાય છે, તે આપણા યોગ્ય ખેત્રે છે, તે મનુષ્યને મહેનતના મોટા યોગ્યથી મુક્ત કરે છે. પણ એવો સમય આવે છે કે જ્યારે તેને અધમ સ્થિતિમાં આણવામાં ને ગુલામ કરવામાં આવે છે.

ગાડાના ઘોડાને લાત મારે છે, અને તેનાથી ઈચ્છી શકાય તે કરતાં વધારે ભારે ભાર ખેંચવાની જરૂર પાડે છે; ગાડાના ઘોડાને સખત લગામના મોટાથી મોં બાંધી લે છે તે એટલે સુધી કે તેને ભાર ખેંચતાં અતિશય પીડા યાય છે. જગીના ઘોડાને ઘણીખરી વાર ખરાબમાં ખરાબ

હવામાં હમેશ ઉઘાડામાં કામ કરવું પડે છે. ન્યાં સુધી તેનાથી લાભેજ
હિભા રહી શકાય છે, ત્યાં સુધી તે કામ કર્યો જાય છે. ખરખચડા પથ્થર પર
ભાર ખેંચવાથી અથવા તો કાઠવવાળા ખાખોચિયામાં હિભા રહેવાથી તેના
પગ રોગિષ્ઠ થાય છે. તે પડી જતો નથી અને મરણ પામતો નથી. તો તેને
જૂના ઘોડા વેચનારના ઘોડામાં રહેવાની શિક્ષા કરવામાં આવે છે, અને ત્યાં
મહેનત અને પરાકાષ્ઠાથી પોતાનું શ્રવન પૂરું કરે છે.

ફ્રાન્સની દક્ષિણે ઘોડાનો જુદીજ રીતે નાશ કરે છે. ફૂરીઅર ડિસે-
ન્ટર કહે છે કે ઘોડોના સદો કરનારા કંટાળો ઉપજાવે એવી વસ્તુ, જે
જલો તેમાંથી દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, તેમણે ગેરેનના
દિનારા પર કાઠવવાળી કૃત્રિમ નીચી જગ્યા બનાવી છે, અને તેમાં જલો ભરી
છે. આ ખાડામાં તે પ્રાન્તના તમામ ઘરડા અને ક્ષીણ થયલા ઘોડાઓને
મોકલે છે. તરતજ હનરો જલો તેમને વળગી પડે છે. આ કાઠવમાં નીચે
ખેંચેલા ઘોડાના દરેક છિદ્રમાંથી લોહી નીકળે છે, જે જલો તેમની આંખ,
ઝોડ, નસદારાં અને સર્વ સચેતન અવયવ પર લટકે છે, તેને બેખાકળા
ભયથી ખંખેરી નાંખવાનો તેઓ પ્રયાસ કરે છે, અને આખરે લોહીના
નાશથી પરિશ્રાન્ત થવાથી અને હજ્જતશરક કાંપમાં નીચે ચૂસી લે છે તેથી
તેઓ મરણ પામે છે. તે પ્રાણીના નિષ્કળ તરફડીઆનું એક નગરે નગર
જોનાર ભયંકર શબ્દમાં આબેહુથ વર્ણન કરે છે. ઘોડોમાં ૧૮ હનરથી
૨૦ હનર સુધી ઘોડાઓનો આ પ્રમાણે દર વર્ષે નાશ કરે છે.

ઈંગ્લંડના જેટલુંજ ફ્રાન્સ પંજી "અશ્વનું નરકસ્થાન" હતો. પણ
સ્વદેશ તરફ નગર કરો. ડયુક ઓફ વેલિંગ્ટનની પેઠે જે ઘોડા છેડા
વિજયમાં ઉચ્ચી લાઠ જાય છે તેને ધાનિત અને પુષ્કળતામાં દરેક માનુસ
કંઈ બાકીનું શ્રવન પૂરું કરવા દેતો નથી. ઘણે ભાગે ઘોડાને શ્રવતાં પીડા
કરે છે, અને નકામા થાય છે ત્યારે ફેકી દે છે. ઉંચા પાણીદાર ઘોડા લગામ
કરડી કરડીને કંઈ સુંદર રીતે પરમાર્થ પ્રાપ્ત્યાગ કરે છે, કે તેથી ૩૦૦
ગિનીના ગાડીના ઘોડાની જોડની શંદગી એક મેવો વેચનારના ગ્રથેડા કરતાં
પણ લોહપ્રિય રીત પ્રમાણે ઘણી વધારે ખરાબ બનાવવાની યુક્તિ થાય છે,
તે વાત મીસા ઓડન વર્ણવે છે. એક સ્ત્રીએ ઘોડા વખત પર 'મલ'
નામના પત્રમાં લખ્યું છે તેમાં રીજન્ટ શેરીમાં બનેલી ઘોડાની જોડને
અતિશય વેદના ક્રીધેલી તેણે જોઈ હતી તે તેણે વર્ણવી છે.

તેણે કહ્યું, "મેં એક ચારક અને બે ઘોડા તે શેરીની ખાલુએ બંધાં

રહેલાં. દીકાં. ખેંચવાની લગામ એવી તો સખત બાંધી હતી કે તે બાપડા જનાવરોને મોં બંધ કરવું અશક્ય હતું અને તેમનાં દુઃખ જોઈને મને એટલો બધો ખેદ થયો કે હું ગઈ અને તે ગાડીવાનને લગામ લગાર ઢીલી કરવા સમજાવ્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયું. તે માણસે મને માત્ર આટલોજ જવાબ દીધો, કે 'તેમને એવી લગામ સહન કરવાની ટેવ છે. શેફાણીની મરજી એમ લગામ ધાલવાની છે.' આગળ પડતો ઘોડો સર્વથી વધારે દુઃખ પામતો દેખાયો. તે બાપડા જનાવરે આરામ મેળવવાનું ઇચ્છ્યું, પણ તે વ્યર્થ ગયું; તેની આંખમાં જે જે દુઃખનો દેખાવ જોયો તે મારા મનમાં ધણા દિવસ રહેશે."

એડ્વર્ડ ફોર્થમ ફેલાવરે ખીજા હરકોઇ પણ માણસ કરતાં ગાડીના ઘોડાનું દુઃખ ઓછું કરવા વધારે ઉદ્યોગ કર્યો છે. તેને લગભગ "ઘોડા તરફ મનુષ્યધર્મપ્રચારક" કહી શકાય. મોં બંધ કરતી લગામની કૂરતા કાઢી નાંખવામાં તેણે પોતાનો વખત, દ્રવ્ય, અને ઉદ્યોગ અર્પણ કર્યો છે. તેણે એ કામ હમેશની નિશ્ચયશુદ્ધિ પ્રમાણે આરંભ્યું છે. તેણે ચોપાનીઆં લખ્યાં છે અને દેશના સર્વ ભાગમાં મંડળીઓમાં એ વિષય પર ભાષણ કર્યો છે. તેની ભાષામાં કંઈ પણ અનિશ્ચિત ટપ નહોતી. ઍરનેસ ખર્ડે કાઉન્સે એક જાહેર સભા યોજાવી તેમાં તેણે તે નિર્દય સાધન, મોં બંધ કરવાની લગામને, પ્રાચીન કાળના ગુન્હેગાર સિપાઇઓને પણ કમળમાં લઈ રીખાવી મારી નાંખવાના હથિયાર સાથે સરખાવ્યું, અને પ્રતિપાદન કીધું કે જેઓ એવી લગામ વાપરતાં હોય—સાધારણ રીતે એ વાપરનારા ગાડીવાન નથી, પણ ખાનગી ગૃહસ્થો અને સ્ત્રીઓ છે—તેમને બદિખાનામાં મોકલવાં જોઈએ. ફેલાવરે પોતાના ઘરમાં એક ઝોરડો રાખ્યો છે, તેને "ત્રીવ વેદનાનો ઝોરડો" કહે છે; અને તેમાં જનાવર તરફ મનુષ્યની નિર્દયતા દેટલી બંધી મેરવાજળી છે એ દર્શાવવા તરીકે તે લપકર લગામના ચોડાને તેણે હાર-બંધ ગોડ્યા છે. નીચની વાત ઉપરથી જણાશે તે પ્રમાણે ફેલાવરે વળી માણસ તેમજ ઘોડાની ગુલામગીરી રદ કરવાનો સ્થિર અને દૃઢ દિમાયતી છે; પણ અમને લાગે છે કે જેવી આબેહુબ રીતે તે પોતાની પાછલા જીવનવૃતાન્તની વાત વર્ણવે છે, તેવી આબેહુબ રીતે અમે તે વર્ણવી શકીશું નહિ.

ફેલાવરે હર્ટફોર્ડમાં ૧૮૦૫ માં જન્મ્યો હતો. પાંચ માણસના કુટુંબમાં તે સર્વથી નાનો હતો. તેનો બાપ સંપત્તિવાળો હતો, તેણે હર્ટફોર્ડથી આસરે સાધારણ માધ્યમ દર માર્ડેનહિલ્સની મિલકત ખરીદી. તે કુટુંબ ૧૮૦૮ માં

ત્યાં રહેવા ગયું. નાના એડવર્ડને જનાવર માટે ઘણો શોખ હતો. પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે ઘોડા પર બેસવા માંડ્યું. તેની પાસે “નાના મોઝીઝ” નામનું નાનું શેટલાંડનું ટદું હતું. તે તેના પર બેસી કાગળો માટે દરરોજ ટપાલ આરીસ જતો. તે ટદું એનો ખરો મિત્ર થયું. તેઓ બંને રમતના ગોડીઆ બેવા હતા.

૭ વર્ષે તેને ટદું મળ્યું. તેના કાકા, એડવર્ડ કિંગ શેર્માએ તેને માટે છત્ર, લગામ, અને ચાળખો, એ હુંદર બક્ષીસ ખરીદ કીધી. એક દિવસ તે પિતા સાથે બહાર ફરવા ગયો હતો, અને ટદું રસ્તામાં કશાથી ચમક્યું એટલે તેણે તેને ચાળખો માર્યો. તેના બાપે તે બોલ્યું અને તેને પાછો બોલાવ્યો. “વારૂ નેડ, તે ટદુંને શા માટે ચાળખા માર્યાં?” “કારણ કે તે ચમક્યું.” “તું બેતો નથી કે આ ઊંડા ખાડામાં તું એને હાંકતો હતો?” તેના બાપે તેના હાથમાંથી ચાળખો લીધો અને તેના ખલા પર મૂક્યો. “તને આ ગમે છે?” તે છોકરે કહ્યું, “ના, હું તે ચિસ્કાઈ છું.” “વારૂ ત્યારે, નેડ, છેકે અવસ્થનું ન હોય ત્યાં ધુધી કદી ટદુંને ચાળખો મારતો ના.”

ત્યાર પછી થોડો વખત રહી તેને એક અકસ્માત બનાવ બન્યો. તે એક દિવસે નવું કાચુસણામાંથી ઘણા છૂટા પાડવાનું યન્ત્ર કેવી રીતે ચાલે તે બેવા ગયો. તેણે ચક્કરનાં દાંતામાં આંગળીઓ મૂકી. તે યન્ત્રમાં પકડાયો અને એક મલુરે યન્ત્ર અટકાવી તેનો હાથ બહાર ન કાઢ્યો હોત તો તેનો હાથ અંદર આવી ગયો હોત. બન્યું તે પ્રમાણે તેની આસરે અર્ધી આંગળી કપાઈ મઠ. પછી તે થોડો વખત મદિા પથારીવશ રહ્યો. તેનાથી વાંચી સકાયું નહિ, તે લખી શક્યો નહિ. હુટકીડ માત્ર આસરે ત્રણ માઈલ છેટે હતું તોપણ તે તે નિશાબે ગયો નહિ. તેને બાથુવા તેના પર અપ્રીતિ થઈ અને બેરહુમતથી નિશાબે મોકલવો બાપને ગમ્યું નહિ.

માઈનમાં હતો ત્યારે તેના બાપને પોતાના પ્રાખ્યાલયમાંથી વારંવાર લાંડન જવું પડ્યું, અને પોતાના પુત્રની સાથે મુસાફરીમાં હોય ત્યારે તે તેને હુકમ કરતો કે “ગાડી બહાર ફેરી પડ અને લગામની કડી ઊંડી નાંખ.” તેણે પાઠળથી કહ્યું કે ઘોડાની આનંદી ચાલ પર લગામનાં ચોકડાં ને લગામ કેવી અસર કરે છે તેનો પહેલો વિચાર આથી માગમનમાં આવ્યો.

માઈન હિલ અને વેસ્ટ એન્ડમાંનાં ખેતરોમાં આસરે હવર એકર જમીન હતી, તેની ઉપજ સારી થતી નહોતી. ફેલાવર ‘મરીનો’ નામનાં ઘેરાં લખવા કરવામાં કમનગરીએ ફતેહ પામ્યો નહિ, ત્યાં તેઓને બચ્ચાં

આવ્યાં નહિ કે તેઓ પુષ્ટ થઈ શક્યાં નહિ. વળી દેશ સાથે યુદ્ધ થયા પછી ઇંગ્લેન્ડમાં જેનીની સ્થિતિ ઘણી નબળી થઈ હતી. મોટા છોકરા વ્યૉર્ટને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં દેશનું સૌન્દર્ય જોવા મોકલ્યો હતો. તેણે ઘેરે આપને ખત લખ્યો કે તે દુનિયામાં સર્વથી સમૃદ્ધિમાન અને આખા દેશ છે. તેણે કહ્યું, “ અહિં આપણે તો તમને પરતાવે કરવાનું કંઈ ક્ષુભ મળશે નહિ.”

ફલાવરે ૧૮૧૭ માં ઇંગ્લેન્ડમાંની પાંત્રાની મિદ્ધત વેચી નાંખી, અને આખા કુટુંબસહિત સ્વદેશ એવી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં જઈ પસવા તૈયારી કરી. નાનો ફલાવર ચારે બાર વર્ષનો હતો. તેના બાપે સામાન ભરવા બે વહાણુ ભાડે લીધાં. કુટુંબ ઉપરાંત તેણે મજુર, લુહાર, હળ બનાવનારા, એક ભરવાડ, અને એક ગાડીવાન મળી આસરે સા પુરુષ અને સ્ત્રીઓ, તેમજ કેટલાક ઘરકામ કરનારા નોકરો સાથે રાખ્યા. વહાણુમાં ભરેલા માલમાં બે ગાય, બાર ઘેરાં, કેટલાંક ઇંગ્લેન્ડના કુકરનાં બચ્ચાં, શિકારી કુતરાની છ જોડ, અને બે સ્કૉટ્લેન્ડના સાબરનો શિકાર કરનારા કુતરા હતા. ૧૮૧૮ ના માર્ચમાં વહાણુ સિવરપૂલથી અમેરિકા ચાલ્યાં.

તેમાંનું એક વહાણુ (‘ એના મેરિયા ’) ન્યૂ યૉર્ક ગયું, અને બીજું ફિલાડેલ્ફિયા ગયું. ન્યૂ યૉર્કમાં તે મોટા પાશાલ શહેરની અદ્ભુત વસ્તુઓ જોવા તેઓ કિનારે ઊતર્યા. જેવા નાનો ફલાવર અને તેના બાપ ઓડોવે તરફથી જતા હતા તેવો તેમને પહેરણુ પહેરી તે જ શેરીમાંથી આવતો વિલિયમ કૉબેટ મળ્યો. ફલાવર પોતાના દેશમાં સુપ્રસિદ્ધ, રાજનીતિમાં લાગ લેનાર પુરુષ હોવાથી તેઓએ એક બીજાને ઓળખ્યા, અને ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાનાં રાજ્યતંત્ર વિષે તેમની વચ્ચે ઘોડીક વાત થઈ.

‘ એના મેરિયા ’ને પોતાના લાઠાંબંધ વહાણુને મળવાને ન્યૂ યૉર્કથી ફિલાડેલ્ફિયા હંકાર્યું. સમળા મજુરો, આકરો, અને રોરોને વહાણુમાંથી બહાર ઉતાર્યાં. તે સમયે ફિલાડેલ્ફિયા ક્વેકર લોકોનું એક મુંદર સ્વચ્છ શહેર હતું, ધરતીમાં મોટું નહેતું, તેમજ પશ્ચિમ તરફ કોઈએ પણ દક્ષ ધરાવેલો નહિ એવી જગીનથી ઘણું છટું પડેલું નહોતું. ફિલાડેલ્ફિયાથી આસરે પચાસ માઈલ ત્રમણુ હજી મુઠી કંઈ રસ્તા ચાંપ્યા નહોતા, અને ખાલ્લો બનાવવા સારૂ કાંઈકેલું હેતું પાછળથી ફિલાડેલ્ફિયાના લોકોએ નાકમૂલ કર્યું, તે હજી તેઓએ કર્યું નહોતું. કિનારા પર જતયાં પછી પશ્ચિમ તરફ ઘોડો વખત રહીને, આસરે ૨૦,૦૦૦ એકર જગીનનો મોટો પ્રદેશ ઇલિનોઈસમાં વૉયાશમાં તેના મોટા છોકરાએ ખરીદ્યો હતો તે દેશ

તરફ મુસાફરી કરવા સારૂં ફેલાવરે રખવાળ નક્કી કરવા તૈયારી કરી. તેણે દરેક છ ધોડાથી ખેંચેલું એવાં છ ગાંડાં અને ચાકરો માટે બે ધોડાવાળાં ત્રણ ગાંડાં લાડે લીધાં.

રખવાળ સાથે ગાંડાંનું તમામ કચર ૧૮૧૮ ના મે માસમાં ફિલાડેલ્ફિયામાંથી નીકળ્યું. આકાશ વાદળાંથી મુક્ત હતું. તેથી મુસાફરી આનંદ-કારક થઈ હતી. દેશ માત્ર અર્ધો વસેલો હતો. સાફ કીધા વગરના મૃગના જંગલને રસ્તેથી ગાંડાંની સ્વારી દૂર રહી અને ઘરડવાળે રસ્તે ચાલતી જતી રહી. રસ્તામાં ધીરો કે વિશ્વામસ્થાન નહોતાં તેથી આ પરદેશમાં વસવા આવેલા લોકો રાને ગાંડાંમાં સુના અને જળવાન દુતરાઓ તેમની ચોકી કરતા. કોઈ કોઈ વખતે માર્ગમાં કોઈકે ગામડું આવતું તે લવિષ્યમાં કર્યો કે સહેર થવાની આરભસ્થિતિમાં હતું. ત્યાં વસેલા લોકો પાસેથી ખરીદ કરી તેઓએ ખારાક અને રોટલાનો જથ્થો પૂરતો રાખ્યો. ગેટિસ્બર્ગ આમાંનું એક હતું. તે સમયે એ શાંત અને સુલેહવાળું સહેર હતું, તોપણ પાછળથી તે અર્વાચીન કાળમાં એક ધણીજ ખુનરંજવાળી લડાઈનું સ્થાન થયું. રખવાળ સાથે તે મુસાફરમંડળ ચેરબર્સબર્ગ ગયું, અને ત્યાં તેણે ઍલીઝેની પર્વત ઓળંગ્યા. ટેકરીઓનો ચડાવ ધણો કિમ્બો હતો, અને ધોડાને આરામ આપવા ગાંધાં ધણીવાર કિલાં રાખી ચલાવ્યાં. તે માત્ર દિવસે ૧૦ કે ૧૨ માઈલ લેખેજ ચાલી શક્યાં.

આ અડચણ દૂર થયા પછી તેઓ પિર્સબર્ગ ગયા, અને ત્યાં તેમણે ઍમહિયો નદી જોઈ. તે વખતે નદી ઉપર આગળોટો નહોતો, તેથી ફેલાવરે ઍમહિયો નદીમાંથી સામાન પોતાને મુકામ તરતો (તરાપા ઉપર) મોટલી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે ત્રણ મોટાં તરતી વહાણ કે તરાપા અંધાવ્યા અને તે પર માણસો, ગાંડાં ધોડા, ચેટાં, ગાયો, સિંકારી કુતરા, અને ખીજું બધું ચડાવ્યું. તરાપા નદી પર ધીમે ધીમે કિનારે આવેલાં ગાયો અને શહેરો આગળ થઈને ચાલ્યા, અને આખરે સિન્ડિગન્ટિ પહોંચ્યા, તે સમયે તે નાનો કર્યો હતો, પણ હાલ મોટું સહેર થયું છે. ત્યાં ધોડા વખત રોડાવા પછી તરાપા પાછા ઈન્ડિયાના દક્ષિણ કિનારા તરફ લૂકવિઝી મુઠી ચાલ્યા. ફેલાવર અને તેના કુટુંબીઓ ધોડા વખત લોકસેન્ટનમાં રહ્યા. હેન્રિ ક્લે તે વખતે ત્યાં રહેતો હતો, ફેલાવરે તેની સાથે ઓગખાણ કર્યું. ફેલાવર પાછો આવીને બે ત્યાંમુઠી કિનારા પર વધારે સારા ચારા મજ માટે ગાય અને તેનાં ચાકરડાં કલેએ પોતાની દ્યાણ રીત પ્રમણે સ્વામીન રાખવાનું કર્યું.

હવે આજ પ્રસંગે ફલાવરના કુટુંબીઓને ગુલામગીરી થું તે મમજલ પડવા માંડી. સ્વતંત્ર રાજ્યો અને ગુલામી રાજ્યોની વચ્ચે ઓહિયો નદી આવી હતી. એક બાજુ તરફ કેન્ઝુકિ આગ્યું હતું અને બીજી બાજુ તરફ ઇન્ડિયાના અને ઇલ્લિનોઈસ આબ્યાં હતાં. ગુલામો ઘણીવાર સ્વતંત્ર થવા નદી ઓગંગતા અને તેમની પાછળ મનુષ્યહરણ કરનારા જતા અને તેમને પાછા ગુલામગીરીમાં ધક્કા જતા.

એક દિવસે સવારે ફલાવરે નીચે બોંયરામાં એક લવંટર ચીસ સાંભળી. તે એકદમ ખુરશી ઉપરથી ઉડ્યો, બોંયરા તરફ ધસ્યો, ગારબામાંથી ટાકીઆં કરીને જોયું, અને એક શેડને એક બાગક દળસણને ચાળખા મારતો જોયો. તેણે એકદમ ભુરસાથી ગારણું ઉઘાડ્યું, તે છોકરી અને તેના મોઢાની વચ્ચે પડ્યો, અને તેને હાથું કે જોઈએ હવે બીજને એક પલ્કુ ઝપાટો માર. તે વખતે તો તે છોકરીનું રક્ષણ થયું. એકે ફલાવર પર ફાજલારી કરવાની ધમકી આપી; પણ તે તેમ કરવાથી અટક્યો, અને તેનો પગેલાં છે પણ ધંન થયા વિના ને જગ્યાથી ચાલતો થયો.

મંરક્ષક મુસાફરમંડળ જે મિસ્કત પર આ પરદેશવાસીઓ વસવાના હતા તે શોધી શકવા જમીનને રતને ચાલ્યું. ઇલ્લિનોઈસમાં એડ્વર્ડ પરમણ્યામાં વ્યાખ્યાની પાઠ્યમે એ મિસ્કત આવી હતી. રતનામાં જ્યોર્જ ફેપ અને તેના જર્મન અનુયાયીઓએ રથાપેલા હુમ્મીન સંઘાન આગળ યજ્ઞને તેઓ મયા. એ મંરઘાનમાં ટેટલાંક ફરેશણવાળાં ધર, એક દેવલ, એક નિશાળ, એકવારનું દળણું દળવાની ઘંટી, અને ટેટલાંક કારખાનાં હતાં. એ જગ્યા પાછળથી ફોર્મર્ટ ઓવિને ખરીદ કાઢી. અને ફેપાઈટના કુટુંબીઓ પિસ્સમર્ગની પાસે ઇકોનોમિમાં મયાં. *

→ ફેપાઈટના કુટુંબીઓ વિશે એવું કહેવાય છે કે ધર્મવિચારક વિચિત્ર રિયલિમાં એ કુટુંબનાં માણસોની ગંઠે વૃત્તિઓ અને હમુખિરત જલ્દી આવી એક દલ્લર વર્ષે મુખી પુત્રો પર રાજ્ય કરશે એવી તેમની આશા, તેમની વ્યાવહારિક તીવ્રતા જુદી અને ઇન્દ્રીની કરકસરની દેવથી વિચિત્ર રીતે ચિત્ત હલી. સેકર લોકોની પેઠે તેઓ આત્મવાદી નથી. કુટુંબના વડીલ ફેપે તેમને વ્યાવહારિક ખિસ્તિયવાનો બોધ રીધો, અને “નમ્રતા, ઇન્દ્રી નિર્મમન કરવાની સારી રીત, આત્માપર્ણ, પડોરી તરફ પ્રીતિ, નિયમિત અને આમદયુક્ત ઉત્તોજ, પ્રાર્થના, અને સ્વપરીયાનાં કર્તવ્ય તેના મન પર કરાગ્યાં. પ્રાચીન ખિસ્તિઓનું અનુકરણ કરીને પદાર્થના સામાન્ય સ્વામિત્વને ખંડાની એક હકમ તેઓ સમજતા તેથી દરેક વસ્તુ પોતાનેજ હાથે મામ કરવાને બંધાયેલા હતા. તેઓમાંના એકે એક જર્મન મુસાફર નોંધાઈને કહ્યું કે

તે મંરકાક મુસાફરમંડળ વાંઝારાની પૂર્વ જાણુએ થઈને હોડી મુકવામાં આવે છે, તે જગ્યાએ પહોંચ્યું. તે વખતે તે દેશ ખીલકુલ વસ્તી વગરનો હતો, તેમણે માત્ર મજબાવાળાનેજ જોયો. તેમને કેટલોક વખત તેની તાટ જોવી પડી, પણ આખરે તે આવ્યો. આ પ્રદેશોમાં વેપાર બહોળો સાક્ષતો નહોતો. તેઓ ઝોવારો જીતરી જવામાં કૃત્તહ પામ્યા. માણસો, જનાવરો, અને ગાંધાં, એ સમસ્ત મંડળને જીતરતાં થણા વખત લાગ્યો. થોડો વખત આરામ લઈ તેઓ ઉત્તર તરફ મેદાનોમાં થઈને ચાલ્યા. એ મેદાનો ઘણાંજ સુંદર હતાં. ઘાસ અને રમણીય વન્ય પુષ્પથી છવાયલા દૂર લગણુ આવેલા અને લાંબા ઉંચા વધતા ટેકરાઓનાં એ મેદાન બનેલાં હતાં. તેમના પર ફેપેરી ધૂંમર આવેલી હતી, અને તે મપાય નહિ એટલે બધે દૂર સૂંધી ફેલાયલી હતી. રાત્રે અપ્રાપ્ય આગીઆ નીકળી આવતા અને અંધારામાં ઊડી જતા. મેદાન પરતું ઘાસ એટલું બધું ઉંચું હતું કે માણસને અને તેના ધોડાને ઢાંકી દે. હવે તો મુસાફરમંડળ હોડાપંત્રની મદદ વડેજ ચાલ્યું, કેમ કે આકાશનાં નક્ષત્ર સિવાય તેમને દોરવાને બીજું કંઈ સાધન નહોતું. ઉત્તર તરફ દોરવાને સમર્પિતમંડળ હતું.

સડક, પગથીનો રસ્તો, અને તરાપાથી આસરે હજાર માઈલ મુસાફરી કર્યા પછી તેઓ આખરે દૂર પશ્ચિમમાં પોતાને ઘેર પહોંચતા હતા. પશ્ચિમે કોઈ કોઈ વખતે આવતાં મેદાન અને જંગલ, ઇંડિયનો, શિકારી જનાવરોને જાળમાં પકડનારા, કે જમીન બધાવી પડનારા સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. તેઓ પ્યાન્કિશોમાં રહ્યા. એ અગાઉ ઇંડિયન મંરચાન હતું, અને એમાંથી શૌનીઓ હમણાંજ જતા રહ્યા હતા. આ ઘણા દૂર દેશમાં ધર સ્થાપતું ધાતું અધકું હતું. પણ તેઓ આગ્રહપૂર્વક ઉદ્યોગ કરવા મડયા, મજુરો અને છુહારોએ પાસેના જંગલમાં ઊંચાં ઝાટો વેહેરી નાંખ્યાં, અને દરરોજના

“ દરેક જણ સર્વને માટે ઉદ્યોગ કરે છે, અને પ્રયેકનું દિવ તે સર્વનું દિવ છે, તેથી સ્વાર્થોપણ માટે પ્રસંગ રહેતો નથી, અને જગાડ થવાને માટે પણ અવકાશ નથી. અમને મિતબથી ચવાની કેળવણી આપી છે. જિરાક થતું એ પાપ કરવા પારોખર છે. અમે ત્રાદી રીતે તહીએ છિયે અને દરેકની પાસે પુષ્કળ છે, આવાને ને પોશાકને માટે જોઈએ તેટલું છે, અને કોઈપણ માણસ એથી વધારે રાખી મકે નહિ. ” તેઓને ફૂલો, ગાયન, ચિત્રકળા, અને કોતરકળા ગમે છે. વડીલ રૂંપના ધરમાં ઘણી કિમતી છબ્બાઓ હતી અને તેમની પાસે એક પુસ્તકાલય હતું, તેખા તે મુસાફરને એન કહેવામાં આવ્યું કે “ અમારામાં મુખ્ય અન્ય ધર્મપુસ્તક (બાઈબલ) વંચાય છે. ”

ઉદ્યોગગળથી તેઓએ કુટુંબ અને નોકરી માટે એક લાકડાનું ઝૂંપડું બિનું કીધું; અને એ દર્મિયાનમાં કુટુંબનાં માણસો ગાડાંમાં ચૂતાં હતાં. પછી માણસોએ પોતાને માટે લાકડાનાં ઝૂંપડાં ગાંધ્યાં. આખરે એક સંસ્થાન થયું. પણ મોત સર્વથ પાછળ આવે છે. નાના દેસાવરને એ દેશમાં પહેલીજ ઘેર ખોદવી પડી. તેમાં પહેલા મરનારને, એટલે તેના મોટા ભાઈના છોકરાને, ઠાટવાનો હતો.

પણ છવતાં માણસો માટે ખોરાક મેળવવા તેમણે શા ઉપાય યોગ્યવા? મોગમ એટલી બધી ચડી ગઈ હતી કે જમીન ખેડી શકાય નહિ. હવે લુલાઈ મહિનો થયો હતો. પોતાની પાસે જે ખોરાક હતો તે ખાઈ રહ્યા પછી તેમને અતિશય બૂખ લાગવા માંડી. કાંઈ કાંઈ પ્રયત્ને કાંઈ દરણુને મારી નાંખતા, અને તે થોડા દિવસ ચાલતું; પણ માણસોને ખવડાવવાનું સોથી વધારે હતું, અને એટલું ખસ નહોતું. ક્યવિતજ દરણુને આનંદસહિત ઘેર લાવતા અને કહેતા કે “જેણે આ દરણુને માર્યું તેને ચું આપીશું?”

આખરે તે સંસ્થાનના લોકો એટલા બધા બૂખે મરવા લાગ્યા કે તેમને ખીજે સ્થળે ખોરાક શોધવો પડ્યો. નાનો દેસાવર કેટલાંક માણસો સાથે ખોરાકને માટે શોની કચ્છામાં ગયો. તે સ્થાન ઘણું દૂર હતું. માત્ર ૬૦ માઈલનું છેડું હતું, તોપણ ત્યાં પહોંચતાં માણસોને જે દિવસ લાગ્યા. તેમણે રાત્રે ઘોડાને વિશ્રામ આપ્યો, પણ તેમની આસપાસ વસતું ધુરકડું સાંભળ્યું. બહારદુર કુતરાઓએ તેમનું રક્ષણ કીધું. શોની કચ્છામાં તેઓએ મુલાઓ કેટલોક આટો, લોટ, અને મીઠું લઈને મુકવેલી ડુકરની ગંધ મેળવ્યાં અને તે લઈને તેઓ તરતજ ઘેર જ્યા નીકળ્યા. આવતાં અને પાછા જતાં ઘોડાઓને નાના ઘોંઘાશમાં તરતું પડ્યું. ખોરાકને ભીનો કર્યા વગર લઈ જવાની ઘણી મુશીબત પડી. તેઓ જમીન પર સ્વીસલામત ઊતર્યા, ત્યારે તેમણે દેવતા સજગાઓ, કુમડાં મુક્યાં, પોતાને તેમજ ઘોડાને માટે તાપણી કરી, અને ઊંઘવા માટે ચૂતા. સવારના પહોરમાં વહેલા ઘોડા પર ચઢી ખેડા અને ખોરાક લઈ ઘોડો કુદાવતા ઘેર ગયા. કેવી ખુશીથી તેમનો સગાર થયો તેનો કોઈ પણ ખ્યાલ કરી શકશે ?

આ પ્રમાણે સંસ્થાને કષ્ટ વેડવાં પડ્યાં. તે કુટુંબ થોડા વખત લાકડાના ઝૂંપડામાં રહ્યું, ત્યાર પછી ઘર ગાંધવાની જગ્યા નક્કી કરી અને ત્યાં “પાર્ક હાઉસ” નામનું ઘર ગાંધ્યું. નાનો એડ્વર્ડ આ નવું ઘેર માને લાવવા લેકિસંચન મનો. સંસ્થાન ઘણી વિપત્તિમાં હતું ત્યારે તે ત્યાં રહેતી હતી,

અને હવે પોતાની આસપાસ એકંદુ યનાર એક સુખી કુટુંબ તેને માધમ પડ્યું. એ દરમિયાનમાં એ છઠ્ઠામાં નવાં સંસ્થાનો થયાં હતાં. લાડ્યાનું આંધિયું વૉરિંગ્ટન અપાયુ હતું. ઓલિમ્પિઅન હવે એલ્પ્સના પરગણાનું મુખ્ય શહેર હતું તે શરૂ થયુ હતું.

એલ્પ્સની સાથે ચૌદ વર્ષનો થયો. ત્યારે તેના આપે તેની કેળવણી વિશે વિચાર કરવા માંડ્યો. વૉરિંગ્ટનમાં લાડ્યાનાં કુટુંબમાં એક શિક્ષક વસ્તો હતો. તેના આપે હતું. “વારૂ, નેડ, હવે તું ધણી તીવ્રભૂક્ષ્ણો અને દોશિયાર થયો છે: અને અમારે તારે માટે કંઈ પણ કરવું જોઈએ. તારે શિક્ષક પાસે જવું પડશે અને ત્યાં કંઈક જ્ઞાન અને કેળવણી મેળવવાં પડશે.” નિશાળ ધણી દૂર હતી. રસ્તા દુકા કરવા, આકાશ વાદળોથી મુક્ત હોય, ત્યારે તે શિષ્ય પગ ઠગી જાય એવા ધામવાળા પોચા સ્થાનમાં થઈને જતો. તે વન્ય ‘ટર્કિનું’ આશ્રયસ્થાન હતું. અલગત તે શિષ્યે અંદુક અને કૃતરાને પાસે રાખ્યાં. નિશાળે જતાં રસ્તામાં તેણે એક મુંદર ‘ટર્કિને’ મારી પાડ્યું અને તેણે શિક્ષક કને લીધું. ‘ટર્કિનું’ બોલન કરવું એ વિચારથીજ શિક્ષક કુલાહ ગયો અને નેડ તેનો ધણો માનીતો છોકરો થયો.

ખીજે દિવસે તેણે હતું કે મારી મરણ શિક્ષક સાહેબને તે સમજાવી અક્ષીસ કરવાની છે. તે શિક્ષક તેની સાથે ચિત્તર કરવા બહાર નીકળ્યો અને શિકાર કાઢ્યો. દરણ અને ‘ટર્કિ’ પક્ષી, અને ચિત્તરનો તે શિક્ષકના ઘરમાં પ્રવાહ આણતો હતો. ને ધારતો હતો કે એમાં કંઈ નથી. એલ્પ્સની કેળવણી ધણી ખરાબ ચાલી. ખર્ક જોઈએ નો તે વિદ્યાને ધિક્કારતો અને શિકાર કરવાના કામને ખીજા અર્થાં કામથી ધાતું વધારે ચાહતો. એક દિવસ ઘેર તેને આંકે પૂછ્યા. તેણે જવાબ દેવા માંડ્યો કે એ દૂ ત્રણ, ચાર દૂ પાંચ, અને પાંચ દૂ આઠ. તેની માએ હતું. એ ઉભો રહે, “અધું અર્થગન્ય છે, પાછો શિક્ષક પાસે જા.”

પણ તે શિક્ષક તેની સાથે અગાઉની પેઠે ચિત્તર કરવા ગયો. નેડનું કેળવણીના કામમાં ચિત્ત ચોંટ્યું નહિ, તેના આપે અગાઉની પેઠે અંકગણિતમાં તેની પરીક્ષા લીધી. તેનામાં કંઈ મુધારો થયલો જણાયો નહિ. “એ દૂ છ, એ તરી આઠ” એવા એવા જવાબો દેવા માંડ્યા. તેને નિશાળે જતાં છ મહિના થયા અને તેનું આ પરિણામ થયું. આખરે તેના આપે

* એક જાતનું મરઘા, કુકા જેવું અમેરિકાનું જાવાવર.

ઘેર ઢોરની મંલાળ રાખવા નિશાબેથી જાણી મૂક્યો. અમેરિકામાં તે આટલું જ રીખ્યો.

એડ્વર્ડે હજી હરણનો શિકાર કરવા ન્તરી રાખ્યો, કેમકે ખોરાક માટે ખરેખર તે એક આવશ્યક પદાર્થ હતો. એક દિવસ તે આઠનો કેટલાક મિત્રસહિત શિકાર કરવા ગયો. ઘણું ચાલ્યા પછી તેનો કુતરો એક હરણીનાં પગલાં પર ચડી ગયો. તેણે વાસ પારખી અને આગળ દોડ્યો, પણ તેનો શેક આવ્યો. સાંસુથી તે અટક્યો. તેના મિત્રો ઘણા દૂર રહી ગયા હતા. વંગલમાંથી પગલે પગલે ઘણીવાર ચાલ્યા પછી કુતરાએ હરણુ જતાચું અને તેણે હરણુને ગોળીએ માર્યું. હવે વખત ઘણો થઇ ગયો હતો અને તે ઘેરથી પચીસ માઈલ દૂર આવ્યો હતો. તેણે મિત્રોને જૂમ પાડી, પણ તેમાંનો કોઈ પણ એનો અવાજ મૂલગાય એટલે પાસે નહોતો. તેઓ ઘેર જવાને રસ્તે પડ્યા હતા. હરણુ લેવાને આતુર હોવાથી તે એક ઝાડના મૂળ આગળ, પાસે કુતરો રાખી બેઠો અને ભર નિદ્રામાં પડ્યો. તે તરતજ વરના ધુરકવાથી મગ્યો. તેઓએ શિકારની વાસ પારખી હતી અને તેને ફાડી ખાવાની તૈયારીમાં હતા. તેમને હાંકી કાઢવા તેણે તેઓ તરફ વારંવાર ગંદુક ફેંટી, પણ પોતાની આસપાસ વખતે વખતે તેણે તેમને ભરતર કરતા અને ધુરકતા સાંભળ્યા. રાત્રી અતિશય અંધારી હતી. આખરે જેવો પ્રભાતનો પ્રકાશ વંગલની ડાળીઓમાંથી નીકળ્યો કે તરતજ તે ડાડ્યો અને ઘેર જવાને રસ્તે પડ્યો. તે પહોંચ્યો ત્યારે તેને કંકડીને બૂખ લાગી હતી, કેમકે ત્રીસ કલાક થયાં તેને ખોરાક મળ્યો નહોતો.

ફેલાવરના કુટુંબીઓ કહિનેઈસિ ગયા, ત્યારે ઘણાં રીંછા, જેવાં કે ડાળાં રીંછા ભયાનક, અને એવાં ખીજાં આસપાસ ભટકતાં હતાં. ફેલાવર કહે છે કે એક દિવસ સવારે હું પાસેના વંગલમાં ઝાડ ડાપવા મક્કાઈના શ્વેતમાંથી ઘોરે બેસી જતો હતો, ત્યારે મેં એક મોટું બહુ રીંછ બાંબું થતું જોયું. અંધારાથી ગચી જવા તે કાઠવની જગ્યામાંથી ગયું. મારી સાથે ચાર માણસો અને કુતરા હતા. તેમાંના ત્રણ માણસો રીંછના પર હુમલો કરવા મારી સાથે ગયા. કુતરા પહેલા ગયા. રીંછે કુતરાને પકડ્યા, તેમને ભયટી નાંખ્યા, અને મારી નાંખ્યા. પછી અમે અમારા કુદાડા વર્ષ તેની સામા ગયા, અને સખત લડાઈ થયા પછી અમે તેને મારી નાખ્યું, ઘેર લઈ આવ્યા, અને ખાઈ ગયા. શિવાજાના અમારા ઢોરના ચારામાં તે અમને ઘણું મદદપ થઈ પડ્યું.”

એક દિવસ સમી સાંજે, એડ્વર્ડ પોતાની પાછળ બંધુક લટકાવીને ઘોડા પર સ્વાર થયો હતો, ત્યારે તેનો કુતરો કંઈક પાસે આવતા પ્રાણીથી ભસવા લાગ્યા. તે સમયે તે ખીડની પાસે હતો, અને તેની નજીક એક નાનું વન હતું. તેણે ઉચ્ચ નેચું એટલે એક મોટા પશુને પાસે આવતું તેણે દાઢુ એમ તેણે ધાર્યું. છેક વધારે પાસે ગયા, ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે એ તો એક ઘોરેસ્વાર છે. તે માણસે મોંઠથી કહ્યું, “ તમે અંગ્રેજ છો ? ” “ હા, હું છું. ” “ તમે ક્યાં જાઓ છો ? ” “ કેમ, હું તો ઘેર જ જાઉં છું, મારી સાથે આવો અને અમારી પરંપરાગત સ્વીકારો. ” ખરેખર કોઈપણ પરદેશીની આ વનના એકાંત મેદાનમાં કે ખીડમાં આગતાસ્વાગતા થાય છે. તેઓ સઘળા પ્રત્યે હમેશના આદરભાવ અને સ્નેહભાવ પ્રમાણે વર્તવામાં આવ્યું.

ઘણી મુઠી ખરચ્યા પછી દેશનું સ્વરૂપ ઘણું જટિલાર્થ ગયું. અનાજ જગવા માંડ્યું અને ડોરો વીઆવવા માંડ્યાં. પણ એમ થતાં જુદી જુદી તરેહની ભારે મહેનત પડ્યા વિના રહી નહિ, અને તેમાં વન્ય પશુના હુમલાથી પાકતું અને પશુધનનું રક્ષણ કરવાની મહેનત કંઈ ઓછી નહોતી. એડ્વર્ડ ફોર્મારે આ સઘળા કામમાં ઉદ્યોગથી ભાગ લીધો અને બેસક આજ બાળપણની ટેળવણીથી—અને વૈદિક શિક્ષકની ટેળવણીથી નહિ—તેનો અદ્ભુત ઉદ્યોગી સ્વભાવ બંધાયવામાં મદદ મળી, અને ગમે તે કોઈ પણ કામ, અધરું હોય માટે તેમાંથી હકી ન જવાનું અથવા તો ઉદ્યોગ અને ખંતથી વશ કરાય એવા વિઘ્નથી ડગી ન જવાનું તે સીખ્યો.

ખરી વાત એ છે કે મોટા ફેલાવરે આવી મોટી મિલકતની આસપાસ તેની ઊપજ વાવનાર લોકોની વસ્તી થતાં પહેલાં ખરીદ કરવામાં બૂલ કરી હતી. હજી પણ એ દેશ વસ્તી વિનાનો હતો. પરદેશથી આવી વસનારાઓ વૈભવાશ લગણુ પશ્ચિમ તરફ વધ્યા તેને આસરે વીસ વર્ષ થયાં. એદિમયન વસનારાઓથી ૫૦૦ માઈલ દૂર હતું. આનું પરિણામ એ થયું કે ફેલાવરને માલ વેચતાં ઘણીજ મુશ્કેલત પડી. તોપણ નવા વાસીઓ પાસે પાસે આવતા હતા અને તેમાંના ઘણા એદિમયન પાસે આવી વસ્યા. ઘણા હજારીઓએ દ્રવ્ય આપી સ્વતંત્રતા મેળવી હતી, તેઓ શહેરમાં વસ્યા અને તે આપાદ રયાન થયું. ઘોડાક અંગ્રેજ નવા વાસી કાચા નહિ, અને તેમને પાછા સ્વદેશ જતું પડ્યું. એ લોકોમાં એક હૂકહામ (હાલ લંડનમાં બૉન્ડ શેરીમાં પુસ્તકાલયનો અધિપતિ) હતો, તે સીસહિત સ્વદેશ છોડી

અને વસવા આઓ હતો, અને તેણે અને સ્થાયી રહેવા પ્રયાસ કર્યો. એક દિવસ નાનો ફેલાવર તેને મળવા ગયો, અને તેમને એક મરઘું મારતા જોયા, તે સ્ત્રીએ લોહી નીકળેલું જોયું ત્યારે તે મૂર્છાગત થઈ. તેઓએ વાસ ઊભો અને ઇન્કેડ પાછા ગયા.

ખીજી મુશીબત ફેલાવરના કુટુંબીઓને વેલ્પી પડી તે સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર ગુલામો સાથે હતી. યાદ હશે કે એપ્રિલિયો નદી ઈલ્લિનોઈસના સ્વતંત્ર રાજ્ય અને કેન્ટૂકિના ગુલામી રાજ્યની વચ્ચે આવી હતી. એવા ધણા ગુલામો હતા કે તેમને દયાળુ શેડ ડ્રમ્પ આપી સ્વતંત્ર થવાની છૂટ આપતા. જેઓ કેન્ટૂકિના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં રહ્યા હતા, તેઓએ નદી ઓગંગી અને ધણે ભાગે વૃદ્ધિ પામતા એલિમ્પયન શહેરમાં વસ્યા. પણ નદી પાર શેડના તાબામાં ગુલામોનાં ટોળેટોળાં હતાં, તેઓ પ્રત્યે નંગલી રૂતાથી વર્તતા. પતિ, પત્ની, અને ઊકરને એક બીજાથી ભુલાં પાડતા અને ગુલામી રાજ્યોના સઘળા ભાગમાં ગમે તેમ વેચતા. ધણા ગુલામો, મરદ અને ઘેરાં શેડ પાસેથી નાસી જતાં, નદી ઓગંગતાં, અને સ્વતંત્રાનો ઉપભોગ કરવા બીના પ્રદેશમાં અને નંગલોમાં સંતાઈ રહેતાં. ધણાએ એપ્રિલિયો ઓગંગી અને એલિમ્પયનમાં આશ્રય લીધો. બીજાઓ ન્યાંસુધી કનેડાના સ્વદેશમાં પહોંચ્યા ત્યાંસુધી ઉત્તર તરફ ગયા.

ગુલામના માલીક સિઠારી કુતરા વડે ગુલામોનાં પગલાં શોધી દેવાથી તેમને પકડતા, ધણી ખરી વાર પાછા પોતાના કામમાં જોડતા, અને ચાખખાની શંખ્યા વધારતા. હવે મનુષ્યદરણુ કરનારી એક નિષ્પ્રમિત ટોળાંએ એપ્રિલિયો ઓગંગી, હબસીઓને મિસિસિપિમાં ધકેલે લઈ જવા અને ન્યૂ ઓર્લિન્સમાં વેચવા, સ્વતંત્ર, અને પરતંત્ર બંનેને પકડવા પ્રયાસ કર્યો. એક ગુલામ હબસી ફેલાવરે વેચાતો રાખ્યો. તે એક સુંદર મોટો હબસી હતો. તે ઉત્તમ પુરુષ અને પ્રામાણિકનોકર હતો. ફેલાવરે તેને એક દિવસ કહ્યું, "તમે બેસક ગુલામ હશો, તમે સ્વતંત્રતા ખરીદ કીધી છે ?" ગુલામે કહ્યું, "ના સાહેબ, પણ મારો માલીક મને એવા ચાખખા મારે છે, અને મારી સાથે એવી ખરાબ રીતે વર્તે છે કે મારે તેનાથી નાસી જવાની જરૂર પડી." ત્યાર પછી થોડા વખતમાં તે શેડ ટોળા સાથે તેની પાછળ ગયો, અને તેને ફેલાવરના ખેતરમાં કામ કરતો જોયો. તેને તરતજ તે માણસને પકડ્યો, હાથકડી કીધી, અને ખેંચી ગયો.

પણ તે ગુલામ પાછો તેના શેડ પાસેથી નાસી ગયો, અને તેને

ફલાવરને ઘેર આશ્રય લીધો. તે યાદી ગયો હતો અને અર્ધો ભૂખે મુઓ હતો. તેણે કહ્યું “શેક મારી પાછળજ છે.” નાના ફલાવરે તે માણસને કુવામાં સંતાડ્યો અને તેની ઉપર પાટીઈ ઢાંકી દીધું. તેણે વખતે વખતે માંહે આવવાનું નાંખ્યું. તે શેક પોતાની મિસ્કતની પાછળ પડ્યો હતો. તેણે સઘળે ટેકાણે શોધ કરી, પણ તેને તે ગુલામ હાથ લાગ્યો નહિ. નાના ફલાવરે તે માણસને ખાડામાંથી બહાર કાઢ્યો, તેને પુષ્ટળ આવવાનું આપ્યું, અને કહ્યું કે છવ બચાવવો હોય તો અહિંથી નાસી જ. તે તરતજ ઉત્તર બહુી કેનેડા તરફ જવા નીકળ્યો. પણ તે માણસ નદી ઝાળંગી શક્યો તે પહેલાં તેની પાછળ પડનારાઓ તેને પગલે ચાલવા મંડ્યા હતા, તેમણે તેને પકડ્યો, હાથકડી કીધી, અને ‘ન્યાયાધીશો’ ને સોંપી દીધો. તેણે તેના શેકને કહ્યું કે હું કદી ગુલામ થનાર નથી; મારી છંદગી જોખમમાં આવશે તોપણ હું તમારી સાથે પાછો આવીશ નહિ. તેથી પોલીસનો સિપાઇ આવી પહોંચ્યો અને તેને નાસી ગયલા ગુલામ તરીકે પકડ્યો, ત્યારે તેણે પોતાની પાસે સંતાડેલી પિસ્તોલ બહાર કાઢી અને તેને ગોળાથી ઘાર કીધો. તે નાસી ગયલા ગુલામને તરતજ ફાંસી દીધી.

આવા ઘણા દાખલા જોવામાં આવતા. આવા નાંમના સ્વતંત્ર દેશમાં બનતા આવા બનાવોથી ફલાવરને એટલી બધી શરમ આવી કે તે વર્ણવી શકતી નથી. તેણે તે દેશ છોડવાનો વિચાર કરવા માંડ્યો; પણ તે પ્રદેશ સ્થાપવામાં અને લાં લોકોની વસ્તી કરવામાં તેણે એટલી બધી મુડી વાપરી હતી કે થોડો વખત તે એવું કરતાં અટક્યો. મનુષ્યાહારીની સંખ્યા વધતી રહી. તેઓ તે દેશમાં હબસીઓ શોધતા ટોળીબંધ આવતા. ગુલામનો વેપાર કરનારાઓએ બની શકે તો ફલાવરને એ રાત્રમમાંથી બહાર કાઢવા નિશ્ચય કર્યો. પણ સખત યુદ્ધ મચાવ્યા વિના તેની જવાની ખુશી નહોતી. તે સમયે ફોજદારી અમલદારો ઘણા વિચિત્ર હતા. એક દિવસ ફલાવર નજીકમાં નજીક ફોજદારી અમલદાર ડીપ્પૂ પાસે ફેટલાક કપાલા પર સહી કરાવવા ગયો, ત્યારે તેણે ડીપ્પૂને પથારીમાં તદન નાગો બેઠેલો જોયો. તેણે કહ્યું, “હવે મારે મારાં ફેટલાક નાનાં બદન પહેરવાં જોઈએ.” તેથી તે ઊઠ્યો ને તેણે દરતાવેજો પર સહી કીધી. ફલાવરે એક બીબ ફોજદારી અમલદાર મોઝીઝ મિડાયલનું ઝાળખાણ કીધું. તે નીચેના વર્ણન ઉપરથી જણાશે તે પ્રમાણે તેને કંઈક ઉપયોગી ચર્મ પડ્યો.

એવુંડ ફલાવર કહે છે કે “આ વખતે હું ૧૮ કે ૧૯ વરસનો

હતો. આખો દિવસ બહાર ચાલતો રહેવાથી ઘણો થાકી ગયલો અને પરિ-
શ્રાન્ત થયલો એક ખીબ પુરૂપ સાથે હું ઘેર આવતો હતો. જેવા અમે
ધરની પાસે આવ્યા તેવા વનમાં એક સ્થળે આવ્યા, ત્યાં અમે ઝાડીમાં ઘણો
વાદવિવાદ થતો સાંભળ્યો. “બ્યાંસુધી હું છવીશ ત્યાંસુધી આ લગામ પક-
ડેલી હું મૂકનાર નથી” એવા શબ્દો મેં સાંભળ્યા. એ મારા બાપનો ઘરો
હતો. હું તરતજ મારા સોબતી સાથે અંદર ધસ્યો અને જે ઘોડાની પીઠ
પર અમારા સ્વતંત્ર ગુલામોના એકને સાટકાના માર પડતા હતા તે ઘોડાની
લગામ ઝાલીને ઉભેલા મારા બાપને મેં જોયા. એક મનુષ્યાહારીએ કહ્યું કે
“તમે છોડશો નહિ તો હું તમને એક હથુમાં જોળાથી ઉડાવી દઈશ.” હું
તરતજ તેની સામો ગયો અને કુહાડા વતે તેના કંકડા કીધા. મારો સોબતી
ખીબની સામો ગયો, અને તેનો હાથ કાપી નાંખ્યા જેવો કીધો. મારા બાપ
બચ્યા, અને મનુષ્યાહારી તરતજ જંગલમાં ચાલે નાસી ગયા.

“ફાજદારી અમલદાર મોઝીઝ મિકાયલ પાસેથી અમે તરતજ તેમને
પકડવાનો હુકમ મેળવ્યો. અમે ધાર્યું કે મનુષ્યાહારી વૉબાશ જોગંગીને
અમુક સ્થળે આવ્યા હશે. તેમને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો. મેં મારી
ટોળાના ઉપરી થવાનું માથે લીધું, અને તે અધિકારી અમારી સાથે આવ્યો.
અમે મોડી રાત્રે નીકળ્યા, અને પરાદીઉ થતા પહેલાં તરતજ વૉબાશ
આગળ આવ્યા. અમે એવારે ગયા એટલે અમને માલમ પડ્યું કે મનુષ્યા-
હારીઓ ગયા નથી.

સસ્ત્ર મૂઢી દીધાં. લુગડાં ઉતાર્યાં, એક પછી એક આગળ આવ્યા, અને તેમને બાંધ્યાં.

“બધા મળીને તેઓ આડ હતા. તેમને આસરે ૨૦ માઇલ દૂર એલિથમનમાં કામ ચલાવવા સારૂ લઈ જવાની તૈયારી હતી. પણ અમે અમારે રસ્તે પડ્યા તેવામાં તે અમલદારે મને કહ્યું, ‘મને લાગે છે કે આપણે ધણાને પકડ્યા છે. એમાંના બે સારા માણસ છે અને તેમને થોડી શિખા-મધુ દઈને તમારી મરજી હોય તો જવા દો.’ તેમને છૂટા કર્યા અને જવા દીધા. ખીજા બે માણસોને કસી જોયા, અને તેમણે વચન આપ્યું કે હવે પછી આવા કામમાં અમે કદી પડીશું નહિ. તેમને પણ જવા દીધા. હવે કેહી માત્ર ચારજ રહ્યા. તેઓ સ્વતંત્ર હુલસીને પકડવાના પ્રયાસમાં ધણા લાંબા વખતથી ટેવાઈ દટ થયા હતા. એ ચાર પર કામ ચલાવ્યું, તેમને શિક્ષા થઈ, અને વૅન્ડેલિયાના શાસનગૃહમાં સખત મજુરી સાથે બે વર્ષ કેદ રહેવાનો હુકમ થયો. આ પ્રમાણે આહિચો નદીને કિનારે આખી મનુષ્યહરણી પદ્ધતિને તોડી નાંખી, ફલાવર અને અંગ્રેજી સંસ્થાનના લોકોના બળવાન પ્રયાતથી ઇલ્લિનોઇસને ગુલામી રાખ્ય ચતું અટકાવ્યું.

છે. તેણે કહ્યું, 'મારી સલાહ એવી છે કે નેડ તરતજ દેશ છોડી જતા રહેવું, અર્થાત્, તેને ખૂનમાંથી બચવું હોય તો જતા રહેવું.' જોકની શિખામણ માની. વડીલ ફલાવરે બીજા દિવસે સવારના પહોરમાં એડ્વર્ડને મધારીમાંથી જગાડ્યો, અને તેઓ તરતજ ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળ્યા. પણ હવે કસ્ટો વાર્તા આવે છે. બે રાત પછી, તેઓ નીકળી ચૂક્યાની ખબર નહોતી ત્યારે, આસરે ૭ મનુષ્યાહારી તેને ઘેર ગયા અને નાનો ફલાવર ક્યાં છે એમ પૂછ્યું. રાત અંધારી ઘોર હતી, અને તે માણસો ઝાળખાઈ શક્યાં નહિ. એક નાનો છોકરો ચિચડી એડ્વર્ડ ફલાવરનો પિતરાઈ ભાઈ હતો, અને તેનું સ્વરૂપ તેને ઘણું મળતું હતું, તે બારણે ગયો. તે માણસોએ તરતજ તેને પકડ્યો, પોતાના કૂહાડ વડે કટ્ટા કર્યા અને તે જ સ્થાને તેને મારી નાંખી ચાલતા થયા. બાપડા ચિચડી માટે સર્વને ધણો શોક થયો પણ તેનું ખૂન કરનાર કદી જડ્યા નહિ.

એડ્વર્ડ ઘેરથી ગયો, ત્યારે તેણે પોતાના માનીતા કુતરા 'નાના પેન'ને તાળામાં રાખવાનો હુકમ કર્યો હતો. તે કુતરો હમેશ તેની સાથે રહેતો. તેની સાથે બંધતો, અને તેની સાથે સિંકાર કરતો; તે કુતરો પોતાના શેકથી ધૂટો પડ્યોજ નહિ. ગમે તેમ કરીને તે બહાર નીકળ્યો, પોતાના શેકને પગલે પગલે મજબા મુઠ્ઠી ગયો, અને વહાણમાં બેઠો. તેને મોકલ્યો અને ફલાવરના ભાઈના હાથમાં મૂક્યો. તે મજબો ડકામાંથી નીકળ્યો, ત્યારે તે કુતરો તેના ભાઈના હાથમાંથી ફૂંદો અને ઝાહિયોમાં ફૂંદો પડ્યો. અલખત કુતરાને માટે વાટ જોઈ શકાય નહિ. તે મજબો ચાલતો થયો અને ફલાવરે તે નાના કુતરાને જ્યાંમુઠ્ઠી દૂર માત્ર એક બિંદુસમાન તે દેખાયો સાંમુઠ્ઠી ઝાહિયોમાં તરતો બેયો, તે જ ઉલ્લો બેયો.

એડ્વર્ડ અને તેનો બાપ એક નાના બેડોસવાળા ૧૫૦ ટન ભાર બિચકી શકે એવા વહાણમાં બેસી ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળ્યા. વહાણ પર તેઓજ માત્ર ઉતારૂ હતા. ૧૮૨૪ માં તેઓ લિવરપૂલ ઉતર્યા. એજ બંદર ઊડ્યાને તેમને લગભગ સાત વર્ષ વહી ગયાં હતાં, અને દરેક વસ્તુમાં ધણોજ ફેરફાર થયો હતો. એડ્વર્ડ તે સમયે ૧૩ વર્ષનો છોકરો હતો તે હાલ લગભગ ૨૦ વર્ષનો પુષ્ટ મરદ થયો હતો. હજી પણ તેણે અરખ્યવાસીનાં લુગડાં પહેર્યાં હતાં. તેની પીઠ પર લટકતા કુમતાવાળી એક પ્રકારની ટોપી, ગુલવાળું સિંકાર વખતે પહેરવાનું પહેરણુ, જડા સુતરના દોરડેવતી બાંધેલા ચોરણા, કાળાં પગનાં મોજાં, હરણના ચામડાનાં જૂટ, અને એ બધાં ઉપર મોટા

શસ્ત્ર મૂકી દીધાં. લુગડાં ઉતાર્યાં, એક પછી એક આગળ આવ્યા, અને તેમને બાંધ્યા.

“બધા મળીને તેઓ આકે હતા. તેમને આસરે ૨૦ માઈલ દૂર એલિથનમાં કામ ચલાવવા સારૂ લઈ જવાની તૈયારી હતી. પણ અમે અમારે રસ્તે પડ્યા તેવામાં તે અમલદારે મને કહ્યું, ‘મને લાગે છે કે આપણે ધણીને પકડ્યા છે. એમાંના બે સારા માણસ છે અને તેમને થોડી શિખા-મણુ દઈને તમારી મરજી હોય તો જવા દો.’ તેમને છૂટા કીધા અને જવા દીધા. ખીબ બે માણસોને કસી જોયા, અને તેમણે વચન આપ્યું કે હવે પછી આવા કામમાં અમે કદી પડીશું નહિ. તેમને પણ જવા દીધા. હવે કેદી માત્ર ચારજ રહ્યા. તેઓ સ્વતંત્ર હબસીને પકડવાના પ્રયાસમાં ધણા લાંબા વખતથી ટેવાઈ દૃઢ થયા હતા. એ ચાર પર કામ ચલાવ્યું, તેમને શિક્ષા થઈ, અને વૅન્ડેલિયાના સાસનગૃહમાં સખત મજુરી સાથે બે વર્ષ કેદ રહેવાનો હુકમ થયો. આ પ્રમાણે એલિથો નદીને કિનારે આખી મનુષ્યહરણી પદ્ધતિને તોડી નાંખી, ફેલાવર અને અંગ્રેજ સંસ્થાનના લોકોના બળવાન પ્રયત્નથી ઈલ્લિનોઇસને યુલામી રાજ્ય થતું અટકાવ્યું.

એ દરમિયાનમાં મનુષ્યાહારીઓ નાના ફેલાવરનો નાશ કરવા તલખી રહ્યા હતા, અને તેનું ખૂન કરવા તેમણે એક ટોળા જીભી કીધી. તે સંસ્થાનમાં મનુષ્યહરણનો નાશ કરવામાં તે સર્વથી વધારે ઉદ્યોગી અને મહેનતુ હતો, અને હવે તેને કે તેનાં સગાંઓને એને માટે બોજ આપવોજ જોઈએ. એમ બન્યું કે જૅક એલિસ નામના એક અરણ્યવાસીને તેમનાં કૃત્યની ખબર પડી. જૅક નાના ફેલાવરને કેળવનાર હતો અને જંગલ અને મેદાનોમાં તે હરણની પાછળ જતો ત્યારે તેની સાથે જતો. આ પ્રમાણે તેને પોતાના જીવાન શિક્ષક માટે પ્રીતિ બંધાઈ હતી. કોઈ પણ કારણથી તે મનુષ્યાહારીમાં લપટાઈ પડ્યો. હવે તેને એડ્વર્ડનું ખૂન કરવાનો ધરાદો ખબર પડ્યો. અગાઉ તે દેવતા પાસે બેઠો હતો ત્યારે તેને ગોળી મારી હતી. એક દિવસ રાત્રે એક ગોળીબારી ભાંગીને આવી તેથી તેના માથા પાછળની આરસી ભાંગી ગઈ. આખું કુટુંબ જીક્યું, અને બારણા તરફ ધસ્યું, પણ મનુષ્યાહારીઓ નાસી ગયા હતા.

યુદ્ધ વધારે તીવ્ર થયું. એક દિવસ રાત્રે જૅક એલિસ એડ્વર્ડની બેન પાસે આવ્યો અને તેને કહ્યું કે મનુષ્યાહારીઓએ ગમે તે માય તો પણ તમારા લાઈની છંદગી લેવાનો દરાવ કીધો છે અને એ વાત છાની

છે. તેણે કહ્યું, 'મારી સલાહ એવી છે કે નેડે તરતજ દેશ છોડી જતા રહેવું, અર્થાત્, તેને ખૂનમાંથી બચવું હોય તો જતા રહેવું.' જંકની શિખામણ મानी. વડીલ ફલાવરે ખીજે દિવસે સવારના પહોરમાં એડ્વર્ડને મધારીમાંથી જગાડ્યો, અને તેઓ તરતજ ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળ્યા. પણ હવે કરુણ વાર્તા આવે છે. એ રાત પછી, તેઓ નીકળી ચૂક્યાની બપ્પર નહોતી ત્યારે, આસરે ૭ મનુષ્યાહારી તેને ઘેર ગયા અને નાનો ફલાવર ક્યાં છે એમ પૂછ્યું. રાત અંધારી ઘેર હતી, અને તે માણસો ઝાળખાઈ શક્યાં નહિ. એક નાનો છોકરો રિચર્ડ એડ્વર્ડ ફલાવરનો પિતરાઈ ભાઈ હતો, અને તેનું સ્વરૂપ તેને ધણું મળતું હતું, તે ખારણે ગયો. તે માણસોએ તરતજ તેને પકડ્યો, પોતાના કુદાડા વડે કકડા ક્યાં અને તે જ સ્થાને તેને મારી નાંખી ચાલતા થયા. બાપડા રિચર્ડ માટે સર્વને ધણો શોક થયો પણ તેનું ખૂન કરનાર કદી જાણ્યા નહિ.

એડ્વર્ડ ઘેરથી ગયો, ત્યારે તેણે પોતાના માનીતા કુતરા 'નાના પેન'ને તાળામાં રાખવાનો હુકમ કરીધો હતો. તે કુતરો હમેશ તેની સાથે રહેતો. તેની સાથે બાંધતો, અને તેની સાથે સિદ્ધર કરતો; તે કુતરો પોતાના શેકથી છૂટો પડ્યોજ નહિ. ગમે તેમ કરીને તે બહાર નીકળ્યો, પોતાના શેકને પગલે પગલે મજબા મુધી ગયો, અને વહાણમાં બેઠો. તેને મોકલ્યો અને ફલાવરના ભાઈના હાથમાં મૂક્યો. તે મજબો ડકામાંથી નીકળ્યો, ત્યારે તે કુતરો તેના ભાઈના હાથમાંથી ફૂંચો અને ઝાલિયોમાં ફૂંચી પડ્યો. અલખત કુતરાને માટે વાટ બેઈ શકાય નહિ. તે મજબો ચાલતો થયો અને ફલાવરે તે નાના કુતરાને ન્યાંમુધી દૂર માત્ર એક બિંદુસમાન તે દેખાયો ત્યાંમુધી ઝાલિયોમાં તરતો બેયો, તે જ છેલ્લો બેયો.

એડ્વર્ડ અને તેનો બાપ એક નાના બેટાલવાળા ૧૫૦ ટન ભાર ઉઠાવતી શેક એવા વહાણમાં બેસી ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળ્યા. વહાણ પર તેઓજ માત્ર ઉતારૂ હતા. ૧૮૨૪ માં તેઓ સિવરપૂલ ઉતર્યાં. એજ બંદર છોડ્યાને તેમને લગભગ સાત વર્ષ વહી ગયાં હતાં, અને દરેક વસ્તુમાં ધણોજ ફેરફાર થયો હતો. એડ્વર્ડ તે સમયે ૧૩ વર્ષનો છોકરો હતો તે હાલ લગભગ ૨૦ વર્ષનો પુષ્ટ મરદ થયો હતો. હજી પણ તેણે અરણ્યવાસીનાં લુગડાં પહેર્યાં હતાં. તેની પીઠ પર લટકતા કુમતાવાળી એક પ્રકારની ટાપી, બુલવાળી સિદ્ધર વખતે પહેરવાનું પહેરણુ, જડા સુતરના દોરડેવતી બાંધેલા ચોરણા, કાળાં પગનાં મોજાં, હરણુના ચામડાનાં જૂટ, અને એ બધાં ઉપર મોટા

અભો, આ તેનો પહેરવેશ હતો. તરતજ તેણે એ કપડાં કાઢી નાંખી સુધરેલા દેશનો પોશાક પહેર્યો.

પછી થોડા વખતમાં બંને જાણુ વૉરિક પરગણામાં બાર્કેડ ગયા. ત્યાં થોડો વખત રહ્યા પછી, એક કૅથ્રિજના વર્તમાનપત્રના તંત્રી બેન્જામિન ફેલાવરને તેઓ મળવા ગયા. તેની છોકરીઓનાં નામ એલિઝા અને સરાહુ ફેલાવર હતાં. સરાહુ ફેલાવર 'અરે મારા દેવ ! તને કદિ નહિ' વગેરે સર્વ દેવલમાં ગવાતા એક સુંદર સ્તોત્રની રચનાર હતી. ત્યાર પછી થોડે મહિને ફૉર્મર્ટ આપન, તે સમયે એક વિશ્વહિતકર્તા ગણાતો હતો, તેને મળવા એ. સ્વડ' સ્ટૉલ્ડમાં ન્યૂ લેનાર્ક ગયો. આપની સાથે બેગો થવા તે લંડન પાછો ફર્યા પછી તેણે તેને કહ્યું કે મારો ઇરિદો કંઈક કેળવણી લેવા માટે ઈંગ્લંડ રહેવાનો છે. તેના આપને આશ્ચર્ય લાગ્યું, પણ તે છોકરો પોતાના કાર્યમાં દબ રહ્યો. તેણે પોતાનો મન કહ્યો નહિ પણ પ્રેમપાશથી તેને ઈંગ્લંડમાં રહેવાની જરૂર પડી હતી. તેના આપે પોતાની આવકમાંથી ૨,૦૦૦ પાઉંડની અમેરિકન લેન તેને આપવા કબૂલ કર્યું, ને કહ્યું કે એમાંથી તારે યુક્તિથી ખરચ ચલાવવો, અને તેમ ન થાય તો અમેરિકામાં મારું ઘર છે, ત્યાં જ્યારે ખુશી થાય ત્યારે પાછા આવવું.

લિવરપૂલથી તેનો આપ ગયો તેને મળાને તે ફૉર્મર્ટ ઉલ આપેન બેડે ન્યૂ લેનાર્ક પાછો ફર્યો. ત્યાં તેણે પ્રથમ વિદ્યાની કેળવણી મેળવી; પણ અમેરિકાનાં જંગલોમાં તેને જે વ્યાવહારિક કેળવણી મળી હતી તે તે શંકા સુધી ધણી ઉપયોગી નીવડી. તે એક પખવાડીઉં ફૉર્મર્ટ આપેનને ઘેર રહ્યો, અને પછી મકાન ભાડે રાખી ત્યાં રહ્યો. એક દિવસ તે બહાર ફરતો હતો, ત્યારે તેને એક ગૃહસ્થ મળ્યો, તેણે ન્યૂ થૉર્ક જવાનો માર્ગ પૂછ્યો. તેણે કહ્યું, "હું તમને ત્યાં લઈ જઈશ, હું જાતે ત્યાં રહું છું." બંને જણુ વાત પર ચલ્યા અને તેઓ વચ્ચે સારી ગૈનો બંધાઈ. એમ જણાવું કે એ ગૃહસ્થ એડિન્બરોનો રહીસ ડૉક્ટર ઝૉન્ડ્રુ કોંબ હતો, અને તે ન્યૂ લેનાર્કમાં કારખાનાના છોકરા અને છોકરીઓની કેળવણીમાં જે અદ્ભુત કામ ચતાં હતાં તે જાતે જોવા જતો હતો. ડૉક્ટર કોંબ જુવાન અમેરિકાના અરણ્યવાસી સાથે જન્મે અને તે પ્રમંજે તે અરણ્યવાસીએ તેને પોતાનો વૃતાન્ત અને 'કેળવણી મેળવવાના' પોતાના વિચાર છૂટથી કહી બતાવ્યા. તે ડૉક્ટરે કહ્યું, "ઠીક ત્યારે, મરેકૃત વ્યાકરણુ લાવો, અને તરતજ વાંચવા મરો.

ઉત્તમ ગ્રન્થો વાંચો અને તે વિષે મનન કરો. તમને એક મુશીબત પડશે નહિ.”

ફેલાવર ૭ માસ ન્યૂ લૅન્કાઈમાં અધ્યયનમાં પ્રવૃત્ત રહ્યો. તેણે ગ્રન્થ વાંચવા પાછળ એટલો બધો ઉદ્યોગ કર્યો કે તેણે તન્દુરસ્તી ખોઈ. ખરેખર, એક નાના એરડામાં એક પુરશી પર બેસી સપ્તે શીખવા અને વાંચવામાં મગજ રોકવામાં, અને ઉંચ પશ્ચિમનાં બીડ ઉપર ભટ્ટા સ્વચ્છ આદાશની આનંદી લહેરોના ઉપભોગ કરવામાં ઘણો ફેરફાર હતો. આખરે તેણે ન્યૂ લૅન્કાઈ છોડ્યું, અને ઓડિન્બરોથી લંડન આજતો ગયો, તે માર્ગમાં જે કસ્ટા અને સહેરો આવ્યાં તે જોઈ તેને હમેશ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. ૭ માસ સુધી તે લંડનમાં ટ્રિનિટિના ચોક્કામાં ડૉક્ટર કોલ્લિ સાથે શિખ્ય તરીકે રહ્યો અને તેની સાથે રહી, તેણે અંગ્રજીયત, ખીજગણિત, અને ચંદ્રતી કળ-ચણીના બીજા વિષયોમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું.

હવે તેની ઉંમર ૨૧ વર્ષની થઈ હતી અને તે ધંધામાં યુથાવા તૈયાર હતો. તે બુર્મિગ્લુમ ગયો અને એક ક્ષણીઆને લાં આડત કરવા વાર્ષિક ૧૦૦ પાઉંડને પગારે રહ્યો. તે એટલો બધો કામનો માલમ પડ્યો કે બે વર્ષમાં તેનો પગાર વધારીને ૪૦૦ પાઉંડ કીધો. પછી તે એક ઉદાર અને પ્રેમાળ સ્ત્રી સાથે પરણ્યો, અને સાર પછી તેનો સંસાર આનંદકારક થયો. તે એવનને કિનારે આવેલાં સ્ટુટ્ટ્ફર્ડમાં વસ્યો, અને લાં તે દેશમાં મોટામાં મોટા દાક ખનાવનાર થયો. તે ચાર વર્ષ સુધી તે સહેરનો કાટવાલ અને વાર્ષિક પરગણા માટે મુલેહનો અમલદાર રહ્યો. તેને દરેક સ્થળે આખર અને પ્રતિષ્ઠા મળી. તેનું ધર પરોણાગત કરવાનું સ્થળ થઈ પડ્યું. વિશેષે કરીને તે પોતાના અમેરિકાના મિત્રોને આહતો હતો, અને ઉનાળામાં તેનું ધર તેઓથી જરૂર રહેતું. તેણે પોતાની બહાદુર રીત પ્રમાણે ૧૮૬૪ માં શેક્સપીઅરની ત્રણસે વર્ષને લગતી જન્મજિતનો ઉત્સવ જીજ્ઞ્યો.

તે વર્ષમાં તે પક્ષાઘાતથી સપડાયો અને તેને ધંધો છોડવો પડ્યો. પણ તેનામાં અદ્ભૂત બળ અને હિંમત હતી. ૧૮૬૫માં તે બીજી વાર એ જ રાગથી સપડાયો અને તેનું અરધું શરીર નકામું થઈ પડ્યું. તોપણ ૧૮૬૮માં તે નોર્થ વૉરિક પરગણાના પ્રતિનિધિ તરીકે આમની સભાનો ઉમેદવાર થયો. તે નિષ્ફળ થયો, પણ તેથી નાહિમેદ થયો નહિ. તેણે કેવેન્ડ્રીના પ્રતિનિધિ તરીકે ફરી ૧૮૭૨માં આમની સભામાં દાખલ થવા પ્રયત્ન કીધો, પણ તે ફરીથી નિષ્ફળ થયો. ૧૮૬૯ માં વળી તે પક્ષાઘાતથી સપડાયો અને

અંગ્રેજી ભાષા શૂલી ગયો. તેને શ્રીથી, નામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ અન્ય વગેરે શીખવાં પડ્યાં.

તે રોમ ગયો એટલે તેની તન્દુરસ્તી સુધરી, પછી તે ફ્રાન્સની દક્ષિણે પોમાં ગયો. સઘળે ઠેકાણે તેણે ઘોડા, ખચ્ચર, અને ગધેડાં પર કૂરતા થતી જોઈ. તેને માટે તેને રોતું આવવા જેવું થયું. તે ૧૮૭૩ માં લંડનમાં રહેવા આવ્યો ત્યારે ઘોડાને જે દુઃખ દેવાતું હતું, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ખેંચવાની લગામ અને લગામનાં ચોકડાંથી અતિશય પીડા ઘોડાને થતી હતી તે દૂર કરવાના કામમાં મચ્યો. તેણે કાળો ઘોડો ખરીદ્યો. તેને તે પહેલાં નરમ પાડ્યો હતો, લગામનાં ચોકડાં ઘાસ્યાં હતાં, અને અતિશય દુઃખ દીધું હતું. તેણે આ પરાકાષ્ટાનાં સાધનો લઈ લઈ તરતજ ઘોડાને સાળે કીધા. તેણે 'ટાઇમ્સ'ના અધિપતિને એક પત્ર લખ્યો અને મદૂમ સર આર્થર હેલેસની સહાયતાથી તે પત્ર તે વર્તમાનપત્રમાં દાખલ થયો. તેના કહેવાથી સર આર્થરે 'પ્રાણી અને તેના માલીકો' વિષે ગ્રંથ રચ્યો. પ્રાણી પ્રત્યે કૂરતા નિષેધક મંડળીમાં તે ગયો અને લગામનાં ચોકડાંથી તેાં બંધ કરેલા ઘોડાની બાર ગાડી સલાના બારણા આગળ બેસી રહેલી તેણે દીડી. તે સભામાં ગયો, પણ તેઓએ તેણું કશું સાંભળ્યું નહિ. પ્રમુખે તેને ઓરડા બહાર જવાનો હુકમ કીધો.

તેમ છતાં પણ તે પોતાના ઉલ્લભમાં પ્રવૃત્ત રહ્યો. તેણું મેાં બંધ થઈ શકે એમ નહોતું. તેણે સઘળાં રાજ્યનાં વર્તમાનપત્રમાં કાગળો લખ્યા અને તે દાખલ થયા. એ રીતે એ વિષય પર તેણે લોકમત ઉશ્કેર્યો. પછી તેણે 'લગામનાં ચોકડાં અને લગામ' વિશે ચોપાનીઈ પ્રસિદ્ધ કીધું, અને આખા દેશમાં તેનો ફેલાવો કીધો. પછી 'ઘોડા અને ઘોડાને સાળ' એવું ખીલું ચોપાનીઈ છાપ્યું, તેને પહેલા ચોપાનીઆ સાથે અનુબંધાન હતું; અને તેનો પણ બહોળો ફેલાવો કીધો. ફેલાવર લોકરીતિ પ્રમાણે ચાલનારાઓના ઘોડાના સાંજનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

ઘોડાના માથાં ઉપર ખેંચી રાખવા સારૂ સખત લગામ વપરાય છે, તેને નીચાં ખેંચવા સારૂ એક જડેલો જેરબંધ વપરાય છે, માર્ગ જોતાં અટકાવવા તેમની આંખ બંધ કરવામાં આવે છે, લગામને તેની જગ્યાએ રાખવા ચામડાના પટા વપરાય છે. તેથી તે પ્રાણીનું માથું અને પૂછડી સાથે અક્કડ રહે છે. રિથર બેસો હોય ત્યારે પીઠ ટુંકી કરીને લગારેક આરામ મેળવવા ઘોડો સ્વાભાવિક રિથિતિની બહાર આગલા પગ લંબાવે છે, અને પાછલા

પગ તેના પ્રમાણે પાછળ નાંખે છે, તેથી પગે સોજે આવે છે અને લંગડાતો થાય છે, અને હોડકાના જોવો દેખાય છે. સખત લગામ, માયાનો અસ્વાભાવિક અને સ્થિર સ્થિતિમાં રાખીને શ્વાસ લેવાની નળી અને ઇન્દ્રિયોને ખૂબ મહેનત આપે છે, અને ખરાડા કાઢવાના અને ખીજા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. લગામનો આગલો ભાગ ઘણીખરી વખત ધણો ટુંકા હોય છે, તેથી કાનના નીચલા ભાગને ઇજા થાય છે, વળી અંધારીનો પટો પણ ટુંકા હોય છે અને તેથી તે સખત રાખે છે ત્યારે, અંધારીને ઘણી સખત ખેંચવા ઉપરાંત, લગામના ઉપલા ભાગને આગળ ખેંચે છે અને તેથી કાનનો પાછલો ભાગ સપડાય છે અને ઇજા પામે છે; ઘોડા પોતાનું માથું ઊંચું કરી એચેનીનાં ચિહ્ન દર્શાવે છે, ત્યારે તેને વધારે અને વળી તેનાથી પણ સખત પટાથી બંધન રાખવાની શિક્ષા કરે છે, અને ગાડીવાન તેનાં દુઃખનું કારણ શોધવા કે તેનો ઉપાય કરવા લાગ્યેજ મહેનત લે છે.

“લોકરિવાજ બળવાન છે, હું ધારું છું કે તે દયાભાવ કરતાં પણ બળવાન છે, તોપણ મને આશ્ચ છે. ઘોડાના નિમાળા કાપવાનો, અને પૂછડી ઊંચી કરે માટે તેનું મગ કાપવાનો રિવાજ હવે દૂર થયો છે, તેટલા માટે આકૃતિમાં વિકાર કરવાની અને કૂરતા દર્શાવવાની નવી રીતિ પણ જતી રહી શકે. ઘોડા નવી લોકરીતિના અગ્રેસરો સાધારણ શુદ્ધિવાળા સ્ત્રી પુરુષો અને દયાભાવના પ્રેમીઓ જોડે મળી જઈ ઉલોમ કરે તો આપણા સુધારાનું આ ક્ષેત્ર આપણે તરતજ ભૂસી નાંખીએ. આ સત્કાર્યના પદ્મમાં મને મારો નિર્બળ પોશર ઉઠાવવા દીધો છે તેથી હું ખુશી છું, અને જે સઘળા (અને એવા ઘણા છે) મને મદદ કરવા અને ઉત્તેજન આપવા આગળ પડ્યા છે તે સર્વનો હું ખરા અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું. હું મગ્યો રહીશ, અને વૃદ્ધ થયો છું તોપણ “જેઓએ ખેંચવાની લગામ કાઢી નખાવી તેમનો એ એક હતો” એવો લેખ મારી કમરના પથ્થર પર કોતરાઈ શકે એવું પરાક્રમ મારા અવશિષ્ટ આયુષ્યમાં કરવા માટે નિરાશ થતો નથી.

જાણે મુંગા પ્રાણી પ્રત્યે વર્તવામાં સ્ત્રીઓ સૌથી વધારે નિર્દય હોય તેમ દેસાવર સ્ત્રીઓની મદદ માગે છે. તે કહે છે કે “ઘોડાનાં માથાં હવામાં ઊંચાં અને તેમના પગ ઊછળતા જોવા સ્ત્રીઓને ગમે છે એવું તેમના પર તહોમત મુકાય છે. ખેસક આનું કારણ એજ છે કે કોઈ સુંદર પુષ્ટ ઘોડાને સ્વતંત્ર અને સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જોવો એ કેટલું બધું વધારે રમણીય છે તે તેઓ જાણતી નથી. સ્ત્રીઓ ! તમે તમારા ઘોડાના મુખ તરફ અવશ્ય

જુઓ. તમારા ગાડીવાનો મોં બંધ કરવાની લગામો, અને તીક્ષ્ણ લગામનાં ચોકડાંની ગંગલી કરતા તથા ચાળખાનો ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે એવો ઉપયોગ બંધરનાં છે એમ જે કહે છે તે પર ધ્યાન આપશો મા. તમારા સુખ અને વિકાસને માટે જે પ્રાણીના તમે દેવાદાર છો તેની નાબુક ઇન્દ્રિયોનું તમે જાતે જાન મેળવશો તો તેઓ પ્રત્યે જે કંઈ પ્રીતિ કે દયાલાવ દર્શાવશો તેનો તેઓ તમને સારો બહુ આપશે. ”

ફલાવરની મહેનતનું ફળ અત્યાર સુધીમાં એવું થયું છે કે દયાળુ પુરુષોએ લગામની વેદના સેક્ટે વીસ ટકા કાઢી નાંખી છે. બાકીની નિર્દયતા કાઢી નાંખવા દયાળુ સ્ત્રીઓને એ પક્ષમાં લાવવાનું રહ્યું છે. અજ્ઞાન, બુદ્ધિભરેલા વિચાર, લોકરીતિ, અને ઘણે સ્થળે તો છુદ્ધી ઉત્પન્ન થતી ફૂરતાનીજ સામા થવાનું છે. ધણા પુરુષોના વિચારોમાં મેં ફેરફાર કાઢ્યો છે તેથી હું ખુશ થયો છું, અને ન્યાંસુધી મોંમાંથી શીલુ નીકળતા, ચીટવાતા, અને પગ ઉછાળતા, બંધન, મોંમાંની લગામ, અને ચાળખાથી ગાંડા થયેલા ઘોડાનો દાહ દરરોજ જોવામાં આવતો દેખાવ, આ કહેવાતા સુધરેલા દેશમાંથી જતો રહે ત્યાંસુધી એજ વિષય પર વાત કરતો, મારી સ્ત્રીની મદદથી લખતો અને ધણું કરીને મારા મિત્રોને અને લોકોને ચકવતો જારી રહેવા સક્તિમાન થવાની હું આશા રાખું છું. પાર્કમાં કે લોકરીતિને અનુસરનારાઓના મહોલામાં જશો, ઊભા રહેલા કે આવતા મોં બંધ કરેલા ઘોડા તરફ જોશો એટલે તમને માલમ પડશે કે ઘોડાઓની પરાક્રાંતનું મારું વર્ણન અતિશયોક્તિવાળું નથી; ગાડીમાં ખેડેલા મુદર સ્ત્રીપુરુષો જે દુઃખ પોતે ઉત્પન્ન કરે છે તેથી અબ્બવયા હસતા બેસે છે, ગાડીવાન તેની દરકાર રાખતો નથી, કદાચ પોતાના અજ્ઞાન ક્રોધી સ્વભાવ અથવા તો અભિમાનના બોગ થઈ પડેલાં પ્રાણીઓ ઉપર જુલમ કરવાની તેને સત્તા છે તેથી ખુશ થાય છે.

લૅડી લીએ ફલાવરને ઘોડો વખત પહેલાં લખ્યું કે “ હું તમારી કૃતેદ જોઈને તમને મુખારક્યાદી આપું છું, અને મને લરોસો છે કે જેની રીતે બખતર પહેરેલો ઘોડો કવચિતજ જોવામાં આવે છે તેમ સખત ખેંચવાની લગામવાજો ઘોડો પણ કવચિત જોવામાં આવશે એવો સમય બહુ દૂર નથી; અને એવો મુખદારક દિવસ આવે તો જેની સેવા વિદ્યમદોસે તેના સમયમાં બાપડા ગુલામોની બન્નવી તેવીજ ભારે સેવા તમે બાપડા ઘોડાની બન્નવી એમ લાગણી થવાનો તમને સંતોષ મળશે. ”

ફલાવર માત્ર ગાડીના ઘોડાઓની સેવા બબ્બવવાથી સંતુષ્ટ થયો નહિ-

પછી તે ગાર્ડના ઘોડાંની મદદે આગળ પડ્યો. ૭૫ વર્ષની ઉંમરે, પરણ્યાને પચાસ વર્ષ થયાંનો કિતવ વધ ગયા પછી, તેણે પોતાની સ્ત્રીની મદદથી 'લંડનના પથરો,' જે રસ્કિનકૃત 'વેનિસના પથરો' કરતાં ઘણા જુદા હતા તે ગ્રંથ લખ્યો. તેણે ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં રસ્તાઓના મોટા સુધારા કરનાર મેક્કેડેમની છબી આપી. પણ મેક્કેડેમના વિચારો ઘણા વખત થયાં લોકો બૂલી ગયા હતા. લંડનમાં રસ્તા મોટા પથરોથી છવાયલા માલમ પડ્યા, અને નીતિબ્રહ્મ ઇન્ટરદારો સાથે એક થઈ અગાની ધર્મમંડળીઓ તેની પદ્ધતિ અમલમાં આણત તેનાં પરિણામ જોઈ તેના હૃદયમાંથી રૂધિરપ્રવાહ ચાલ્યો હોત. મેક્કેડેમના વખતમાં પથરોનો પરિધ એ ઇચ્છી વધારે નહોતો અને તેનું વજન ૭ આઉન્સથી વધારે નહોતું. પથરને એવી રીતે ભાંગવાના હતા કે ખુણાથી તેઓ એકઠા થઈ એક દડ, સંગીન અને કંઈ પણ પ્રવેશ કરી ન શકે એવો પદાર્થ બને, પણ હવે તો પથર એવા વિશાળ થયા છે કે તેમાંના ઘણાખરા કદમાં માણસની મુઠી જેટલા મોટા થયા છે. ચાલતાં હરકત પડે એવા આ પથરો ઉપર આપણા ગાર્ડના ઘોડા ભારે બોળે શી રીતે ખેંચે ? આથી ફેલાવરના મનમાં ઉદ્બોગ પ્રદીપ્ત થયો અને તેથી તેણે ચોપાનિયું લખ્યું. તે ધર્માધિકારીઓની સલામાં ગયો અને પોતાની ફરિયાદ તેમને કહી બતાવી. હઠાપણ જાતે શેરીમાં ખૂમ પાડતું જણાય છે. પણ કોઈ *'પેરિશ'-માંની ધર્મસભાનો પુરવ તેને લેખવતો નથી. ફેલાવરનો અવાજ હવે વધારે વાર ફાગટ ખૂમ પાડશે નહિ એવી આપણે આશા રાખો.

એકત્ર વિચાર કરતાં અમે ફેલાવરને પ્રાણીઓનો, એટલે માત્ર મનુષ્યનો નહિ, પણ જનાવરોનો પણ ખરો પ્રેમી ગણીએ છિયે. અમેરિકામાં ઉત્તર અને દક્ષિણ પ્રદેશો વચ્ચેના યુદ્ધમાં તે આ દેશના સર્વ પ્રદેશમાં ગયો અને આફ્રિકાના ગુલામોને સ્વતંત્ર કરવા વિષે તેણે ભાષણો આપ્યાં. ઇલિસ-નોઈસમાં જે પ્રેરણાઓ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી તેને તે દડ રીતે વળગી રહ્યો. જ્યારે તેનો ખાપ દેશીયપક્ષયુદ્ધ ચાલતી વખતે અમેરિકામાં મરી ગયો ત્યારે એક અમેરિકાના ચોપાનિયા રચનારે તેને વિષે કહ્યું કે "ઇલિસ-નોઈસમાં ગુલામગીરીને કાયદાની મંજૂરી આપવાનો જે બહાદુર પ્રયત્ન ૧૮૨૩માં થયો તેની સાથે જે બહુપરિણામી વાદવિવાદ ઉત્પન્ન થયો તેમાં એના કરતાં કોઈ પણ વધારે ખરા શૌર્યથી એ કાયદાની પક્ષે ઊતર્યું નહિ. આધુનિક સમયમાં રહેવાથી, અને દેશીયપક્ષયુદ્ધના ભયંકર સંક્ષોભમાં આપણે

* ધર્માધિકારીનો લત્તો.

તે યુદ્ધની કૂરતા અને ભયંકર દુર્નિમિત્તને લાગ્યેજ કુળી શકીએ. તે રાજ્યના વિરુદ્ધ પક્ષો લગભગ એવા સમાનબળવાળા હતા કે અંગ્રેજી સંસ્થાન, જે સંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત કરેલા સ્વતંત્રતાના વિચારોને દૃઢ રીતે હમેશ વળગી રહેતું હતું, તેના મતથી વિજયતું તુલાવંત્ર કર્યું. આ પ્રમાણે જે તુકમાન અને જુલમના વિજયથી અમેરિકામાં પ્રભુસત્તાકરાજ્ય સંબંધી અને કાયદા બંધારણ સંબંધી સ્વતંત્રતાનો નાશ હમેશને માટે નક્કી થયો હતો તે વિજય અટકાવવામાં મુઠીભર હાલીલા ધિરનો ભોખમનાં કામ કરવાને નીમેલી લશ્કરી હુકડી જેવા થયા.

ન્યારે એડવર્ડ ફોર્થમ ફલાવરના કબરના પથ્થર પર લેખ કાતરામ ત્યારે આ વાત જૂલવી ન જોઈએ. ઘોડા પર ગુન્નરેલી તીવ વેદનાની વિરુદ્ધ તે આવી બહાદુરીથી થયો છે તેનો અન્ત આવેલો હજી પોતાની જીંદગીમાં તે ધમ્મિર કરેને જુએ !

પ્રકરણ ૧૫.

જવાબદારી.

એ રીતે કોઈ સત્પુરુષ મરણ પામે ત્યારે એ પ્રકાર તે પોતાની પાછળ મુકે છે તે, એની નજર પણ પહોંચે નહિ એટલાં વર્ષ સુધી મનુષ્યના માર્ગ પર રહે છે.

લોંગ્ફોલો.

કેમકે તેની પવિત્ર ધાર્મિકતા માત્ર ઉત્તમમાં ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રેરવા પોતાની ધર્મશિક્ષિત બીણા વગાડી. અને એક પણ અનીતિવાદો, એક પણ કુદ્ધ વિચાર, કે એક પણ મરતી વખતે ભૂલી નાંખવા ઈચ્છે એવી કવિતાની પંક્તિ પ્રેરવા નહિ.

થોમ્સન વિષે લોર્ડ લિટલ્ટન.

જાણે હંમેશા જીવવાના ન હો તે પ્રમાણે અભ્યાસ કરો, જાણે કાલેજ મરી જવાના ન હો તેવી રીતે જીવન ગાળો.

એન્સેલસ ડિ ઇન્સુલિસ.

કર્તવ્ય જન્મદિવસથી શરૂ થાય છે અને મરણ સમયે તેનો અન્ત આવે છે. તે આખા જીવનકાળનું પરિવેશન કરે છે. તે આપણને સત્કાર્ય કરવા ફરમાવે છે, અને કુધાર્ય કરવાની મના કરે છે. તે છોકરાં ઉછેરવાના કામથી શરૂ થાય છે. તેમને પોષવા, બોધ આપવા, કેળવવા, અને આપણા દષ્ટાન્તથી સદાચારના માર્ગમાં લાવવા તે આપણને ફરમાવે છે.

કર્તવ્ય જીવનાવધિ આપણી સાથે સંબંધ છે. આપણા કુટુંબમાંથી બહાર નીકળી તે બીજાને મદદે જાય છે. સ્વામી સેવક પ્રત્યે કર્તવ્ય કરવા અને સેવક સ્વામી પ્રત્યે પોતાનો ધર્મ બજાવવા બંધાયેલા છે. આપણે આપણા પડોશી પ્રત્યે, આપણા દેશ તરફ અને રાજ્યસંબંધી કર્તવ્ય કરવા બંધાયેલા છીએ. સર્વ પ્રત્યે આપણા ધર્મ અદ્ય કરવામાં ભારે જવાબદારી સમાયકી છે. કોઈ પણ પુરુષમાં આ કર્તવ્ય કરવાની સમજની લાગણી યતી નથી અને ઉદ્યોગથી તે લાગણી પ્રમાણે વર્તતો નથી, તો તે સારા પ્રકારનું જીવન નિર્ગમન કરી શકતો નથી.

મનુષ્યમંડળમાં સામાજિક હક્ક અમલમાં આણવાની આપણને એની મેળે જરૂર પડે છે. જવાબદારીની સમજ શુદ્ધી થાય છે, સારે જનમંડળની

ખરાબી થાય છે. સર વૉલ્ટર ર્કૉટ કહે છે કે “ મનુષ્યજાતિના લોકો પરસ્પર સહાયતા કરવા બંધ થાય તો તેમનો નાશ થાય. બ્યારથી માતા છોકરાંનું માયું બાંધે છે, સારથી તે બ્યાંસુધી (અર્થાત્, જન્મદિવસથી મરણ-સમય સુધી) આપણે પરસ્પરસહાયતા વિના જીવી શકીએ નહિ. તેટલા માટે જે સર્વને મદદની જરૂર છે તેમને જાતિલાઠંઓ પાસે તે માગવાનો હક્ક છે. જે કોઇનામાં મદદ કરવાની સત્તા છે તે મદદ આપવાની ના કહે તે-અપરાધ કર્યા વિના રહેતો નથી. ”

સારા દાખલાના લાલ દર્શાવવા અમે પૂર્વ ગ્રન્થોમાં પ્રયાસ કર્યો છે. સારો દાખલો સર્વ પદાર્થમાં એક અનર્થ પદાર્થ છે. બની શકે એવો સારો દાખલો આપવો એ આપણી એક મોટામાં મોટી જીભમેદારી છે. બોધ કરતાં દાખલાથી વધારે સારી રીતે શિક્ષણ મળે છે. પુરુષ અને સ્ત્રીનાં લક્ષણ બનાવનાર સર્વથી ઉત્તમ દષ્ટાન્ત છે. સારી રહેણી રાખવી એ શ્રેષ્ઠ ઉપદેશક છે. ઉંચા પ્રકારનો દાખલો આપવો એ, મનુષ્યે પોતાની પાછળ કિમતીમાં કિમતી વારસો મૂક્યા બરાબર છે, અને ઉદાર લક્ષણ દષ્ટાન્ત આપી સિદ્ધ કરવાં એ આગામિની પ્રજાના હિતને અર્થે સર્વથી વધારે કિમતી મદદ કર્યા સમાગ છે.

આ સઘળું કરવામાં વિશ્વાસ, હિંમત, નમ્રતા, અને સ્વાર્થનિરપેક્ષ વૃત્તિની જરૂર છે. લાલચ સઘળાં માણસને સપડાવે છે, પણ વિશ્વાસ અને હિંમતથી આપણે તેને તિરસ્કારી શકવા સમર્થ થઈએ છીએ. કર્તવ્ય આપણને પવિત્ર અને સ્નેહી થવા જરૂર પાડે છે. ન્યાય સર્વ પ્રકારની સ્વાર્થવૃત્તિ, જીલમ, અને ક્રૂરતા નાકબૂલ કરે છે. ઈશ્વર પર વિશ્વાસ રાખવામાં સદ્સ્તુનો અસદ્સ્તુ પર સર્વત્ર વિજ્ય થવોજ જોઈએ એવી આપણી ખાતરી સમાયલી છે. એલેક્ઝાન્ડરના અસ્કિંને કહેલું છે કે “ સદ્સ્તુનો અસદ્સ્તુના ઉપર વિજયનો અર્થ એટલોજ કે સર્વ અસદ્સ્તુને બદલી સદ્સ્તુ બનાવવી, અંધકારનો પ્રકાશ બનાવવો અને વક પદાર્થને ઝણુ બનાવવો. ”

શ્રેષ્ઠ અને ધણુજ હિંમતવાન પુરુષોમાં પણ કોઇ કોઈ સમયે અનિશ્ચય અને દોષ આવી શકે, તેમને પણ પોતાના વિશ્વાસસ્તંભ કંપતા લાગે, પણ તેઓ શ્રેષ્ઠ અને ધણુજ હિંમતવાન હોય તો મૂળ વર્તનધોરણુનો વિચાર કરી નાઉમેદીરૂપી મનની નિમ્ન સ્થિતિમાંથી પાછા ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચી સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા ડહાપણથી ચક્ર છે, દરેક મનુષ્યે, નિર્માણુને બદલવાની તેનામાં શક્તિ નથી, તેને અનુસરીને ચાલવું જોઈએ. જે જે ઈશ્વરે કીધું છે તે

સાઈ છે. સર્વ મનુષ્ય આપણા જાતિલાઈઓ છે; આપણે તેઓ પર સ્નેહ અને પ્રીતિ રાખવાં જોઈએ, અને તેમને, જેઓ આપણને ધન કરતા હોય તેમને પણ, સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એમ આપણે માનવું જોઈએ.

કોઈ પણ માણસ વાસ્તવિક રીતે નિષેધની પદ્ધતિ પર વિશ્વાસ રાખી શકે નહિ. નિષેધ મનુષ્ય માટે કંઈ પણ કરી શકનાર નથી. તે પદાર્થનો નાશ કરી શકે, પણ તેનાથી કશું બીજું થઈ શકવાનું નથી. તે આપણી સદ્વૃત્તિનો નાશ કરે છે. તે વિશ્વાસ અને આશાનો અંત આણે છે. માત્ર ધિકારના સાધારણ શબ્દ ઉચરવાથી અનર્થનો નાશ થઈ શકવાનો નથી, પણ એ તો વાસ્તવિક, અને ઉદ્યોગી, સત્કર્મ કરવાથીજ નાશુદ થશે.

પદાર્થતત્ત્વવિદ્યામાં વિશ્વાસથીજ વિજય સંપાદન થયો છે. કુદરતમાંથી ગતિનિયમરૂપી તેનું સ્વરૂપ ખેંચી કાઢવામાં ન્યૂટનને નિષેધે કદી મદદ કરી નથી. વિશ્વાસને આધારેજ કેપ્લરે મહેનત કીધી હતી અને ડાલ્ટન અને પ્રૂફેટએ ઉદ્યોગ કર્યો હતો. વિદ્યાગુરુ પ્રિન્સર્ડ કહે છે કે “ મોટા હુરૂસ બેનના હાથથી પોપણ પામી હમેશ પોતાનાં પરિશ્રાન્ત પણ અતુલવપૂર્ણ ચક્ર કર્યો તે અશ્રદ્ધાને આધારે નહિ, પણ શ્રદ્ધાનેજ આધારે. ત્યાંમુઠી તેણે પોતાનાં દર્શન પૂર્ણ કર્યા નહોતાં ત્યાંમુઠી તે અશ્રદ્ધો નહિ, કેમકે તેણે સંપૂર્ણ પાતરી કરી હતી કે યોગ્ય અવસરે એ દર્શનથી સ્પષ્ટ સ્વર્ગની રચનાનો તેને પ્રકાશ થશે. વળી એવીજ પ્રેમયુક્ત વિશ્વાસવૃત્તિમાં ત્યાંમુઠી તેના ગુણચાલી પુત્રે પિતાએ આરબેલું કાર્ય સમાપ્ત કર્યું અને સર્વ યુગને માટે તેમની કાર્તિના કુલચિહ્ન પર ‘સ્વર્ગ શોધન’ એવું લખ્યું ત્યાંમુઠી તે સ્વદેશ છોડી દૂર દક્ષિણ દિશામાં ગયો. ”

નિષેધ માત્ર આપણને નાહિમેદી અને નિરાશામાં મૂકે છે. દરેક વસ્તુને માટે સંશય રાખવામાં આવે છે, ઇશ્વર પરના વિશ્વાસ મનુષ્ય પર વિશ્વાસ રાખવામાં, કર્તવ્ય પર વિશ્વાસ રાખવામાં, આપણી જાત અને આપણા ઉપ-ભોગ સિવાય દરેક અન્ય પદાર્થ પર વિશ્વાસ રાખવામાં, સંશય બતાવવામાં આવે છે. “આની બહાર (શ્રદ્ધાની બહાર) સર્વ, મનોવિકાર, અવ્યવસ્થા, સ્થાયીપણું, અને અંધારું છે, ત્યાં સ્વત્વનો ત્યાગ કરાય છે અને આત્માને કંઈ દોરવણી મળતી નથી. ઇશ્વરનિયમ અને ઇશ્વરકાર્યના માર્ગમાં ઉદ્યોગ કરવાને જે પ્રસંગો મળે તેથીજ આપણી હંઠાની કિમત મપાય છે; અને એજ માર્ગમાં સ્વતંત્રતા, જે વગર મનુષ્યનું ખરું જીવન હતુંજ નથી, તે માલમ પડશે. ”

એક વખતે એક માણસે, માદા હતો ત્યારે, પયારીમાં આત્માને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યા:—“મારી જીવ્હીમાંથી કંઈ પણ સત્પરિણામ નિવડ્યું છે ? મેં કોના હૃદયમાંથી દુઃખરૂપી બોબો લઈ તેને હલકું કર્યું છે ? કોનો શોક મેં દૂર કર્યો છે ? કોનું ઘર મેં સુખી કર્યું છે ? મેં શું સત્કાર્ય કર્યું છે ? મારા જીવવાથી આ દુનીયામાં કંઈ પણ સુધારો થયો છે ?” આ આત્મ-પ્રશ્નના ઉત્તર જીવ વિનાના હતા. પણ તે પુરુષ મંદવાડી પયારીમાંથી જડ્યો ત્યારે વધારે ડાહ્યો અને સદાચારી થયો. તે વખતથી તેણે જાત અને સાધન સત્કાર્ય કરવામાં વાપર્યાં. તેને સત્કાર્ય કરવાના પુષ્કળ પ્રસંગ મળ્યા. તેનામાં માત્ર સંકેપ અને નિશ્ચયની ખામી હતી, તે તેને ઈશ્વરનિયમમાં માલમ પડ્યાં. ધર્મ માત્ર નિત્યપ્રેમની અન્યિ છે, પ્રેમભાવ આચાર કરતાં વધારે મોટો છે, શ્રદ્ધાથી પણ વધારે બળવાન છે, તે જ આપણામાં અવસ્થા હોવો જોઈએ એવી ઈશ્વરેચ્છા છે, અને એ હોય એટલે આપણાં સર્વ કર્તવ્ય પૂરાં બળવાય છે.

કર્તવ્યજ્ઞાન આપણે જીવનમાર્ગ સરળ કરે છે, તે આપણને જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં, શિખવામાં, અને આજ્ઞાધીન રહેવામાં મદદ કરે છે. તે આપણને સંકટ વશ કરવાની, લાલચની સામા થવાની, જેને માટે મથન કરીએ છિયે તે કરવાની, પ્રામાણિક, માયાળુ, અને સત્યશીલ થવાની શક્તિ આપે છે. સર્વ અનુભવ આપણને શિખવે છે કે જેવા થવા આપણે મથન કરીએ છિયે તેવા આપણે થઈએ છિયે. દુષ્ટ કાર્ય કરવાની વૃત્તિને માટે પ્રયત્ન કરીએ છિયે, અને ધીમે ધીમે જેવા થવા યત્ન કરીએ છિયે તેવા થઈએ છિયે. દરરોજના પ્રયાસથી સન્માર્ગે પ્રવૃત્ત થવાનું યુદ્ધ વધારે સહેલું થાય છે. જેવું વાપીએ તેવું લક્ષીએ છિયે.

કોઈ પણ પ્રયાસમાં ઉત્કૃષ્ટ થવાનો ખરો માર્ગ એ છે કે અનુકરણ કરવા માટે અતિ સુંદર અને સંપૂર્ણ દાખલો આપવાનો વિચાર કરવો. આપણે સંપૂર્ણતાએ પહોંચતા નથી, તોપણ પ્રયત્ન કરવાથી સુધરીએ છિયે. સદ્ગુણ હમેશ અસર કરશેજ. કેળવણી થોડી હોય, શુદ્ધિ નબળી હોય, મિલકત ન હોય, અને ‘જનમડળમાં’ કંઈ પદવી પણ ન હોય, તોપણ એણું ઉત્કૃષ્ટ સદ્ગુણ હોય તો તેની સત્તા સર્વ કળૂલ કરશે અને તેને સન્માન આપશે. આપણી માનસિક શક્તિની ધાર ઉપયોગથી કવચિત્ થસાઈ જાય છે, પણ તે આજસથી ધણી વાર કટાઈ જાય છે. આસ્થા અને ઉદ્યોગથીજ મનુષ્ય-જીવનમાં પ્રદાશ અને સૌંદર્ય આવે છે.

પદ્ધતિ કહ્યું છે કે “હું જાણું છું કે તીવ્ર કર્પનાશક્તિ સાંસારિક જીવનનો રસહેતુ છે; અને તે વિના કુદરત માત્ર અસ્થિર્પિન્નરવત્ ગુણક છે. પણ જેમ જેમ હોવા પ્રકારની ગુણશક્તિ તેમ તેમ વધારે ભારે જવાબદારી હોય છે.” એક તરુણ પુરુષને તેણે કહ્યું, “આશા અને વિશ્વાસ રાખી દુનીઆમાં પ્રવૃત્ત થા; એકંદ્રે વૃદ્ધ પુરુષ, જેને હંદગીના મોજન અને મંતાપનો પૂર્ણ ભાગ મળ્યો છે તે તને આ સલાહ આપે છે. ગમે તેટલી વિપત્તિ પડે તોપણ આપણે હમેશા ટટાર ઉભા રહેવું જોઈએ, અને એ મતલબ સિદ્ધ કરવા આ બહુશી જીવનની લિત્ત લિત્ત અસરને આનંદથી તાજે થવું જોઈએ... આ મર્ત્યજીવન માત્ર ઉચ્ચ પ્રકારના ગમ્યસ્થાનનો માર્ગ છે એવા જ્ઞાનથી કંઈ તે જીવન આનંદથી નિર્ગમન કરવામાં બાધ આવતો નથી; અને ખરેખર આપણે એમ વર્તવું જ જોઈએ, નહિ તો આપણામાંથી કાર્ય કરવામાં ઉદ્યોગ-શક્તિ ખીલકુલ જતી રહેશે.”

તરુણાવસ્થામાં ઉત્પત્તિ અને ગતિનો સમય છે. તે મનુષ્યની વસંત ઋતુ છે. તરુણ પુરુષ સંસારમાં પડે છે એટલે પોતાનું જીવન લિત્ત લિત્ત સ્વરૂપમાં મૂકે છે. જ્યાં તેની માગાપે સારી સંભાળ રાખી હોય છે, અને તેણે આત્મગૌરવ અને મનુષ્યગતિની યોગ્યતા વિષે ઉચ્ચ વિચાર મહત્ત્વ ધ્યાયે હોય છે ત્યાં તેમની કાર્તિ જાળવશે અને તેમને જોઈને શરમ લાગે એવું કંઈ કરશે નહિ. જે પ્રામાણિક પુરુષો તેને માટે અકલંકિત આરિચ્ચ મૂકી ગયા છે અને સેંકડો વર્ષપર્યન્ત ઉદ્યોગ અને સદાચારથી વત્સાં છે તેમને તેણે ધણોજ ઉપકાર માનવો જોઈએ. ઝીસના સાત જ્ઞાનીમાંના એક જ્ઞાની પેરિઅન્ડરે કહેતો કે “તમારાં માગાપને તમે યોગ્ય છો એવું આચરણથી સિદ્ધ કરો. તેમના ઉદાર ઉદ્યોગશી સદ્ગુણ જતપુરુષની પ્રતિભાસમાન છે. જેમ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં તેમ કુટુંબમાં પણ દબ આમહથીજ તેમની કાર્તિ પ્રકાશમાન રહે છે.” પણ તરુણ પુરુષનું મન અને હૃદય કેળવવામાં ન હોય, અને આશાશી કુસુમ પ્રાદુર્ભૂત ન હોય તો આપણે તેની પુષ્ટ ઉચ્ચર વિષે વિચાર કરીએ છિયે, ત્યારે નિરાશી નહિ તોપણ લખતો વિચાર આવે છે.

શબ્દ અને દાખલા હમેશા તરુણ પુરુષો પ્રત્યે પાછા ફરે છે અને તેમના પર સારી તેમજ નહારી અસર કરે છે; કેમકે કોઈ પણ પદાર્થ-એક શબ્દ કે એક દાખલો પણ—કદી પણ વિસ્મૃત થતો નથી કે તેનો નાશ થતો નથી. આપણે કંઈ પણ અપકાર કરીએ કે તેની પાછળ તેની શિક્ષા આપ્યા વિના રહેતીજ નથી. આપણે નિત્ય ન્યાયનો ધારો તોડીએ છિયે, ત્યારે તેનો આપણે

દુનીઆમાં પ્રતિધ્વનિ થાય છે. શબ્દ અને કૃત્ય નહીં ચીજ ગણી શકાય, પણ તેઓ અસ્પષ્ટશર્યાથી નથી, પણ નિત્યસ્થાયી છે. કોઈ પણ નકામો કે નકારો શબ્દ કદી નાશ પામતો નથી. લવિધ્વમાં આપણા મુઆ પછી ઘણે વર્ષે—આજથી થીસે વર્ષ કે સોએ વર્ષે—તે આપણી વિરુદ્ધ આવી શકે. ઈસુખ્રિસ્ત કહે છે કે “જે નકામું વચન મનુષ્ય ઉચરશે તેનો તેને ક્રિયા-મતને દિવસે જ્યાં આપણે પડશે; કેમકે તારા વચનથી તું ન્યાયી છે એમ સિદ્ધ થશે તેમજ તારા વચનથીજ તું શિક્ષાપાત્ર છે એમ સિદ્ધ થશે.”

દુષ્ટ કાર્ય અને દુષ્ટ દર્શાંતનું પણ એવુંજ પુનરુદ્ધવન છે. તેઓ કદી નાશ પામતાં નથી, પણ સર્વ કાળના પર અસર કરે છે. તેઓ વારસાની પેઠે વશપરંપરા ગિતરે છે. જીવનનું સ્મરણ જીવનની સાથે નાશ પામતું નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે છે તે હમેશ રહે છે, અને કદી પણ નાશ પામતું નથી. થોમસ ઝોન્સ માર્ક્સબરિએ કહ્યું છે કે “આ હંદગીમાં મનુષ્યનું દરેક કૃત્ય એટલી બધી પરિણામક્રિયાનું મળ છે કે અંતપર્યંત આગામી દેખાવ આપણી નજર આગળ મૂકી શકે એવી કોઈ પણ મનુષ્યની દીર્ઘદષ્ટિ તીવ્ર નથી. ઝંખેજ કહે છે કે “સતકાર્ય અને અસતકાર્યની અસરવાળો દરેક પરમાત્મ જે કંઈ નિર્માત્મ અને નિમૃષ્ટ હોય તેની સાથે દશદબ્દર રીતે મિશ્રિત અને સંગ્રહ થયેલી તત્ત્વમાની અને પંડિતોએ મૂકેલી ગતિ એકા વખતે રાખે છે. હવા જતે પણ એક મોટું પુસ્તકાલય છે, અને તેના પૃષ્ઠ પર મનુષ્યે કદી પણ જે કંઈ હોય, ધીમેથી ઉચ્ચાર કાઢેા હોય, કે કંઈ હોય, તે સર્વ હમેશને માટે લખેલું હોય છે.

આ પ્રમાણે દરેક શબ્દ, વિચાર, અને કૃત્ય મનુષ્યના જાન્ય પર અસર કરે છે. દરેક સારી કે નગણી રીતે નિર્ગમન કરેલા જીવનની લાંબી પરિણામમાક્ષા થાય છે તે હજી ઉત્પન્ન પણ થયા નથી એવા જમાના સુધી ફેલાય છે. આ ગર્હું મનુષ્યના દરેક વિચાર, શબ્દ, અને કૃત્યમાં ફેટલી લુભેદારી રહેલી છે તેની કોટી સમજ તેનામાં ઘાવવા સમર્થ છે. ડોક્ટર આમરો કહ્યું છે કે “અર્લ ઝોન્સ રાચેસ્ટરનો અંતકાળ એ નામનો પ્રયંધ એ વાંચ્યો છે અને એ વાંચીને કોઈ પણ દાનિકારક વૈાપાનીઉં ફેટલી બધી દુષ્ટ અસર પ્રસારવાનું સાધન થઈ પડે તે વિગે મને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ છે.”

દુષ્ટ મન્યો દુષ્ટ વચનથી પણ ખરાબ છે. દુષ્ટ કાર્યની પેઠે તેઓ આગામીની પ્રગના વિચાર અને સંકલ્પવૃત્તિનું ગંધારણ કરે છે. મન્યકાર મૃતિકાખત કે રચાખત થાય છે નોપણ તેનો છાપેલો મન્ય જવે છે. દુષ્ટ

અન્યદાર હમેશ મનુષ્યજાતિમાં હયાત રહે છે. તેનો અન્ય દુર્ગુણ, અનીતિ, અને નાસ્તિકપણું દેલાવતો રહે છે. ક્રૅડરિક સ્કૅલેંગેલ કહે છે કે “છાપવાની કળા જાતે સર્વથી પ્રીતિમંત અને ઉપયોગી તોપણુ વિપદ્ય છે. અન્ય અને પરિવાદ લેખ ઉતાવળા અને સર્વત્ર દેલાવવામાં તેનો દુષ્ટ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. નિર્દય અને ઉપલક્ષિયાં લખાણો, ફરેલ વિચાર અને શુદ્ધ રસજતા અનેથી વિરુદ્ધ છે, અને મિથ્યાકલ્પનારૂપી શીલુ અને નીરસતારૂપી ગર્જનાથી પૂર્ણ સમુદ્રરૂપ છે. તે સમુદ્રમાં કાલધર્મરૂપી નૌકા આમ તેમ યાંત્રોલા કરે છે, અને ધ્યાનરૂપી હોકાયંત્ર અને સત્યતારૂપી ધ્રુવમંડળ ખીલકુલ દેખાણું રહી જવાના મોટા અને વારંવારના ભયમાં આવ્યા વિના રહેતી નથી, એવા સમુદ્રરૂપ લખાણુની ભયકર ભરતી છાપવાની કળાએ ઉત્પન્ન કરી છે.”

વળી તે કહે છે કે “મતભેદથી તો આ પુરૂં એક ખીજથી લુદા પડે છે જ, પણ તેઓ સ્વદિતથી એક ખીજથી વધારે લુદા પડે છે. લોભખુદ્ધિ તેમનો આત્મા છે. તેમનામાં કાને કુંડું કે કાને દેહનો વિચાર છે ? ફરેકને આત્મવિચારજ છે અને ખીજું કંઈ નથી. ઉદાર વિચાર, માન, નિમકલ્પાલી, કાર્યપરતા, જે સર્વ વૃત્તિઓથી આપણા જાપદાદાનાં હૃદય અતિશય ધબકતાં, તે સર્વ તેમને શન્ય શબ્દ જેવાં ભાસે છે.....આ પુરૂંનો ધંધા માત્ર સ્વાર્થની ગણુના કરવાનો જ છે. ચિદૃષ્ટિ તો તેમને આશ્ચર્યજનક અને તિરસ્કારપાત્ર છે.”

આ પ્રમાણે સ્કૅલેંગેલ અન્યદારની જવાબદારી વિષે સમુક્તિ લખાણુ કરે છે. તેઓ શુભ પરિણામ લાવે છે તેને માટે તેમજ અશુભ વિચાર ભોધાના મનમાં ઠસાવે છે તેને માટે જવાબદાર છે. દુષ્ટ અન્યો આપણા ધરમાં દાખલ થાય છે. તે અન્યો ધણા આતુર્યપુક્ત લોપ. તેમની ભાષા વાંચનારને આકર્ષે છે, તોપણુ તેઓ દુષ્ટ વિચારથી પૂર્ણ દોષ. ખર્ક કહેતો કે “ દુર્ગુણ અમર્માદાનો સાગ કરે ત્યારે તેના અર્ધા અનર્ધ જોણા થાય. ” પણ આ દાનિદારક વિચાર છે. અમર્માદાથી અશબ્દને કમકમાટ દરે; પણ મનોદર શબ્દમાં દર્શાવેલા શુભ તિરસ્કારપાત્ર વિચાર મનમાં વધારે ઝોડા પ્રવેશ કરી શકે. જાપમા તરીકે તરણુ સ્ત્રીઓ જે દુષ્ટ વિચારચુક્ત આપ્યાવિદ્યા વાંચે છે તે તરફ નજર કરે. તે અશુદ્ધ, અપવિત્ર, અને દુર્નાતિવાળા વિચારથી પૂર્ણ છે; તોપણુ તે સુંદર ભાવામાં લખેલી છે. જાણે આ અન્યદારનો ઉદ્દેશ અતિ:દુષ્ટ વિકારી કલ્પન સ્વરૂપ દર્શાવવાનોજ ન હોય તેની રીતે અન્યના આરંભમાં પાછી વાર ખૂન

વર્ણવેલું હોય છે અને અને અસાધુવૃત્ત અને વ્યભિચારનું વર્ણન કરેલું હોય છે. આ નાસ્તિક અન્યકરોમાં સર્વથી દુષ્ટ અગ્રેજ સ્ત્રીઓ છે.

વળી એવા પણ અન્ય હોય છે કે જે વાંચનારને હંમેશા ખડખડ હસતોજ રાખે છે. એ જાહરા મનનું નિશ્ચિત ચિહ્ન છે. વિદ્યારપ્રયુક્ત, માલ વગરના વિચાર, સત્પુરુષની નિંદા, અને દુર્જનની સ્તુતિ, એ લયંકર દેખાય છે. સારા અન્ય કે સારી આખ્યાયિકાથી આ કેવું જુદી તરેહવું છે ! “સુંદર હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે એવો અન્ય નહિ, પણ જે અન્ય સુવિચાર, પવિત્રતા, અને હિંમતને પ્રેરે છે તે લોકોના પોતાના સસરા સ્કંદ વિષે કહ્યું છે કે, “ત્રીસ વર્ષમાં એક પછી એક નિરંતર જે અન્યમાલા પ્રસિદ્ધ થઈ છે, જેની ખુશીને કોઈ પહોંચી શક્યું નથી, અને જે સર્વ ઊંચા અને હિતકારક નિયમો હસાવે છે, તેના આપણે કેટલાખધા દેવાદાર છિયે તેની કેટલેક અંશે આપણે કહ્મના કરી શકીએ. શક્તિ અને ઉદ્યમ પ્રવૃત્ત કરનારી વૃત્તિ, વેરીલા કે વિષયવાસનાવાળા અધમ મનોભાવ માટે તિરસ્કાર, નીતિ-શૈથિલ્ય કે સમાનભાવરહિત ઉગ્રવૃત્તિથી વિલક્ષણ તરેહનો દયાળુ પ્રેમભાવ, એટલુંબધું ઊંડું જ્ઞાપણ કે તેમનુપ્પદેવવૃત્તિથી નિરાણુંજ રહે છે, અને કામક્ષતા, જે કદી પણ વિકાર પામી કામપનિક થતી નથી, વિચારમાં, અભિપ્રાયમાં, કાગણીમાં, અને ભાષામાં જે એટલું શુદ્ધ ઉલોગી વિચાર-મનુષ્યત્વનો માર્ગ અને ગુણ-તેથી પ્રેરાયલા રહેવું તે, જે કંઈ આપણી પ્રકૃતિમાં સારી અને ભક્તિયુક્ત વૃત્તિ હોય તેની મદદ માગવી, અને જે જે અધમ અને સ્વાર્થવૃત્તિ સંતોષનાઈ હોય તેની નિંદા કરવી-આ સથળા ગુણને માટે એ અન્યમાલાના આપણે કેટલાખધા દેવાદાર છિયે !”

સ્તુતિ ઘણી ભારે છે, પણ તે યોગ્ય છે. સર વૉલ્ટર સ્કૉટને તેની પશ્ચિમ અવસ્થામાં તેના કસ્મિતવાર્તાઅન્યોના પવિત્ર વિચાર માટે મુબારકબાદી આપી, ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે “હું મારી કારકીર્દીના અન્તની પાસે પાસે આવું છું. હું આ રંગબિંબી ઉપરથી જલદી ઊતરી જઈ છું. કદાચ હું મારા જમાનામાં જલુ પુસ્તક રચનાર અન્યકર થયો છું; પણ કોઈ પણ પુરુષની શ્રદ્ધા અનિશ્ચિત કરવા કે કોઈના પણ વર્તનધોરણુ જગાડવા મેં કદી પણ પ્રયાસ કર્યો નથી અને મેં એવું કંઈ લખ્યું નથી કે જે મરણ સમયે જુરો નાંખવા હું ઈચ્છું એવો વિચાર આવવાથી મને મુખ ઉત્પન્ન થાય છે.”

ચાર્લ્સ ડિકન્સને વિષે પણ એવુંજ કદી કહાય. તે લોકોને ઉપદેશક હતો. મેન્ચેસ્ટરના ધર્માખ્યે કહ્યું છે કે “મેં ડિકન્સના ધણાખરા અન્યો

વાંચ્યા છે, અને મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે કંઈ પણ અપવિતતાથી કે અધમ કે દુર્ગુણી વિચારની સૂચના કરી શકે એવા કંઈથી પણ કલંકિત ચપલું એક પણ પૃષ્ઠ કે એક પણ વાક્ય એના ગ્રન્થમાં નથી. હું ધારું છું કે જે સાહિત્યનો એ કર્તા છે તે આપણી પ્રગ્નને અગવ્ય દિલના પરિણામોથી ભરપૂર છે. એથી આપણે અસૌમ્ય આલસ્યરૂપમાં ખરેખરા શુદ્ધ સદ્ગુણો જોયા છે. એથી આપણને ખ્રિસ્તિ સમાનભાવનો મોટો બોધ મળ્યો છે, અને ચાર્લ્સ ડિકન્સ સર્વ વિષયમાં જેવો આપણે હચ્છો એવો કે જેવો એ થઈ રાક્યો હોત તેવો નથી, તોપણ આપણે કંઈ એના ન્યાયાધીશ નથી. એનું જીવન કંઈ કંઈ વિપત્તિની રચતિમાં નિર્ગમન થયું હતું તે આપણે જાણતા નથી; પણ મને લાગે છે કે આ મહાન આખ્યાયિકાકારે, ત્યાં ત્યાં મનુષ્યજીવનને ઉન્નતિ અને વિશુદ્ધિની ધણી જરૂર છે ત્યાં ત્યાં તેને ઉન્નત અને વિશુદ્ધ કરવા જે પ્રયાસ કર્યો છે તેને માટે ઇંગ્લેન્ડ તેનો ધણો ઉપકાર માનવો જોઈએ.”

ખરાબ ગ્રંથની પેઠે સારો ગ્રંથકાર મરી ગયા પછી ધણો વખત ટકી રહેશે. એદગર વર્ષ ઉપર લખેલો ગ્રંથ જીવનનો ઉદ્દેશ દદ કરી શકે. વાચાશન્ય મૂતપુરુષના વિચારનું સ્મરણ થયાથી ધ્યાન આકર્ષાય અને વર્તનસ્વરૂપ અલક્ષાય, એથી ઉલટું દુષ્ટ ગ્રંથો હમેશ તરબૂ પુર્યોને નિર્લગ્ન અને અપરાધી કૃત્યો કરવા મોટેથી પોકાર કરે છે અને ગ્રેરે છે. ગ્રંથકારો પોતાની કબરમાંથી બોલે છે, અને આખી દુનીઆમાં અપવિત્રતા અને અપક્રાંતિ ફેલાવે છે.

ગ્રંથ એક જીવતો અવાજ છે. એ પૃથ્વીની સપાટી પર ચાલતો એક આત્મા છે. આપણાથી દેશ અને કાળ પરત્વે જુદા પડેલા પુરુષનો તે જીવતો વિચાર રહે છે. મનુષ્યો જતા રહે છે; સ્મરણચિહ્નરૂપી ગૃહસ્તંભ વગેરે પડી જઈ રંગકાળ થઈ જાય છે; જે કંઈ પણ રહે છે અને આપણા જીવન પછી પણ ટકી રહે છે તે મનુષ્યવિચાર છે. પ્લેટો એટલે શું ? તેને તો મૃતિકારૂપ થયાને ધણો સમય થયો, પણ તેના વિચાર અને કૃત્યો હજી હયાત છે. દુષ્ટ ગ્રંથો નીતિને વિપરૂપ છે અને તેઓ દુષ્ટ પરિણામ ફેલાવ્યાજ કરે છે. લખેલા ગ્રંથો હમેશ રહે છે. દાનિકારક ગ્રંથકારો કબરમાં સુએ છે ત્યારે પણ પેદાશર પેદા આગામીની પ્રગ્નના આત્માનો ધાવ કરે છે.

સારો ગ્રંથ જીવનને ખગ્નના જેવો છે અને નકારો ગ્રંથ એક અતિ-પીડકારક શક્તિસમાન છે. સારા ગ્રંથ પ્રામાણિકપણું, સત્યતા અને સદાચાર શિખવે છે, પણ દુષ્ટ ગ્રંથ દુર્ગુણ, સ્વાર્થપાતું, અને અમદા શિખવે છે. ગ્રંથકારો મરણ પામે છે, પણ તેમના ગ્રંથો જીવ્યા કરે છે. આવા વિચારથી ગ્રંથકારોના મનમાં સાહિત્યની અક્ષય જવાબદારી વિષે ઊંડી અસર થવી જોઈએ.

વર્તુલવર્ધના એક દૃઢ મિત્રે એ કવિ વિષે પોતાની સ્મરણનોંધ નીચે પ્રમાણે લખી છે:—“ જે છેલ્લે પ્રસંગે હું એને મળ્યો તે પ્રસંગે તે હાંડ ડૌંટુંબિક શોકમાં મગ્ન હતો, અને વૃદ્ધાવસ્થાની નિર્બળતાથી નમી જવા માંડ્યો હતો. તેણે કહ્યું કે ‘મારે વિષે અને મારી કવિતા વિષે દુનીઆ ગમે તેવા વિચાર બાધે તેની કંઈ હવે હું અગત્ય સમજતો નથી; પણ મારી વૃદ્ધાવસ્થામાં એક બાબત મને સુખદાયક છે તે એ કે મારી તસ્લુઆવસ્થાના આદલના કિવસથી લખેલા મારા ગ્રંથોમાંના ટાઇપમાં પણ એવી એક પણ પંક્તિ નથી કે તેને, આપણી પ્રકૃતિની અધમવૃત્તિની કામના પરિવૃત્ત કરે છે માટે, હું જૂસી નાંખવા ઇચ્છું. આ મને એક સુખહેતુ છે કે હું મરી જઇશ ત્યારે મારા ગ્રંથથી હું કંઈ અનર્થ કરી શકનાર નથી. ”

આ પ્રકરણ પૂરું કરીએ તે પહેલાં, અમે રશિયન કિલોફની કલ્પિત વાર્તા આપીએ છીએ. તે એકથી વધારે પ્રસંગે ગ્રંથકારને ઉપયોગી થઇ પડી છે. તેને ‘ગ્રંથકાર અને લૂટારો’ એવી સંજ્ઞા આપી છે.

“ જાયા અને અંધકારમય પ્રદેશમાં (યમરાજ્યાનીમાં) જે પાપીએ એકજ વખતે શિક્ષા માટે ન્યાયાધીશો આગળ હાજર થયા. એક લૂટારો હતો, તે ધોરી રસ્તે જોરજુલમથી ખંડણી લેતો અને તેને આખરે મોતની શિક્ષા થઈ હતી. ખીન્ને એક ગ્રંથકાર હતો, તેણે પૃથ્વી પર કીર્તિ સંપાદન કરી હતી, નારિતકપણાને પુષ્ટિ આપી હતી, અનીતિને બોધ કર્યો હતો, અને તેના ગ્રંથો સાકારના જેવા મધુર શબ્દવાળા અને તેનાજ જેવા લખકર પણ હતા. હેડીકમાં (યમધાનીમાં) ન્યાય કરવાની રીત રૂંકી છે, નકામે વિલંબ થતો નથી. જે મોટી જખરી લોદાની સાંકળથી જે મોટી લોદાની કલાઇ હવામાં લટકાવી, અને તે દરેકમાં પાપીમાંના અંકકને બેસાડ્યો. લૂટારાની નીચે લાકડાનો મોટો ઢગલો સીંચ્યો અને પછી એક પિશાચણે જતે તેમાં આગ મૂકી અને એવો તો લખકર વાંનું સજગાવ્યો કે યમરાજના મંડપનાં ઝાપરાના પથ્થર પણ ક્યાંક ક્યાંક પડી જવા લાગ્યા. ગ્રંથકારની શિક્ષા સખત ભારી નહિ. તેની નીચે પ્રથમ થોડોક અગ્નિ લાગ્યેજ ધમધમતો હતો, પણ જેમ જેમ તે વધારે વાર બળ્યો તેમ તેમ તે વધારે પ્રદીપ્ત થયો.

“ આજ સંકટો વર્ષ થાઇ ગયાં, પણ વહિ જોડવાયો નથી. લૂટારાની નીચેનો વહિ ક્યારેજો જોડવાઇ ગયો છે, પણ તે ગ્રંથકારની નીચેનો અગ્નિ ક્યાંકે ક્યાંકે વધારે વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે. દુ:ખનો કંઈ ઘટાડો ન જોવાથી

* દક્ષિણ ઇટાલિમાં કલ્પિત અપ્સરાઓમાંની એક એ મધુર વાયવથી ખલાસીએને મિનારે આવવા લલચાવતી અને પછી તેને નાશ કરતી.

આખરે તે ગ્રંથકારે દુઃખની અંદર મોટીથી જૂમ પાડી કે દેવતાઓમાં કંઈ ન્યાય નથી, મેં પૃથ્વી પર મારી કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાવી હતી, મેં અતિશય છટકી લખાણ કર્યું છે, તો મને શિક્ષા પણ અતિશય થઈ ચૂકી છે, અને હું નથી ધારતો કે મેં લૂટારા કરતાં વધારે પાપ કર્યું છે. તે આ પ્રમાણે બોલ્યો ત્યારે તેના મોં આગળ ત્રણ નરકની બેનોમાંની (પિશાચંણીમાંની) એક સર્પ શુંગર સજીને, વાળમાં સુસવાટો કરતા સર્પસપ્તિ અને હાથમાં બોલીચૂતા ચાખખા લઈને પ્રાદુર્ભૂત થઈ.

તેણે કહ્યું, “કુટ્ટ ! તું ઈશ્વરનો દોષ કાઢે છે ? તું લૂટારા સાથે તારો મુકાબલો કરે છે ? તારા અપરાધ સાથે સરખાવતાં એનો અપરાધ કંઈ નથી. માત્ર એ જ્યાંસુધી જીવ્યો ત્યાંસુધીજ એની ક્રૂરતા અને અધર્મી-પણાથી એ અનર્થકારક નીવડ્યો; પણ તારાં હાડકાં રુગ્નેબૂત થયાંને પણાં વર્ષ થઈ ગયાં તોપણ દરરોજ સૂર્ય ઉદય થાય છે એટલે નવા અનર્થ, જેનો તું કારણબૂત છે, તે પ્રકાશમાં આવે છે. તારાં લખાણનું વિષ કમી થતું નથી એટલુંજ નહિ, પણ બહાર પ્રસરી જેમ જેમ વર્ષ વાય છે તેમ તેમ વધારે વધારે તીવ્ર થાય છે.” થોટો વખત તેણે દુનીઆ તરફ જોવાને તેને શક્તિમાન કર્યો ને કહ્યું, “ત્યાં જો. જે અપરાધ અને જે દુઃખનો તું હેતુ છે તે તરફ નજર કર. ઊકરાંએ કુકુંભ પર કલક આપ્યું છે અને જેમણે પોતાનાં માખાપને નિરાશ કીધાં છે તેમની તરફ જો. એમની ભુદ્ધિ અને હૃદય કોણે દુગિત કર્યાં ? તેજ. જનમેડળનાં અંધન તોડી નાંખવાનો, લક્ષ્મી પવિત્રતાના અને કાયદાના હક્કના સર્વ વિચારને ઊકરવાદી ચૂર્ખાંઈ તરીકે દર્શી કાઢવાનો અને એ મરકરીથી સર્વ પ્રકારનાં મનુષ્યગંઠ ઉત્પન્ન કરવાનો કોણે પ્રયાસ કર્યો ? એ પ્રયાસ કરનાર તુંજ છે. તે અશ્રદ્ધાને સુધારાની ચંતાથી મહત્વ આપ્યું નથી ? દુર્ગુણ અને મતોવિકારને સર્વથી વધારે રમણીય અને પ્રબોલક સ્વરૂપ તેં આપ્યું નથી ? અને હવે નજર કર ! તારા બોધથી કુમારે ગરેબો આખો દેશ ખૂન અને લૂટકાટ, કહ્યા અને દુમલાથી ભરપૂર છે અને તું તેને નાશ તરફ પ્રેરે છે. તારા દેશના દરેક અશ્રુપાત અને રૂધિરસાય માટે તું નિંદાને પાત્ર છે, હવે ઈશ્વરવિરુદ્ધ તારાં નિંદાવાક્ય જુરસાથી પ્રયોગવાની દિંમત ધરે છે ? તારા ગ્રંથો હજી દુનીઆમાં ફેટલો ગયા અનર્થ કરશે ? ત્યારે તું દુઃખ પામતોજ રહે, કેમકે અહિં તો તારી ચોચતાના પ્રમાણમાંજ તને શિક્ષા મળશે.” આ પ્રમાણે તે કોધાયમાન પિશાચંણી બોલી અને ક્ષણ ઉપર હાંક્યું જુરસાથી અંધ કીધું.”

અકરણુ ૧૬.

પશ્ચિમાવસ્થા.

જ્યારે અંધકાર સર્વ ઉપર પથરાઈ વળે છે, અને છેલ્લા ડગમગી ગયલા સ્તંભ પણ વન્ય છે ત્યારે જે દીન રજકણને તારી કૃપા ઉપજી કરે છે તેને ઘણે વે અને એની દિગ્મ સ્વરૂપની આકૃતિ બનાવ.

એ. વેન્ડેલ હોલમસ.

જે નાદ છું સાંભળી શકતો નથી તે હું સાંભળું છું. તે કહે છે કે મારે શાહ ન જોવી જોઈએ. જે હસ્ત છું જોઈ શકતો નથી તે હું જોઈ છું અને. એ મને સંકેતથી બોલાવે છે.

ટિકેલ.

અરે ઇવન ! અરે મરણુ ! અરે સંસાર ! અરે કાળ ! અરે સ્મરાન ! જ્યાં સર્વ પદાર્થ પ્રસરણુ કરે છે ! કુખના તમારા મોઢા બારથી અમારું નિર્માણ જ્યાં પ્રકારનું કરવાનું તમારા હાથમાં છે.

આપણે ઇવનનો ઉપભોગ કરીએ છિયે, ત્યારે તે આવા પ્રકારનું છે. ખાણ કરતાં પણ વધારે જલદી ખમન કરે છે, તે સૂર્યની પેઠે આપણી પાસેથી જળ રહે છે, તેમ છતાં પણ તે ખતિ કરે છે એમ કોઈને પણ લાગતું નથી.....શું પૃથ્વીની માદી થતી નથી અને રાત્રિ આવશે ત્યારે તેમના સૂર્યની પેઠે આપણી સૂર્ય પણ અસ્ત નહિ પામે ?

હોબિ સ્કિમથ.

તરણુ પુરુષ આનંદ અને ઉત્સાહથી હંદમીમાં પ્રવેશ કરે છે. દૂરના સૂર્યપ્રકાશથી ઉગ્ગલ લાસતા દેખાવની પેઠે કુનીઆ તેની નગર આગળ મીનો ચદાઓ હોય તેની સુંદર લાસે છે. પણ કાળ તરતજ તેનો ઉત્સાહ નરમ પાડી દે છે. સુવાવસ્થાના નવીન ઉત્સાહને તે મધ્યમાવસ્થામાં ધધને પશ્ચિમાવસ્થામાં ઘઈ જઈ શકતો નથી. સુવાની વહી વન્ય છે, ઇવનકાળ પરિપક્વ થાય છે અને આખરે તેને વૃદ્ધાવસ્થાને આપણે જુએ છું.

ન્યારે જીવન પરિપક્વ થાય છે, અને પાપી પોતાનાં આચરણ બંધ કરતો નથી, ત્યારે તેને વૃદ્ધાવસ્થાનો વિચાર કરતાં લાય અને નિરાશા જ ઉત્પન્ન થશે.

પણ એથી ઉલટું સારું વર્તનધોરણુ એક પ્રકારનું કવચયુગલ છે અને તેને કોઈ પણ શસ્ત્ર ભેદી શકતું નથી. સેસિલ કહે છે કે “ ખરા ધર્મ આધ્યાત્મિક જીવન, આધ્યાત્મિક સ્વચ્છતા, અને આધ્યાત્મિક કૃણવણી છે, અને જે કોઈ પુરુષમાં એ વાસ્તવિક હોય છે તેને દરેક સમ્બળ અને સત્કાર્ય માટે ખાસ ઉત્તેજનની પુષ્ટિ મળે છે.”

તોપણ આપણે સર્વેને આ કુનીઆનો ત્યાગ કરવાનો છે, અને જે સ્થાનમાં આપણે હતા તે સ્થાનમાં આપણે ફરી આવનાર નથી. અદૃશ્ય દૂત હમેશા પાસે હોય છે. કાલોઈક કહે છે કે ‘એ દૂત ઉદ્યોગીને અને આજસુ બંનેને સરખી રીતે પકડી પાડે છે, મનુષ્યને જોગવિલાસમાં કે ધંધામાં અટકાવી પાડે છે. તેની મુખમુદ્રામાં ફેરફાર કરે છે અને તેને આ કુનીઆમાંથી મોકલી દે છે’. ઈંગ્લેન્ડે કહ્યું, “આપણા એડ્વર્ડને જીવનપ્રણાલીની વચમાં અટકાવી પાડ્યો છે. તેણે પોતાના રસાલા અને શરતના ઘોડા પર બેસનારાઓને પાતાળના અધિપતિ, યમરાજની એકચીગિરી કરવા મોકલવા માંડ્યા છે.”

મૃત્યુ સર્વને આવે છે. આપણે દરરોજ આપણા દાંત વડે આપણી કબર જોદીએ છિયે. કલાકની સીસી જીવનમર્યાદાનું સિંચ છે. તેમાંની રેતી ઓછી થતી અટકાવાની નથી ને છેવટે છેલ્લો દાણો રહે છે, ને તે પડી જાય છે એટલે શાંતિ, મૃત્યુ થાય છે. રાજા પણ પોતાના ધરડાવરડાની કબર પર રાજ્યાભિષેકને અર્થે આવે છે અને પછી તેને તેના ઉપર ઘઘને પોતાની કબરમાં લઇ જાય છે.

ન્યારે એસ્કૂરિયસમાં અંતિમ જોજનનું ટિટિયનનું પ્રસિદ્ધ ચિત્ર વિહ્વી જોતો હતો, ત્યારે એક વૃદ્ધ જેરેનિમાક્રો તેને કહ્યું કે “ હું આજ ૬૦ વર્ષ થયાં એ ચિત્રની પાસે દરરોજ જોડો છું. એ દર્મિયાનમાં મારા સોબતીઓ એક પછી એક મરણ પામ્યા છે. જે સર્વ મારાથી વૃદ્ધ હતા, જેઓ મારી સમાનવયના હતા, અને જે ઘણાખરા મારાથી નાના હતા, તે સર્વે મૃત્યુવશ થયા છે. એકથી વધારે વીસી જતી રહી છે તોપણ ચિત્રમાંની આકૃતિઓ બદલાયા વિના રહી છે. હું તેમની સામા જોયાંજ કંઈ છુ તે એટલે મુઠ્ઠી કે હું ધારું છું કે એ સત્યસ્વરૂપ છે અને આપણે આલાસરૂપ છિયે.” તોપણ એવો સમય આવ્યો કે ન્યારે એ વૃદ્ધ મહાધિપતિનું પણ મૃત્યુએ હરણ કર્યું.

મકરણુ ૧૬.

પશ્ચિમાવસ્થા.

ત્યારે અંધકાર સર્વ ઉપર પથરાઇ વળે છે, અને છેલ્લા ડગમગી મયલા સ્તંભ પડી નય છે ત્યારે જે દીન રજકણને તારી કૃપા થયું કરે છે તેને લઇ લે અને એની દિવ્ય સ્વરૂપની આકૃતિ બનાવ.

ઓ. વેન્ડેલ હોલ્મસ.

જે નાકું સાંભળી શકતો નથી તે હું સાંભળું છું. તે કહે છે કે મારે શાહ ન જોવી જોઈએ. જે હસ્ત હું જોઈ શકતો નથી તે હું જોઉં છું અને. એ અને સંકેતથી બોલાવે છે.

ટિકેલ.

અરે ઈવન ! અરે મરણુ ! અરે સંસાર ! અરે કાળ ! અરે સ્મરણ ! ત્યાં સર્વ પદાર્થ પ્રસરણુ કરે છે ! દુઃખતા તમારા મોટા ભારથી અમારું નિર્માણ બીજા પ્રકારનું કરવાનું તમારા હાથમાં છે.

આપણે ઈવનનો ઉપભોગ કરીએ છિયે, ત્યારે તે આવા પ્રકારનું છે. બાણ કરતાં પણ વધારે જલ્દી ગમન કરે છે, તે સૂર્યની પેઠે આપણી પાસેથી જઈ રહે છે, તેમ છતાં પણ તે ગતિ કરે છે એમ કોઈને પણ લાગતું નથી.....શું પૃથ્વીની માત્રી થતી નથી અને રાત્રિ આરસે ત્યારે તેમના સૂર્યની પેઠે આપણે સૂર્ય પણ અસ્ત નહિ પામે ?

હુન્નિ સિમથ.

તરણુ પુરુષ આનંદ અને ઉત્સાહથી ઇંદગીમાં પ્રવેશ કરે છે. દૂરના સૂર્યપ્રકાશથી ઉગ્ગવલ ભાસતા દેખાવતી પેઠે દુનીઆ તેની નગર આગળ મીનો ચઢાવ્યો હોય તેવી સુંદર ભાસે છે. પણ કાળ તરતજ તેનો ઉત્સાહ નરમ પાડી દે છે. યુવાવસ્થાના નવીન ઉત્સાહને તે મધ્યમાવસ્થામાં ઘટાને પશ્ચિમાવસ્થામાં લઈ જઈ શકતો નથી. જુવાની વહી જાય છે, ઈવનકાળ પરિપક્વ થાય છે અને આખરે તેને વૃદ્ધાવસ્થાને આધીન થવું પડે છે.

પણ પશ્ચિમાવસ્થા તેના પૂર્ણઈવનનું પરિણામ છે. વચન અને કૃત્ય પાછાં ખેંચી લઇ શકાતાં નથી. તેઓ તેના ચારિત્ર જેડે મિશ્રિત થાય છે અને લવિષ્યકાળમાં ઝિતરી અસર કરે છે. ભૂત વસ્તુ હુમેશ આપણી નગર આગળ રહે છે. જેવેમિ ટેલર કહે છે કે “દરેક પાપ પ્રથમ ભાપણમાં મુંદુ હાત્ય કરે છે, અને સુખમાં પ્રકાશ અને ઝોહ પર મધુ ધારણુ કરે છે.”

ન્યારે જીવન પરિપક્વ થાય છે, અને પાણી પોતાનાં આચરણ બંધ કરતો નથી, ત્યારે તેને વૃદ્ધાવસ્થાનો વિચાર કરતાં લાય અનેનિરાશા જ ઉત્પન્ન થશે.

પણ એથી ઉલટું સાફ વર્તનધોરણ એક પ્રકારનું કવચયુગલ છે અને તેને કોઈ પણ શસ્ત્ર ભેદી શકતું નથી. સેરિલા કહે છે કે “ ખરા ધર્મ આધ્યાત્મિક જીવન, આધ્યાત્મિક સ્વચ્છતા, અને આધ્યાત્મિક કેળવણી છે, અને જે કોઈ પુરુષમાં એ વારતવિક્ક હોય છે તેને દરેક સમજીવ અને સત્કાર્ય માટે ખાસ ઉત્તેજનની પુષ્ટિ મળે છે.”

તોપણ આપણે સર્વેને આ દુનીઆનો ત્યાગ કરવાનો છે, અને જે સ્થાનમાં આપણે હતા તે સ્થાનમાં આપણે ફરી આવનાર નથી. અદમ્ય દ્વિત હમેશા પાસે હોય છે. કાલ્કાઈલિ કહે છે કે ‘એ દ્વિત ઉલોગીને અને આજીવ બંનેને સરખી રીતે પકડી પાડે છે, મનુષ્યને બોગવિલાસમાં કે ધંધામાં અટકાવી પાડે છે. તેની મુખમુદ્રામાં ફેરફાર કરે છે અને તેને આ દુનીઆમાંથી મોકલી દે છે’. બેંક્રૉકે કહ્યું, “આપણા એડ્વર્ડને જીવનપ્રણાલીની વચમાં અટકાવી પાડ્યો છે. તેણે પોતાના રસાલા અને સરતતા ઘોડા પર બેસનારાઓને પાતાળના અધિપતિ, યમરાજની એલ્ઝાગિરી કરવા મોકલવા માંડ્યા છે.”

મૃત્યુ સર્વેને આવે છે. આપણે દરરોજ આપણા દાંત વડે આપણી કબર ખોદીએ છિયે. કલાકળી સીસી જીવનમયાંદાનું લિંગ છે. તેમાંની રેતી એાછી થતી અટકાવાતી નથી ને છેવટે છેલ્લો દાણો રહે છે, ને તે પડી જાય છે એટલે શાંતિ, મૃત્યુ થાય છે. રાજન પણ પોતાના ધરડાવરડાની કબર પર રાજ્યાભિષેકને અર્થે ચાલે છે અને પછી તેને તેના ઉપર યદને પોતાની કબરમાં લઈ જાય છે.

ન્યારે એસ્કૂરિયલમાં અંતિમ બોજનનું દિશિયનનું પ્રસિદ્ધ ચિત્ર વિહકી જોતો હતો, ત્યારે એક વૃદ્ધ જેરોનિમાઈટે તેને કહ્યું કે “ હું આજ ૬૦ વર્ષ થયાં એ ચિત્રની પાસે દરરોજ બેઠો છું. એ દર્મિયાનમાં મારા સોળ્પતીઓ એક પછી એક મરણ પામ્યા છે. જે સર્વ મારાથી વૃદ્ધ હતા, જેઓ મારી સમાનવયના હતા, અને જે ઘણાખરા મારાથી નાના હતા, તે સર્વે મૃત્યુવશ થયા છે. એકથીવધારે વીસી જતી રહી છે તોપણ ચિત્રમાંની આકૃતિઓ બદલાયા વિના રહી છે. હું તેમની સામા જોયાંજ કંઈ છ તે એટલે સુધી કે હું ધારું છું કે એ સત્યસ્વરૂપ છે અને આપણે આભાસરૂપ છિયે.” તોપણ એવો સમય આવ્યો કે ન્યારે એ વૃદ્ધ મહાધિપતિનું પણ મૃત્યુએ દરણ કર્યું.

વૃદ્ધ પુરુષોએ જીવાનોને માટે માર્ગ કરવોજ જોઈએ અને તેઓએ પણ પોતાના કરતાં વધારે નાનાઓને માટે માર્ગ કરવો જોઈએ. ત્યારે કાળ આપણને ચિરકાળ ખેંચ્યા કરે છે, ત્યારે આપણે વૃદ્ધ પામ્યા સિવાય ખીજું કરતા બંધ થઈએ છીએ, આપણે આપણી જાતને અને ખીજાઓને જોગજાપ થઈએ છીએ, અને સૌથી ખરાબ એ છે કે આપણે એથી પણ વધારે દીર્ઘાયુષ્ય માટે આકાંક્ષા થાય છે. પરંતુ કહ્યું છે કે “ત્યારે હું મારી આસપાસ ઘણા વૃદ્ધ પુરુષો તરફ જોઉં છું, ત્યારે ઘરઘરના ઊંચા જખરા સિપાઈઓ નિશ્ચિત મૃત્યુમાં પડવાનો આચંકા ખાતા હતા, તેમને મહાન ક્રેડરિકે કહ્યું કે “હું, કુતરાઓ ! તમે હમેશા જીવવાનું ઇચ્છો છો, તે મને સ્મરણમાં આવે છે.” *

મોટા સાધરિસે પોતાની કબર પર આ શબ્દો મુકાવ્યા હતા: “અરે મનુષ્ય ! તું ગમે તે હોય અને ગમે તે સ્થળેથી આવતો હોય (કારણ કે હું જાણું છું કે તું આવીશ જ) તોપણ ઇરાની રાજ્યનો સ્થાપનાર સાધરિસ છું, આ જે થોડી માટી મારા શરીરનું આચ્છાદન કરે છે તેની તું અહેખાઈ કરતો મા.”

મહાન એલેક્ઝાન્ડરે એ કબરની મુલાકાત લીધી અને એ કબરખેખેથી આ દુનીઆના પદાર્થનું અનિશ્ચિતપાત્રું અને વિદ્યાર એની નજર આગળ આવ્યાં, તેથી એના પર ઘણી અસર થઈ. તે કબરને લાંગી નાંખીને ઉઠાડવામાં આવી, અને એલેક્ઝાન્ડરે આ પવિત્ર વસ્તુને બ્રહ્મ કરનારાને મારી નંખાવ્યો.

ઝર્કુસીસ વિષે એકજ ડાહી વાત વર્ણવાઈ છે કે તેણે પોતાના દસ લાખથી વધારે મોટા સૈન્યને જોઈને જે વિચાર કીધો કે આ મહાન જનસમૂહમાંથી એક પણ સૌ વર્ષથી વધારે જીવનાર નથી, તે વિચાર છે. એ વિચાર સત્યપ્રકાશ અને મનોલાવના ક્ષણિક તેજ જેવો ભાસ્યો.*

મરણસમયે પેરિક્લસે કહ્યું કે મારી આસપાસના લોકો, જે કામો મારી પેકે ખીજા પણ કરી શક્યા હોત તેને માટે મારાં વખાણ કરે છે ત્યારે મારાં કૃત્યથી કોઈ પણ ઐશ્વિનિયનને કદી પણ શોક કરવો પડ્યો નથી એવા મારા ચારિત્ર્યના મોટામાં મોટા અને કીર્તિમન્ત અંશથી તેના પર તેઓ કંઈ ધ્યાન આપતા નથી.

જે મનુષ્યોની અભિલાષા નિરસીમ હોય છે અને જેઓ આખરે

* પર્યટનું જીવનવૃત્તાંત ગ્ર. ૨, પૃ. ૪૭૩.

* મહાન એસિરિયન રાજા નાઇનસના મરણ માટે જેરેમિ ટલાફ્ટ ‘પવિત્ર-મરણ’ પ્ર. ૧ ભા. ૨ જુઓ.

પોતાની મહેન્ટા પર મર્યાદા મુકાલી જીએ છે તેમના મનમાં નિરાશા આવે છે. હવે વધારે રાજ્ય જીતવાનાં રહ્યાં નહિ એવા વિચારથી એલેક્ઝાન્ડરે રુદન કર્યું. મહુમદ ગિજની, હિંદુસ્તાનના પ્રથમ મુસલમાન વિજયીની પણ એવીજ હકીકત હતી. તેને માલમ પડ્યું કે હવે હું મરી જવાનો છું ત્યારે તેણે રત્ન અને સુવર્ણના સર્વ ખજાના પોતાની આગળ મૂકવા હુકમ કરીધા. તેણે તે જોયા ત્યારે એક બાગકની પેઠે શયો. તેણે કહ્યું, 'અરે રે! આ, ખજાના મેળવવા મેં કેટલાખધા શારીરિક અને માનસિક ભય સહન કર્યા છે અને તેનું રક્ષણ કરવા કેટલીખધી સંભાળ લીધી છે ! અને હવે હું મરવાની અને તેને છોડીને જતા રહેવાની તૈયારીમાં છું.' તેને તેના મહેલમાં દાટયો અને ત્યાં તેનો દુઃખી આત્મા ભૂતની પેઠે ભટકે છે એમ યાજ્ઞ લેકિા ધારતા હતા.

એજ પ્રમાણે મેન્ચેસ્ટરના દીન કારખાનું ચલાવનારે અતિશય દ્રવ્ય-સંપ્રદ કર્યો હતો. તેણે નવા સિકાના પાઉડા પોતાની પાસે મંગાવી તેનો હગલો કરાવ્યો અને પધારીની આદર પર મુકાવ્યો. તેણે તેની સામા ટકટક જોયા કરીધું, તેને રમાડયા, તેને જોઇ પોતાની આંખ તૃપ્ત કરી, હાથ ભર્યા, અને તેને એક પર એક પ્રવાહની પેઠે પડવા દઇ પોતાના કાનમાં મધુરસ્વર ઉત્પન્ન કરવા દીધા. તે મરણ પામ્યો ત્યારે તે પોતાના બારણા પાસેના બિસ્ત્રુકે કરતાં કંઈ પણ વધારે દ્રવ્યવાન રહ્યો નહિ.

ક્રાન્સના ૯ મા આર્ટર્સનું મોત ભયંકર હતું. તેણે સેન્ટ બાર્થોલોમ્યુની ભયંકર રાતે હૂંગેરોટ લેકિાની કતલ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો, અને મરણસમયે તેની કરતા અને કમકમાટ તેના મનમાં રમ્યા કરતાં હતાં. તેણે પોતાના શસ્ત્રવૈદ્ય એમ્થ્રોસ્ટપેરીને કહ્યું, " એ શા કારણથી યાય છે તે મને ખબર પડતી નથી, પંજુ થોડા દિવસ ધર્યાં મને જાણેજવર ન આવ્યો હોય એમ લાગે છે. માફ મન અને શરીર બંને એએનીમાં છે. હું જાગતો હોઉં કે ઉઘતો હોઉં તોપણ દરેક પળે મને રધિરથી દંકાયલા અને દેખાવમાં ભયંકર, ખૂન કરેલા પુરુષોનાં શબોનાં સ્વમદર્શન યાય છે. અરે ! મેં આ નિરપરાધી અને નિર્બળ પુરુષોના જીવ બચાવ્યા હોત તો કેવું સાફ યાત!" આ કતલ પછી બે વર્ષ રહીને તે મરણ પામ્યો, અને છેલ્લી ક્ષણ સુધી સેન્ટ બાર્થોલોમ્યુના દિવસની ક્રૂરતા નિરન્તર તેના મનમાં રહી.

સિડ્ની સ્મિથે એક વખત હાવર્ડના કિલ્લાની મુલાકાત લીધી અને સર રૅમ્બુઅલસ રોમિલિની સાથે દારમકોઇ (પોર્ટિકો) નાં પગથીઆં પર

બિબો રહ્યો. તેણે આસપાસ પોતાની આગળની રમણીય ભૂમિ પર અને પછી નજરે પડતી કુટુંબની મસીદ પર તાઈને જોયું. ઘણો વખત અટક્યા પછી હાથ ઊંચા કરી બોલી ઊઠ્યો, “ અરે ! આજ પદાર્થ મૃત્યુને ભયંકર કરે છે.”

કાર્ડિનલ મેંઝેરીનને કહ્યું કે હવે તમારે માત્ર બેજ માસ છવવાનું છે ત્યારે તે કળાકૌશલ્યના ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થથી ભરપૂર પોતાનાં રમણીય ચિત્રાલયોમાં ક્યો અને બોલી ઊઠ્યો કે, મારે આ બધું છોડીનેજ જવું પડશે! આ સઘળું એકઠું કરવામાં મેં કેટલીબધી મહેનત કરી છે, તોપણ હવે હું એને જોઈ શકનાર નથી.” ડિએન્નિ પાસે આવ્યો અને તે કાર્ડિનલે તેના હાથ પકડીને કહ્યું, “ હું ઘણો અસહ્ય છું, હવે હું વધારે જોઈ શકનાર નથી.” તોપણ તેણે પોતાની પીઠ પાછી કહી ખતાવી. તેણે કહ્યું, “ મારા મિત્ર ! કોરેગિયોની તે રમણીય છપ્પી અને ટિટિયનના વીનસતું ચિત્ર અને એનિબેલ કૌરોસ્કિનું અનુપમ ચિત્ર જુઓ છો ! અરે ! મારા અસમર્થ મિત્ર ! આ બધું મારે છોડવુંજ પડશે. અરે મારી વહાલી છપ્પીઓ ! જેને મેં આટલીબધી ચલાઈ છે અને જેને લીધે મેં આટલું બધું કષ્ટ વેઠ્યું છે, તમને હું છેલ્લી સલામ કહું છું.”

પણ મરણ કરતાં પણ વધારે ભયંકર પદાર્થ છે. મરણ કંઈ મનુષ્યના પર પડતી સર્વથી મોટી વિપત્તિ નથી. મરણ આવણુને નમાવે છે પણ ઉત્કૃષ્ટ બનાવે છે. પ્રીતિ મૃત્યુ કરતાં પણ મોટી છે. કર્તવ્ય બળબ્યાથી મૃત્યુ સુખદાયક થાય છે; અપકીર્તિથી તે ભયંકર થાય છે. સર હુરિ વેને કહ્યું કે “હું ઈશ્વરનો પાડ મારું છું કે જે પવિત્ર ધર્મકાર્યને માટે હું ભોગ થઈ પડું છું તે મેં તજ્યું નથી.” બ્યારે સર વૉલ્ટર રૅલીને ફ્રાંસીને લાકડે ચઢાવ્યો, ત્યારે તેને ફ્રાંસી દેનારે કહ્યું કે તમારું માયું પૂર્વ લણી રાખી બિલા રહો. તેણે જવાબ દીધો કે, “ માણસ પવિત્ર છે તો ગમે તેમ તેનું માયું રહે તેની શીકર નહિ.”

એક વખત મહાન સેનાધિપતિ મરવાની તૈયારીમાં હતો ત્યારે તેની પયારીની આસપાસનાં માણસો તેના વિજ્ય અને શત્રુ પાસેથી જે વાવટા તેણે લીધા હતા તેની સંખ્યા માટે તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તે વૃદ્ધ યોદ્ધાએ કહ્યું, “ અરે ! જે સર્વ કૃત્યને તમે ‘કીર્તિમંત’ કહો છો તે બધાં સા કામનાં છે? પ્રભુપ્રીતિ માટે આપેલા શીતબળના એક ખાલા બરોબર પણ એ સઘળું નથી.”

સર જ્ઞેન મૂર કોરનાના રણક્ષેત્રમાં સપઝાઈ ગયો અને દાકતર તેની મદદે આવ્યો. તેણે કહ્યું, “ના, ના, તમે મને કંઈ ધમના યષ્ટ શકનાર નથી. જે સિપાઈને તમે ઉપયોગી યષ્ટ શકશો તેમની પાસે જાઓ.” નેદસને જે છેલ્લા શબ્દો કહ્યા તે એ હતા કે “હું ઇશ્વરનો પાડ માતું છું, મેં માઈ કર્તવ્ય કીધું છે, મેં મારો ધર્મ બજાવ્યો છે.” સર વૉલ્ટર સ્કોટે પોતાની મરણશય્યાપર પોતાના જમાઈને કહ્યું, “મારા ગિત્ર ! સાધુ પુરુષ થાઓ, સદ્યુણી થજો, ધાર્મિક થજો, અને સદાચારી થજો. તમારે આ શય્યા પર સુવાનો સમય આવશે ત્યારે ખીજા કશાથી તમને કંઈ પણ સુખ મળનાર નથી.” સંમ્યુઅલ જૉન્સને મરતા વખતે કહ્યું, “સારી રહેણી રાખો.”

કુંટ એસી વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો. તેનામાં શકિત છેક છેવટ સુધી રહી. મંદવાડમાં તે સમીપ આવતા મૃત્યુ વિષે ધણું જોલ્યો. તેણે કહ્યું, “હું મોતથી ખીતો નથી, કેમકે કેવી રીતે મરણ પામવું તે હું જાણું છું. હું તમને ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે હું જાણુતો હોઉં કે આ રાત મારી છેલ્લી રાત છે, તો હું મારા હાથ ઊંચા કરે અને કહું કે ઇશ્વરની સ્તુતિ કરો. મેં કદી પણ કોઈ પણ મારા જાતિભાઈને દુઃખ દીધું હોત તો હું જુદીજ સ્થિતિમાં હોત.”

કુંટ એક વખત કહ્યું કે, “મનુષ્ય પાસેથી આરા અને નિકા લઈ લેશો તો તમે મને પૃથ્વી પર ધણાજ દુષ્ટ પ્રાણી બનાવશો. તે પ્રસંગે આપણને ધારણ છે કે ઇંદગીનો પરિશ્રમદાયક બાર આપણી નિર્ભજ પ્રકૃતિથી સહન કરી શકાય તેનાથી વધારે છે, અને પિસ્ગાના કષ્ટદાયક ઢોળાવ પર ચલવામાં માત્ર પ્રતિજ્ઞાબૂમિ (પ્રોમિસડ લેન્ડ) જોવાની મોટી આશાથીજ આપણને ઉત્તેજન મળે છે.”

આપણે ઇંદગીમાં પ્રવેશ કરવાનો માત્ર એકજ માર્ગ છે, અને તેમાંથી બહાર નીકળવા હજાર રસ્તા છે. જન્મ અને મરણ માત્ર આ દુનીયાની ઘટમાળ છે. ઇશ્વર આપણને આપણું જીવન આપે છે અને ઇંદગીની કુંચી પણ સોંપે છે. આપણે કૃત્ય અને ઉદ્યોગ કરી શકીએ, જાતિભાઈઓને ચલાઈ શકીએ, અને તેઓ પ્રત્યે કર્તવ્ય કરી શકીએ. જેરેમિ રેલરે કહ્યું છે કે, “ધર્મ વિષે વિચાર બાંધવાનો માર્ગ કર્તવ્ય કરવું એજ છે. ધર્મ ઇશ્વરી યાતને બદલે, અંદ્રે જોઈએ તો, ઇશ્વરી જીવન છે. સ્વર્ગમાં, ખરેખર, આપણે પ્રથમ જોવું જોઈએ અને પછી પ્રીતિ રાખવી જોઈએ; પણ અર્થ, પૃથ્વી

પર, આપણે પ્રથમ પ્રીતિ રાખવી જોઈએ અને પ્રીતિ આપણી આંખ અને હૃદય અને ઉઘાડશે, અને પછી આપણે જોઈશું, બરોબર નજર કરીશું, અને સમજીશું.”

આપણે આવતા વખતની સામા બહાદુરીથી ઊભા રહેવા ઇચ્છતા હોઈએ તો દરરોજ દિવસથી ઉઘોગ કરવો જોઈએ. મરણ પછી એવું જીવન છે કે ત્યાં દરેક પુરુષની આંખમાંથી આંસુ લોહી નંખાશે એવી દૃઢ આશાથીજ આપણે આ જીવનના શોક અને કષ્ટ સહન કરવા શક્તિમાન થઈએ છીએ. મરણ પછી કોઈ પણ મનુષ્યનું ખરું વીત આ લોકમાં જાતિલાઈએને જે હિત કર્યું હોય તે જ છે. તે મરણ પામે છે, ત્યારે લોકો કહેશે કે “તેણે શી મિલકત મૂકી છે?” પણ જે દેવદૂતો એનાં સંસારકાર્યની પરીક્ષા કરે છે તેઓ પૂછશે કે “તે શાં શાં સત્કૃત્યો કર્યાં?”

આ લોકમાં દરેક વસ્તુનો અન્ત છે. ત્ર્યંબુનો અન્ત્ય પૃષ્ઠ હોય છે, અન્ત્ય ઉપદેશ હોય છે, અન્ત્ય વાણી, જીવનનું અન્ત્ય કૃત્ય, અને મરણસમયે અન્ત્ય વચન હોય છે. એરિસસિના સેંટ ક્રાન્સિસના અન્ત્ય શબ્દો એ હતા કે “હે ઇશ્વર! મારા આત્માને બંધનમાંથી બહાર કાઢ કે હું તારા નામનો ઉપકાર માનું.” ‘અને સુએ છે’ એવા શબ્દો સર્વ કબરલેખમાં હોય છે. ત્યારે સર્વ હૃદયની શુભ વાત અન્ત્ય દિવસે છેવટે પ્રગટ થશે.

“કાળ પણ એવોજ છે. તે આપણી જીવાની, આપણા આનન્દ, અને જે કંઈ આપણી પાસે હોય તે સર્વ, સોંપેલી વસ્તુ તરીકે લે છે અને આપણને ત્રહાવરથા અને ધુલિ સિવાય કંઈ આપતો નથી; આપણે આ દુનીઆમાં સર્વ માર્ગ ભટકી રહીએ છીએ, અને અંધારી અને શાન્ત કબરમાં મુકીએ છીએ, ત્યારે કાળ આપણો જીવનજ્વાલનો બંધ કરે છે; અને એ કબર, માટી, અને ધૂળમાંથી હું વિશ્વાસ રાખું છું કે ઇશ્વર મને ઊંચકી લેશે.”